

YOGA-TANTRA-GRANTHAMĀLĀ

Vol. 1

General Editor

Baladeva Upādhyāya

Director

Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,

Varanasi.

NITYĀṢODAŚIKĀRṆAVA

With two Commentaries

RJUVIMARŚINĪ

by

ŚIVĀNANDA

&

ARTHARATNĀVALĪ

by

VIDYĀNANDA

Edited by

Vrajavallabha Dviveda

Lecturer in Yoga-Tantra Dept.

Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya, Varanasi.

VARANASI

1968

योगतन्त्रग्रन्थमाला

(१)

प्रधानसंपादकः

वलदेव उपाध्यायः

सञ्चालकः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

वाराणसी

नित्याषोडशिकार्णवः

शिवानन्दकृतया

ऋ जु वि म शि न्या

विद्यानन्दकृतया

अ र्थ र ता व ल्या

च

संवलितः

सम्पादकः .

श्रीघ्नजवल्लभद्विवेदः

व्याख्याता योगतन्त्रविभागः,

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी ।

वाराणस्याम्

१८९० तमे शकाब्दे

प्रास्ताविकम्

अथ व्याख्याद्वयोपेतं नित्यापोडशिकाणं वाक्यतन्त्रमेतत् तान्त्रिकपूजागृहस्य जिज्ञासूना भृशमुपकाराय प्रकाशयन् वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयोऽयं कमपि महिमानमाधत्ते । शिवानन्देन रचिता 'ऋजुविमर्शिनी' विद्यानन्देन च निर्मिता 'अथरत्नावली' मूलस्थतान्त्रिक-निगूढार्थावगतये नूनं प्रमाणभूते विराजेते । एताभ्यां समन्वितस्य प्रख्यातस्य तन्त्रस्यैतत्स्यैव प्रकाशनावतार प्रथमं कस्य विपश्चितं प्रमोदाय न कल्पेत । परिशिष्टभागे घण्टा लघुग्रन्थानां प्रकाशनमपि नितान्तमौचित्यं भजते । तत्र श्रीदीपकनाथसिद्धविरचितम् (१) त्रिपुरसुन्दरी-दण्डकम्, शिवानन्दमुनिविरचितानि (२) सुभगोदय, (३) सुभगोदयवासना, (४) सौभाग्य-हृदयस्तोत्रञ्चेति त्रीणि पूजादिपरिपोषकाणि ग्रन्थरत्नानि; अपृतानन्दयोगिविरचितौ (५) सौभाग्यसुशोदय, (६) चिद्विलासस्तवश्चेति लघुग्रन्थपट्कस्य प्रकाशनेनास्य संस्करणस्य माहात्म्यं समधिकमुपवृत्तं हितमित्यत्र न बह्वं चोदनीयं वर्तते । गुणोत्कर्षमीमासापटवः पण्डिताः, विशेषतस्तन्त्रागमरहस्यकोविदाः, नानादेशेभ्यो हस्तलेखान् संगृह्य वैज्ञानिकरीत्या सशोध्य समीक्षणारम्भकं संस्करणमेतत् पुरस्कृतेन सम्पादकमहामागना भृशमुपकारततिमावहन्तीति ध्रुव जागति मदीयो विश्वासः । तन्त्रशास्त्रीयमैतिहासिकं सकलं दार्शनिकं च तथ्यजातं मेवत्र संगृह्य निपुणं विविच्य च भृशमुपकृता विद्वांसः श्रीव्रजवल्लभद्विवेदमहामागैरिति हेतोस्तेषामुपकारततिं कैरपि स्वल्पैः शब्दैरत्र प्रकाशयाम ।

नित्यापोडशिकाणं तावद् विराजन्ते पञ्च पटलाः, येषु भगवत्यास्त्रिपुरसुन्दर्या पूजा, प्रयोगः, मुद्रा, विद्याभ्यासिर्जपस्तुतिश्च विवेचिता वर्तन्ते । भारतीयेयं संस्कृतिर्निगमागममूलिकैव विराजते इत्यत्र न किमपि चोदनीयं भवेत् । तत्र निगमो वेदः, आगमश्च तन्त्रमिति । समग्रेऽस्मिन् भारते वर्षे तन्त्राणामाधिपत्यं विद्यते । तत्र गौडपद्धतिः, काश्मीरपद्धतिः, केरलपद्धतिश्च मूलदार्शनिकसिद्धान्तेषु किमपि वैशिष्ट्यं विवृणोति पद्धतित्रयमेतत् । गौडानां तान्त्रिकं सम्प्रदायोऽप्युपलब्धः । काश्मीरकेरलयो परस्परं विचाराणामादानप्रदानं ध्रुवं सम्भाव्यते । काश्मीरसिद्धान्तानां केरलदेशे बहुलोपलम्भात् तथ्यमिदं साक्षात्कर्तुं पायंते तज्ज्ञाः । परन्तु केरलीयसम्प्रदायोऽपि स्ववैशिष्ट्येन काश्मीरतान्त्रिकमतमप्युपकृतवानिति नासम्भावनापदवीमाटीकते कथनमेतत् । अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रकाशितयोर्व्याख्ययोगादानुशीलनमेतस्मिन् पथे विप्रगणान्युपन्यसितुं क्षमते इति नात्र किञ्चन द्वापरत्वम् ।

अथ ग्रन्थस्य मन्वादिपर्यायं ब्रजवल्लभद्विवेदो महता परिश्रमेण नानापुस्तकालयेभ्यो हस्तलेखान् सगृह्य तेषां च साहाय्येन ग्रन्थान् परिशोध्य समीक्षात्मकं संस्करणमेतत् प्रस्तुतमकार्षीदिति तस्य परिश्रमस्य परिशोधनस्य च विषये केन प्रमोदन्ते विपश्चित । तेन विरचिता निगूढार्थप्रकाशिनी प्रस्तावना न केवलमैतिहासिकं तस्य समुन्मिषति, प्रत्युत तान्त्रिक-पूजाप्रवचनबलितं दार्शनिकं सिद्धातमप्याविष्करोति । तत्र सर्वेऽपि विषयास्तर्कपाटवेन युक्तिनैपुण्येन च द्विवेचिता परीणिताश्च तन्मनस्त्वममुन्मेषचणानां पण्डितानां भृशमुपकाराय भवन्तीति निश्चप्रथमेव । शिवानन्दस्य विद्यानन्दस्यैतिहासिकं विवरणं साधूपन्यस्यति समीक्षकः तान्त्रिकविषयाणां च निवेचने तन्त्राणां शाखा प्रशाखाकथनम् मानृकास्वरूप-विमर्शं, मन्त्रस्वरूपविमर्शं मुद्रायां षोडशस्य च स्वरूपविमर्शं सम्पादकेन निपुणं व्यधाति । त्रिपुरादर्शनं नाम याक्ताभिमतं षोडशिकापूजननिरूपणं नानापुस्तकयोऽपि हितं विराजते दर्शनरत्नम् । तत्रत्या चक्रमयी मृष्टिः, जपव्यानयोगादयः प्रमाणोपन्यासपुरसरा धणिता विवेचितास्तु नानात्मकरूपस्था च समीक्षिता विषया पण्डितानां दृष्टिपथं नूतनावर्जयन्ति । तान्त्रिकाणां मानसोत्थानां शीतलवल्गुमद्विवेदमहामार्गविरचितेय प्रस्तावना नूनं कल्पिष्यते इति ध्रुव विदधमिति । योगतन्त्रविभागस्याङ्गभूतमिदं प्रमाणमण्डितं प्रकाशनं महामहोपाध्याय-श्रीगोपीनाथकविराजप्रह्लाभाभागाभाषीवचनैरपि स्वजनपुः माफस्य विधत्ते इति वाम् ।

वाराणसेयसंस्कृतविद्यालयः,
वाराणसी
आदित्रनवृणाष्टमी २०२५
दि० १५-९-६८

वलदेव उपाध्यायः
सञ्चालक
अनुसन्धानसंस्थानस्य

FOREWORD

The present edition of Nitya Sodaśikarnava Tantra with two Commentaries, viz Rju Vimarśini by Sivananda and Artha Ratnavali by Śrī Vidyānanda was undertaken a few years ago and is now published in the following pages on behalf of the Yoga-Tantra Department of the Varanaseya Sanskrit University. It is well known to the students of Śakta Culture that the work is a standard treatise on Śrī Vidyā and is familiar to the Śakta School under different names, viz Chatuḥśati, Vamakesvara Tantra, etc. The work consists of five chapters (Patalas) dealing with the Pūja, Prayoga, Mudra, Vidyā-Vyapti and Japastuti of the Deity. The intrinsic value of this highly important work has been greatly increased by the publication in the appendices (i) of a small poem entitled Tripura Sundarī Dandakā by Dīpakanatha Siddha, (ii iv) of 3 small works by Śivānanda, viz Subhagodaya, its commentary and Saubhāgya hrdaya Stotra as well as (v vi) of two small works by Amṛtānanda Yogi, viz Saubhāgya Sudhodaya and Chidvilāsa.

It is well known that in the esoteric culture of the Śaktas, which is usually hidden from both popular and philosophical scholarship there are many subtle points which are usually obscure and represent differences in outlook among Āgamic scholars. It is well known that Bhaskara Raya and others in comparatively recent times expounded in different ways many secret doctrines of which the traditional view point is supposed to be maintained by the earlier scholars of the South. It is very likely that the traditional standpoint, as far as it was maintained by the earlier southern scholars, might be partially discovered in the teachings of Śivananda, Pūnyānanda and Amṛtānanda, all belonging to the early mediaeval age and hailing from Kerala and the neighbouring countries. The three cultural lines of Gauda, Kashmīra and Kerala are familiar to students of the history of Āgamic lore. Though the South Indian line was powerfully influenced by Kashmīra, it is presumed that it had its natural reaction on the Kashmīra school. When a descriptive history of the Samvāt Krama comes to be written much obscure ground will become clear.

The Tantric studies of the present day are generally confined to the conventional details of outer worship, of course supported by the old

उपोद्घातः

नित्यापोडशिकार्णवं व्याख्याद्वयोपेत तन्त्रशास्त्रानुशीलनरुचीना मनीषिणा समक्ष समु-
पस्थापयतामस्माकं परमं प्रसीदति चेत् । इत् पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं वाराणसेयसंस्कृतविश्व-
विद्यालयतः प्रकाशितस्य दीपिकासेतुबन्धसहितस्य योगिनीहृदयस्य द्वितीयसंस्करणमुद्रणावसरे
प्रकाशनविभागस्थैरस्माभिः पूर्वचतुश्शतीसेतुबन्धे शिवानन्दविद्यानन्दयोस्तत्प्रणीतयोर्ऋजु-
विमर्शिन्यपरत्नावत्पथोश्च भूयोभूय समुल्लेखं समवालोकि । ततः सरस्वतीभवनपुस्तकालय-
स्यासु तन्त्रशास्त्रमातृकासु नायानन्दान्तानां गुरुणा कृतीरनुसन्धद्भिर्ऋस्माभिरधिगता ऋजु-
विमर्शिनीग्रन्थस्यापूर्णा मातृका । तदानीन्तनानामनुसन्धानसंचालकानां परमश्रद्धास्पदानां
श्रीशेवशेखरद्वचद्वेपाध्यायमहानुभावानां निदेशमनुसृत्य दीपिकासेतुबन्धोद्धृतवचनानां स्थल-
संवादाय विविधतन्त्रशास्त्रग्रन्थावलोकने प्रवृत्तैरस्माभिर्महार्थमञ्जरीपरिमलतः ऋजुविमर्शिनी
महेश्वरानन्दस्य परमपुरो कृतिरिति परिज्ञातम् । तस्मिन्नेव प्रसङ्गे गायकवाडशोधसंस्थानसूचीपु-
कलकत्तासंस्कृतमहाविद्यालयसूचीपु चार्थरत्नावल्यधिगता, मद्रासराजकीयपुस्तकालयसूचीपु च
व्याख्याद्वयमपि । विज्ञापितमेतत्सर्वं प्रातः स्मरणीयानां महामहोपाध्यायाद्यनेकविरुदालङ्कृतानां-
भागमिकदशनेदोद्वारगृहीतदीक्षाणां गुरुवर्याणां पण्डितश्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानां चरण-
कमलयोः, तेषामनुज्ञया चास्य सम्पादनं प्रारब्धम् । ८

योगिनीहृदयस्यानुप्रास्ताविकेऽस्माभिश्चिद्विलाससौभाग्यसुधोदयादिग्रन्थविषये किमप्यु-
क्तम् । ततो विभिन्नाभ्यः सस्याभ्यः एतयोर्मातृकाणां प्रतिलिपिरस्माभिरासादिता ।
तदवलोकनेन सौभाग्यसुधोदयो योगिनीहृदयदीपिकोद्धृतामृतानन्दकृतसौभाग्यसुभगोदयादभिन्न
इति विज्ञातम् । चिद्विलासकृतिस्वविषयको विशयस्तावदवस्थित एवासीत् । तदपनोदनाय, तामु
तामु सस्यासु सगृहीतानां मातृकाणां परिचयापादनाय, विद्वद्भिः सह तद्विषयकानुसन्धानसंवादाय
च यात्रायां प्रवृत्तैरस्माभिर्गायकवाडशोधसंस्थायां वामकेश्वरतन्त्रस्य ज्ञानदीपविमर्शिन्याश्च
प्राचीनतमा मातृकाऽधिगता, पुष्पपत्तने स्थितायामितिहाससंशोधनगण्डलसंस्थायां शिवानन्दस्य
सौभाग्यहृदयमुपलब्धम्, जयपुरयात्रायां च ब्रह्मपुर्यां निवसतां पण्डितहरिदत्तशर्ममहोदयानां
गृहेऽपि चिदानन्दरचितया स्वच्छन्दपद्धत्या सौभाग्यहृदयमदृश्यत । वाराणसेयसंस्कृतविश्व-
विद्यालयाधिकारिणामनुग्रहेण सर्वासां तासां मातृकाणां प्रतिलिपयो मातृका वाऽऽमादिता,
यासां परिचयोऽत्र मातृकाविवरणे प्रदत्तः ।

चार्थरत्नावल्या स्थलद्वये दीपकाचार्यविरचितं त्रिपुरसुन्दरीदण्डकं स्मर्यते । भगवत्या-
स्त्रिपुरसुन्दर्यां भनुरग्रहेण तदासादितमस्माभिः केरलविश्वविद्यालयपुस्तकालयतः प्रेषितायां ज्ञान
दीपविमर्शिनीमातृकाप्रतिलिप्याम् । शिवानन्दस्य सुभगोदयः, सुभगोदयवासना, सौभाग्यहृदय-

स्तोत्रं च सम्प्रदायविद्विर्वह्ना स्मर्यन्ते, तथैवाभूतानन्दस्य सौभाग्यमुधोदयश्चिद्विलासस्तवश्च ।
अतोऽन्य एतद्विषये ग्रन्था परिशिष्टान्ते निधोजिताः । ग्रन्थेऽनेन विधानेन परितोष स्यादागमिक-
दर्शनजिताभूना विदुषाम् । सर्वप्रथमपत्र ग्रन्थसम्पादने प्रयुक्ताना मातृकाणा परिचयः
समुपस्थाप्यते, ग्रन्थसंपादनशैली च प्रदर्श्यते ।

संस्करणे उपयुक्ताना मातृकाणा परिचयः

नित्यापोढशिकार्णव

वा.—यामनेश्वरोमतविवरण जयरयकुत नित्यापोढशिकार्णवव्याख्यानम्, कश्मीर-
ग्रन्थनामाया प्रकाशितम् । मातृकाप्रयाधारेणैतत्संस्करण सज्जीकृतम् । आत्मा मातृकाणा मूल-
ग्रन्थस्य पाठा अत्र वाक, ख, ग इति संकेतेन सगृहीताः ।

मे.—मेतुयन्धाख्य भास्कररायकृत नित्यापोढशिकार्णवव्याख्यानम्, आनन्दाश्रमग्रन्थ-
नामाया प्रकाशितम् । अत्रत्यो मूलग्रन्थपाठ. खै. इति संकेतेन सगृहीत ।

छ.—ऋजुविमर्शनीस्य पाठोऽनेन संकेतेन सूच्यते ।

अ.—अर्चरत्नावलीस्य पाठोऽनेन सूच्यते ।

द.—बडोदानगरस्यगायबडाशोधसंस्थानस्य मातृका, १०४३० सख्याका, १० पत्रा-
लिखा, सपूर्णा, १५९३ विजयमयवत्सरे लिखिता, यामनेश्वरतन्त्रमिति नाम धारयन्ती
सूच्यते'नेन संकेतेन । लिपिरत्र देवनागरी ।

मन.—मरस्वतीमवनस्या २४०१० सख्याका, १-१९ पत्रात्मिका, सपूर्णा, १७७७
विजयमयवत्सरे लिखिता ।

सग.—मरस्वतीमवनस्या २४०११ सख्याका, १-१७ पत्रात्मिका, सपूर्णा ।

मग.—मरस्वतीमवनस्या २४६६२ सख्याका, २-९ पत्रात्मिका, अपूर्णा ।

मघ.—मरस्वतीमवनस्या २५४८३ सख्याका, २-१७ पत्रात्मिका, अपूर्णा ।

ऋजुविमर्शनी

व.—मरस्वतीमवनस्या २४८१७ सख्याका मातृका, १-२८ पत्रात्मिका, देवनागरी-
लिपिमयी, अपूर्णा ।

ग.—महागरावकीयपुस्तकालयस्या D ५६२३ सख्याका ६६ पत्रात्मिका, तेलुगु-
लिपिमयी, सपूर्णा । अस्या मरस्वतीमवनस्या प्रतिनिधि ८२६०६ सख्याका । अत्र प्रमाण-
वचनानि प्रायः परित्यक्तानि ।

ग.—महागरावकीयपुस्तकालयस्या R ४४४३ सख्याका, ५८ पत्रात्मिका, ग्रन्थ-
लिपिमयी सपूर्णा । अस्या मरस्वतीमवनस्या प्रतिनिधि. १००११० सख्याका । अत्र मातृ-
काग्रन्थसंपादनपाठा विद्यन्ते ।

घ.—त्रिवेन्द्रस्थितकेरलविश्वविद्यालयस्या C ६९० संख्याका, ३२ पत्रात्मिका, मलयालमलिपिमयी, संपूर्णांश्चि मध्ये मध्ये खण्डिता । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १००१०९ संख्याका ।

ङ.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या D ५६२२ संख्याका, ३८ पत्रात्मिका, तेलुगु-लिपिमयी, संपूर्णा । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १०३९५६ संख्याका । प्राय एषा क्षमातृकामनुसरति ।

अर्थरत्नावली

क.—गायकवाडयोधसंस्थानस्या ३४४३ संख्याका, १-४०, ४२-८४ पत्रात्मिका, मध्ये खण्डिता मातृका । लिपिरत्र देवनागरी । लिपिकालः—संवत् १६२३ ।

ख.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या D ५६१९ संख्याका, ८५ पत्रात्मिका, सम्पूर्णा, तेलुगुलिपिमयी । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः ८२६०५ संख्याका ।

ग.—कलकत्तासंस्कृतमहाविद्यालयस्या, तन्त्रविभागे २० संख्याका, ३६ पत्रात्मिका, सम्पूर्णा, देवनागरीलिपिलिखिता । स्थले स्वलेज्ज कमातृकानुसारी पाठः सक्षिप्य स्थापित ।

घ.—केरलविश्वविद्यालयस्या C ७२८ b संख्याका, १०४१ b संख्याया विवृता, ४३ पत्रात्मिका, मलयालमलिपिमयी, अपूर्णा मध्ये मध्ये खण्डिता च । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १००१०७ संख्याका ।

ङ.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या R ५६२० संख्याका, ४७ पत्रात्मिका, संपूर्णा, तेलुगुलिपिलिखिता । सरस्वतीभवनस्याऽस्याः प्रतिलिपिः १००८१६ संख्याका । मध्ये मध्ये च्युताक्षरेषा मातृका ।

च.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या R १५१७ r संख्याका, १७२-१८० पत्रात्मिका, अपूर्णा, ग्रन्थलिपिमयी । सरस्वतीभवनस्याऽस्याः प्रतिलिपिः १०१३६८ संख्याका ।

छ.—जोधपुरीयराजस्थानपुरातत्त्वमन्दिरस्या १६५० संख्याका, ७८ पत्रात्मिका, संपूर्णा, देवनागरीलिपिलिखिता । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १०२१९२ संख्याका ।

ज.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्या D ५६२१ संख्याका, १०७ पत्रात्मिका, अपूर्णा, तेलुगुलिपिमयी । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १०२१३० संख्याका ।

त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्

न कापि स्वतन्त्रा मातृकाऽस्य दण्डकस्यास्माभिरुपलब्धा । विद्यानन्दकृतेर्जानदीप-विमर्शिन्याः केरलविश्वविद्यालयमातृकायाः स्तोत्रपद्धती लिखितमविकलमेतदण्डकं एकपत्रमायात-मस्माकम् । तत्साहाय्येनैवास्मै संस्करणं सज्जीकृतम् । तस्याः सख्या C. १२७८ b इति वर्तते । ५३ पत्रात्मिका मलयालमलिपिलिखिता सा ९१२ b संख्याया तत्रत्यायां सूच्या विवृता । अस्याः सरस्वतीभवनस्या प्रतिलिपिः १०३९४३ संख्याका । अत्र ८९-९५ पृष्ठेष्वेतदण्डकं दृश्यते ।

सुमगोदय

क.—मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था R ४४४५ a सख्याका, १५ पत्रात्मिका, संपूर्ण, अन्यलिपिलिखिता सुमगोदयवामनानामधेया । अस्या सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपि ८२०९५ सख्याका ।

ख.—केरलविश्वविद्यालयस्था C ६९० b सख्याका, पत्रत्रयात्मिका, संपूर्ण, भलमा-
समलिपिमयी । अस्या सरस्वतीभवनस्था प्रतिलिपि १०३९४२ सख्याका ।

सुमगोदयवासना

क.—एकैव मातृका मद्रासराजकीयपुस्तकालयस्था R. ४४४५ a सख्याका विवृतोपरि ।
अत्र सुमगोदयान्तर सुमगोदयवासना लिखिता । केरलविश्वविद्यालयमातृकाया तु सुमगोदय-
मान् व्यस्यते । योगिनीहृदयदीपिकाया कामकलाविलासटीकाया विद्वत्स्या महावर्ममञ्जरी-
परिमले कोदधृतानामज्ञानाभाधारेण अन्य एव क्षोषितं पूरितम् । महावर्ममञ्जरीपरिमले
(पृ० ११५, ११७) क्रमवासनासमाख्यया अन्य एव स्मृतः ।

सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्

क.—दुष्परत्नस्य-इतिहासमसोपममण्डलस्था ५८१४७ सख्याका, पत्रद्वयात्मिका,
सम्पूर्णा, देवनागरीलिपिलिखिता ।

ख.—विद्वानन्दविरचितायां स्वच्छन्दपद्यत्यामुद्धृतं सौभाग्यहृदयस्तोत्रम् । पाठभवे
जयपुरनगरे ब्रह्मपुर्यां निवसता श्रीहरिश्चन्द्रकुलमहोदयानां मातृकाया संपृहीतः ।

ग.—विद्वानन्दविरचितायां शान्दीपविमिश्रित्या केरलविश्वविद्यालयस्थमातृकाया
विपुरमुन्दरीदण्डकानन्तरं सौभाग्यहृदयस्तोत्रमपि सम्पूर्णमुद्धृतं वर्तते । अस्या मातृकाया
परिषदविपुरमुन्दरीदण्डेन उपस्थापितः ।

सौभाग्यगुपीरय

क.—मद्रासराजस्थ-अभ्यारपुस्तकालयमातृका ६६५२६ सख्याका, २२ पत्रात्मिका,
शान्मलिपिमयी, संपूर्णा ।

ख.—मद्रासराजस्थ-अभ्यारपुस्तकालयमातृका ६६५२५ सख्याका, १२ पत्रात्मिका,
शान्मलिपिमयी, संपूर्णा ।

ग.—केरलविश्वविद्यालयमातृका C १८८१ i सख्याका, ११२० i मध्यया विवृता,
११ पत्रात्मिका, मध्यमलिपिलिखिता ।

विशिष्टागमय

क.—सरस्वतीभवनस्था २६४६२ सख्याका, १-३ पत्रात्मिका, देवनागरीलिपि, संपूर्णा ।

ख.—सरस्वतीभवनस्या २१९२० संख्याका, १९ पत्रात्मिका, देवनागराक्षरा, संपूर्णा ।

ग.—‘श्रीकृष्णमुद्रणालय, होसपेठ’ इत्यतः १९२६ ई० वर्षे कन्नड़लिपिमुद्रितं पुस्तकम् । ग्रन्थकारोऽत्रामृतानन्द इति निरटङ्कि ।

घ.—गायकवाङ्मोक्षसंस्थानमातृका ९९८२ संख्याका, ५ पत्रात्मिका, देवनागराक्षरा, सम्पूर्णा । १९१४ वैक्रमे वर्षे काश्यां दुर्गाकुण्डसमीपे लिखिता । अत्र पुण्यानन्दः स्तवकर्तृत्वेन निर्दिशितः ।

ङ.—तंजोरनगरस्यसरस्वतीमहलपुस्तकालयमातृका ८१७८ संख्याका, ९३८७ b संख्याया विवृता, २ (८-९) पत्रात्मिका, ग्रन्थतेलुगुलिपिमयी, सम्पूर्णा ।

च.—तंजोरस्यसरस्वतीमहलपुस्तकालयमातृका ८१७९ संख्याका, १२१७४ b संख्याया विवृता, २ (१२-१३) पत्रात्मिका, तेलुगुलिपिमयी, सम्पूर्णा ।

छ.—श्रीरङ्गनगरस्थवाणोविलासमुद्रणालयमुद्रितं पुस्तकम् ।

ज.—सरस्वतीभवनस्या २६००५ संख्याका, २३ पत्रात्मिका, देवनागरलिपिलिखिता । मातृका यद्यप्यपूर्णा, तथाप्येष स्तवस्तत्र सम्पूर्णं उपलभ्यते ।

अत्रत्यासु क. ख. ज. मातृकासु सरस्वतीभवनस्यासु चिद्विलासस्तवेन साकमन्येऽपि ग्रन्थाः सन्ति लिखिताः ।

ग्रन्थसम्पादनशैली

सरस्वतीभवनग्रन्थमालाया प्रकाशितस्य तन्त्ररत्नस्य सम्पादने श्रीमद्भिः परमादरणीय-चरणैः श्रीरामचन्द्रदीक्षितमहोदयैः समाश्रिता ग्रन्थसम्पादनशैली प्रायोऽत्रानुसृता । सन्दिग्धानि प्रायः सर्वाणि स्थलानि संशोध्यैवात्र स्थापितानि । मातृकासूपलब्धः सन्दिग्धः पाठः प्रश्नचिह्नेनाङ्कयित्वा संशोध्य कोष्ठके स्थापितः । यत्र संशोधने नापारि, तत्र प्रश्नचिह्नेनाङ्कयित्वा यथावदेव परित्यक्तः । उद्धरणानां स्थलनिर्देशे यथामत्यायस्तम्, मूलस्थलपरिशुद्धाः पाठाश्चात्र मूले स्थापिताः, मूलस्थलेपूपलब्धाः पाठभेदास्तु टिप्पणीषु संनिवेशिताः । पाठसंकलनात्मिका टिप्पणी देवनागराङ्कः, विषयात्मिका च आङ्गलाङ्कैरङ्किता ऊर्ध्वाधरभावेन न्यवेशि ।

नित्यापोडशिकार्णवे ऋजुविमर्शिन्यामुपलब्धः पाठ एव मूले स्थापितः, तत्रानुपलब्धः पाठस्तु वामकेश्वरीमतविवरणीयो न्ययोजि । ऋजुविमर्शिन्या गमातृकाया मातृकान्तरेभ्योऽधिकाः पाठा विद्यन्ते, ते च पाठा अत्र टिप्पणीषु संनिवेशिताः । अर्धरत्नावलीपाठे विधिद्वयमवलोक्यते— ख. ड. च. ज. संज्ञकानां मद्रासमातृकाणामेकः प्रकारः, शिष्टानां चान्यः । अनयोः साधारणः पाठभेदटिप्पणीष्वेव न्ययोजि, नितान्तं भिन्नः पाठान्तरस्तु भिन्नाक्षरेषु मुद्रितः । द्वादशश्लोक्यां (पृ० १४-१९) चतुर्थपञ्चमपटलयोश्च (पृ० १९३-२७४) स द्रष्टव्यः । सौभाग्यसुधोदयस्य अक्षरपुस्तकालयमातृकायोः पाठो नितान्तं त्रुटितो विद्यते । केरलमातृकाया योगिनीहृदय-दीपिकावृततद्वचनानां च साहाय्येन पाठपूर्तिरत्राकारि । सौभाग्यभास्कर-सेतुबन्ध-वरिवस्या-

रहस्यप्रकाशप्रभृतिभिर्भास्वररायग्रन्थैरपि पाठपूर्तिसशोषनादिषु बहूपकृतम् । मातृकामु मध्ये मध्ये वृद्धित पाठो नात्र प्रदक्षितः, द्विरावृत्तिक पाठोऽपि च नैव सकलितः । अत्र सस्कल्पे उपयुक्ता. काश्चन मातृका अपूर्णा सन्ति । यत्रैता अवसितास्तत्र टिप्पणीषु तत्प्रदर्शितम् ।

चिद्विलासस्तवे श्लोकानां सन्निवेशे छसजकवाणीविलासमुद्रणालयमुद्रितपुस्तकक्रम एव मुख्यत्वेनादृतः । त हि जम सरस्वतीमवनपुस्तकालयस्या. क. ख. ग. सजकाः मातृकाः बटोदरस्या घ.सजका मातृका चातुमरन्ति । इयास्तु विधेयः—योगिनोहृदयदीपिकामा चिद्विल्लास ममुद्रितो तजोरस्य इ. च. मातृकयोः सप्तमैकादशसंख्याङ्कितौ, गसंज्ञके सव्याख्यकमङ्गलिपिमुद्रिते पुस्तके च एकादशसंख्याङ्कितौ श्लोकावच मूले स्थापितौ तजोरमातृकाक्रमानुसारम् । तेन मूलस्तवअस्त्वारिराच्छ्लोकार्थकः संपद्यते । श्लोकयोरनयोरभावेन वतुर्गु पुस्तकेषु ३८ श्लोका सन्ति । घमातृकाया द्वान्विशतम् श्लोकोऽपि नास्ति, तेन तत्र ३७ श्लोकाः एव विद्यन्ते ।

ड. च. मातृकयोरैवात्रात्रच्छ्लोकरूपयन्तमानुपूर्वी समाना, तदनन्तरं श्लोकपदकेषु यथा संख्याव्युत्क्रमस्तथा चिद्विलासान्ते स्थापिताया मारण्या इष्टव्यः । अपि चरत्र ३९ संख्याकः श्लोको नास्ति, तत्स्थानेऽन्य एव श्लोको विद्यते । स चात्र ४१ संख्याया स्थापितः । तेनात्रापि श्लोकसंख्या अस्त्वारिरात्परिमितैव ।

घ. पुस्तके तु वतते मद्दन्तरम् । अत्र पञ्चमः श्लोकः पष्ठत्वेन, पष्ठश्च पञ्चमत्वेन स्थापितः । सप्तमः श्लोकः एकादशत्वेन, तदनन्तरस्वाध्यायमात्रेकादशसंख्याकाः श्लोकाः सप्तमादिदशसंख्याङ्कितौ इष्टव्ये । ततो द्वादशाद्येकेनत्रिसंश्लोकपर्यन्तमानुपूर्वी समाना । इतः परं प्रथमं सप्तानुष्टमश्चिद्विलासान्ते स्थापितया सारण्याऽन्यन्तव्यम् । अत्र ३०, ३३, ३६ संख्याका श्लोका ग सन्ति । इ. च. मातृकयोः पठितव्यमानोऽत्र ४१ संख्याक्रमे मुद्रितः श्लोको ग. पुस्तकेऽपि दृश्यते । इतोऽधिकानि च त्रीणि पद्यानि तत्र विद्यन्ते । तानि चात्र ४२-४४ संख्याक्रमेण स्थापितानि । तेन गपुस्तके स्तवस्य श्लोकसंख्या ४१ संपद्यते । एतेषु ४२ संख्याकः श्रौतश्चिद्विलासचिद्विलासा इति चिद्विलासगपुस्तके तस्य समावेशो न समञ्जस इत्यवगन्तव्यम् ।

योगिनोहृदयदीपिकाया (पु. १२) समुद्रपुनः 'आत्मचरमनु' इत्यादिकः श्लोकार्थस्तु वस्त्वामि मातृकाया नापश्यन्ते । चिद्विलासस्तवस्यैवायमसोऽन्यथा वस्यवद्वान्यस्य ग्रन्थस्येति मर्दानः प्रमाणमावात्र किमप्यभुना वक्तुं पार्येत, तथापि प्रवरणाजुरोपादयैव संपन्ते स्थापितः ।

भास्वररायण संतुबन्धे धनप्रदप्रदं ज्ञानं सखदनाय वा मत्र यत्र टीकाद्वयवचनानु-
द्विगतानि, प्रायस्त्रानि सर्वाभ्येव यायातभ्यविधेयतायात्र टिप्पणीषु सङ्गृहीतानि समालोचितानि च । विपरीतग्रन्थं सूचितार्थं दशपात्राया चरत्र संश्लेषमात्रा टिप्पणीना निवेदनमस्ति । अत्राष्टुक्तानि वचनानि यदि मन्त्रि स्मृत्तानि वचनान्तरेष्वपि, तान्यापि टिप्पणीषु मर्शितानि । 'मार्दवतपम्', 'उत्तरत्र वक्ष्याम.' इत्यादिषु टीकाद्वयनिर्दिष्टेषु स्थलेष्वपि त्रिभिर्देशिकाटिप्पण्य. परिबर्धयताः ।

विहाय नित्यापोदशिकामंथय प्रवाद्यानां गर्भेण सन्धानं संस्तरणाय पुनरात्मवे-
पसम्पाः गता मातृका उवाच । मयागमगुणगुणवत्तया R. ३५८२ मयागमः क्यु-
रिमिनीमातृका प्रविशत्यनरिहाता मा मापोमातृका । टीकाद्वयगतान्ते प्रहारागमाभि-
नित्यापोदशिकामंथमातृकामंथे न तथाऽन्यम् । सन्धानस्य टीकान्तरनिर्देशमापीन-
तममुनरत्ननिर्देशाय तु तदावसरम् । गरुडगिर्योऽपुनरि कथंनया वरणादि कृति ।

एवमत्र सन्धानप्रणयमातृकानां परिचयं तद्व्यवहारात्मकं च प्रदर्शयितुं सन्-
धनकारविद्वज्जटिरङ्गारीसाधं प्रवर्णयते ।

नित्यापोदशिकार्णवः

“परमवारागिको भगवान् लोचानुषरं विरारुं कुरुणाटवं माग्य मशिय चतुस्तान-
मंस्यापरिमितैर्येन्यमारमुन्वयाम” (भवे० पू० ४) इत्यनेन विद्यानन्दवचनेन कुरुणा-
टवमाग्यस्य संशेदभूमेऽगम्यनित्यापारि । अत्र च नाम विमलशम्भस्यनुगमिष्यतेन तेन
वामवेश्वरागममित्यङ्गीकृतम्—

मन्त्रशपटमनेन विमलशम्भस्यभुजा ।

त्रिभुजं दिण्णं मन्त्रं वामवेश्वरनाम्नम् ॥

इत्यस्मिन्नुद्घोषात्तदे । वामवेश्वरनाम्ननाम्नैव प्रायोऽवस्थापि पद्यानुद्भिष्यन्ते तेषु तेषु ग्रन्थेषु ।
योगिनीहृदयेऽपि वामवेश्वरतन्त्रनाम्ना स्फुटमेतत् । विवरणकारेण जयरथेन नेशातराजरीम-
पुस्तकालक्ष्यमातृकादिपञ्चीकारेण च वामवेश्वरीमतनाम्ना स्वयमेव तत् । चतुस्तान्माग्यापरि-
मितैर्येन्येकुरुणाटवनाम्नस्य आगेऽत्र संश्रुति इति कृत्वा चतुस्तान्माग्यात्वाऽन्यस्य पत्रये ।
शिवानन्दपरवर्तिनोऽनुवाकप्रमृषयः सर्वे आचार्याः प्रायोऽन्येव समाम्यसा तद् बोधयन्ति ।
शिवानन्देन तु नित्यापोदशिकार्णवनाम्ना तत् संशोधितम्, एवं च तस्य विवरणमुपस्थापितम्—

श्रीवामवेश्वरं माम धात्र तत्र प्रवर्णितम् ।

शिवेन तविदं देवी लक्ष्मीहृदय निजात्मिकम् ॥

मध्ये धात्रस्य तस्यास्ति नित्यापोदशिकार्णवः ।

गूढैर्भक्तुःशरीरुतः कश्चिद्गुणो रसावहः ॥

स च पञ्चपटस्यात्मा कर्मपञ्चमात्मकः ।

गुणः श्रयोऽग्रे नृदा च विद्याभ्यासिर्जन्तुतिः ॥ (पू० २-३)

विस्तृत तद्वामवेश्वरगात्वं कीर्त्तय विद्यप्रमाणकं चासीद् यस्य मध्ये हि शिवानन्देन
नित्यापोदशिकार्णवस्यावस्थितिः प्रादशि, तस्य विषये नास्माभिः किमपि ज्ञायते । वामवेश्वर-
तन्त्रान्तर्गतनित्यापोदशिकार्णवपदेन पूर्वोत्तरचतुस्तरगात्मको ग्रन्थोऽभिप्रेतो भास्कररायस्य ।
नैतन्मतं शिवानन्दसंमतमिति प्रतिपादितमत्रैव भूमिकाया दिप्यणीषु च । शिवानन्देन पञ्चपट-
स्यात्मा नित्यापोदशिकार्णवो योगिनीहृदयनैरपेक्षयेण व्याख्यायतीति कृत्वा तन्मतेन नित्या-
पोदशिकार्णवस्यान्तरो भाषो योगिनीहृदयमिति न वक्तुं शक्यते ।

“नित्या. षोडश देवैश्च सूचिता न प्रकाशिता.” (११२२) इति मूलग्रन्थप्रवरणादेतदव-
गम्यते, यदीश्वरेण ज्ञानयोगनिष्ठाचर्यनितिपादनपराणि चतुष्पष्टितन्त्राद्यन्याग्र्याणि च शास्त्राणि
देवैः पूर्वमुपदिष्टानि, केतुं चरित्पत्तिच्छास्त्रे षोडश नित्या. केवलं सूचिता । यत्र हि षोडश
नित्या सूचितास्तदेव शास्त्रं नित्यापोडशिकार्णवस्य पूर्वो भागोऽमुपगन्तुं शक्यते ।

“गुणु देवि प्रवक्ष्यामि नित्यापोडशिकार्णवम्” (११२४) इति मूलग्रन्थप्रामाण्यात्
शिवानन्दपरिहृतस्तत्त्वान्च नित्यापोडशिकार्णवं इत्यभिधानमेव परिगृहीतवन्, सत्त्वानि ग्रन्थ-
स्यास्य नामकेश्वरीमत-नामकेश्वरतन्त्र-चतुर्गामीप्रमृष्टिषु नामकेष्वेव । “तत्र बाह्या कदाच्य
वन्धनीया निष्कापोडशिकार्णवसमुद्भूतयोः” (५० १८८) इत्यत्र भक्त्यन्तरेण नामनिर्देशो
कुर्वन्ना विद्यालन्देन तु नित्यापोडशिकार्णवस्य ग्रन्थान्तरत्वमेव ह्याप्यते, प्रस्तुते ग्रन्थे मुदा-
नीनानामनुबारात् । अथ हेतुत्वेपथोः ।

चतुष्पष्टितन्त्राणामत्र परिगणनात्तदुत्तरभाविस्त्वमेवास्य शास्त्रस्याम्मुपगन्तव्यम् । वेद्यादानि,
शैवादि, बौद्धानि च वाचीनामि तन्त्राणि यथा समुद्भूतानि प्रकाशितानि च, न तथा प्रयत्न
शाक्तानां प्राचीनानां तन्त्राणां समुद्भारे प्रकाशने च । चतुष्पष्टितन्त्रपरिगणनायसरे कल्पित
प्रदीपनास्तेषु बहूनां तन्त्राणां मातृका, येषां प्राचीनताविषये न कोऽपि समान्यते दितवादः ।
तन्त्रानामेतेषां प्रकाशगोचरमेव शाक्तानां तन्त्राणां किमप्यभिन्नं वैशिष्ट्यं भावेत् ।

नित्यापोडशिकार्णवो अयमेषेन व्याख्यातः । अभिनवगुप्तेन नित्यातन्त्रविद स्मृता ।
अयमेषेन स्वकीये विवरणे श्रीमान्नीश्वरसिखे रसमहोदयिग्रन्थस्य प्रवर्तयिता, शास्त्रस्यास्य
वर्तनीयत्वकारक, धूमराधिराजः । डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयेन ईश्वरीया तन्त्री
पानाथी तस्य सम्यगे निमित्तः । रसमहोदयिहि नित्यापोडशिकार्णवस्य वास्तवभूतो ग्रन्थः ।
अग्रे निरपाण्डशिकार्णवस्य तत्पूर्ववर्तिनः पुत्रश्च । वस्तुतस्तु शिष्य कल्लट, तच्छिष्यश्च
भट्टप्रद्युम्न । भट्टप्रद्युम्नेन प्रविपादितः शक्तिपरम्परा. शिवच्छो सोपातन्देन समाकेश्यते ।
नित्यापोडशिकार्णवं चतुर्षु पटले शक्तिपरम्परा. व्यवपाद्यते । वस्तुतस्तु नवमसताम्बीमता
हेनिदागिहैरद्वैतीयता । सौन्दर्यलट्ठी साधकसङ्घस्यार्णवस्य विवदन्ते इतिश्रुतिविदः । तथापि
पूर्वोक्तं प्रमाणनित्यापोडशिकार्णवविषयविराजो भवत्यत आद्यजटुराचर्यस्याभिमतवतात्
ममान एवेति तु साधयितुं शक्यमेव । अथवासाविपुरमुन्दर्पा ज्ञातना आद्येन सङ्कराचार्येण
तन्त्रग्रन्थुरता योऽप्येते च प्रवर्तन्तेति श्रूयते । इतिहासलट्ठी केपाचन ग्रन्थानां प्राचीनताया
मदिग्धाशामादि मान्यतास्य प्रवृत्तिशालः न एवासीदिति निश्चयो नैव नाम वाचितो भवेत् ।

श्रीशिवे मने वर्तते काप्यम्पष्टितन्त्रं प्राच्यम्, श्रीविपुलाभा अभिव्यक्तिम्याने श्रीचक्रं
च. म. ग. म. ग. यानि पत्तय विन्दुनिसयस्य कोट्यायपीठम्यै वैशिष्ट्यं विमदि रात्रे । अन-

स्त्रिपुराया उपासना ओष्वाणपीठतो विनिर्गतेति मन्तव्यम् । प्रथमं सा ईश्वरशिवादिभिः कश्मीरे-
ष्ववतारिता, ततः शिवानन्दप्रभृतीनां पूर्वगुरुभिः केरलेषु । शङ्करभगवत्पादानां जन्मभूमि-
श्लोदेश एव । अतोऽत्र त्रिपुरसुन्दर्युपासनाप्रचारो नातिविस्मयकरः । शिवानन्दादयश्चोल्देशीया
एवेति प्रतिपादयिष्यते परस्तात् । एवं च नित्यापोडशिकार्णवाविर्भावस्य लमोडघाणपीठमेव
स्यात् । ततः प्रथम कश्मीरेषु तदनन्तरं च केरलेषु स प्रावर्तत । साम्प्रतं तु वर्ततेऽस्य ग्रन्थस्य
सार्वदेशिकः प्रचारः प्रसारश्च । आसेतुहिमाचल परश्चता मातृका अस्य ग्रन्थस्य समुपलभ्यन्ते ।
उपलब्धेषु नित्यातन्त्रेषु प्राचीनतममेतत्तन्त्रमित्युक्तिर्नैव यथार्थतामतिजहात् ।

नित्यापोडशिकार्णवस्य चतुश्शतीत्वसमाख्या

“एवमध्यर्धाष्टोत्तराशीत्यधिकशतसंख्योपेतसूत्रं प्रथमं पटलं विवृत्य सार्धं नवाधिकसप्तति-
सूत्रसमितं...द्वितीयं पटलं विवृणुमः” (पृ० १४३), “इदानीमष्टाविंशतिसूत्रसन्दर्भस्य...
तृतीयस्य पटलस्य” (पृ० १७४), “एकसप्ततिसूत्रप्रथिते तुरीये पटले” (पृ० १९०), “त्रयस्त्रिंश-
सूत्रप्रथिते पञ्चमे पटले” (पृ० २६१) इत्येतैर्ऋजुविर्मितिनीस्यैर्वचनैरत्र चतुश्शतसंख्याका श्लोका
सन्तीति शिवानन्दस्य मते चतुश्शतीत्वसमाख्या निर्विवादा । सेतुबन्धे तु—“एव प्रथमपटलेन
षट्पुरधिकद्विंशतश्लोकेन” (पृ० ९८), “एवमेकाशीतिश्लोकात्मकेन द्वितीयपटलेन” (पृ० १२४),
“एवं सार्धाष्टाविंशत्या श्लोकैर्षट्ठितेन तृतीयपटलेन” (पृ० १३२), “एव त्रिसप्तत्या श्लोकैश्चतुर्थ-
पटलेन” (पृ० १६२) इत्यादिभिर्वाक्यैरस्या पञ्चपटल्या सार्धं त्रिंशदधिकचतुश्शतश्लोक-
पठितत्वमङ्गीकृतम् (पृ० १७६) । नित्यापोडशिकार्णवाद् द्वादशश्लोक्या बहिर्भावित्वे भास्कर-
रामाङ्गीकृते (पृ० ८) स्वीकृतेऽपि चतुश्शतश्लोकसंख्यासप्ततिर्नोपपद्यते, अन एव समाख्याया
एवाल्पनूनाधिकमावाविवक्षया गौणत्वेन निर्वहोऽङ्गीकृतस्तत्र (पृ० १७६) ।

सर्वेष्वेव पटलेषु श्लोकसंख्याया वैभिन्न्ये जाग्रत्यपि, पञ्चमपटलस्य त्रयस्त्रिंशता श्लोकैरेव
समाप्तौ सत्यामपि च सेतुबन्धकारस्य—“यत्प्राचीनैर्विमर्शिन्यादिटीकाकारैः सर्वैरेककण्ठ्येन
मूलस्य पञ्चमपटलस्य चतुस्त्रिंशता श्लोकैरेव समाप्तिं मन्यमानैश्चरत्र पठ्यमानान् दशश्लोकान्
पुस्तकेषूपलभ्यमानान् सगतानपेक्षितानपि परित्यजन्नि किमभिप्रेतमिति त एव प्रष्टव्या.”
(पृ० १७५) इत्युक्तिर्न शोदक्षमा प्रतिभाति । नहीमे दशश्लोका विहाय सेतुबन्धं नस्यामपि

१. “महात्रिपुरसुन्दरीसना व्यासष्टे परमदेशिको महादेव” (ऋजु० पृ० ४), “महात्रिपुर-
सुन्दरीं महत्या भरत्या महादेव प्रणमति” (अर्च० पृ० ४-५) इति च यदन्तो शिवानन्द-
विद्यानन्दौ द्वादशश्लोक्या ग्रन्थान्तर्गत्तत्त्वमेवाङ्गीकृतम् ।

मयाऽप्येतद्व्रतस्थेन श्रियतेऽद्यापि सुखते ।

जपस्त्रिसन्ध्यमेतस्यास्तदेतत्पदसिद्धये ॥

इत्यग्रिमे ग्रन्थे त्रिपुरभैरवीसमुपासनाप्रख्यापनां कुर्वतो देशिकोत्तमस्य ग्रन्थारम्भे तस्या नमन-
मुचितमेव । अतो द्वादशश्लोक्या ग्रन्थान्तर्गतत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

टीकाया व्याख्यानाः, न चोपलब्धा मरस्वनीभवनस्याया कस्यापि मातृकायाम्, न च १५९३ वैश्वे वर्षे लिखिताया बडोदास्थयायकवाटशोधसंस्थानस्यायां प्राचीनाया मातृकायाम् । नित्यापोदशिकार्णवो बहिर्यागपर, योगिनीहृदय चान्तरयागप्रतिपादकम् । नानमोरैकशास्त्र्यमिति माधिनममभिरन्यत्र चात्र च । एव चान्तरजपहोमादिप्रतिपादकानामेवा श्लोकाना नात्र काचन मर्गनिर्णयेऽत्रापेक्षिता । भिन्नयोरेतयो शास्त्रयोरेकत्वकल्पनमेव सेतुव्यवहारस्य विचारदेभिन्योत्पादकम् ।

यद्यपि "तन्त्रराजे तद्व्याख्यातृभिः पञ्चविंशे पटले यन्त्राणि मग्या सर्वत्रेतिश्लोक-
व्याख्यावसरे चरनवक्त्रवाप्तनामैतामेव कथयित्वा सत्समरस्यं नित्यापोदशिकार्णवे प्रोक्तमिति
ग्रन्थेन बालो धाम्नानि भूतानीत्स्वर्गमेव लिखितम्" (से० पृ० १७५) इत्यनेन तन्त्रराजव्याख्यातु-
स्तुमगानन्दनाथस्य मतेनापि श्लोका इमे नित्यापोदशिकार्णवस्येति सिद्धयति, तथापि विमर्शनी-
कारस्य प्राचीनत्व मनोरमाकारस्य चात्रिप्राचीनत्व तदुक्त (पृ० १७५-१७६) सिद्धयमेव । न
स्यानमित्यादिकोऽत्रत्य श्लोको विनैव नामनिर्देशमनुविमर्शय्या समुद्धृत । स्वयमेन्द्रियसंचार-
मितादिकञ्च श्लोको दीपिकायामभियुक्तवचनस्वेनोद्धृतो दृश्यते । अतयो श्लोकयोः सदृश एव

न पूजा बाह्यपुण्यादिद्वयेषां प्रथितानिचम् ।

स्व महिम्नद्वये धाम्नि सा पूजा या परा स्थितिः ॥

इति श्लोक संकेतपद्धतस्तन्त्रशास्त्रवलोचयते । इमावपि श्लोकौ संकेतपद्धतेरेव स्याताम् ।

१. कामुचन मातृकाविवरणमूचीषु मनोरमाखननाकाल १७३० प्रवर्धितः । स च प्रतिलिपिकालः
स्यात् । यतो हि 'इण्डिया आदिन पुस्तकालय'-ग्रन्थमूल्या २५४० संख्याकादिमतमनो-
रमामातृकाविवरणे—

याकाक्षरसतकन्दुमितेऽन्द्रे कालिके सिते ।

तन्त्रराजस्य टीकेषु पूर्णया पूर्णतमयात् ॥

इति सत्रत्यश्लोकं प्रमाणोद्घृत्य ग्रन्थरचनाकालः संवत् १६६० (ई० १६०३) निर्धारित ।
एष श्लोकोऽपि ग्रन्थप्रतिनिधितुं रवेति सम्भावयामो वयम् । तथा हि—श्रीनिवासभट्टापर-
नामयेपिशिलानन्दनाथेन १६३० वर्कये ज्येष्ठे सौभाग्यरत्नाकरौ विरचितः (योगिनीहृदय-
स्यानुसाम्नादिके तृपुष्टे टिप्पण्या प्रमाणवचनानि द्रष्टव्यानि) । एष ग्रन्थस्तेन शिवाचन-
वर्धिकायां स्पृष्टः । (ग्रन्थसमाप्तिस्था श्लोका द्रष्टव्या) । तत्र च—"तद्वीकाहृता
मनोरमाकारेण" (२४९५९ सत्याका सरस्वतीभवनस्या मातृका, पृ० २९) इत्येव
मनोरमाकार स्पृष्टः । यत्र सौभाग्यरत्नाकररचनाकासपूर्वबन्निवमेव तस्योचितं प्रतिभाति ।
निश्चितः समयायु मनोरमाकारस्य नावशुष्यते साग्रप्रनम् ।

२. मर्कटपट्टादिषु दृष्टा यन्येऽपि श्लोकाः सेतुव्यवहारेण मूले स्थापिताः । तद्यथा—
धर्मरत्नाकराय (पृ० १०३) सकेतपट्टनिष्पन्नोद्ग. "त्रिपुरा त्रिपुरेसी च" इत्यादिकः
श्लोकः सेतुवने (पृ० ८२-८३) मूले स्थापितः । एवमन्यत्रापि ।

स्वसन्निदितादिकः श्लोकाधो दीपिकाया स्थलद्वये (पृ० २५०, ३०९) प्रामाणिकवचनत्वे-
नाभिमुक्तवचनत्वेन चोद्धत । शब्दस्पर्शादय इति श्लोकाधश्च विनैव नामनिर्देश तत्र दृश्यते,
यदा ह्यमृतानन्देन चतुश्शतीश्लोकान् समुद्धरता सर्वत्र उत्तामनिर्देशोऽकारि । एतेन सभाव्यते
गच्छता कालेन सकेतपद्धतिप्रमृतीना ग्रन्थानां विरले प्रचारे तत्रत्या श्लोका मनोरमा-
कारादीनां समये मूले प्रसिद्धा इति तस्य नातिप्राचीनत्वम्, किन्तु शिवानन्दाद्यपेक्षयाऽर्वा-
चीनत्वमेवेति ।

“साधार्थशदधिकचतुश्शतश्लोकघटिताया अस्या पञ्चपटल्याश्चतुश्शतीति समाख्या-
समर्थनार्थं प्रथमचक्रोद्धारान्ते साधार्थयाणां द्वितीयचक्रोद्धाररूपाणां सप्तदशानामत्रत्यानां
दशानां च श्लोकानां त्यागः” (पृ० १७६) इत्येष आक्षेपोऽपि सेतुबन्धकारस्य न ऋजु-
विमर्शिन्या घटते, तत्र द्वितीयचक्रोद्धाररूपाणां सप्तदशश्लोकानामुपलब्धेः । न चापस्तत्यर्थ-
रत्नावल्यादिषु, तैश्चतुश्शतीत्वसमाख्याया एवानङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु चतुश्शतीसमाख्या-
समर्थनार्थमेव शिवानन्देन द्वितीयचक्रोद्धाररूपां सप्तदशश्लोकां मूले सन्निवेशिता । ऋजु-
विमर्शिनी सेतुबन्ध च विहाय न दृश्यन्त इमे श्लोका इवापि मूले । वामकेश्वरीमतविवरणे
(पृ० ३२) तु रसमहोदधिस्था इमे श्लोका इति स्पष्टमेवोक्तम् । एव च ग्रन्थस्यास्य
चतुश्शतीति समाख्या न प्राचीना, यद्यप्यमृतानन्दादिभिः शिवानन्दपरवर्तिभिस्तदङ्गीकृता ।

नित्यापोडशिकार्णवयोगिनीहृदययोर्मिश्रशास्त्रत्वम्

एतच्चात्माभिर्योगिनीहृदयस्यानुप्रास्ताविके साधितम् । अत्र तु किमपि नूतनमुच्यते ।
गणेशप्रह्ननक्षत्रेत्यादिकेऽत्रत्ये प्रथमसूत्रे स्थितानि गणेशप्रह्ननक्षत्राशिपदानि शिवानन्दविद्या-
नन्दाभ्यां प्रपञ्चमारम्भनृमस्य व्याख्यातानि, न तु योगिनीहृदयम् । वामकेश्वरतन्त्रे वादिविद्या-
समुद्धार, योगिनीहृदये तु मन्त्रसङ्घेते सम्प्रदायार्थप्रकरणे हादिविद्या समुद्धता । अत्र करशुद्धि-
करीत्यादिका मूलविद्यया सहाष्टौ विद्या एव दृश्यन्ते, योगिनीहृदये तु सप्तमी मूर्तिविद्यामङ्गीकृत्य
विद्यानां नवकं परिदृश्यते । प्रथमे स्वयम्भवादीनि त्रीणि लिङ्गानि, उत्तरपट्टकेऽप्येवमेव दृश्यते,
द्वितीये तु परलिङ्गस्यापि समावेशाच्चत्वारि लिङ्गानि । एव च—“पूर्वोत्तरचतुश्शतयोरेक-
वाक्यता त्वविवादा, पूर्वोत्तरसमाख्याबलात् । पूर्वतन्त्रे कथितानां करशुद्ध्यादिन्यासानामुत्तर-

१. सौन्दर्यलहरीटीकाया लक्ष्मीधराया (पृ० १८८-१८९) “वाशाहकुशौ” इति,
“करणेन्द्रिय” इति च श्लोको वामकेश्वरतन्त्रे आत्मपूजाया वर्तते इत्युक्तम् । तेन तत्समयेऽपि
श्लोका इमेऽत्रत्या एव परिज्ञाता आसन्निति निश्चीयते । म० म० हरप्रसादशास्त्रिसंद्भ्याया
सूच्या (भा० १, पृ० ७१) विवृते १३५४ ई० वर्षे लिखिते वामकेश्वरीमतटिप्पणे तु
“कालमृतपुपमादिभिर्न बाध्यते” इति समाप्तिषाण्यदर्शनादधिका इमे श्लोकास्तत्र नासन्निति ।
लक्ष्मीधराया (पृ० १६३) कामकलाविलासश्लोका उद्धृता । तत्कर्ता पुण्यानन्दश्च
शिवानन्दपराम्भव इति साधितमन्यत्र । अतोऽपि शिवानन्दादीनां प्राचीनत्वमवगम्यते ।

तन्नेत्यनेन तथोदनाया मूर्तिविद्याया पुंस्तन्नेजुद्धारादिना च ज्ञापकेन परस्परसावाङ्म-
त्वाच्च" (पृ० ७) इति सेतुबन्धकारम्योक्तित्तिर्न लोदक्षमा, पूर्वोक्तोदाहरणैस्तत्रैवाक्यताया
अदर्शनात्, पूर्वोत्तरमवाध्याया. सेतुबन्धकारेणान्यैर्वा वैश्वित् तदानीन्तनैर्ग्रन्थकारे कल्पितत्वा-
दमृतानन्दनटनागन्दादीना ग्रन्थेषु तददर्शनाच्च । योगिनीहृदयस्य वामकेश्वरतन्त्राज्ञातार्थप्रकाश-
त्वात्तत्माकाङ्क्षत्वं स्यान्नाम, वामकेश्वरस्य तु न योगिनीहृदयमाकाङ्क्षा, तत्र मूर्तिविद्याया
सर्वथाज्जुपलम्भात् । एव चानयोगिन्नत्वमवाङ्गीकर्तव्यम् । मित्रयोरेतयोः शास्त्रयोर्मित्रत्व-
मारोप्य सेतुबन्धकार शिवानन्दविद्यानन्दाभृतानन्दादिषु तत्र तत्र दोषानुद्भावयति । तत्परि-
हृारश्च बाह्ययनानयोगिन्मास्त्वज्ज्ञोहृतेज्ज्ञायासेन भवतीति स्वयमेव विविच्यन्तु विपश्चिद्वर्ग ।
अस्मानिश्च तत्र तत्र टिप्पण्यादिष्वत्र च तत्प्रदर्शितमेव ।

नित्यापोडशिकार्णवस्यैव पञ्चपट्टितमत्तन्त्रत्वम्

तच्च सेतुबन्धकारेणैव प्रदर्शितम्—

"मुन्दरीतन्त्रप्यपि यानि कुलार्णवज्ञानार्णवस्वच्छन्दपरानन्दभैरवीदक्षिणामूर्तिप्रभृतीनि
तेषु प्रायेण बहिर्यागस्यैव प्रपञ्चो भूषान्, आन्तरस्य त्वत्प । वामकेश्वरतन्त्रे तु
तद्विपरीत्यमेवनि सर्वतन्त्रात्तमत्वादान्तरोपास्तिशीलस्थैरूपमकमूर्धन्यस्याप्राधिकार ।
एतेनदुक्त श्रीमदाचार्यमगवत्पार्द—

चतुष्टयं तन्त्रं सकलमभिसमाय मुवन

स्थितस्तत्सिद्धिप्रमवपरतन्त्रः पशुपति ।

पुनस्तत्त्रिकं पादित्पुष्पार्णवपटना-

स्वतन्त्र ते तन्त्रं त्रितितरुमवातीतरद्विदम् ॥ (सौ० ११) इति ।

- १ शिवानन्देन पुष्पपट्टितमारायनस्यान निर्णान् प्रबन्धसारप्राप्त्यायेन (पृ० २२५), यद्यपि
हृदये योगिनीहृदयेऽपि तत्स्थाननिर्णय । भास्करराय विहाय सर्वेषां टीकाकारैः पञ्च-
पट्टलमको ग्रन्थ एव व्याख्यात, अत एव योगिनीहृदयदीपिकारभेऽभृतानन्द 'अनन्यो
द्व्यादितम्', 'नेद व्याहृत पुरा' (पृ० २) इति वदति । किमेतेनैतत्समाश्रयितुं शक्यते
मदेतेषा प्रार्थनाना टीकाकाराणां समये योगिनीहृदयं नासीदिति । वामकेश्वरीमतविवरण-
सपादकेन केषाञ्चन श्लोकानां स्थलनिर्देशे योगिनीहृदयमङ्कितम् । अस्तुतस्तु न सन्ति
तत्रत्या इमे श्लोका, उद्धरणान्तिकाशस्यैव तत्रोपपत्त्ये । योगिनीहृदये (२१७)
महाज्ञानार्णव स्मयन । तस्मिन्तदनुसृष्टारिष्यन्त्यस्मिन् वा ग्रन्थे एते श्लोका स्युः । विद्याया
पार्थप्रतिपादनं ग्रन्थविस्तराधानमात्रफलमिति वदन् जयरथस्तत्र प्रमाणयति (पृ०
११६-११७) । नित्यापोडशिकार्णवयोगिनीहृदययोरेतयोःज्ञोहृते तत्कथं सभाष्येत ।
एव तस्मिन् डॉ० प्रबोधब्रह्मवाचसपहोदयेन 'स्टडीज इन दी तन्त्रान' इत्याख्ये ग्रन्थे
ब्रह्मामर्णविवरणावसरे (पृ० १०५) विद्यापोडनन्त्रेषु परिगणित योगिनीहृदयमितो
मित्रमेव स्यात् ।

चतुष्पष्टितन्त्राणि नामनिर्देशेनानुल पुनर्देवीकृतप्रश्नस्यास्मिन्नेव तन्त्रे दर्शना-
ल्लिङ्गादिदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्चपष्टितमत्वेनाभिप्रेतमित्युच्यते । ज्ञानार्णवपर
स्वतन्त्रपदमिति तु गौरीकान्त । अन्ये तु—तन्त्रराजतन्त्रमेव पञ्चपष्टितमम्, स्वतन्त्र-
विशेषणस्येहोक्तस्य तत्रैव दर्शनाल्लिङ्गात् । तथा च स्मर्यते—

तेषामन्योन्यसापेक्षयाज्जायते मतिविभ्रमः ।

तस्मात्तु निरपेक्ष मे तन्त्रं तासा वद प्रभो ॥ (त० १।३)

इतीत्याहुः । वस्तुतस्तु मोक्षस्य बहिरङ्गसाधने बहियमि तस्य तन्त्रान्तरोक्त-
कर्मनिपेक्षत्वेऽप्यन्तरङ्गसाधनेऽन्तर्यामिण्येव निरपेक्षम् । तन्त्रान्तरेष्वेतावतोऽन्तर्यामि-
प्रपञ्चस्याभावादेव । प्रत्युत तन्त्रराजस्याप्येतत्सापेक्षनैव दृश्यते । यदुक्तं तत्रैव—“नित्या-
हृदयसंप्रोक्तस्फुटोपायेन भावयेत्” (३६।१३) इति । नित्याहृदयमित्येतत्तन्त्रोत्तरार्थस्य
योगिनीहृदयस्य सज्ञा” (पृ० ५-६) इति ।

तदेतन्मत प्रमाणान्तरैः स्पृणानिखननन्यायेन सुदृढीक्रियते । “शिवः शक्त्या युक्तः”
(श्लो० १), “हरिस्त्वामाराध्य” (श्लो० ५) इत्यादीनां सौन्दर्यलहरीस्थानां श्लोकाना-
मवलोकनेन स्पष्ट विज्ञायते यदेया निर्माणवेलायां नित्यापोडशिकाणवस्थाः “परो हि शक्ति-
रहित” (४।६), “एतामेव पुराराध्य” (४।६७) इत्यादयः श्लोका मनस्युपाख्यं
आसन्ति । अत्रैव चतुष्पष्टितन्त्राणि परिगणितानि, अतः “इदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्च-
पष्टितमत्वेनाभिप्रेतम्” इति सेतुबन्धकारस्योक्तमयं युक्तिमदेव । “स्वतन्त्रमन्यनिरपेक्ष ज्ञानार्ण-
वादिरूप कादिमतेतिप्रसिद्ध स्वतन्त्राख्यतन्त्र वा” इति सौन्दर्यलहरीव्याख्यायां गौरीकान्त-
भट्टाचार्य आह । “स्वतन्त्र तन्त्र कादिमताख्यम्” इति सौभाग्यवर्धनीकारः । अन्ये त्वित्या-
दिनोद्धृतं मतं कस्येति साम्प्रतं न ज्ञायते । इदमत्रावधेयम्—“अखिलपुरुषार्थकथनत्वात्स्वतन्त्र
ते तन्त्रम्” इत्यत्र ते तव त्रिपुरसुन्दर्यास्तन्त्रमखिलपुरुषार्थकथनत्वात् स्वतन्त्रमित्येवान्वय
उचितः प्रतिभाति । विशेषणमुखेनैवान्न स्वतन्त्रपदं प्रवर्तते, न विशेष्यमुखेन । एव च ज्ञानार्ण-
वादिरूपमिति वदन् गौरीकान्तः सर्वाणि त्रैपुरतन्त्राण्यत्र संगृह्णाति । त्रैपुरतन्त्रेषु च वामकेश्वर-
तन्त्रं प्राचीनतमम् । अत्रत्या द्वादशश्लोकी कादिमते (२।८८-९९) समुद्धृता । कादिमते
(१।२) दृश्यते यदितः पूर्वं निरयानां नव तन्त्राण्यासन्निति । किञ्च, योगिनीहृदयापरपर्यायं
नित्याहृदय कादिमते स्मर्यते, योगिनीहृदये च वामकेश्वरतन्त्रमिति कादिमतापेक्षया पूर्वं
क्षितितलं वामकेश्वरतन्त्रमेवावातीतरदिति निश्चप्रचमङ्गीकर्तव्यम् । एव च ‘इदम्’ इति पदेन
वामकेश्वरतन्त्रमेव सौन्दर्यलहरीकारस्याभिप्रेतमिति सेतुबन्धकारोक्तिरेवात्र ज्यायसी ।

नित्यापोडशिकाणवस्य व्याख्यानानि

वामकेश्वरीमतमिति नित्यापोडशिकाणवस्यैव नामान्तरम् । अत्र जयरथकृत विवरण
कश्मीरसंस्कृतग्रन्थमालायां मुद्रितमुपलभ्यते । भास्कररायविरचितं सेतुबन्धव्याख्यानमानन्दा-
श्रमग्रन्थमालायां प्रकाशितं सुप्रसिद्धमेव । ऋजुविमर्शनी चार्थरत्नावली चेमे अधुना

तन्त्रेऽन्येन तजोद्वयाया मूर्तिविद्याया पूर्वतन्त्रेऽनुदारादिना च ज्ञापकेन परस्परसाकाङ्क्षा-
त्वान्व" (पृ० ७) इति सेतुबन्धकारस्योक्तिर्न घादशमा, पूर्वोक्तोदाहर्णस्तत्रैवावयवताया
वदशनात्, पूर्वोत्तरसमाख्याया. सेतुबन्धकारेणान्येषां वैश्रित् तदानीन्तनग्रन्थकारै कल्पितत्वा-
दमृतानन्दनन्दानन्दादीना ग्रन्थेषु तददर्शनाच्च । योगिनीहृदयस्य वामवेश्वरस्तन्त्रज्ञातायप्रराश-
त्वात्तत्वाकाङ्क्षत्व स्यात्ताम, वामवेश्वरस्य तु न योगिनीहृदयाकाङ्क्षा, तत्र मूर्तिविद्याया
सर्वथाऽनुपलभ्यात् । एव चानयोगिन्त्वमेवाङ्गीकृतव्यम् । भिन्नयोरेतयो. शास्त्रयोरेभिन्नत्व-
मारोप्य सेतुबन्धकार शिवानन्दवित्तानन्दामृतानन्दादिषु तत्र तत्र दोषानुद्भावयति । तत्परि-
हारश्च बाहुल्येनानयोगिभिरनास्तत्त्वङ्गीकृतज्ञायासन भवतीति स्वयमेव विचिन्वन्तु विपश्चिद्रथ ।
अस्माभिश्च तत्र तत्र टिप्पण्यादिष्वत्र च तत्प्रदर्शितमव ।

नित्यापोडशिकाणवस्यैव पञ्चपण्डितमतन्यत्वम्

तच्च सेतुग्रन्थकारेणैव प्रदर्शितम्—

"मुन्दरीतन्त्रेष्वपि यानि बुभुक्षार्णवज्ञानार्णवस्वच्छन्दपरानन्दभैरवीदक्षिणामूर्तिप्रभृतीनि
तेषु प्रायेण वह्नियगिस्यैव प्रपञ्चो भूवान्, आन्तरस्य स्वस्य । वामवेश्वरतन्त्रे तु
तद्वैपरीत्यमेवेति सर्वत्रग्याप्तमत्वादान्तरोपास्तिखीलस्यैवोपासकमूधंन्यस्याप्रापिकार ।
तदेतदुक्त श्रीमदाचार्यमगवत्पदै—

अनुपपत्तयः तन्त्रे सकलमभिसत्ताय भुवन

स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रः पनुपति ।

पुनस्तन्त्रिर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकपटना-

स्वनन्य त तन्त्र धितितत्त्वमवातीतरदिदम् ॥ (सो० ३१) इति ।

- १ शिवानन्देन गुरुरपेक्षितमभारापनस्यान निर्णीत प्रपञ्चसारप्राप्त्याप्येन (पृ० २२५), यद्यपि
हृदयते योगिनीहृदयेऽपि तत्स्थाननिर्णय । भस्करराय विहाय सर्वेरेव टोकाकारे पञ्च-
पञ्चसामको ग्रन्थ एव व्याख्यात, यत एव योगिनीहृदयदीपिकारस्मैऽमृतानन्द 'अनयो-
द्घाटितम्', 'नेद व्याहृत पुरा' (पृ० ५) इति वदति । विधेतेनेतस्तत्त्वभावयितुं शक्यते
यदेतेषां प्राचीनाना टीकाकाराणां समये योगिनीहृदय नासीदिति । वामवेश्वरीमतविवरण-
रुपादरेण वेपात्रन भूषाणा स्थलनिर्देशे योगिनीहृदयमङ्कितम् । वस्तुतस्तु न सन्ति
तत्रत्या इमे भूषा, उद्धरणानामेकादशस्यैव तत्रोपपञ्चये । योगिनीहृदये (२।७७)
महातानार्णव स्मर्यते । तस्मिन्तदनुसारिष्यन्त्यस्मिन् या ग्रन्थे एते भूषा स्यु । विद्याया
पद्व्यप्रतिपादन प्रपञ्चितसाधनमात्रफलमिति यद्व जयरथस्तत्र प्रमाणयति (पृ०
१२६-१३७) । नित्यापोडशिकारणयोगिनीहृदयपौरुषेऽङ्गीकृते तत्त्व सन्नाम्येत ।
एव सति डॉ० प्रबोधचन्द्रबागचौमहोदयेन 'संश्लेष इन दी तन्त्रात्र' इत्याख्ये ग्रन्थे
ब्रह्मसामन्त्रिविवरणायमरे (पृ० १०५) विद्यापीठतन्त्रेषु परिगणित योगिनीहृदयमितो
भिन्नमेव स्यात् ।

चतुष्पष्टितन्त्राणि नामनिर्देशेनानूद्य पुनर्देवीकृतप्रश्नस्यास्त्यन्नेव तन्त्रे दर्शना-
स्तिलङ्गादिदमैव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्चपष्टितमत्वेनाभिप्रेतमित्युनीयते । ज्ञानार्णवपर
स्वतन्त्रपदमिति तु गौरीकान्त । अन्ये तु—तन्त्रराजतन्त्रमेव पञ्चपष्टितमम्, स्वतन्त्र-
विशेषणस्योक्तस्य तत्रैव दर्शनास्तिलङ्गात् । तथा च स्मर्यते—

तेषामन्योन्यसापेक्षयाज्जायते मतिविभ्रमः ।

तस्मात्तु निरपेक्ष मे तन्त्र तादा वद प्रभो ॥ (त० १।३)

इतीत्याहुः । वस्तुतस्तु मोक्षस्य बहिरङ्गसाधने बह्व्यगि तस्य तन्त्रान्तरोक्त-
कर्मनिपेक्षत्वेऽप्यन्तरङ्गसाधनेऽन्तर्यामिऽप्यैव नैरपेक्ष्यम् । तन्त्रान्तरोप्येतावतोऽन्तर्यामि-
प्रपञ्चस्याभावदेव । प्रत्युत तन्त्रराजस्याप्येतत्सापेक्षनैव दृश्यते । यदुक्तं तत्रैव—“नित्या-
हृदयसंप्रोक्तस्फुटोपायेन भावयेत्” (३६।१३) इति । नित्याहृदयमित्येतत्तन्त्रोत्तरार्धस्य
योगिनीहृदयस्य सज्ञा” (४० ५-६) इति ।

तदेतन्मत प्रमाणान्तरेः स्यूणानिखननन्यायेन सुट्टीक्रियते । “शिव. शक्त्या युक्तः”
(श्लो० १), “हरिस्त्वामाराध्य” (श्लो० ५) इत्यादीना सौन्दर्यलहरीस्याना श्लोकाना-
मवलोकनेन स्पष्ट विज्ञायते यदेवा निर्माणवेलाया निरयापोडसिकार्णवस्या “परो हि शक्ति-
रहित” (४।६), “एतामेव पुराराध्य” (४।६७) इत्यादयः श्लोका मनस्सुपाह्वता
लास्यति । अत्रैव चतुष्पष्टितन्त्राणि परिगणितानि, अतः “इदमेव तन्त्रमस्मिन् श्लोके पञ्च-
पष्टितमत्वेनाभिप्रेतम्” इति सेतुबन्धकारस्योपपन्न युक्तिमदेव । “स्वतन्त्रमन्यनिरपेक्ष ज्ञानार्ण-
वादिरूप कादिमतेतिप्रसिद्ध स्वतन्त्राख्यतन्त्र वा” इति सौन्दर्यलहरीव्याख्याया गौरीकान्त-
भट्टापायं जाह । “स्वतन्त्र तन्त्र कादिमताख्यम्” इति सीभाग्यवर्षेनीकारः । अन्ये त्वित्या-
दिनोद्धृत मत कस्मेति साम्प्रत न ज्ञायते । इदमत्रावधेयम्—“अखिलपुरुषार्थकषटनास्वतन्त्र
ते तन्त्रम्” इत्यत्र ते तत्र त्रिपुरसुन्दर्यास्तिन्त्रमखिलपुरुषार्थकषटनासु स्वतन्त्रमित्येवान्वय
उचित प्रतिभाति । विशेषणमुखेनैवात्र स्वतन्त्रपद प्रवर्तते, न विराध्यमुखेन । एव च ज्ञानार्ण-
वादिरूपमिति वदन् गौरीकान्त सर्वाणि त्रिपुरतन्त्राण्यत्र सगृह्णाति । त्रिपुरतन्त्रेषु च वामकेश्वर-
तन्त्र प्राचीनतमम् । अत्रत्या द्वादशश्लोकी कादिमते (२।८८-९९) समुद्धृता । कादिमते
(१।२) दृश्यते यदितः पूर्वं नित्याना नव तन्त्राण्यासति । किञ्च, योगिनीहृदयापरपर्याय
नित्याहृदय कादिमते स्मर्यते, योगिनीहृदये च वामकेश्वरतन्त्रमिति कादिमतापेक्षया पूर्वं
सितितल वामकेश्वरतन्त्रमेवावागीररदिति निग्रपञ्चमङ्गीकृतव्यम् । एव च “इदम्” इति पदेन
वामकेश्वरतन्त्रमेव सौन्दर्यलहरीकारस्याभिप्रेतमिति सेतुबन्धकारोक्तिरेवान् ज्ञायसी ।

नित्यापोडसिकार्णवस्य व्याख्यानानि

वामकेश्वरीमतमिति नित्यापोडसिकार्णवस्यैव नामान्तरम् । अत्र जयरथकृत विवरण
कश्मीरसंस्कृतग्रन्थमालाया मुद्रितमुपलभ्यते । आरकरायविरचित सेतुबन्धव्याख्यानमानन्दा-
शमग्रन्थमालाया प्रकाशित सुप्रसिद्धमेव । ऋजुविमर्शिनी चार्थरत्नावली चेमे अधुना

प्रकाशयते । एवमेतद्व्याख्यानचतुष्टयस्य ग्रन्थस्य साम्प्रत मुद्रितमुपलभ्यते । म० म० हरप्रसाद-
शास्त्रिस्तद्व्याख्या नयातन्त्र-यन्त्रसूत्रा १३५४ ई० लिखिता वामकेश्वरीमतटिप्पणभातृका कर्तुं नाम-
रहिता दृश्यते । आश्वेस्तृहस्तसूत्रा (पृ० ५६३) वाराणसीव्याप्त्यमुबुन्दलालकृत व्याख्याने
सदानन्दकृत च व्याख्यानं न्यदर्शितं । तत्रैव निदिष्ट वामकेश्वरतन्त्रदर्पणं विद्यानन्दकृतमथरत्नावलो-
समस्य व्याख्यानमेव । “पूर्वाचार्या अप्याहुः—आश्रीदीपननाथतो ह्यगणितैरद्यापि वृत्ति कृता”
(पृ० ११५) इत्यादिजयरथोद्धृतपूर्वाचार्यवचनप्रामाण्यतः श्रीदीपननाथोऽयं ग्रन्थस्य प्रथमो
वृत्तिकार इति ज्ञायते । सेतुबन्धे (४९) दीपकाचार्यं उद्धृण्वते । त्रिपुरसुन्दरीदण्डव स्तुति-
रूपम् । वृत्तिरेषा ततो भिन्नेव स्यात् । तस्माच्च नोपलब्ध कोऽप्युल्लेख साम्प्रतमस्माभि-
रपि । ईश्वरेश्वरी विशाखनन्दकेत्याचार्यद्वयं त्रिपुरसम्प्रदायस्य कश्मीरेष्ववतारकमिति
जयरथ (पृ० ४८) आह । तत्रेश्वरसिखो रसमहोदधिगुणानां साक्षात् प्रवर्तयिता । रसमहो-
दधिश्च वामकेश्वरीमतव्याख्यानपर कारिकायामो ग्रन्थ प्रतीयते । अस्य विस्तृतान्युद्धरणानि
जयरथविवरणे द्रष्टव्यानि । जयरथविवरणे (पृ० ९, १२, ३०) वास्तवकारस्यानेकानि
वचनानि दृश्यन्ते । एष वास्तवकारो विशाखतौज्यो वेति प्रमाणाभावात् वक्तुं शक्यते । “एतान्
सदगुरुलब्धान् रिश्वानं प्रवर्तितवान्” (पृ० ३६) इति “ततश्च विशाखतं मुखेनैव लक्ष्यते
यत् तदेवदमस्तपयन्त शिष्यप्रशिष्यत्रयेण सर्वेषामपि प्राप्तम्” (पृ० ४८) इति च वदन्
जयरथस्तस्य महत्त्वं दयापयति । शङ्करराशिर्वामकेश्वरीमतस्य व्याख्यातेति जयरथमृतवचनाभ्या
(पृ० ४८, ५४) प्रतीयते । एवमेव अर्जुनोऽपि वामकेश्वरीमतव्याख्याता । अस्य व्याख्यान
जयरथेन पदे पदे तात्त्रेण लक्षितम् । कल्याणवर्मणाऽपि वामकेश्वरीमत व्याख्यानमिति तत्
(पृ० १३७) एव ज्ञायते । कादिमते (२१८८-९९) द्वादशश्लोकीव्याख्यानावसरे सुमगा-
नन्द कौदमीरेव्याख्यानं स्मरति । कश्मीरेष्वग्नय च बहूनि व्याख्यानान्यस्य ग्रन्थस्य विरचिता-
नीति—“महार्जुनभूमिमुदयरथानि निरयापोडशिकार्णवे यत्पूर्वैर्वाक्यं भिद्यार्कारि, यन्वास्मानि
किञ्चिद् व्याश्रित्ये, तत्रान्तर त्याक्तावलेपमात्सर्ग्यं स्वयमेव विपश्चितो विचिन्वन्तु” (पृ० १३)
इति शिवानन्दवचनेन, “उभे च चतुश्शतौ यद्यपि प्राचीनैर्बहुभिर्व्याख्याते एव, परन्तु ताद्रीका

१. “त्रिपुरादशनस्यापरिचिता आचार्या कृतयश्च” (सा० सु०, व० २०, अ० २, पृ० २४)
इत्यत्र द्रष्टव्य दीपकनापविवरणे ।
२. आचार्याणांमेषां परिक्रमो डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयविरचिते ‘अभिन्वयमुक्त’ इत्याख्ये ग्रन्थे
(पृ० ५७८-५८३), उपर्युक्ते निबन्धे च (पृ० २०-२१) द्रष्टव्यः ।
३. उपर्युक्ते निबन्ध एव (पृ० १७, टि० २-३) द्रष्टव्यम् ।
४. द्रष्टव्यम्—वामकेश्वरीमतविवरणम् पृ. ५४
५. ग्रन्थस्याष्टमपृष्ठस्य द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।
६. उत्तरचतुःशती केवलमपृतानन्देनैव व्याख्याता, नान्येन केनचन प्राचीनेन व्याख्याकारेण ।
भारकरायपरवर्तिन काशीनाथस्यैवात्र तृतीय व्याख्यानमुपलभ्यते ।

अस्याने विस्तृताः, स्थाने सकुचिताः, क्वचिन्न्यायविरुद्धा, क्वचित् सम्प्रदायविरुद्धा, क्वचिन्मूलस्वरसंविरुद्धाः, क्वचित् त्यक्तमूलश्लोका, क्वचित् तन्त्रान्तरविरुद्धा, क्वचित् पक्षपातकलुषिता इति तत्तदशाम् परिहृत्वातीव निष्कृष्येतराशेषु तत्प्रदर्शितदिशैव सक्षिप्य व्याख्यातुमयमुद्योगः" (पृ० ७) इति भास्कररायवचनेन च ज्ञायते । भास्कररायोऽत्र स्वव्याख्यानस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयन् पूर्वव्याख्यानानि वटाक्षयति । अत्र च यद्वक्तव्यं तदुच्यते एव तत्र तत्र प्रसङ्गानुसारम् ।

उपलब्धव्याख्यानानां प्रत्येकं वैशिष्ट्यम्

उपलब्धेषु चतुर्षु व्याख्यानेषु जयरथकृत विवरणमेव प्राचीनं प्रतीयते । अत्र ईश्वरशिव-विश्वावर्त शङ्करराशिप्रभृतय आचार्या अस्य शास्त्रस्य कर्मरीरेष्ववतारका इत्युक्तम् । तदनुयायिना केपाञ्चन व्याख्याकाराणां मतानि रूपयन् जयरथ ईश्वरप्रत्यभिज्ञातन्त्रालोकादि-प्रामाण्येन स्वकीय विवरणमतिशाययति । अत्र समालोचितानि कानिचन मतानि बीजोद्धार-दीनि चार्थरत्नावलीकारेण प्रमाणीकृतानि । अतः सेतुबन्धवज्जयरथविवरणस्यापि प्राचीन-व्याख्यानानां युक्तायुक्तत्वविषयका विचारा सार्वहितं परीक्षणमपेक्षन्ते । तन्त्रालोक-विवेककार एव विवरणकार कथ्यते तत्सपादकैः । विवेककारस्य प्रौढिमा प्रतिभा च नात्र प्रस्फुरति तादृशी । अत्र मूलविद्यासमुद्धारवसरे कादिविद्या समुद्भूता ।

अर्थरत्नावल्या मन्त्रासभिन्नामृतकासु (पृ० २१४) ऋजुविमर्शिनी स्मर्यते, किन्तु तत्रत्य श्लोकः प्रस्तुतायामृजुविमर्शिन्या नोपलभ्यते । अन्या काचन ऋजुविमर्शिन्यत्र स्मृता भवेत् । ऋजुविमर्शिनी अथरत्नावलीकारो समसामयिकी स्याताम् । तथापि दाशानिकदृष्ट्या वर्तते कोऽपि विशेष ऋजुविमर्शिन्याम् । क्षेमराजकृताया शिवसूत्रविमर्शिन्या स्पन्दनिर्णयस्य च व्याख्यानपद्धतिः, प्रतिपादनचातुरी, भाषा, प्रमाणवचनावली चान्नानुकृता शिवानन्देनेति तत्र तत्र ग्रन्थस्यासु टिप्पणीषु स्पष्टम् । नित्यापोढशिकार्णवं उत्तरपट्कप्रदर्शितस्त्रिपुरापदनिर्वचन-लभ्यस्वित्त्वधामलिङ्गबीजशक्तिवादोऽत्र सम्यग् व्याख्यायत एव, सहैवात्र सकेतपद्धत्यनुसारी तत्त्वधाम-बीजशक्तिचतुष्टयवादोऽपि दृश्यते । तत्प्रमङ्गेनानाख्यातत्वमत्र व्याख्यातम् । व्याख्यान-मेनत् प्राधान्येन ग्रन्थस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनानुसारिणी व्याख्यामुपस्थापयति । तत्र तान्येव प्रमाणवचनानि प्राधान्येन समुपस्थाप्यन्ते, यानि क्षेमराजेन प्रमाणीकृतानि । तन्त्रालोकोऽत्र त्रिशिकाशासन-पञ्चदशसारशास्त्रप्रभृतिनामभिर्नेकैश्च स्मर्यते । गणेशेत्यादिप्रथमसूत्रव्याख्यान-वसरे गुरुपङ्क्तिसमाराधनस्थलादिनिर्णये चात्र न योगिनीहृदयं स्मर्यते, अपि तु प्रपञ्चसारं सर्वत्र प्रमाणीक्रियते । अत्र हि नाममट्टविरचितस्त्रिपुरासारसमुच्चयो वारत्रयः स्मृतः, शिवस्तोत्रावली स्पन्दकारिका च रहस्यगुह्यवरकृतित्वेन निदिष्टा, भन्त्रमातृकापीठमुद्गादीनि च महासविदात्मक-तया व्याख्यातानि । मूलविद्यासमुद्धारप्रकरणेऽत्र हादिविद्या प्रतिपादिता, हादिविद्यापरम्परा

च दिव्य-सिद्ध-भानवोद्यमवधती समर्पति । ऋजुविमर्शिनी कौलिकी प्रमिया सूचयत्येव, प्राय
सा सर्वाण्येव मूलपदानि प्रत्यभिज्ञादर्थेनपद्धत्या तान्निश्चयान्तर्गणपद्धत्या वाऽप्यारम्भपरत्वेन
योजयति । प्रसन्नगम्भीरा, सरलविज्ञा, पारम्परिपदार्थोन्मीलिनी, प्रमाणवचनावलीविरा-
जिताऽपि सन्निवृत्तपदैव विमलाश्रया ऋजुविमर्शिनी मन्वे बलादिव विदुषा मनास्वावर्जयेन्नूनम् ।

अर्थरत्नावली प्राधान्येन कौलिक मतमनुव्याख्याति स्पष्टतया । उत्तरपट्टशास्त्र सिद्ध-
नाथपाद-सकेतपद्धतिप्रारम्भा व्याख्याया प्रधानमवलम्बनम् । मतशास्त्र मतोत्तर चात्रोद्दिष्टे ।
टीकेय हादिविद्यामेव यद्यपि बहु मानयति, तथाप्यत्र तत्र तत्र प्रकरणेषु कादिविद्यानुसारिणी
व्याख्यामुपरयापीवामन्तर हादिविद्या व्याख्यायते । ऋजुविमर्शिनी-सेतुबन्धादिषु व्याख्यातश्रवो-
दारम्भ द्वितीय प्रकारो नात्र दृश्यते । सेतुबन्धकार ऋजुविमर्शिनी तत्र तत्र प्रमाणयत्यपि,
अर्थरत्नावली तु तेन सर्वेयैवाप्रमाणोद्दिष्टा । नित्यापोद्गमिकार्थेव त्रिमस्याक कौलिकमते चतु-
रन्त्याक प्रमते च पञ्चसम्याक पदार्थजात प्रतिपाद्यते । अर्थरत्नावल्या पीठपञ्चक-वामादिपञ्चक-
हृच्छादिपञ्चक-अक्षरपञ्चन इवारपञ्चकादीना ह्वानाहृतोत्तीर्णाना नादानामनिकेत-रसप्रतिपादि-
पदाना च सकेतपद्धतिप्रामाण्येन विवरण दृश्यते । तेन सकेतपद्धतेररशाश्च टीकाया प्रमदशना-
नुरतिस्वमपि सचेत्यते । पदानामेतेषामत्रत्य विवरण चिद्वगन्तचन्द्रिका-वातुलनाद्यमूत्रवृत्ति-
महानयप्रवाश महायममञ्जरीपरिमलसमुपलब्ध स्वरूप सर्वेषा समर्थयतीति तत्रैव द्रष्टव्य जिज्ञा-
सुभिः । नात्र विस्तरभयात् प्रपञ्च्यते । तेनास्या व्याख्याया कुलमतप्रमदशनानुगतत्वं साम्प्र-
दायिकपदार्थानुवर्तित्वं च सम्बन्धं क्वाप्यते ।

सेतुबन्ध वादिविद्याप्रतिपादक व्याख्यानम् । ऋजुविमर्शिनी अर्थरत्नावली चात्र
शतस्य समालोच्यते, न केवल हादिकादिसम्प्रदायसदष्टपदैव, किन्तु विविधपद्धत्याख्यान-
प्रमुद्गादिविषयि । उत्तरपट्ट-प्रपञ्चसार-सकेतपद्धतिप्रभृतिप्राचीनग्रन्थग्रामाख्यमनुसरत् प्रवृत्तमुक्तं
व्याख्यानद्वय सेतुबन्धे यागिनीहृदय वादिमत-ज्ञानार्णवादिप्रामाण्येन पराजियते । एतादृशेषु
करप्रभेदेन वैतलिकव्यवस्थावलयनमुचितम्, न तु प्रमाणपरिगृहीतस्वार्थस्व सम्प्रदायान्तर-
सम्मतस्य सकया लण्डनम् । सेतुबन्धस्य व्याख्याद्वयसमालोचकानि प्राय सर्वाणि स्थलानि
प्रथमागे टिप्पणीषु स्वर्णयति । तदवलोकनेन ज्ञायते यद् व्याख्यानद्वयातिरिक्तमन्यदापि
व्याख्यान तत्र समालोच्यते । हादिसंज्ञोरीव्याख्यानप्रसङ्गे वादिमतमनोरमोद्भूत काश्मीर-
व्याख्यान सेतुबन्धे स्मर्यते । तदेवात्र समालोचितमन्यद्वेति बभू ज्ञायते । अपि च, उद्धृताना-
मया व्याख्यानद्वयाद्यानामवलक्षणनेनेदमपि स्पष्टीभवति यदत्र क्वचन टीकाज्ञाना भावार्था,
कृत्रचिच्चान्यथाहृत्वाग्नी ते समुद्धृता इति । परवर्तिषु तान्निश्चयदर्थनवाच्येषु वर्तते किमपि
वैशिष्ट्य भास्तररायस्य श्रीभाम्यभास्वर-सेतुबन्ध-वरिवस्याहृत्वादिप्रणेतु । सेतुबन्ध-

१. पञ्चमे पट्टले स्वयम्भवादितिल्लप्रयव्याख्यानावसारे विद्यानन्वेनेतरपट्टकेव प्रमाणीकृतम्,
न तु तिल्लचतुष्टयबोधक योचिनोहृदयम् । अत्र विद्यानन्दभास्करराययोर्मतभेदः प्रमाण-
भेदप्रसुत एव ।

व्याख्यानेन टीकाद्वयव्याख्याता अस्पष्टाशा. सुवोधा जायन्ते, मानवस्वभावसुलभास्तुटयः परिमार्ज्यन्ते, यत्र वचननामिनवञ्चाद्यो युक्त्यनुसारी प्रतिपाद्यते । भास्कररायव्याख्यातं तान्त्रिकं दर्शनं दर्शनान्तरानुप्राणितं समवलोक्यते । दृश्यते च सुन्दरीतापिनीप्रभृतीनामुपनिषदां परानन्द-दक्षिणामूर्तिसहिता-क्रमसहिताप्रभृतीना तन्त्रग्रन्थानां पुराणादीनां चात्र प्रमाणतया समुल्लेखः ।

ऋजुविमर्शिनीकारः शिवानन्दः

महार्थमञ्जरीकारेण महेश्वरानन्देन स्वकीये परिमले पञ्चसु स्थलेषु (पृ० ११२, १२३, १२९, १७८, १९३) ऋजुविमर्शिनी परमगुरुकृतित्वेन स्मर्यते । तत्रत्यानि चत्वारि वचनान्यत्र प्रकाशितानामृजुविमर्शिन्या (पृ० १३३, ९, ३३, ११३-११४) क्रमशो दृश्यन्ते । १२३ तमे पृष्ठे तत्रत्य किमपि वचनं नोद्धृतम्, किन्तु “स्वार्त्तमैव देवता प्रोक्ता ललिता विश्वविग्रहा” इति श्लोकार्थमुद्धृत्य “एतच्चात्मपरमगुरुकृतं के श्रीमदृजुविमर्शिन्यादौ विमर्शनीयम्” इत्यादिभिः । श्लोकार्थं एव तन्त्रराज(कादित)तन्त्रे (३५।१३) समवलोक्यते । व्याख्यायते च ऋजुविमर्शिन्याम्—“देशकालाकारैरनियन्त्रितस्वभावत्वान्महत्त्वोपेता त्रित्वावस्थितसमस्त-धर्मपूरणी चिदानन्दधनस्वात्मपरमार्था स्पृहणीयतया हृदयहारिणी सविद्” (पृ० ४७) इत्यादिना तत्र तत्र महात्रिपुरसुन्दर्यभिधानां ललिता । एवमेव सुभगोदयः, सुभगोदय-वासनाभिधा क्रमवासना, सौभाग्यहृदयस्तोत्रं च तत्र परमगुरुकृतित्वेन स्मृतम् । अत्रत्यान्यपि सर्वाणि वचनानि परिशिष्टाशे प्रकाशितेषु ग्रन्थेषु द्रष्टुं शक्यन्ते । तेन ऋजुविमर्शिनीकारः शिवानन्दो महेश्वरानन्दस्य परमगुरुरिति परिज्ञायते ।

महार्थमञ्जरीपरिमल एव (पृ० १९७) “अथ सा कालयोगेन शिवानन्दस्य धीमतः”

इत्युक्त्वा—

अथ कालक्रमवशाच्चोलदेशशिरोमणि ।

महाप्रकाशो नामासीद् वेमिको ऋज्विरोत्तरः ॥

तस्य शिष्योऽन्नवद् धीमान् गोरक्षो नाम वक्ष्यवाक् ।

महेश्वरानन्द इति प्राप्तपुण्याह्वयो महान् ॥

१. महार्थमञ्जरीकारो गोरक्षापरनामधेयो महेश्वरानन्द एव नवनायेष्वन्यतमाद् गोरक्षनाथा-दभिन्न इति केचन सगिरन्ते, तन्न, गोरक्षनायेन सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ—“उक्तं च शिवा-नन्दाचार्ये—सर्वशक्तिप्रसरसकलान्तरां जगत्सृष्टिः संहतिश्च भवत्येव न सन्देहः । तस्मात् तां मूलमित्युच्यते । अतः प्रायेण सर्वसिद्धा मूलाधाररता भवन्ति” (पृ० २०) इत्येवं विनैव विशेषणं शिवानन्दाचार्यः स्मर्यते । यद्यप्यस्मदुपलब्धेषु शिवानन्दग्रन्थेषु नैतद्वचनमवलोक्यते, तथापि यदि गोरक्षनाथो महेश्वरानन्दश्चाभिन्ने व्यक्ती स्याताम्, तर्हि तेन स्वकीयः परमगुरुः शिवानन्द एवात्र स्मृतो भवेत् । अत्रत्यं च शिवानन्दाचार्यं इति पदं तेनापरिचयमेव तस्य प्रत्यापयति ।

इत्युच्यते । एतेन शिवानन्दस्यापि चोल(केरल)देशेऽवस्थितिरनुमातुं शक्यते । सपरिमलस्य महार्यमञ्जरीग्रन्थस्य मातृका केरळलिप्यामेव प्रायः उपलब्धाः । शिवानन्दस्याप्ये ग्रन्था अपि वाङ्मयेन दक्षिणापथ उपलभ्यन्ते । न केवलं शिवानन्दस्य, पुष्पानन्दामृतानन्दादीनां ग्रन्था अपि दक्षिणात्येषु पुस्तकालयेषु प्रायेणावलोक्यन्ते । कामकलाविलासस्य योगिनीहृदय-दीपिकास्य च सावेन्द्रिक प्रचारस्तयोर्महत्त्वं स्थापयति, किन्तु तद्विरचितानामन्येषां ग्रन्थानां मातृका प्रायण दक्षिणात्येष्वेव पुस्तकालयेषु दृश्यन्ते । अतः सर्वे एते आचार्या दक्षिणात्या इति वयं समायाम । महार्यमञ्जरीकारिका महाराष्ट्रप्राकृतनिबद्धा । ऋजुविर्मशिनी प्रत्यभिज्ञाज्ञानमनुसरतीति इत्यादि शिवानन्दः कश्मीरामिजन इति नैव दाङ्गनीयम्, कश्मीरस्य प्रत्यभिज्ञाज्ञानमनुसरत्यस्य महेश्वरानन्दग्रन्थेऽपि दर्शनात्, तेन च स्वयमेव स्वकीयस्य चोलदेशोभिजनत्वस्य स्थापनात् । “मम्प्रदायस्य कश्मीरोद्भूतत्वात्” (ऋजु० पृ० १४४) इति पद्योक्त्याऽपि शिवानन्दस्य कश्मीरानभिजनत्वं व्यज्यते ।

शिवानन्दस्य देशकालादिविषयेऽस्माभिरन्येन परामुद्युतः । अपि च, “स्वच्छन्दभरते तत्र” इत्यादिकमाचार्यवचनमृजुविर्मशिनी (पृ. २२५) प्रमाणयति । ईशानशिवगुरुदेव-पदस्या मोमसामुद्रितित्वेनैव दस्मारि, उपलभ्यते चैतद्वचनं सोमसामुद्रितचिताया कर्मकाण्ड-प्रमाण्यम् (पृ. ५५) । मोमसामुद्रिता ग्रन्थोऽयं ११३० वक्रमे वत्सरे (१०७३ ई०) पूरितः । तस्मिन् ग्रन्थे प्रमाणयता शिवानन्देन तत्परवर्तिवैव भाष्यम् । सौन्दर्यलहरीव्याख्यातु लक्ष्मीधरस्य समयं श्रीमता चिन्नाहरणचक्रवर्तिमहोदयेन १४९७ १५३९ ई. मध्ये निर्धारितं । लक्ष्मीधरेण कामकलाविलासं स्मर्यते । कामकलाविलासकारश्च शिवानन्दप्रश्नाङ्कस्य इति इत्यादि शिवानन्दस्य स्थिते पूर्वोक्ते श्रीमती पूर्वोक्तयोः कालयोरभिमतत्वे ।

शिवानन्दस्य ग्रन्थचतुष्टयमत्र प्रकाश्यते । धाम्मुनिर्णयदीपिकाऽप्येव शिवानन्दस्य कृतिः । अस्या अपूर्णा मातृका मद्रपुरीराज्यपुस्तकालये विद्यते । एवमेव मुम्बोदयप्रभाजिनं शिवानन्द-स्यैव कृतिः । मद्रपुरराज्यपुस्तकालये एवस्यामेव मातृकाया R. ४४४५b सख्याकामा १-१०a पत्रपृ मुम्बोदय मुम्बोदयवासना च वर्तते । ग्रन्थद्वयमपि तत्र मुम्बोदयवासना-नाम्ना विविच्यते । तदनन्तरं R. ४४४५b सख्याका मातृका १०a-२३b सख्याकेषु पत्रेषु वर्तते मुम्बोदयप्रभाया । अत्रत्येषु विवरणश्लोकेषु दृश्यते यच्छिवानन्देन मुम्बोदयं तत्त्वपूजाविधि-रक्तं, मुम्बोदयप्रभाया च नैमित्तिकविधिश्च्यते । अथ च तेन धाम्भवोदयनामा ग्रन्थोऽपि रचित इति । उद्यथा—

१. “महाराष्ट्रमुप भाषां प्रमुञ्जाना स्मितीतरम्” (पृ० १९८) इति, ‘विञ्च भाषा तदीयेव भाषुपांष्टनवर्षिणी’ (पृ० १९९) इति च महार्यमञ्जरीपरिमले ।
२. चोलान्ते मन्तोत्तमा जनपदा. (य० प०, पृ० २०२) ।
३. “विशुद्धादर्शनस्यापरिचिता आचार्याः कृतयश्च” इत्याख्ये निबन्धे, सारस्वती सुवमा, च. २०, अ. २, पृ. २४-२५ ।
४. दी तन्प्रादः स्ट्रहाज ऑन देयर रिलीजन एण्ड लिटरेचर, पृ. ७२ ।

सप्रहोक्तमनुक्तं वा यत्किञ्चित् सुभगोदये ।
द्रष्टव्यं तदक्षेपेण मदुक्ते साम्प्रवोदये ॥ इति ।

सविस्तोत्र त्रिपुरसुन्दरीमन्दिरस्तोत्र च शिवानन्दकृतित्वेन महार्थमञ्जरीपरिमले उद्धृष्टम् ।
स्वतन्त्रानन्दकृतिर्मातृवाचनविवेक शिवानन्दरचितया टीकया सह सरस्वतीभवनग्रन्थ-
मालाया प्रकाशित । सोऽयं शिवानन्द ऋजुविमर्शिनीकारस्तो भिन्न । सिद्धसिद्धान्तसिन्धुकारो
जगतिवासात्मजो गोस्वामिशिवानन्दश्चाभ्या भिन्न । एतावता ग्रन्थनवक साम्प्रत
शिवानन्दस्य कृतित्वेन निश्चीयते निष्पत्त्युहम् ।

महेश्वरानन्दस्य परमगुरुमहाप्रकाशस्य गुरुरयं शिवानन्द स्वात्मानन्दस्य शिष्य
प्रतिष्ठानन्दस्य सूनुरिति ऋजुविमर्शिनी-शम्भुनिर्णयदीपिकोपोद्घातपद्यं परिज्ञायते ।
मानवीयगुरुष्वन्तिमो वासुदेवमुनिरेव स्वात्मानन्द इति वयं प्रतीम । तेन हि (वासुदेव-
मुनिना) पुत्रीकृत ऋजुविमर्शिनीकर्ता शिवानन्दमहायोगी (ऋजु. पृ. २२४) ।
सौभाग्यमुषोदये मानवीयगुरुष्वन्तिमे द्वे नामनी परमानन्द स्वात्मानन्द इति दृश्येते । एते च
ऋजुविमर्शिन्धादिप्रदक्षितरत्नदेव-वासुदेवस्थानीये । तेन वासुदेव एव स्वात्मानन्द । तेन
पुत्रीकृतत्वाच्छिष्यत्वेन परिगृहीतत्वात् शिवानन्दस्तस्य शिष्य । मद्रपुरीराज्यपुस्तकालय एव
R. ४४६ सख्याका निष्कलत्रमचर्चाया मातृका वर्तते । तस्या अर्थं प्रथमं श्लोक —

श्रीशिवानन्दपौत्रेण श्रीचिदानन्दसूनुना ।

श्रीकण्ठानन्दमुनिना चर्च्यते निष्कलत्रमः ॥ इति ।

स्वच्छन्दपद्धतिकर्ता चिदानन्द शिवानन्दस्य पुत्रः शिष्यश्च । चिदानन्देन प्रार्थित
शिवानन्द शम्भुनिर्णयदीपिका रचयामास । चिदानन्दस्य पुत्रः श्रीकण्ठानन्दो निष्कलत्रम-
चर्चाकारः । एव चायमत्र वक्ष्यपरम्पराक्रम — प्रतिष्ठानन्द, शिवानन्द, चिदानन्द,
श्रीकण्ठानन्द इति ।

सुभगोदय. सुभगोदयवासना च

“ऋजुविमर्शिन्धा विद्या न लिख्यन्ते, सुभगोदये ललिततत्वात् । ऋजुविमर्शिना तु
ग्रन्थविवरणं क्रियते । इदमप्युक्तं गतमाभि —

१. द्रष्टव्यम्—पृ. १२९, १९५ ।

२. अत्र प्रमाणं पूर्वोक्तेऽस्मदीये निबन्धे २५ पृष्ठस्य ४ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

३. स्वात्मानन्दमहेश्वरानन्दचरणान्तेनिधासिता । (ऋजु पृ. २)

४. “अत्रेताप्रनुपात्रेण प्रतिष्ठानन्दसूनुना” इति, “प्रतिष्ठानन्ददुग्धात्वे शिवानन्दे
रचितं” (न. टी. उपोद्घाते) इति च ।

५. “अहरोदयिनो व्याख्या विद्यानन्देन धीमता” (न. टी. उपोद्घाते) ।

पूर्वं विद्या गुरोर्नन्दवा मूलपुत्रविमर्शिनीम् ।

महासारं सुरनिनः पश्यन्तु सुभगोदयम् ॥”

(ऋजु० पृ० १०६-१०७)

अत्र मूलग्रन्थं नित्यापोडगिबार्णवं नदध्यास्यामृजुविमर्शिनी च दृष्ट्वा महासारं सुभगोदयं पश्यन्तु मुषिय इति शिवानन्द ऊच । नित्यापोडगिबार्णवस्य प्रथमपटलस्य. सर्वोऽपि विषयोऽत्र सलेपेण प्रतिपादित, तत्र सूक्तिः- सर्वा विद्याश्च समुद्धृता इत्यस्य महासारत्व- विरोधेण समुचितमेव । सुभगोदयस्त्रिपुरमुन्दरीनित्यपूजाप्रतिपादकैः सक्षिप्ततमं पद्धतिग्रन्थ इत्यवगतव्यम् । ऋजुविमर्शिनीया बहुश एतस्मर्यते । तत्रत्यानि सर्वाणि स्थलानि मुहूर्तैःस्मिन् सुभगोदये समुपलभ्यन्ते । मूलविद्या सुभगोदये न लिखिता, अतिरहस्यत्वात् । नित्यापोड- गिबार्णवे पञ्चदशतिविनित्याविद्या नोद्धृता., सुभगोदये तु (पृ० २८९-२९०) दृश्यते तासां समुद्धारः ।

सुभगोदयवासना त्रिपुरमुन्दर्या आन्तर्यरिवस्या समुपदिशति । सुभगोदय सुभगोदय- वासना च मित्रावेती ग्रन्थी । महेश्वरानन्दः सुभगोदयवासना जम्बवासनानाम्ना स्मरति, सुभगोदयं च तन्नामैव । निवेद्यम्-मातृकाया सुभगोदय एवास्ते, न सुभगोदयवासना । मन्त्रासुस्तृत्वालये तु मातृकायामेवस्यामवोमी ग्रन्थी शब्धेते, सुभगोदयवासनानाम्नेहग्रन्थत्वेन च तौ विद्वती । सुभगोदयवासना योगिनीहृदयक्षीपिकाया चिद्वत्स्या च स्मर्यते । जनयोर्ग्रन्थयो साहाय्येनैवास्माभिरत्रय एवः श्लोको मातृकायामनुपसब्धः । समुद्धृतः । सुभगोदये सुभगोदय- नामनाया सुभगोदयप्रभाया च सप्ततिसम्प्रामिता. श्लोकः सन्वीति स्वयमेव ग्रन्थकारो वदति । महेश्वरानन्दोऽपि महाब्रह्म-ज्यां सप्ततिसम्प्रामिता कारिण अनुवध्नाति । शिवानन्दमहेश्वर-ानन्दमोरस्या संख्यायामभिनिवेनः किमूलक इति विचार्यम् ।

अम्बास्तवटोनायाम्—“श्रीशङ्कराचार्यद्विती भीष्मायविद्यासुभगोदयाभ्यां” इति ध्यमते । एतां ग्रन्थी तत्र नैकत्रोद्वती । लक्ष्मीधरायामपि सव्यास्यान सुभगोदयो नैकत्र स्मृत (पृ० ४६, ७६, ८०, ८१, ९९, ११०, १४९, १५०, १७२, १७९, १८०, १८७, १९५)

१. एव श्लोकोऽम्बाभिदंष्ट्रेषु शिवानन्दग्रन्थेषु शोषलभ्यते । “सप्तहोतस्यनुक्तं वा यत्किञ्चित् सुभगोदये । दृष्टव्यं तदतोपेण भवुक्ते शास्त्रमवोदये ॥” इति सुभगोदयप्रभायवचनादेतज्ज्ञापते यत् शिवानन्देन शास्त्रमवोदयमाया विस्तृतो ग्रन्थो लिखित, यत्र हि सुभगोदये सलेपेणोक्ता भनुक्ता वा विषया प्रतिपादिता इति । तत्रत्य एवैव श्लोको भवेत् ।

२. सुभगोदयप्रभा शिवानन्दस्य नैमित्तिकपूजाप्रतिपादको ग्रन्थः । यदुक्तं ग्रन्थारम्भे—

एव सभाय विविधशि-पपूजामनन्तरम् ।

नैमित्तिकशिधिं कुरु भक्तानामनुकम्पया ॥ इति ।

१. सारास्त्रीमचनस्तुतबालवस्थिताया २१९२२ सत्यवाया मष्टुवाया द्वितीये पय दृष्टव्यम् ।

३०७) । “सुभगोदयव्याख्यानवासरे निपुणतरमुपपादितमस्माभिः” (पृ० ८१, १८०), “एतत्सर्वं सुभगोदयव्याख्यानवासरे चन्द्रकलाया सम्यङ्निरूपितमस्माभिः” (पृ० ११०) इत्यनेनोद्धरणद्वयेन ज्ञायते यत्स्वयं लक्ष्मीधरेणैव सुभगोदयव्याख्यानं व्यरचितं । “यथोक्तं भगवत्पादे. सुभगोदयव्याख्यानं—शिक्षिज्वालारूपः समय इह संवात्र समया, तयो सभेदो मे दिक्षतु हृदयाब्जैकनिलय । इति” (पृ० १७५) अनेन च ज्ञायते यदत्र भगवत्पाद-व्याख्यानमप्यासीत् । ८० तमे पृष्ठे “परोऽपि शक्तिरहितः” इत्यादिकं श्लोकः सुभगोदय-नाम्नोद्धृतः । एष च श्लोको नित्यापोडशिकाणवै (४६) दृश्यते । एव प्रतीयते यद्यथा सौन्दर्यलहरीं नित्यापोडशिकाणवस्थाः केचन विषया सनिविष्टास्तथैव सुभगोदयेऽपि सनिविष्टा-स्युरिति । अत्रैव ९९ तमे पृष्ठे सुभगोदयस्य कश्चन गद्याक्षः समुद्धृतः । तेन ग्रन्थ एष गद्य-पद्यात्मक आसीदिति सभाष्यते । सुभगोदयस्य लक्ष्मेन विरचितायाष्टोकाया उल्लेखो भास्कररायेण स्वकीये ललितासहस्रनामभाष्ये (पृ० ७७) कृतः । एष ग्रन्थश्चात्र (पृ० ७६) वासनासुभगोदयनाम्नापि स्मृतः । ग्रन्थ एष शिवानन्दमुने सुभगोदयात् सुभगोदयवासनातश्च भिन्न एव, अनत्यानामुद्धृताणां श्लोकानां तत्रानुपलब्धे । सौभाग्यवर्धनीकारेण कैवल्याश्रमेण तु शिवानन्दमुनिरेव स्मृतः, तत्रोद्धृतस्य (पृ० ३६) सार्धैकस्य श्लोकस्यानोपलब्धेः (पृ० २८४) । गौडपादाचार्यकृतिरूपेण प्रसिद्धा सुभगोदयस्तुतिर्न क्वचन प्राचीनेष्वर्वाचीनेषु वा ग्रन्थेषुद्धृतोपलभ्यते । सा च पूर्वोद्धृताभ्यां ग्रन्थाभ्यां पृथगेव ।

अर्थरत्नावलीकारो विद्यानन्दः

योगिनीहृदयानुग्रास्ताविके (पु. घ) टिप्पण्यामस्माभिः सौभाग्यरत्नाकरादिकर्ता विद्यानन्द एवार्थरत्नावलीकार इत्युदलेखि । नवीनोपलब्धैः प्रमाणैस्तु भिन्नावेतौ ग्रन्थकारौ भवतः । सौभाग्यरत्नाकरकर्तुर्विद्यानन्दस्य गुरुः सच्चिदानन्दनाथः, अर्थरत्नावलीकारस्य तु रत्नेशः । प्रथमः कादिविद्यापद्धतिकारः, द्वितीयश्च हादिमतानुसारिणो पद्धतिमारचयति । अर्थरत्नावलीकारो यद्यपि स्वात्मानं सम्प्रदायद्वयज्ञत्वेन स्थापयति, नित्यापोडशिकाणवसूत्राणि च प्रथमं कादिमतानुसारं व्याख्याति, तथापि तस्य वर्तते कोऽपि पक्षपातो हादिविद्यायाम् । अत एव भास्कररायः सर्वथा तद्व्याख्यानं खण्डयति, अनुमोदयति च सौभाग्यरत्नाकरकार-मतानि सर्वत्र स्वकीयेषु ग्रन्थेषु ।

हादिविद्यामनुसरतो विद्यानन्दस्योपलभ्यते ग्रन्थद्वयं साम्प्रतम्—अर्थरत्नावली, ज्ञान-दीपविमर्शिनी च । अर्थरत्नावली प्रकाशिनैवान्न । साऽयं ग्रन्थकारस्य प्रथमा कृतिः, ज्ञानदीप-

१. “...लोपामुद्रामतस्थितः । सद्भिः सत्सेवनीयेषु ज्ञानदीपविमर्शिनी ॥” इति ज्ञानदीप-विमर्शिनीस्य उपोद्घातश्लोकः (१ क) ।

२. सम्प्रदायद्वयजेन (अयं. पृ. ६) ।

विमर्शिन्याः रथैलत्रयेष्वयंरत्नावलीस्मरणदर्शनात् । ज्ञानदीपविमर्शिन्या मातृका गायत्र्या-
शोधनस्यायां केरलविश्वविद्यालयप्रख्यागारे नेपालम्बवीरपुस्तकालये च सन्ति ।

सैय ज्ञानदीपविमर्शनी योगिनोद्दयदीपिकाया (पृ० १६०) स्मर्यते । अथरत्ना-
वल्या मातृका १६२३ वैश्वेमे वत्सरे लिखिता गायत्र्याशोधनस्याया वर्तते । तत्रत्याया एव
ज्ञानदीपविमर्शनीमातृकाया लिपिशास्त्रप्रथा परीक्षणे कृते चतुर्दशशताब्दीतो नवीनः नयमवि
न दायेत सार्थायतु समस्तस्या । सोमसम्पुग्रन्थ कर्मवाण्डश्रमावली विद्यानन्देन विमल-
स्वात्मसम्भुता ज्ञानदीपविमर्शिन्या (पृ० ३४ ख) स्मृत । सोमसम्भुता वैष प्रत्यः ११३०
वैश्वेमे वत्सरे पूरित इति पूर्वमुक्तम् । ज्ञानो विमलस्य ह्यादयनयोदयचतुर्दशशताब्दीगु कश्चन
सम्पद्योऽयं स्वीकर्तव्य । विद्यानन्दविद्यानन्दौ समसामयिकौ स्यातामित्यस्माभिः सम्भाव्यते ।

अथरत्नावलीमङ्गलाचरणश्लोकेषु प्रथमे महावन, द्वितीये प्रियानन्द, चतुर्थेचमयोश्च
गुरु रत्नेश प्रणम्यते । तदनु शिव, कामेश्वरी, त्रिविधा दम्पती, कङ्कालप्रभृतय मित्रा,
गणनाथः, वटुक, योगिनीवृन्दम् शैरवाश्च स्तूयन्ते । एषु महावनमुने. श्लोक एव दृश्यते महार्थ-
मञ्जरीपरिमले—

यत्तिपिशितपुरन्ध्रीयोगपयःकुलोऽह

चतुर्विधकुलयोगारम्भमभाविताहम् ।

पद्मजनविमुखोऽह शैरवीमयितोऽह

गुरुचरणपरोऽह शैरवीऽह शिवोऽहम् ॥ (पृ० १७०)

अथरत्नावली प्राशान्येन कौलमत व्याख्यास्तीति पूर्वमुक्तम् । एष श्लोकोऽपि तन्मत-
पोषण एव । अत्र रत्नेशो विद्यानन्दस्य गुरु, प्रियानन्द परमगुरु, महावनमुनिश्च परमेशि
गुरुरिति सम्भाव्यतेस्माभिः । शिव, कामेश्वरी, त्रिविधा दम्पती, कङ्कालप्रभृतयश्च मित्रा
अमोदयप्रकरणे व्याख्यास्यन्ते । गणनाथ, वटुक योगिनीवृन्दम्, शैरवाश्च कौलमतस्य विशिष्टा
देवता इति एतेतपद्धतिज्ञानदीपविमर्शनीप्रभृतिषु ग्रन्थेषु मङ्गलाचरणश्लोकेषु स्तूयन्ते ।

अमृतानन्दस्तस्य सौभाग्यसुखोदयचिह्निलासे

योगिनीहृदयस्वानुप्रास्ताविके पुष्पानन्दामृतानन्दयो वृत्तीरभिलक्ष्य किञ्चिदुक्तम् ।
योगिनीहृदयदीपिकाया वृत्तीनामतासामुद्धरणान्तर दृश्यते द्विप्रकारतः पाठः । मुद्रिते दीपिका-
ग्रन्थे सर्वत्र तेषु स्थलषु 'इत्यस्मद्विपुस्तुत्तीत्या' इति पाठो भूले स्थापितः, 'अस्मद्विपुस्तुत्तीत्या'
इति पाठस्तु पाठमकलनात्मिकायु टिप्पणीषु । एवमेव 'सौभाग्यसुखोदय' इति पाठो भूले,
टिप्पणीषु च 'सौभाग्यसुखोदय' इति दृश्यते । पाठद्वयमतदस्माभिः चर्चोदा सम्यग्दूनास्थ-
नस्मास्थितानु देशाधिकारिणु मातृकामु सजादिनय । सर्वत्र द्वितीये एव पाठः समुपास्मि ।
अत्र यदुक्तं तदस्माभिस्तत्त्वविमर्शनीपरिषयावसरे प्रतिपादयिष्यते । आस्कररायप्रभृतिभि
सौभाग्यसुखोदयनाम्नैव स्मृतत्वादिदमवायं ग्रन्थस्य नाम । अत्र मन्ति पद प्रस्था- । तत्र प्रथमे
प्रस्थे वाचकमुद्रयम्, अर्थात्प्रतिप्रकार, तत्त्वाना स्वरूपमुत्पत्तिप्रमदश्च प्रादक्षि । पद्विपत्तस्व-

प्रतिपादका अत्रत्या श्लोका एव कश्मीरग्रन्थमालाया षट्त्रिंशत्तत्त्वसदोहनाम्ना प्रकाशिताः ।
द्वितीये हादिविद्यासमुद्धार प्रदर्श्यते । तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु श्रीचक्रप्रपञ्च, षष्ठे च प्रपञ्चे
गुरुपङ्क्तिक्रमः प्रपञ्च्यते ।

चिद्विलासस्य गुरुस्तकेऽमृतानन्दस्तत्त्वतृत्वेन निदिष्ट, घुस्तके च पुण्यानन्द । 'अस्मद्-
गुरुक्त' इत्यस्य स्थाने 'अस्मदुक्त' इति पाठस्यैव बाहुल्येनोपलब्धे, "कायति नानानामप्रपञ्च-
रूपेण मातृका देवी" (सौ० सु० १६) इति सीमाभ्यसुधोदयोद्धरणस्थले 'अस्मदुक्त' इति
पाठस्यैव स्वारसिकत्वाद् दीपिकाया सर्वत्र स एव पाठ परिग्राह्य । तेन च चिद्विलासस्तव-
कारोऽमृतानन्द एव सिद्धयति ।

अत्र च गुरुपादुकास्मरणप्रभृतिविसर्जनान्तो मानस उपचारविधिः प्रदर्शितः । भट्ट-
गङ्गाधरस्तोत्र-गीतानिध्यन्द् सकेतपद्धति विज्ञानभैरवप्रभृतिग्रन्थेषु सूच्यते सा मानसिकी पूजा-
पद्धति, या आन्तरवर्तवस्यानाम्ना तन्त्रशास्त्रेषु परिणीयते । सुभगोदयवासनायामपि श्रीचक्र-
स्यान्तरमाराधनमारचितम् । दृश्यते चैवविध व्याख्यानमृजुविमर्शिन्यामर्थरत्नावल्यामपि च
नित्यापोडशिकार्णवस्य । योगिनीहृदय त्वन्तर्यामिप्रधानमेव स्वीक्रियते ।

एवमत्र सम्पादिताना ग्रन्थाना तत्कर्तृणा च विषय विविच्याधुना नित्यापोडशिका-
र्णवस्य प्रारम्भे परिगणितानि चतुष्पष्टितन्त्राण्युद्दिश्य विचार्यते ।

चतुष्पष्टितन्त्राणि

चतुष्पष्टितन्त्रनामानि जयरथकृततन्त्रालोकविवेकधृताया श्रीकण्ठया सहितायाम्, नित्या-
पोडशिकार्णवे, कुलचूडामणी, सर्वोत्सासतन्त्रे, महासिद्धसारतन्त्रपरिमणितेषु विष्णुकान्ता-
रथश्रान्ता-अश्रकान्ताविभागेषु च दृश्यन्ते । तत्र श्रीकण्ठया सहितायामभदप्रधानाना चतुष्पष्टि-
भैरवागमाना समुल्लेख इत्येक प्रकार । नित्यापोडशिकार्णवस्य प्रकारो द्वितीय, यत्र हि
मुख्येषु विभिन्नेषु तान्त्रिकमतेषु तदानीन्तनेषु प्रथिताना तन्त्राणा समावेशः । एतच्चाग्रे प्रति-
पादयिष्यते । कुलचूडामणिरिममेव प्रकारमनुसरति । सर्वोत्सासदितन्त्रस्य प्रकारस्तृतीयः ।
अत्र विष्णुश्रान्तादिविभागेषु च केपाञ्चन मानवकृतीनामपि समावेशादिमानि तन्त्राणि बाल-
क्रमापेक्षया पञ्चादाविभूतानीव प्रतीयन्ते । विस्तरभयादत्रापह्ण्य प्रकारद्वय 'नित्यापोड-
शिकार्णवस्य प्रकार एव प्राधान्येन चर्च्यते ।

चतुष्पष्टिभैरवागमा अष्टाष्टकविभागेनाष्टभिर्भैरवरूपदिष्टा इति तन्त्रालोकविवेकधृत-
श्रीकण्ठीयसहितावचनेभ्य स्पष्टम् । तत्र स्वच्छन्दादीनि भैरवतन्त्राणि बहुरूपेण, मततन्त्राणि
चण्डेन, भङ्गालतन्त्राणि क्रोधेनेन, चक्राष्टकम् असिनाङ्गेन, अन्वकाय बहुरूपाष्टक द्रुणा,
वागीशाष्टक कपालीनेन, शिखाष्टकम् उग्नतेन भैरवेण मापितानि । यामलाष्टकप्रवक्तुर्भैरवस्य
नामात्र न दृश्यते । एवमेव भैरव-यामल-मताष्टकेषु प्रत्येक सप्तैव तन्त्राणि परिगणितानि ।
श्रीकण्ठीग्रन्थमवलम्ब्यैव भैरवतन्त्राणा परिगणन द्वित्रेषु ग्रन्थेषु दृश्यते । तत्र वाशिकनागरी-
प्रचारिणोसमाप्रकाशितविश्वकोशस्य पञ्चमे खण्डे "तन्त्रसाहित्य" इति शब्दविवरणे
प्रतिपादित क्रम एव ग्रन्थानुसारी ।

नित्यापोदशिकार्णवैज्रतय भैरवाष्टक बहुत्पाष्टक यामलाष्टक च निर्दिष्टम्, नामानि तु न परिगणिताणि । मत्ताष्टकनामानि यद्यपि परिगणिताणि, तथापि तानि श्रोकण्ठीनामावलीतो निम्नाम्बेव । नित्यापोदशिकार्णवोक्तचतुष्पष्टितन्त्रपरिगणने वतते मतभद्रीकावारानाम् । तत्र वामवेश्वरीमतविवरणपाठे, सौन्दर्यलहरीव्याख्याकारलक्ष्मीधरघृणपाठे च चतुष्पाष्टिमह्य्यामपत्ति सूपपादा, यक्षप्यनयोर्नामावरयोर्नैव साम्यमवलोकयते । सेतुवन्धाङ्गीकृते कुलबूडामणिस्ये च पाठे चा दुरूपपादेति तत्तमपत्तये नदचन मार्गोऽन्वेषितस्तत्र । तथा हि—

“अथ ऋजुविमर्शिन्या महामायातन्त्र क्षम्बतन्त्र चेति तन्त्रद्वयपर व्याख्यातम् । लक्ष्मणेन तु महामायाक्षम्बरस्यास्यमेक तन्त्रमित्युक्तम् । अयंरत्नावल्या तु द्वयमपि नोक्तम् । महा-
लक्ष्मीमत देवेत्यादि वक्ष्यमाण श्लोकद्वय कैश्चित्परित्यक्तम्, अग्रेस्तु स्वीकृतम् । परन्तु सर्वेषामेव मते चतुष्पष्टितन्त्र्यासपत्तिर्दुरूपपादा । वस्तुतस्तु तत्तपत्त्यर्थमेवास्मिन् श्लोके पूर्वार्धे चत्वारि तन्त्राणि । तत्तत्क्षम्बरमेक भैरवाष्टकैकमिति पट्त्तन्त्राणि । कैश्चित्तु—

असिताङ्गो रुद्रश्चण्ड क्रोध उन्मत्त एव च ।

कपालो श्रीपणश्चेति सहारघ्वाष्टभैरवा ॥

इत्युक्तानामष्टानां भैरवाणामष्टौ तन्त्राणीत्याहुः । अन्ये तु—सिद्धिभैरव-चटुकभैरव-
कङ्कालभैरव-योगिनीभैरव-महाभैरव-शक्तिभैरव भाषिकभैरव कङ्कालाग्निभैरवाष्टकप्रति-
पादक तन्त्राष्टकमित्याहुः । तदुभयमपि सख्यासम्पत्तिविरोधाद् यामलादिशब्दवद् भैरव-
शब्दस्य तन्त्रेषु कदापि प्रयोगादर्शनाच्च चिन्त्यम् । तस्मात् षोडशानित्यानामेकतन्त्रवदष्ट-
भैरवाणामेकमेव तन्त्रमिति व्याख्येयम् । ” (५० २२) इति सेतुवन्धे ।

अथ यद्वत्तस्य तद्यथावसर वदयते । यद्युना चतुष्पष्टितन्त्राणि परिगण्यन्ते—

१-५. महामायाक्षम्बर योगिनीत्रालक्षम्बर तत्त्वक्षम्बर चेति त्रीणि तन्त्राणीति
लक्ष्मीधर । गौरीकान्तो लक्ष्मणमेवानुवरति । महामाया-क्षम्बर योगिनी जालक्षम्बर-तत्त्व-
क्षम्बररूपाणि पञ्च तन्त्राणीत्यन्ये सर्वेऽपि व्याख्यातार । अयंरत्नावलीकारेण तु ग्रन्थात् एष
॥ व्याख्यातः । बौद्धतन्त्राणां श्रोतानुवादेषु महामाया-जालक्षम्बर मायाक्षम्बर-मायाजाल-
प्रभृतीनि तन्त्राण्युपलभ्यन्ते । नयेद्रनाथब्रह्मसूत्रीति विषयतोऽपि क्षम्बर हाकिनीजाल-योगिनी-
योगिनीजाल मायाजाल-प्रभृतीनि बौद्धतन्त्राणि प्रदर्शितानि । म० म० हरप्रसादसाहित्यसंस्थानाया
नेपालग्रन्थमूल्यां हाकिनीजालक्षम्बर-योगिनीजालतन्त्रयोर्माम्नुने दृश्येते । सर्वान्येनानि तन्त्राणि
भगवता बुद्धेन मत्तन्त्राङ्गुनेन वा बोधिमत्वादिनापदिष्टानि स्युः । अत्र तु “एवमनानि द्वास्त्राणि
तथाग्यान्मयीं कौटिल ॥ भवनोक्तानि मे दत्तं” (११२२-२२) इति यच्चर्गास्त्रिद्वारदीप्तानामिति
तन्त्राणीनि ज्ञायते । अस्मिन् विषये नापुना निमग्नमिह मत्तु पार्येत् ।

१. वामवेश्वरीमतपाठ एव चतुष्पष्टितन्त्रपरिगणनसमयेन ग्राह्येनाहमोदसमाभिः ।

२. लक्ष्मीमत = सौन्दर्यलहरीव्याख्यायां लक्ष्मीधरेण ।

३. लक्ष्मीधरगौरीकान्तप्रभृतयः ।

६-१३. भैरवाष्टकविषये भास्कररायलक्ष्मीधरयोर्मतवैभिन्न्यमनुपदमेव प्रदर्शितम् । मन्ये श्रीकण्ठीया तन्त्रनामावली भैरवाष्टकप्रतिपादिका भास्कररायेण लक्ष्मीधरेण च नैव शृणु । “असिताङ्गाद्यष्टभैरवाणां पूजाशास्त्राणि” (पृ० ४३) इत्यर्थरत्नावलीकार आह । सेतुबन्धस्य श्लोकस्तु तेन नोद्धत । एतदनुकार श्लोक उत्तरपटके दृश्यते । एतेऽसिताङ्गादयोऽष्टौ भैरवा प्रपञ्चसार-त्रिपुरासारसमुच्चय-ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिप्रभृतिग्रन्थेषु दृश्यन्ते । श्रीकण्ठीय-सहिताया तु स्वच्छन्द-चण्ड-क्रोध-उन्मत्त-असिताङ्ग महोच्छुष्म-कपालीशाख्या सप्त भैरवा निदिष्टा, अष्टमस्य तु नाम न दृश्यते । ब्रह्मयामले स्वच्छन्द-क्रोध-उन्मत्त-उग्र-कपालि-सङ्कार-शेखर-विजयाख्या अष्टौ भैरवा उपदिष्टाः । स्वच्छन्दतन्त्रे कपालीश-शिखिबाहन-क्रोधराज-विकराल-मन्मथ-मेघनादेश्वर-सोमराज विद्याराजाख्या अष्टौ भैरवाः सन्ति परिगणिताः । एवं तन्त्रेषु परस्परं मतभेदे जाग्रति भैरवतन्त्राणामुपलब्धानामुद्धृतानां वा परिमार्गणे क्रियमाणे समुपलब्धानि भवन्तीमानि नामधेयानि ग्रन्था वा—स्वच्छन्दतन्त्रं मुद्रितमुपलभ्यत एव । स्वच्छन्द चण्ड त्रिशिरोभैरवा नेत्रतन्त्रोद्योते (भा० १, पृ० २२५) स्मृता । त्रिशिरोभैरव-स्तन्त्रालोके तद्विवेके च बहुधा स्मर्यते । उन्मत्तभैरव ऋजुविमर्शिन्या य.मातृकायामुल्लिखितः । उच्छुष्मभैरवस्तन्त्र च क्षेमराजेन शिवसूत्रविमर्शिन्या स्वच्छन्दोद्योतादिषु चोद्धृतम् । उच्छुष्म-तन्त्रं बौद्धतन्त्रग्रन्थेऽथर्वजमंत्रगृहेऽपि (पृ० २८) स्मर्यते । मन्थानभैरवस्य ५८१९ सख्याका मातृका कलिकाताश्च एतियाष्टिकसोष्ठाष्टी-सख्याया वर्तन्ते । एव च बहूना भैरवतन्त्राणामुप-लम्भादत्राष्टौ भैरवतन्त्राणि परिगणितानि, न तु भैरवाष्टकमेकमिति मन्तव्यम् ।

१४-२१. बहुरूपाष्टक शक्तितन्त्राष्टकमिति शिवानन्द । ब्राह्म्यादयः सप्त मातरः शिव-दूत्येवेत्यष्टानां प्रतिपादकान्यष्टौ बहुरूपतन्त्राणीति लक्ष्मीधरो गौरीकान्तश्च । अथक-रुद्रभद-अजात्य-मूलात्य-वर्णभण्ड-विडङ्ग-ज्वालिन-मातृरोदनात्मक बहुरूपाष्टकमिति श्रीकण्ठीयसहिता । “बहुरूपाष्टक शास्त्रं सक्षिप्य चतुःशतसख्यापरिमितैर्ग्रन्थैस्तत्सारमुद्धर्तुकामः” (पृ० ४, ३४) इति विद्यानन्द । वादिमतमनोरमाकार सुभगानन्दनाथो नवनिःत्यातन्त्रेषु बहुरूपाष्टकमेव परिगणयति । बहुरूपाष्टवतन्त्र (बहुरूपाष्टप्रस्तारो वा) सोभाग्यभास्करे (पृ० ४०, १९०) भास्कररायेण समुद्धृतम् । विद्यानन्द-सुभगानन्द-भास्करराया बहुरूपाष्टमेव तन्त्रमङ्गीकुर्वन्ति । अत्र बीजं न जानोम ।

२२. ज्ञानम् । भास्कररायेण ज्ञानपदं ज्ञानार्णवपरं व्याख्यातम् (से० पृ० २४) । एतच्च तन्त्र “नित्यानां षोडशानां च नव तन्त्राणि दृत्तस्य च” (११२) इति वादिमत- (तन्त्रराज) श्लोकव्याख्यानावसरे मनोरमाकारेण सुभगानन्दनाथेन—“नव तन्त्राणि सुन्दरी-हृदय-नित्याषोडशिकार्णव-चन्द्रज्ञान-मातृकातन्त्र-समोहनतन्त्र-वामकेश्वर-बहुरूपाष्टकप्रस्तार-चिन्तामणि मेघप्रस्ताराख्यानि वर्तन्ते” इत्यत्र परिगणितेषु नवनिःत्यातन्त्रेषु न दृश्यते । अतो ज्ञानार्णवतन्त्रमेतन्नित्याषोडशिकार्णव-कादिमतादिभ्यः पराचीनमेवेति चतुष्पष्टितन्त्रेषु न तस्य समावेशः । नित्याषोडशिकार्णव-योगिनीहृदयादिषु ढाकिन्यादयः षड्योगिन्यः स्मर्यन्ते, व्याख्या-यते च तथैव प्राचीनैः टीकाकारैः । ज्ञानार्णवे (१४१९६-१०३) तु सप्त योगिन्यो निरूपिताः ।

किञ्च, सोन्दर्यं हरीप्रभृतिषु ग्रन्थेषु त्रैपुरं हादिकादि विद्याद्वयमेव दृश्यते, ज्ञानार्णवे तु द्वादशविद्याः समुद्भूताः । एतदपि तस्य तन्त्रस्य परतत्त्वमेव पोषयति । एवं च ज्ञानार्णवानुरोधेन नित्या-
योऽभिज्ञानव-योगिनीहृदयादिग्रन्थानामन्यथा व्याख्यान प्राचीनाचार्यव्याख्यानसङ्गठनं च कथं
नाम संमच्छताम् ? राजेन्द्रलालमनसंछायाया मूल्या ज्ञानगन्तं दृश्यते । महाज्ञानार्णवो
योगिनीहृदये (२।७७) स्मर्यते । ज्ञानमहार्णवो मोटानुवादेषूपलभ्यते । तन्त्राणामेतेषां भिन्ना-
भिन्नत्वादिविषये साम्प्रतं किमपि वक्तुमशक्यम् ।

२३-२०. “ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-छद्रयामल-जयद्रथयामल-स्कन्दयामल-उमायामल-
लक्ष्मीयामल-भौमयामलान्यष्टौ” (पु० ४३) इत्ययं रत्नावलीकारः । श्रीकण्ठया ब्रह्मयामल-
विष्णुयामल-स्कन्द-हृद-आद्यवर्ण-छद्र-वेनालास्यानि सप्तैव यामलानि परिगणितानि ।
ब्रह्मयामले हृदयामल-स्कन्दयामल-ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-भमयामल-बाबुयामल-तुर्वेरयामल-इन्द्र-
यामलानि सन्ति । एतेषु ग्रन्थरूपेणोद्धरणरूपेण चेमानि यामलानि समुपलभ्यन्ते—न्द्रयामल
मुद्रितमुपलभ्यन्ते, सञ्जीवयते चास्यान्यत् संस्करणं वाराणसेवसस्कृतविश्वविद्यालयस्येन योग-
तन्त्रविभागेन । ब्रह्मयामलस्य जयद्रथयामलस्य च मातृका समुपलभ्या । विष्णुयामलं स्पन्द-
प्रदीपिनीयामुत्तमैक्येन, स्कन्दयामलं च तन्त्रालोकेऽभिव्यक्त्यैव स्मृतम् । रघुनन्दनेन प्राण-
तोषिणीकारेण चापि स्मृते एते यामले । प्रथमस्य मातृका अपि समुपलभ्यन्ते । गणेशयामलस्य
ग्रहयामलस्य च मातृका आर्कटवृहस्पत्या निदिष्टा । उपर्युद्धतेभ्यो यामलेभ्यो भिन्नानि देवी-
यामल-वीरयामल-छद्रयामलानि कमलस्तन्त्रालोके तद्विवेके स्वच्छन्दोद्यते च, विज्ञान-
भैरवविवरणे, तन्त्रालोकविवेके च स्मृतानि । क्षत्तियामल-नृपयामलयोर्मनुका सरस्वती-
मन्त्रनयनालये दृश्यन्ते । आर्कटवृहस्पत्यामपि वर्ततेऽनयोनिदेव । भैरवयामलं लक्ष्मीयामला
सौन्दर्यं हरीप्रभृतिषु, कामनलाविलासटीकाया चिह्नल्याम्, विज्ञानभैरवटीकाया विज्ञानेन्दु-
वीमुषा च स्मृतम् ।

२१. चन्द्रज्ञानमष्टादशरश्ममेव न्ययनम् । ग्रन्थ एष शिवमूर्तविमर्शिनी महाभक्त्यन्जरी-
परिमलप्रभृतिषु स्मृतः । मातृकाऽन्यस्य साम्प्रतमुपलभ्यते । सुप्रमाणदेनायेन नवनिर्वाणनेषु

१. मूलग्रन्थे ७ पृष्ठयः ५ टिप्पणी इष्टयः ।
२. नेत्रवन्द्यैः पृष्ठयामलनामके च अत्र ध्युक्तमोऽवलोकने । नामायेतान्येव । मूलग्रन्थमभि-
धूनिषायां (पु० ६) तु ध्युक्तमभिधूनेषां एषां च जल्पित, ग्रहयामलस्य च तत्र
सामान्योद्धारः ।
३. ब्रह्मविष्णुरक्षनेरव्याययामलेषु (पु० ३) ।
४. रीतयामलप्रथमभागे पु० २११ इष्टयः । अत्र च, धीविद्याप्रतिपादकस्य चन्द्रस्तानात्म-
सङ्ख्या इति मातृके D ५६२८-२५ संख्यायां यज्ञासारावलीधुक्तकाये विद्यते ।
५. काश्मिरनयनोत्थायां १।३

चन्द्रज्ञान स्मर्यते । भैरवयामलान्तर्गता चन्द्रज्ञानविद्या लक्ष्मीधरेण—“भैरवयामले चन्द्रज्ञान-
विद्यायाम्” (पृ० ९९) इत्येव स्मृता । उक्तं च—“चन्द्रज्ञानविद्याया पौण्ड्रशक्त्याप्रति-
पादनम् । नित्याप्रतिपादकत्वेऽपि कापालिकमतान्त पातित्वाद् हेयमेव । उपादेयचन्द्रज्ञानविद्या
चतुष्पष्टितन्त्रातीता” (पृ० १३८) इति । अत्र चन्द्रज्ञानमातृकाया अवलोकनान्तरमेव
किमपि याथातथ्येन वक्तुं पर्येत, तथापि चन्द्रज्ञानविद्यातश्चन्द्रज्ञानागमो भिन्न एव स्यात् ।
उपादेयचन्द्रज्ञानविद्यापदेन लक्ष्मीधरस्य चन्द्रकलाविद्याष्टकमभिप्रेतम् । एव स वदति—
“चन्द्रकलाविद्याष्टकं श्रीविद्याप्रतिपादकं तन्त्रम् । चन्द्रकला, ज्योत्स्नावती, (कलाभिधि),
कुलार्णवम्, कुलश्वरो, मुवनेश्वरी, बाहंस्पत्यम्, दूर्वासमत चेति” (पृ० १४०) इति । मद्राससंस्करणे
सप्तैव तन्त्राणि परिगणितानि । अष्टमस्य नाम न दृश्यते । मुद्राजन्त्या वृटिरत्र कारणम् ।
एतानि मिश्रतन्त्राणि, कुलसमयभोग्यमार्गप्रतिपादकत्वात् । चतुष्पष्टितन्त्राणि कुलतन्त्राणि ।
समयमार्गप्रतिपादकं शुभागमपञ्चकमेव वैदिकैरादरणीयमित्यादिको लक्ष्मीधरप्रतिपादित
सिद्धान्तस्तत्र एवावलोकनीय (पृ० १३७ १४१) । तन्त्रज्ञानमिति कुलब्रह्ममणिस्य पाठः ।

३२ वामुक्तिपदस्याने मालिनीपदं पठति लक्ष्मीधरः । मालिनीविद्या समुद्रयात्रोपाय-
हेतुः । एव च मालिनीपदेन मालिनीविजयमपि लक्ष्मीधरस्य नाभिप्रेतम् । वामुक्तिस्तत्र नाद्याव-
ध्यस्माभिः क्वाप्युद्धरणेष्वपि दृष्टम् ।

३३. महासमोहनम् । अत्र सर्वे टीकाकारा ग्रन्थाश्च सर्वदन्ति । श्रीकण्ठया समोहमिति
शिक्षाष्टकेषूपलभ्यते । समोहनमिति विष्णुत्रयान्तातन्त्रेषु । डा० प्रबोधचन्द्रदागधीममुद्धृते
कम्बुजशिक्षालेखे शिरस्छेद विनाशिशिव-समोह नयोत्तराख्यस्य तन्त्रचतुष्टयस्य समुल्लेखो दृश्यते ।
शिक्षाष्टकेषूपलब्ध शिरस्छेद वीणाशिव-समोहाख्य तन्त्रत्रयमत्र स्मृतमिति श्रीगुरुव ।
महासमोहनं चैतद्विभक्तमेव तन्त्रं स्यात् । कुलब्रह्ममणौ समुल्लेखे सत्यपि तन्त्रज्ञान-वामुक्ति
महासमोहनानि तत्रत्याया भूमिवायां न प्रदर्शितानि ।

३४ महाच्छुद्धम् । उच्छुद्धमभैरव तन्त्रं वा भैरवाष्टकविभागं चर्चितम् । ततो
भिन्नमेतत्तन्त्रम् । श्रीकण्ठया भैरवाष्टकेष्वेतत्परिगणितम् । महासूदममिति कुलब्रह्ममणिस्य
पाठः । तत्रत्याया भूमिवाया तु महोच्छुद्धमिति नाम । एव एव पाठः सेतुबन्धे दृश्यते ।
भूमिवातेष्वकं कुलब्रह्ममणिस्य पाठमविगणय्य सर्वत्र सेतुबन्धस्यमेव पाठमङ्गीकुरुते । अत्र
भास्करराय —“महादेवेति” सवुद्धिः । महाच्छुद्धमहादेवमिति पठन्तोऽष्टाशरमेकं नामति शु-
भेति । द्वयमपि भिन्नमेवेति श्रीरीवान्न । वामजुष्ट महादेवमिति पठित्वा वामजुष्टं नाम

१. भैरवसंस्करणे सारस्वतीभवनस्यायां १९४३१ सख्याकाया मातृकाया चैतन्नाम दृश्यते ।
२. अत्र “वैदिकमार्गद्वार्यातत्वात् । सकलविद्वत्संलोकप्रसारकाणीमानि चतुष्पष्टितन्त्राणि”
(पृ० १३७-१३८) इति लक्ष्मीधरः । एतच्च वचनं समयमार्गप्रतिपादक-शुभागमपञ्चकपञ्च-
पातिञ्चमेव सत्यं द्योतयति, नित्यापौष्टिकार्णव-सौदर्यलहरोस्वारस्पर्शविरोधात्, प्राचीनाणां
सायविधानां तन्त्राणामत्र समावेशदर्शनाच्च । एतच्च तत्र तत्र भूल एव व्यस्तोक्तिर्यते ।

वामनेश्वरचतुःशतीस्तुचय इत्यपि व्याचक्ष्यौ" (५० २३) इति । अत्र केचित्पदेन प्रदर्शितं व्याख्यानमुपलभ्यमानुनि गणोदशिवानेव-मौन्दपलहरीटीकामुनोपलभ्यते । "वामजुष्टमहादेवतन्त्रे वामाचारप्रवर्तके इति हेतुः" (५० १३९) इति लक्ष्मीधरः । "वामजुष्ट वामनेश्वरतन्त्र चतुःशतीत्यपि वक्ष्यते । महादेवतन्त्रे बहुकादिविद्विक्कुलाचारप्रदर्शनम्" इति श्रीरीकान्तः । गौरीकान्तः मौन्दपलहरी व्याख्याना न तु नित्यापोदशिवानेवम्येति प्रतिपादितमस्माभिरन्यत्रै । लक्ष्मीधरगौरीकान्तौ विहाय सर्वेष्टीकाकारैर्महादेवपदं संबुद्धिबोधमेव व्याख्यातम् ।

३५-३६. वानुष्ट वानुलोत्तर च नैवागमेषु तदुपागमेषु च दृश्यते । तत्र वानुलोत्तर द्वात्रिंशत्सप्तहं, वानुष्ट च नानाप्रश्नेषूद्धत वस्ते । वायुष्ट च नयोत्तरमिति वाक्, ख. पाठ । वानुलस्य वायुलस्य वा मानृका मिति समुपपन्न्यते । नयोत्तरमेतत् वम्बुजशिलाखे स्मृतेषु तन्त्रचतुष्टयेऽन्वयमस्त्वस्मिन् । एव च निष्ठासुत्त्वसहिताया मासविशेषो नयोत्तरमिति हो०वा०मीमांसादयस्य वक्ष्यते व्ययम्, चतुष्टयितन्त्रेषु तस्य परिमणितत्वात् स्वतन्त्रस्यैव तस्य ग्रन्थस्य सङ्काशान् । तस्य स्वतन्त्रग्रन्थ-एव ब्रह्मयामन्ययत्रययामलाद्युक्त नयोत्तरस्य वामलोत्तरस्वरूपम्, निष्ठासुत्त्वसहितायाश्च मध्यमलोत्तरसङ्कलन सगच्छते । बाह्वन् बाह्वनोत्तरमिति कुरुचूडामणिस्यः पाठः ।

३७. हृद्भेदतन्त्र नामनामि ववाप्युद्धतमवलोकितम् ।

३८. मानृभदम् । मानृकामस्तन्त्रमुपलभ्यते । ततो मित्रमेतत्तन्त्रमभिज्ञ वति ताधुता निगन्तु शक्यम् । लक्ष्मीधरगौरीकान्तभास्कररायण्येऽपि तन्त्रभदमिति पाठः ।

३९. पुष्पतन्त्रम् । शुभतन्त्र क्षेत्ररात्रेन तेषु तन्त्रोद्योगे स्मर्यते । ततोऽभिज्ञमतत्तन्त्र भवेत् ।

४०. कामिक दशगङ्गागमेषु प्रथम ग्रन्थाशरेषु मुद्रितमुपलभ्यते ।

४१. कलापादम् । कात्यायनमिति वाक्, ख. पाठ । ग्रन्थ एव शिवदृष्टौ स्वगृह्ये (१ ११, ३ ६३) मार्तन्त्रीतित्रयवर्तितके (५. २०) च स्मर्यते । शिवदृष्टिकुलानुत्तरलक्षणेन तदेतत् कालोत्तरनाम्नाऽप्युपाधि (५. १०२, १२१) ।

४२. कालमारम् । कालमारमिति वाक्, ख. पाठ । कालान् वानुलोपागमेषु दृश्यते ।

४३. वृष्टिकामतम् । श्रीमन्नारायणोद्भवतन्त्रमसंस्कृतव्याख्याम् । अस्य मानृका मिति कात्यायन-श्रुतिगणित-मोपादृष्टीकस्यायाम्, नैपालस्यश्रीरघुनाथस्य चोक्तम् । वृष्टिकामतमिति लक्ष्मीधरगौरीकान्तजुष्ट पाठः । मन्त्रात्मनाऽप्युपाध्याय विवरणमुपस्थापितमस्माभिः ।

४४. मन्त्रमारम् । तन्त्रमेतद्वर्णनायका बह्वन्. स्मर्यते । नयोत्तरमिति वाक्, ख. पाठ । नयोत्तरविशेषे पुर्वमेतत्तन्त्रम् । वाक्, ख. ग्रन्थयोर्नयोत्तरस्य नाम वारद्वय दृश्यते ।

१. श्रीवृद्धेश्वररायण-अभिज्ञ-दशग्रन्थ, मन्त्रविभाग, ५० १५

२. लक्ष्मीधर इव ही तन्त्रात्, ५० ४-३

तन्त्रोत्तरमिति से. पाठः, मायोत्तरमिति कु. पाठ । मतोत्तरस्य मातृकाया विवरणं म० म०
हरप्रसादशास्त्रिसंरक्षणेपालग्रन्थसूच्यां दृश्यते ।

४५. वीणाद्यम् । वीणाद्यमिति वाक. ख. पाठः । “वीणाद्यमिति वीणाशिखोत्तरम्”
(पृ० १७) इति जयरथः । तन्त्रमेतत् श्रीकण्ठथा शिखाष्टकेषु प्रदर्शितम्, कैम्बुजशिलालेखे
च विनाशिखनाम्ना स्मृतम् । शिवागमभेदेषु द्वितीयस्य योगजस्योपागमेषु वीणाशिखोत्तरं
पठ्यते ।

४६-४७. श्रोतल श्रोतलोत्तरं च । श्रोतुलं श्रोतुलोत्तरमिति वाक. ख. पाठः । तोतुल-
तन्त्रं क्षेमराजेन नेत्रतन्त्रोद्योते स्वच्छन्दोद्योते च समुद्धृतम् ।

४८. पञ्चामृतम् । तन्त्रमेतत् तन्त्रालोकविवेके जयरथेन स्मृतम् । (भा० ९, आ० १५,
पृ० १४०) । अहत्याकामधेनुग्रन्थे पञ्चामृतमुद्धृतमिति ‘आफेस्ट’-वृहत्सूचीतो ज्ञायते ।

४९. रूपभेदम् । नास्य विषये किमपि ज्ञायते ।

५०. भूतोद्दामरम् । भूतदामरमिति ऋ.कु.गौ.पाठ । रथश्रान्ताविष्णुश्रान्ता-
विभागयोरपि भूतदामरतन्त्रं दृश्यते । “भूतदामरमिति भूततन्त्रं दामरतन्त्रम्” (पृ० ४४)
इति शिवानन्दः । ख. मातृकाया तु “भूतोद्दामरमिति भूतोद्दामरतन्त्रम्” इति पाठः । सटीकस्य
भूतदामरस्य मातृकाया विवरणमाफेस्टवृहत्सूच्या दृश्यते । तत्र मातृकाया मूलद्वयमुपदर्शितम् ।
तन्त्रमेतद्भूतोद्दामरायामप्यनूदितमुपलभ्यते ।

५१. कुलसारम् । तन्त्रमेतत् शिवसूत्रविमर्शिन्या (पृ० १३५-१६) स्मर्यते ।

५२. कुलोद्दोषम् । राजेन्द्रलालमिश्रसंरक्षणाया सूच्यामस्या मातृकाया विवरणं दृश्यते ।
उद्दीयतन्त्रादेतत् पुष्पपुष्पम् वेति परीक्षणीयम् ।

५३. कुलबूडामणिः शिवसूत्रविमर्शिन्या (पृ० ५८) स्मृतः । अत्रत्यः श्लोको मुद्रिते
कुलबूडामणितन्त्रे नोपलभ्यते । तन्त्रं विभारमकमिति तु कु.पाठः ।

५४. सर्वज्ञानोत्तरम् । तन्त्रमेतत् तन्त्रालोक-नद्विवेक-शिवसूत्रविमर्शनी-भूमेन्द्रबुद्धि-शत-
रत्नसंग्रहादिषु बहुदा स्मर्यते । “ज्ञानोत्तरे इति सर्वज्ञानोत्तरे” (भा० ६, आ० ९, पृ० ४५)
इति वदन् जयरथो ज्ञानोत्तरं सर्वज्ञानोत्तरं चाभिन्नमेव तन्त्रमङ्गीकुस्ते । “सर्वज्ञानादितन्त्र-
पञ्चकं आपातिवसिद्धान्तैकदेशिदिवम्बरमतमिति दूरत एव हेयम्” (पृ० १४०) इति वदन्
क्षेत्रमीपरस्तदनुयायी श्रीरामान्ताग्रानवलोक्यैव तन्त्राणीयानि यथेच्छमुच्छास्त्रं व्याख्यातवन्ताविति
प्रकीर्यते । अत एवाह मास्कररायः—“एवं स्थिते यत्तान्दर्यलहरीव्याख्याने केनचित्
प्रलपितमिमानि तन्त्राण्येदिदानीत्यादि, तत्प्रतारकग्रान्तान्यतरजाल्यतत्त्वादुपेक्ष्यम्” (पृ० २४)
इति । सर्वज्ञानोत्तरस्य मातृका म०म०हरप्रसादशास्त्रिसंरक्षणाया नेपालसूच्या विवृता ।
सर्वज्ञानोत्तरवृत्तिरपोरशिखाचार्यविरचिता आफेस्टवृहत्सूचीतः परिज्ञायते । सर्वज्ञानात्मकमिति
कु.पाठः ।

१. इष्टग्रन्थम्—डा० प्रबोधचन्द्रबागचीविरचिते ‘रटडीन इन दौ तन्त्राज’ इत्याख्ये ग्रन्थे,
पृ० १-२ ।

५५. महापिबुमन्तम् । पिबुशास्त्र तन्त्रालोके स्मर्यते स्थलचतुष्टयेषु (भा० १०, आ० २७, पृ० ३६३, ३६५, भा० ११, आ० २८, पृ० १६३, १७५) । तत्प्रवक्ष्यते वेत्तन् स्यात् । महाकालीमतमिति से. ल. पाठः, महापितृमतमिति कु. पाठः ।

५६. महालक्ष्मीमतम् । मततन्त्रपट्कप्रतिपादक "महालक्ष्मीमतम्" इत्यादिक पङ्क्तिश्च लक्ष्मीधरायामनुविमर्शिन्या गौरीकान्तीये च न दृश्यते । जयरथविवरणे, कुरुक्षेत्रायणी, सेतुबन्धे च विद्यते । अस्या महालक्ष्मीमतभट्टारकनाम्नो भातुवा नेपालसूच्या दृश्यते ।

५७. सिद्धयोगीश्वरीमतम् । त्रिवन्शनेषु प्रथितमतस्तन्त्र तन्त्रालोकादिषु बहुधा स्मर्यते । सिद्धयोगीश्वरतन्त्र नेपालसूच्या दृश्यते ।

५८-५९. कुरुपिकामत रूपिकामत च । द्वितीयस्य देवपिकामतमिति सन्नैति भास्वररायः, "अत्र प्रथम देवपदं सवृद्धिः । द्वितीयं तु तन्त्रसंज्ञान्त-प्रविष्टमिति सुवचम्" (पृ० २१) इति हि तदुक्तिः । "कामिनीरूपिकाणम्." (४५०) इत्यत्र रूपिका काचन देवी पठ्यते । तत्र महालक्ष्मीमतकुरुपिकामतादिवद् रूपिकामतमित्येवोक्तिरिति नाम प्रतिभाति ।

६०. सर्ववीरमतम् । तन्त्रमतद् ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविहृतिविमर्शिन्या (भा० ३, पृ० १११) स्मृतम् । तन्त्रालोके न द्विवेकं निबन्धयितुमिच्छन्ती-स्वच्छन्दोद्योत-नेत्रतन्त्रोद्योत प्रत्यभिज्ञाद्वय-महार्थमन्त्ररीपरिमलादिषु स्मृतं सर्ववीर सर्ववीरभट्टारको वा तन्त्रादस्मादभिन्न एव स्यात् ।

६१. विमलमतम् । न ज्ञायते किमपि ।

६२. अरण्यमतम् । तथैव ।

६३. मोक्षनेत्रम् । मोहिनीसमिति से., मोदिनीसमिति क. अ., मोहनेत्रमिति कु० पाठः । इतोऽपि न ज्ञायते किमपि ।

६४. विष्णुदेवमतम् । तन्त्रमतद् भास्वररायेण योगिनोद्दवसेतुबन्धे (पृ० २७४) गमुदधृतम् । तन्त्रगार-शास्त्रानन्दनरत्न-आगमनस्वविलासादिव्येतत् स्मर्यते । "विष्णुदेव-तन्त्रानाम् चतुर्णां तन्त्रादिनाम्" (अनु. पृ ४४) इति शिवानन्दः ।

चतुर्णां तन्त्राणां प्रकरणे—

पूर्वप्रकरणे च उत्तर च निरुत्तरम् ।

तन्त्र वेद्यपि ज्ञान बीजावलि तथा परम् ।।

इत्येव श्लोकः पाठ्यते. सह स. अ. म. कु. पुस्तकेषु दृश्यते । वामदेवरीमत-विवरणे प्राचीनाया वराहामृत्याया शेष नास्ति । प्रतिशम्भ्याम् श्लोकस्य समावेगेनैव लक्ष्मीधरो मततन्त्रप्रतिपादक सार्धं श्लोकं परित्यजति, भास्वररायस्य श्लोकप्रतिपादकस्य तन्त्रविष्णुप्रमाणं वदति । "विष्णु विमलोप च देवीमतमन परम्" इत्युत्तरार्धपाठो लक्ष्मी-

१. अनुविमर्शिन्या च भाट्टारकादिषु चतुर्णां तन्त्रप्रतिपादनामका श्लोकाः सन्ति, अर्धतन्त्राणां तु न तथा । कानिचन वक्ष्येयं च तत्र व्याख्यासन्ति ।

धरायाम् । “पूर्वादिदेवीपर्यन्त दिगम्बरेकदेशक्षणकमतमिति नत्ततोऽपि दूरत एव हेयम्” (पृ० १४०) इति लक्ष्मीधर । “पूर्वाभ्यामादिसन्नाभि प्रसिद्धाश्चत्वार आम्नायाः । निरुत्तर-पदेनोर्व्रम्नायतन्त्रम् । तस्यानुत्तराभ्यायपदेनापि व्यवहारः । तन्त्र वैशेषिकमित्येकम् । ज्ञानमिति ज्ञानार्णवपदेन प्रसिद्धम् । बीरावलीत्येकम् ।” (पृ० २३-२४) इति भास्करराय । अत्र शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो निःसृतानां शास्त्रसमूहात्मकानामाभ्यानां तत्तत्तन्त्रपरकतया सकोषो भास्कररायेण निष्प्रमाणकमेवाचरितः । ज्ञानार्णवविषये पूर्वमेवोक्तम् । बीरावलीशास्त्र प्राचीन तन्त्रालोक-तद्विवेक-शिवसूत्रविमर्शिन्यादिपूढतम् । बीरावलीहृदय बीरावलीकुल वा तस्य नामान्तम् । कुलबूडामणौ तु शिवावलिमिति पाठः ।

एवं व्याख्यातानि चतुष्पष्टितन्त्रनामानि । अथाधुना शिवानन्दविद्यानन्दामृतानन्दस्मृतान् ग्रन्थान् ग्रन्थकाराश्चाधिवृत्त्य विविच्यते त्रिपुरादशनसंघट्टमाहित्यपरिचयाय ।

शिवानन्दादिस्मृता ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च

अनन्तशक्तिभट्टारक

यत्प्रोक्त विश्वमेतद्भुवनविरचनात्तत्त्ववर्णयिषुष-
न्मन्त्रस्फारानुपक्त अतनपदवलाद्वैतरूप विभाति ।
तद्दीप शक्तिमूत्र परमशिवमहापूज्यदेदीप्यमान
वन्दे पूजात्रमस्य प्रचुरफलविधौ हेतुभूत हस्तम् ॥

अथरत्नावलीकारविद्यानन्दविरचिताया ज्ञानदीपविमर्शिन्यामनन्तशक्तिभट्टारपकृति-
त्वेनैव श्लोक समुद्धत । वातूलनायमूत्राणा वृत्तिवारोजन्तशक्तिपादोऽस्माद्भिन्नोऽभिन्नो धति
साम्प्रत निश्चयेन वक्तु न क्षयेन । अनन्तशक्तिपादो बहुरूपगर्भस्तोत्रस्यापि व्याप्त्वाकार इति
वातूलनायमूत्राणा भूमिनातोऽवगम्यते । अस्या मातृवा लक्ष्मणपुर(लक्ष्मण)क्षितसस्कृन्-
परिपत्सुन्तवालये वर्तते ।

आज्ञावतार

स्वेच्छयैव जगत्सर्वं निगिरत्युदगिरत्यपि ।

इत्येव श्लोकं आज्ञावतारस्यप्रतुर्वार (पृ० १५, १४, २६४, ३०३) योगिनीहृदयदोषिवाया-
मुद्धत । सेतुबन्धेऽप्येव हृदये (पृ० २६७) । एवमेव—

विश्ववसनशील तद्रूप तेजोमय तन ।

इत्येवमपि श्लोकार्थस्तत्रयो योगिनीहृदयदोषिवायामेव (पृ० २६३) विशिष्टव्यत्यतररूपेण
हृदये । सप्तोपित पाठोऽत्र स्थापित ।

आद्यवर्णत्रयिणा

एष एवमेव ज्ञानदीपविषयिन्या स्मृत समुद्धृतश्च । तच्चथा—“ब्राह्मवर्णशिक्षिकाया-
माहवर्णस्यैव ब्राह्मवर्णमुत्तमम्—

अविन्दु सवितां च वक्ता(रो?री) जपतो महान् ।

उदेति देवि सहस्रा ज्ञानीषः पारमेश्वर ॥” इति ।

उत्तरपदम् (उत्तरपदम्)

उत्तरपदस्य (उत्तरपदस्य)
उत्तरपदस्य शोभा अयंरत्नावल्या नामोद्देशपूर्वकम्, अङ्गुष्ठमार्गान्या च विनैव नाम-
निर्देशमुद्धता दृश्यन्ते । अत्रत्य एव--

व्योमाग्न्युजे सहसारे पित्तनेसरसङ्कुले ।

तथासीन महादेवमपृच्छत् ब्रुवन्नायिका ॥

इत्याद्यं श्लोक उत्तरपदग्रन्थस्येति योषिनीहृदयदीपिका । अतोऽनुमीयते उत्तरपदग्रन्थ उत्तरपदनाम्नापि प्रयुक्तो भवेत् । अथवा पाठमत्यासमाधेयबाध स्मात् । उत्तरपदग्रन्थेतद्वहुपुत्रग्रन्थेपुद्गतं कुम्भदीपिकाभ्यासमानपुत्रं मद्रपुरीरावकीपुत्रकालये केरलविश्वविद्यालय-पुत्रकाण्डे चोपलभ्यते । तद्वर्तनेन ज्ञायते ग्रन्थ एष स्वयामरतत्त्वोपासनासूत इति, त्रिपुरा-विद्वान्भ्रात्र प्रतीपादित इति ।

उदयान एपेक्षित

उदयाकरपद्धतिस्था बहुवः शोका मानदीपविमर्शिन्या दृश्यते । तद्वर्तनेन ज्ञायते यदेव विगृह्यविपुलोपमानपद्धतिप्रयोगो विमर्शिनोवद् बाह्याभ्यन्तरोभयविषयूजादिप्रदर्शक इति । “नन्तूनीमुनूनेन्दुषन्दनमुमाभिन्नरसञ्जिगतेत्” इत्येव योगिनोहृदयसीरिकाया (पृ० २५१) समुद्धन शोकासीजस्य एवेति विमर्शिनोदयनेन ज्ञायते ।

उद्धारैर्भवेन्नमसु

एतत्तन्म योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २८) स्वयंके । तद्यथा—“उद्युतमुदारोर्ध्वतन्त्रे
रमानातिदोशोदारे—वन्द्यं यत्तिर्भूषात्तिर्भूषाणीं कामिकादिवम्” इति ।

सुगमसुखैः

शत्रुविमर्शिन्या न मातृतायामस्य वचनद्वयं सम्पुलभ्यते । तदस्या--

‘उक्तं च धीमदुन्मत्तमेवेन—

शर्वनामानि नित्याया मत्थानन्दधनाराम ।

एवात्मनो रुद्रवान् रुद्रया मा गादिभो विति ॥" (पृ० १९९)

११ श्रीचन्द्रमखवेरगुण्यारि—

मुरख गीहारायु च महिमोषितजनिकरापरजमस्ये ।

यद् गनिद्वयं बृहदयं वाच याषामहे महद्यस्य ॥" (५०-२१६)

उपचारोपनिषद्

एषोपनिषद् योगिनीहृदयदीपिकाया समुद्धृतैवम्—

“बहिरपि गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पुथिव्याकाशवायुतेज सलिलभावनमा देव्यै समर्पयेत्” (पृ० २७२) इति ।

मुद्रितामु मानृकामूचीपूषनिपत्सग्रहेषु च क्वाप्यस्या नाम नोपलभ्यते । ऋजुविमर्शिन्या पूजा-धूप-गन्ध दीप नैवेद्य ध्यान-होमादिप्रतिपादका श्लोका पूजोपनिषत् (पृ० ८९), धूप-गन्धदीपनैवेद्योपनिषत् (पृ० १३४), ध्यानोपनिषत् (पृ० १४८), होमोपनिषत् (पृ० २७०) इत्येव स्मृता । पूजादिहृदयमिति तत्तदर्थोऽभिमतम् । तथैवान्नापि दीपिकायामुपचारोपनिपत्पदेनोपचारहस्यमेव बोधितं स्यात् । नह्यत्रोपचारोपनिपत्पद कस्यचनोपनिषद्ग्रन्थस्य बोधकमिति वयं सभावयामः ।

क्रमोदय

प्रविष्टेऽन्त सिन्धुरसं भदनिर्हंणात्मके ।

स्वैर्यमेति चमत्कारो विना विषयसङ्गतिम् ॥

इत्येष क्रमोदयश्लोको योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २६६) दृश्यते । अस्योत्तरार्धस्तत्रैव २८१ पृष्ठे सेतुधन्ये च (पृ० २८६) उद्धृतः । महार्थमञ्जरीपरिमले—

रामो माया कलाऽविद्या निपति काल एव च ।

पञ्चवृत्त्याथया सर्वे पाशाश्चेति प्रकीर्तिता ॥ (पृ० ५०) इति,

ल्लिय^१ सर्वेषु वर्णेषु योगिन्या^२ स्युन सशय ।

देहवद् योनिदुद्धिस्तु आत्मवत्लिङ्गलोचनम् ॥

योनी नवाक्षरी न्यस्य लिङ्गे समदशाक्षरीम् ।

गुरुचक्रस्य पूजार्थं कुर्याद् योगिनिमलनम् ॥

नवाक्षर्या तु मन्त्रेण स्थापयेत्लिङ्गपीठवत् ।

शिवसक्त्यात्मभावेन पुरुषो मन्यक स्मृत ॥

मन्ययेदात्मन सक्तिं मधुवच्छुक्लशोणितम् । (पृ० ८९)

इति च क्रमोदयश्लोका दृश्यन्ते । अत्रत्य ‘प्रविष्टेऽन्त’ इत्यादिकं प्रथमं श्लोको महानय-
स्यासौ त्रिवेद्रसम्भृतग्रन्थमालाया मुद्रितं (१४३) वर्तते । तत्र ‘सिन्धुरसं’ इत्यस्य
स्थाने ‘सौधुरसं’ इत्युचितं पाठः । अन्ये श्लोकास्तु तत्र न सन्ति, अतो महानयप्रकाशतो भिन्न
एवैव ग्रन्थ इति प्रतीतम् ।

क्षेमराज

प्रत्यभिज्ञाहृदयादिग्रन्थप्रणेताऽभिनवगुप्तपादप्रियशिष्यो नानाग्रमादिव्याख्याता च क्षे-
मराज ऋजुविमर्शिन्यामेव स्मृतः — “अस्यायं साम्बपञ्चाशद्विधविवृतितरुणे श्रीक्षेमराजाचार्यवृत्ते

द्रष्टव्य" (पृ० २२९) इति । बहुक्तमस्य निषये छा० कान्तिवन्द्याण्डेयभृतिभिरिति नाम वत्तव्यमवशिष्यते । एतावानेव विशेषो यदनेन ज्ञायते शिवानन्दः क्षेमराजपरामर्श इति ।

सङ्गाधरमिथः

अस्य श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम्, योगिनीहृदयदीपिकायाम्, चिद्वत्स्या च दृश्यन्ते ।
 "इति सङ्गाधरस्तोत्रे धूप (गन्ध) दीपनैवेद्योपनिषद्" (पृ० १३४) इत्युज्ज्विमर्शिनी-
 ग्रामाण्यादनेन कञ्चन स्तोत्रग्रन्थो रचित इति ज्ञायते । इमेऽत्र तत्पत्त्याः श्लोकाः—

अपूर्वस्यन्यता व्याधिः कार्पण्यैकनिदानम् ।
 क्लेशावहो जुगुप्सश्च सर्वधर्मवहिकृतः ॥
 आनन्दकणमिश्रायं शब्दस्पर्शादिपञ्चमे ।
 अटस्यविरत येन तद्वाग्द्विष विदुर्बुधाः ॥

(अ० पृ० ६१)

आग्नेशजगता वेदं यो नर कुस्तेऽपति ।
 स महापातकी सत्य पातकस्य महत्त्वतः ॥

(अ० पृ० ८०)

देहमातृताशान्तिर्वैव सिद्धयति त भजे ।
 विश्वेन्द्र्यत्र निम धूप ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
 सविष्णुपार्श्वतो योग्यं प्रयत्नस्तत्त्वान्नसम्यक् ।
 तमेव सन्नमे गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
 यस्मिन् सर्वमिदं भाति यः सर्वत्रावभासते ।
 कल्पयामि प्रकाशं त दीप पूजाविधी निजे ॥
 विश्व शिवादिभूम्यन्तं चमत्काररसाश्रयम् ।
 महीयसे महाभोक्त्रे महेश्वर निवेदये ॥

(अ० पृ० १३४)

अपत्त्याः प्रथमद्वितीयान्तिमाः श्लोका योगिनीहृदयदीपिकायामभिमुक्तवचनत्वेन,
 प्रथमार्पणं चिद्वत्स्या (पृ० ६०) विनैव नामनिर्देशमुद्गताः ।

गीतानिष्यन्दः

"तदुक्तं क्षेमेन्द्रेण गीतानिष्यन्दे" (पृ० ७८) इत्युज्ज्विमर्शिनीग्रामाण्डेय गीतानिष्यन्दः
 क्षेमेन्द्रमिरिति विज्ञापने । अत्रत्याः श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ० ५८, १५१), महार्थ-
 मञ्जरीपरिचये (पृ० ११२, १२२), चिद्वत्स्या च कामवलाविलासटीकायां (पृ० १७)
 दृश्यन्ते । गोप्यं क्षेमेन्द्र औचित्यं काव्यमीश्वरिणि मिदान्तस्य प्रतिष्ठापयितुं क्षेमेन्द्राद्विज्ञोऽ-
 मित्रो वेति विचारणीयम् । इमे कोरुप्यमात्रालङ्काराः श्लोकाः—

तावद् व्याघ्रभय नृपानलभय वेतालकृत्याभय
 धूम्रारण्यभय महाशनिभय दुस्वप्नराक्ष्णभयम् ।
 बावोत्पातभय ग्रहज्वरभय शुक्लास्त्रिवेलाभय
 वैराग्येण न यावदेव गलित कायाभिमानध्रुम् ॥
 उत्सृज्यात्मसमाधानं ये ध्यायन्त्यन्यदेवता ।
 भिक्षन्ते सूरिविद्यास्ते भिक्षित्वापि बुभुक्षिता ॥
 न पादपतनं भक्तिव्यापिनः परमात्मनः ।
 भक्तिर्भाविस्वभावानां तदेकीभावभावनम् ॥

अन्तिम श्लोको विज्ञानभैरवोद्योतेऽपि दृश्यते । तत्र कर्तव्यं नोद्विद्धितम् ।

चिद्गगनचन्द्रिका

कालिदासकृतित्वेन प्रसिद्धा चिद्गगनचन्द्रिका साम्प्रत मुद्रितोपलभ्यते । स एष ग्रन्थो
 महार्थमञ्जरीपरिमले योगिनोद्भवदीपिकाया च नैकस उद्धृत, ऋजुविमर्शिन्यामर्यरत्नावल्या
 ज्ञानदीपविमर्शिन्या च कुत्रापि न स्मृत, नतरा चाभिनवगुप्तमेघराजादियन्त्रेषु । लक्ष्मीपरादि-
 ग्रामाण्येन पञ्चस्तवीकर्ता कालिदास इत्यङ्गीकरणीयम् । स एष कालिदासो लघुनृतिकर्ता धर्मा-
 न्नायं एवेति समावित्तमस्माभिः । चिद्गगनचन्द्रिकाकार कालिदास क इत्यपि द्रष्टव्यं परीक्ष-
 णीयनाकोटिमेव साम्प्रतमाटीकने । एष ग्रन्थो महार्थसंग्रहायस्येति नात्र विषयवादः ।

ज्ञानदीपविमर्शिनी

ज्ञानदीपविमर्शिनी योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० १६०) समुद्धृता । अस्या मातृका
 गायकवाहप्राञ्चशोधसत्याया केरलविश्वविद्यालयग्रन्थागारे नेपालस्थवीरस्पुस्तकालये च सन्ति ।
 अस्य प्रणेतार्यरत्नावलीकारो विद्यानन्द एव । अत्र स्वैतन्त्र्येऽपरत्नावलीसमुद्धरणाय
 स्पष्टपेक्षया परवर्तिरवश्यसीयते ।

ज्ञानसार

ज्ञानसारश्लोका अमर्यरत्नावल्या (पृ० १८३) दृश्यन्ते । इमे श्लोका ऋजुविमर्शिन्या-
 मपि (पृ० १८५) सन्ति । तत्र ग्रन्थनामनिर्देशो नास्ति । अमर्यरत्नावल्या मद्रासमातृकास्थेव
 सप्तविंशो दृश्यते । वाराणसीस्थे सरस्वतीमठग्रन्थागारे वर्तते ज्ञानसारमातृका । तत्र
 नोपलब्धा इमे श्लोका ।

१. 'परमेशितु' इति विज्ञानभैरवोद्योते पाठः ।

२. द्रष्टव्यम्—सारस्वती सुपमा, व० २०, अ० २, पृ० १३-२६ ।

३. द्रष्टव्यम्—पृ० २८ क, ४३ ख, ५६ क ।

तन्त्रसङ्गावः

तुलामेलकयोगः श्रीतन्त्रसङ्गावशासने ।

य उक्तः शम्भुनाथेन स मया दर्शितः क्रमात् ॥ (३०।२१४)

इति तन्त्रालोकप्रामाण्यात्तन्त्रसङ्गावशासनं शम्भुनाथकृतितिरिति डा० कान्तिचन्द्रपाण्डेय-
महोदयाः प्रतिपादयन्ति । शिवसूत्रविमर्शिन्यामृजुविमर्शिन्या चिद्वल्ल्या च तत्रत्या बहवः
श्लोका दृश्यन्ते । तेषां दर्शनेन ज्ञायते भगवता शङ्करेण भगवत्यै उभायै नास्त्रमेतदुपदिष्टमिति ।
चिद्वल्ल्या (पृ० ३५) स्पष्टमस्यागमशास्त्रत्वमङ्गीकृतम् । शम्भुनाथोऽभिनवगुप्तस्य साक्षात्
कौलिकदीक्षागुरुरिति तन्त्रालोकादिषु तत्र तत्र स्पष्टमेव । तदन विशये एवं समाधातुं शक्यते—
अद्वैतवादिष्वागमदर्शनेषु साधकस्य शिवाद्याराध्याभिप्रेतत्वं सत्सहस्रमिण्या, साधिकायाश्च देव्य-
भिप्रेतत्वमावेशदशायामङ्गीक्रियते । अस्या दशायामवतीर्णानां शास्त्राणामागमत्वव्यपदेशोऽ-
कारि साधकैः । तन्त्रसङ्गावक्रमसङ्गावादीनि शासनान्येवमेवाविर्भूतानि स्युः । अस्मिन् प्रसङ्गे
श्रीमता चिन्ताहरणचक्रवर्तिमहोदयानां ग्रन्थौ विशेषजिज्ञासुभिरवश्यं द्रष्टव्यः ।

तन्त्रालोकः

ऋजुविमर्शिन्या त्रिकशास्त्र-त्रिकसारशास्त्र-त्रिशिकाशासन-पङ्कजसारशास्त्रवचनत्वेनो-
द्धृताः प्रायः सर्वे श्लोकास्तन्त्रालोके समुपलभ्यन्ते, अतो नेमानि ग्रन्थान्तराणि । सर्वत्र ग्रन्थकारेण
तन्त्रालोक एव तत्तन्नाम्ना स्मृतः । तन्त्रालोकश्चाभिनवगुप्तपादस्य कृतित्वेन प्रथिततम एव ।
तिमिरोद्घाटः

कण्ठचित्तिमच्यस्या ब्रह्मपाशावलम्बिकाः ।

पीठेभ्यो महाघोरा मोहयन्ति गुरुर्गुरुः ॥

इत्येव तिमिरोद्घाटश्लोकः शिवसूत्रविमर्शिन्या स्थलद्वये (पृ० १७, १०२), ऋजुविमर्शिन्या
(पृ० २८) च दृश्यते ।

य. प्रियो यः सुहृदन्धुर्यो दाता योऽतिवल्लभः ।

तदङ्गभक्षणाद् देवि ह्यस्पतेद् गगनाङ्गना ॥

इति शिवसूत्रविमर्शिन्या (पृ० ६८) दृष्टेऽस्मैव ग्रन्थस्य वचने स्थितेन 'देवि' इति संबोधन-
पदेनास्यागमकोटी समावेशो भवति ।

त्रिपुरसुन्दरीकल्पलता

"त्रिपुरसुन्दरीकल्पलतायामभिपुत्तोक्ति —

प्राणो देवीसखाशो दशसतनयनः शम्भुरस्त्रिभूतिः

शून्यश्चन्द्रार्पणादः शिखिरुचिरुचिरो वाग्भवोऽत्रावलीलः ।"

१. द्रष्टव्यम्—अभिनवगुप्त, पृ० ५८३ (द्वितीयं संस्करणम्) ।

२. "तन्त्राजः स्टडीज् ऑन देयर रिलीजन एण्ड लिटरेचर" इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य "आपरशिप
ऑफ द तन्त्राज्" इति शीर्षकस्तृतीयोऽध्यायः, पृ० १९-२८ ।

ऋजुविमर्शिन्यामेतद् दृश्यते (पृ. १११) । अर्धरत्नावल्या तु—“तत्र सन्ध्यावन्दन-
स्यासमग्रदलायंशुद्धिपर्यन्तं धीमहाधिरपुरमुन्दरीकल्पलतायामुक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम्” (पृ. ११५) इति
नाम्नि कश्चन भदोजलोवपदे । श्रौनदीपविमर्शिन्या विनैव नामनिर्देशगमे श्लोका दृश्यन्ते—

प्राणो देवीसखाद्यो दशसतनयनः क्षमभुरङ्गिस्त्रिमूर्तिः
धूम्रश्चन्द्रार्धनादोऽहिमहचिह्नचिरो कामवोऽम्बावकीलः ।
सौम्य ध्यानाञ्जपाद्धा मुखजुहुरलसद्गद्यपद्यप्रवन्ध
छन्दोऽलङ्कारतर्कमविशदमतिवर्तितजिगृहे च ॥
विस्थाने जननस्थितिस्तयया यच्छैववीजत्रय
सृष्टयः स्पष्टमयोनिं दाक्षिण्यमदमाच्यैन्द्रं तु वीजं स्थितेः ।
सहारस्य तयाऽनलस्तदनु ख चन्द्रस्त्रिमूर्तिध्वनी
रक्त ध्यायति वामरात्रकमिदं यस्तस्य वक्ष्य जगत् ॥
भोगं यामञ्च क्षकं पशुपतिरजलो वैष्णवी पुष्पचन्द्री
मादः क्षमयास्थयीजं तदिदमनिलपत्नीरकुन्देन्दुगीरम् ।
यो ध्यायेद्भक्तदन्तर्भवति हि निमिलो जेचरी दिव्यसिद्धि-
द्वेया लोकैर्माया उपवर्मात च विषयति कैवल्यता सः ॥

इमे च श्लोकाश्चिपुरमुन्दरीकल्पलताया एवेति ऋजुविमर्शनीदशनादुद्धीयते ।
अर्कं वैन्दवमन्विकामयमिदं वामा त्रयो मे भ्रमा
ज्येष्ठेयं यदिह पुरन्दरपुरे रेखाचतुष्कं बहिः ।
भोग्यं सक्षयनलत्रिकोणनिवहो रौद्रीयभिरयामुभयं
योऽर्वाधारमकुञ्चिमं बलयते मातु स ते पूजकः ॥

इत्येव श्लोकोऽर्धरत्नावल्या (पृ. ८३) वामकेश्वरीमतविवरणे (पृ. २९) च,
आ श्रीदीपकनाथतो ह्यवधितैरक्षाणि कुत्ति कुता
यास्याऽर्धश्च करिष्यते गुरुवरैः स्वस्वाद्ययोचितमतः ।
देवि त्वत्वरणावजरेणुहरणं कामस्यमित्यादिक-
दन्तीकस्थापेयुनस्य तस्य सूत्रती शोऽप्यर्थवित्तत्त्वतः ॥

इत्ययं श्लोको वामकेश्वरीमतविवरणे (पृ. ११५),

विष्णो वाचवविस्तरस्य महत सत्कारणेपस्थिति-
र्नादोऽग्नी तव देवि मूर्त्ति ममनामीमानमुत्तद्व्ययम् ।
पष्टावकाण इव त्रयेण विरमग्रन्थामणीयस्तगी-
माविघ्नं परबिहनामनुभवन् मूर्तिं पुरार्थी यमः ॥ (पृ. १३२, ११५-१६)

विश्वसिद्धपदप्रमेयसुभगा ब्राह्मी महावाग्भवे
विश्वोत्तीर्णमहाप्रकाशवपुष शक्तिं च नैसर्गिकीम् ।
प्रामाण्यप्रवणनिशक्तिश्च चिता मध्ये तु चातुर्दशी
सच्चिन्त्याम्ब सगन्धयद्गुभयतो मय्नामि तन्वारणिम् ॥ (पृ. २६४-६५)

इतीमौ च श्लोकी योगिनीहृदयदीपिकाया दृश्येते । कस्यचनैकस्यैव स्तवस्येमे श्लोका स्मुरिति
समाव्यते ।

त्रिपुराणं च

वाम प्राण प्रकुर्वीति मन्मथ कारयेत्तनुम् ।
कन्दर्पं मन्दिरं कृत्वा द्विधाभूतं च धावति ॥
मकरध्वजं न्यसेद्देवि पटस्यानेष्वस्य सुवते ।
मोहनाभ्यन्तरे कृत्वाऽऽवेष्टयेत्तस्य मायया ॥

अर्धरत्नावल्या (पृ. २४२) श्लोकायेतौ त्रिपुराणं च स्येति प्रदर्शितम् । नित्वापोऽर्धशिवार्णव-
रोत्तुयथे (पृ. १५०) तन्त्रान्तरवचनत्वेनोद्धृताविमी श्लोकी । अनयोऽर्थस्तत्रैवावलोकनीय ।
त्रिपुरासम्प्रदायस्य प्राचीन एष आगमग्रन्थ प्रतीयते । नानाग्रन्थेषु बाहुल्येनोद्धृतान्यस्य
वचनानि ।

देवीसंस्थानम्

एष ग्रन्थो ज्ञानशीलविमर्शिन्यामेवमुद्धृत—

“तदुक्तं देवीसंस्थाननाम्न्यागमे—

आत्मा त्वादित्यहमौऽप्य पक्षां चास्य सितासितौ ।
तदन्तर्वर्तत राहुस्तत्र सन्ध्ये गमागमे ॥
कृष्णे सक्रमते नाही शुक्ले निष्कलबाहिनी ।
एतत्पञ्चदश बाह्वे प्राणाधार्यस्तु चन्द्रमा ॥ इति ।

मन्त्रशतीशास्त्रम्

अस्य ग्रन्थस्य—

अनन्त परम ज्योतिः सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।

श्लोकार्थमात्रमेतद् योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ. ६३) समुद्धृतं दृश्यते । ‘अनन्तम्’
इत्यस्य स्थान ‘अनन्तम्’ इति पाठान्तरं मातृकासु वामुच्यते । चतुर्दशीशास्त्रं यथा चतुर्दश-
श्लोकाणां गमाहारसन्धेयं शास्त्रमेतद्वचनतत्त्वोन्मेष स्यात् । “अनन्तं यत्परं ज्योतिः सर्वप्राणि-
हृदि स्थितम्” इत्यादिच. सार्धद्वयश्लोक- मिद्विनायकादहृते कृत्वास्तथास्येत्यर्धरत्नावलीतो

(पृ. २०५) ज्ञायते । विमेतत् कुलरत्नशास्त्रमेव नवशतीशास्त्रम् ? तन्त्रालोकादिपूढता कुलरत्नमाला रत्नमाला वाग्भिन्नो ग्रन्थ इति तत्रोद्भवचनानां पर्यालोचनेन ज्ञायते । परमार्थ-सारस्य योपराजपूताया टीकाया (पृ. १६३) कुलरत्नमालिका साहस्रिबैतिविशेषणेन सयो-जिता । तेन सहस्रश्लोकात्मकोऽयं ग्रन्थ इत्याप्येति । कुलरत्नशास्त्रं कुलरत्नमाला चोद्धरणेन-शीलमतप्रतिपादको ग्रन्थ इत्यप्यवधीयते । सर्वाणीमानि वचनानि तन्त्रालोकार्थरत्नावल्यादिपू-लव्यान्वेकस्यैव ग्रन्थस्य सिद्धनामपादकृते स्युरिति वयं संप्रापयामः । नवशतीशास्त्रस्य सहस्रश्लोकात्मकता सेतुवन्धप्रदर्शितः (पृ. १७६) रीत्या समाधेया । कुलरत्नमालायामुपलभ्य-मानानि देवीःपादीनि सर्वोपनयनानि तन्त्रगङ्गावपरिचये प्रदर्शितरीत्या समाधेयानि ।

नागभट्टः

त्रिपुरासारममुच्चयकारो नागभट्टः सुप्रसिद्धस्तन्त्रवाङ्मये योगशास्त्रग्रन्थेषु च । ऋजुविर्माश्रया (पृ. ११९) ऋतनामनाम्नाऽप्यमुद्भूतः । अग्वान्यपि द्विश्रवचनानि तिनैव नामनिर्देशमभोदृष्टितानि । ग्रन्थोऽयं सवृत्तिकः प्रकाशितः कजिकातलमरीतः । योगशास्त्रग्रन्थे-ष्वप्यस्योल्लेखः विमपि वैनिष्ठमस्य प्रख्यापयति । सैरस्वतीभवनस्थमटीकलघुस्तवमातृकाया त्रिपुरासारममुच्चयः कविहस्तमल्लोक्त इति समुदटाङ्कः ।

पद्महस्तभट्टारकः

एष ग्रन्थो ज्ञानदीपविर्माश्रयामुद्भूतः । अत्रत्य एव एव श्लोकस्तत्र दृश्यते—

प्राणाको सन्नयेन् पञ्चात् शयन्तमयते यदा ।

त्रिपये ज्ञायते सन्ध्या त्वन्तस्या कुरायोगिनाम् ॥ इति ।

अस्यैव ग्रन्थस्य केरलविश्वविद्यालयमातृकाया तु “श्रीपद्महस्तभट्टारके” इत्यस्य स्थाने “तथा पद्महस्तभट्टारकेणापि सन्ध्यानिर्णयं कृतो यथा” इति पाठो वर्तते ।

परापञ्चानिका

ग्रन्थ एष योगिनीहृदयमदीपिकाया चिद्वल्मा सौन्दर्यलहरीटीकाया सीमायवर्धन्या च समुद्भूतो वर्तते । अत्रत्या सर्वेऽपि दशोका कदमीरञ्जयमालाया प्रकाशितायामादिनायविरवि-सायामनुसारापञ्चानिकाया दृश्यन्ते इति तदभिन्न एवैष ग्रन्थ इति मन्तव्यम् । अशुद्धि-भूमिष्ठमेतत्संस्करणम् । सरस्वतीभवनपुस्तकालयेऽत्र चारुत्या द्वित्रा मातृका समुपलभ्यन्ते । सामामाधारेण नूतनमस्य संस्करणमावश्यवम् ।

१. दृष्टव्यम्—१३६१६ सत्याबाया जैनाचार्यसोमलिलकमूरिकृतटीकासहिताया लघुस्तव-मातृकायास्तृतीय पत्रम् ।

२. दृष्टव्यम्—व. ८ व ।

प्रपञ्चसारः

पद्मपादाचार्यविरचितेन भाष्येण सह शङ्कराचार्यप्रणीत एष ग्रन्थ साम्प्रत मुद्रित उपलभ्यते । ऋजुविमर्शिनीवारेणामियुक्तवचनत्वेन बहुश उद्धृत एष ग्रन्थो भगवता आद्येन शङ्कराचार्येण विरचितोऽप्येव वा तच्छिष्यपरम्परासु स्थितेनेत्यत्र विवदन्ते ऐतिहासिका साम्प्रतिका । अयंरत्नावलोकारेण विद्यानन्देन ज्ञानदीपविमर्शिन्या स्वकृतौ प्रपञ्चसारस्य 'मूलाधारात्' (१०।७) इत्यादिकः श्लोक शङ्कराचार्यकृतित्वेनोत्तिष्ठते । ईशान-शिवगुरुदेवपद्धत्या प्रपञ्चसारस्या श्लोका दृश्यन्ते । एष ईशानशिव सोमशम्भुश्च स्मरति । सोमशम्भुना कर्मकाण्डक्रमावलि ११३० वैक्रमे वत्सरे समापिता । ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिश्च तत्त्वप्रकाशस्याख्याना कुमारेण रमयते । कुमार एष गुर्जरचालुक्यनृपतेर्मूलराजस्य गुरो कुमारशिवादभितो यदि स्वीक्रियेव तर्हि ख्रीष्टीयैकादशशताब्द्या अन्तिमो भाग ईशानशिवस्य स्थितिकाल सिद्धयति । प्रपञ्चसारस्य रचना तत पूर्व सजातेत्यङ्गीकृतव्यमेव । शिवभूषणे पद्धतिप्रणेतारोऽष्टादश शिवाचार्या भूयन्ते—

उद्योत्तरज्योतिरयोपसद्य श्रीरामकण्ठोऽपि च वैद्यकण्ठ ।
नारायणश्चापि विभूतिकण्ठ श्रीनीलकण्ठावपि सोमशम्भु ॥
ईशानशम्भुद्वयादिना स्याद् विरचित्वैराग्यकमुग्धवाच्या ।
ज्ञानशिखिनेत्रौ बह्मणेखरी तावित्वादयस्ते स्युरधोरशम्भु ॥ इति ।

प्रायश्चित्तसमुच्चय-निर्भक्तक्रियानुसन्धान-प्रतिष्ठादर्पणप्रभृतिषु प्राचीनेषु पद्धतिग्रन्थेषु गवेपितेषु प्रपञ्चसारस्य स्थितिकाल इतोऽपि प्राचीन साध्येत ।

प्रपञ्चसार सारदातिलक च यद्यपि तन्त्रशास्त्रग्रन्थौ, तथापि नेत्रौ शैव शाक्त वैष्णव स्कान्द गाणपत्य वा मतमैकान्त्येन प्रतिपादयत । स्मार्तपञ्चायतनपूजाया यथा सर्वेषामेवा पूजन विधीयते, तथैवानयोर्ग्रन्थयोरासा सर्वासि तन्त्रदृष्टीना समन्वयो विराजते । अनयोर्ग्रन्थयोर्विषय-प्रतिपादने किमुक्त श्लोकानुपूर्व्यामपि तत्र तत्र वर्तते साम्यम्, अत कश्चिदेकोऽन्यमनुकरोती-त्यङ्गीकर्तव्यम् । अनयोरेकस्य कर्ता शङ्कराचार्यभगवत्पाद, अन्यस्य चाभिनवगुप्तगुरुर्लक्ष्मणोऽभिमतः । अनेन प्रपञ्चसारस्य प्राचीनत्वमायाति । वैदिकधर्मस्य पुन प्रतिष्ठाप-यित्वाऽऽद्येन शङ्कराचार्येण वेदनाह्वानं मतान् निरख्यता वेदानुवर्तिनीना दृष्टीना समन्वय स्मार्त-धर्मप्रतिष्ठापयित्वाकारीति भूयते । ब्रह्मसूत्रतर्कपादव्याख्यानप्रसङ्गे यद्यप्येता दृष्ट्य समा लोचिता, तथापि प्रपञ्चसारे दृश्यते नाम तत्समन्वय । तन्त्रग्रन्थेष्वेवविषेषु प्रपञ्चसार इदम्प्रथमतया प्रवृत्त, उताऽऽवद्यन्येऽपीदृशा ग्रन्था पूर्वमित्यन्वेषणीयम् ।

मतशास्त्रम्

यत्र यत्र मनस्तुष्टिस्तत्र तत्रैव धारयेत् ।

तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रकाशते ॥

इत्येष श्लोको मतशास्त्रस्यैतदर्थं रत्नावलीकार. (पृ. ८०) । एवमेव—“संवर्तमण्डलान्ते प्रमरदनिहितानन्दशक्तिः सुभीमा” इत्येष श्लोकखण्डोऽप्यर्थं रत्नावल्या (पृ. २०५) मत-
शास्त्रस्यैवोद्धृत । एष च श्लोकखण्ड कुञ्जिकामतस्येति तत्रैव टिप्पण्यामस्माभि प्रतिपा-
दितम् । नित्यापोऽग्निकाशं च तत्पुष्पटितन्त्रेषु कुञ्जिकामत परिगणितम् ।

वेदाच्छेद्य ततो वाम ततो दक्ष तत कुलम् ।

ततो भर्त ततश्चापि त्रिक सर्वोत्तमं परम् ॥

अभिनवगुप्तप्रभृतिभिरुद्धतेऽस्मिन् वक्ष्यते मतसिद्धान्त पृथगेव परिगणितः । अस्मिन् विषयेऽस्माभिस्त्रिपुरादशेनविषयके निबन्धे १६-१७ पृष्ठयोऽप्यप्याभुक्तपूर्वम् । कुञ्जिका-
मतस्य प्रकाशानान्तरमेव विषयेऽस्मिन् निश्चयेन किमपि यत्तु शक्यते । अभिनवगुप्तेन परा-
शिक्षिकाव्याख्यायाम्—“तथा च कुञ्जिकामते खण्डचन्द्रविचारेऽप्युपेयार्थं प्रधानतयाधि-
कृत्यादिष्टम्—मायोपरि महाभाया त्रिकोणानन्दरूपिणी । इत्यादि” इत्येव कुञ्जिकामतमुद्धृतम् ।
महार्थमञ्जरीपरिकलादिष्वपि (पृ. ४) तद्वचनान्युपलभ्यन्ते । तन्त्रालोके तद्विवेके च
सिद्धयोगीश्वरीमतमपि मतान्ना स्मृतम् । कुञ्जिकामतसिद्धयोगीश्वरीमतयोर्मतान्मोद्धृताना
वचनानां विवेकोऽनयोर्मातृभयोः परित्यक्तानन्तरमेव सम्भवेत् ।

मतोत्तरम्

अर्थरत्नावल्यामिमे श्लोका मतोत्तरीया उद्धृता सन्ति—

एतत्तन्मण्डलं दिव्यं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम् (पृ. १९) ।

पिण्डं कृष्णलिनीं शक्तिं पदं हतं प्रकीर्तितम् ।

रूपं बिन्दुं समास्यातो रूपातीतं तु निष्कलम् ॥ (पृ. २४)

भैरवोऽहं कुलोऽहं वै बिन्दुस्त्व नादकुण्डली ।

तमयोः सङ्गमो योग्य परानन्दस्वभावकः ॥ (पृ. १३९)

अत्रत्यं द्वितीयमुद्गरं योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ. ५९) सेतुबन्धे (पृ. ६०) च स्वच्छन्द-
समूहवचनत्वेनोद्धृतम् । ऋजुविमर्तिन्या (पृ. १३३) श्रैलोक्यमोहनमित्यादि नवमं मुरमुखरी-
त्पन्नं साधर्मलोचनद्वयं मनोत्तरीयमुद्धृतम् । अत्र द्वयोर्मातृवयोरैवैतस्य नाम चाभिहितोत्तरमिति
दृश्यते । मतोत्तरस्य मातृभाषा विवरणं म० ग० ह० सादशास्त्रिस्वरूपनेपालप्रत्यक्षमुच्यते द्रष्टव्यम् ।

१. इत्येन पाठमेवेन सदैव विज्ञानभैरवेऽपि (श्लो. ७४) दृश्यते ।

२. द्रष्टव्यम्—वराशिक्षिकाविवृतिः, पृ. ९२

महाज्ञानार्णवः

एष ग्रन्थो योगिनीहृदये “महाज्ञानार्णवे ह्यु शङ्का तत्र न पार्वति” (२।७७) इत्येव स्मृत । जयरथेन च विवरणे “महाज्ञानार्णवे सटं य (ह्रू?ट्क) तन्नेऽन पार्वति” (पृ १३९) इत्यागमवचनमुद्धृतम् । उभयत्रापि यद्विधमन्त्रार्थप्रकरणे तत्स्मर्यते, अत उभयत्रापि प्रकरण-
मेतन्महाज्ञानार्णवानुसारि व्याख्यायत इति भन्तव्यम् । विवरणे आगमवचनेन योगिनीहृदयमेव स्मर्यत इति तत्सुपादकाभिमत न रोचतेऽस्मभ्यम्, अत्रोद्धृताना वचनाना सर्वेषा योगिनो-
हृदयेऽनुपलभ्यात् । अत पुषम् ग्रन्थद्वयमेतदङ्गीकर्तव्यम् । तदाधारभूतञ्च ग्रन्थो महाज्ञानार्णव इति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् १२ पृ० १ टि० उक्तम् ।

मुल्यान्नायकम्, मुल्यान्नायरहस्यविमिश्र

योगिनीहृदयदीपिकायाम्—

“स्वीकुर्यात् सततं वस्तु मदानन्दसुखं भवेत्” (पृ. २६५) ।

इत्येष श्लोकार्थो मुल्यान्नायकमनाम्नोद्धृत । एवमेव—

इन्द्रियद्वारसमार्हर्गन्धाद्यैरात्मदेवता ।

स्वाभेदेन समाराध्या जातु सोऽयं महामयः ॥

इति श्लोको मुल्यान्नायरहस्यस्य इत्युक्तम् (पृ. १९६, १७२) । एष श्लोकः सेतुबन्धेऽपि (पृ. १९८) आम्नायरहस्यश्लोकत्वेनोक्तः । महायंमञ्जरीपरिमले (पृ. ६६) वैपोऽभि-
शुक्तवचनेनोद्धृतः । मुल्यान्नायकमो मुल्यान्नायरहस्यं च भित्री ग्रन्थावभिधौ वेति विचार्यम् ।

मृत्युञ्जयभट्टारक

तन्त्रालोकं शिवभूतविमर्शिनी-ऋजुविमर्शिण्यादिषु मृत्युञ्जयभट्टारकनाम्नोद्धृता सर्वेऽपि
श्लोका नेत्रतन्त्रे समुपलभ्यन्ते । अतो नेत्रतन्त्रमेव मृत्युञ्जयभट्टारक इति निश्चयः । एतच्च
तन्त्रं कश्मीरग्रन्थमालाया प्रकाशितमुपलभ्यते ।

यागसारः.

देव्यामनोपयोग्यस्य तीरे यस्य सुवर्तुला ।
सुर्पाक्षे दिग्विदिक्सूत्रं पालिनैर्बुद्धिमाश्लिषेत् ॥
तदन्तरेषु रेखाष्टौ भूनाणि समया तन ।
तदन्तस्मि त्रिधा वृत्ति समन्तात् परिवर्तयेत् ॥
दलाय दलसन्धि च केशराणि च कणिकाम् ।
क्रमशः सविधायास्तु रजोभिस्तत्र नोन्नतम् ॥
पीता च वणिका रक्ता नवभिः कृष्णबीजके ।
मूलमध्याग्रसंस्थानि पीतरक्तमितानि वा ॥

नेशराणि दलान्याशु श्वेनवारणरेखया ।
 शुक्लानि प्रोन्नताग्राणि भुक्तिरामस्य वर्तयेत् ॥
 समानि मुक्तिरामस्य दलोग्राणि विजानता ।
 वन्दर्पादिषु योगेषु तीक्ष्णाग्राणि शुभानि च ॥
 दिगीर्णैः सचरायाणि गोकर्णाग्राणि चान्यथा ।
 बिम्बेद्यानां ग्रहाणां च प्रमथानां निगद्यते ॥
 मण्डलाग्राणि नार्याणि वाणोदुर्गाचनेषु च ।
 योधिष्वनाग्रसान्येव विदधीत शुक्लतम ॥
 प्रत्यक्षमिव सपाद्य देव्या आसनपद्मजम् ।
 मध्याद्यन्ताधिकं चान्यद् यन्मूढं तत्तम भवेत् ॥

यागसारस्था इमे श्लोका ज्ञानदीपविमर्शि-यामुद्धृता विद्यानन्दनाथेन (पृ. १४ ख-१५ क) ।

रससारसंग्रह

“विद्या तु नवमी सम्यक्” इत्यादि “वाग्भयोपमावशीलित” इत्यन्ता रससारसंग्रहस्था-
 श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ. ११०) अथरत्नावल्या (पृ. ११४) चिद्वल्क्या (पृ. ३९) च
 समुपलभ्यन्ते । “वीक्षिता या रहस्यत्वान्मादनेत्यादित् रसात्” इत्यत्र “माद्व तदधः शक्ति”
 (११११) इत्यादिनित्यापोढशिकार्णववचनपरामर्श इत्युप्रायते ।

प्रोत्पीलन विधायास्या देवदेवेन दर्शितम् ।

चतुर्विंशतिसाहस्रे रससारसङ्गके ॥

इत्युजुविमर्शिनीधृताभिमृत्तवचनप्रामाण्यतो रससारसंग्रह एष चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकप्रमाणो
 देवदेवेन सिद्धेन प्रोक्त आगमग्रन्थ इति प्रतीयते । अत्र चतुर्थधरणस्य ‘रससारसंग्रहे’
 द्विं पाठ उच्यते प्रतिभाति । अत्र ह्यादिविज्ञाया समुद्धारादेव न प्रमाणीकृतं सेतुबन्धकारेण
 (पृ. ६५) नादिनिर्घोषासकेन ।

रुद्रयामलम्

नित्यापोढशिकार्णवे वारहृदय रुद्रयामल स्मृतम् । “एष मन्त्रफलावातिरित्येतद्बुद्ध-
 यामलम्” (श्लो. ३६) इत्यस्मिन् पराशरीशिकार्णान्तमश्लोकेष्वथ ग्रन्थस्य रुद्रयामलसारमृतत्व-
 मवागम्यते । “युन देव मया गर्वं रुद्रयामलममवम्” (श्लो. १) इत्येतस्मिन् विज्ञानभैरवाद्यपदे
 “रुद्रयामलतन्त्रस्य सारमन्त्रावधारितम्” (श्लो १६२) इत्युपान्वये पद्ये च स्पष्टमेव रुद्रया-
 मल निर्दिष्टम् । नित्यापोढशिकार्णवे चतुष्पष्टितन्त्रपरिगणनप्रवरणे यामलाष्टदेवच्यतम-
 देवतार्कटीकाकारगम्भन तन्त्रम् । अथरत्नावल्यादिपूढतमुत्तरपट्टक रुद्रयामलस्यैव भाग इति
 तत्तुणितावाक्येभ्य परिज्ञायते । एव विशिष्टध्यागमग्रन्थेषु स्मृतस्याग्न्य रुद्रयामलस्य वैशिष्ट्य
 प्राचीनतमं च निर्विवादम् । ग्रन्थस्यास्य मानुषा प्राय सर्वेष्वेव ग्रन्थालयेषु समुपलभ्यन्ते ।

सन्ति च स्तोत्रपटलादीनि बहूनि पुस्तकानि रुद्रयामलान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टानि । रुद्रयामल-
सब्रह्मयावदुपलब्धसामग्रीसकलनमुत्थेन ग्रन्थस्यास्य प्रामाणिक सस्करण नितान्तमपेक्षितम् ।
तच्च सज्जीक्रियते वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थेन योगतन्त्रविभागेनेत्युक्तमेव ।

लक्षणसारः

अत्रत्या इमे श्लोका ऋजुविमर्शिन्यामुद्धृता वर्तन्ते—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसनारिणा ।
समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तपयेज्जगत् ॥ (पृ० १३५)
अर्घाग्निसलिल पात्र सहेतु दत्तपुष्पवम् ।
समन्त्र नेत्रपात्रेण निघा क्षान्तिर्बलि भजेत् ।
मुक्तकेनालिवर्णेन सर्वविघ्नविनाशिना ।
सर्वसिद्धिप्रदेनैव ध्यात्वा भूतादिवेष्टितम् ॥ (पृ० १४०-१४१)
जातवेदसि भूतेशे यातुधाने समीरणे ।
देवीमौली चतुर्दिक्षु क्रमाद् हृदादिकं यजेत् ॥ (पृ० २२५)

ऋजुविमर्शिन्या गमातृकाया (पृ० २२५) ग्रन्थस्यास्य लक्षणसागर इति नाम ।

वत्सराजः

सौन्दर्यलहरीटीकायामरुणामोदिन्याम्—

“कामसिद्धिस्तोत्रे भगवतीभक्तिलोलचूडामणिः श्रीवत्सराजोऽप्याह—

लोकाश्चतुर्दश महेन्द्रमुखाश्च देवा
मूर्तित्रय मुनिगणाश्च वसिष्ठमुरयाः ।
सद्यो भवन्ति न भवन्ति समस्तमूर्ते-

रुन्मीलनेन तव देवि निमीलनेन ॥” (पृ० २२१)

इत्येव वत्सराजविरचितस्य कामसिद्धिस्तोत्रस्योल्लेखो विद्यते । नेपालस्थवीरपुस्तकालये
वर्ततेऽप्युपलब्धलीलावतारना । तस्या भातृकामामादितश्चतुर्थपत्रस्य निरङ्कुपृष्ठपर्यन्त महाराजा-
धिराजविद्याधरधर्म्मवत्सराजविरचिता कामकेश्वरीस्तुतिर्दृश्यते । तत्रान्येष्टव्य एव श्लोकः ।

विरूपाक्षपञ्चाशिका

विरूपाक्षपञ्चाशिकावचनानि महार्थमञ्जरीपरिमले (पृ० ५४, ७३, ७६, ७७, १२४,
१३६) कामकलाविलासटीकाया चिद्वल्लया (पृ० ४, १५, १७, ३१, ४३, ६८) च समुद्ध-
तानि सन्ति । एष ग्रन्थ सव्याख्यस्त्रिनेन्द्रसंस्कृतग्रन्थमालाया प्रकाशितः । ग्रन्थस्यास्य
वैशिष्ट्यमनेनैव प्रतीयेत यदेव शिवपुराणे—“श्रीविरूपाक्षनिमित्ते । दास्ये पञ्चाशिके”
(६११९१४४) इत्येवं स्मृतः ।

श्रीकण्ठसंहिता

पृथङ्मन्त्रं पृथङ्मन्त्री न मिद्वन्धति कदाचन ।
 ज्ञानमूलमिदं सर्वमन्यथा न प्रसिद्धयति ॥
 आदिमान्तिमहीनास्तु मन्त्राः स्युः सरदध्रवत् ।
 गुरोर्लक्षणमेतावदादिमान्त्य च वेदयेत् ॥

श्रीगणेशाय श्रीकण्ठसंहिताया इत्युक्तविमर्शिन्यामुक्तम् । श्रीकण्ठीयसंहितेति स. ग. पाठ ।
 शिवमूर्तिविमर्शिन्यामनन्त्य प्रथमं श्लोकः श्रीकण्ठीयसंहितास्य इत्युक्तम् (पृ० ४८),
 सप्तविंशतिमणिविबुधौ (पृ० ९३) तु श्रीकण्ठसंहितास्य इति । अत्रत्याः श्लोकास्तन्मालोच-
 विवेक-स्वच्छन्दोद्योत-नेत्रोद्योतादिषु दृश्यन्ते ।

श्रीपराक्रम.

योगिनीहृदयदीपिकाया श्रीपराक्रमस्या श्लोका दृश्यन्ते २४५, २५४, २६३ पृष्ठेभ्यः ।

संकेतपद्धतिः

अर्थरत्नावल्याम्, ज्ञानदीपविमर्शिन्याम्, योगिनीहृदयदीपिकायाम्, सौन्दर्यलह्याः
 मोभाग्यवर्षेनीत्याख्याया च संकेतपद्धतिवचनानि बहुधा उद्धृतानि । अत्रत्यानि बहूनि वचनानि
 विद्वानन्देनामिषुक्तवचनरेण पूजोन्नयनदिव्यादिनोपनिषद्विषयत्वेन च निर्दिष्टानि स्वकीयाया-
 म्भुक्तिविमर्शिन्याम्, विद्वन्त्या नटनान्देन (पृ० ३५) शिवमवचनत्वेन । ज्ञानदीपविमर्शिन्या
 विद्वानन्देन यथा गर्भसंवादवाद्य स्तुता, तमेवावापि गणेशादीनां स्तुतिपरा श्लोका दृश्यन्ते ।
 अन्येषामन्यत्रत्यानां सर्वेषां वचनानां परीक्षणैवदमेवावसीयते यदेव पद्धतिग्रन्थः केनचन हासि-
 रियादुपादिना मनीषिणा विरचित इति, यो हि पञ्चासनानां पद्धतिवाराणां व्याख्याकाराणां
 च साम्प्रदायिकपदार्थपरिज्ञानाय प्रधानमवयवम्बनमामीत् । इत् । साम्प्रतमेव ग्रन्थो नोपलभ्यते ।
 ग्रन्थस्यास्य परिमाणेनैव विधानव्यवस्थेयगणविमर्शविद्वद्भिः ।

अकारस्य चित्तो रीतिं वरुण कामा प्रसीतिता ।

अम्बिका बाहुरिषुक्ता उपष्टा वेकायुध स्मृता ॥

इत्येव मतेनपद्धतिरस्य श्रीकण्ठमालोचविवेकेऽपि (भा० २, पृ० ८०) दृश्यते । अत्रत्य
 एव विषयो बाहुनायगूत्रवृत्तौ (पृ० १६-१७) विद्यते ।

स्वेच्छादिमायितानन्त्रजगद्भिर्विविक्तानवत् ।

नीमि शक्तिमहागोठ शिवमूर्तिवरायणम् ॥

इत्येव भुक्तिविमर्शिन्या (पृ० ११) विद्वन्त्या (पृ० १२, २९) च समुद्धतः श्लोकः
 मन्त्ररत्नसंग्रहाकारणमिति वयं गणयाम । अत्रन्तं श्लोकेन गद् विद्वन्त्या द्वितीय एव
 श्लोको दृश्यते—

अखण्डितस्वभावोऽपि विचिना मातृकल्पनाम् ।

स्वहृन्मण्डलचक्रे य प्रथयेत् नुम शिवम् ॥ (पृ० १२) इति ।

एवमेव—

अनेककोटिभदैस्तु गदित त्रैपुर मह ।

तन्मध्ये तु परा दीप्ता महात्रिपुरमुन्दरी ॥

प्रोत्कीलन विधायास्या देवदेवेन दर्शितम् ।

चतुर्विंशतिसाहस्रे रससारकसङ्गे ॥ (पृ० १०७-१०८)

इत्येवमृजुविमर्शिन्यामभियुक्तवचनत्वेनोद्धृताविभावपि श्लोकौ तत्रत्यावेव स्याताम् । अत्रत्य प्रथम श्लोकश्चिद्वल्पावपि (पृ० ५५) दृश्यते । यावदुपलब्धानामस्य श्लोकानां सग्रहोऽन्यत्र विधास्यते ।

साम्बमिश्र

ऋजुविमर्शिन्याम्—“या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती” (पृ० २२९) इत्येता-
द्यानश साम्बमिश्रकृतेरुद्धत । एष च साम्बपञ्चाशिकाया पञ्चमश्लोकस्य प्रथमस्वरणो वर्तते ।
क्षेमराजाचार्यकृतया विवृतया सह साम्बपञ्चाशिका निर्णयसागरमुद्रणालयत प्रकाशिता ।
अन्यया कयाचन टीकया सहैव ग्रन्थस्त्रिवेन्द्रसस्कृतग्रन्थमालायामपि प्रकाशितो विद्यते ।

सिद्धनाथपाद

सिद्धनाथपादस्य श्लोका अयंरत्नावल्या (पृ० ४१, १३४, १७१, २०५, २६८-२६९)
दृश्यन्ते । अत्रत्यौ २६८-६९ पुच्छस्यौ श्लोकावृजुविमर्शिन्या (पृ० २६८ ६९) ज्ञानदीपविमर्शिन्या
(पृ० १२ ख) चापि दृश्येते । शिवसूत्रविमर्शिन्याम्—

धयेत् स्वातन्त्र्यशक्तिं स्वा सा श्रीकाली परा कला । (पृ० ९२) ।

इत्येष श्लोकार्धं श्रीनाथपादानामुद्धृत । श्रीनाथपादा इमे सिद्धनाथपादतो भिन्ना अभिन्ना वेति
परीक्षणीयमास्ते । एवमेव स्पन्दप्रदीपिकाया (पृ० ४) योऽन्यद्वारिकाकृत सिद्धनाथ स्मर्यते,
तद्विषयेऽपि मन्तव्यम् ।

सिद्धामतम्

सात्र कुण्डलिनी बीज जीवभूता चिदात्मिका ।

तज्ज द्रुवेच्छोन्मेपास्य त्रिक वर्णास्तत पुन ॥

इत्येष श्लोक सिद्धामतस्यैत्यृजुविमर्शिनीवार । अस्य ग्रन्थस्य सिद्धान्तमतमिति वपुस्तके नाम,
ओड्डामरमिति खपुस्तके, सिद्धामृतमिति जिवमूत्रविमर्शिन्याम्, मिदयोमीश्वरीमतमिति तन्त्रा-
लोके । सिद्धयोमीश्वरीमतं चतुष्पष्टितन्त्रेषु परिगणितम्, तन्त्रालोके च बहुश स्मृतम् । अतो
ग्रन्थस्यास्म्येतदेव नाम वास्तविकम् । सिद्धामतमिति मतमिति वा तस्य सक्षिप्तं नाम ।
गिदातन्त्रनाम्नाप्येतत् स्मर्यते । त्रिवेन्द्राख्यस्य प्रधानतमेषु तन्त्राण्येव विधेयस्मृतेषु (भा० १,

पृ० ४९) मिद्धा-नामक-मालिन्यारयेष्वन्यतमदेतत्तत्र परिगण्यते । नानाग्रन्थेषूपलभ्यन्ते वचास्यस्य । नेपालपुस्तकालये मिद्धयोगीश्वरान्नमुपलभ्यते । तत्रान्वेषणीयानि तानि ।

सोमशम्भुग्रन्थ

ज्ञानदीपविमर्शिन्या विद्यानन्दनाथेन पवित्रारोपणपद्धत्याम् (पृ० ३४ ख)—“सौवर्णं राजत ताम्रं कृतादिषु ययात्रमम्” इत्यादि “सादास्य सर्वदेवादयः त्रमेण नवतन्तुषु” इत्यन्तः सोमशम्भुग्रन्थं समुद्धृतः । इमे च श्लोका सोमशम्भुविरचितत्रयमकाण्डनमावल्या (पृ० ४२) समुपलभ्यन्ते । एवमेव—“स्वच्छन्दभैरवे तन्त्रे” इत्यादिकं ऋजुविमर्शिन्यामाचार्यवचनत्वेनोद्धृतः श्लोकोऽन्यत्रैव (पृ० ५५) दृश्यते । एष ग्रन्थो द्वाभ्यां सस्यानाभ्यां प्रकाशित उपलभ्यते ।

स्वच्छन्दमग्रह

योगिनीहृदयदीपिकाया महास्वच्छन्द महास्वच्छन्दसग्रह स्वच्छन्दभैरव स्वच्छन्दसग्रह इति चत्वारो ग्रन्थाः पृथक् पृथगुद्धृताः । स्वच्छन्दतन्त्रं मुद्रितमुपलभ्यते । तत्र महास्वच्छन्दस्य स्वच्छन्दभैरवस्य च वचनानि दृश्यन्ते, महास्वच्छन्दसग्रहस्य स्वच्छन्दसग्रहस्य तु प्रायो न । “भैरवागमेषु दक्षिणल्लोत समुत्पेषु स्वच्छन्दचण्डनिक्षिरोभैरवादिषु” (१०।११०) इति नेत्र-तन्त्राद्योतवचनाधारेण स्वच्छन्दतन्त्रमेव स्वच्छन्दभैरवमित्युच्यते, तस्य दक्षिणल्लोत-समुत्पत्त्येव भैरवागमत्वस्य निष्प्रस्यूहत्वात् । महास्वच्छन्दवचनस्य स्वच्छन्दतन्त्रे समुपलभ्यतेऽपि तस्य मिश्रत्वामिश्रत्वविषये न किमपि वक्तुं भाग्यं दृश्यते । महास्वच्छन्दसग्रह-स्वच्छन्द-सग्रहयोः पृथक्त्वापृथक्त्वविषयेऽपि तथा । स्वच्छन्दसग्रहस्य श्रूयसां वचनानि योगिनीहृदय-दीपिकाया कानिचनान्यत्रापि च दृश्यन्ते । आगमिकयोगज्ञास्यस्य विशिष्टस्यास्य ग्रन्थस्य न कापि मातृकाऽस्माकं दण्डीचरीसूता, न च वामुचिदपि मातृकामूचीषु तस्योत्प्रेक्षो दृश्यते । नितान्तं महत्त्वपूर्णं ग्रन्थाज्जस्येवान्वेषणीय आगमिकयोगदर्शनधारनुसूलन-परावर्णमनीषिभिः ।

हमनिर्णयो हमभेदो वा

षाड् कास्य तथा षण्टा वीणा वेणुश्च वासकम् ।

दुन्दुभिः शृङ्गपापञ्च नवमं निर्विशेषकम् ॥

एष श्लोको हगनिर्णयस्यैर्यरत्नावल्यामुक्तम् (पृ० ३६) । अथ क.ग.पुस्तकयोर्ग्रन्थस्य हगनिर्भेद इति शङ्का, छपुम्भे तु हमभेद इति । हमभेदस्याः क्वचन शङ्का महायमञ्जरी-परिमते (पृ० ६, ५७, ११९) दृश्यते । हमभेद एव हमनिर्णयः, मिश्रो वैषः प्रथ इति भाग्यं नैव वक्तुं पायते ।

हमपारमेश्वरस्य

“मा शक्तिर्यु” इत्यादि “निष्पीतितात्मनी” इत्यन्ता हमपारमेश्वरस्याः श्लोका ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ० ११०) अर्धरत्नावल्या (पृ० ११४-११५) चिद्वल्या (पृ० ३९)

च समुपलभ्यन्ते । अत्र हादिविद्यायाः समुद्धारादेव न प्रमाणीकृतो भास्कररायेण (नि० से० पृ० ६५) कादिसम्प्रदायानुयायिना । अत्रत्या चतुर्थी ऋत्विर्गोमिनीहृदयदीपिकायामप्युद्धृता (पृ० १५८) । नेवोद्योते (भा० २, पृ० १२२-२३) क्षेमराजेन—

सर्वार्चनं स्वर्णिङले स्यान्न च तत्राधिवासनम् ।

इत्युपक्रम्य “निष्कलः सकलः” इत्यादि “बीजामिस्थ्यासमन्वितम्” इत्यन्तं हंसपारमेश्वरं समुद्धृतम् । स्वच्छन्दोद्योतेऽपि—

शिवशक्तिरमोघेयं कर्तरी परिकीर्तिता । (भा० ४, पृ० ८१)

इति श्लोकार्थोऽत्रत्यो दृश्यते । स्पन्दप्रदीपिकाया च—

पशुभावे स्थिता मन्त्राः केवला मन्त्ररूपिणः ।

सौपुष्णेऽव्यनुच्चरिताः पतित्वं प्राप्नुवन्ति ते ॥ (पृ० ३३)

इति तत्रत्यः श्लोकः स्मृतः ।

एतावता ग्रन्थपरिचयप्रपञ्चः प्रदर्शितः । अथ वामकेश्वरशास्त्रसारेभूते नित्यापोढशिव-कार्णवस्याद्ये नृणोत्पादिके मूत्रे सूचिताना विषयाणां प्रतिपादनाय प्रथमं तन्त्रशास्त्रावतार-क्रमस्तद्वैशिष्ट्यं तच्छास्त्राप्रक्षालाभ्य विविच्यन्ते ।

तन्त्रशास्त्रावतारक्रमस्तद्वैशिष्ट्यं च

भारतीये वाङ्मये निगमाद्यमशब्दो बहुलप्रचारी । वैदिकवाङ्मयमभिलक्ष्य प्रवर्तते निगमशब्दः, तान्त्रिक च वाङ्मयं गूजयत्वागमशब्दः । नह्ययमैकान्तिको नियमः, भट्टहरी-प्रभृतिभिरागमपदस्य निगमार्थेऽपि प्रयुक्तत्वात् । अपापि परवर्तिनि काले न केवलं दशाष्टादशस्वप्नभेदमित्रेषु शैवरीद्रभैरवागमेषु, वैष्णवाद्यागमेष्वपि प्रायुज्यत स शब्दः । तन्त्रशब्दोऽपि तत्समानार्थक एव, वैष्णवाद्यागमेषु लक्ष्मीतन्त्र-पापतन्त्र-पारमेश्वरतन्त्रप्रभृति-ग्रन्थदर्शनात् । एवं सत्यपि वैष्णवेषु शैवेषु आगमशब्दः, शास्त्रेषु यौद्धेषु च तन्त्रशब्दो बाहुल्येन प्रयुज्यते । एवं आगमतन्त्रशब्दाभिलष्यस्य वाङ्मयस्य निगमशब्दबोध्यवाङ्मयापेक्षया केनापि वैशिष्ट्येन भाग्यम् ।

महाभारते नारायणीयोपाख्याने—

सार्धं योगः पाश्चरात्रं वेदाः शास्त्रपतं तथा ।

ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नामतानि वै ॥

(धाति० मोक्ष० ३४९, ३४५)

इति श्रूयते, “स्वर्गप्रमाणान्येतानि न हातव्यानि हेतुभिः” इत्यादिना च तेषां प्रामाण्यमङ्गी-क्रियते; तथापि भगवता यादरायणेन ब्रह्मसूत्रतर्कपादे वेदवाह्यौद्धैजैममतैः सह मतानामेतेषा-

मवैदिकत्वं संप्रासाधि, व्याख्यातं च तथैव शङ्करभगवत्पादेः । “विरोधे त्वनपेक्ष स्यादसति त्वनुमानम्”, “हेतुदर्शनाच्च” (१३।३-४) इति जैमिनिसूत्रद्वयं व्याचक्षाणाः कुमारिलभट्टपादा अपि साख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतशाक्यनिग्रन्थमतानामवैदिकत्वमाचक्षीरन् । परवर्तिनि काले यामुनाचार्यप्रभृतिभिः पाञ्चरात्रादितन्त्राणां वैदिकत्वसाधने यत्नप्राप्यस्तम्, “त्रयी साख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति” (श्लो० ७) इतिमहिम्नस्तोत्रदिशा प्रस्थानभेदमाश्रित्य धर्मशास्त्रनिबन्ध-कारैर्मास्करैरापप्रभृतिभिश्च यद्यपि स्मृतिसत्त्व तन्त्राणामङ्गीक्रियते, तथापि तेषु तेषु तन्त्रेषु वेदानामधरतासनत्वं ख्याप्यमानं वादरायणकुमारिलशङ्कराद्युक्तिमेव परिपुष्णाति ।

भगवतो बुद्धस्य महावीरस्य च प्रादुर्भावसमयेऽत्र नानादृष्टयः प्रभृता आसन्, परवर्तिनि काले वा प्रादुर्भूताः । ताश्च वेदानुवर्तिन्यः, वेदविरुद्धा, स्वतन्त्राश्चेति विभागत्रयेषु संग्रहीतुं मूलाकाः । वेदविरुद्धा दृष्टयः सौम्यताना निग्रन्थानां च, स्वतन्त्राश्च साख्य-योग-पाञ्चरात्रादि-विदाम् । भगवद्गीतासूक्तिमपितया भारतीयदर्शनानां समन्वयात्मिकया दृष्ट्या महाभारते पुराणेषु स्मृतिषु तन्त्रेषु निबन्धग्रन्थेषु च प्रस्थानभेदाधिकारिभेदमुखेन विरोधः प्रक्षीणता-मानायि दृष्टीनामेतासां । भगवता शङ्कराचार्येण माहेस्वरा भागवताश्च वेदबाह्यत्वेन प्रत्याख्यायन्त, किन्तु शैवा- पाञ्चरात्रिकाश्च साम्प्रतं वेदानां प्रामाण्यमुखेनैव प्रवर्तन्ते । अत्र हेतुरयमेव यत्ता स्वतन्त्रा दृष्टयो गच्छता कालेन स्वस्वातन्त्र्यं परिहाय क्षणैः सन्तैर्वैदिकुक्षि-निक्षिप्ता अभूवन् ।

तान्त्रिकीषु वैदिकीषु च दृष्टिषु वर्तन्ते बहुविधं वैभिन्न्यम् । वाक्चतुष्टयात्मकस्य शब्दब्रह्मण उपासनं पङ्कध्वमुखेन जगत्प्रपञ्चसर्जनेप्रविलापनं च तान्त्रिकदृष्टीनामेकं वैशिष्ट्यम् । शास्त्रेषु स्त्रीशूद्रादीनामाधिकारप्रयुक्तं वैभिन्न्यमपि तत्र जागतितराम् । यद्यपि व्याकरणागमैरपि शब्दब्रह्मण उपासनं श्रूयते, वर्तते च वाक्चतुष्टयप्रतिपादिका श्रुतिः—“ब्रह्मास्ति वाक्परिमिता पदानि” (ऋ० १।१६४।४६) इत्यादिका, सूच्यते च—“अकारः सर्ववर्णाग्रः...अनयो साम-रस्य सत्पारस्मिन्नहमि स्फुटम्” इत्यादिसकैतपदातिविवृतोऽर्थः—“अ इति ब्रह्म तन्नागतमह-मिति” (ऐ० आ० २।३।८), “अकारो वै सर्वा वाक्” (ऐ० आ० २।३।६), “छन्दःपुरुष इति यमवोचामाक्षरसमाभ्याम् एव तर्क्यतस्पाकारो रसः” (ऐ० आ० ३।२।३), “वाचीमा विदवा भुवनान्यपिता” (तै० ब्रा० २।८।८।४), “वागक्षर प्रथमजा ऋतस्य” (तै० ब्रा० २।८।८।५), “मनाहृतशीर्ष्णी वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु” (तै० स० ३।२।५।१) इत्यादि-

१. बरिहत्स्यारहस्यप्रश्नाने, पृ० ७

२. श्रष्टव्यानि—“उत्तमाः पाञ्चरात्रस्था मध्यमास्तु त्रयीमयाः” (२२।३६) इति लक्ष्मीतन्त्रे, “सर्वेभ्योऽप्युत्तमा शेषा वेदेभ्यो वैष्णवं परम्” (२।७) इति कुलाश्वे, “वेदान्छेदं ततो यामं ततो दक्षं ततं ब्रह्मम्” (पृ० १९) इत्यादीनि च परात्रिनिष्ठाख्याख्यादिपूतानि वचनानि ।

ध्वारण्यकब्राह्मणसहितावचनेषु, तथापि षडध्वमुखेन शब्दब्रह्मण प्रपञ्चो यथा दृश्यते तन्त्रेषु न तथा वेदेषु । वेदाध्ययनादिषु स्वीयूहादीनामधिकारो नैवाङ्गीक्रियते । तन्त्रेषु तु वर्तते सर्वेपौमधिकार ।

अत्रैवमैतिहासिका विवेचयन्ति—भिन्नप्रकृतिकमेतच्छास्त्रद्वय वैदिक तान्त्रिक चेति । सिन्धुसभ्यताचिह्नानां शिवलिङ्गवृषभयोगिप्रभृतीनां वेदेष्वदर्शनाद् वैदिकसभ्यतातो भिन्ना तत्र काचन सभ्यताऽवर्तते । तत् प्रावर्तते तान्त्रिकी धारा । वैदिकसभ्यतया सजातेऽस्या सप्तकं प्रकृतिपुरुषयोरिव धर्माणां संक्रमस्तत्र समजायत । अस्यामेव प्रक्रियायामथर्ववेदे तान्त्रिक कर्मकाण्डम्, यजुर्वेदे च तान्त्रिक शिवो रूद्ररूपेण प्रतिष्ठामलभत । अथर्ववेदस्य प्रामाण्यविषये न्यायमञ्जरीकारो जयन्तभट्टस्तर्कानाश्रयते । वेदेषु त्रयोशब्दप्रयोगोऽप्यवगमः । एव च वैदिकी तद्विज्ञा चेति मस्कृतिद्वयमत्र प्रचलदासीत् । एकत्र विशिष्टानामेवापरत्र साधारणानामपि जनानां प्रवेशोऽधिकारश्च स्वीक्रियते स्मेति ।

यद्यपि सभावनामात्रमेतत्, तथापि वादरायणकुमारिलशङ्कराचार्यवचनैस्तन्त्रशास्त्रेषु तत्र तत्र परिदृश्यमानाभिर्बेदविषयिणीभिरुक्तिभिश्च स्पष्टमेतावत्परिज्ञायते यद् यद्यपि बौद्धार्हुतवनेताभिर्दृष्टिभिः सर्वथैव वेदप्रामाण्यं प्रत्याख्यातमथापि क्रियताऽप्यशेन लोकसंग्रहाय बाज्यस्मै वा कस्मैचित्प्रयोजनाय तत्परित्यक्तमेव । वेदविरुद्धा अप्येता दृष्टयो भारतीये समाजे समानिता अभूवन् । दक्षिणे भारते आळवारादीनां परम्परासु, उत्तरे च भारते सिद्धनाथ-सन्तप्रभृतीनां वचनेषु स ज्ञानप्रवाहो निर्वाध प्रवहति साम्प्रतमपि ।

वेदवन्मन्यते दृष्टीनामासामप्यपीत्येतत्त्वमेव । ब्रह्मा पूर्वंकल्पस्थितान् वेदान् स्मरति, तन्त्राणि च तानि तानि शिवनारायणबुद्धप्रभृतिभिर्हृदिपुनरिपरम्परासूपदिश्यन्ते । ऐतिहासिकास्तु नैतदङ्गीकुर्वन्ते । कालक्रमेण तन्त्रशास्त्रं नानाशास्त्राप्रशास्त्रासु प्रावर्ततेति वर्तते तेषां सिद्धान्तः ।

तन्त्राणां शाखाप्रशाखा.

सिद्धान्ते भूततन्त्रे च वामे स्रोतसि दक्षिणे ॥

भैरवे च तथान्येषु पशुपाशुपतादिषु ।

विष्णुतन्त्रे च बौद्धे च तथा दिक्पालदर्शने ॥ (२१२-२३)

इत्यजितामम क्रियापादे,

गारुड भूततन्त्र च भैरव वामतन्त्रकम् ॥

नापाल वाचरात्र च लाकुली कुलशास्त्रकम् ।

१. एतच्च—‘अस्यां च पूजायां सर्वजातीनामधिकारः’ (पृ० २२३) इत्यादिना सन्दर्भेण भास्कररायेण सौभाग्यभास्करे प्रतिपादितम् ।

तन्त्रं पाशुपत..... ॥

.....बौद्धमार्हतं मतमेव च ॥ (११२१/११२)

इत्यजितरागमभूमिकाधृतवामिरागमे,

सैव चतुर्विधं ज्ञेयं शब्दं पाशुपतं तथा ।

सौमं लाघुलभित्येते चतुर्भेदाः प्रकीर्तिताः ॥ (१६५८)

इत्यजितरागमभूमिकाधृतपूर्वकारणागमे,

गारुडे भूतनन्त्रे च चाग्निधानेषु सर्वतः ॥

.....

यौमले चैववीरे च नवके त्रिकभेदतः ॥

समभेदे च देव्यान्त्ये दुर्गास्थे दिग्ध्यवासिनि ।

चण्डिकातो चतुष्के च स्थयन्मृत्ये महेश्वरे ॥

प्राक्प्रतिष्ठितरूपे वा ऋषिमानुषयोजिते ।

आयुषे विविधे चैव विद्यापीठेषु सर्वतः ॥

सर्वदानास्तन्त्रेषु नागेषु द्वाविडेषु च ॥ (११३८४२)

इति नेत्रतन्त्रे,

शौचवैष्णवदीर्गाङ्गाणपत्येन्द्रसमभेदः ।

मन्त्रैर्विशुद्धचित्तम् कुलज्ञानं प्रकाशते ॥ (२१२९)

इति कुलाङ्गवे च तन्त्राणां त्रिविधा भेदा दरीदृश्यन्ते । सर्वान्ग्यान् भेदोपभेदान् परिहायाम
नैव न ग्रन्थाक्तनन्त्राणि चर्चयिष्यन्ते । एतेष्वपि—

१. चतुर्विधं शब्दा अस्माभिः “जिह्मपुराणीय दर्शनम्” इत्याख्ये निबन्धे व्याख्याताः ।
इष्टस्यम्—पुराणपत्रिका, व. ७, अ० १, पृ० १६२-१६५

२. “यामल इति ब्रह्मपातनरुद्रयागलादी, एववीर इति परात्रीशिकामतर्निशिकादी, नवक
इति नवरात्मचक्रादी, त्रिक इति पदार्थनयणेषु, समभेदे चेति समविषयाख्येषु मतनयणेषु,
देव्याख्ये इति महाघोराभयादिभेदेषु, विन्ध्यवासिनोऽखेतदाख्यदेवताप्रतिपादके, चण्डिकाये
चतुर्ग इति दक्षिणवामप्रोक्तमि तसद्देवताबन्धुपाराराधनप्रतिपादिनि” इति नेत्रतन्त्रोच्यते ।

३. इन्द्रसमभेद जैनदर्शनम् (सौ० भा० पृ० १९४) ।

४. प्रसङ्गोन्मिषम् “तन्त्रान्तरैः स्तब्धेन ध्यानं देवरं रितीजन एण्ड लिटरेचर” इत्याख्यस्य
ग्रन्थस्य धोचिन्ताहरणचक्रवर्गिरचितस्य ५०-५८ पृष्ठानि दत्तानाहंणि ।

वेदाच्छैवं ततो वामं ततो दक्षं ततः कुलम् ।

ततो मतं ततश्चापि त्रिक सर्वोत्तम परम् ॥ (पृ० ९२)

इति परात्रिंशिकाव्याख्योद्धृतवचनतः,

वाममार्गमिपिक्तोऽपि देशिकः परतत्त्ववित् ।

संस्कार्यो भैरवे सोऽपि कुले कौले त्रिकेऽपि स ॥ (पृ० ९२)

इति तन्त्रबोद्धृतनिशाचारवचनतः,

सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णव परम् ।

वैष्णवाद्भुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥

दक्षिणाद्भुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।

सिद्धान्ताद्भुत्तमं कौलं कौलात् परतरं नहि ॥ (२७ ८)

इति कुलार्णववचनतश्चाधरोर्ध्वोभावः प्रतिपाद्यते ।

तदेव तरतमभावेन स्थितानामेषा तन्त्राणा त्रिविधो विभागो दृश्यते । तत्र 'यम' स्रोतोविभागः, अपर पीठविभाग, तृतीयश्चाभ्नायविभाग इति ।

त्रिलोतोविभाग

तेषु स्रोतोभेदः प्रथमतस्त्रिविधो दृश्यते,

वामदक्षिणसिद्धान्तस्त्रिविधं शुद्धशैवकम् ।

मूलावतारतन्त्रादिं शास्त्रं यद्वामशैवकम् ॥

१. वामशब्दार्थस्तन्त्रालोके (१५।२७९) तद्विवेके च व्याख्यातः । वामपदस्यात्र पृथगुपादानात् कुलकौलमते इतो भिन्ने । "वेदशैववामकौलत्रिकादेः" (पृ० २२) इत्यस्मिन्नु- विमर्शिनीयचनेऽपि वामकौलमतयोः पार्यव्यमेव ।

२. अत्र कुलकौलशब्दयोः पृथगुल्लेखेन मतद्वयमेतदिति ज्ञायते । अत्र—

होत्री दीक्षा तु सिद्धान्ते तन्त्रे योजनिषा स्मृता ।

त्रिके समावेशयतो कुले स्तोमार्त्तिका मता ॥

शामरारयमयो कौले दीक्षा पञ्चविधोदिता ।

इति तन्त्रालोकाविवेक (भा० ८, पृ० १८२) घृतवचनमेतत् कुरुक्षेत्रमतयोर्मिश्ररूपोपपत्तिः ।

३. शैवशाब्देनात्र चतुर्णां विमर्शेषु शैवदर्शनेषु शैवसिद्धान्तमिश्रस्य विनामत्रयस्य परामर्शः ।

४. हा० प्रबोधचन्द्रबागधीमहोदयेन "१८वीं इमं द तन्त्राज" (पृ० ३) इत्यत्र विभाग- प्रथमेतत् प्रतिपादितम् ।

स्वच्छन्दादीनि तन्त्राणि दक्षिणं संवमुच्यते ।

वामिकादीनि तन्त्राणि सिद्धान्ता इति कीर्तिताः ॥ (२६।१९-६०)

इत्यजितागमयूगिराधृतपूर्वकारणागमवचनात्, “वामदक्षिणसिद्धान्तमेदत्रयविभेदतः” (१६।२) इति नेत्रतन्त्रापरामिचमृत्युजयमट्टारकवचनाच्च । शिव एव सदाशिव-भैरव-सुम्बुरुहस्तपारी सिद्धान्त-वाम-दक्षिणश्रोतसामुपदेष्टेति नेत्रतन्त्रत एव जायते । सिद्धान्तशिखामणौ ॥ संवा-गमश्रुतयोः व्याख्यातः—

शक्तिप्रधानं वामाख्यं दक्षिणं भैरवात्मकम् ।

सप्तमातृपरं मिथ्यं सिद्धान्तं वेदसम्मतम् ॥ (५।११)

एतच्च वचनं पूर्वोक्तं कारणागमवचनमुपोद्बल्यद् मिथ्याख्यं चतुर्थं विभागं प्रतिपादयति । डा० बागचीमहोदयैर्भैरवश्रोतश्रुतुषंत्वेन परिगणितं । अजितागमभूमिकाया च कापाल-काला-भूरा-अधोरादयो वामभेदे, स्वच्छन्दभैरवादिद्विनवतिर्दशवागमाश्चित्तत्रिकमिति सशित कश्मीर-दीवदर्शनं च दक्षिणभेदेऽन्तर्भावितम् । उभयत्र मूलं गुण्यम् । “भैरवागमेषु दक्षिणश्रोत-समुत्पेषु स्वच्छन्दचण्डविगिराभैरवादेषु” (भा० १, पृ० २२५) इति नेत्रतन्त्रोद्योते क्षेमराजो भैरवागमानां दक्षिणश्रोतोऽनुवर्तितत्वेन प्रदर्शयति । कापाल-कालामुस्त-अधोरादीनि तन्त्राणि त्रिकधास्तं च भिन्नान्येव । नहि तानि शुद्धशैवविभागे क्वापि परिगणितानि । त्रिकदर्शनं च तदनुगामिभिः सर्वेन पूज्यमेव पर्यगम्यत । मास्त्रतं तन्त्राणां वामदक्षिणमार्गभेदेन द्विविधो विभागः प्रचलितो दृश्यते । तदनुदृश्य यथाकृच्छ्रिच्छेदतत्पमाधातुं शक्यते ।

पञ्चश्रोतोविभागः

नत्रतन्त्रे “पञ्चश्रोतोविनिर्भिन्नम्” (१९।३३) इत्यत्र पञ्च श्रोतासि सूचनानि, परि-गणितानि च तानि भुगेन्द्रागमं चर्चापादे—

१. सुम्बुरोश्चतुर्मुखेभ्यो विनिर्मुक्तानि शिरस्येद-विनाशिल-संमोह-नयोत्तराणि तन्त्राणीति, योगवासिष्ठः (निर्वाण, १।१८।२३-२६) प्रामाण्याच्च सुम्बुरुभैरवौ शिवस्यावतारा-विति च डा० प्रबोधचन्द्रबागचीमहोदयाः प्रतिपादयन्ति (स्टडीज इन द तन्त्राज, पृ० ३, २२) । सुम्बुरो शिवावतारत्वं नेत्रतन्त्रप्रामाण्येनापि (१।११) समर्थ्यते, शिवस्य वाममार्गोपदेष्टृत्वं सुम्बुरोदृश्यते । बम्बुजशिलालेखे तु सुम्बुरोरेव चतुर्मुखेभ्यश्चतुर्णां शास्त्राणामवतार इति विवेकः ।
२. ‘शिव’ सदाशिवश्चैव भैरवस्तुम्बुरुस्तथा” (१।११) इति नेत्रतन्त्रे, “सिद्धान्तवाम-दक्षिणादिशास्योक्तं” इति तन्त्रोद्योते ।
३. स्टडीज इन द तन्त्राज, पृ० ३
४. यत्र “वामावर्तनं पूजयेत्” (१।१७६) इत्यत्रयो नित्याथोद्देशिकाणां वसेतुवन्ध- (पृ० ८९-९०), सलितासहस्रनामस्थितस्य ‘सव्यापमव्यमार्गस्था’ (श्लो० २२०, पृ० १८१-१८४) इति नाम्नः सौभाग्यभास्करव्याख्यानं चेति भास्कररायस्य ग्रन्थद्वयमश्लोकयोयम् ।

सोतासि कामिकावूर्ध्वमसिताङ्गादि दक्षिणम् ।

समोहाच्युतर प्राच्य श्रोतलादि सुविस्तरम् ॥

आप्य चण्डासिचारादि चण्डनाथपरिश्रहम् । (१३५-३६)

आप्य पश्चिममित्यर्थः ।

तन्त्रालोकविवेकधृतश्रीकण्ठधामनि दशाष्टादशभेदभिन्न निवरुद्राभिष ज्ञानमूर्ध्वमुत्तो-
दगतमेवाङ्गीकृतम् । चतुर्विंशतिभेदो दक्षिणो मार्गः, चतुष्पष्टिरद्वयप्रधाना भैरवभदाश्च
दक्षिणवक्त्रनि सृता, तत्पुरुषवक्त्रतोऽष्टाविंशतिभेद गारुड तन्त्रम्, पश्चिमतो भूततन्त्राणि च
नि मृतानीति तत्रोक्तम् । चामदेवमुखास्तु यज्जात तत्तत्र नोद्धृतम् ।

शतरत्नसमूहोत्पत्तिनीधृतकामिकागमे—

सिद्धान्त गारुड वाम भूततन्त्र च भैरवम् ।

ऊर्ध्वपूर्वकुबेराप्ययाम्यवक्त्राद् यथाक्रमम् ॥

इति रूपातो । व्याख्यात च तत्र—“ऊर्ध्वपूर्वकुबेरेवरुणयाम्यसवन्धाद् मुक्तिप्रवसिद्धान्त सर्व-
विपहरणगारुड-सर्ववशीकरणवाम भूतप्रहनिवारकभूततन्त्र-शत्रुक्षयकरभैरवसज्जकम्” (पृ० ९) इति ।

अजितागनेऽन्यत्र च दशाष्टादशभेदभिन्ना. शंका रौद्राध्यायमा शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो
विनिर्गता इत्युक्तम् । तदयमजितागमस्य क्रम—

ऊर्ध्व(ईशान)मुखोद्भवाः—कामिक योगज चिन्दय कारणम् अजित दीप्त सूक्ष्म सहस्रम् अश्रुमत
सुप्रभेद च ।

सद्योजातमुखोद्भवा—विजय पारमेश निश्चाय प्रोद्गीत मुपविम्ब च ।

चामदेवमुखोद्भवा—सिद्ध सन्तान शर्वोक्त चन्द्रज्ञान विमल च ।

अपौरुषोद्भवा—स्वायम्भुव वीर रौरव भकुट किरण च ।

तत्पुरुषमुखोद्भवा—ललितम् आग्नेय वातुल च ।

अन्यत्र तु—

ईशानमुखोद्भवा—प्रोद्गीत ललित सिद्ध सन्तान शर्वोक्त पारमेश्वर विरण वातुल च ।

१. इष्टव्यानि तन्त्राणि ४०-४४ पृष्ठानि प्रथमभागस्य ।

२. चतुर्विंशतिभेद एव दक्षिणो मार्गो नात्यत्र कदापि विवृतो दृश्यते ।

३. मालिनीविजयवातिके (पृ० ३६-३८) तदनुवर्तिनि तन्त्रालोकविवेके च (भा० १,
पृ० ३६-४१) शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो दशानां शैवज्ञानात्मकपञ्चादशानां रौद्राध्यायानां
चतुष्पष्टिसंस्थाकानां च भैरवाध्यायानामाविर्भावप्रकारो निरूपितः । एव च विषय
परमभेदास्पदे कविराजसहोदये “तान्त्रिक बाह्यमय मे शास्त्रदृष्टि” इत्याख्ये स्वकीये
ग्रन्थे (पृ० ४६-४९) स्पष्ट व्याख्यातस्तत एवावलोकनीयः ।

४. रौरवागमप्रथमभागश्रुतिकामा एकादशं पृष्ठम्, हिन्दोविश्वकोशास्य पञ्चमे खण्डे ‘तन्त्र
साहित्य’ इति शब्दस्य विवरण (पृ० २८०) च इष्टव्यम् ।

सद्योजानमुखोद्भवा — कामिक योगजं चित्त्य कारणम् अजितं च ।

वामदेवमुखोद्भवा — दीप्तं सूक्ष्मं सहस्रम् अक्षुभम् सुप्रभेदं च ।

अधोरमुखोद्भवा — विजय निश्वासं स्वायम्भुवम् अनलं वीरं च ।

तत्पुरपमुखोद्भवाः — रौरवं शकुटं विमलं चन्द्रमानं विम्बं च ।

इति क्रमो दृश्यते । आगमानामेतेषा वृत्तारोजुवत्कारः श्रौतारम्भ, श्लोकसंख्या, २०७ संख्याता उपागमाभ्याजितागमेऽन्यत्र चोपवर्णिता । पाठभेदादिप्रदर्शनमुखेन त इमे पाण्डिचेरीतो भुक्तिरौरवागमप्रथमभागे वर्चितास्तत एवावलोकनीयाः ।

अनुस्रोतांसि

मृगेन्द्रागमे धर्यापादेऽनुस्रोतास्यष्टौ कथितान्येवम् — धैवम्, मान्त्रेश्वरम्, गानम्, दिव्यम्, आच्यम्, गौह्यकम्, योगिनीकौलम्, मिदकौलं च । तत्र —

योगिन्यो लेभिरे ज्ञान मद्यो योगावभासकम् ।

येन तद्योगिनीवील मोक्षोर्णं ताम्य एव तत् ॥ (१४०)

इति योगिनीनीलक्षणम् । अन्येषा लक्षणानि तत एवावसेयानि । इति श्रोतोविभागप्रपञ्चः ।

पांढविभागः

अधुना पीठविभागः प्रदश्यते । स च चतुर्विधः, विद्यापीठ मन्त्रपीठ-मुद्रापीठ-मण्डल-पीठभेदात् । ६१० वर्गचौमहोदयेन ब्रह्मयामलस्य श्रोतोनिर्णयस्थस्य ३९ तमपटलस्याधारेणैव विभागः परिगणितः । विवरणं तु तत्र च दृश्यते । ब्रह्मयामलस्य मानुका नास्त्यस्माकं सविधेः, अनोद्भूत विषये न विमर्श विवेकेण वक्तुं पारयाम । अस्मिन्नेव त्रैलोक्यत्रोदसौम्यो ब्रह्मयामलचनेभ्य एतावदेव ज्ञायते मन्त्रैरवाप्तक यामलाष्टकं च विद्यापीठाद्विनिर्गतम्, योगिनीजाल-योगिनीद्वय-मन्त्रमार्गिनी-अधोरेखी-अधोरेखरी-त्रीकाधोरेखरी-स्वादिनीकल्प-मारीचि-महामारी-उग्रविद्यागणतन्त्राणि विद्यापीठसंबद्धानि, वीरभैरव-वण्डभैरव-गुडकाभैरव-महाभैरव-महा-वीरेका मुद्रापीठसंबद्धा इति । जयद्रथयामल विद्यापीठसंबद्धमेवेति तत्पुष्पिकावाक्येभ्यो ज्ञायते । स्वच्छन्दोद्योतपृष्ठे सर्ववीरे तु भैरवाष्टक मन्त्रपीठात्मकमित्युक्तम् । स्वच्छन्दं चतुष्पीठं महातन्त्रमिति स्वच्छन्दतन्त्रमाह । एत आद्यंमुपोद्धलयति तत्रैव स्वच्छन्दोद्योते गमपटनमेतत्सर्ववीरवचनम् —

१. स्टडीज इन द तन्त्राज, पृ. ३ ।

२. तन्त्रेय, पृ. १०४-१०५

३. स्वच्छन्दभैरवग्रन्थः श्लोक उन्मत्तभैरवः । ग्रन्थान्तराणि चत्वारि मन्त्रपीठं धरानने ॥ (भा० १, पृ० १०)

४. चतुष्पीठं महातन्त्रं चतुष्टयकलोदयम् ॥ (१५)

मुद्रामण्डलीं तु मन्त्रपीठं तथैव च ।
विद्यापीठं तथैवेह चतुष्पीठा तु संहिता ॥ इति ।

अपरंत्नावलीधृतसंकेतपद्धतिग्रन्थे ओष्वाण-पूर्णगिरि-आलम्पर-कामरूपपीठानि क्रमशः आज्ञापीठ-
मन्त्रपीठ-विद्यापीठ-मुद्रापीठत्वेन व्याख्यातानि । किमेतेन नैतदुन्नेतुं शक्येत यदेतेभ्यश्चतुर्भ्यः
पीठेभ्य आविर्भूतानि तानि तानि तन्त्राणि विद्यापीठादिविभागेषु विभक्तानीति । तहि
पूर्वोद्धृतस्वच्छन्द-सर्ववीरवचनयोश्चतुष्पीठात्मकतन्त्रसंहिताप्रतिपादकयोः का गतिः ? महार्थ-
मन्त्ररीपरिमलवृत्तचरणभूत्रे पीठचतुष्टयस्यास्य व्याख्यानमेवं द्रव्यते—

विद्येति मातृकापीठं तत् पार्थिवमुदाहृतम् ।
मण्डलं कृण्डलीपीठं तदाप्यं परिकीर्तितम् ॥
मन्त्रसंज्ञं विद्यापीठं वैजसं तत् प्रकीर्तितम् ।
ज्ञानपीठं तु मुद्राख्यं सद्वागम्यं सुरेश्वरि ॥
परेच्छामुपेतौ व्यौम पीठत्वेनेह नास्तम् । इत्यादि ।

अत्र हि पीठानां पार्थिवत्वादिकं प्रतिपाद्यते । विषयान्तरोपादानादेतदुपस्थितानां प्रख्याता
समाधानाय भालम् । तन्त्रालोके स्पष्टद्वयमेतत्संबद्धमवलोक्यते । तत्रैकोनविंशतिहोत्रे जय-
रपः—“इह विद्यामन्त्रमुद्रामण्डलात्मतया चतुष्पीठं तावच्छासम् । तत्र मन्त्रमुद्रात्मनः
पीठद्वयस्य संप्रदाय उक्तः । इदानीमत्रैवावशिष्टस्य विद्यामण्डलात्मनोऽप्यस्य संप्रदायं निरूपयति”
(५.११५) इत्यवतरणिकामाह । पूर्वोद्धृतस्वच्छन्दसर्ववीरवचनानुगुणमेतद्व्याख्यानम् । तेनैवं
प्रतीयते यद्यथा सिद्धान्ताद्यागमा ज्ञानत्रिमाचर्यायोगप्रतिपादकास्तथैव दशायामकोलाद्यागमा
विद्यामन्त्रमुद्रामण्डलाभिप्रायका इति । अग्रे च सप्तत्रिंशत्होत्रे शास्त्रस्य पञ्चस्रोतोमयत्व-
मभिधाय पीठचतुष्टयारमकत्वं न्यरूप्यते । उपसंहृतं वैवम्—

विद्यापीठप्रधानं च सिद्धयोगीश्वरीयतम् ॥
तस्यापि परमं सारं मालिनीविजयोत्तरम् । (३७।२४-२५)

अथागमशास्त्रस्य स्रोतोविभागवत् पीठविभागोऽप्यङ्गीक्रियते । अत्रैवं समाधातुं शक्यते
यत्तानिपत तन्त्राणि विद्यापीठादिषु कस्यचनैकस्यैव प्रतिपादकानि, अग्रेषु च पीठचतुष्टय-
मपि व्याख्यायते इति । विषयोऽयमन्येषां ब्रह्मयामलादीनां प्राचीनानां तन्त्राणां संज्ञाते
प्रराजने विज्ञादीमवेत् ।

आज्ञापविभागः

तृतीय आज्ञापविभागो विभागद्वयापेक्षया प्रसिद्धतर इति डॉ० बागर्षामहोदयैः ।

१. अत्रायानि २२०-२२२ पृष्ठाणि दृष्टव्यानि ।

२. दृष्टव्यम्—स्टडीज इन द तन्त्रात्र, पृ० ३ ।

इमे चाम्नाया शिवस्य तत्पुरुष-सद्योजात-अघोर-वामदेव-ईशानाख्येभ्य पञ्च देवत्रेभ्यो नि-मृता वमस पूर्वं-पश्चिम-दक्षिण-उत्तर-ऊर्ध्वान्नायपदमात्रो विद्यन्ते । स एव दिग्विभाग-क्रमस्तन्नालोकेऽपि (१५।२०४-२०५) स्वीकृत । स्रोतोविभाग आम्नायविभागश्च शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो विनिर्गत इति नामभेद विहाय न कोऽपि भदोऽत्र दृश्यते, अद्यापि स्रोतोविभाग, शैवायमसमत, आम्नायविभागश्च शाक्तायमसमत इति वस्तु धन्यते, स्रोतोविभागे शैवायमानामान्नायविभागे च शाक्तायमानामूर्ध्ववक्त्रोद्भवत्वस्य स्वीकारात् । कुलार्णवेऽत्र कश्चन विशेष परिदृश्यते—

मन्त्रयोग विदु पूर्वं मत्तियोग च दक्षिणम् ।

पश्चिम वमयोग च ज्ञानयोग तयोत्तरम् ॥

पूर्वाम्नायस्य सक्तेताश्चतुर्विद्यतिरीरिता ।

दक्षिणाम्नायसक्तेता पञ्चविद्यतिरीरिता ॥

पश्चिमाम्नायसक्तेता द्वात्रिंशत् समुदाहृता ।

विदु पट्त्रिंशदाम्नाये सक्तेताः श्यमदुत्तर ॥

ऊर्ध्वान्नायस्य चैतानि न सन्ति कुलनायिके । (३।४२-४५)

नित्यापोष्ठशिवार्णवे तु “चतुराङ्गाकोऽभूताम्” (१।१२) इत्यत्र चत्वार एवाम्नाया अङ्गीकृता । व्याख्यात त तथैव शिवानन्दविद्यान दाम्भ्याम् । अमृतानन्दादिग्रन्थेष्वपि तथैव दृश्यते । भास्कररायेण तु “ऊर्ध्वान्नायस्यापि चतु पदमुपलक्षकम्” (सं० पृ० २०) इति वदता पञ्चाम्नाया अत्राङ्गीकृता । चरितस्यारहस्यप्रकाशे तु तेनापि—“अन्वया प्राग्दक्षिणपश्चिमाम्नाया उत्तरान्वयश्च । एत एव समयपदेनाम्नायपदेन च कथ्यन्ते” (पृ० २३) इत्येव चत्वार एवाम्नाया इति प्रतिपादितम् । अत्राम्नायविभाग समयपदेनान्वयपदेनापि व्याख्यात । दृश्यते चैतयो पदयो प्रयोगोऽमृतान द्वादिग्रन्थेष्वपि ।

सौ दयलहर्षा “रसाम्नायमहमा” (१।१०) इति पदेन षडाम्नाया सूच्यन्ते । “रसाम्नाया षडाम्नाया पूर्वंदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वानुत्तरा” (पृ० २७) इति व्याख्यात च वैयर्थ्याश्रमेण । नेत्रतन्त्रोत्पत्तेऽपि—

१. कुलार्णवेऽपि—

मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नाया समुद्भवा ।

पूर्वश्च पश्चिमपदैव दक्षिणश्चोत्तरमृतया ॥

ऊर्ध्वान्नायश्च पञ्चैवे मोक्षमार्गा प्रकीर्तितः । (३।७)

२. पञ्चभिर्मुखै पञ्चाप्रायान् प्रणिनाम” (१।२) इति परपुराणकल्पसूत्रव्याख्याने तु—“पञ्चभिर्मुखै सद्योजात-वामदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशानसत्तकै पञ्चाप्रायान् पुर्यान्नाय-दक्षिणाप्राय-पश्चिमाप्राय-उत्तराप्राय ऊर्ध्वान्नायनामकान्” (पृ० २१) इति प्रथो दृश्यते ।

३. कुलार्णवत त्रय्य तृतीय उत्पत्तौऽन्यत्रोक्तनीय ।

गारुडे मातृतन्त्रे च वामे स्रोतसि दक्षिणे ।

ज्येष्ठे चण्डासिधारे च प्रत्यक्षफलदा त्रिधा ॥ (१६।७६)

इत्यस्य व्याख्याने षट्स्रोतासि व्याख्यातानि । तद्यथा—“गारुडे पूर्वस्मिन्, मातृतन्त्रादौ पश्चिमे, जयादिनये वामे, भैरवशास्त्रे च दक्षिणे, चण्डासिधारादावूर्ध्वं, ज्येष्ठे च मत्कुलादौ रहस्ये स्रोतसि” इति । तन्त्रालोकोऽप्येनमर्थमुपोद्बलयति । तद्यथा—

ईश ऊर्ध्वं प्रकाशत्वात् पूर्वं वक्त्र प्रसारि यत् ।

पुरुषो दक्षिणा चण्डो वामा वामस्तु सौम्यक ॥

पराङ्मुखतया सद्यः पश्चिमा परिभाष्यते ।

पातालवक्त्रमधरमप्रकाशतया स्थितेः ॥ (१५।२०४-२०६)

व्याख्यात च विवेककारेण—“यद् यस्मादोशः प्रकाशैकरूपत्वादूर्ध्वं दिगुच्यते, तत्पुरुष प्रकाशान्मुख्येन प्रसरणात् पूर्वा, अधोर प्रसृतप्रकाशोद्रेकानुकूल्याद् दक्षिणा, वामदेवस्तत्प्राति-
कूल्याद् मेयेन्दुसत्पक्षप्रधाना वामा उत्तरा, सद्योजातः प्रकाशवैमुख्यात् पश्चिमा, पिबुवक्त्र प्रकाशसत्पक्षायोप्यत्वादधरा चेति” (पृ० १०२) इति । एव च पञ्चाम्नायविभागोऽपि प्राचीन एवाभिमतव्यः ।

आम्नायविभागे त्रिपुरोपास्ते. स्थानम्

तदेवमत्र शैवानां शाक्तानां च तन्त्राणां त्रिस्रोतोविभागः, पञ्चस्रोतोविभागः, अनुस्रोतो-
विभागः, पीठविभागः, चतुःपञ्चाम्नायविभागश्च व्याख्यातः । तत्र स्रोतोविभागः प्राधान्येन शैवानाम्, पीठविभागो भैरवागमानां कौलागमानां च, आम्नायविभागश्च शाक्तागमानामभिमतः
इति प्रतीयते ।

त्रिपुरा विद्या चतुराम्नायसाधारण्यपि दक्षिणपक्षपातिनीति विधानत्वं (अर्थ० पृ० ४१)
केच । इममर्थममृतानन्दोऽपि (दी० पृ० ११०) समनुते । दक्षिणपक्षपातिनीतिपदेन भैरवा-
गमानुवर्तित्वमस्य व्याप्यते । त्रिपुरसुन्दरीदण्डके—“सुस्फुटं धाममार्गस्य सर्वोत्तमत्वं समुप-
दिश्यते” इत्युक्तवता दीपवनायेन त्रिपुराविद्यायां वामभागस्यैवत्वमप्युपदिष्टम् । एव च दक्ष-
वामाभ्यामुभाभ्यामपि मार्गाभ्यां सचिभेदेन देवी महात्रिपुरसुन्दरी समुपास्यते साधके । तत्र
वामो मार्गः कौलानाम्, दक्षश्च तद्विदरेषामिति वक्तुं शक्यते ।

लक्ष्मीधरप्रतिपादित त्रिपुरोपास्तिमतत्रयम्

सौन्दर्यलहरीव्याख्यात्रा लक्ष्मीधरेण तु त्रिपुरोपासनायां मतत्रयमुपपादितम्—कौलमतम्,
मिथमतम्, सममिमतं चेति । तत्र कौलानां चतुष्यष्टधागमा नैत्यापोढशिकाणवे प्रदर्शिता ।

१. इष्टव्यम्—पृ० १३७-१४१ ।

२. प्रथमे पटले १४-२१ श्लोकेषु । एते च पूर्वमत्र निर्दिष्टाः ।

श्लोकेषु “सरस्वत्या लक्ष्म्या” (२।५८) इति श्लोकव्याख्याया च लक्ष्मीधरेण समयिसिद्धान्त-
रहस्यं कौलसिद्धान्तरहस्यं च साधु प्रतिपादितम् । विशेषजिज्ञासुभिस्तत्तत् एवावलोकनीयम् ।

चन्द्रकलाविद्याष्टकं तु कुलसमयानुसारित्वेन मिश्रकमित्युच्यते । चतुष्पष्टितन्त्राणि
कुलमार्गं एव । “मिश्रक कौलमार्गं च परित्याज्य हि साङ्करि” इतीश्वरवचनाद् मिश्रकमत
कौलमार्गं च परित्याज्यम् । सुभागमपञ्चकमेव वैदिकैरादरणीयम्, केवलसमयमार्गप्रदर्शन-
परत्वात् (ल० पृ० १४०-१४१) ।

एवमस्या लक्ष्मीधरप्रतिपादिताया समयिमताख्यत्रिपुरोपासनाया तान्त्रिकोपासनाया
वैदिकीकरणप्रक्रिया परिसमाप्यते । एवमत्र प्रतीयते—हिंसाबहुल वैदिक कर्मकाण्ड बुद्ध-
महावीरादिभिः समालोचितं सद्यथा साम्प्रत विरलतामापेदे, तथैव सौन्दर्यलहरीकारेण
लक्ष्मीधरप्रभृतिभिश्च—“अर्घुपात्रं यागधाम दीप इत्युच्यते त्रयम् । रहस्यं कौलिके भागे
तत्रार्थं शक्तिसंगमात् ॥” (तन्त्रा० २९।१४-१५) इत्यभिनवगुप्तप्रदर्शित रहस्यात्म कौलिक
बाह्यमर्चनं त्रिपिण्ड योगप्रधानमन्त्रमन्त्रचनं समयिमतनाम्ना वैदिकप्रक्रियाया परिगृहीतमिति ।

अर्धरत्नावल्या (पृ० ७४) अकुल-कुल-कुलाकुल-कौल शुद्धकौलख्यकुलपञ्चकशास्त्र
स्मर्यते । सरस्वतीभक्तस्याया २१९२२ सख्यावायामन्वास्तवव्याप्त्यामातृकाया २११ पुष्टे
सुमगोदयादिप्रामाण्येन कौलानां सप्तभेदाः प्रदर्शिताः । सदित्यम्—तत्र कौला द्विविधा—
पूर्वकौला उत्तरकौलाश्च । तत्रापि पूर्वकौलास्त्रिविधा—मूलापरानिष्ठाः, स्वाधिष्ठाननिष्ठाः,
उभयनिष्ठाश्चेति । उत्तरकौलाश्चतुर्विधा—मातङ्गी, वाराही, कौलमुखी, तन्त्रनिष्ठा चेति ।
पक्षोत्पिष्टकौल-महाकौल-मूलकौल-योगिनीकौल-वह्नि-कौल-त्रुणोत्पत्तिकौल-सिद्धकौलारया इतो
मिषाः सप्तभेदाः कौलज्ञाननिर्णये व्याख्याता दृश्यन्ते । एतेषु योगिनीकौलसिद्धकौली
मृगन्नागमचर्यापादप्रदर्शिताऽनुसृतोविभागे पठितौ । चतुष्पष्टितन्त्राणां कौलिकादिमत-
प्रतिपादपत्तेन द्वैतपददर्शनपर लक्ष्मीधरध्यायानमत्र पूर्वं समालोचितम् । श्रीचन्द्रस्योभयविध-
मपि समुपास्य लक्ष्मीधरेण समयिमतकौलिकमतनाम्नोपपादितमुज्ज्विमर्शिन्यामर्धरत्नावल्या
च दृश्यते । शाक्तागमेषु शक्तिपरम्परा एवाश्रीयत इति प्रतिपादयिष्यते पुरस्तात् ।
शुलार्णवादिषु शाक्तागमग्रन्थेषु कौलसिद्धान्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वं दृश्यते । अभिनवगुप्तपादोऽपि
कौलिनं सिद्धान्तं श्रद्धया समुपासते, मास्करराजोऽपि । एव च लक्ष्मीधरस्त्वनुसृतमधि-
मतप्रतिपादनं तस्य वैदिकसिद्धान्तेषु श्रद्धाविश्रयमेव दृष्टव्यमिति, न वस्तुनिष्ठमित् ।
कौलसिद्धान्तानां तेषां भेदोपभेदानामुपागमापदत्तेष्वेव सम्यगधिगमाय प्राचीनानां ग्रन्थानां
मन्त्रनगुप्तप्रभृतिभिः सूचितानामधिगतिरावश्यकी । तदनन्तरमेव प्रामाण्यपुरस्सर
लक्ष्मीधरमत्तसमालोचनं विधीयेत ।

नित्यापोढशिकार्णवप्रथमसूत्रावतारणम्

नित्यापोढशिकार्णवः ऋजुविमर्शिनो विषदन्मनानुसुप्तमर्धरत्नावल्या च कौलमत्तानुसुप्त
ध्यान्तात्, वामरेश्वरदर्शननाम्ना च सदेतपदस्याम् । अत्रत्य सर्वोऽपि दिवस आद्ये मृग
शोदीप्तस्य दत्तित इति तदेवात्र व्याख्यादयमापृष्ट्य विविच्यते ।

गणेशग्रहसत्रयोगिनीराक्षसपिणीम् ।

देवीं मन्त्रमयीं नमि मातृकापीठरूपिणीम् ॥

योगिनीहृदयेऽन्यत्र च विनायकवाचित्वेन प्रसिद्धोऽपि गणेशशब्दोऽत्र ऋजुविमर्शिन्यामर्प-
रत्नावल्या च प्रपञ्चसारप्रामाण्येन शीकण्ठादिहृदपरत्वेन व्याख्यात । किमत्र बीजमिति न
जानीम । ग्रहसत्रयोगिनीराक्षस्य सर्वत्रैकार्यका एव । यत्र विशेषस्तन्मूलग्रन्थटिप्पणीपु
दक्षित । देवीशब्दोऽत्र ऋजुविमर्शिन्या (पृ० ९) महार्यमञ्जरीपरिमले च (पृ० १८०)
सम्पन्न व्याख्यात । नास्त्वत्र किमप्यधिकं वक्तव्यमस्माकम् । योगिनीपदस्य टीकाटिप्पणीपु
व्याख्यातैर्म्योऽर्थैर्म्यो व्यतिरिक्तोऽश्लोम्यादिचतुष्पष्टियोगिनीरूपोऽर्थस्तन्त्रशास्त्रेषु विशेषतः
कुलागमेषु दृश्यते, अष्टौष्टकपूजासु तदर्थस्यैव परिग्रहणात् । सप्तकोटिमन्त्राणां जननी
मातृकैव, अतोऽत्र मन्त्रपदविवरणात् पूर्वं मातृकैव व्याख्यायते । तदनु च मन्त्रपीठौ ।

मातृकास्वरूपविमर्शः

निरुपायोऽधिकारणं द्वैतशक्त्योक्ता प्रथमेऽप्येकादशश्लोकेषु मातृकैव स्तूपते । परावाया-
त्मनाहृतमद्वैतरपरमशिवस्वरूपा पद्विंशतस्वप्रसरणहेतुभूता सविदन ऋजुविमर्शिन्या (पृ० ९)
मातृकापदेनोक्ता । शब्दराशिर्मातृका मालिनी कालिकेत्यादिभिः पदैस्तत्र तत्र शास्त्रेषूप्यमाना
परमैरवीयपरावायात्मिना मातृका ज्येष्ठारौद्रसम्बराक्ष्यशक्तिप्रसरसमद्वैचित्र्येण सर्ववर्णोदय-
कारणभूता वर्णसंघट्टसरीराणां सप्तकोटिमन्त्रमन्त्राणां जननी । अत एव तन्त्रसङ्गादे—“सर्वे
वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मका प्रिये । शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ॥”
इत्येव सा वर्णिता । “अलिलमनाहृतमूर्तिर्मातृकोणस्वरूपिणी उरति । कायति नानानामप्रपञ्च-
रूपेण मातृका देवी ॥” (११६) इति च तस्या निरुक्तिहक्ता सौभाग्यमुद्योदये । अत्राय
माव —शिवशक्त्यादिप्रतिनियतव्यपदेशासहिष्णुरनास्य परपरामर्शात्मानुत्तर प्रकाश एव
पर एतवम् । स एव स्वस्वात्म्याद्विच्यमवविभासयितुं प्रथम शिवशक्तिरूपता स्वात्मन्यव-
नासयति, जगत्पदविरुद्धासाक्षा मातृकामुल्लासयतीति यावत् । अत्रानुसरलपिरकार, विमर्श-
लिपिष्व हकार । एतमर्थम्—“अकार सर्ववर्णात्म्यं प्रकाश परम शिव । हकारोऽन्य
वर्णात्म्यं विमर्शाय प्रकीर्तित ॥” इति सन्निपदादिवचनमुपोदयति । तन्त्रालोके—“अकूल-
स्यास्य देवस्य कूलप्रयनशालिनी । कौलिकी सा परा शक्तिरवियुक्तो यया प्रभु ॥” (३१६७)
इत्यनेन स एवार्थं प्रतिपादित ।

१. सरस्वतीभवनस्याया २३६१६ सत्याकायां मातृकाया १७ तमे पत्रे, २५६१० सत्याकायां
मातृकाया प्रथमे पत्रे च चतुष्पष्टियोगिनीनामानि दृश्यन्ते, तत्र न दृश्यतेऽश्लोम्या ।
प्रपञ्चसारे (११११६-२४), शारदातिलके (७३१५-४३) च योगिनीनामस्वक्षोम्याऽऽदी
न परिगणिता । अतोऽत्र कौलिकाष्टौष्टकपूजासु परिगणितानां योगिनीनां नामावली
गवेषणीया ।

२. इष्टप्यम्—योगिनीहृदयदीपिकायाम्, पृ० ३३५

वाचतुष्टयात्मिका मातृका

एष ह्यनुत्तरनाथोऽवस्थाचतुष्टयात्मना नादरूपेणावतिष्ठते । तच्चावस्थाचतुष्टयं विलयक्रमेण हृत-अनाहृत-अनाहृतहृत-अनाहृतहृतोत्तीर्णरूपम् । अत्रानाहृतहृतोत्तीर्णा परा वाक्, अनाहृतहृता पश्यन्ती, अनाहृता मध्यमा, हृता च वैखरी । एतच्च वातुलनायसूत्रेषु तद्वृत्तौ च

१. नादोऽसौ तन्त्रालोके (५।९७-१००) ब्रह्मयामलप्रामाण्येन रावनाम्ना प्रतिपादितः । परावाग्रूपस्याहंविमर्शात्मनो रावस्य प्रथमं सायद्धृदादिभवत्वात् पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपतया त्रैविध्यम्, प्रत्येकं च स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन त्रैविध्ये नवधात्वम् । एषां नवानामपि भित्तिभूतः परावागात्मा दशमः । सेवं परावागात्मा राविणी—

नवते दशधा सा तु दिव्यान्न्दप्रदायिका ।

चिनोति प्रथमः शब्दश्चिन्विनोति द्वितीयकः ॥

चीरवाकी तृतीयस्तु शङ्खशब्दश्चतुर्थकः ।

तन्त्रीघोषः पञ्चमश्च षष्ठो वंशरवस्तथा ॥

सप्तमः कांस्यतालस्तु मेघशब्दरवस्तथा ।

नवमो दाघनिर्घोषो दशमो दुन्दुभिस्वनः ॥

नवशब्दान् परित्यज्य दशमो मौसदायकः ।

इत्येवं विवृता जयरथोद्धृतागमवचनैः । एष एवार्थो नेत्रतन्त्रोद्योते (२१।३९), चिद्वल्लीधृत-परमहंसोपनिषदि (पृ० ४९) च दशविपनादपदेनोक्तः । “चिन्विनीचीरवाकादिप्रमेवाद्दशधा ध्वनिः” (१२।१२) इति मालिनीविजये तु ध्वनिपदेनोक्तः सः । तन्त्रालोकविवेकधृतवचने (आ० ३, पृ० ७६) रावोऽयमेवं स्तुतः—

अनाहृतहृतोत्तीर्णो महाविषमचिद्गतिः ।

धीरहृद्घट्टनोद्युक्तो रावो देव्या विजृम्भते ॥

शिवपुराणादिषु हठयोगग्रन्थेषु च नादानुसन्धानविधेः कोऽपि महिमा वर्ण्यते । तद्वग्यत्र विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।

२. अत्र च—“वाचतुष्टयोदयविरामप्रयासु स्वरः प्रयते” (७ सू०) इत्यादीनि सूत्राणि श्रुष्टव्यानि । तेषु त्रयोदशसूत्रस्या वृत्तिरियं विशेषतोऽपेक्षया—“अकारस्य हतानाहृतानाहृत-हतानाहृतहृतोत्तीर्णतया चतुरूपत्वम् । तत्र हृतस्तावद् ह्रस्वकण्ठतात्वादित्थानकरणसंनिवेशे-हंतोऽकारादिहकारपर्यन्तनानापदार्थाविभासकः । अनाहृतश्चास्वरपूजोल्लसितपरनादविकार-स्तन्त्रीमध्यमास्वरसंकेतक आकण्ठकूपान्तादुपचारतः कृतप्रतिष्ठः । अनाहृतहृतश्चोभया-धितोन्मिषितोऽहृतो विद्यान्तशकुलीध्वजगोपनोद्भिप्रप्रयः ध्वजगुणममप्यवत्यकाशात् तत्त्वप्रतिधिष्यतस्त्वदेहतोऽपि हृतोऽनाहृतहृतः । अनाहृतहृतोत्तीर्णश्च महानिरावरणधाम-समुल्लसितोऽविष्यत्य ईषस्त्वलत्तात्मकमहास्पन्दप्रथमकोटिरूपः स्वरः संकोचविकासविरहात् परमविकासरूपोऽस्पर्शोऽपानुच्चार्यमहाध्वन्यप्रधारमकः । तथा चानाहृतोत्तीर्णो यः स

सष्टम् । एवं च परावायात्मानाहृत्यशानाहनपदेन ऋजुविमर्शनीकारस्थानाहतहृत्तोतीर्णा-
वस्थैवामिश्रेता ।

सा हि परा वाक् स्वस्वातन्त्र्योन्नासस्पन्दादेकाग्र्यनेकधा वितृता भवति । तेन च
वर्णांश्विकायाः पश्यन्तीरूपमभिव्यज्यते । तच्चेकादशधा विभक्तं भवति । तद्यथा—अकारस्य
शिवरूपस्य बामाग्रेष्ठारोद्वयश्विकास्वकलाचतुष्टयं तत्समष्टिरूपमकार इति पञ्चकम्, शक्ति-
रूपस्य हुकारस्य इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताभ्यवकलान्तुष्टयं तत्समष्टिरूपेण हुकारेण सह पञ्चकम् ।
एवं द्वयस्या शिवशक्तिवर्णाभ्यामाद्यन्ताभ्या दशकं जातम् । तयोः परस्परं बीजाङ्कुरन्यायेन
समरसमावादेरमित्येकादशधा पश्यन्ती । एष चार्थः—“श्रीदावस्य शिरो रीद्री” इत्यादिना
सर्वतपदतावुक्तं, व्याख्यातञ्च तथैव विद्यानन्दपुष्पानन्दाभृताभृतादिभिः । सोभाग्यमुद्योदयेऽपि—

एनाग्रेष्वादशधा जाता माता परैव पश्यन्ती ॥

पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणानां सरणिमपि यदुत्तीर्णा ।

तेनेयं पश्यन्तीत्युत्तीर्णेत्यप्युदीर्यते माता ॥ (पृ० ३०७)

पश्यन्तीतोऽनाहृताभ्या नादनवकमवो मध्यमा वाग् भवति । सूत्र्यस्पर्शनादध्वनिविन्दुशक्ति-
बीजाक्षरक्रमारमना विहृतनादाष्टकं तत्समष्टिरूपं नवममित्येवं नौदेनवमवगन्तव्यम् । प्रतो

शृङ्गादकारो रीद्रीत्यभावस्तुषुः । अनाहतहनान्नचक्रकलात्मरववत्संस्थानो बामारूपः
मुपुनः । अनाहनञ्च बाहुरूपान्श्विकाशक्तिर्या व्यागमे निरुपिना तत्स्वरूपः स्वप्नः । हतश्रा-
मुषाकारो ज्येष्ठास्वभावो जाग्रत्” (पृ० १६-१७) इति । जनेन—

अकारस्य शिरो रीद्री वरत्रं बामा प्रकीर्तिता ।

अश्विका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवापुच स्मृता ॥

इति श्लोकार्थोऽपि विवृतो भवति ।

१. योगिनोद्दयदीपिका, पृ० १७०-१७१ ।

२. अक्षररत्नावली, पृ० ३५ ।

३. कामकलाविलसा, पृ० ४३, श्लो० २३-२४ ।

४. योगिनोद्दयदीपिका, पृ० १७० ।

५. सूत्र्यः स्पर्शस्तया नावो ध्वनिविन्दुस्तथैव च ।

शक्तिबीजाक्षर चैवेत्यष्टषाड्नाहतः स्मृतः ॥

इति सर्वतपदनिवचनव्याख्यानमुद्येनार्यरत्नावल्यादिव्येत्तादनवकं वर्ण्यते । एतच्च मुला-
धारादिपदके नावे नादान्ते बहुराग्रे चावतिष्ठत इति भास्कररायः (य० २० पृ० १७)

याह । अक्षरनाशनीकार इतो मिश्रमपि नादनवकं हंतनिर्णयप्राप्त्याभ्येन वर्णयति । तद्यथा—
धोयः कर्त्तव्यं तथा घटा बीणा वेशुश्च वांसकम् ।

कुन्दुभिः शृङ्गधोयश्च नवमं विविदीपकम् ॥ (पृ० ३६)

धर्मिन् प्रगङ्गे नेत्रतन्त्रीद्योते (२१।३९)—

हीयं पश्यन्तीव न केवलमुत्तीर्णा, नापि वैखरीव बहिः स्फुटतरनिखिलावयवा, किन्तु मध्यगता, अतो मध्यमापदाभिलष्या । नवनादात्मिकया मध्यमया नववर्गात्मिका वैखरी वागभिव्यज्यते ।

स्थानकरणप्रयत्नैरभिहृतपवनप्रवर्तितार्णत्वात् ।

हृतनामधेयमस्या विहितं वर्षादयश्चक्रमाभिज्ञैः ॥ (सौ० सु० ११४)

यै निम्नयेन स्पष्टतरत्वात् स्रं कर्णविवरवर्तिनभोरूपश्रोत्रेन्द्रियं राति गच्छतीति वैखरी-
पदनिर्वचनं भवति । अस्यां वैखर्यां वाचि सप्ततत्वारिश्चत्संख्याकान्यकारादिसकारान्ताग्न्यक्षराणि
भवन्तीति संकेतपद्धत्यामुक्तम्, व्याख्यातं च तथैव विद्यानन्दामृतानन्दाम्याम् । अत्र क्षकारः
क्षकारपकारसंयोगजत्वात् पृथग् गण्यते । लकारस्यापि लकारान्त.पातित्वात् पृथग् गणनम् ।
एवं च सप्ततत्वारिश्चत्संख्याकया वैखरी, नवनादात्मिका मध्यमा, एकादशधा पश्यन्ती चेत्याहृत्य
सप्तपट्टिवर्गात्मिका मौतुकापीठं संपद्यते । “दश पञ्च च विन्दन्ताः स्वरा मताः” (११६)

घोषो रावः स्वनः शब्दः स्फोटाल्यो ध्वनिरेव च ।

भाङ्गारो ध्वङ्कृतश्चैव ह्राष्टौ शब्दाः प्रकीर्तिताः ॥

इति स्वच्छन्दतन्त्र (११६-७) प्रामाण्येन निगदिताः, स्वच्छन्दोद्योते च धर्मेतिवाचार्य-
पद्धतिप्रामाण्येन विद्युता अष्टौ शब्दा अत्रैव ६३ तमपृष्ठस्यायां टिप्पण्यां दशधा प्रतिपादितै
रावध्वनिपदैस्तुलनीयाः । भास्कररायेण खरिवत्सारहस्ये (११२-१३) बिन्द्वर्धचन्द्रप्रमृतीनां
नवानां सामष्टिर्नाद उच्यते, “यद्यपि बिन्दुविनिर्मुक्तानामष्टानामेव नादसंज्ञा भग्नशास्त्रे,
तथापि व्यवहारस्तौकर्याय तत्सहितानामेव साऽत्र कृतेति” (पृ० ११-१२) इति च
तत्प्रकाशे व्याख्यायते । विस्तरेणैतदग्यत्र प्रतिपिपादयितुं न इरयुक्तमेव ।

१. सर्वोप्यं विषयो भास्कररायेणापि खरिवत्सारहस्यप्रकाशे (पृ० १७) शब्दमृष्टिप्रक्रिया-
निरूपणे प्रतिपादितः ।

२. एतत्प्रपट्टकायौ घोगिनीहृदयदीपिकोद्भूत (पृ० १७०-१७१) संकेतपद्धत्यामेव व्याख्यानः—

अक्षरः सर्ववर्णाध्यः प्रकाशः परमः शिवः ।

ह्राष्टोऽन्तर्यः कलाल्यो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥

अनयोः सामरस्यं ध्वनिरतिमग्नहमि स्फुटम् ।

वामाद्यैः पञ्चमिर्षोऽसाधीश्वरः परिकीर्तितः ॥

आदावस्य शिरो रौद्री खरं वामा प्रकीर्तिता ।

अग्निश्च बाहुरित्युक्ता ह्येष्टा वैव मणाप्रज्ञा ॥

एता ह्यर्धवत्सारया ह्यपञ्चमया शिवताः ।

अवर्णः सर्ववर्णानां न पृथग् भागने बहिः ॥

इष्टा शिरःप्रदेशस्या ज्ञाना च तत्तपोऽप्यम् ।

त्रिधा पारवता ह्यथ ज्ञाना ह्यपञ्चमया भवन् ॥

इति सोभाम्यसुषोदये । एवं च पञ्चदश स्वराः, पञ्चविंशतिः स्पर्शाख्याः, शरलवशपसाश्चेति सप्त । आहत्य वैखरीवर्णानां संख्या सप्तत्रयवारिषद्भवति । किन्त्वन्नाकारस्य परिगणनं भवति, हकारस्य नेत्यत्र किं विनिवचनम् ? एकादशधा भिन्नाया पश्यन्त्या वाचि हकारस्येवाकारस्यापि समावेशो भवतीत्यन्नाकारस्यापि परिगणनं मास्तु ? दकारस्य लकारस्य चासमावेशे कथं नाम नववर्गात्मिका वैखरी वाक् संपद्येत ? स्वरेषु विसर्गस्यापरिग्रहेण किं विनिमोजकम् ? प्रश्नानाममीया समाधानं साम्प्रतं सकेतपद्धत्युपलम्बसापेक्षम् । अर्धरत्नावल्या मद्रासमातृकायु—
“स्वरा द्वाविंशतिः पञ्चविंशतिः स्पर्शाख्याः, दशधा व्यापकाः, यमाश्चत्वारः, जिह्वामूलीयो-
पध्मानीयो द्वौ, अनुस्वारविसर्गौ च । इत्येतेभिः कलानादाभ्या च सप्तपट्टिवर्णा प्रोक्ताः ।
अनेनापि नयेन सप्तपट्टिवर्णरूपा मातृका” (पृ० ३९) इति पाठो दृश्यते । एतदुपोद्बलकानि
प्रमाणवचनानि तु तत्र न सन्ति ।

अत्र सकेतपद्धत्यनुसारिणि व्याख्याने वैखरी नाम् हृतनामधेया, मध्यमाऽनाहतनामा,
पश्यन्ती चोत्तीर्णोच्यते । एव च तत्र पश्यन्तीमध्यमावैखरीस्वरूपनिरूपणमक्रियत—

तिल्लण्डयम्भरसन्ध्यायः शिबिकाख्यो द्वितीयकः ।

अथ शलाकासप्तोऽप्यस्त्रिविधो न्यायवैभवः ॥

त्रिविधः न्यायमुत्तुज्य वर्णानामुदयक्रमम् ।

ये वदन्ति न ते योग्या वामकेश्वरदर्शने ॥ इति ।

वातूलनामसूत्रवृत्तौ (पृ० १६) तु पश्यन्ती अनाहतहृत्वा, परा चानाहतहृत्तोत्तीर्णोच्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । तत्रैव (पृ० ९) पराया वाचि मयूराण्डरसन्ध्यायः, पश्यन्त्या वटधानिकान्यायः, मध्यमाया च शिम्बिकाफलन्यायो न्ययोजि । एव च न केवलं वैखरी, चतुर्विधापि नाम् मातृकापदानिमधेया भवति । किं बहुना, सविदेव भगवती परावागात्मानाहतभट्टारकपरमशिव-
स्वरूपा पट्टविंशत्तत्त्वप्रसरणहेतुभूता मातृकापदेनोच्यते ।

वर्णाभिध्वक्तिप्रकारः

शिवमूत्रमिशिनी-ऋजुविमिशिनी तन्त्रालोकविवेकधृतेषु तन्त्रसङ्कावचनेषु वर्णविकास-
क्रम उपदिष्टः । तत्प्रपट्टकार्यञ्च तन्त्रालोकविवेके सत्येतेनैवमुपस्थाप्यते—“परैव सूक्ष्मा कुण्डलिनी

अष्टधाऽनाहतः प्रोक्तः शून्यादिप्रविभागतः ।

शून्यः स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिर्विन्दुस्तथैव च ॥

घटिबीजाक्षरं चेति ह्यष्टधाऽनाहतः स्मृतः ।

चत्वारिंशत्सप्तसंख्यो हतः स परिकीर्तितः ॥

दकारः कथितो योऽसौ संयोगाद् द्विविधः स्मृतः ।

सप्तपट्टघात्यमेवं हि मातृकापीठमुत्तमम् ॥

अनाहतहृत्तोत्तीर्णस्त्रिभिर्भेदैः समन्ततः ।

स्थितो योऽसौ महापीठो मातृकाख्यो जगत्पतिः ॥

तान्त्रिकैरङ्गीकृता । तासु मातृकासु महालक्ष्मी परिणम्य नित्यापोढशिकार्णवेऽष्टवर्गात्मिका मातृका परिणीयते ।

मातृकावर्णाः

मातृकाणां वर्णसंख्याविषये यथा मतभेदो दृश्यते तन्नाशाम्, तथैव वर्णसंख्याविषयेऽपि सैव स्थितिः । सप्तचत्वारिंशद्वर्णरूपा वैखरी वाक् प्रत्ययास्तन सन्नेतपद्धत्याम् । शिवेषु तन्नेषु पञ्चाशदक्षरा सा प्रोच्यते । ज्ञात्तेषु तु तन्नेषु प्राचीन्येनैकपञ्चाशदक्षरा । सन्नेतपद्धत्या सप्तपष्टि-
वर्णरूपिणी सोक्ता, व्याख्यात च तथैवार्थरत्नावल्यामिति श्रोगेवोक्तम् । चतुर्थे पटले पञ्चम-
प्रविलम्बनविधौ (पृ० २०९) स्वयंरत्नावल्या शैवागमवत् पञ्चाशदक्षरैव मातृका व्याख्याता ।
लक्ष्मीभरोऽपि तथैवाह । तथाहि—“भगवत्याः स्वरूपं तु पञ्चाशद्वर्णात्मिका मातृकैव । ...संयं
पञ्चाशद्वर्णात्मिका मातृकाऽष्टवर्गात्मिका भवति । ते चाष्टवर्गा अक्षरपञ्चाशदादयः । अकारादयः
पोडश स्वराः प्रथमवर्गः । कादय पञ्च द्वितीयः । चादय पञ्च तृतीयः । टादयः पञ्च चतुर्थः ।
तादयः पञ्च पञ्चमः । पादय पञ्च षष्ठः । यादयः सप्तमः । शादय पञ्च अष्टमः ।
एवमष्टवर्गात्मिका भगवती मातृका त्रिपुरमुन्दरी” (पृ. १०८) इत्यादि । एकपञ्चाशदक्षरा
मातृकेतिवादिना मते स्वर्गः षडक्षरः । यवर्गपञ्चवर्गयोरेपि पञ्चपञ्चवर्गात्मकतैवेति मतविरोधः
सूचिन सेतुवर्गकारेण (पृ० ५१) । शिवानन्दरचितमुमगोदयकमातृकाया (पृ० २८७) तदेव
दृश्यते । अस्मिन् मते “शवर्गे पौलिनी तथा” (१।७९) इत्यत्र “पवर्गे” इति पाठ कल्पनीयः
स्यात् । शवर्गः षडक्षर इतिवादिना मते “कौलिनीपञ्चम देवि” (१।९४) इत्यत्र छकारस्यैव
पञ्चमत्वेऽपि यथा क्षकारस्य ग्रहणं पञ्चमत्वेन भवति, तथा सेतुवर्गे उपपादित (पृ० ५६) तत्
एवावलोकनीयम् ।

मालिनी

मातृका मालिनीति चान्वयान्तरमिति पूर्वमुक्तम् । तत्र नादिकान्ता वर्णमाला मालिनीति
विशेषः । तत्राय क्रम—न ञ ञ लृ लृ य च य ई य उ ऊ व क ख ए घ ङ इ अ व भ म ङ
ङ ठ ढ ज ञ र ट प छ ल वा स अ ह य श म स अ त ए ऐ ओ औ द क इति । तत्राय
मालिनीविजये (१।३७-४१) प्रदर्शितः ।

भूतलिपि

शारदात्रिलके (७।१-४) द्वाचत्वारिंशदक्षरा नववर्गमयी भूतलिपिरूपदिष्टा । तत्राय
वर्णविन्यासक्रम—

अ इ उ ऋ लृ
ए ऐ धो ओ
ह य र व ल
ट ङ स भ न
य घ छ झ ज

इति प्रथमो वर्गः ।

इति द्वितीयो वर्गः ।

इति तृतीयो वर्गः ।

इति चतुर्थो वर्गः ।

इति पञ्चमो वर्गः ।

मन्त्रा मननत्राणघर्मणिश्रिन्माहात्म्यावमर्शकाः । गुप्तार्थभाजः पिण्डबीजात्मानः
 पुरुषवाच्याध्यासिताश्च मन्त्रा । त एव खेचयानस्पुटार्थस्या मालामन्त्राः स्त्रीरूपवाच्याध्या-
 सिताश्च सन्तो विद्यापदेन परिधीयन्ते (पु० ४२-४३) इति शिवानन्दः । मन्त्रा आणवशात्-
 शास्त्रबोपायसवन्धिनः (पु० ४२, ७०) इति विद्यानन्दः । “मोचयन्ति च ससाराद्योज-
 यन्ति परे शिवे । मननत्राणघर्मित्वात्तेन मन्त्रा इति स्मृता ॥” (२१ । ७५-७६) इति
 मृत्युञ्जयभट्टारकः । तदयं विषयो नेत्रतन्त्रे (मृत्युञ्जयभट्टारके) एकविंशतिधारे—“मन्त्राः
 किमात्मका देव किस्वरूपाश्च कीदृशाः । किप्रभावा कथं शक्ताः केन वा संप्रोदिताः ॥”
 (२१ । १) इत्यादिप्रश्नमुखेन विस्तरेण प्रपञ्चितः । मन्त्रस्वरूप-मन्त्रधीर्य-मन्त्रावस्था-
 मन्त्रसामर्थ्यप्रभृतीन् मन्त्र-मन्त्रेद्वर-मन्त्रमहेश्वरप्रभृतीन्, पिण्ड कर्तरी-बीज-मालाप्रभृतीन्
 भेदोपभेदान् मन्त्रदोषसत्काराविनाशश्च विषयानाश्रित्य सुहृद्वरेण डा० शिवशङ्कर-ब्रह्मस्यो-
 महोदयेन ‘मन्त्र और मातृकाओं का रहस्य’ इत्याख्ये ग्रन्थे नेत्रतन्त्र-शिवसूत्र-परा-
 त्रिशिका-विज्ञानभैरव-स्पन्दकारिका शिवसूत्रविमर्शिनी-प्रथमभिन्नाहृदय-शारदातिलक-सौभाग्य-
 भास्करप्रभृतिग्रन्थानां साहाय्येन विनयतया न्यक्षरुपि, तत्तत् एवावलोकनीयम् । नेत्रतन्त्रे
 द्वित्रेषु स्थलेषु मन्त्रविषयको विचारो बरीवर्तते । उपर्युक्ते ग्रन्थेऽप्युक्तानि स्थलान्यत्र
 विचार्यन्ते ।

अभिनवगुप्तप्रभृतिभिराचार्यैरुद्धृतत्वान्नेत्रतन्त्रस्य प्राचीनत्वं तावद्विवादम् । नेत्र-
 तन्त्रोद्योते क्षेमराजेन नेत्रतन्त्रोद्यमन्त्रविषयकस्थलभ्याम्यानप्रसङ्गेनोद्धृतमन्त्र प्रमाणीकृतम् ।
 एतच्च तन्त्र बीजतन्त्रेष्वपि दृष्टप्रामाण्यम् । एवं च तदाधारेणानुपस्थापयिष्यमाणस्य विषय-
 जातस्य प्रामाण्ये गरिमा कोऽप्यभिमतव्य एव शारदातिलकादिपरवर्तिग्रन्थप्रतिपाद-
 नापेक्षया ।

भाषाविहीना मन्त्रा न सिद्धिवाः

कीदृशा मन्त्रा न सिद्धिं प्रयच्छन्तीति प्रथममाह मृत्युञ्जयभट्टारकः—

भावहीनास्तु ये मन्त्रा शक्तिहीनास्तु कीलिता ।

वर्णमन्त्राविहीनास्तु गुर्वविषयविवर्जिता ॥

अष्टाभ्यायविहीना ये आगमोज्ज्वलविनिता ।

न सिद्ध्यन्ति यदा देवि जप्ता हृष्टा सहस्रशः ॥

असिद्धा रिपवो ये च सर्वाश्चकविवर्जिताः ।

आद्यन्तस्रुटेनैव साधनेन तु रोमिता ॥

मन्त्रेषु दशधा दोषोत्पादनम्

(ने० त० ८ । ५९-६२)

विदेविमहि मन्त्राणामुच्चार्यमाणानां कीलनादिकं त्रियते । वक्तो सुगुप्ते स्थाने यप-
 होमादिकं त्रियेयम्—

कीलनं चैव मन्त्राणां भेदनं मोहनं तथा ।
 संश्रासं ताडनं चैव जन्मनं स्तम्भनं तथा ॥
 रिपुत्वकरणं चान्यत् प्रत्यङ्गिरत्वमेव हि ।
 सर्वहानिविधायित्वं क्रियते दुष्टमन्त्रिभिः ॥
 एवं दशप्रकारेण प्रयतन्ते हि हिंसकाः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सुगुप्ते शरणीपरि ।
 स्वगृहे कार्येयत्नाद् यागं होमं जपं तथा ।

(ने० त० १६।३३-३६)

कीलनमन्यासात्वापादनम् । भेदनं साध्यसांमुख्यत्यागम् । मोहनं निर्वीर्यीकरणम् ।
 जन्मनं कार्यकरणासाध्यसामर्थ्याधानम् । स्तम्भनं निश्चेष्टत्वापादनम् । प्रत्यङ्गिरत्वं मृतादि-
 दमनप्रयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रयोक्तारं प्रति विरुद्धकारित्वम् ।

नवविधो मन्त्रबाधः

एतद्विषयपरिहाराम् मन्त्रिणा मन्त्राणां दीपनादिविधिरवश्यं परिज्ञातव्यः—

दीपनं योधनं चैव ताडनं चामिषेचनम् ॥
 विमलीकरणं चैव तपेन्धननिवेदनम् ।
 संतर्पणं गुप्तिभाव आप्यायो नवमस्तथा ॥
 एवं नवप्रकारेण मन्त्रबाधमशेयतः ।
 यो जानाति स जानाति मन्त्रसाधनमुत्तमम् ॥

(ने० त० १८।१-८)

दीपनं मन्त्रस्य प्रणवेन । योधनं नमःशब्देन । ताडनं फट्कारेण । चामिषेचनं
 वीर्यद्वारेण । विमलीकरणं स्वाहाशब्देन । इन्धननिवेदनं दाहपागवियादिदहनं यिनि-

१. एतद्विषयपरिहाराम् प्रतिपादितोऽर्थः शारदातिलके “छिन्नो षट्” (२।६४) इत्यादिना
 ब्रह्मनृपोक्तः ।
२. “इत्यादिशेषदुष्टास्तान् मन्त्रानात्मनि योजयेत् । शोधयेदूर्ध्वपवनो बद्धवा योनिमुद्रया ॥”
 (२।१११) इति शारदातिलके । ये न योनिनो योनिमुद्रानभिज्ञाः पवनपारणादात्माश्च
 तान् प्रति मन्त्राणां दशसंस्कारोपदेशः । मन्त्रशोधपरिहाराय योनिमुद्राद्यन्तर्दिपिनानात्मन्त्रे-
 पविशये । अर्धरत्नायन्युद्धते उत्तरपट्टेऽप्युक्तम्—“यत्तुल्यवस्ते मन्त्रो मन्त्रवर्णं शुभा-
 शुभम् । तत्तन्निगद्यति देवेति योनिमुद्रानिबन्धनात् ॥” (पृ० ७०) इति । उत्तरपट्ट-
 मातृवापादितः पूर्वं दिग्बाधयो मन्त्रोपाः प्रशङ्गिताः । योनिमुद्रात्तत्पविचारप्राये
 मुद्राप्रकरणे इष्टव्यः ।
३. मन्त्र शोकाशमुक्तुमन्त्रं प्रमायकपेक्षोद्धतम् । अत्रापि कर्त्तव्यं प्रमाणवचनानि तदर्थं
 स्मृतिनिश्चयं संभावयामः । वचनानिर्वाचनं तन्निर्वाचनं दशोपनिषि ।

योजनं हुंकारेण संपुटीकरणम् । तर्पणं वल्लवसाधनम्, तच्च प्रतिवर्णं लाकारेण सपुटी-
करणम् । युष्टिमावो रक्षणम्, तच्च नेत्रनायसपुटीकृतस्य अयुतजपाद्भवति । आप्यायन
पुनर्जातबलस्य पुष्टपाधानम्, तच्च वाकारेण प्रतिवर्णं सपुटीकारात् । एष एवार्थः शारदातिरुक्ते
(२।१।२) मन्त्राणां दशविधसंस्कारमुच्यते ।

मन्त्राणामेकादशधा विनियोग

एव सुगुप्ते स्थले दोषपरिहारगुणाधानमुत्तेन मन्त्रान् जपसपादनाहान् विदधीत ।
मन्त्राश्चेमे यथाप्रयोजनमेकादशधा विनियुक्ता भवन्ति—

सपुटं श्रितं श्रुतं समस्तं च विदधितम् ॥

आशान्तं च तयाद्यन्तं गर्भस्थं सर्वतोवृतम् ।

तथा मुक्तिविदग्धं च विदग्धप्रणितं तथा ॥

श्रमेनादशधा मन्त्रा निष्कृताः सिद्धिश्च स्मृताः ।

(ने० त० १८।१०।१२)

आद्यन्तयोर्मन्त्रन्यास सपुटवत् । प्रत्यर्थं मन्त्रसपुटीकारो ग्रथनम् । मध्यस्थस्य
नाम्नो दिक्चतुष्टये मन्त्रनिवेशो श्रुतम् । मन्त्रादनन्तरं नाम, पुनरप्येवमिति समस्तलक्षणम् ।
नामान्तरं सट्टमन्त्र इति विदग्धम् । मध्यस्थस्य नाम्नो मन्त्रो यदि वेष्टनया न्यस्तं आका-
न्तम् । मन्त्रादनन्तरं नाम, ततस्त्रिमन्त्र इत्याद्यन्तम् । मध्यस्थस्य मन्त्रस्य चतुर्दिक् साध्य-
नामन्यासो गर्भस्थत्वम् । मन्त्रस्य आद्यन्तयो साध्यनामनिवेशः सर्वतोवृतत्वम् । पञ्चान्यस्त-
मन्त्रस्य नाम्नश्चतुर्निवेशो मुक्तिविदग्धम् । नाम्नः पञ्चात् त्रिमन्त्रन्यासो विदग्धप्रणयम् ।

शारदातिरुक्ते (२१।१३६) तु शान्तिवक्ष्यस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणारूपेषु षट्-
कर्मसु प्रथमं विदग्ध-सपुट-रोधन-योगं पल्लवाख्या विन्यासा उक्ता । लक्षणान्येतेषां तत्रैवाव-
लोकनीयानि ।

१. अत्रापि टीकायामुद्गतानि प्रमाणवचनान्युद्धृत्यन्तर्ग्रस्यैव स्युः ।

२. “कर्मण्यपि षट् भवन्ति, शान्तिवक्ष्यस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणभेदात् । तत्र शान्ति-
वक्ष्यविवृतम् । वक्ष्य राजादीनां स्वायत्तीकरणम् । स्तम्भनं प्रकृतिनिरोधः । विद्वेषण
स्नेहभङ्गः । उच्चाटनं स्थानान्तराप्रणयम् । प्रसिद्धमन्यत् । परे तु रक्षाशान्तिजपलाम
निप्रहणियनभेदात् पाटविष्यमाह । प्रसन्नयमानोपप्रवृत्तप्राणनावपरिपालनं रक्षा । प्रसक्तो-
पद्रव्यस्य शान्तिः । रणयुतादिविजयो जयः । वाणिज्यादिभिरिष्टप्राप्तिर्लभः ।
श्याम्पुत्वादनं निप्रहः । शेषः प्रसिद्धम् । अत्र स्तम्भनस्य रक्षायां वक्ष्यार्क्यणयोजने
विद्वेषोच्चाटनयोर्निप्रहस्तर्मावमिच्छन्ति ।” (पृ० १०८) इति सेतुवन्धे । अत्रत्यो
द्वितीयं पदम्—“रक्षाशान्तिजयो लभो निप्रहो निषन तथा । षट् कर्मणि” (६।३५)
इत्येवं वाच्यतेऽप्यवलोक्यते । एतानि तान्निप्रहणं षट्कर्मणि । अनुस्मृत्यादिषु तु—अध्या-

मन्त्राणां सिद्धत्वादिभेदास्तज्ज्ञानोपायश्च

साध्यकेन सिद्धः सुसिद्धश्चैव मन्त्र आराधनीयः—

सिद्धं साध्यं सुसिद्धं च तथैवारित्वमेव च ॥

ज्ञात्वा सर्वमशेषेण मन्त्रन्यासं समाचरेत् ।

(ने० त० १८।१२-१३)

सिद्धादिमन्त्रपरिज्ञानोपायः स्वच्छन्दतन्त्रे प्रतिपादितः—

मन्त्राक्षरं तु विश्लेष्य मात्राबिन्दुसमन्वितम् ।

आत्मनामाक्षरं तद्वदधोभागेऽस्य योजयेत् ॥

आत्मवर्णात् समारम्भ्य यावन्मन्त्राणमागतम् ।

यस्मिन् समापयेद् देवि तमायं परिकल्पयेत् ॥

रेखाङ्गुलितं तं तु कथयामि समासतः ।

पर्वणि प्रथमे सिद्धः साध्यश्चैव द्वितीयके ॥

तृतीयेऽपि सुसिद्धः स्यादरिञ्जयश्चतुर्थके ।

अरिसाध्या परिस्थज्य दातव्यश्चुम्बकेन तु ॥

सिद्धश्चैव सुसिद्धश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

(स्व० त० ८।२४)

मन्त्राणामुदयादिकम्

एवं मन्त्रानाराधयतः साध्यकस्य मन्त्राणामुदयास्तमयव्याप्त्यादिकं परिज्ञानतः सयं-
ज्ञत्वमाविभवंति । तदुक्तम्—

उदयास्तमयो व्याप्ति ध्यानं मुद्रां स्वरूपतः ॥

यो वेत्त्येवं स सर्वज्ञः सर्वज्ञः साध्यकोत्तमः ।

(ने० त० १८।१३-१४)

उदयास्तमयाविनि उन्मिपताविधान्ती हृद्वादादान्तपदयोः । व्याप्ति वीर्यम् । मन्त्राणां
ध्यानं मन्त्रविषयम् । तदुचितामेव च मुद्राम् । स्वरूपत इति वीर्यात्मना स्वरूपेण ।

पनमभ्ययनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति षट्कर्माण्युपदिष्टानि (१०।७५) । सन्ध्या
स्नानं जपो देयतार्चनं वैश्वदेवभातिर्घ्नं चेति षट्कर्माणि बृहत्पराशरादिषु (२।७)
स्मृतिषु प्रणिपाद्यते । पराशरस्मृतौ (१।३९), मार्कण्डेयस्मृतौ (पृ० २५) च होमः
स्वाध्यापश्चान्तर्भाव्यतेऽत्र । षट्कर्माण्युदयास्तमयो एव साम्प्रतं 'षट्कर्मा' इति
भाष्यामी शब्दः प्रयुज्यते । हठयोगग्रन्थेषु तु—योतिर्वस्तिर्नेतिस्त्राटकं नीलिकं वपात-
भातिश्चेति षट् कर्माण्युपदिश्यन्ते । एतेषां लक्षणानि हठयोगप्रदीपिकादिषु (२।२९-३५)
दृष्टव्यानि ।

तन्त्रालोके—“उदये सङ्गमे शान्ती त्रिलशो अप उच्यते” (२५८३) इत्यत्र जप-
प्रसङ्गेन मन्त्रस्यैतास्त्रिलशोऽवस्था प्रदर्शिताः । “उदये इति प्राणदास्तुदयस्थाने जन्माधारे ।
सङ्गमे इति नानानादिसमेदभाजि हृदये । शान्ताविति प्राणनिरोधाय युगपद्गात्रावधानात्मक
इत्यर्थः” इति तत्रत्ये विवेके । उत्तरपटके तु—“आधारे उदयो देवि लयो हृदय उच्यते । विग्राम
ब्रह्मरूपे तु त्रिलस परिकीर्तितम् ॥” इत्येवमेपीर्जः प्रतिपादितः । अथरत्नावल्या धीमूल-
विद्याया वागभववीजस्योदयो मूलाधारे, मूलादिब्रह्मरन्धान्त व्याप्तिः, विग्रान्तिस्तु त्रिलशे
(पृ० २३१), तथैव कामराजवीजस्योदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्तिः, विग्रान्तिर्ब्रह्मरूपे
(पृ० २४७) प्रदर्शिता ।

मन्त्राणां शिवदासत्वात्मरूपत्वम्

विद्यानन्देन मन्त्रा आणवशात्तन्मात्मबोपायसंबन्धिन उक्ता. (पृ० ४२, ७०),
नेत्रतन्त्रे तु तेषां शिवदासत्वात्मरूपत्वमेव प्रतिपादितम् । तद्यथा—

यत्तथा सर्ववेदित्वं सर्ववक्तित्वमेव च ॥

तच्छिवत्वं सत्त्वात्मा च कित्वं सर्वकर्तृता ।

सर्वानुग्रहकर्तृत्वं सर्वत्र कलदायकम् ॥

आत्मत्वं तत्स्वरूपं तु त्रिविध साधन स्मृतम् ।

मन्त्रो ध्यान तथा मुद्रा ॥ (२१७८-८०)

प्राणबुद्धिदेहाद्यमन्त्रोच्चारणध्यानमुद्रोपायत्वात् त्रिविध मन्त्राणामात्मत्वमशुत्वम् । दीक्षा
मण्डलमधिवासाद्यात्मा सत्त्वादे यजनं अपन होत्रविधा मन्त्रलेपनं चैतदन्तो मन्त्रस्य
प्रपञ्चः । एव च दीक्षामण्डलाधिवासादिमन्त्रलेखनान्तविधिमुखेनाणवशात्तन्मात्मबोपाय-
संबन्धिन मन्त्राणामुत्पत्तिविग्रान्तिव्याप्तिर्ज्ञानद्वारा धारणायोगाभ्यासवलेन तेष्व्वात्म-
शक्तिविशामित्यकिमापादयतो योगिनः सर्वमत्वे को ताम विवादस्यावसरः ? साधकस्य हि
पुरतो मन्त्राः पञ्चपात्रतिष्ठन्ते । तदुक्तमूत्तरपटके—

स्पर्शनं चावलोकनं सभाषा विन्दुदर्शनम् ।

स्वयमावेधानं चैव मन्त्राणां पञ्चलक्षणम् ॥

अस्मार्योर्जव २५१ पृष्ठस्यटिप्पण्यामवलोकनोद्यः । एव आणवशात्तन्मात्मबोपायसंबन्धिनो
मन्त्राः स्वयमेवान्ततः शिवशक्त्यात्मरूपेण साधकमाविशन्ति । एव सति विसाधिवारे
मृत्युञ्जयमट्टारसे यदुक्तम्—

यदीच्छेत्तुतमा सिद्धिं मोक्षं वा ध्यायत ध्रुवम् ॥

मन्त्रवादी न कर्तव्य इत्याहु परमेस्वरः ।

इति, उत्तराम्पत्रयोगेण मन्त्रवादाद्यविशेषपरत्वेन बोधनीयम् ।

१. मन्त्राणामाणवशात्तन्मात्मबोपायसंबन्धिनमृदुविशिन्यामपि (पृ० ५) दृश्यते ।

मन्त्रार्थो मन्त्रचैतन्यं च

मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रा न वेति यः ।

न सिद्धयति वरारोहे कल्पकोटिशतैरपि ॥

इति प्राणतोषिणी (पृ० ४१८-४१९) । अत्र योनिमुद्रा व्याख्यातपूर्वा, मुद्राप्रकरणे च व्याख्यास्यते । मन्त्राधिष्ठातृदेवतैव मन्त्रचैतन्यम् । अत्र शिवानन्देन—“ननु देवताः कुत्र निवसन्ति? मन्त्रेष्विति ब्रूम । यच्छ्रुतिः—क स्यः क वः सवो हव्यं वक्ष्याम इति छन्दस्स्वित्य-
ब्रुवन् '...'(पृ० १७१) इत्याद्युक्त्वा “मन्त्रं भगिण्युक्तम् प्रभाषन्मन्त्रदेवताम् । जपध्यानादिकं कुर्यान्न तादृस्येन कुत्रचित् ॥” इति स्वच्छन्दोद्योतोद्धृत (भा० १, पृ० २, पृ० ७८) वचनस्य पूर्वार्धं उद्धृतः । एवमत्र मन्त्रदेवतैव मन्त्रचैतन्यत्वेन व्याख्याता । मन्त्रचैतन्यस्य वैशद्येन तान्त्रिक व्याख्यानं प्राणतोषिण्या (पृ० ४१८) द्रष्टव्यम् । “स्याणुरयं भारहृदः किलासूद-
घीस्य वेद न विजानाति योऽयम्” (नि० १।५।२) इत्येव निरुक्तेऽप्ययं महिमा वर्णित इति मन्त्रार्थस्त्ववश्यं परिज्ञातव्य एव । अत एव योगिनीहृदये मन्त्रसकेतपटले पञ्चविधो मन्त्रार्थः श्रीविद्याया प्रदर्शितः, भास्कररायेण च खरिवस्यारहस्ये पञ्चदशविधोऽयः । श्रीविद्याया वस्यारयस्तु सौभाग्यमुद्योदये द्वितीये प्रपञ्चे द्रष्टव्यः ।

मुद्रास्वरूपविमर्शः

“मन्त्रमुद्राशब्देन ज्ञानक्रिये लिलक्षयिषिते” (ऋजु० पृ० ४६) इति “ज्ञानक्रिया-
सतत्त्वेन मन्त्रमुद्राक्रमेण तु” (सु० वा० ३५) इति चाह शिवानन्दः । एतेन मन्त्रमुद्रयोर्ज्ञान-
क्रियाशक्तिरूपत्वमायाति । स्वच्छन्दतन्त्रे चोच्यते—“मन्त्रो वै ज्ञानशक्तिश्च मुद्रा चैव क्रिया-
त्मिका” (४।३७५) इति । नेत्रतन्त्रेऽप्यात्मस्वरूपाभिव्यक्तेः साधनत्रयं मन्त्रध्यानमुद्रात्मक-
मुपदिश्यते । तदत्र प्रसङ्गागतं मुद्रास्वरूपं विविच्यते । :

प्रस्तुते ग्रन्थे तृतीये पटले दश मुद्राः प्रतिपादिताः । अत्र शिवानन्द —“मुद्रानाम्
काश्चन शक्तयः । उक्तं च—मोचयन्ति ब्रह्मादिभ्यः पाशोऽयं द्रावयन्ति च । मोचनं द्रावणं
यस्मान्मुद्रास्ताः शक्तयो मता ॥” (पृ० १७४) इत्येव मुद्रापदनिरुक्तिमाह । अत्र मुद्रा-
पदेनाङ्गुलिसंनिवेशविधेयमात्रं नामिष्येत् शिवानन्दस्य, यद्यपि प्राधान्येन भवत्यस्मिन्नेवायं
प्रयोगो मुद्रापदस्य । मुद्राणां प्रदर्शनेन तास्ता शक्तयः आविर्भवन्तीति तस्याभिप्रायः ।
तन्त्रालोके (३२।१-२) मुद्राणां परस्वरूपप्रतिबिम्बता श्रीदेवीयामलप्रामाण्येन प्रतिपादिता,
“मुद स्वरूपलभार्यं देहद्वारेण चात्मनाम् । रात्यर्पयति यत्तेन मुद्रा शास्त्रेषु वर्णिता ॥” (३२।३)
इति च तस्या निरुक्तिरुक्ता । सविदेव क्रियाशक्तिरूपेण विश्वस्य मोदन द्रावणं च कुर्वन्ती
मुद्रास्या लभत इति योगिनीहृदये (१।५७) । तत्र हि (१।५८-७१) सशक्तिकानामेतासां
मुद्राणामान्तरं स्वरूपं प्रतिपादितम् ।

विद्यानन्देन बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधा मुद्रा भवतीत्युक्तम् (पृ० १८८) ।
बाह्या वररचनारूपा, बन्धस्त्वान्तरः (१८२, १९०) । खेचरीप्रकरणे शिवानन्देन

त्रिविधा चेवरी प्रदक्षिता—अङ्गुलिचिह्नचाराणां, वीरगणनचारिता, सस्यानविशेषा-
नुसरणरूपा च (पृ० १८४-८५) । सर्वास्तामेव मुद्राणां त्रैविध्यं स्वच्छन्दतन्त्रे (२।१०२)
प्रतिपाद्यते । तच्च क्षेमराजेन तत्रैव—“भवोजा मुख्यवन्नस्या वाग्मवा मन्त्रसभवा । देहोद्भव-
ाविशेषैर्मुद्रैश्च त्रिविधा स्मृता ॥” इत्याम्नायप्रामाण्येन स्पष्टीकृतम् । तन्त्रालोके (३२।९)
तु चतुर्विधा मुद्रा प्रतिपादिता । व्याख्यात च तत्रैव जयरथेन—“अङ्गुलिग्यासभेदेन करजा
बहुमागया । सर्वाविस्थास्वेकरूपा वृत्तिर्मुद्रा च कायिकी ॥ * * * मन्त्रतन्मयता मुद्रा
बिलापाख्या प्रकीर्तिता । ध्येयतन्मयता मुद्रा मानसी परिकीर्तिता ॥” इति ।

अष्टाङ्गुलिसन्निवेशविशेषरूपा मुद्रा प्रायः सर्वेष्वेव तन्त्रग्रन्थेषु प्रतिपाद्यन्ते परमशतै-
र्नामभिर्मैद्विध । वन्द्यरूपाः सस्यानविशेषानुसरणरूपा वा मुद्रा वन्द्यपदेन मुद्रापदेनापि वा
हृत्पयोगग्रन्थेषु प्रतिपाद्यन्ते । वेचर्वादीनामेतादृशीनां मुद्राणां प्रारम्भिक प्रपञ्चो मालिनी-
विजयोत्तरतन्त्रालोकादिषु त्रिकशास्त्रेष्वपि दृश्यते । तन्त्रालोके मुद्राङ्गिके (३२।५-६)
करङ्किणी-श्रोथना-भैरवी-लेलिहानिकानाम्यो मुद्रा वेचर्वा एव प्रपञ्च इत्युक्तम् । एता पञ्च
मुद्रा विज्ञानभैरवे क्रमदर्शनग्रन्थेषु च चिद्व्यगनचन्द्रिकामहार्थमञ्जर्यादिषु करङ्किणी ज्ञानसिद्धान्त
मुद्रा, श्रोथिनी मन्त्रसिद्धान्तम्, भैरवी मेलापसिद्धान्तम्, लेलिहाना शाक्तसिद्धान्तम्, वेचरी
शाम्भवासिद्धान्तमित्यादिना प्रकारेण विस्तृत्य प्रकाशितास्तत एवावश्यकनीया सलक्षणा ।
एतासां क्षेमराजेन निर्दिष्टे देहोद्भवविभागे समावेशः कर्तुं शक्यते । जयरथेन निर्दिष्टम्—सर्वा-
विस्थास्वेकरूपा वृत्तिः कायिकी मुद्रेतिलक्षणं तु नात्र सम्पद्यते । गीतानिर्दिष्टं स्थितप्रज्ञलक्षण-
मेतदनुकरोति । “पञ्चमुद्राधर चैतद्वत् सिद्धनिवेदितम्” (भा० ३३, पृ० ३०८)
इति जयरथोद्भववचनेनैव प्रतीयते यदेता कायिकी मुद्रा पाशुपतशास्त्रे प्रतिपादिता भवेत् ।
ग्रन्थानामलामे न किमपि याथातथ्येन वक्तुं शक्यते । ‘मुद्रा स्वामन परमेश्वरत्वोपपादनाय
स्वशरीरं प्रति कल्प्यमानः करचरणादिसन्निवेशविशेषो वेपथारणविशेषश्च’ (पृ० ११०) इति
महार्थमञ्जरीपरिमलधृतमुद्रालक्षणं क्षेमराजकृते देहोद्भवविभागे सम्पद्यते । तेन ग्रामुना-
चार्यणागमप्रामाण्ये (पृ० ४७) कर्णिका-रुचक-कुण्डल-शिक्षामणि-भस्म यज्ञोपवीताख्य मुद्रा-
पदकम्, न्यालक्षद्वयाङ्गाख्यमुपमुद्राद्वयं च पाशुपतमर्तीयं यदुपदर्शितम् तदपि देहोद्भवविभागेभ-
क्तमविध्यति । पाञ्चरात्रप्रवृत्तिषु वैष्णवागमेषु शङ्खचक्रादिभिः शरीरतापनं मुद्रापदेनोच्यते ।
वा यथा शरीरे आरोप्यन्ते, तथैव पाशुपतागमे मुद्रापदेनोच्यमानानि द्रव्याणि शरीरे धार्यन्ते ।
एताभिरङ्गुलिसन्निवेशविशेषाणां सस्यानविशेषानुसरणरूपाणां वा मुद्राणां भदो यद्यपि स्पष्ट एव,
तथापि सर्वा एता देहोद्भवविभागेऽन्तर्भावितुं शक्यन्ते । तन्त्रालोके रहस्याङ्गिके (भा० २९,
पृ० २९-३०) कुलसन्ततिपरिचयाच्च मुद्रादीनामुपयोगं प्रतिपादितः । तत्र पाञ्चरात्रपाशुपतादिष्व-
गमेऽप्येतदर्थं आद्यमुद्राणामुपदेशः, रहस्यप्रधानेषु च तन्त्रेषु मुद्रास्वापि रहस्यमाहितम् । न केवलं

१. ‘महापुत्रा महाबन्धो’ इत्यादिना प्रतिपादितं मुद्रादशकं हृत्पयोगप्रदीपिकायां तृतीयोपदेशे
द्रष्टव्यम् ।

स्वसन्ततिपरिचयायैवापि तु स्वाभिन्नसविदभिव्यक्तये चापि बाह्याभ्यन्तरपूजासु तासामुप
योग उपवर्ण्यते । नेत्रतन्त्रे (२१८०) स्वात्मस्वरूपाभिव्यक्तेस्त्रिविध साधन मन्त्र-ध्यान-मुद्रा-
रूपमुपपादितम् । अद्वयप्रधानेषु तन्त्रेषु सर्वं स्वात्मरूपमेव । अतोऽत्र मुद्राणि परसवित्त्वरूपैव ।
सा च व्याख्यातानर्हति शिवानन्द (पृ० १८४) आह । क्षेमराजेन तु शिवसूत्रविमर्शिन्या
(पृ० ५७ ५८) तन्त्रसद्भावप्रदर्शितदिशा सा मनाद् निर्दिष्टा । बोधगगनचारितारूपमेतन्मुद्रा-
स्वरूप क्षेमराजजयरथोद्धृते मानसे विभागेऽन्तर्भावयितुं शक्यते । अत्र गुरुवक्त्रस्यैव बोध-
गगनरूपत्वमवसेयम् । मन्त्रसंभवा मन्त्रतन्मयतारूपा वा वाचिकी विलापारूपा वा मुद्राऽत्र
प्रकरणे चतुर्थी विधा, या व्याख्याद्वयोपेते नित्यापोडशिकार्णवे न निर्दिष्टा ।

नित्यापोडशिकार्णवे लक्षितासु प्रथमा निष्पन्डामुद्राऽऽवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा
नव मुद्रा सन्ति । तारुत्रलोकव्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रैर्व्येकैकमेकैक चक्रस्य बीजो-
च्चारणपूर्वकं प्रदर्शनीया । नवमुद्राणां बीजान्यर्थरत्नावल्या (पृ० १८८-१८९) द्रष्टव्यानि ।
दर्शनीयासु मुद्रासु भवति प्रथमा सर्वसंक्षोभिणी मुद्रा । अत्र (३१७) चान्तिमा योनिमुद्राणि
प्रथमा मुद्रा प्रतिपादिता । अत्र शिवानन्द — “नवम्यपीय मुद्रा प्रथमा उत्कृष्टा, योग्युद्भूतत्वात्
सर्वासा मुद्राणाम् । अत्राभियुक्तवचनम्—एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता । तथा विभक्त
स्वात्मा तु संक्षोभादिप्रभेदतः ॥ इति” (पृ० १८८), “बाह्यपूजायां सर्वसंक्षोभिणीमुद्राया
प्राथम्यमभिमत परमेश्वरेण । अन्तर्यजनवेलायां श्रीमहायोनिमुद्रायां प्राथम्यमिति” (पृ० १८८)
इति तु विद्यानन्द । ‘गुह्यमेवान्तरे योनिस्ताभाकुञ्च्य प्रवन्धयेत्’ (ऋजु० पृ० १४३)
इत्युत्तरपट्कवचने योनिमुद्राबन्धो निर्दिष्टः । योनिमुद्राबन्धस्य मन्त्रगतसकलदोषनिराससामर्थ्यं
तन्त्रेऽप्युपवर्ण्यते । उत्तरपट्केऽप्युक्तम्—

यद्यदुच्चरते मन्त्री मन्त्रवर्णं शुभाशुभम् ।

तत्तत्सिद्धयति देवेशि योनिमुद्रानिबन्धनात् ॥ इति ।

योनिमुद्रावत् खेचरीमुद्राया अपि किमपि वैशिष्ट्यं विराजते । खेचरीमुद्रारूपायाः
कुण्डलिन्याभ्रन्दसूर्यात्मिके द्वे अङ्गुली, ते मध्यमे मध्यमनाड्या परिवर्त्यं प्रविलाप्य पाण्डि-
स्यानरूपके शिरसि युक्त्वा योगी खेचरता प्रपद्यते । खेचरीभेदलक्षणादिविचारोऽत्र ग्रन्थे
१८०-१८६ पृष्ठेषु द्रष्टव्यः ।

क्षेत्रेषु शाक्तेषु बौद्धेषु च बौलिकतन्त्रग्रन्थेषु मद्य-भास मत्स्य-मुद्रा-मैथुनात्मक पदार्थ-
पञ्चक विभिन्नाणि परिभाषाभिरान्तराया बाह्याया चोपासाया समुपवर्ण्यते । तत्र मुद्रापदेन
शाक्तेर्ग्रहणं भवति बाह्येऽर्चने । आन्तरी च मुद्रा—

कुलयोगिन उद्विक्तभैरवीयरसावसात् ।

धूर्णमानस्य यं वञ्चित् कोऽप्युदेति यथा तथा ॥

शरीरगः समावेशो मोदनद्रावणारमकः ।

सा रवीश्वरजगन्मुद्रा मुद्रा भैरवस्तरे मते ॥ (पृ० ११७)

इत्येव मालिनीविजयवार्तिने प्रदर्शिता । तन्त्रमास्थेय्वेवं सत्स्ववि नानाविधेय्येषु
मुद्राशब्दस्य प्रयोग साम्प्रत प्रायान्तेनाङ्गुलिविरचनात्मनि विधी रूढ इव दृश्यते । एष एव
प्रकारोऽयं नित्यापोडशिवार्णवे प्रनिपादितः । साम्प्रत सन्ध्योरासादिषु चतुर्विंशतिभेदेन
तत्प्रकार प्रदर्श्यते । तान्त्रिकसंस्तुतेरेष प्रभावस्तत्रावगमनव्यः ।

एवमत्र ज्ञानशक्तिविजृम्भिताना मन्त्राणा सहचारिनया त्रियाशक्तिरूजिता मुद्रा
निरूपिता । अथ पीठविचारः प्रस्तूयते ।

पीठस्वरूपविमर्शः

नित्यापोडशिवार्णवे द्वादशश्लोक्या द्वादश पदे चत्वारः पीठा उपवर्णिताः । पीठानि
महासविदुषलन्धस्थानानि । पीठमवन्धिचिचारो षादिनेशचन्द्रसारधारनियते "दो घातं
पीठाञ्" इत्याख्ये निबन्धग्रन्थे विस्तरेणोपलभ्यते । अत्र विदुषा लेखकेन महापीठनिरूपणा-
पराभिषस्य पीठनिर्णयनाम्नो लघुशायस्थ ग्रन्थस्य सम्पादनप्रसङ्गे नानाग्रन्थसाहाय्येन पीठ-
सत्यास्थानादीना सविदादो विवेक समुपस्थापित इति तत्तत्र एवावलोकनीय मनीषिभिः ।
ततो यद्विधेयस्तदनुष्यते ।

तन्त्रालोके (१५।८२-९६) तद्विवेके च नैशसम्भारशास्त्रप्रामाण्येन पीठोप-
पीठसन्दोहोपसन्दोहभेदोपभेदोपभेदाणि वर्णितानि । शास्त्रेषु सदा यागयोग्य स्थान पीठ-
नाम्नाभिधीयते । तच्च बाह्याभ्यन्तरभेदेन बहिर्वहे च विराजते । तद्यथा—भगवत शिव-
स्येच्छामाक्तिरेव पीठभावमयते । सचराचरस्य जगत आधारभूत तत्, अत एव तस्याः शक्ते-
र्नैमित्तिकमिदमभिधान पीठमिति । शक्तिपीठाद्भिन्दुनादमय पीठद्वय जायते । बिन्दुपीठो वाम-
भागे, दक्षिणे च नाडपीठ । एव पीठत्रय निष्पद्यते । शक्तिपीठ कामरूप प्रथमम्, दक्षिणे
नाडपीठ पूर्णगिरिः, उत्तरे च बिन्दुपीठमुद्रियानास्यम् । एवमेतत्पीठत्रय मुख्यम् । शक्ति-
पीठात् कौण्डलीपदमभ्यग शक्तम्, बिन्दुपीठाच्चतुष्कलमगोल्क वैन्दवम्, नादज च व्याप्यघो
दिरन्ध्रस्योर्ध्वगमित्युपपीठाना त्रयी निष्पद्यते । देवीकोट्ट शक्तम्, उज्जयिनी वैन्दवम्, कुल-
गिरिश्च नादजमुपपीठम् । ललनागर्तवर्ती शक्तः सन्दोहः, पुटमध्ये वैन्दवः, व्याप्तिमध्ये च
नादजः । ललनाया पुण्ड्रवर्धनसक्तः, पुटमध्ये वारेन्द्रास्य, व्याप्तिमध्ये वैकाञ्चास्यः सन्दोहो
भवति । हृदम्भोजदलाष्टक क्षेत्राष्टकमभिधीयते । प्रयागः, वरणा, अट्टहासः, जयन्तिका,
वाराणसी कालिङ्गम्, कुद्रता, लाहला इति तेषा नामानि । हृदम्भोजदलाष्टकमुपक्षेत्राष्टकम् ।
विरजा, ऐरडिजा, हला, एलापुः, क्षीरिका, राजपुरी, मायापुरी, मन्देश इति तेषा-
मभिध्याः । हृत्पद्मदलसन्ध्यष्टकमुपसन्दोहाष्टक जालन्धर-नैपाल-कदमीर-गणिका-हर म्लेच्छ-
दिग्दारवृत्ति-गुरुनेत्र-खेटकास्यम् ।

देहे त्रिपथ त्रिपथ चतुष्पथा अपि भवन्ति । वामदक्षाम्या नाडयोर्वाहः प्रथमः, परया
सह मेलनाद् द्वितीयः, तृतीयश्च शक्तिमतो लयाद्भवति । चतुष्पथश्चायं स्थानचतुष्टयेऽवतिष्ठते ।
व्याप्यपथः पिण्डस्थाने अथमः, तालूमध्ये द्वितीयः, क्षुलिकाग्रे तृतीयः, चतुर्थश्च भूमध्ये

विराजते । नासान्त-तालु-ज्वलिकाग्रास्थं स्थानत्रयं शाम्भवं धाम, नाभि-कन्द-महानन्दास्थं
शाक्तं धाम, भ्रूमध्य-कण्ठ-हृत्संज्ञमाणव धाम । एतदेव पवताग्रं नदीतीरम् एकलिङ्गं चोच्यते ।
किं बह्वना, संविती सर्वमवतिष्ठते । सविदेव प्राणात्मना परिणमते, स च देहेऽवतिष्ठत
इति सर्वमपि देह एव भावनीयम् । योगमार्गविशारदा. सविदेव्यो बहिरनुग्रहनिमित्तं तत्तत्स्थाने-
ष्वभिव्यक्तिमासादयन्तीति तद्वाह्यं पीठमुच्यते ।

एवमत्र पीठोपपीठसन्दोहानां त्रिकत्रयम्, क्षेत्रोपक्षेत्रोपसन्दोहानामष्टकत्रयं च निरू-
पितम् । आहत्य त्रयस्त्रिंशत्स्थानानामान्यत्र दृश्यन्ते । ज्ञेयसंकल्पनारूपमर्धपीठं तन्त्रालोके
दृश्यते । विवेककारेण तु तन्नाङ्गीकृतम् । तदावश्यकमिति वयं भणामः । नाम तु तस्यात्र
नोपलभ्यते । तच्च अर्बुदमिति कौलज्ञाननिर्णयतो ज्ञायते । पीठोपपीठसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्रपदा-
न्यपि तत्रोपलभ्यन्ते (पृ० २४) । नामानि तु केवलं कामाख्या-पूर्णगिरि-ओडियानपीठानाम्,
(पृ० २४), अर्धपीठस्यार्बुदस्य (पृ० २४), करवीर-महाकाल-देवीकोट्ट-वाराणसी-प्रयाग-
चरित्र-एकाग्रक-अट्टहास-जयन्तीसेवाणां (पृ० २३) दृश्यन्ते । अत्र क्षेत्रपदस्य स्थाने क्षेत्रपदपाठो
लिपिभ्रंशादिरयमन्तव्यम् ।

तन्त्रालोके एकोनत्रिंशत्त्रिके पीठग्यासादिप्रसङ्गेऽपि पीठनामानि दृश्यन्ते । तद्यथा—

अट्टहासं शिखास्थाने चरित्रं च करन्ध्रके ।
क्षुत्योः कौलगिरिं नासारुध्रयोश्च जयन्तिकाम् ॥ ५९ ॥
भ्रुवोरुज्जयिनी वक्त्रे प्रयागं हृदये पुनः ।
वाराणसी स्कन्धधुगे श्रीपीठं विरजं गले ॥ ६० ॥
एताभीमुदरे ह्यला नाभौ कन्दे तु गोभुतिम् ।
उपस्थे मरुकोशं च नगरे पोण्ड्रवर्णगम् ॥ ६१ ॥
एलापुरं पुरस्तीरं सख्यूर्वादक्षिणादितः ।
कुड्याकेक्षी च सोपानं मायापू-क्षीरके तथा ॥ ६२ ॥
जानुजङ्घे गुल्फयुग्मे त्वाम्रातनुपसपनी ।
पादाधारे तु वैरिणी कालाग्न्यवधिधारिकाम् ॥ ६३ ॥

१. जयरयोपपादिता उपसंहारविरुद्धत्व-अनावमित्त्व-अनापत्त्वबोधा भाव प्रवर्तन्ते । उपसंहारे
नयथेति पदेन पीठानामेव परामर्शः, ॥ त्वर्धपीठस्यार्बुदस्यापि । अर्बुदस्यार्धपीठत्वे आग-
मस्तु कौलज्ञाननिर्णयाख्येऽनुपदं संवाह्यत एव । अत एवानापत्त्वमपि दूरापास्तम् ।
२. “अर्बुदमर्धपीठं तु” (८ । २२) इति ।
३. नानास्थलेष्वेवमेव लिपिदोषादिभिर्धर्मोपपन्नं, ग्रन्थो निर्विचित्रितं प्राचीनत्वात्तदानीन्त-
नानां कौलिकसिद्धान्तानां परिज्ञानाय नितान्तमुपादेय इति साम्प्रदायिकैस्तन्त्रालोकादि-
साहाय्येन संशोध्य पठनीयः ।
४. “करुणं ब्रह्मविरुद्धमिति यावत्” (त० वि० भा० ३९, पृ० ५९) ।

शिखास्थाने द्वादशान्ते, हालामिति बलिपुरम्, मोथुतिमिति शोकर्णम्, नृपसप्त राज-
गृहम्, वैरिन्धोमिति ब्रह्माणो श्रीसैलान्ध तु तत्पीठमित्यर्थ इति जयरथः ।

एवमेव तत्रैव भवसागप्रसङ्गे विवेकोद्धृतमाधवकुलग्रन्थे—

मातङ्गीदेशम् सुभगे प्रयाग परिकीर्तितम् ।

कज्जली वरुणाख्य तु सोनी कुलगिरिः प्रिये ॥

शार्ङ्गको चाट्टहास च जयन्ती चर्मकारिणी ।

चरित्र ध्वजिनी प्रोत्तमेवास्त्रास्थिविदारणी ॥

देवीकोट्ट घीवरी तु हिरण्यपुरमेव च ।

नवम चरिणीपीठ यत्सुरेरपि दुर्लभम् ॥ (पृ० ४६-४७)

इति नवस्थानानि दृश्यन्ते । इमानि च कौलज्ञाननिर्णयघृतनवश्रेत्रनामत प्रायो-
भिन्नानि । करवीरोऽत्र कुलगिरिपदेन, वाराणसी च वरुणापदेनोक्त इति प्रतीयते । महाकालो
हिरण्यपुरमिति भिन्ने नामनी । अन्यानि नामान्युभयत्र समानानि ।

तन्त्रालोकस्यास्मिन्नेवाह्निके पष्णा राजपुत्राणां मुद्राष्टुम्भादिप्रतिपादके प्रकरणे जयरथेन
शुलश्रीहावधारण्य उद्धृत । तत्र तेषां निकेतनान्येव दृश्यन्ते—

त्रिपुरोत्तरे निकेत सिद्धिस्थान च तद्विदुः ।

अमरस्य धरारोहे वरदेवस्य कामरु ॥

चित्रस्य अट्टहास वै देवीकोट्टमलेस्तथा ।

दक्षिण चैव विन्ध्यस्य गुहिका कौलगिर्यंता ॥ (पृ० २९) ।

एव चात्र पीठपट्क राजपुत्रपट्कस्य निकेतनस्थानीयमुपदिश्यते ।

वीढमतीये हेवज्जगन्त्रे प्रथमवल्पस्य सप्तमे पटले पीठोपपीठक्षेत्रोपक्षेत्रसन्दोहोपसन्दोह-
मैलापकोपमैलापकपालत्रोपपीठवल्पसप्तानोपसप्तानभेदेन द्वादशभूमयो निरूपिता । तदप्या—

पीठ आलम्बर स्थातमोहि्यान तथैव च ।

पीठ पीर्णगिरिश्चैव कामरूप तथैव च ॥

उपपीठ मालव प्रोक्त सिन्धुर्नगरमेव च ।

क्षेत्र मुन्गुनि प्रख्यात क्षेत्र कारुण्यपाटकम् ॥

देविकोटं तथा क्षेत्र क्षेत्र कर्मारिपाटकम् ।

उपक्षेत्र कुलटा प्रोत्तमवृद्धश्च तथैव च ॥

गोदावरी हिमाद्रिश्च उपक्षेत्र हि सखिपेत् ।

सन्दोह हरिरेऽत्र च स्ववसागरमध्यजम् ॥

१. दृष्टव्यम्—८ । १६-१७; पृ० २३

२. अत्र मुद्रितपुस्तके छन्दोहोपलन्दोहेति लिपिदुष्टः सप्रदापदुष्टो वा पाठः ।

३. 'हि माद्रिश्च' इति मुद्रित पाठो मुद्रणामुद्भिज्ज ।

लम्पार्कं काञ्चिकं चैव सौराष्ट्रं च तथैव च ।
 कलिङ्गमुपसन्दोहं द्वीपं चामीकरान्वितम् ॥
 को(ङ्)कणं चोपसन्दोहं समासेनाभिधीयते ।
 पीलवं च ग्रामान्तरस्य पीलवं नगरस्य च ॥
 चरित्रं कोशलं चैव विन्ध्या कौमारपीरिका ।
 उपपीलवं तत्सन्निवेशो वज्रगर्भं महाकृप ॥
 श्मशानं प्रेतसं(हा?घा?)नं श्मशानं चोदधेस्तटम् ।
 उत्थानं वापिकातीरमुपश्मशानमुच्यते ॥ (१२-१८)

अनर्थः पीठोपपीठोपपीठोपसन्दोहोपसन्दोहविभागस्तन्त्रालोकेऽपि धर्णितः । “क्षेत्रं मेलापस्थानम्” (तन्त्रा० आ० ४, पृ० २९०) इति जयरयः । अत्र तु मेलापकोपमेलापको पृथक् परिगण्यते । तयोर्मोदास्तु न प्रदर्शिताः । पीलवशब्दः परिज्ञातेषु संस्कृतकोशग्रन्थेषु क्वापि नोपलभ्यते । स्वच्छन्दतन्त्रे तदुद्योते च (पृ० २, पृ० ९७-९८) कामरूपोज्जयिनीकाश्मीरकाञ्चीकरवीरदेवी-कौट्टोद्दिपानहिरण्यपुरवासिन आयदंक-अन्निक-कालाख्य-एकपाद-त्रिपुरान्तक-अग्निजिह्व-करालि-भीमवक्त्राख्या अष्टौ श्मशानेशाः प्रकीर्तिताः ।

तन्त्रालोके कीलज्ञाननिर्णये च पीठत्रयमेव दृश्यते । तत्र जालन्धरं न परिगणितम् । तन्त्रालोके उपसन्दोहाष्टके जालन्धरं परिगण्यते । हेवज्रतन्त्रे तु पीठचतुष्टयेषु तस्य प्राथम्यम् । अनेनैतदुक्तं धन्येयं यज्जालन्धरस्य पीठेषु समावेशः पञ्चाशत्कालिक इति । साधनमालाख्ये बौद्धतन्त्रसंग्रहग्रन्थे उद्दिपान-जालन्धर-कामरूप-श्रीहृद्वाख्याञ्जवारः पीठाः प्रदर्शिताः । अत्र पूर्ण-गिरिपीठस्य स्थाने श्रीहृद्वाख्ये समावेशः । एष विभागो नैव प्रचारमलभत । कामरूप-पूर्णगिरि-जालन्धर-उद्दिपानाख्यचतुष्पीठविभाग एव सार्वत्रिकः समुपलभ्यते साम्प्रतम् । नित्यापोढशि-

१. हेवज्रतन्त्रसंवादकेन ग्रन्थस्यानुवादलब्धटिप्पणीषु प्रदर्शितं यत्पीठसंबन्धी विचारो डा० बागबोगहोखेन द्योहकोशे (पृ० ११३), प्रो० दुर्जोमहोदयेन च ‘इण्डो-तिबेटिका’ (III १, पृ० ३८-४५) इत्यत्र कृत इति । पुस्तकद्वयमेतद् दृष्टमस्माभिः कलिकातास्थ-राष्ट्रीयपुस्तकालये एतिपाटिकोटीसाइटीपुस्तकालये च । तत्र “क्षेत्रोपक्षेत्रादि सर्वं हि चतुर्विंशतिस्थानानि” (पृ० ११३) इति प्रथमे पुस्तके दृश्यते । “चतुर्विंशतिमेवेन पीठाचम्रं च संस्थितम् । अतस्तद्वर्णनार्थेन खेटः कार्यो न तात्त्विकः ॥” (पृ० ११४) इति च तत्रैव टीकायाम् । द्वितीये च पुस्तके चित्तमण्डल-बाह्यमण्डल-कायमण्डलप्रतीमि क्रमेण मलय-जालन्धर-उद्दिपान-अर्बुद-पोदावरी-रामेश्वर-देवीकोट-मालवाख्यानि कामरूप-चम्पा-(उदु)-तिस्कुन-कोशल-कलिङ्ग-लम्पार्क-काञ्ची-हिमालयाख्यानि, प्रेतपुरी-गृहदेवता-सौराष्ट्र-गुणगंडीप-नागर-तिष्ठु-मेघ-कुलूताख्यानि चाष्टकप्रयात्मकान्याहृत्य धतुर्विंशतिस्थानानि प्रदर्शितानि ।

कान्ते योगिनीहृदये चायमङ्गीकृत । व्याख्यात च तथैव व्याख्याकारे सर्वे । व्यर्थरत्नावल्या
 योजापूर्वास्तर्गाभ्य पीठपञ्चकमुददिष्टु (पु० ११) । व्यर्थरत्नावल्युद्धृते उत्तरपट्टकशास्त्रे
 तु कामरूप-कोन्मृगिरि-सोपार-उड्डियान-मलयगिरि-मृलाननक-बालन्दार-देवीकोट्टाख्यापट्टी
 पीठानि द्रव्यन्ते । ईशानचित्रपुद्गदेवपद्धत्या मन्त्रपादे (१५।४१; १७।६), ज्ञानाणवतन्त्रे
 (४।६६-६७) च पठितान्येतानि ।

योगिनीहृदये (३।३७-४३) पीठव्यासप्रसङ्गे, प्रपञ्चसारप्रयोगक्रमशीपिकाया (पु० ५७९)
 च योगिनीन्यासविधौ एवञ्चासत्पीठनामानि परिगणितानि । तान्येतानि ज्ञानार्णवेष्वपि
 (१४।११४-०३) सन्ति । तत्र तेषा संख्या पञ्चाशदेव । “ज्ञानार्णवे “पञ्चाशच्छब्दोऽप्येवञ्चा-
 मत्तरः” (पु० २१३) इति योगिनीहृदयसेतुबन्धे वदन् भास्कररायस्तथैव ज्ञानार्णवग्रन्थं
 सवादयति । तदुचितमेव । ज्ञानार्णवापेक्षया योगिनीहृदय प्राचीनमित्यन्यत्र प्रतिपादितमस्माभिः ।
 स्वल्पेन नामभेदेन सह योगिनीहृदयस्यैव नामावली द्रव्यतेऽत्र । पूर्वं तन्मालोकादिपूद्गुतानां
 प्राय सर्वेषामेव पीठोपपीठादीनां समाहारोऽत्र संपद्यते ।

भारदात्रिलक्षटीकाया राघवभट्टेन “अष्टपीठ मरुदेव्या अष्टाष्टकममन्त्रितम्” (१।८५)
 इत्यस्य व्याख्यानप्रसङ्गे चतुष्टयविंशतप्रतिपादक इत्येवममुद्धृतम् । तद्यथा —

मायामङ्गलनामकामनमहालक्ष्मीचरित्रा नृपु-
 ष्ठायाल्लभहिरण्यहन्तिनमहेन्द्रोद्गीगवम्पापुरम् ।
 पञ्चशीरकमञ्जनेश्वरपुरैलाञ्छनपूः श्रीगिरि
 कोलाकृन्लक्ष्मपूषपवंतकुसुमेनैवलिङ्गावुदाः ॥
 कास्मरीकाञ्चकाञ्चीमठपगिरिवरैरारकम्भूतदेवी-
 षोडशप्रतिष्ठात्राल्लवरमुरनिमनीपाद्रिकाशीप्रयागा ।
 त्रिप्रोत कामकोट्टोन्नमिनीममपुर कोचला कान्पकुन्मो-
 ञ्जनीकूरायट्टाया विरत्र इह ततः कुण्डिन रात्रगहम् ॥
 नैवाल्लुपुद्गुर्धनसात्वरणीरकामरूपनेदाराः ।
 विष्ण्वमहारथगोशुविकाम्पिन्यथोपीठमस्मीया ॥ (पु० ५२-५३)

व्यर्थरत्नावल्या (पु० ७४) पीठोपपीठनेत्रोपनेत्रमन्दोद्गोपसन्दोद्गहब्दा द्रव्यन्ते । पर्याप्तानि
 चानि विनाश एव नाङ्गीकृत, सर्वानि च तानि स्थानानि पीठसङ्कटुशितिशितान्यभूवन् ।

मिडान्यागनेतु २२४ मस्याकानि मुक्तानि भवन्ति । व्यर्थरेषु पीठनामसु कानिचन-
 दृष्टाग-गोर्धन-मृलोत्र-आप्रातरेश्वर-श्रीगन्धर्व-मृतीनि नामानि तत्राप्यवशोकरन्ते । एवमपि
 प्रतीत्ये स-पूषं तेषु तेषु पाण्डेयु मन्त्रद्वयेषु तानि तानि तन्त्रप्रधानानि पुत्राख्यातानि ततदा-
 चर्याविमर्शमण्यनि वा तत्रत्यमावेन पीठोपपीठप्रतिष्ठायां प्रयोजन्यभूवन् । कालक्रमेण तेषां

वैशिष्ट्यं विस्मृतिजगाम, शैवानि वैष्णवानि च तीर्थानि तत्र समावेशितानि । साम्प्रतं विभिन्नेषु ग्रन्थेषु पठितानि पीठनामानि पञ्चशताधिकानि भवन्ति । तान्यक्षरक्रमेण यथासंभवं परिचयादिपुरःसरं स्थापितानि “दी शाक्त पीठाञ्” इत्याख्ये ग्रन्थे इति तत् एवावलोकनीयानि । विस्तृतायामस्यां सूच्या तन्त्रालोकादिपूषपरिपठितेषु ग्रन्थेषु पठितानि कुलूता-लाहूला-एडामी-ऐरुडिका-कुडथाकेशी-छेटक-गर्गिकाप्रभृतीनि नामानि नोपलभ्यन्ते । लिपिदोषपाठभेदादिना वृद्धिमापिता पीठनामावली तेषां तेषां स्थानानां प्राचीनानामाधुनिकानां च नाम्नां सामञ्जस्येनैव लघ्वीक्रियेत । हन्त ! प्राचीनान्यनेकानि स्थानानि साम्प्रतं विस्मृतिगतं पठितानि । बहिःस्य सर्वमपि देह एव भावनीयमिति भावनाप्रवणैः प्रधानतमेषु पीठचतुष्टयेषु जालन्धरपूर्णगिरिपीठयोः, द्वादशज्योतिर्लिङ्गेषु च द्वित्राणां ज्योतिर्लिङ्गानां यदा निश्चिता स्थितिरावबुद्धयते, तदा का कया एकपञ्चाशता चतुष्पष्टीनामष्टोत्तरशतपीठानां वा निश्चितस्य स्वरूपपरिचयस्य ? अत्र धर्मभीरुभिः साम्प्रदायिकैरवश्यं यत्तनीममित्येवाधुना वक्तुं शक्यते ।

एवमत्र निश्चायोदशिकाणं प्रथमसूत्रोपात्तानि गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिदेवीमन्त्रमातृकापीठपदानि प्रसङ्गोपात्तमुद्रापदेन सह व्याख्यातानि । तेन च प्रसङ्गेनान्यः प्रथमतृतीयचतुर्थपटलप्रतिपादितो विषयः समालोचितः । अथ चतुर्थपटलस्याद्येषु विंशतिप्रायेषु श्लोकेषु निरूपितं त्रैपुरं दर्शनं विव्रियते ।

त्रैपुरं दर्शनम्

शैवेषु शाक्तेषु चाद्वैतागमदर्शनेषु प्रकैशशब्दः शिवतत्त्ववाचकत्वेन, विमशंशब्दश्च शक्तिरत्त्ववाचकत्वेन प्रसिद्धः । शिवपारम्यवादिनः शैवाः, शक्तिपारम्यवादिनः शाक्ता इत्येव

१. बौद्धानां ‘महामायूरी’ इत्याख्ये ग्रन्थे यक्षाणां तद्वसतीनां च विस्तृता नामावली वर्तते । ग्रन्थ एष “सिनो-इण्डियन स्टडीज” (भा० ३, सं० १-२, पृ० १३-८७; अप्रैल-जुलाई १९४७) इत्यत्र मुद्रितः । ग्रन्थस्यास्य संपादकेन डा० प्रबोचचन्द्रयागचीमहोदयेन स्थानपरिचयादिषु महदायस्तम् । पीठनाम्नां स्वानां च निर्णयार्थतत्साहायकमाचरेत् ।
२. “विश्वस्य शिवादेर्भूम्यन्तस्य . . . अस्फुटस्य स्फुटीकारः प्रकाशः, इदन्तया हृदयङ्गमीभावो विमशः” (पृ० ७०) इति योगिनोहृदयदीपिका । “अत्र प्रकाशत्वं माम् ‘इच्छामि’, ‘आनामि’, ‘करोमि’ इत्युत्तमपुरुषान्तर्गतस्फुरणरूपाहंपरामशं एव” (पृ० ५) इति, “विमृश्यते परामृश्यते इदमिति विमशः प्रपञ्चः । इदमित्येव हि परमात्मना सृष्टस्य जगतः प्रसिद्धः परामशः” (पृ० ३) इति, विमशो नाम अनवधिकाकारविस्फुरणशक्तिः” (पृ० १५) इति च चिद्वल्ली कामकलाविलासटीका । अथवा जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुभूताकृत्रिमाहंभावपरामशो विमशः । तथा नागानन्दाः—विमशो नाम विशाकारेण वा, विश्वप्रकाशेन वा, विश्वोपसंहारेण वाऽकृत्रिमोऽहमिति स्फुरणम्” (पृ० ४) इति तत्रैव प्रदर्शितं विमशपदध्यास्यानान्तरं तु शक्तिपारम्यवादिनां पक्षमुपस्थापयति ।

प्रधानो भेद एतेषु दर्शनेषु । प्रक्रियान्तर प्रायः समानमेव । शिवच्छटी तद्वत्तो च तृतीयाह्नि
कारम्भे चतुः खण्डात्मकशिवसूत्रव्याख्यातुमट्टकरलटशिष्यस्य भट्टप्रद्युम्नस्य तरवगर्भस्तोत्रीय

यस्या निरूपयिष्योतीरूपाया शिवसत्तया ।

अपदेश परा ता त्वामम्बा नित्यमुपास्महे ॥

पद्यमेतदुद्धृत्य शक्तपारम्पश्यः प्रतिक्षिप्तः । अनेद बोध्यम्—पदध्वान्तपाति पटत्रिश-
त्तत्वातीत पर बह्यः । तच्च सविद्रूपम् । “श्रीभट्टप्रद्युम्नपादं सविच्छक्तिप्रसरमानता
पटत्रिशत्तत्त्वानुपपाद्य (भा० २, पृ० ३३७) इतीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शशिष्यामभि
नवगुणपादोक्त्या भट्टप्रद्युम्नमते पटत्रिशत्तत्त्वानां सविच्छक्तिप्रसरमानत्वमङ्गीक्रियते । एव च
शास्त्रेषु दर्शनेषु सविदभिमान पर बह्यः । तत एव सर्वं प्रवर्तते । सविदिय ईवैरपि नापलपितु
क्षमः । अत एवोक्तमभिनवगुणेन प्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्याम्—“इह भावानां सत्त्वमसत्त्व
मा व्यवतिष्ठमान सविद्विद्यातिमन्तरेण नोपपद्यते । सविद्विद्याता हि भावा प्रकाशमाना
भवन्ति । प्रकाशमानता चैषा सविदभेद एव । प्रकाश एव सविद्यतः । . . . तदमी प्रकाश एव
तावद्विद्याता भावाः । प्रकाशश्च विमर्शसूनुयो न भवति । . . . सविदो विमर्शपर्यन्तत्वात्”
(भा० १, पृ० ४-६) । अत्र स्वदर्शानुसारं सविदः प्रकाशविमर्शात्मकत्वं साध्यते । शास्त्रे तु
दर्शने सविदः पटत्रिशत्तत्त्वातीतत्वात् प्रकाशविमर्शात्मकस्य शिवसक्तिरूपस्याद्यस्य सत्त्वद्रूप-
स्यापि तरप्रसरमानत्वमेव सिद्धमिति । अत एव योगिनीहृदय ऋजुविमर्शिन्यादपि तत्र तत्र
मन्त्रमातृका मुद्रा-चक्रप्रमृतीनां सविदात्मकत्वमेव प्रदर्शयते । देशकालाकारैरनियन्त्रित-
स्वभावत्वा महत्त्वापेता नित्यत्वावस्थितसमस्तघनपूरणी चिदानन्दधनस्वात्मपरमार्था स्पृहणीयतया

“इच्छामि, ज्ञानामि” इत्यादावुत्तमपुरुषात्तर्भासमान स्फुरणान्वयि ज्ञानमेव
प्रकाशाभिमान बह्यः । तच्च सत्त्वमसत्त्वसर्वेश्वरत्वसर्वकर्तृत्वपुण्यत्वध्यापकत्वाद्विशक्ति-
सञ्चलनम् । तस्य ज्ञानदृष्ट्यान्त एव स्फुरणम्, पराहस्ता विभर्शः, पराललिता-
भट्टारिका, त्रिपुरगुन्दरीत्यादिपञ्चव्यवहित्यते । उक्तं च विरपाक्षपञ्चाशिकायां
विष्णुशरीरस्थे—“ईश्वरता कर्तृत्वं स्वतन्त्रता विश्वरूपता चेति । एतेऽहन्ताया
हिस येषां सद्भिदध्यन्ते ॥” (श्लो० ८) इति । पराहन्तामन्तरेणैदन्ताया
मस्फुरणादस्मिन्मो ससबन्धित्वादिपदगम्यस्य हृदयस्याहन्तारूपस्य तद्विशिष्टस्य
या अन्यस्य । तच्च हृदय तत्परिणाम एव, ‘तस्यां परिणतायां तु न कश्चित् पर
इत्यने’ (४१५) इति कामेश्वरतन्त्रात् (पृ० ४-५) इति परिवेष्टारहस्यप्रकाशः ।
गतिपारम्पश्यो यथा नाभिजनो भक्तस्वरूपस्य तथाऽनुपदमेव प्रतिपादयित्यते ।

१. एतदुपपन्नं तेन तरवगर्भतोने कृतं भवेत् ।

हृदयहारिणी संविदेव महात्रिपुरसुन्दरीपदाभिलष्या । संविदेव भगवती स्वान्तःस्थित जगद्
वहिः प्रकाशयतीति हि शाक्तदर्शनरहस्यम् । अतस्तत्त्वविनाशकमान्तनिविष्टं शिवशक्तिरु-
मापृत्य शक्तिपारम्पर्यखण्डनं नैव युक्तिमहम् । सोऽयं शक्तिपारम्पर्यसूत्रो नित्यापोडशिकांश्च
अतुल्यं पदले “त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जातादितः प्रिये” (४१४) इत्यादि “एवं देवी त्र्यक्षरा
तु महात्रिपुरसुन्दरी” (४११८) इत्यन्तं सम्यग् व्याख्यातः । यदाघृत्य—“शिवः शक्त्या युक्तो
यदि भवति शक्तः प्रभवितु न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमर्षि” (सौ० ल० १)
इत्यादीनि वचांसि लब्धप्रसाराणि ।

इह बामकेश्वरदर्शने त्रिपुराभिधाना परा संविदेव परं ब्रह्मेत्युक्तम् ।

त्रिमूर्तिमर्गाच्च पुराभवत्वात् त्रयीमयत्वाच्च पुरेव देव्याः ।

लये त्रिलोक्या अपि पूरकत्वात् प्रायोजिम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम ॥

शिवशक्त्यात्मसंज्ञेयं तत्त्वत्रितयपूरणात् ।

त्रिलोकजननी चाद्य तेन सा त्रिपुरा स्मृता ॥

इतीमं त्रिपुरानिवेचनप्रतिपादको श्लोको प्रसिद्धो । तच्च त्रिपुराभिधान परं ब्रह्म

१. “संविदेव भगवती वस्तुषण्णे नः शरणम्” इत्युक्तवज्रिः प्राभाकरैः, भासबंशप्रभृतिभि-
र्नैयायिकैः, वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिश्च यद्यपि ज्ञानवर्षपर्यन्तेन संविच्छेदः प्रमुच्यते,
तथापि “नोवेति नास्तमेत्येका संविदेया स्वयंप्रभा” (११७) इति पञ्चदशयुक्तदिशा तस्याः
सच्चिदानन्दमकरप्रह्लाभिभ्रतानार्थकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । लौकिके ज्ञाने सविच्छेदप्रयोग-
स्तान्मूलक एव । “प्राक्तनकृशालविपाकप्रवर्तितसंविस्तारपरामर्शग्यासप्तप.प्रभावप्रति-
लब्धोन्मेषेण भट्टशङ्करनन्दनेन” (भा० २, पृ० १९९) इति, “संविस्तारमीमांसकेन
भट्टमीनारायणेन” (भा० २, पृ० १९७) इतीश्वरप्रत्यभिज्ञाविबुधितिनिर्माश्यामभिनवगुप्तो-
क्तिदिशा प्रहालङ्काराख्यमादृशानप्रग्यकर्तुर्भट्टशङ्करनन्दनस्य, स्ववचिन्तामगिकर्तुर्भट्ट-
नारायणस्य च भीर्भासकार्यं संविस्तारमात्राङ्गीकर्तुं च ज्ञायते । तदेवं भीमांसकानां
प्राभाकराणां कौमारिलानां वेदान्तिनां नैयायिकानां च संबिदभ्युपगमवादाः शाक्तदर्शनमूलकः
स्वतन्त्रो वेत्ययं स्वतन्त्रस्य निबन्धान्तरस्य विषयः ।

२. त्रिपुरापदस्य आन्नाविधा निरुक्तयस्तत्र दृश्यन्ते । तद्यथा—“त्रिन्यः पुरा त्रिपुरा ।
त्रिचिन्दुरितत्वेभ्यः पुरा पूर्वं स्थितेति भावः” (पृ० १९३), “त्रिपुरा वर्णानामादिभूता
कारणरूपा सेयमकारहकारकामकलापर्यायप्रकाशविमर्शरूपाऽपीति यावत्” (पृ० १९१),
“परमा शक्तिरेकविधैव सती बीजोच्छेदनदशायां ज्ञानक्रियेच्छालक्ष्मणप्रपन्निरुह्ये बाह्यमाना
त्रैविध्यं गता त्रिपुरा” (पृ० २०६), “एवं त्रिशक्तित्रिवक्त्रत्रिधामत्रिधोमत्रितत्त्वत्रिगुण-
त्रिकोणादिभेदप्रत्याविभविण त्रिकृत्करणरचनायैचिप्रोचतुरा त्रैविध्येन समस्ताप्यस्यापिनी
त्रिपुरा” (पृ० २०७) इत्यर्थरत्नावल्याम् । “यामतत्त्वपीठलिङ्गमातृकादिभ्यस्त्रिम्योऽपि पुरा

प्रकाशविमर्शसामरस्यात्मन बीजावस्वात्पम् । ततो बीजादुच्छूनादिव कलातत्त्वभुवनाभिधेय-
रूपार्थत्रिकस्य स्थूलस्य वर्णपदमन्त्राभिधानरूपसद्वित्रिष्य मूढमस्य वतुं वरणप्रमं व्युत्पत्त्या
लोकलोकनलोकपारमन पदत्रिसप्ततत्त्वममुदायरूपस्य त्रैलोक्यस्योत्पत्तौ कारणभूता स्पन्दशक्ति-

या विद्येने ता त्रिपुरा देवी प्रकाशविमर्शसामरस्यरूपिणी" (पृ० १२), "मातृमानमेयरुपाणा
त्रिपुराणाम्" (पृ० ३०३), "वामादीनां पुराणा तु जननी त्रिपुराम्बिका" (पृ० ३०५),
"वामाश्वेष्ठारोहपाख्याना" त्रिपुराणा जननी" (पृ० ३०७) इति योगिनीहृदये तद्दीपिकाया
च । "त्रिपुस्तोत्रोच्चप्रादिभ्य पुरा भूता त्रिपुरेति" (पृ० ९), "त्रिपुस्तुतप्रपञ्चपुरणात्
त्रिपुरैव पर ब्रह्मेतिभिधीयते" (पृ० १०), सच्चिदानन्दस्वरूपिणी त्रिपुरेति निर्धीयते"
(पृ० ११), "त्रिपाञ्चस्थितसमस्तवस्तुपुरणात् सर्वयोगिभिरुपास्यत्वेन स्पृहणीयरवाच्च
त्रिपुरा" (पृ० ३७) इति चिद्वल्या कामकलाविलासटीकायाम् । "पुरश्च शरीरायं ।
त्रीणि पुराणि यस्या सा" (पृ० १४०) इति नि० सेतुबन्धे । "तिसृष्ट्यो मूर्तिभ्य पुरातनत्वात्
त्रिपुरा । तदुक्तम्— "मूर्तित्रयस्यापि पुरातनत्वात्तद्व्यकत्यास्त्रिपुरेति नाम" इति ।
गौडपादोयसूनमपि— "तत्त्वत्रयेण भिदा" इति । एकमेव ब्रह्म तत्त्वत्रयेण भिद्यत इत्यर्थः ।
तद्भाष्ये तु तत्त्वपदं गुणमूर्तिबीजजगत्पीठलक्षणादिपरत्वेन बहुधा व्याख्यातमिति गुणादिभ्य
पुरेत्यर्थः । त्रिपुरार्णवे तु— "नाडीत्रयं तु त्रिपुरा सुपुष्पा पिङ्गला इहा । मनो बुद्धिस्तथा
चित्तं पुरत्रयमुदाहृतम् ॥ तत्र तत्र वसत्येषा तस्मात् त्रिपुरा मता" इत्युक्तम् । कालिका-
पुराणेषु— "त्रिकोणं मण्डलं चास्या" इत्यादि प्रस्तुत्य "सर्वं त्रयं त्रयं तस्मात्तस्मात् त्रिपुरा
मता" इति । "वेदानां त्रितयं त्रयी हुतभुजा शक्तिर्यं त्रिस्वरास्त्रं लोक्य त्रिपुरो त्रिपुष्कर-
मपि त्रिहस्ता वर्णास्त्रम् । यस्किञ्चिज्जगति त्रिधा नियमितं वस्तु त्रिवर्गमकं तत्सर्वं
त्रिपुरेति नाम भगवत्सन्धेति ते तद्वत् ॥" (श्लो० १६) इति लघुस्तवे । पूर्वचतु शक्त्यां
चतुर्थपटले "त्रिपुरा परमा शक्तिः" (४१४) इत्यारम्भ "त्रिपुरा त्रयातिमागता" (४१६)
इत्यन्तेन प्रायेणान्यथेतिप्राग्भाविनिर्वचनान्युक्तानि, तानि तु तद्दीकापामेवास्माभिर्म्यास्या-
स्यन्त इति तत्रैव द्रष्टव्यानि" (पृ० १३२) इति च ललितासहस्रनामभाष्ये सौभाग्य-
भास्करे ।

१. "अत्र सामरस्य समरसता परम साम्यवत्यन्तामेद" (पृ० १९५) इति सौभाग्यभास्करे
भास्करराय ।
२. "स्पन्दशब्दश्चायं स्वस्वभावपरामर्शमात्रस्य नित्यस्य शून्यताव्यतिरेकनकारणभूतस्य ताव-
न्मात्रसरम्भात्मन शक्त्यपराभिधानस्य पारमेश्वरस्य धर्मस्य विशिष्टलक्षणात् स्पन्द
इत्यर्थानुगमाद् वाच्यत्वेन व्यपदिष्ट" (पृ० १३-१४) इति स्पन्दकारिकाविवृती भट्ट-
रामकण्ठ । "हृदये स्वविमर्शोऽसौ द्राविताशेषविशेषः ॥ भावप्रह्लादिपर्वन्तभावी सामान्य-
समर्थः । स्पन्दः स कथ्यते शास्त्रे स्वात्मन्युच्छलनात्मकः ॥" (४१८२-१८३) इति
तन्त्रालोके । "वस्तुनस्तु न त्रिपुरेति व्यपद्यते वा, केवलं स्पन्दशक्तिरेव भगवत्पञ्चमपि

रज्जुभूते । दीजावस्वायामहकुरकाण्डपत्रपुष्पफलादिवदस्या स्पन्दावस्थायामन्तः सदात्मना
वर्तते यद्भिन्नसत्त्वग्रामभूतः कार्यरूप प्रपञ्च । यस्या पदञ्चस्फारमयपट्त्रिशतस्वगर्भमहा-
हन्तापरामर्शमहाविभूतिरूपप्रपञ्चात्मना महाविकासमावगापञ्चायामेतत्स्थितिव्यक्तिरिक्तो
नापरः कश्चनावतिष्ठते । प्रकाशरूपस्य शिवस्य हि विमर्श एव स्वभावः । तदुक्तं
प्रत्यभिज्ञायाम्—

स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरग्नयथा ।

प्रकाशोऽर्धोपरिक्तोऽपि स्फटिकादिजलेपम् ॥ (१।५।११)

अतः शवस्या युक्त एव शिवो जगत्सृष्टौ प्रभवति, अन्यथा स स्पन्दितुमपि नालम् ।

शिवोऽपि शवता याति कुण्डलिन्या विवर्जित ।

शक्तिहोनो हि यः कश्चिदसमर्थः स्मृतो बुधैः ॥

इति हि देवीभागवतम् । किञ्च, शक्तिरहिते शिवे नाम शिवमहेश्वरशङ्करपरमेश्वर-
महादेवमूढमहेशानेद्याद्यभिधानव्यवहारः, धाम स्थानप्रकाशानुभवोन्मेषोद्यन्तृतादिसिद्धिञ्च नैव
भवत् । तदभावे च, कथं हि नाम परिज्ञायेत् शिव । अथ यथाकथञ्चित् शिवे परिज्ञातेऽपि तत्र
शिवशक्तिसामरस्यात्म परिपूर्णह्यपरामर्शस्थितिलक्षण मोक्षाख्यमकृत्रिम शर्म, सृष्टिस्थितिसंहार-
तिरोधानानुग्रहात्मक प्रत्यभिज्ञाहृदयेकादशसूत्रोक्तमाभासवरक्तिविमर्शनवीजावस्थापनतद्विकीर्ण-
नात्मक वा कर्म न प्रभवताम् । अपि च, अशक्तः शिव इत्यङ्गीकृतौ ध्यानसमाधानवेलाया
महानन्दोदधिनिमग्नाना महायोगिना विश्वैकात्म्यारम्भशक्तिसामरस्यमहाह्वरमण तत्र

तथा तस्याऽऽभासरूपतया स्फुरन्त्युदेतीति व्यपत्त इय च" (पृ० ५) इति स्पन्निगण्ये
क्षेमराजः । "स्पन्दो नाम परमास्तत्त्वरूपेण प्रसारः" (पृ० २८२) इति योगिनीहृदय-
दीपिकायाम् । "स्पन्दः पट्त्रिशतत्वात्मना परिणामः । तेनाभ्याकृतनामहपजगत एव
स्पन्द इति प्रायेण तत्रैषु व्यवहारः" (पृ० ४४) इति वरिवस्यारहस्यप्रकाशे । एतैर्न
परामा तन्निधः यद्भिन्नसत्त्वातीतः किञ्चिद्व्यवहाररूप पट्त्रिशतत्वात्मना परिणममानो
धर्म स्पन्द इत्यभिधीयते ।

१. अमरदोने ॥ सृष्टिस्थितिसंहारानाख्याभासात्मकं कृत्यपञ्चकमभिपतय । एतच्च महार्थ-
मञ्जरी ३९-४० कारिकयोस्तत्परिमले च विस्तरेणोपपादितम् । तत्रानाख्यमित्याख्या-
शून्यत्वमुच्यते । आख्या च पञ्चम्यादिस्यूतवाक्यत्रितयस्वभावा । भासा च सृष्ट्यादिकृत्या-
क्रान्तविश्ववैचित्र्यव्यवहारमभिधी सर्वोत्तीर्णा सर्वानुप्राहिणी च पारमेश्वरी विच्छक्तिः ।
तत्रानाख्यातत्वं यामकेश्वरदर्शनेऽप्यङ्गीकृते । "अनाख्या तिरोधानानुग्रहो समष्टिः,
शून्यपञ्चनेत्रव्योदासीन्यावममनरूपायस्थानविशेषो वा" (पृ० २३) इति वरिवस्यार-
हस्यप्रकाशे भास्कररायः । एवं चरस्मिन्मते भासास्वरूपनाख्यायामेवान्तर्भूतम् । सृष्टि-
स्थितिसंहारानाख्यात्रयपञ्चकसृष्टिप्रकरणे व्याख्यातम् ।

मनसः स्थिरीकरणं च न भवति । तत्केन्दु घर्मेयम्भुमयात्मकत्वात्ताम धाम क्षमं कर्म रतिः स्थितिश्चेति सर्वमप्युपपद्यत इति भावः ।

तदेव परिस्फुरतात्म शक्तिभावापन्न तेज सूक्ष्माकारस्वरूपमादधत् वदलीकृतनिश्चेष-
तस्वप्नामस्य जगतो बीजाङ्कुरभावेनाविच्छिद्यते । जगदुद्गमनप्रसन्नरूपिणी महाशक्ति विश्ववैचित्र्य-
मवविभासयिषुर्वामाज्येष्ठारोद्रयात्मना सृष्टिस्थितिसंहृतिवरी शृङ्गाटाकारता धत्ते । एवमेपा
परमेश्वरी परमा शक्तिरेकेव ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी ज्ञानत्रियेच्छासत्त्वमात्मिका त्रैलोक्य
सृजन्ती त्रिपुरा परिकीर्त्यते । इदन्ताप्रसरोन्मुक्तौ सृष्टिमार्गं स्वाभाविक विहाय गुह्यतमुत्पत्त्या
सहारमार्गं प्रति मध्यचारमार्गेण मूलाधारगतचतुर्दलपद्ममध्यत्रिवेणकुलस्थानाद् यदोल्लसति,
तदा मूलाधारादित्तदाधारगतकमलोद्गमनिर्भेदनक्रमेण ब्रह्मस्थानगतह्यारमसिवाधिष्ठानाकौव-
लक्षितप्रकाशभुव प्राप्य महाप्रकाशशिवमेलनसमुज्ज्वलित महानन्दलक्षण चन्द्रमण्डलं द्वावयन्ती
महामामरस्यमहानन्दानुभवरूपाभूतस्यन्दारमपरमानन्देन नन्दिता कुलेश्वरी देहाभिमानिनोसर्विद्
पद्मप्रशतस्वसमुदायरूपकुलशरीराभिमान विमृश्याथदिष्टप्रभानृता रयक्त्वाऽकुलस्थानवर्तिनं
निर्गुणं निर्लक्षणं कुलरूपविवर्जितं च परं पुरुषमुपैति । एव सहारक्रमेणोपभोगमनुप्राप्य तत
स्वेच्छावशात् सृष्टिमार्गं प्रविश्य कुलपुरुष प्रलोभयन्तीरावतिच्छेद्यते । पुनरेकारिणी महास्फुरता-
रूपाऽऽद्यानन्दमयी महाहृन्तात्मिका स्वसविदमनुभवति । तदेव गमागमेन स्वेच्छया जगच्चित्र-
विरचनविलापनकारिणी स्वस्वातन्त्र्यव्यतिरेकेण नान्यदुपादानसहकारिवारणादिकमपेक्षते ।
तदुक्तं प्रत्यभिज्ञाहृदये—“चित्ति स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः”, “स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मी-
लयति” (सू० १-२) इति ।

विश्वोत्तीर्णा भानैवशरीरिणीय त्रिपुरा विश्वान्यन्ता प्रकाशमानाऽऽत्मविद्याशिवाख्येन
तत्त्ववशेन व्यक्तिभावमयवे, वर्णययात्मक शक्तिनयात्मक च रूपमाधत्ते । धाम्मवाधिष्ठात्री
ज्ञानशक्तिवर्गमेवे बीजे विद्यारूपतयाऽमृतप्रकाशिका, कामबलात्मिका क्रियाशक्तिः कामराज-
बीजे महाचमत्कारसम्पादयिनी, शिवरूपिणी चेच्छाशक्ति शक्तिबीजे परमशिवसामरस्यापादि-
कैत्येव श्रयशरेय देवी महानिपुणसुन्दरी श्रीविद्यारूपेण प्रपद्यते । नित्यापोढशिकार्णवव्याख्यातृभि-
शिवानन्दादिभि स्थलद्वये (१।१८७, ५।१) पाठभद्रमुखेन कामतत्त्व विपतत्त्व मोक्षतत्त्व च
व्याख्यायते । तत्र शिवानन्देन कामराज शक्ति-बाष्मवबीजार्थकत्वेनेमानि पदानि व्याख्यातानि ।
कामराजबीजस्य कामबलारूपत्वम्, शक्तिबीजस्य विपनिर्हरणार्थत्वम्, वास्तवस्य च मोक्षप्रदत्व
प्रतिपाद्यतेऽनन्व । अतः शिवानन्दव्याख्याय न कमप्यसामञ्जस्य घटते । तन्मालोके तु कुलपुरुष-
प्रामाण्येनैपामर्गान्तरं प्रतिपाद्यते । तद्व्या—

अन एव विषमोऽयमव्यक्तहृकलात्मक ।

कामतत्त्वमिति योमत्कुलपुरुष उच्यते ॥ (३।१४६)

इत्यादिना कामतत्त्वम्,

वाचचक्षुःश्रोत्राकार ध्यानधारणवर्जितम् ।

निपतस्त्वमनञ्जात्य नव स्नेहात् प्रकाशितम् ॥ (३।१६९)

इत्यादिना विपतत्त्वम्,

निरञ्जनं परं धाम तत्त्वं तस्य तु साञ्जनम् ॥
 क्रियाशक्त्यात्मकं विश्रमयं तस्मात् स्फुरेद्यतः ।
 इच्छा कामो विषं ज्ञानं क्रिया देवी निरञ्जनम् ॥

एतत्त्रयसमावेशः शिवो वैरव उच्यते । (३।१७१-१७३)

इत्यादिना च निरञ्जनं तत्त्वं प्रतिपाद्य तत्त्वत्रयस्य इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपत्वमाख्यायते ।
 नित्यापोडशिकार्णवे तु वाग्भवं ज्ञानशक्तिमयम्, कामराजबीजं क्रियाशक्तिमयम्, शक्तिबीजं
 चेच्छाशक्तिमयमिति विशेषः । मन्त्रप्रकरणे नेत्रतन्त्रप्राभाष्येन मन्त्राणां शिवशक्त्यात्मस्वरूपत्वं
 प्रत्यपादि । तद्वदेवात्रापि त्रिपुराऽऽत्मविद्याशिवाख्येन तत्त्वत्रयेण व्यक्तिमागता त्रिवीजरूपता
 पते । श्रीविद्यार्थमनुचिन्तयत आराधकस्य च “स्पर्शनं चावलोकश्च” इत्युत्तरपट्टकदिशा
 मन्त्रचैतन्याभिव्यक्त्या स्वयमाविष्टा भवति, रामाराधको महात्रिपुरसुन्दरीसतत्त्वो भवतीति
 यावत् ।

अत्र “तस्यां परिणतायां तु न कश्चित्पर इष्यते” (४।५) इति, “रमते स्वयमव्यक्ता
 त्रिपुरा शक्तिमागता” (४।१६) इति च शक्तिपरिणामवादः प्रतिपादितो भवति । “बीजा-
 धरूपायामङ्कुरकाण्डपत्रपुष्पफलादिवच्छक्त्यवस्थायामन्तः सदात्मना वर्तते कार्यरूपः प्रपञ्चः”
 [श्रुजु० पृ० १९५-१९६] इति च व्याख्यायते सत्कार्यवादः शिवानन्देन । प्रतिपाद्यते
 शौपनिषदाना तान्त्रिकाणां चान्न विशेषो आस्कररायेणैवम्—“शौपनिषदाना पक्षस्तु परस्य
 चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्मायाख्या । सा च जडैव । सैव च जगतः परिणाम्युपादानम् । परं
 ब्रह्म तु विवर्तौपादानम् । अत एव जगदोऽपि मायिकत्वाज्जडत्वं मिथ्यात्वं च । . . . तान्त्रि-
 काणां पक्षस्तु परचिन्निष्ठा या चिच्छक्तिरोपनिषदानामपि समता सैवानन्तरूपत्वान्मायेत्युच्यते ।
 . . . तत्परिणाम एव प्रपञ्चः । अत एव च चिद्रूपः, “चिद्विलासः प्रपञ्चोऽयम्” इति ज्ञान-
 वासिष्ठात् । अत एव च सत्योऽपि” (पृ० १३५) इति । एतेन परिणामवाद एव नित्यापोडशि-
 कार्णवप्रतिपाद्य इत्याद्याति; तथापि—“विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतम्” इत्यादि-
 शक्तिगामूनिश्लोचप्रदर्शितदिशा स्वानन्त्यवस्थुज्जुम्भित आभासवाद एव काश्मीराद्वयवाद-
 पीवानुभूत इति तत्र तत्र संवेगु शाक्तेषु चागमेषु प्रतिपाद्यते । अत एव सद्वाचनावगतिचेतो-
 भूतिभ्यां शिवानन्दविद्यानन्दान्मायामाभासवादमुख्येनैव व्याख्यायते ग्रन्थः ।

आभातो हि नाम नान्यथाभावः, प्रत्युतान्त स्थितस्यैव बहिः प्रकाशनमुन्मेषपदाभिधेयम् ।
 उन्मेषप्राप्यं सांख्यानां विह्वलितप्रणात् परिणामात्, वेदान्तिनामन्यथाप्रयत्नरूपादिवर्तित्वाच्च
 परंपरा भिद्यते । प्रकाशो ह्यत्र स्वतन्त्रायाः सतिदः स्वीकृतो न पुनरचेतनायाः प्रकृतेः । अपि च,

१. भास्वरप्रभृतिभिराचार्यैर्विहृतपरिणामवाद एवाङ्गीकृतः । ॥ एषात्र प्रतिपादितो न
 त्वाभासवादः काश्मीरागमसंमतः । किमेतेनैतद्व्यस्यितुं शक्यते यस्मिन्नापोडशिकार्णवा-
 विर्भावजातो मातीदाभासवाद इति ।

प्रकृतिपरिणामवादे गुणानां साम्यं वैषम्यमुच्येति, अत्र तु स्वतन्त्रा चिन्तिः स्वस्वातन्त्र्येणाविवृता सती तत्तद्रूपेण स्वात्मानं प्रकाशयतीति न वैषम्यावकाशः । अन्तःस्थितस्यैव बाह्यत्वापादनं हि प्रकाशः । वेदान्तिनां ब्रह्म चेत्तन सदपि न स्वेच्छया स्वात्मानं जगदात्मना प्रकाशयेत्, तस्मिन् स्वातन्त्र्याभावात्कनूतवानुपलब्धे । चितिस्तु स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः । सा हि—

जगच्चित्रं समालिख्य स्वात्ममूलिकयात्मनि ।

स्वयमेव तदालोक्य प्रीणाति परमेश्वरी ॥

तस्य प्रकाशश्च न सत्त्वगुणमात्रावो भ्रमो वा, अपि तु चेतनस्य चेतनत्वेनैव स्वस्वातन्त्र्येण सर्वदा सर्वात्मना मानम् । एव चास्मिन् मते प्रपञ्चस्य सविदेकात्मत्वं सिद्धयतीत्याभास-वादोऽयं निर्दुष्टत्वाद् वरीयान् परिणामवादविवर्तवादाभ्याम् । आभासवादोऽयं प्रतिबिम्बवाद-नाम्नाऽभिनवगुप्तेन तन्त्रालोके तृतीयाह्निकारम्भे (पृ० १-३३) महता सरम्भेण प्रतिपादितस्तत् एवावलोकनीयो विशेषजिज्ञासुभिः ।

भास्कररायेण यद्यपि शक्तिपरिणामवाद एवाङ्गीक्रियते । उच्यते च—“एव च पञ्चदशेऽपि प्रपञ्चकारणतया शक्तेरावयवकत्वे परश्चिद एवान्तर्गढत्वात्प्रोपनिषदं कल्प्यम्” (पृ० १३५) इति, तथापि नैतेन स शक्तिपारम्पर्यवादीति भ्रमितव्यम्, योमिनीहृदयव्याख्याना-वसरे तेनैव—“पूर्वं ह्यन परश्चिदनिरासस्तु शक्तिनिरासवादिनो अल्पकथया मुख्यमुद्रण-मात्रार्थो न तु वादकथया” (पृ० २३) इत्युक्तत्वात् । प्रत्युत “तेन जननमरणादिकेशमयससार-जनकत्वाद् विषय शक्तिः । तद्विनिर्माणदमृतं शिवम्” (पृ० ४६) इति चरित्रस्यारहस्यप्रकाशे यद्वत् स शिवपारम्पर्यपञ्चपातित्वमात्मनो व्यनक्ति । शिवानन्दविज्ञानन्दाभ्यामपि शक्तिशब्दः सर्वत्र विमर्शवाचित्वेन प्रयुज्यते । परवर्तिनि काले शंकास्तदशंभयोः समेलनेन शोभन्मवदर्शनं प्रवृत्तम्, यत्र हि शिवशक्तयोः समसत्ताकत्वमङ्गीक्रियते । अत एव भास्कररायेण तन्मन्त्रोक्तम्—“केवलशिवस्यैव केवलशक्तेरपि सृष्ट्यादिजनकत्वायोगात्” (पृ० २२-२३) इति । प्रकाश-विमर्शयोर्मिलितयोरेव सृष्टिजनकत्वमिति तदनुवर्तिनी व्याख्या विदधन्ती शिवानन्दविज्ञानन्दोः शोभन्मवदर्शनप्रतिपादकावेव ।

यद्यपि प्रकाशविमर्शयोर्मिलितयोरेव शब्दार्थसृष्टिजनकत्वमवशिष्टम्, तथापि प्रकाशाश-स्यैवार्थमृष्टो विमर्शास्यैव शब्दमृष्टो जनकत्वमङ्गीक्रियते । त्रैपुरे दर्शने तु प्रकाशविमर्शाश-भूतात् पञ्चशक्तिष्वनुर्वहिसंयोगरूपात् श्रीचक्रादेव सर्वं प्रवर्तते । एव चायंशब्दमृष्टयोरपि चत्रेमृष्टावेवान्तर्भावः प्रसिद्धयति । अतश्च त्रैमृष्टिरेवात्र विस्तरेण प्रपञ्च्यते ।

१. इष्टव्यम्—भारतेश्च आफ सेटर्स, पृ० २५०

२. भास्कररायेण तु चरित्रस्यारहस्यप्रकाशे (पृ० ४७) अर्थमयी शब्दमयी चेति सृष्टिद्वय-श्रुतिं तदनन्तरम्—“अक्षमयी देहमयी चेति सृष्टिद्वयं तु शालक्रोडनकार्षे स्तूलगृहसमाना-कारादेन सूक्ष्मगृहनिर्माणतु-यमयंमृष्टावेवान्तर्गतम्” इत्युक्तम् । तत् दर्शनान्तरसंस्कार-मूलकम् ।

चक्रमयी सृष्टि.

श्रीचक्रस्य सम्भव

अथ प्राधान्येन योगिनीहृदयमाधृत्य चक्रमयी सृष्टिं प्रतिपाद्यते । 'देशकालानवच्छिन्नं तद्रूपं परम महत् । निसर्गसुन्दरं तत् पुरानन्दविघूर्णितम् ॥' (१ । ३५) इत्यत्र योगिनी-हृदये हकारादिमहाबिन्द्वन्तानां सकल-सकलनिष्कल निष्कलानां त्रयाणामप्यूर्ध्वं स्थिता त्रिरूपसमस्तवस्तुभ्यः पुरातनी देशकालानवच्छिन्ना परममहद्गुणा स्वभावसुन्दरी परप्रकाशात्मकपरशिवसामरस्यपरिपूर्णपुरानन्दशालिनी विमर्शशक्तिः श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी वर्णिता । वामकेश्वरदशने त्रिपुराभिधानं परं ब्रह्मेति प्रागेव प्रतिपादितम् । सा परा शक्तिः स्वेच्छया यदा विश्वसर्जनरूपा स्वात्मनः स्फुरत्तामाविर्भावयति, तदा पद्मत्रिशत्तत्त्वात्मकविश्वसृष्टिकाले सर्वप्रथमं विश्वमपस्य श्रीचक्रस्य सम्भवः । तद्यथा योगिनीहृदये—

यदा सा परमा शक्तिः स्वेच्छया विश्वरूपिणी ॥
स्फुरत्तामात्मनः पश्येद्यदा चक्रस्य सम्भवः । (१ । ९-१०)
आत्मनः स्फुरणं पश्येद्यदा सा परमा कला ।
अम्बिकारूपमापन्ना परा वाक् सद्गुदीरिता ॥
बीजभावस्थितः विश्वः स्फुटीकर्तुं यदोग्मुखी ।
वामा विश्वस्य वमनादङ्कुशाकारता गता ॥
इच्छाशक्तिस्तदा सेयं पश्यन्तीवपुया स्थिता ।
ज्ञानशक्तिस्तथा ज्येष्ठा मध्यमा वामुदीरिता ॥
ऋजुरेखामयी विश्वस्थितौ प्रथितविग्रहा ।
तत्सहस्रविंशत्यां तु वैन्दव रूपमाभिता ॥
प्रत्यावृत्तिकर्मेणैव शृङ्गाटयपुरुज्ज्वला ।

१. 'वामा ज्येष्ठा रौद्री' (श्लो० २३) इति कामरूपाविलासश्लोकव्याख्यानप्रसङ्गे चिद्वल्लीकारेण मठनानन्देन प्रकरणमेतद्व्याख्या व्याख्यातम्—“श्रीपराभट्टारिकामयमिदमेव बिन्दुतत्त्वमूर्ध्वधोमुखनवयोग्यात्मकश्रीचक्रमभवदित्याहुः—वामेति । वामा ज्येष्ठा रौद्री अम्बिका; चकारात् परा शक्तिश्च । इमा पञ्च शक्तयोऽनुत्तराशसूता । अनुत्तराशाः श्रीचक्रान्तर्गताद्योगुक्तानि पञ्च त्रिकोणानि ।” “इच्छाज्ञानक्रियाशास्ता इमाश्चतस्रः शक्तयः उत्तरावपवा ऊर्ध्वमुखत्रिकोणचतुष्टयरूपाः । अयं भागः—पराविलसनरूपा एता वामा-ज्येष्ठा-रौद्री अम्बिका परा, तथा इच्छाज्ञानक्रियाज्ञानाश्च, “एतच्छक्तिनवकमय नवत्रिकोणचक्रमिति । एतच्चतुः शक्त्याम्—‘आत्मनः स्फुरणं पश्येद्यदा सा परमा कला’ इत्यारम्भ्य ‘वैखरी विश्वविग्रहा’ इत्यन्तेन सम्यङ् निरूपितम्” (पृ० ४५) इति । एतेन पञ्चशक्तिचतुर्वह्न्यात्मकं श्रीचक्रं पश्यन्तीमयमित्युपपाद्यते । एतच्च व्याख्यानं प्रकरणविहृतं व्याख्यानांतरविहृतं च प्रतीयते । एकादशधा पश्यन्ती वाक् सातृकाप्रकरणे प्रदर्शिता । तदेवात्र प्रकृतम् ।

क्रियाशक्तिस्तु रौद्रीय वैखरी विश्वविग्रहा ॥ (१ । ३६४०)

नित्यापोहशिकार्णवेऽपि—

यामा शिक्षा ततो ज्येष्ठा शृङ्गाटाकारत्वा गता ॥

रौद्री ॥ परमेशानि जगद्ग्रसनरूपिणी । (४ । ९-१०)

ज्ञानशक्ति क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ॥ (४ । ११)

इति स एवायं उक्त स्फुटीकृतश्च श्रीमता शेषकाचार्येण त्रिपुरसुन्दरीदण्डके— श्रुतिरिति यदि सर्वगुणनाभभूमी निजेच्छासमुन्मेषसमय समासाद्य बालाग्रकोट्यशरूपा विगर्भीकृताशेषससारबीजाऽनुबध्नासि कद तदा त्वमम्बिका गीयसे । तदनु परिजनितकुटिलाप्रतेजो-
रुक्मुरा जमनि वामेति सस्तूपसे । ततो वदसुस्पष्टरेखा शिक्षा ज्येष्ठेति सभाव्यसे । सैव शृङ्गाटकाकारस्ताम्रगता तदा रौद्रीति विख्याप्यसे ॥ (२४) इति । अस्यार्थोऽर्धरत्नावल्या
(पू० २०४-२०५) द्रष्टव्य । सीमाग्यमुधोदयेऽपि—

अस्याम्बिकाशभूता शक्ति स्वासेन धान्तया साकम् ।

समरसभाव याता जाता ज्योतिर्मयी महाबिन्दु ॥

सैव स्वेच्छोद्रेकाद् यामा वमनादमुष्य विश्वस्य ।

धनोक्तनिजरूपा सृष्टि शृङ्गाटवामरेखा स्यात् ॥

ज्येष्ठा ज्ञानावेशादज्जी स्थितिरेतद्वगरेखा स्यात् ।

रौद्री क्रियोपरागात् सहतिरेतस्य दक्षिणा रेखा ॥

इत्यमिष यस्यान्तो जाता माता त्रिकोणरूपेण । (३ । १-३) इति ।

श्रीसिद्धनाथपादै बुलररनशास्त्रे कुलशास्त्रदृष्ट्या सोऽयमर्थ एव विवृत —

अनन्व यत्पर ज्योति सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।

इच्छा नुण्डलिनी तस्य तेजो नादसमुद्भूत ॥

इच्छानादसमाधोयाद् रौद्री शक्तिरजायत ।

आमामाधाररूपेण चन्द्रविम्बार्धमम्बिका ॥

धमात् बुलोदयो ध्याति बुलोपश्चादमुच्यते । इति ।

इयता प्रथमेन चतुर्नववर्गमष्टिरूप श्रीचक्र नवमस्य वैन्दवचक्रस्याष्टमस्य मध्यम्यचक्रस्य च निष्ठाति प्रतिष्ठादिना । अत्र परावाकूप वैन्दव चक्रम्, पश्यन्तीमध्यमाऽखरीरूप च मध्यम्यधम् । अयमर्थो यागिनीहृदय-पत्राप्युक्त —

धृयावाराद्विगर्भान्ताद् बिन्दो प्रस्पन्दसविद ॥

अनागपरमार्थत्वात् स्फुरताऽऽहरीयुतात् ।

प्रगुण विश्वरूढरीस्थान मातृनयात्मनम् ॥ (१११०-११)

वैन्दवमध्यम्यधमो समष्टिः कामवहा

वैन्दवमध्यम्यधमया समष्टिमुक्त रूपमेव कामवैन्दवदत्तं कामवैन्द्वेति नाम्नाऽभिधीयते । अतोऽयमर्थ कामवहाविशालो सार्वभौममुक्त —

स्फुटशिवशक्तिसमागमबीजाङ्कुररूपिणी परा शक्तिः ।
 अश्रुतरूपानुसरविमर्शलपिलदयविग्रहा भाति ॥
 परशिवरविकरनिकरे प्रतिफलति विमर्शदर्पणे विशदे ।
 प्रतिसृचिचिरे कुडचे चित्तमये तिविशते महाबिन्दुः ॥
 चित्तमयोऽहङ्कारः सुव्यक्ताहारं समरसाकारः ।
 शिवशक्तिमिधुनपिण्डः कवलीकृतमुवनमण्डलो जयति ॥
 सितशोणबिन्दुयुगल विविक्तशिवशक्तिसकुचप्रसरम् ।
 वागयंमृष्टिहेतुः परस्परानुप्रविष्टविस्पष्टम् ॥
 बिन्दुरहङ्कारात्मा रविरेतन्निधुनसमरसाकारः ।
 काम, कभनीयतया कला च दहनेन्दुविग्रहो विन्दु ॥
 इति कामकला विद्या देवो चक्रकामात्मिका सेयम् ।
 विदिता येन स मुक्तो भवति महानिपुणमुन्दरीरूपः ॥

कामकला नाम त्रिपुरोपासकानां परम रहस्यम् । मण्डनमित्रपत्न्या भारत्या कामकला-
 रहस्यं पृष्टेन भगवता शङ्कराचार्येण परकारं प्रविश्य तद्वहस्यं परिज्ञातमिति श्रूयते । पामरजन-

१. वाङ्मयीं सृष्टिर्मातृकाप्रकरणे व्याख्याता विशेषेण, अत्रापि सामान्येन प्रतिपाद्यते ।
 भास्कररायेण वरिचस्यारहस्यप्रकाशे विवृतेऽयं सृष्टिप्रक्षेपे कामकलाविलासस्था इमे श्लोका
 अपि व्याख्याता भवन्तीति तदनोद्भिद्यते—

“यथा सूर्याभिमुखदर्पणे तदन्तःप्रविष्टकिरणादुभयकिरणसंवलनरूपस्तेजोबिन्दुविक्षेपः

शुक्लादीं प्रादुर्भवति, तथा प्राच्यदृष्टवशात् स्वान्तःसहृत्विच्यसिद्धतायां प्रकाशरूपं मह्यं

स्वीयो शक्तिमयलोकमितुं तदभिमुखीभूय तदन्तस्तेजोरूपेण प्रविश्य शुक्लबिन्दुभावनमयते ।

ततस्तं ‘बिन्दु’ रक्तक्या शक्तिः प्रविशति । तेन संमिश्रबिन्दुदृक्छानो भवति । तत्र च

हार्दकलारूपोऽप्येकः पदार्थविशेषो भवति । स च बिन्दुः समष्टिरूपेणैकः स्फुटशिवशक्ति-

सामरस्यनामा कामो रविरप्रीयोनात्मक इत्यादिशब्दैर्येव हि ज्ञेयते, स्पष्टिरूपेण इयम् । तत्र

शुक्ल इन्द्र रक्तोऽग्निरिति बिन्दुद्वयात्मकत्वादिसर्वं इति च व्यञ्जितमिति । अत एव च रवे

रात्रायप्रवृत्तमावास्थायां चन्द्रे च प्रवेशस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् समष्टिबिन्दो रवित्वम् । एवं

च कामाख्यो बिन्दुविलासो हार्दकला चेति व्यवभवक एकः पदार्थोऽप्यदिप्रत्याहारवत् काम-

बलेत्पुच्यते । इदमेव च समस्तसृष्टिवीजम् । अत एवाकाररहकारयोर्मध्ये सर्ववर्णपाठः ।
 अकारस्य सकारादिभिरन्तत्वात् सकारस्य कप्योगरूपत्वान्न तद्विर्भावः शङ्क्यः । एतन्मूल-
 भूतं महा भु सुरीयबिन्दुरित्युच्यते । तत्रापान्यां भूयस्त्वह्यपान्यामकाररक्षात्म्यामुत्पन्ना
 कामकला व्यताभ्यस्तबिलक्षणार्हवदयाख्या । अकाररक्षारोमयात्मकत्वं शिवशक्तिद्वय-
 रूपत्वं चार्हवदम् निष्पृष्टोऽयं । अत एव तत्राभ्यानां सूत्रमादिह सूत्रान्तानामतिलगुष्टीना-
 मर्हपदवाच्यत्वम्” (पृ० ५०-५१) इति । शोभाग्रमुपोदयेऽपि प्रथमे प्रपञ्चे वाङ्मयी
 (१४-२७), अयंमयी च (१२८-४९) सृष्टिः प्रतिपादिता ।

परिगृहीता कामकला नात्र प्रदत्तस्य समाधानस्य वा विषयः, किन्तु “विन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु” (११८५) इत्यादिना नित्यापोहशिकारणवादो निगूढं प्रतिपादिता कामकलेवेति तु गुरव । सेयं कामकला नित्यापोहशिकारणवादो द्वादशश्लोक्या “तामोकारासरोद्धारा” (११८) इत्यादिना स्तुता । अस्मा कामकलायाः “त्रिकोणमेकादशम बह्विगेहं च योनिकम् । शृङ्गाटं चैव एकारं नाममि परिकीर्तितम् ॥” (त० वि० ३१९४, पृ० १०३) इत्यादिनामभि परित्यो- मानमेकारादारमाधारभूतम् । तदेतदुक्तम्—“यदेकादशमाधार” (११६) इति । बौद्धैरपि—“एकाराकृतिं यद्विष्य मध्ये षट्कारभूषितम् । आलयं सर्वसौख्यानां बोधरत्नकरण्डकम् ॥” (त० वि० ३१९४; पृ० १०४) इत्यत्रैव विषयः स्मृत इव प्रतीयते । तदेव परावश्यन्तीमध्यामा- वैतरणीरूपस्य वैन्दवस्य मध्यम्यस्य च समष्टिभूत रूप कामकला, सेव च वाग्यंमृष्टितुरिति स्पष्टीभवति ।

नवयोनिकम्

ततो नवयोनिकं प्रवर्तते । अत्र च धर्माधर्मौ, आत्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा, ज्ञानात्मा चेति चत्वार आत्मानः, मातृमेयी, प्रमा चेति पदार्थनवकमाधिर्भवति । तदुक्तं योगिनीहृदये—

धर्माधर्मौ स्यात्मानौ मातृमेयी तथा प्रमा ॥

नवयोन्यात्मकं चक्रं चिदानन्दघनं महत् ॥

चक्रं नवात्मकमिह नवधा भिन्नमन्यकम् ॥

वैन्दवासनसंख्यं सर्वतानत्रिचक्रकम् ॥

अश्विकारूपमेवेदमगारस्य स्वरावृतम् ॥ (११२-१४)

अनेन तृतीयं चरमिदमश्विकारमयम्, अगारचक्रमित्यस्यैवापरमभिधानम्, अत्र पोह्य- स्वरानामवस्थितिर्भवतीति च स्पष्टीभवति । अयिमश्व-यानुगुण्यायात्र विन्दुनिकोणवसुकोणात्मकं चक्रमयमश्विकारमयमिति व्याख्येयम् । सौभाग्यसुबोधये तु—“वामादीच्छाद्यष्टप्रतिविम्बैरष्ट- कोणमुत्पन्नम्” (३१५) इत्यत्र वामाग्नेष्टारोद्वयमश्विकेच्छाज्ञानाश्रित्याशान्ताशक्तिप्रतिविम्बभूतमष्ट- कोणमित्युक्तम् । सुमनोदयवासनाया चैतद्देव्या मूढम पुन्यंष्टकमश्वधामि (१७ श्लो०) । काम- कलाविलसि (२९ श्लो०) शपसपवर्गमयमेतच्चक्रम् ।

वशाद्वयम्

नवत्रिकोणानां वैन्दवस्य च परितः प्रतीयमाना प्रमा दत्तः, तद्वपमेव प्रथमदशारम् । द्वितीयदशारमपि तद्वपमेवेति पुण्यानन्तमृतानन्दो । प्रथमदशारे बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां आविर्भाव इति निबानन्दः (पृ० २९८), भूतानां तन्मात्राणां चैतन्मृतानन्दः । चतुर्दशारप्रस्तारेऽग्ने- म् चरणचतुष्टयेन सह बुद्धिर्मेन्द्रियाणामाविर्भावदर्शनादत्रात्मानन्दव्याख्यानमेवोचितम् । तत्संज्ञनपरं येनवचन्याख्यानं नात्र समञ्जसम्, प्रथमदशारेण तत्र कस्यापि पदार्थस्य स्फुरणा- प्रदर्शनात् । द्वितीयदशारे बुद्धिर्मात्राणोचराणां यन्त्रादीनां वचनादीनां च स्फुरणम् । योगिनी-

हृदयदीपिकानुसारमत्र प्रथमदशारे यरलवक्षपसहस्रवर्णानामवस्थितिः । अस्मिन् व्याख्यानोऽप्य-
रादिचतुर्दशकोणान्तेषु चक्रेषु स्थापितेषु वर्णेषु मकारस्यावस्थितिं क्वापि न दृश्यते । अतोऽत्र
सेतुवन्धव्याख्यानमेव युक्तिमत् । कामकलाविलासे त्वत्र तवर्गटवर्गयोरेवस्थितिः प्रदर्शिता ।
द्वितीयदशारे च ककारादयो दश वर्णा अवतिष्ठन्ते ।

चतुर्दशारनिष्पत्तिप्रकारः-

विन्दुत्रिकोणाष्टकोणप्रथमदशारात्मकस्य चक्रचतुष्टयस्य प्रथमा समेत द्वितीयदशारमेव
चतुर्दशाररूपेण परिणमते । इतो बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि मनोबुद्धयहङ्कारचित्तात्मक
धान्यं करणचतुष्टयं प्रवर्तते । अत्र ढकारादिमकाराताश्चतुर्दशवर्णा अवतिष्ठन्ते । काम-
कलाविलासे तु (श्लो० ३१) अकारादिचतुर्दशवर्णात्मकमेतत् । दशारद्वयचतुर्दशारात्मक-
मेतच्चक्रमत्र रौद्रीप्रभामयम् । दीपिकायां तु विन्दुत्रिकोणात्मकं चन्द्रगमम्बिकामयम्, अष्ट-
कोणादिचतुर्दशकोणान्तं चक्रचतुष्टयं च गौडोरूपमिति व्याख्यातम् ।

श्रीचक्रे भूतलिपिदिन्यास

अत्राष्टकोणादिचतुर्दशकोणान्तेषु चक्रेषु वर्णविन्यासे योगिनीहृदये कामकलाविलासे च
प्रकारद्वयमवलोक्यते । योगिनीहृदयेऽष्टकोणे षोडश स्वराः, प्रथमदशारे मकारादिषकारान्ता
दश वर्णा, द्वितीयदशारे ककारादयो दश, चतुर्दशारे च टादिभान्ताश्चतुर्दश वर्णा सन्नि-
वेशिता । एव चात्र पञ्चाशदेव वर्णा योगिनीहृदयमन्त्रा । कामकलाविलासकांशे त्वष्ट-
कोणं सप्तपदवर्गमयम्, प्रथमदशारं तवर्गटवर्गमयम्, द्वितीयदशारं चवर्गकवर्गमयम्, चतुर्दशारं
च चतुर्दशवर्गमयमुपवर्णितम् । आहृत्यात्र द्वाचत्वारिंशद्वर्णानि भवन्ति । एष च क्रमं सारदा-
तिलकप्रतिपादित (७१-५) द्वाचत्वारिंशदशरम्यं तवर्गवर्गात्मकं च भूतलिपिक्रममुसरति ।
सौम्यं क्रमं सौभाग्यसुखोदये—

द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनियमो मध्यमोनिर्पण्यतः ।

नादमयैर्गवर्गैर्मध्यमया तावदसरेष्वाति ॥ (३१७)

इत्यत्र मध्यमावाग्रपूर्वाऽभिमतः, वैखरीप्रपञ्चस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । स्पृष्टा मध्यमा भूतलिप्याहवेति
शामकलाविलासोक्तो विषयो मातृकाप्रकरणे पूर्वमेवोक्तः ।

पञ्चाशत्तुर्दशवर्गचक्रमर्थः श्रीचक्रम्

पञ्चाशत्तुर्दशवर्गमयोगाच्चक्रसम्भवः प्रतिपाद्यते । स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणपरम्परया
पत्तिसत्तात्मम्, विपरीतायाम् बहिःसत्तात्ममिति समयः । एव च नवत्रिकोणात्मकं श्रृंगुरं च
चतुर्दशकोणान्तं प्रसरति । एतद्वाह्यगतमष्टचक्रम्, षोडशारम्, चतुर्दशारोपशोभितं ब्रह्मजयात्मकं
श्रृंगुरं च श्रीचक्रस्य बहिरङ्गत्वेनाभिमुख्यते नित्यापोदशिकार्णवयोगिनीहृदयादियु । अत एव
निरापोदशिकार्णवस्य मातृकासु, सामवेस्वरोमनविवरणे, अर्धरत्नावल्या च "एतद्वाह्यगतम्"
इत्यादिवोऽप्यर्थं श्लोचं श्रीचक्रस्य बहिरङ्गप्रतिपादनपरं इति श्रुत्वा पञ्चाशत्तुर्दशवर्गमात्मक-
नवत्रिकोणरूपात्तरङ्गस्वरूपविवेचनतः महिप्रतिपादनश्लोकानामन्ते स्थापितः । एवमेव

योगिनीहृदयेऽपि चन्द्रमरोऽनेव परिसमाप्यते । द्विष्टस्य बहिरङ्गभूतस्य श्रीचक्रावयवस्य तत्र प्रचारान्तरेणैव व्याख्यानं दृश्यते । तच्चाग्रे वक्ष्यते ।

श्रीचक्रस्य वाचस्तुष्ट्यात्मकत्वम्

योगिनीहृदये वैन्दव चक्र परावाग्रूपम् मध्यस्थं च पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपमुक्तम् । अष्टारादिचतुर्दशारान्तं च वैखरीवर्णानामवस्थितिर्द्विगता । कामकलाविलासे तु—

परया पश्यन्त्यापि च मध्यमया स्थलवर्णरूपिण्या ।

एताभिरेकपञ्चाशदक्षरा वैखरी जाता ॥ (श्लो० ३२)

हृत्पतेन स्पष्टीभवति यदत्र वैन्दव चक्र परावाग्रूपम्, मध्यम्यं पश्यन्तीरूपम्, अष्टारादिचतुर्दशारान्तं चतुष्टयं च मध्यमावाम् रूपमभिमतमिति । एताभिरेकपञ्चाशदक्षरा वैखरी प्राप्यते ।

तथाष्टरात्र कादिभिरेष्टभिर्वैखरीवर्णरूपचितम्, षोडशदलाक्षं च स्वरगणसमुदितम् । रत्नगुणमिश्रात्मकं विदुष्य सामभूयाश्चिन्तम् । विन्दुनयमयतेजस्विनयमेव भूपुरात्मकान्तिम-
चरूपेण परिणमते । एव पश्यन्तीमध्यमावैखरीसक्त्य एतावत्पर्यन्तं विजृम्भमाणा त्रिकोणादि भूपुरपर्यन्तं श्रीचक्रात्मना विराजते । सीमागम्युपादयेऽपि श्लोकद्वयैव एवार्थ उक्तः (३१/९) । सुमगादयवामनाया चतुर्षु श्लोकेषु (१०-१३) स्तूलं घरीरमेव श्रीचक्रात्मना भाषयित्वा वृत्तत्रितयं सामभूयस्त्वान्वात्मकं त्रैत्रयम्, षोडशदलं सूताक्षमानमात्मकम्, अष्टरात्रं चाष्टरात्राद्यष्टविष्टममुपवर्गितम् । “उपेष्टारूपचतुष्टयेण वामारूपभ्रमित्रयम्” (१११९) इत्यत्र मागिनीहृदय भ्रमित्रयस्य तदन्तरालस्थितमष्टदलषोडशदलपद्मद्वयमप्यभिमतं टीकाकाराणाम् । एव च चन्द्रममेतद्वामारूपम्, चतुरस्रं च उपेष्टारूपमित्यम्बिकारीश्रीवामा-
उपेष्टारूपेण श्रीचक्रस्य सिद्धयति ।

श्रीचक्रस्य वाचनात्तरम्

मागिनीहृदयार्जव (१११९-२१) श्रीचक्रस्य सक्षिप्तं वाचनान्तरमुपदिष्टम् । तदनुसारं वैन्दव चक्र त्रिरात्रं च चिद्रूपम्, अष्टरीणि साम्पत्यनीतारूपम्, दशारद्वयं चतुर्दशारं च घातिरूपम्, अष्टरात्रं विद्यारूपम्, षोडशदलं प्रतिष्ठापयम्, चतुष्टयेण च निवृत्त्यावारम् । अत्र साम्पत्यनीताकारात्रिविद्याप्रतिष्ठानिवृत्तया गणनादिभूतपञ्चरत्नस्य कला अभिमताष्टीका-
काराणाम् । गिढालागमेषु तु पदप्रकरणे पदत्रिगतत्वेषु पञ्चवर्णानां व्याप्तिं प्रदश्यते । तदनुसारं व्याख्यानमेवात्र प्रकरणानुगतं प्रतिधाति न ।

श्रीचक्रस्य सारारम्भ

इयां प्रपट्टनं मृत्त्रिभेन भवत्वात्मकश्रीचक्राणिप्रतिष्ठा । पूजनं चास्य चक्रस्य गहनं नैव किञ्चित् । अतोऽमुता सारारम्भः प्रपञ्चयेत् । यथा हि—नवयोयादिगुणिव्यन्तं मृत्त्रिभं, गुणिव्यादितरपान्तं सारारम्भं, एतन्मार्गद्वयमेव त्रिपुरावन्नमूच्यते । अस्य च

त्रिधा नवधा च भावन क्रियते । तत्र त्रिधा भावन सृष्टिक्रमेण, नवधा भावन च सहारक्रमेण । एकस्य वल्लेद्वयो शक्तयोश्च संयोग सति बौन्दवत्रिकोणाष्टकोर्णनवयोनिचक्र भवतीत्येक प्रकारः, वल्लित्रये शक्तित्रये च कृते सति दशारचक्रद्वय चतुर्दशारचक्र च निष्पद्यन् इति द्वितीय प्रकारः, अष्टदलकमलेन षोडशदलकमलेन चोपेत चतुरक्षत्रयात्मक तृतीय चक्रमिति तृतीय प्रकारः । एव सृष्टिक्रमेण चक्रस्य त्रिप्रकारत्वमुक्तं भवति । अथ सहारक्रमेण तस्य नवधा भावनम् । तत्र भूत्रयेण प्रथमम्, षोडशारक द्वितीयम्, अष्टदल तृतीयम्, मनुकोर्ण चतुर्थम्, दशकोण पञ्चमम्, दशारक षष्ठम्, वसुकोण सप्तमम्, मध्यव्यध्रमष्टमम्, त्र्यध्रमध्यं नवममिति । त्रैलोक्यमोहन सर्वाभापरिपूरक सर्वसंक्षोभण सर्वसौभाग्यदायक सर्वार्थसाधक सर्वरक्षाकर सर्वरोगहरं सर्वसिद्धिकरं सर्वानन्दमय चेति क्रमेण तेषां नामानि ज्ञेयानि । परिपूर्णंऽस्मिन् महाचक्रे महादेवी महात्रिपुरसुन्दरी परिपूज्यते ।

श्रीचक्रनिवासिन्धुः शक्तयः

त्रैलोक्यमोहनाद्येषु नवचक्रेषु क्रमेण नादो बिन्दु कला ज्येष्ठा रौद्री वामा विषम्री दूतरी सर्वानन्दा चेति नवशक्तयोऽवतिष्ठन्ते । सृष्टिक्रमे त्रिकोणादिवचतुरस्त्रान्तानां चक्राणां प्रकाशाशास्त्रारौद्रीज्येष्ठावामारूपत्वमुक्तम् । अथ सहारक्रमे चतुरस्त्रादिवैन्दवान्तानां तेषां विमर्शाशान्ता-इच्छा-ज्ञाना-क्रियारूपत्व प्रतिपाद्यते । तत्र नादबिन्दुरूपचतुरस्त्रषोडशदलात्मक चक्रद्वय शान्ताशक्तिमयम्, कलारूपमष्टदलपञ्चमिच्छाशक्तिमयम्, ज्येष्ठारूप चतुर्दशार ज्ञानाशक्तिमयम्, रौद्रीवामाविषम्रीदूतरीसर्वानन्दारूपशक्तिपञ्चकमय च द्विदशाराष्ट्रकोण-त्रिवेणवैन्दवाक्षयचक्रपञ्चक क्रियानाशक्तिमयम् । एव सृष्टिक्रमे सहारक्रमे च चतुष्कलामयस्य श्रीचक्रस्य कामवलारूपत्वमस्माति । पूर्वं बिन्दुगमितस्य मध्यव्यध्रस्य कामवलारूपत्वमुप-पादितम् । तेन प्रभृतस्य सृष्ट्यात्मकस्य सहारात्मकस्य च परिपूर्णस्य चक्रस्यापि चतुष्कल-मयत्वात् कामवलारूपत्वमेवति भावः ।

द्विविधः क्रमोदयः

‘स्तुरत्तामात्मनः पश्येत्तत्र चक्रस्य समम्’ (यो० ११०) इति प्रतिपादितम् । नैवावदेव । आयरणचक्रान्तराशक्तिनिरस्तत्रिंशदस्थितयोगुरुमण्डलमपि च श्रीदेव्यवयव-सूक्तिमेवेत्याह कामवलारुपविमर्शः —

त्रमण पदविशेषः त्रमोदयस्तेन वक्ष्यते द्वेधा ।

आवरणं गुरुरादित्यद्वयमिदमम्बापदाम्बुजप्रधर ॥ (श्लो० ३५) इति ।

अत्र त्रमण पदत्रयम् । त्र च द्विविधः — पदविशेषस्य, त्रमोदयरूपस्य । तत्र पदविशेषो नाम गुरुरादौ अन्तर्कोटिचरपात्मकान्-उपशान्तिजननगामर्धम् । त्रमोदयो नाम दिव्यमिदमान-षोपकान्-उपशान्तिगामर्धयोगुरुमण्डलात्मकतया प्रसरणम् । अत्र पदविशेषः पूर्वं प्रतिपाद्यते ।

१. श्रीचक्रस्या आवरणदेवताः

वामकलाविलासे—

सेय परा महेशी चक्राकारेण परिणमेत यथा ।

तद्देहावधवाना परिणतिरावरणदेवता सर्वाः ॥ (श्लो० ३६)

इत्यादिना सन्दर्भेण सृष्टिन्मेषावरणदेवता प्रदर्शिताः, नित्यापोढसिकार्णवसुभगोदय-
वासनादिषु तु महारक्रमेण । पूजोपयोगितया संहारक्रमेणैव ता अत्र प्रदर्शयन्ते । तत्र त्रैलोक्य-
मोहनाभिधेये चतुरस्रेऽणिमादयो दश ब्रह्माण्याद्यष्टौ च प्रकटाह्वा योगिन्यः पूज्यन्ते । सर्वासापरि-
पूरकान्निधेये षोडशारे गुमाह्वाः वामार्काणिषाद्याः षोडशदेव्यो भूतेन्द्रियमनोमयविकारषोडशक-
रूपा योगिन्यः पूज्यन्ते । सर्वसंशोभनाभिधमष्टारं गुप्ततरयोगिनीसज्ञा अनङ्गदुसुमाद्या
अभ्यस्तमहदहङ्कृतिन्मात्राकारा अष्टौ देव्योऽप्यासते । सर्वसौभाग्याभिधेये चतुर्दशारे
सन्प्रदाययोगिन्यः सर्वसंशोभिणीप्रभृतयश्चतुर्दशकरणरूपाश्चिन्तनीयाः । सर्वार्थसाधकान्निधेये
द्वितीयदशारे कुलोत्तीर्णाह्वा देवीधोकर्मेन्द्रियविषयमयाः सर्वसिद्धिप्रदाया दश योगिन्यः पूज्याः ।
सर्वरक्षारुराभिधेयं प्रथमदशारं निगमाह्वा भूततन्मात्रात्मकाः सर्वज्ञाश्च दश देव्योऽधिसिद्धन्ति ।
सर्वरोगहराभिधेयेऽष्टारे रहस्याम्या पुर्यष्टकरूपा वशिन्माद्या अष्टौ योगिन्योऽवतिष्ठन्ते ।
सर्वमिद्धिप्रदाभिधेये त्रिकोणे परापररहस्यायाः कामेश्वरीवज्रेणीभगमालिन्दाः पूज्याः । सर्वानन्दा-
भिधेये वैन्दवे चक्रेऽनिरहस्यास्या महानिपुरमुन्दरी पूज्यते । अत्र महायोगिनिसर्वानन्द-
मयस्थानगन्महादेवताया षडङ्गावरणाद्वाह्यदेते पञ्चमोत्तरपीरस्त्यदक्षिणाशाचतुष्टये
जन्ममोहवशरतम्भपदचतुष्टयेत आणवन्तु वासादकुसास्त्यमायुधचतुष्टयं पूजनीयम् । एतदपि
परापररहस्याम्ययोगिनीमयमिति सुभगोदयवासना (श्लो० ५४) । अणिमाचावरणदेवतानामप्रपञ्ची
निरयापोढसिकार्णवसुभगोदमादिषु द्रष्टव्यः । प्रकटाह्वाप्रभृतय एता देव्यश्चक्रेश्वरीपदेनोक्ताः
सुभगोदयवामनायाम् (श्लो० ४७) । सोऽयं विषयो योगिनीहृदयेऽपि पूजापटले (श्लो० ९३,
११६-११८) विस्तरेण प्रदर्शितः । एतावान् विषयः—श्रीचक्रद्वारधारासंयोगेन भूतरीतिशेष-
पट्टपूजनमादिष्टमत्रेति (३११२) । एता देवताः कथेनपद्धत्यामेव स्तुताः—

ईताद्वैतमहामोहनर्वरीक्षपणसामः ।

भास्वानिव जयत्येको गणेशो हूतरोयुतः ॥

प्रतिभाया परोत्थागो निषाकर द्वापदः ।

द्वीयुक्तः स जयति बहुवस्ताण्डवान्वितः ॥ (पृ० २६८) ।

निरयापोढसिकार्णवे षोडशनिरगानामोपदेशो विद्यते । तासु कामेश्वरीभगमालिन्यो-
रेश्वरगानागात्रावन् । गितानी पूजनादिषु तत्र नोपदिष्टम् । योगिनीहृदये तु (३१६९)
गिष्टा निगात्रिकोणे चतुरस्रान्तरांशे वा पूज्या इत्युक्तम् । नवचक्रेश्वर्यो योगिनीहृदये
(३१९-३२) त्रिपुरा - त्रिपुरेश्वरी-त्रिपुरमुन्दरी - त्रिपुरवासिनी - त्रिपुराथी - त्रिपुरमालिनी-
त्रिपुरागिनि - त्रिपुराभिषङ्गा-महात्रिपुरमुन्दरीनाममिष्टादिष्टाः । निरयापोढसिकार्णवे षडङ्गदि-

करीप्रभृतयोऽष्टौ विद्या उद्धृताः । नामा नामानि चार्थरत्नावल्या सकेतपद्धतिप्रमाणेनैवं प्रदर्शितानि—

त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।

श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा त्वष्टमी त्रिपुरात्मिका ॥ (५० १०७)

सुमगोदये तु 'महानिपुरसुन्दरी' इति चतुर्थचरणपाठ (५० २९०) । तथा चात्र योगिनीहृदयानिहिता (२१९-२२) नव चन्द्रेदवयवः स्वीक्रियन्ते । नित्यापोढशिक्षाणवे योगिनीहृदयोद्धृता (२१४) सप्तमी मूर्तिविद्या न द्रव्यते, अतोऽर्धरत्नावल्यामष्टौ वैद्यो व्याख्याताः । अत्रैवं प्रतीतम्—नवचन्द्रेदवरीणा त्रिपुराप्रभृतीना करशुद्ध्यादिविद्याभिः साक सवन्धः पराकालिक इति । करशुद्ध्यादिविद्या आवाहनादिषु कर्मसु चिनिपुक्ता इति न तेषा कश्चन चन्द्रेदवरीभिः सवन्ध प्रदीयते ।

२. गुह्यइक्तिस्तत्समाराधनस्थानं च

अथ प्रमोदयो वर्ण्यते । दिव्यसिद्धमानवौघप्रयवती गुरुमण्डलाभिधा गुरुपङ्क्तिरावरण-
पूजामानन्तस्त्रिकोणे पूज्येति योगिनीहृदये (३११३) दृश्यते । ऋजुविमिश्र्यामपि (५० २२५)—“प्राङ्मध्ययोग्योः पुनरन्तराले सपूजयेत् प्राग् गुह्यादपङ्क्तिम्” (११४) इति प्रपञ्चसारप्रामाण्येन तदेव गुरुपङ्क्तिस्तमाराधनस्थानं निर्णीतम् । चिदानन्दधनपरमार्थः प्रकाशविमर्शात्मा परमकारणिक परमेश्वरः स्वयमेव ह्यस्तमान कामकलाविन्दुरूपकामेश्वरकामे-
श्वरीरूपदिव्यमिधुनप्रमुखादिव्यसिद्धमानवौघादित्रमावतीर्णो गुरुमण्डलात्मा सन् कतिचन भक्तिभाजः सरक्षति । गुरुमण्डलमेतन्नित्यापोढशिक्षाणवे (४१९) पारम्पर्यपदेन सूचितम् । व्याख्यात च तद्विस्तरेण तत्रैव चिदानन्दविद्यानन्दाभ्याम् । पारम्पर्यं हि दिव्यसिद्धमानवभेदेन प्रियकारम् । “इह विद्याया सन्तानद्वयमस्ति—कामराजसन्तानो लोपामुद्रासन्तान इति । विद्यायाः सकीलनिष्कूलभेदेन सन्तानद्वयमस्ति । तयोः कामराजसन्तानः सकीलविद्यानुबन्धी विच्छिन्नश्च । विच्छेदो नाम पारम्पर्यवियोगः । इतरो निष्कूलविद्यानुबन्धी लोपामुद्रा-
गत्पादिपरिणीतरीत्यादिविच्छिन्नश्च” (५० २१८) इति शिवानन्दः । “इह श्रीविद्यारत्नायामे-
षापनद्वयमस्ति—नामराजसन्तानं लोपामुद्रासन्तानं चेति । नामराजसन्तानप्रमस्तु सकल-
विद्यानुगन्धर्वविच्छिन्न इति प्राचीनगुरवोऽप्याचक्षते । लोपामुद्रासन्तानप्रमस्तु विच्छिन्नतया प्रवर्तनं इति वर्णयन्ति” (५० ७१) इति चिद्वल्लीवारो नटनानन्दः । “इह पुष्यानन्दा हादि-
विद्यायामरन्ताभिमानिनः” (५० ३६) इति चिद्वल्लीवचनेनैव ज्ञायते कामकलाविलासो

१. कामराजसन्तानः वादि, लोपामुद्रासन्तानो हादिः । तत्र—“हादेः कामेश्वरप्रधानत्वात् हादेः कामेश्वरीप्रधानत्वात्” इत्यस्यामोदितोक्तः सौन्दर्यलहरीव्याख्याता (५० १६५) ।
२. “नित्योत्तीकरणकत्रय हादिविद्यार्थकारे वाडेऽपि गुणोपसहस्रन्यायेन सर्वाङ्गतानपायान्” (५० ६३-६८) इति सेतुष्योत्तरत्रयेव स्पष्टतया प्रवर्तते ।

हादिविद्याग्न्य इति । चिद्वल्लीकारस्तु कादिविद्याभिमानी प्रतीयते, तेन हादिविद्याक्रमस्य विच्छिन्नत्वोपपादनात् । शिवानन्दादिभिस्तु कादिविद्याक्रम एव विच्छिन्नतयोपपाद्यते । प्रपञ्चमारे शारदातिलके च हादिविद्यैवोद्धृता । सौन्दर्यलहरीमपि कादिविद्यातः पूर्वं हादिविद्योद्धारः । अतो हादिविद्यैव प्राचीनेति वयमवोचाम । अद्यापि नित्यापोडशिकार्णवे कादिविद्योद्धृता । दृश्यते च शङ्करमठपरम्परासु प्राधान्येन कादिविद्योपासना । अतो हादिकादिविद्ययोः प्राचीनार्वाचीनत्वविषयः साम्प्रतं निर्णेतुमशक्यः । दिव्यीघसिद्धीघमानवीघ्रमो हादिविद्यानुमारी प्रनिपादिन ऋजुविमर्शिन्यामर्यरत्नावल्या ज्ञानदीपविमर्शिन्या सौभाग्यसुषोदये च । स च प्रदर्शितोऽस्माभिरित्यत्र । कादिविद्यायां त्वेष क्रमोऽन्वेषणीयः । “यथा वीपक-सन्ताने श्रीमती लोपामुद्राजस्त्यपत्नी प्रधानभूता, विनष्टसन्तानं पुनरुत्थाप्य प्रवर्तयतीति कृत्वा सा प्रधानभूता तत्र, तथात्रापि बलीमानन्दसजः कामदेवो रतिभर्ता विनष्टसन्तानं पुनः पुनः प्रवर्तयतीति तन्नामाद्भुतमिदं सन्तानम्” (पृ० २२४-२२५) इत्यर्थैरन्नावलीकार । इतः परागभवा व्यवस्थिता सिद्धोपमानवीपपरम्पराऽन्वेषणीया कादिविद्यायाः ।

१. नित्यापोडशिकार्णवे कादिविद्या योगिनीहृदये च हादिविद्योद्धृतेति मूलप्रत्यस्वारस्यात् प्रतीयते । टीकाकाराणामत्र वतने मतवैभिन्न्यम् । शिवानन्देन नित्यापोडशिकार्णवो हादिविद्यापरत्वेन व्याख्यायते, विद्यानन्देन पूर्वं कादिविद्यापरत्वेन व्याख्याय प्रपञ्च तदनु हादिविद्योद्धृता । भास्कररात्रेण कादिविद्यैव व्याख्यायते । स योगिनीहृदयमपि कादिविद्यापरत्वेनैव व्याख्यायति । अमृतानन्दस्तु तत्र हादिविद्यानुद्धरति । निम्बार्पाडशिकार्णवे “मादन तदपः शक्तिः” (११११) इत्यत्र मादनशक्तिपदयोर्व्या ककारैकारयोरेव स्वारस्यम्, तथैव योगिनीहृदये सम्पूर्णस्य सम्प्रदायार्थप्रकरणस्य (२।२६-४८) हादिविद्यायामेव स्वारस्यम् । विद्यासर्वेश्वरबोधोक्तौ (२।४१) इत्यत्र बहुवचनोपात्तस्य सकारप्रपञ्च हादिविद्यायामेवोपलब्धेः । “बहुवचनाभ्यामपि द्वित्वसद्व्ययं कथ्यते” (पृ० १२८) इति भास्कररायवाचोपुक्तिः, मादनशक्तिपदाम्बो हकारसकारावत्र प्राह्याविति शिवानन्द (ऋजु० पृ० १०९) व्याख्यानं च सममेव तयोः स्वस्वसम्प्रदायानुगमनमात्र-प्रस्थापकम् ।

२. इष्टम्—“त्रिराहर्गस्त्यापदिचिता धाचार्या वृत्तपत्र” तारस्वती गुपमा, व० २० म० २ पृ० २२ ।

३. “एतेन हादिविद्यायामेवासिम्पन्त्रे विषयतां वर्णयन्तो निरस्ता ।.....यच्छरीरे तेरेव विद्यानगनवर्णस्यैव स्तुतिरित्युक्तेश्च” (पृ० १७) इति भास्कररायोक्तिर्न स्तोदयामा । यतो हि शिवानन्देनैव संप्रदायस्य हादिविद्याविषयता शि पाद्यते, न विद्यानन्देन । विद्यानगनवर्णस्यैव स्तुतिरित्युक्तिश्च विद्यानन्दस्य, न शिपायस्येति ।

दिव्योपावतारक्रमः

अथात्र दिव्योपावनारक्षैः प्रदर्शयते । मध्यत्र्यश्रमध्यस्थानगतोऽङ्गणपीठस्थितसमस्त-
विद्याभिधेयमहात्रिपुरसुन्दरीदेवीविमृष्टरूपो महाप्रकाशरूपः परमानन्दलक्षण परमशिव एव
प्रथमो गुरुः । अस्य गुरोः श्रीचर्यानाथ इति सजा । स च कामेश्वरः स्वामिभार्यै विमर्शाभार्यै
स्वशक्त्यै कामेश्वर्यै कृतादौ प्रथममुपदिदेश । मध्यत्र्यश्रमध्यकोणगतकामरूपपीठस्थितवाग्भववीजा-
भिधेयकामेश्वरीदेवीविमृष्टरूपश्रीपद्मोद्भवायदेवस्नेतागुरुः । मध्यत्र्यश्रमध्यक्षिणकोणगतजालन्धर-
पीठस्थितकामराजबीजाभिधेयवज्रोद्वरीदेवीविमृष्टरूपश्रीपद्मनाथदेवो ह्यापरगुरुः । मध्यत्र्यश्रो-
त्तरकोणगतपूर्णगिरिपीठस्थितशक्तिबीजाभिधेयमममालिनीदेवीविमृष्टरूपश्रीमित्रेशनाथदेवः कलि-
गुरुः । अयोरस्तावत्स्या चेताद्वापरकलिगुरुश्च इमे ज्येष्ठमध्यमवालात्स्या मन्त्रविद्यानुद्भागुरुश्च
उक्ताः (पृ० २२०) । दिव्योपपरम्पराया पञ्चमो गुरुरयंरत्नावत्स्या क्रोधमुनिभट्टारकः । एव
पञ्चवात्र दिव्योपगुरुवः प्रदर्शिता । ते च समाना कादिविद्याया हादिविद्याया च । ऋजु-
विमर्शिनीकारेण तु पञ्चमो दिव्योपगुरुर्न व्याख्यात । कोपामुद्भवास्त्ययोरत्र दिव्योपे परिग-
णनम् । नामानि चात्र पठेव दृश्यन्ते । एवमेव चिद्वत्स्यामपि (७१-७२) । उपक्रमे च सप्त
दिव्योपगुरुव इत्युक्तम् । कादिविद्यागुरुत्वेन सुप्रसिद्ध क्रोधमुनिभट्टारकोऽत्र शिवानन्देन
सावहित परिवर्तक इव प्रतीयते ।

भास्तर पीठचतुष्टयम्

अत्र कामरूप-पूर्णगिरि-जालन्धर-ओङ्कशाभाह्वारचत्वार पीठा सन्ति प्रदर्शिता ।
अभिकाशा शान्ताद्याश्च चतस्रः शक्तयः क्रमेण परस्पर सामरस्यमापन्ता पीठचतुष्टयस्येव
परिणमन्त इत्याद्युक्त योगिनीहृदये । तद्यथा—

भासनाद्विश्वरूपस्य स्वरूपे बाह्यदोऽपि च ।

एताञ्चतस्र शक्तयस्तु का पूजा ओ इति क्रमात् ॥

पीठा, कैन्दे पदे रूपे रूपानीते क्रमात् स्थिता ।

चतुरस्र तया विन्दुषट्कयुक्त च वृत्तकम् ॥

अर्धचन्द्र त्रिकोण च रूपाण्येषा क्रमेण तु ।

पीतो धूम्रस्तथा श्वेतो रक्तो रूप च कीर्तितम् ॥ (१४१-४३) इति ।

पीठचतुष्टयवर्तीनि स्वयम्भवादीनि लिङ्गाणि

एतेषु मनोबुद्धचहृद्धारितात्मकेषु कामरूपादिपीठेषु उत्तद्वृत्तिचतुष्टयमयानि लिङ्गाणि
स्वयम्भवादीनि वसन्तीत्युक्त सौभाग्यसुषोढये—

१. अप चम ऋजुविमर्शिनीस्य (पृ० २१८-२२१) । सुमयोदये (पृ० २१५), सौभाग्य-
सुषोढये (पृ० ३१८-३१९) चात्र विशेषः कथ्थनावलीकयते । तत्रैव द्रष्टव्यः सः ।

२. बन्दशाब्दोऽत्र विण्डशब्दपर्यायः । विण्ड-शब्द रूप एषानीतपदार्थो जपप्रकरणे लिप्यध्यां द्रष्टव्यः ।
योगिनीहृदयेऽप्यत्र—“विण्डरूपपदप्रणियमेदनाद् विमर्शमेवकम्” (३१५) इत्येवमात्रविम-
रूपेणेति धर्णिता । अस्यार्थस्तत्रैव दीपितार्थो द्रष्टव्यः । अत एव “विण्डारूपविधान्ति-

पुनरेव कामपीठे तदग्रकोणे स्थिते मनोरूपे ।
 प्रतिफलित तज्ज्योतिः स्वयम्भुलिङ्ग समीहितं सद्भिः ॥
 दक्षिणकोणेऽहङ्कृतिरूपे जालन्धरे तु सक्रान्तम् ।
 परधाम बाणलिङ्गं जार्तं सन्नान्त्युपाधिभेदवशात् ॥
 मध्यत्रिवोणकोणे वामे श्रीपूर्णपीठमेगस्मिन् ।
 बुद्धिमये परस्तेज प्रतिफलित त्वितरलिङ्गता यातम् ॥
 चित्तमये श्रीपीठे ज्योतिर्विन्दौ यदस्य सन्नान्तम् ।
 प्रतिफलित परधाम्नः परलिङ्गं तत्प्रकीर्त्यते प्रार्त्तः ॥

मोगिनोद्दयेऽपि—

स्वयम्भुर्वाणलिङ्गं च इतरं च परं पुनः ।
 पीठेष्वेतानि लिङ्गानि सोऽस्थितानि वरानने ॥
 हेमवन्मूकबुमुमगरवन्दनिमानि तु ।
 स्वरावृत्तं त्रिकूटं च महालिङ्गं स्वयम्भुवम् ॥
 कादितान्ताक्षरोपेतं बाणलिङ्गं त्रिकोणकम् ।
 वदम्बगोलकाकारं चादितान्ताक्षरावृतम् ॥
 सूरमरूपं समस्तार्णवतं परमलिङ्गकम् ।
 विन्दुस्य परानन्दकन्दं नित्यपदोदितम् ॥ (१४४ ४७)

इत्युक्तम् । अथ ऋजुविमर्शिनी (पृ० १७१)—अयंरत्नावली (पृ० १७१)—मुमनोदप (पृ० २८७)
 निर्दिष्टौ वर्णानामकपत्रमोगिं विचित्रः ।

श्रीचक्रस्य धामप्रयागमकरस्य मृष्टधामात्मकत्वं च

मुमनोदये (पृ० २९५) कामरूपपीठमश्चित्रात्मकम्, जालन्धरपीठं सूर्यचक्रात्मकम्,
 पूर्वांगिरिः सोमचक्रात्मकम्, ओम्पाणपीठं च ब्रह्मचक्रात्मकं वर्णितम् । नित्यापोऽक्षितार्णवे
 ऋजुविमर्शिनीधामयंरत्नावल्या च सम्पूर्णं चक्रमेव सोमसूर्याश्चिरूपणं मृष्टिस्थितिसंहारादिरूपेण
 च प्रदर्शितम् । तद्यथा—

ततः मृष्टिर्महाचक्रं तृतीयं तु हुताशनम् ।

मध्यं स्थितिर्द्वितीयं तु सहारः प्रथमं च यत् ॥ (१४२)

चतुरस्र पञ्चदश च हुताशनपिष्ठातृकं मृष्टिचक्रम्, चतुर्दशर दशरद्वयं च सूर्याधिष्ठातृकं
 स्थितिचक्रम्, अष्टारं मध्यं त्रयं च सोमाधिष्ठातृकं सहारचक्रमित्यर्थः । ऋजुविमर्शिनी

मीरदपंगुणगुणानां (३।११७) इत्यत्रामृतानन्देन—“विष्टे मुक्ताः वदे मुक्ता रुये मुक्ता
 यश्चानन । एषामने च ये मुक्तास्ते मुक्ता नात्र संशयः ॥” (पृ० २८५) इति प्रामाणिक्य-
 यचनमुत्तरार्थापरम्, विष्टमूनेभ्यः पिष्टादिभ्यो मुक्तस्यैव वस्तुनो मुक्तत्वात् ।

त्रैपुर चक्रमेतदेवमुपवर्णितम्—‘त्रिभेदमिन्न सृष्टिस्थितिसंहारात्मक सोमसूर्यबृहस्पतिष्ठातृक शक्तिकामवाग्भवधीजप्रधान ब्रह्मविष्णुशुद्धमय जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूप पुण्यिष्यन्तरिक्षाद्युपलभित-
मकारोकारमकारविग्रहमृगादिशब्दराश्युज्ज्वल क्रियाज्ञानेच्छापरपर्याय सत्त्वरजस्तम त्वमात्र
सर्वदेवतासार विश्वात्मकमिदं त्रैपुर महाचक्रमिति’ (पृ० ६४) इति ।

श्रीचक्रस्य चतुरूपत्वम्

ऋजुविमशिन्धुदूतेषु (पृ० ६५-६६) संकेतपद्धतिवचनेषु तु चक्रस्य चतुरूपत्वमुप-
वर्णितम् । तद्यथा—

ब्राह्म्याद्यष्टौ च यद्युक्तमनङ्गकुसुमात्मकम् ।
सृष्टिचक्र तथा प्रोक्त स्थितिचक्र ततः परम् ॥
चतुर्दशार प्रथम दशार पुनरेव तत् ।
स्थितिचक्र तथा प्रोक्त संहारमपि सशृणु ॥
ब्रह्मिण्यष्टौ तदादिस्थ ज्यैष्ठ्यं मध्यं कमात् पुनः ।
संहारस्त्रिविध प्रोक्तस्तपनाख्या सर्वचक्रगा ॥ इति ।

अर्धरत्नावलीधृते संकेतपद्धतिवचने चक्रस्य चतुरात्म्यरूपत्व लक्ष्यते । तद्यथा—

पूर्वाम्नायः सृष्टिरूपः स्थितिरूपस्तु दक्षिण ।
संहार पश्चिमो ज्ञेयो ह्यनाख्यस्तुत्तर स्मृत ॥ (पृ० ६५) ।

सर्वालोक्यमर्थं सौभाग्यमुद्योदये सलेपेण सगृहीतम् । तद्यथा—

चतुरश्रपोडशाष्टच्छदात्मकचक्रत्रय त्रिधा सृष्टि ।
पूर्वाम्नायो वाग्मवबीज सङ्घत् त्रिमूर्तिर्देवत्वम् ॥
मनुकोण द्विदशार त्रितयमिदं कामराजयोज स्यात् ।
स्थितिरेव देवताना त्रयमपि तद्वच्च दक्षिणाम्नायः ॥
अष्टत्रिंशोणमध्याश्रितय तार्तीयमेव संहारः ।
अत्रापि देवतानामसीदयमेव पश्चिमाम्नाय ॥
सर्वमनाख्यारूपं तुयं शिवनातिदेवताभिहितम् ।
स्यादुत्तरसमयात्मकमेव स्रोतोमय महाचक्रम् ॥ (३।१०-१३)

श्रीचक्रस्य नवनिर्वाणमयत्व बोधनित्यामयत्व च

अर्धरत्नावल्या श्रीचक्रस्य नवनिर्वाणमयत्व बोधनित्यामयत्व बोधपवर्णितम् । तद्यथा—

“अथैष सृष्ट्यादित्रितय प्रत्येक त्रैविष्यात्मक नवनिर्वाणमयमवगन्तव्यम् । पुनरेतदेवस्य
सप्तष्टिपट्यात्मना चतुरूपत्वमवगन्तव्यम् । यथा सर्वाष्टिमृष्टिः, सृष्टिमृष्टिः, स्थितिमृष्टिः,
संहारमृष्टिः, अनाख्येति सृष्टिपञ्चक-पूर्वे, एव स्थितिपञ्चक दक्षिणे, तथा संहारपञ्चक
पश्चिमे । अनाख्यारूपमुत्तरमेकरूपमेव । एव चक्रस्य त्रिपञ्चोत्तरमष्टिपट्यात्मना
पोडशात्मकत्वात् पोडशानित्यारूपत्वमवगन्तव्यम्” (पृ० ६५) इति । अथ चाद्यं गतेनपद्धति-
समत इति सर्वबोद्धेन सञ्चनेन ज्ञायते—

सुदर्शनम् पञ्चगुत योगिनीचक्रमण्डलम् ।

यो जानाति स मुक्तात्मा सोऽवयवी देशिकाग्रणी ॥ (पृ० ६६) इति ।

श्रीचक्रस्य त्रिधा भावनम्

एवविषयस्य श्रीचक्रस्य सकल-सकलनिष्कल-निष्कलरूपेण त्रिधा भावनं योगिनीहृदये समुपदिष्टम् । तद्यथा—

अकुले विपुमज्ञे च साक्षे बहौ तथा पुनः ।

नाभावनाहते शुद्धे लम्बिकाग्रे भ्रुवोऽन्तरे ॥

बिन्दो तदर्धे रोधिण्या नादे नादान्त एव च ।

शक्तौ पुनर्ध्यापिकाया समनोन्मनिगोचरे ॥

महाबिन्दो पुनश्चैव त्रिधा चक्र तु भावयेत् ।

आजान्त सकल प्रोक्त तत सकलनिष्कलम् ॥

सम्पन्त्य परे स्थाने निष्कलं च त्रिधा स्थितम् । (११२५-२८)

अत एव श्रीचक्रस्य त्रिधाधाररूपरक्त नवभादमयत्वं च प्रतिपाद्यते तत्र तत्र । एतत् त्रिधा विभाजनमेव श्रीचक्रस्यान्तरं पूजनमुच्यते ।

सुन्दर्युपास्तिः

तत्र सुन्दर्युपास्तिस्तावद् द्विविधा—बहिर्ध्यापान्तर्ध्यागभेदात् । बहिर्ध्यागः पात्रासादनादि-
ध्यान्तिस्तवान्त कर्मसमूहः । अन्तर्ध्यागो नामापात्राद्वान्तान्त तेजस्तन्त्रोविभावनम्, मानसी
देवपूजा या, तस्य त्रय इति तत्त्वतः त्रिधा सोमाम्यभास्करे (पृ० ५) भास्कररायः । अन्तर्ध्याग-
त्रिविधः—सकलः, सकलनिष्कलः, निष्कलश्चेति (पृ० ५) सेतुबन्धे । श्रीचक्रस्य त्रिधा
विभावनमेतदनुपदमेव प्रतिपादितम् । अत्राय भावः—उपास्यायाः परमेश्वर्यास्त्रीणि हृषाणि
भवन्त्युपास्तियोग्यानि—स्त्रूल मूढम पर वेति । तत्राद्य करचरणाद्यवयवशील मन्त्रसिद्धिमता
चतुरिन्द्रियपाणीन्द्रियबोधयोगम् “ततः पद्मिना देवी” (११३०) इत्यादिना प्रतिपाद्यते ।

१. ‘विपसाते’ इति तन्त्रान्तरसंमतः पाठः ।

मेदुर्यापः कुलो ज्ञेयो मध्ये तु विपसंज्ञितः ।

मूले तु शाक्तः कपिनो धीपनादप्रवर्तकः ॥

अप्रित्तस्ततश्चोर्ध्वमङ्गुलानां चतुष्टयः ।

इति नेत्रतन्त्रोक्तम् (भा० १ पृ० १४७) पूतवचने, तन्त्रालोकविवेचयुक्ते “बह्विधियानुयोगात्”
(भा० २, पृ० ३९) इति वचने च विपसाद्वर्यं प्रयुक्ते । योगिनीहृदयवदत्रापि शाक्ता-
नगतरत्नेषां प्रगतक व्यापारो ध्याययातः । बौध्दीशाक्ते इति ध्याययेन
‘अतिमयम्’ (पृ० १९) इत्युक्ता तत्कमेवैव स्वच्छन्दताप्रसूतः प्रमाणितः ।

द्वितीयं मन्त्रात्मकं पुण्यवतां श्रवणेन्द्रियवागिन्द्रिययोर्योग्यम् । तृतीयं वामनात्मकं पुण्यवतां मनसो योग्यम् । सत्यपि रूपत्रैविध्ये देव्या भावना द्विविधैव भवति—सरूपा, अरूपा चेति । स्मृलरूपानुसन्धानात्मिका प्रथमा, पररूपानुसन्धानात्मिका चरमा । सूक्ष्मरूपानुसन्धानात्मिकाया विधाया उभयत्राप्युपयोगाद्य पार्थक्येन परिगणनम् । अत्र प्रथमाया बहिर्यागित्वेन, चरमाया अन्तर्यागित्वेन व्यपदेशः शास्त्रेषु । तदिदमुभयविधमप्युपासनं मानसव्यापारविशेष एवेति भास्कररायः । तद्यथा—“सा चोपासना मानसक्रियाविशेषरूपा । “जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेतोपासान्नैविध्यादाधितत्वाद्विह सखोगात्” (१।१।३१) इति ब्रह्मसूत्रादौ तथा व्याख्यान-दर्शनात् । देवताविषयकोऽनुराग एवोपासनेति केचित् । तन्न, भक्तिमानुपासीतेत्यादिविधौ भक्ते-रुपासनादौ भेदेन निर्देशानुपपत्तेरनुरागस्यैव भक्तिपदवाच्यत्वात्, “अथातो भक्तिविज्ञासा, सा परानुरक्तिरीश्वरे” (१।१-२) इति शाण्डिल्यसूत्रात् । तस्मादनुरागव्यावृत्ता त्रियैवो-पासना । सा च द्विविधा—तन्मन्त्रजपरूपा, तद्यन्त्रपूजारूपा चेति । जप मानसे चेति धातुपाठ-स्मृत्या जपस्य मानसक्रियारूपत्वावगमात् । पूजाया अपि ध्यानादिरूपायास्तथात्वात् । उपचार-समर्पणरूपाया अपि न भवेत्याकारकमानससंकल्पैकलक्षणात्” (से० पृ० ६८) इति । उपा-साया मानमव्यापारमाश्रित्वेऽपि बहिर्यागे बाह्यपदार्थोपादानकरत्वं तस्याङ्गीकृतव्यमेव । स च पञ्चोपचार-योद्धोपचार-चतुष्पष्ट्युपचारादिभेदेन, “केवलो यामलो मिश्रश्चक्रयुग्मं वीरसकरः” इत्यादिभेदेन च बहुधा मिथते ।

“श्रीसुन्दरीसाधनतत्पराणा भोगश्च मोक्षश्च करस्य एव” इति श्रूयते । तत्रान्तर्यागि-भवेन बहिर्यागेनापि मोक्षसिद्धिः । बहिर्यागेन च केवलेन भोगोऽपि सिध्यतीति विवेकः । अनेन रहस्यम्—सूर्यचन्द्रयोर्देवयानपितृयागात्मकेऽपिङ्गलामार्गेवाहोरात्रयोः संचरणम् । चन्द्रस्तु वामनाडीमार्गेण संचरन् द्विसप्ततिसहस्रनाडीमात्रंममूत्रेण सिञ्चति । सूर्यश्च दक्षिणनाडी-मार्गेण संचरन् तदुत्तिष्ठानमृतविन्दूनुपाहरति । यदा चन्द्रसूर्ययोरुभयोरुपचारचक्रे समावेशस्तदाऽ-भावात्सा तिदिहस्पष्टते । कृष्णपक्षतिथयस्तत उत्पद्यते । अत एव कुण्डलिनीशक्तिराधारकुण्डे सूर्यनिरागसंपर्काद्विलीनचन्द्रमण्डलमध्यगतत्वीयूपपरिपूरिते स्वर्पति । स्वौपावस्थेव कृष्णपक्ष इत्युच्यते । योगी यदा समाहितचित्तश्चन्द्रं चन्द्रस्थाने, सूर्यं सूर्यस्थाने वायुना निरोद्धुं क्षमते, तदा चन्द्रसूर्यौ निरुद्धावमुत्सेचनतदाहरणयोरशक्ती । तदानीं वायुना धेरेत्वेन स्वापिष्ठान-वह्निना शुक्लीभूतेऽमृतकुण्डे निराहारा कुण्डलिनी सुषोत्पिना सती सर्ववत् पूतारं कुर्वती

१. गोन्दयंतहृत्तेदीका सप्तमीपरा इत्यध्या, पृ० १४६-१४७

२. एतेन गुणपक्ष एव कुण्डलिनीप्रबोधः कर्तुं शक्यते योगिनिर्गुण कृष्णपक्ष इत्यनेनपक्ष, स्वापावस्थायां प्रबोधस्यामश्रयत्वात् ।

ग्रन्थिरेव भित्त्वा सहस्रदलकमलमव्यवर्तितं चन्द्रमण्डलं ददाति । तस्माद् गलन्त्य पीयूषधारा
 आज्ञाचक्रोपरिस्थितं चन्द्रमण्डलमाप्लावयन्ति । तस्माद् गलिनाभिरमृतधाराभिः सर्वं देहमाप्लाव-
 यन्ति । तन्वचात्तात्रनोपरिस्थितस्य चन्द्रमसः कक्षः पञ्चदश नित्या* । ताः पञ्चदश तदध-
 स्थितविशुद्धिचक्रमाधित्य परिवर्तन्ते । सहस्रदलकमभान्तं स्थितं चन्द्रमण्डलं वैन्दव स्यान् ।
 तत्कला चिन्मयी आनन्दरूप आत्मेति गीयते । सैव त्रिपुरसुन्दरी । चन्द्रस्य प्रथमाया कलायाः
 प्रतिपदिनि नानवेष्टम् । सैव कलात्मिका सूर्यमण्डलाग्निगता । कृष्णपक्षे तु सूर्यमण्डलं प्रविष्टा ।
 एव शुक्लपक्षे सूर्यमण्डलान्निर्गता द्वितीया कला द्वितीया तिथि* । कृष्णपक्षे तु सूर्यमण्डलं
 प्रविष्टा द्वितीया कला द्वितीया तिथिरिति । एव सर्वबोहनीयम् । अतश्च पञ्चदशकलाव्यव-
 धानं सूर्यचन्द्रयोर्धनं सा पौर्णमासी । पञ्चदश्या कलाया सूर्यचन्द्रयोरत्यन्तसंयोगो यत्र साप्ता-
 मास्या । कौलमते चन्द्रकलात्मिकानां षोडशानां नित्यानां प्रतिदिनमेकस्या एवानुष्ठानम् ।
 सर्वाया समधिमते । षोडश्याः कलायास्तु पञ्चदशस्त्वपि निषिध्यनुष्ठानम्, पञ्चदश्यानां
 नित्यानां तत्रैवान्तर्भावात् । अत एव नित्यापोढशिकार्णवषोडशनित्याप्रतिपादनप्रकरणे (१।२५-
 २८) पञ्चदश तिथिनित्या अङ्गनित्या*, षोडशी तु व्यापिकाऽङ्गनित्येति व्याख्यात व्याख्या-
 तृभिः । तत्र प्रतिपदि त्रिपुरसुन्दरीकला ध्येया । द्वितीयाया कामेश्वरी कला । तृतीयाया
 भगमालिनीकला । चतुर्थ्या नित्याविलम्बाकला उपास्या । पञ्चम्या मेरुगङ्गाकला कला । षष्ठ्या
 बाल्मिकीकला । सप्तम्या महाविद्येश्वरीकला । अष्टम्या रौद्रीकला । नवम्या त्वरिताकला ।
 दशम्या कुलसुन्दरीकला । एकादश्या नीलपताकाकला कला । द्वादश्या विजयाकला कला ।
 त्रयोदश्या सर्वमङ्गलाश्या कला । चतुर्दश्या ज्वालाकला कला । पञ्चदश्या मालिन्याकला
 कला । तत्रां तु तिथिषु चिद्रूपाकला कला षाडशी उपास्या । प्रतिपदि या त्रिपुरसुन्दरी कथिता,
 सा चिद्रूपात्मिका न भवति, चिद्रूपात्मिकाया मूलविद्याया भिन्नत्वेनानुष्ठानादिति लक्ष्मीयरा
 (पृ० १४६) । नित्यापोढशिकार्णव पठिता एकादशी नित्या न स्मृता लक्ष्मीधरेण । द्विती-
 या नित्याऽष्टमी चात्र रौद्रीनाम्ना स्मर्यते । अत्र प्रथमाया महात्रिपुरसुन्दर्या अङ्गनित्यात्वात् सैव
 चिद्रूपाकला षोडशी कला, शिष्टाया पञ्चदशतिथिनित्यानामङ्गनित्यात्वात् प्रतिपदादितिथिषु
 समाराधनमित्यवधारितं पक्षः ।

रतिरहन्त्ये चन्द्रकलाधिकारे प्रथमे दलोके—

अष्टुष्टे पद-मुत्प जातु-जघने नामी च वक्ष स्तने
 वक्ष-कण्ठ-जपोर-दन्तवपन नेत्रास्त्रिभे भुषेभिः ।

१. “आचारसङ्गशिष्टानवमणिरूपाहृतविशुद्धधातावक्रामकं व्योमकं त्रिगुणं सोमसुपान्तात्म-
 कम् । मृगभारसङ्गशिष्टानवकटयमेरु सङ्गम् । मणिरूपाहृतचण्डयमेकं सङ्गम् ।
 विशुद्धपात्रावच्छयमेरु सङ्गम् । तत्र प्रथमतःशोपरि अनित्यान् । तदेव दशग्रन्थि-
 रित्युच्यते । द्वितीयतःशोपरि पुष्पस्थानम् । तदेव विष्णुपञ्चनित्युच्यते । तृतीयतःशोपरि
 पञ्चस्थानम् । तदेव ब्रह्मर्षित्युच्यते । एतदेव ग्रन्थिप्रथमम्” (पृ० १८) इति लक्ष्मीपटः ।

शुक्लाशुक्लविभागतो मृगदशामङ्गेष्वनङ्गस्थिति-
रूर्ध्वाधोगमनेन वामपदतः पञ्चद्वये लक्षयेत् ॥

इत्येव नियक्रमेण नायिकावयवेष्वाङ्गस्थितिः प्रतिपाद्यते नन्दिकेश्वरमतानुसारम्, “एकारो-
कारयुक्ता हरिहरजहराः पञ्च बाणाः स्मरस्य” (श्लो० ४) इति च पञ्च बाणबीजानि
प्रतिपाद्यन्ते ।

गोष्ठीपुत्रकमतेन तु—

मूर्धोर.स्थलवामदक्षिणकरे वक्षोरुहोरुद्वये
नाभीगुह्यललाटजाठरकटीपृष्ठेयु तिष्ठत्यसौ ॥५॥
कक्षाश्रोणिभुजेषु च प्रतिपद प्रारम्य कृष्णामय
स्वेताया प्रभृति क्रमेण मदनो मूर्धानमारोहति ।
अङ्गेष्वेषु मृगीदशा मनसिजप्रस्तावनापण्डिता
मात्रा षोडश चिन्तयन्ति बहलज्योति स्फुलिङ्गाकृतीः ॥ ६ ॥

विनापजिज्ञासुभिश्चन्द्रवलाधिकारास्थे द्वितीये पञ्चद्वये विषयोऽयं भावनीयः । एव
च त्रिभिनिस्तारुमेण कुण्डलिनीप्ररोधनपरस्य द्वितीयागानुष्ठाननिरतस्य च त्रिपुरोपास-
कस्य भोगभोगयोरधिगति सुलभैवेति सुपूतम्—“भोगश्च भोगश्च करस्य एव” इति ।
विशेषार्थनिष्पत्तये कुण्डलोलकास्यद्रव्याधिगमाय—‘यदेतत्स्त्रिया लोहित भवत्यग्नेस्तद्रूप
तस्मात्तस्मात् वीभत्सेन, अयं यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूप तस्मात्तस्मात् वीभ
त्सेत’ (२।३।७) इत्येतेनैवारण्यकश्चन प्रमाणीक्रियते । किन्तु वैदिक्या सस्कृता-
वष्टाङ्गमपि मैथुन सर्वथा हेतयैव सर्वत्रोपदिश्यत इति तस्य भोगशास्त्रत्वमेव । तान्त्रिक्या
तु सस्कृतौ कपायपरिपाकायाधिकारिभेदेन बहिर्यागमुखेनान्तरयजनविधिरुपदिश्यते । अतस्तस्या
भोगपवर्गोभयसाधकत्वमिति भावः ।

जपो ध्यानं च

मन्त्रजपरूपोपासनाऽनुपदमेव प्रतिपादिता । तत्प्रसङ्गेन जपो ध्यानं चाधुनाऽनुव्याख्या-
यते । जपमहिमा महत्त्वं च सर्वेष्वेव धर्मेषु निविवादमङ्गीक्रियते । अर्थानुसन्धानमन्त्राऽपि
मन्त्रजपविधिरव्याहृतं मन्त्रं प्रवर्तते । किन्तु योगमूत्रकारेण भगवता पतञ्जलिना
“तज्जपस्तदर्थं भावनम्” (१।२८) इति सूत्रयताऽर्थभावनस्य किमपि वैशिष्ट्यमाविर्भावितम् ।
अत एव योगिनीहृदये धीविद्याया पङ्क्तिषोऽर्थं, भास्कररायेण च वरिवस्पाहस्ये द्वितीयोऽत्रो
पचदशविधोऽर्थं प्रकाशितः ।

१. नित्यायोदशिकार्णवटीकाकारैस्तु “कामस्थम्” (४।४५) इत्यादिसार्धैकश्लोकव्याख्याना-
वसरे ह्रीं वलीं ह्रीं ह्रीं इति पञ्च बाणबीजान्युद्धृतानि ।

नार्यज्ञानविहीनं सन्दस्योच्चारणं फलति ।

मस्मानि बह्विहीने न प्रक्षिप्तं हविर्बलानि ॥

अथमज्ञानानां नानाविधसन्दमानपाठवताम् ।

उपमेयश्चर्यावान् मलयजभारस्य बोधेन ॥ (ब० र० ५४-५५)

इति हि भास्कररायः । “स्वाणुरयं भारह्वारः विलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति गोश्वम्” (१।५।२) इति निरुक्तं च । तदिदमर्थविभाजनमेव ध्यानपदार्थमिष्यम् । “ध्यानं हि निश्चला बुद्धिर्निराकारा निराश्रया । न तु ध्यानं शरीराक्षिमुखहस्तादिकल्पना ॥” (श्लो० १४६) इति हि ध्यानविषये विज्ञानभैरवीय वचः ।

त्रिविधो मन्त्ररूपः

आगमेषु त्रिविधो मन्त्ररूपः प्रतिपाद्यते—भाष्य उपाशुमानसम् । धुनैरसिद्धयै अन्यप्रवणारमको माध्यो जप कार्यं, मध्यसिद्धयादौ स्वसवेष्टलपुष्पनिष्पाद्य, ध्येष्टतमे नार्यसिद्धयादौ मानसो जप नियते । अपि च अर्चमान् मन्त्रान् भाष्येण, मध्यमानुपाशुना, उत्तमान् मन्त्रान् मनसा जपेत् । नित्यापोर्दक्षिकार्णवैरपि—

निगदेनोपाशुना वा मानसेनापि मुकुते (५।७) ।

इति वचनेन त्रिविधो जपो निश्चितः ।

निगदेन यदा जपं लक्ष उपाशुना कृतम् ।

मानसेन भूतानि कोटिजापफलं लभत् ॥ (५।१८)

इत्यनेन जपफलं च प्रतिपादितम् । एतदनुगुणमेव—

विधिमन्त्राग्रजपो यज्ञो विधिष्टः दशभिर्गुणैः ।

उपाशुः स्याच्छ्रद्धागुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ (२।८५)

इति मानसं वचनमुक्तुमिष्टिन्यामुद्दिश्यते । एतेषां लक्षणानि च—

उच्चारो मनसा स्थानध्यानवर्णप्रकल्पनात् ।

मानसो जप इत्युक्तो योगमागं प्रवर्तकः ॥

उपाशुनिर्जगर्जकगावरः सिद्धिदायकः ।

मुष्पष्टरचनोच्चारो वाचिकः सिद्धिदायकः ॥

इत्येवमुक्तुमिष्टिन्यामर्थरत्नावल्या बौद्धनाम्ना मिदनापनादश्लोकाभ्यां प्रतिपाद्यन्ते । अतएव मानसो जप एव—

१. मृगेन्द्रागमवृत्तिवर्णनादपुनः (पृ० ८९ २३२) परागमहितावचनं द्रष्टव्यम् ।

२. मृगेन्द्रागमवृत्तिवर्णनादपुनः (पृ० ४२ २३३) शौचरागमवचनं द्रष्टव्यम् ।

३. कुलरागमवचनेना मिदनापनादः कृत्वा तस्य विधिष्टं वाच्यं इत्यर्थरत्नावलीयुततद्वचनेभ्यो ज्ञापने । अथ ध्यानस्थानवचनरेषु तावत् एव वचनं विधिष्टोर्गस्तस्याभिप्रेतः । तं चायं—

सयम्येन्द्रियसचार प्रोच्चरेन्नादमान्तरम् ।

एष एव जप प्रोक्तो न तु बाह्यजपो जप ॥

इति योगिनीहृदयदीपिका (पृ० १९५, ३१३) धृतप्रामाणिकवचनोक्तौ नादानुसन्धानलक्षण
आतरो जपोऽभिमतव्य । स च—

भूयो भूय परे भावे भावना भाव्यते हि या ।

जपः सोऽन स्वय नादो मन्त्रात्मा जप्य ईदृश ॥ (श्लो० १४५)

इत्येव विज्ञानभैरवभट्टारके प्रतिपाद्यते । अत्र च जपोऽज्ञासीमानमानुशति । सोऽम-
मजपागायत्रीतिनाम्ना शास्त्रेषु प्रथते । विस्तरमयान्नात्र तद्व्याख्यायते ।

त्रैपुरे दशने जपस्य लक्षणम्

त्रैपुरे दशने तु जपस्य लक्षणमवस्थापश्चकृन्न्यपट्कविपुवत्सप्तकचक्रनवकविभावनादिरूप
चिह्नम् । तदुक्तं वरिवस्यारहस्ये—

एवमवस्थानून्यविपुवन्ति चक्राणि पञ्च पट् सप्त ।

नव च मनोरथान् स्मरतोऽर्णोच्चारण तु जप ॥ (१५२)

अस्यार्थो वरिवस्यारहस्यप्रकाशे द्रष्टव्य । अर्धानुसन्धानपूर्वकं मन्त्रार्णोच्चारणं जप
इति सौपः । वामकेश्वरदशने हि त्रिविधं चक्रभावनमवस्थापश्चकादिभावनं च जपवेत्या
विधीयते ।

पिण्डस (मा?त) भवेत् स्थान ध्यान (तत्त्व?तु प) वमुच्यते ।

प (पं?णं) रूपं चिनिदिष्टं लक्षं च रूपयजितम् ॥ (३४)

इति कौलज्ञाननिगमवचनता प्रतीयते । रूपयजितं रूपातीतमित्यप्य । पिण्डपदरूपरूपा
तीतानामर्थश्च—

पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिं पदं हस्तं प्रकीर्तितम् ।

रूपं बिन्दुं समाख्यातो रूपातीतं तु निष्कलम् ॥

इत्यर्धरत्नावलीभूतमतोत्तरवचनतो ज्ञायते । योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ५९) तु
स्वच्छं दसप्रहस्यमेतद्वचनमित्युक्तं सेतुबधेऽपि (पृ० ६०, २४८) तथैव । पिण्ड-
पद-रूप-रूपातीता कौलज्ञाननिगमे, मालिनीविजयोतरे, तत्रात्रेने च यथा व्याख्यायन्ते,
तथैव सिद्धहेमयोगानुशासनराधे जैनयोगशास्त्रेऽपि व्याख्याता भवन्ति । यतंते चाणवोपाय-
व्याख्यानप्रसङ्गे तत्रालोकादिषु ध्यानस्थानवर्णादिपदानामप्यपि एवार्थः । सर्वोऽयं विषयो
निबन्धान्तर एव प्रदर्शयितुं शक्येत ।

१. यचननेन सकेशपट्टतिस्थ स्यादित्ययत्र प्रनिपादितमस्माभिः ।

२. शिवपुराणे हठयोगप्रदीपिकाप्रमृतिषु च ग्रन्थेषु नादानुसन्धानविषयको विचारो विस्तरेणा-
वलोक्यते । ॥ तत एवानुशीलनीयः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वाक्पाणिपादपायूपस्थानि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च घ्राणरसननुस्त्वक्-
श्रोत्राणि, एतेषा दशानां स्वस्वविषयोत्पादकत्वं व्यवहारः । स एव जागरावस्था । तत्र
हेतुरूपं ज्ञानमरूपत्वाद्भावनादशया प्रवाक्षरूपत्वेन भावनीयम् । अतः प्रकाशवाचके वक्ष्ये
तार्तीयबीजमिच्छरवर्तिनि रेके महाजाग्रदवस्थां सार्वकालिकनिद्रास्थयलक्षणां परप्रबोधदशां
भावनीया । मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेत्यन्तःकरणानि चत्वारि । तैरेव व्यवहारः स्वप्नः ।
तज्जनकं प्रकाशस्तृतीयहृत्प्लेखास्यकामकलया बोध्यो गलदेवे चिन्तनीयः । स्वप्ने विद्यमानाना-
मस्तत्परणवृत्तीनां लयतः सर्वेन्द्रियोपरतिः सुषुप्तिः । अत्र हि लीनपूर्वस्य वेहाशाविपु-
शोढीदृष्टस्य लीनस्यैव स्वात्मनो वेदनं प्रकाशनं भवति । प्रकृते च विषयशून्यस्य तार्तीयबीजस्य
वर्णनां विलोचनेन विलये भ्रूमध्यस्थानस्थितहृत्प्लेखोर्ध्वविन्दोः सुषुप्त्यवस्था भाव्यते ।
चैतन्यव्यक्तिहेतोर्नादरूपस्य वेदनं तुर्यावस्था । तार्तीयबीजमिच्छरवर्त्यधं चन्द्रोदयिनीनादेषु
स्वात्मवैतन्याभिध्वंसितकारणनादरक्ततात्मिका तुर्यावस्था भावनीया । तुरीयातीतं मनोवाग-
शीतपरमात्मन्यस्वरूपं सुखस्थानम् । तच्च नायान्तशक्तित्व्यापिकासमनोत्पत्तयामु स्थितं भावयेत् ।
एवमेव तानिपि शक्तिरीज एव विद्याजपहरणावधाननिपुणेन योगिना जपकाले जागरिताया
पञ्चावस्था स्मरणीयाः ।

तृतीयस्य शक्तिरीजस्य रेफस्थाने विन्दो रोधित्या नादान्ते व्यापिकाया च विज्ञाननैर-
वोक्तं (श्लो० ३९) सिद्धिपक्षाच्चिदमन्तलक्ष्यं शून्यपञ्चकं भावनीयम्, उन्मत्त्या च पट्टं
महाशून्यं मीरूपं चिन्तयम् । एष भावयतो योगिनो गयनपञ्चकभेदक्रमेणाकुलनुषङ्गलिनी-
धनपेक्षो जायते ।

प्राणस्य हृत्पारात्मनो वाय्वात्मनो यष्टुर्मनसश्च सयोगं प्राणविपुवमित्युच्यते ।
मूलापारस्थितकामवक्षितरवर्तिनो नाव हृदयपर्यन्तमुक्त्वायं तत्र स्वयं लीनो भूत्वा स्वात्मन-
निष्पन्नमनुमानं मन्त्रविपुवम् । मूलापारादिवक्त्रगट्कस्याप्यत्र रूढं चैवेको पन्थिरिति
श्रीदशमस्कन्धः । तज्ज्वलनमार्गेणैव सुषुम्णानाडी मूलापाराद् ब्रह्मरन्ध्रं व्याप्नोति । तैरेव मार्गेण
नादस्य दर्शनपङ्क्तेश्च नाडीमधुक्तत्वेन भावनबोधचारणं नाडीविपुवम् । रेफमीनारं सन्मध्यवर्ति-
तपपार्यवर्त्तनं त्रिन्धुमधं चन्द्रोदयिनीनादनादान्ताश्च शक्ती लीनान् विभावयते । प्रसक्तैर्द्विष-
भावमेव प्रसक्तानिपुवमित्युच्यते । शक्तिस्थानादूर्ध्वं पुनरुज्जीवितस्य नादस्य मूढमत्तमस्य
व्यापकमुन्मत्तस्य समनापां लयः शक्तिविपुवम् । समनापां अर्धूर्ध्वं पुनरुज्जीवितास्यात्यन्तं
गूढमन्त्रमस्य नादस्योन्मत्त्यां वासवीतापां विनिन्दन् कालविपुवम् । त्रिमेघस्य शिवात्मनो
भाग्यद्वारा इत्यभिधीयते । तत्परस्य दशोपपन्नं बुद्धिरिति । वर्णाग्रिमेघस्य त्रिसहस्ररसो भाग-
स्तुद्धिरित्यभिधीयते । तेन हृत्पाराशून्यव्याप्त्या विषादपक्षाद् बुधिवन्मृष्टदशमिरयात्
गमनाधिप्राप्तोत्तरदशमदृष्टः (१०८१७) बुद्धिमिरयाते "अङ्गुले विपुवमे च" (११२५)
इत्यादिशक्तिरीजस्योक्त्या इमे सर्वा नादस्थाने तत्परस्य वेदनं जायते । वाय्वाभिध्वंसि-
तिताने तत्परस्य दशमस्य स्वाध्यायपारात् तत्परविपुवमित्यास्यामे ।

एवमनेन प्रकारेण जपकाले सकल मुक्तनिष्कल निष्कलचक्रमावनवेलाया विद्याश्रव-
वानामुच्चारणकालेषु शून्यपट्टादिकं चिन्तयतो योगिनः सकलाः सिद्धयोजनमः स्याः सिद्ध्यन्ति ।
अनित्यामुचिकल्पेऽदुर्भगभदप्रपञ्चपरिपन्थिभूत सर्वविषयानन्दसमष्टिभूत परमानन्दक्षणपरम-
प्रेमास्पदपरममुन्दरपरमशिवरूप निरुपानन्दसुन्दर शून्यपट्टाकावस्थापञ्चकसप्तविषुवकोलाहलातीत
विश्वविद्यानिष्ठमिभूतं पर स्यान्मममिद्व्यग्यते ।

योगः

चक्षुःश्रोत्रादिषु स्यान्नेषु नवचक्षुर्विभावमुपदिष्टम् । मातृकाप्रकरणे
जपप्रकरणे च विन्दुर्ध्वं चन्द्रमृत्तयो नव नादाः प्रदर्शिताः । जपस्य लक्षणमवस्थापञ्चकगुण-
पद्विषुवत्सतकचक्रनवविभावनादिरूपं भवति । सर्वमेतद्विभावनं यौगिकप्रक्रियामात्रगम्यम् ।
नेत्रतन्त्रे (६।६) स्थूल सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ध्यानमुपदिश्यते । तद्यथा—

स्थूलं तु यजनं होमो जपो ध्यानं समुद्रकम् ।

मन्त्राणि मोहनादीनि मन्त्रराट् कृक्षते भृशम् ॥

सूक्ष्म चन्द्रादियोगेन कलानाड्युदयेन च ।

परं सर्वात्मक वैव मोक्षद मृत्युञ्जिह्ववेत् ॥ (६।७-८)

एव स्थूल-सूक्ष्म परध्यानात् सप्तममभिधाय षष्ठसप्तमाष्टमाधिकारेषु तानि त्रमेण
सविस्तरं व्याख्यातानि । अत्र सूक्ष्मपदेन कुण्डलिनौयोगः, परपदेन चाष्टाङ्गिको योग उक्तः ।
कुण्डलिनौयोगस्य कृत्स्नक्रियान्तर्भूतत्वात् स कौलिकयोगनाम्नाऽभिधातुं शक्यते । अतस्तस्मान्नै-
वान्न सप्तप्रतिपादयिष्यते । ज्ञानयागत्रिधाचर्यास्थपादद्युष्टयास्तकेष्टागमेषु तन्नेषु च योगपादे
पदद्वौ योगौ मुख्यत्वेन प्रतिपादितौ भवति । दृश्यते च सप्ताङ्गिकोऽष्टाङ्गिको वा योगस्तत्र तत्र ।
अष्टाङ्गिकीं योगींश्चतस्रो न सर्वथाऽनुकरोति पानञ्जल योगम् । स्वच्छन्दतन्ने चतुषु पदेषु
परध्वविबचनासरेऽन्यत्र च बहुषु स्वल्पेषु विन्द्येचन्द्रादयो निदर्शिता विवृताश्च, योगिनोद्दये
अपप्रकरणे निदिष्टा गूढविषयप्रभृतयश्चात्र विस्तरेण व्याख्याता इत्यन्ते । विज्ञानभैरवैर्गि
काचन योगिकीं निदिष्टा परम्परोग्मीत्यते । न केवलं वैष्णवेषु शैवेषु शाक्तैष्वेव, जैनेषु बौद्धेषु
■ गार्ग्येषु स्वकीया योगप्रक्रिया दृश्यते । सर्वते च विधत्प्रधानैतेषु सापत्न्यं वैधर्म्यं च ।
तत्प्रतिपादनस्य नायमवसर इति विस्तराद्विरम्य सदोषेणात्र कौलिकस्तान्त्रिकरत्न योगी
प्रतिपाद्यते ।

नौल्लिहो योगवधि

नन्वतुल्ये सामान्याधिकारे योगविधिरप्यप्रदर्शितः । तदत्र निरूप्यते । तथाहि—

ऋतुषक स्वराधार त्रिलय व्योमपञ्चकम् ॥१॥

अन्यत्रादशसयुक्तं अस्तित्रयसमन्वितम् ।

१. "अग्निपानुचितु क्षान्दामसु नित्यगुचिमुत्तारमस्यातिरविद्या" (यो० मू० २/५) ।
२. प्यानशब्दोऽत्र धोपायवाक्यम् ।

धामत्रयपथान्नातं नाडित्रयसमन्वितम् ॥२॥

ज्ञात्वा शरीरं सुश्रोणि दशनाडिपथावृतम् ।

द्वासप्तत्या सहस्रंस्तु सार्धकोटित्रयेण च ॥३॥

नाडिवृन्दैः समाक्रान्तं मलिनं व्याधिभिर्बुधृतम् ।

सूक्ष्मध्यानामृतेनैव परेणैवोदितेन तु ॥४॥

आप्यायं कुस्ते योगी आत्मनो वा परस्य च ।

दिव्यदेहः स भवति सर्वव्याधिविवर्जितः ॥५॥ इति ।

इमे श्लोकाः क्षेमराजेनेत्यं व्याख्याता.—“श्रुतव. पद, जन्म-नाभि-हृत्-तालु-बिन्दु-नाद-
स्थानानि नाडि-माया-योगि-भेदन-बोधि-शान्तास्थानि नाडिमायाविश्रसराभयत्वाद् चक्राणि
यत्र; स्वराः षोडश, अङ्गुष्ठ-गुल्फ-जानु-मेढू-पायु कन्द-नाडि-जठर-हृत्-कूर्मनाडी-कण्ठ-तालु-
भ्रूमध्य-ललाट-ब्रह्मरन्ध्र-द्वादशान्तास्था जीवस्याधारकत्वादाधारा यत्र, यदि वा सर्वसहत्वा-
दस्य तस्य कुलप्रक्रियया—

मेढूस्याधः कुलो ज्ञेयो मध्ये तु विपसंज्ञितः ।

मूले तु घात कथितो बोधनादप्रवर्तकः ॥

अग्निसंज्ञस्ततश्चोर्ध्वमङ्गुलानां चतुष्टये ।

नाभ्यधः पवनाधारे नामावेव धटाभिधः ॥

नाभिहृन्मध्यमार्गे तु सर्वकामाभिधो मतः ।

सर्जीवन्यमिधानाख्यो हृत्पद्मोदरमध्यगः ॥

वक्षःस्थले स्थितः कूर्मो गले लोलाभिधः स्मृतः ।

लम्बकस्य स्थितश्चोर्ध्वं सुषाधारः सुषात्मकः ॥

तस्मैव मूलमाधित्यं सोम्य. सोमकलावृतः ।

भ्रूमध्ये गगनामोगे विद्याकमलसंज्ञितः ॥

रीडस्तालुतलाधारो रूद्रसवरया त्वधिष्ठितः ।

चिन्तामण्यमिधानाम्यश्चतुष्पथनिवासि यत् ॥

षट्पञ्चदश मध्ये तु कूर्माग्रारक्तु मन्त्राग्ने ।

नाभ्याधारः परः सूक्ष्मो धनव्याप्तिप्रबोधकः ॥

इत्युक्ताः षोडशाधाराः..... इति ।

१. कामाख्ये नाडिचक्रं तु नाभी मायास्यमुत्तमम् ॥

हृदिस्थं योगिचक्रं तु तानुस्थं भेदनं स्मृतम् ।

विगुरस्थं शक्तिचक्रं तु नादस्थं द्यान्तमुष्णम् ॥ (मे० त० ७।२८-२९)

श्रीणि अन्तर्बहिरभयरूपाणि लक्ष्याणि लक्षणीयानि यत्र, निरावरणरूपत्वात्
 "स्वमनन्तं तु जग्माख्यं" (७।२७) इति बह्यमाणानां जन्म-भाभि-हृद्-दिन्दु-नादरूपाणां
 व्योम्ना पञ्चकं विद्यते यत्र, "जन्ममूले तु मायाख्यो" (७।२२) इत्यभिधास्यमाना-
 दचैतन्मावृतिहेतुत्वाद् अन्ययो माया-पाशव-ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-ईश्वर-सदाशिव-इन्धिका-न्दीपिका-
 वैन्दव-नाद-शब्दस्याख्या ये पाशास्तैः समुक्तम्; इच्छादिना शक्तित्रयेण सम्यगन्वितमेपणी-
 यादिविषये प्रवर्तमानम्, सोम-सूर्य-वह्निरूपषामत्रयपदैः सध्यापसव्यपवनेर्मध्यमपवनेन
 चापिष्ठितम्, इडा-पिङ्गला-सुषुम्नाख्येन पवनाद्येष्व नाडित्रयेण युक्तम्; धान्धारी-हस्तिजिह्वा-
 पूषा-महा-अलम्बुसा-कुहू शङ्खिनीभिश्च युक्तत्वाद् दश नाडयः पन्थानी येषां प्राणापाण-
 समानोदानव्यामनागूर्मकृकरदेवदत्तघनजयाख्यास्तेरासमन्ताद्भूतमोतप्रोतम्, द्वादशकावस्थित-
 नाडिदशकप्रपञ्चभूताभिर्दशसप्तत्या सहस्रैर्मध्यव्याप्या साधंकोटित्रयेण च महाध्याप्या नाडिकृन्दैः
 समानात्तन्म, ज्ञानवमायीयकामंमलयोगान्मलिन - - - - - शरीरं ज्ञात्वा योगी - - - गतव्याधि-
 दिव्यदेहो भवति" इति ।

योगी चत्राधारप्रन्थ्यादीन्मेतानि मन्त्रवीर्यभूतचित्सुकरसारमना ज्ञानशूलेन भित्त्वा
 कालवचनमुखेन मृग्युजित् कालजिच्च भूत्वा निरञ्जन पदमश्नुते । तत्रैव प्रक्रिया—
 साधकश्चित्तप्राणैकाग्र्येण वन्दमूमिमवष्टभ्य सकोचविकासाम्प्राप्तेन श्वरपुष्पेपमुपलक्ष्य भक्तगन्ध-
 स्थान पीठयेद् यथा शक्तिरुध्वंमुखैव भवति । कन्दैर्मूमिविस्फुरितयाज्ञया श्वरमा योगी

१. स्वमनन्तं तु जग्माख्यं नामी श्योम द्वितीयकम् ।

तृतीयं तु हृदिस्थाने चतुर्थं विन्दुमप्यतः ॥

नादाख्यं तु समुद्दिष्टं - - - - - (७।२७-२८)

२. जन्ममूले तु मायाख्यो प्रन्थिर्जन्मति पाशवः ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।

कारणस्यास्तु पञ्चैव अन्ययः समुदाहृताः ॥

इन्धिकाख्यस्तु शो प्रन्थिर्द्विभार्गादामनः शिवः ।

तदुध्वं दीपिका नाम तदुध्वं चैव वैन्दवः ॥

नादाख्यस्तु महाप्रन्थिः शक्तिप्रन्थिरतः परः । (७।२२-२५)

"इन्धिकाख्यो प्रन्थिर्द्विभार्गादामन इति निरोधिकास्पृष्टवामदक्षिणवाहनि-श्रीयप्रदानहेतुः",

मन एव शिव उध्वैर्द्विभार्गादोद्भूतत्वात् श्योरूपः" इति तत्रैव क्षेत्रराजः । अमृतानन्दस्तु—

"पदुबकलां प्रत्येकमुपार्थ्यो प्रन्थिर्द्वयमिनि द्वादश प्रन्थयः" (शो० पृ० २८७) इत्याह ।

तन्मोपरतु प्रन्थिप्रत्ययेव व्याख्याति । एतच्चात्रैव १०६ पृष्ठे द्रिप्यपदा द्रष्टव्यम् ।

३. जन्मपाशरयं मुखोनि वर्धमानं शुभवतः परम् ।

जन्मन्धानं तु वन्दार्यं दूर्मार्यं स्थानपञ्चमम् ॥

मगयोदरं तत्रैवैह मूलाधारस्तथोच्यते । (ने० त० ७।३१-३२)

चेचर्यास्यां मुद्रां लभेत् । लब्धया तु तया यदा आत्मानुर्मुदितस्तद्वशः संपन्नस्तदा मन्त्रवीर्य-
स्फुरत्तात्मना विज्ञानेनोर्ध्वं द्वादशान्तं यावत् प्रसरेत् । तत्र परं शिवं विशोभ्य समनापदावरोहणेन
सृष्टयुगुलं कृत्वा तत्र परमानन्दमयममृतं प्राप्य महाप्रकाशात्म समनारूढं धाम लीलया
विशोभ्यापानोल्लासाख्यं चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत् । चन्द्रोदये सति तस्माच्छुद्धममृतं प्राप्यान्तर्मुखीभूतया
स्वयकत्या मध्यमार्गेणाधोः कर्पयेत् तेन च चक्राधारादि सर्वं निषिञ्चेत् । ब्रह्मस्यानं हृद्दाम
यावत्तदमृतं प्राप्तं भवति । ततोऽप्यधो नाभेरधःस्थाने निषिञ्च्य कालान्यन्तमापूर्वं समन्तात्
परिपूर्णं देहं स्मरेत् । ततः सर्वरोमकूपैः प्रसृत्यान्तर्वहिरासादितव्याप्ति सर्वदिवकममृतार्णव-
प्लावनसमरसीभूतपरमामृतरूपमिच्छाज्ञानक्रियाशक्तिकचितं परमशिवरूपं निरामयमात्मानं
चिन्तयेदिति ।

नित्यापोडशिकाणंवे रूपकमुखेनैव एवार्थः प्रदर्शितः । तद्यथा—

यदोल्लसति शृङ्गाटपीठात् कुटिलरूपिणी ॥

शिवाकं मण्डलं भित्त्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम् ।

तदुद्भूतामृतस्यन्दपरमानन्दनन्दिता ॥

कुलयोपित् कुलं त्यक्त्वा परं पुरुषमेति सा ।

निलंलणं निर्गुणं च कुरूपविवर्जितम् ॥ (४।१२-१४) इति ।

मूलाधारतत्तुदंलपञ्चमध्यत्रिकोणकुलस्यानभय शृङ्गाटपदेनोच्यते । लक्ष्मीधरेण
वीन्दर्पलहरीटीकाया श्रीचक्रस्यान्तरोपासनायामेपैव प्रक्रिया यथा समाधिता तथाऽस्माभिः
“श्रीविद्यायाः सममिसम्प्रदायः” इत्याख्ये निबन्धे प्रतिपादितं तत् एवावलोकनीयम् ।
विद्यानन्देन—“मूलादिभूम्यान्तर्ग्रन्थिद्वादशविगलयितुं श्लोकपञ्चकमञ्जयितुं” (पृ० ६७)
इति श्रीचक्रविशेषणमुखेनैव एवार्थः स्मृतः । साक्तानुभवपूर्वकं मूले स्थितायाः कुण्डलिन्याः
षट्चक्रचङ्गगतद्वादशग्रन्थिभेदक्रमेण कुलसमावेशो योगिनीहृदये दीपिकायामपि च
(पृ० २८७-२९०) प्रकाशितः । एवं च नेत्रतन्त्रप्रतिपादिताद्योगात् त्रिपुरातन्त्रप्रतिपादितयोगस्य
सत्यपि साम्ये कञ्चन विवेयोऽपि दृश्यते । योगिनीहृदये (३।१४६) आधारार्थे रत्नप्रसङ्गः
प्रयुक्तः । तत्र दीपिकायामाधारस्वाधिष्ठानमणिपुरानाहततदूर्ध्ववक्ष्यपचकण्ठलम्बिकाविशुद्धधा-
माख्यानि नवाधाराणि परिगम्य प्रमाणरूपेणैतत्स्वच्छन्दसंग्रहवचनमुदाहृतम्—

आधारं स्वाधिष्ठानं च मणिपूरमनाहतम् ।

मध्यमं वक्षकण्ठं च लम्बिकां च विदुद्विकाम् ॥

आज्ञां च नवकं विदि षट्चक्राणि त्रिहोनकम् । (पृ० २९५)

“मरुतुद्भवहेतुत्वात्, मध्यमाङ्गीकन्दरूपत्वात्, कूर्माकारत्वात्, पृथिव्यादिष्योमान्ततत्त्व-
पञ्चकस्यान्तत्वात्, मत्स्योदरवत् स्फुरणात्, मूलभूतत्वाच्च जन्मा (मत्स्याना) साहाय्यते”
इति क्षेमराजा । मत्स्योदरापराभिषमूलाधारकेन्द्रितयोगमार्गप्रदर्शकत्वादेवैतच्छास्त्रं
मत्स्योदरीमतनाम्नाऽपि परिचोयते ।

१. चन्द्रोदरशास्त्र-अभिनन्दनग्रन्थ, पृ० १३-२० ।

“मूलादिपट्चक्रलम्बिकालताट्टाद्वयारन्ध्रास्थनवाधारेषु” (पृ० ४०) इत्यर्थरत्नावलीकारः ।
 “आधारनवकमकुल-सहस्रार-मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूरक अनाहत-विशुद्धि-लम्बिका-आज्ञा-
 बिन्दुरूपम्” (पृ० ६६) इति चिद्वलीकारः । योगिनीहृदये—

अकुले विपुसंज्ञे च शक्ते बह्वी तथा पुनः ।

नामावनाहते शुद्धे लम्बिकाग्रे भ्रुवोऽन्तरे ॥ (११२५)

इत्यत्र नवाधाराण्येव सूचितानि । व्याख्यातानि च तथैव स्वच्छन्दसंग्रह-
 ग्रामाभ्येन दीपिकायाम् । अत्रत्याग्याद्यानि चत्वारि नामानि प्रायस्तान्येव यानि
 नेत्रतन्त्रोद्धृतकुलप्रक्रियाया प्रदीप्तानि । तत्र कुल इति प्रथमं नाम, अत्र चाकुलमिति ।
 अथैव “अकुलादिषु” (११८) इति श्लोके स्थानेष्वेतेषु नवचकाराधनमुपविष्टम् । नवचक्रात्मक-
 श्रीचक्रसमाराधनप्रवणेषु त्रिपुरातन्त्रेषु स्वप्रयोजनानुगुणमाधारनवकमेवाङ्गीकृतमित्येतेन
 प्रतीयते । अरिवत्सारहस्यप्रकाशे—“सुगुणास्थनाङ्गीमूलाग्रयोर्द्वे सहस्रदलकमले, मध्ये चाष्टदल-
 पद्मलादीनि त्रिचत्वारिणः सविस्तरं स्वच्छन्दसंग्रहादौ प्रपञ्चितानि” (पृ० १९) इति कञ्चन
 विशेष उक्तः । एष चार्थो योगिनीहृदयदीपिकाकारेणापि सूचितः (पृ० ३९) । स्वच्छन्द-
 संग्रहस्तु साम्प्रत नोपलभ्यते, यतोऽत्र विषये नाधिकं किमपि शक्नु पार्यते ।

श्रीतत्त्वचिन्तामणिस्ये पट्चक्रविवरणे सौन्दर्यलह्यां लक्ष्मीधरायामन्येषु परवर्तिषु
 ग्रन्थेषु मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धपाञ्चास्थानि पट् चक्राणि प्रतिपाद्यन्ते ।
 नेत्रतन्त्रे तु जन्म-नामि-हृत्-तालु-बिन्दु-नाद-स्थानानि नाडि-माया योगि-भेदन-दीप्ति-शान्तास्थानि
 पट् चक्राणि प्रतिपाद्यन्ते इति पूर्वमेवोक्तम् । मूलाधारस्वाधिष्ठानादीना नाडिमायादीना च
 चक्राणा स्थानानि प्रायः समानान्येव । नाडिप्रसरहेतुत्वात्, “नामिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्”
 (दो० सू० ३।२५) इति नीत्या समस्तमायाप्रपञ्चस्यातिहेतुत्वात्, योगिना चर्त्तकाग्र-
 प्रवृत्त्यात्, प्रपत्तेन भेदनीयत्वात्, दीप्तिरूपत्वात्, शान्तिप्रदत्वाच्चेनानि चक्राणि नाडिमाया-
 दिभिरेवैवैः पदैरभिधीयन्ते स्म । परवर्तिनि तु काले तानि मूलाधारस्वाधिष्ठानादिस्त्रयानिः
 समलङ्कारान्तरक्रियन्तेति तु वयः प्रतीयः ।

उपर्युद्धतेष्वन्येषु च योगशास्त्रग्रन्थेषु चक्राणामाधाराणां च संकर इव दृश्यते । सिद्ध-
 पिदान्तपद्धतिग्रन्थेषु हृदयोपग्रन्थेष्वपि—“नवचक्र कलाधार त्रिलक्षणं व्योमपञ्चकम्” (२।११)

१. हृदयोगप्रतिष्ठापरो गोरसनाथः कुलमनप्रतिष्ठापकस्य भस्मेन्द्रनाथस्य सिध्य इति बहुप्रच-
 रितोऽन्यमर्थो विद्वद्गोप्येषु । तन्नाथस्य रोचने । भस्मेन्द्रः शैलमार्गप्रवर्तकः प्रथमा-
 धार्य इत्यगोरशिवाचार्येण भूमेन्द्रवृत्तिदीपिकायां (पृ० ७४) प्रत्यपादि । तन्नालोरे-
 भित्तयगुप्तेन मन्त्रकुलशास्त्रावधारणतया प्रतिष्ठो स्वच्छन्दविषुः स्तुतः । श्रीमता डॉ०
 बालिकरनाथेन महोदयेन स्वर्णये “अभिनवगुप्त” इत्याख्ये ग्रन्थे (पृ० ५४८) भस्मेन्द्र-
 शिष्यरहस्यस्य ग्यारसि, यत्राभिनवगुप्त कनहिमः पुरयः । तत्र न दृश्यते गोरसनाथस्य

इत्यादिना कौलिको योगः, “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि” (२।३२) इत्यादिना च पातञ्जलो योगः प्रतिपाद्यते । हठयोगप्रदीपिकाप्रभृतिष्वपि तथैव कौलिकस्य पातञ्जलस्य च योगस्य प्रतिपादनं भवति । वर्तते किल तत्र स्वकीयमपि वैशिष्ट्यं पार्यक्षेण । तच्च षट्कर्मप्रतिपादने बन्धनिरूपणे च प्राधान्येन दरीरक्ष्यते । सर्वमेतद् भूरि-विचारसहमिति नाधुना प्रवर्त्यते ।

तान्त्रिकः षडङ्गो योगः

पातञ्जले योगशास्त्रेऽष्टाङ्गो योगः प्रतिपाद्यते । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिख्यानि च तान्यष्टाङ्गानीत्युक्तमप्ययम् । तन्त्रेषु तु—शैवेषु, वैष्णवेषु, बौद्धेषु च—षडङ्गो योगो वर्णितः । तद्यथा—

प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽप्य धारणा ।

तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥

नाम । शिष्यपरम्परामेनामाभित्य पाण्डेयमहोदयेन षड्विंशती शताब्दी ख्रीष्टस्य मत्स्येन्द्र-नाथसमयो निर्धारितः । अत्र नैवासातञ्जल्यं किमपि ख्यं पश्यामः । प्रतिपादितश्राव-मयोऽस्माभिः “त्रिपुरादशनस्यापरिचिता आचार्याः कृतयश्च” (सारस्वती सुपमा, व० २०, अ० २, पृ० १३-१४) इत्याख्ये निबन्धे ।

तन्त्रालोकादिषु बहवो ग्रन्थाः कुलमतप्रतिपादकाः प्रमाणीक्रियन्ते । डा० प्रबोध-चन्द्रब्राह्मणसम्पादिते कौलज्ञाननिर्णयेऽपि (पृ० ७५) तन्त्रालोकस्मृताः कुलपञ्चा-शिका-अभिर्कौल-सिद्धाभृतप्रभृतयो ग्रन्थाः स्मर्यन्ते । अभिनवगुप्तो मच्छन्दं विभुविशेषेण संयोजयति । प्रमाणैरेतैर्बहुकालव्यापिनीयं शिष्यपरम्परा शास्त्रपरम्परा चेति सिद्धयति । एवं सत्यपि डा० घागचीमहोदयर्मत्स्येन्द्रनाथसमयो नवमी दशमी वा शताब्दी ख्रीष्टस्य निर्धारितः (कौलज्ञाननिर्णयस्य भूमिका, पृ० २५-२८) । एष एव समयस्तस्य श्रीमत्या डा० कल्याणीमल्लिकमहोदययाऽप्यङ्गीक्रियते सिद्धसिद्धस्तपद्धतिभूमिकायाम् (पृ० ११) । मत्स्येन्द्रनाथस्याभिनवगुप्तेन स्मृतत्वात्तत्पूर्ववर्तित्वमनिवार्यतयाऽऽपत्तितम् । इतिहासक्रमे कालगणनायां प्रतिसन्ति षड्विंशतिवर्षाणामन्तरमङ्गीक्रियते तदभिज्ञैः । शिष्यपरम्परायामप्येव एव क्रमोऽङ्गीकर्तव्यः । डा० कल्याणीमल्लिकमहोदयया तु गौरक्षस्य मत्स्येन्द्रशिष्यतासम्पादनाय शिष्यपरम्परायां सर्वशतस्यान्तरमङ्गीक्रियते । अत्र युक्तायुक्तत्वमेतिहासिका एव विचारयन्तु । मत्स्येन्द्रगौरक्षमतयोः सिद्धान्तगतं यौगिकप्रक्रियागतं चापि वैषम्यमनयोभिनवगुप्तान्तत्वमेव धेययति । किञ्च, अद्वयव्यसंग्रहे चतुर्मुद्राप्रकरणे (पृ० ३२) हठयोग इति सेवहठयोग इति च दर्शनाद् गौरक्षनाथस्य हठयोगप्रतिष्ठापयितृत्वमपि सिद्धमेव । अत्र मनीषिभिः पूर्वाग्रहाद्विनिर्मुक्तैः सविशेषं दत्तावधानैः पुनरपि परिशीलनोपयोगं विषयः ।

इति तन्त्रालोकविवेक (भा० ४, पृ० १५) घृतागमवचने योगस्य षडङ्गानि भाषितानि ।
अत्र पातञ्जलयोगप्रतिपादनानि यमनियमासनरूपाणि त्रीण्यङ्गानि न दृश्यन्ते ।
शिशुमङ्गपञ्चकमुमयत्र समानम्, यद्यपि प्रतिपादनपद्धतौ वर्तते भेदः । तर्काल्प्यो योगाङ्गोऽत्रा-
भिनवो दृश्यते पातञ्जलयोगापेक्षया । “योगाङ्गत्वे समानेऽपि तर्को योगाङ्गमुत्तमम्”
(१७।१८) इति च भाष्यते तद्विषये मालिनीविजयोत्तरे तन्त्रालोके (४।१५) च । यम-
नियमौ सर्वेष्वेव भारतीयेषु दृश्यनेषु धर्माङ्गत्वेन चित्तशुद्धिसाधनत्वेन चाविशेष प्रतिपाद्येते ।
आसनादयो योगाङ्गस्त्वन्नेषु किमर्थं परित्यक्त इति विचारणीयोऽयं विषयः । यावदुपलब्धानामपि
शैवागमानां देवनागरमस्करणाभावादत्र सप्ताङ्गयोगप्रतिपादक मृगेन्द्रागमयोगपादमाश्रित्य
विमप्युच्यते । तत्र हि—

प्राणायाम प्रत्याहारो धारणा ध्यानबीक्षणैः ।

जप समाधिरित्यङ्गाः यङ्गी योगोऽष्टम स्वयम् ॥

इति जपोऽपि योगाङ्गेषु समावेशितः, एव चैषां लक्षणानि तत्र प्रदर्शितानि—

प्राण प्राणुदितो वायुरायामोऽस्य प्रवेदनम् ।

प्रेरणाकृष्टिस्त्रोषलक्षणं ऋतुदोषनुत् ॥

ततः सुखलवात्वादे तेषां वृत्तस्य धेतव्यम् ।

प्रत्याहारो विधातव्यः सर्वतो विनिवर्तनम् ॥

तेनेन्द्रियार्थसर्गविनिवृत्तेऽश्रितो मतिः ।

धारणायोग्यतामेति पदे स्वेच्छाप्रकल्पिते ॥

चिन्ता तद्विषया ध्यानं तच्चादिष्टं मुहुर्भुङ्क्षुः ।

तदेकताननामेति स समाधिविधीयते ॥

जपस्तद्भाषणं ध्वजसमुल्लिखणं मुने ।

कहोऽभिबीक्षणं वस्तुविकल्पानन्तरोदितं ॥ (१।४-८)

ज्ञानयोगक्रियाचर्याद्वयपादपञ्चप्रयात्मकेष्वन्येष्वपि शैवागमेष्वेतदनुकारमेव योगाङ्गानां
पदक सततमट्टकं वा निरूपितं स्यात् । पाञ्चरात्रागमीयविष्णुमहितायाम्—

प्राणायामोऽत्र पूर्व तु प्रत्याहारोऽथ धारणा ।

ततस्तर्जं समाधिश्च ध्यानं चाङ्गानि षट् त्रयम् ॥ (२०।५७ ५८)

इत्येव तावदेव योगाङ्गानि त्रयव्यत्यामेन वर्णितानि, लक्षितानि चैवम्—

प्राणानां यस्त्विहायाम् त्रयादेव प्रकीर्तितं ॥

सर्वपात्रेषु साम्यार्जः प्राणायामः स उच्यते ।

नाभ्यादिषु यथादिष्टं बीजं भूतगुणारम्भम् ॥

क्रियाभिर्षीयते यागस्तत्क्रिया धारणा मता ।

अन्वयव्यतिरेकाम्नां यस्माद् यदुपलभ्यते ॥

धारणादिषु वाक्तेषु स तर्कः समरीतितः ।

अविपर्ययरूपेण यथाकर्म गुणात्मकम् ॥
 समाधिश्चेह विज्ञेयो धारणाभिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 ध्यातृध्येयस्वरूप यत् तत्र रुन्ध्यात् प्रदर्शनम् ॥
 समाधित्रिगुण यावदेव ध्यानस्य लक्षणम् ।

(२०।६१-६२, ६८ ७२)

अत्र द्वितीययोगाङ्गस्य प्रत्याहारस्य लक्षणं न दृश्यते ।

गुह्यसमाजाख्ये बौद्धतन्त्रे—

प्रत्याहारस्तथा ध्यान प्राणायामोऽथ धारणा ।

अनुस्मृति समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ (१८।१४०)

इत्येव षडङ्गो योग उक्तः । अत्र शैववैष्णवागमपरिगृहीतस्य तर्कस्य स्थानेऽनुस्मृते समावेशः । गुह्यसमाजोक्त एव षडङ्गो योगोऽप्येवमपि बौद्धतन्त्रग्रन्थानां साहाय्येन सम्यग् व्याख्यातो गुरुभिः स्वकीयस्य ' भारतीय संस्कृति और साधना ' इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य प्रथमे भागे (पृ० ५३७-५४०) इति तत् एवावलोकनीयः । एव योगाङ्गप्रतिपादने मतभेदे जायतपि षडङ्गो योग सर्वेभ्यः शैववैष्णवबौद्धतन्त्रेषु वर्ण्यते इति स तान्त्रिकयोगान्माऽन संबोधितः ।

सप्रश्रयनिवेदनम्

एवमितो वयमश्चकात् प्राक् कृतारम्भस्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मण इतिकर्तव्यताऽत्र परिसमाप्यते । अस्मिन् शुभ कर्मणि कृतसहायानां सहृदयानां सुहृदामादरणीयानां विदुषां परमश्रद्धास्पर्दानां गुरुणा च स्मरणमवसरप्राप्तमत्र चर्च्यते । सर्वप्रथममत्र तन्त्रभवानभिनव-गुप्तपादाचार्यं, श्रीमान् लक्ष्मीधर, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीभास्कररायश्च सश्रद्ध स्मर्यन्ते । विद्वद्भिरेनै, क्षुण्णेन पथा प्रवृत्तानां लक्ष्मीधरभास्कररायमन्तव्यानि यत्र कश्चन समालोचयतामप्यस्माकं चेतसि तौ प्रति श्रद्धाभरो नाणुपात्रमपि क्षणमपि तिरोबभूव । वयमेतान्ग्याश्च पूर्वाचार्यान् सर्वप्रथमं प्रणमाम । तदनु येषां कृपाभरेणावमिकदशानानुशीलन-रुचिरस्मासु समुद्भूता, तेषां वदनीयचरणानां गुरुवर्षाणां कविराजमहोदयानां चरणयोरप्यद्यस्मिन्मनोऽञ्जलिं समर्प्यते । विगतेषु मासेषु महानुभावानामेतेषां साक्षिभ्येनैवायमुपो-

१. प्रत्याहारस्तथा ध्यान प्राणायामोऽथ धारणा ।

तर्कस्यैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥

इत्येव दृश्यते पाठो भगवद्गीताभास्करभाष्ये (पृ० १२७) । अत्र पूर्वाध्यां गुह्यसमाजप्रथममनुब्रूति, किंतु तत्तत्तार्थं नास्त्यनुस्मृते परिगणनम् । तस्य स्थाने तर्कस्यैव तन्त्रालोकादिशैववैष्णवागमप्रतिपादितस्य योगाङ्गत्वेन ग्रहणम् । अत्र प्राणायामस्थाने प्रत्याहारस्य प्रथमोपादाने हेतुश्रित्तनीयः ।

दधातमाग पूर्णतामशात् । तदिदं मातृव्य योगनञ्चविभागे व्याख्यातृरूपेणास्मान् नियोजयतां
माननीयानामुपकुलपत्नीनां श्रीमौरीनाथदास्त्रिमहोदयानां कृपायाऽलम्भि । एतदर्थं कै शम्भैस्तान्-
भिनन्दामो वयम् । अन्यसंस्करणे टिप्पणीपूषोदधाते च प्रयुक्तानां मातृकाणां विभिन्नाभ्य
सस्याभ्यो मूलमातृकाप्रतिलिप्यधिगमे सग्रहेऽवलोकने च कृतसहायानां सस्कृतविश्वविद्यालयो
पकुलपतिचराणां पण्डितश्रीसुरतिनारायणमणित्रिपाठिमहोदयानामनुमन्धानसञ्चालकचराणां
श्रीशैलेशचन्द्रब्रह्मोपाध्यायानां वर्तमानानुमन्धानसञ्चालकश्रीबलदेवउपाध्यायमहोदयानां सर-
स्वतीमवनप्रभ्याध्यक्षचराणां डा० सुभद्रासामहोदयानां वर्तमानग्रन्थाभ्यश्रीविमूतिमूपण-
भट्टाचार्याणां च मृतामुपकार स्मरामः । तासां तासां सस्यानामधिकारिणो वयं साधुवार्द
समाजयाम, माम्यो मूलमातृकास्तत्प्रतिलिपयो वाऽधिगता अस्माभिः । मातृकापरिचयप्रसङ्गे
च तासां सर्वासां नामानि सूचितान्येवास्माभिः । यात्राप्रसङ्गेषु याम्यं सस्याभ्यो व्यक्तिस्य
साहाय्यमुपगतम्, सर्वास्ता सादर स्मृता अस्मान्भिर्यात्राविवरणप्रकाशके निबन्धे सूर्योदयपत्रे
प्रकाशिते । प्रथमसम्पादनकर्मणि कृतसहायेषु सर्वप्रथमं वाशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य सस्कृत-
महाविद्यालयाध्यक्षचरी श्रीरामचन्द्रदीक्षित श्रीरामचन्द्रदास्त्रिणौ सविनय स्मर्यन्ते, एतयो-
र्मनीषिणो साहाय्येनैवास्माभिः सदिग्धस्वरूपाठगुघने सामर्थ्यमधिगतम् । अत एव
भणितमस्माभिः टिप्पणीसमाप्ता—“रामचन्द्रसहायेन” (पृ० ३२८) इत्यादि । उद्धरणानां
स्थलान्निर्देशे, उपोदधातमापाया भावव्यञ्जनासमर्थानां विधिगुणानां पदानां समुपस्थापने च
सस्कृतविश्वविद्यालये आगमाध्यापकैः सुहृदरे धीरपुनायपाण्डेयमहोदये, व्याकरणगतसौचिति-
निवारणे च व्याकरणन्यायातृभिः सुहृदरे श्रीकालिकाप्रसादशुक्लमहोदयेर्मुमुक्षुपुत्रकृतम् ।
पाठसकलने भदा तदा साहाय्यमाचरन्ती वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालयप्रकाशनविभागपण्डितौ
श्रीपरमेश्वरपाण्डेयहरिहरदत्तदीक्षितौ सन्नेह स्मर्यन्ते । अन्तिमे ‘पूफ’संशोधने सविशेष
दत्तावधानान् सस्कृतविश्वविद्यालयमुद्रणालयस्यान् पण्डितान् श्रीविमूतिनारायणपाण्डेय-
हरिवरामणित्रिपाठि-अश्विकेश्वरमिश्र-शुक्लोपाध्यायान् साधुवार्द समाजयाम । मुद्रणाक्षर-
संयोजनादिकममु मविशेष दत्तावधानान् वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालयमुद्रणालयस्यान् कर्म-
चारिणः श्रीसत्यवरणभट्टाचार्य मुन्नरराम रामजी-रणजीतसिंह-आत्मारामपाण्डेयानपि अन्यवाद-
घट्टे संयोजयाम । सर्वांते चानुक्रमणीभागस्य निर्माणे कृतसहाया ज्येष्ठपुत्री सौ० सुपमा-
माधीर्वादघट्टे समाजयाम । अत्र संस्करणे यत्किमपि वैशिष्ट्यं परिलक्ष्येत तत्सर्वं सर्वेषामत्र
स्मृतानामेतेषां महानुभावानां साहाय्येनैवाहितं भवति । यात्रा वृत्तयोऽत्रावशिष्टास्ता भदोदेनेव
मतिमान्येन वा दृष्टिदोषेण वेति सोऽव्यास्ता मनीषिभिः, “मच्छत- स्वलनं कापि” इति
म्यायादित्येतावदेवोक्तत्वा विरम्यते साम्प्रतम् ॥

शुभपूर्णिमा, सवनम् २०२५

१०-७-१९६८ ई०

वाराणसी ।

विदुषामाश्रय —

ब्रजवल्लभद्विवेदः

वा० सं० वि० नि० योगतन्त्रविभागे व्याख्याता ।

संकेतपरिचयः

आम.	अभियुक्ताः ।	त्रि. द.	त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम् ।
अयं.	अथरत्नावली ।	त्रिपु.	त्रिपुरार्णवः ।
आ.	आथर्वणः ।	त्रि. सा.	त्रिपुरासारसमुच्चयः ।
ई. उ.	ईशावास्योपनिषद् ।	द. स्मृ.	दशस्मृतिः ।
ई. प्र.	ईश्वरप्रत्यभिज्ञा ।	दी.	दीपिका (योगिनोद्बोधव्याख्या) ।
ई. प्र. वि.	ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीः ।	ने. त.	नेत्रतन्त्रम् ।
उ. भे.	उन्मत्तभैरवः ।	प. त्रि.	परात्रिणिका ।
उ प.	उत्तरपट्टकम् ।	प. सा.	परमार्थसारः ।
श्रु.	श्रुत्येदः ।	प्र. सा.	प्रपञ्चसारः ।
श्रुजु.	श्रुजुविमर्शिनी ।	प्र. सा. वि.	प्रपञ्चसारविवरणम् ।
ऐ. आ.	ऐतरेयारण्यकम् ।	प्र. सं.	प्रपञ्चसारसंवन्धदीपिका ।
क. प्र.	कर्मकाण्डत्रमावलिः ।	प्र. ह.	प्रत्यभिज्ञाहृदयम् ।
कु. सं.	कुमारसम्भवम् ।	वृ. उ.	वृद्धारण्यकोपनिषद् ।
ग. स्तो.	गङ्गाधरस्तोत्रम् ।	बो. प.	बोधपञ्चदशिका ।
गी. नि.	गीतानिष्पन्दः ।	भ. ग.	भट्टमङ्गाधरः ।
चि.	चिद्वल्ली कामकलाविलासटीका (मद्रासमुद्रितं तृतीयं संस्करणम्) ।	भ. गी.	भगवद्गीता ।
चि.	चिद्विज्ञासः ।	भा.	भास्करी (ईश्वरप्रत्यभिज्ञानिम- शिनोव्याख्या) ।
छा. उ.	छान्दोग्योपनिषद् ।	म.	महार्थमञ्जरी ।
शा. सा.	शानसारः ।	म. प.	महार्थमञ्जरीपरिमल. (त्रिनेत्रमंस्करणम्) ।
त.	तन्त्रराजतन्त्रं कादिमताख्यम् ।	म. भा.	महाभारतम् (गीताप्रेत- संस्करणम्) ।
त. पि.	तन्त्रालोकविवेकः ।	म. दा.	मनघाभनम् ।
त. स.	तन्त्रगङ्गाधरः ।	मनो.	मनोत्तरम् ।
तन्त्रा.	तन्त्रालोकः ।	मन्त्र.	मन्त्रराजः ।
तिमि.	तिमिरोदपाटः ।	म. मृ.	मनुस्मृतिः ।
तै. भा.	तैत्तिरीयारण्यकम् ।	मा. वि.	मान्तिनोविजयोनरम् ।
तै. उ.	तैत्तिरीयोपनिषद् ।	यो. वा.	योगवासिष्ठम् ।
तै. बा.	तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।		
तै. सं.	तैत्तिरीयमहा ।		
त्रि. व.	त्रिपुरसुन्दरीवत्सला ।		

यो. ह.	योगिनीहृदयम् ।	श्वे. उ.	श्वेताश्वनरोपनिषद् ।
यो. ह. दी.	योगिनीहृदयदीपिका (द्वितीय संस्करणम्) ।	स. प.	सर्वमङ्गलाशास्त्रम् ।
यो. ह. से	योगिनीहृदयसेतुबन्ध (सरस्वती- भवनग्रन्थमालासंस्करणम्) ।	सं. म.	सहिताब्राह्मणम् ।
र. स.	रत्नसारसंग्रह ।	स. ब्रा.	संकेतपद्धतिः ।
ल.	लक्ष्मीधरा (सौन्दर्यलहरीव्याख्या, मद्राससंस्करणम्) ।	सा. प.	साम्बपञ्चाशिका ।
स. सा.	लक्षणसार ।	सा. सु.	सारस्वती सुपमा (वाराणसेय- संस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका) ।
य. र.	परिवस्यारहस्यम् ।	सि. पा.	सिद्धनाथपादः ।
वा.	वामनेश्वरीमतम् ।	सि. म.	सिद्धामतम् ।
वा. स.	वामनेश्वरतन्त्रम् ।	सु.	सुभगोदयः ।
वा. प.	वाक्यप्रदीपम् ।	सु. वा.	सुभगोदयवासना ।
वा. पु.	वायुपुराणम् (मोरसंस्करणम्) ।	से.	सेतुबन्धः (निरयापोढशिकर्णव- व्याख्यानम्, आनन्दाश्रमद्वितीय- संस्करणम्) ।
वा. म्मु	वायुलक्ष्मि ।	सी.	सीमागवधर्षणी (सौन्दर्यलहरी- टीका, मद्राससंस्करणम्) ।
वि. शै.	विज्ञानभैरव ।	सी. भा.	सीमागवधसंस्कारस्य ललिता- सहस्रनामभाष्यम् ।
वा. दी.	वाग्मुनिशेखरीपिका ।	मी. ल.	सौन्दर्यलहरी (मद्राससंस्करणम्) ।
वा. वि. व्या.	वाग्दानिलव्याख्या (आगमानु- संधानमितिगन्धर्वम्) ।	सी. सु.	सीमागवधोदयः ।
मि. रि.	मित्रमूत्रविमर्शिनी ।	मी. ह.	सीमागवधहृदयम् ।
मि. ग्.	मित्रमूत्रम् ।	स्प. बा.	स्पन्दवारिका ।
मि. स्त्री.	मित्रस्त्रीप्रादुर्भा ।	स्व. ल.	स्वच्छन्दतन्त्रम् ।
मि. वा.	मित्रानन्दः ।	ह. नि.	हस्तनिर्णयः ।
श्री. ग्.	श्रीरघुपट्टिका ।	ह. पा.	हस्तपारमेश्वरम् ।
श्री. वा.	श्रीरघुपट्टिका ।		

विषयसूची

प्रास्ताविकम्	क-ख
Foreword	ग-घ
उपोद्घातभागः			
ग्रन्थप्रकाशनोपक्रम	१
संस्करणे उपयुक्तानां मातृकाणां परिचयः	२
ग्रन्थसम्पादनशैली	५
नित्यापोढशिकार्णवः	७
नित्यापोढशिकार्णवस्य चतुश्चतुर्तीत्वसमाख्या	९
नित्यापोढशिकार्णवयोगिनीहृदययोर्मिश्रशास्त्रत्वम्	११
नित्यापोढशिकार्णवस्यैव पञ्चपटितमतम्भ्रत्वम्	१२
नित्यापोढशिकार्णवस्य व्याख्यानानि	१३
उपलब्धव्याख्यानानां प्रत्येकं वैशिष्ट्यम्	१५
ऋजुविमर्शिनीकारः शिवानन्दः	१७
सुमगोदयः सुमगोदयवासना च	१९
अपरत्नावलीकारो विद्यानन्दः	२१
अमृतानन्दस्तस्य सौभाग्यसुषोदयचिह्निलासे	२२
चतुष्पटितन्त्राणि	२३
शिवानन्दादिस्मृता ग्रन्थाः ग्रन्थवाराश्च	३१
तन्त्रशास्त्रावतारप्रमस्त्रद्वैशिष्ट्यं च	४९
सम्भाषां वाक्ताप्रशिक्षाः	५१
त्रिमोतोविभागः	५३
पञ्चस्रोतोविभागः	५४
अनुस्रोतासि	५६
षोडशविभागः	५६
आम्नायविभागः	५७
आम्नायविभागे त्रिपुरोपास्ते स्थानम्	५९
एतन्मोक्षप्रतिपादितं त्रिपुरोपास्तितमतत्रयम्	५९
नित्यापोढशिकार्णवप्रथमसूत्रावतारणम्	६१
मातृशास्त्ररूपविमर्शः	६२

आन्तरं पीठचतुष्टयम्	१०१
पीठचतुष्टयवर्तीनि स्वयम्भवादीनि लिङ्गानि	१०१
श्रीचक्रस्य घामत्रयात्मकत्वं गृहस्थाद्यात्मकत्वं च	१०२
श्रीचक्रस्य चतुरूपत्वम्	१०३
श्रीचक्रस्य नवनित्यामयत्वं षोडशनित्यामयत्वं च	१०३
श्रीचक्रस्य त्रिधा भावनम्	१०४
सुन्दर्युपास्तिः	१०४
जपो ध्यानं च	१०७
त्रिविधो मन्त्रजपः	१०८
त्रैपुरे दर्शने जपस्य लक्षणम्	१०९
योगः	११२
कौलिको योगविधिः	११२
तान्त्रिकः षडङ्गो योगः	११७
सप्रत्ययनिवेदनम्	११९
सवेत्तपरिचयः	१२१
विषयसूची	१२३

ग्रन्थभागः

प्रथमः पटलः	१
द्वादशश्लोक्या महात्रिपुरसुन्दरीस्तुतिः	१
त्रिपुराया गणेशप्रह्ननक्षत्रयोगिनीराशिमन्त्रमातृकापीठरूपत्वम्	१९
मातृकानमनम्	१४
मातृकामहिमा	१८
एकारमहिमा	२०
मातृकाट्वर्गशरीरा त्रिपुरसुन्दरी	२१
शामकलानमनम्	२५
यशारमहिमा	२८
दर्शनादिदेवतावशिष्याद्यष्टबाधोना महात्रिपुरसुन्दरी	२९
मन्त्रदीप्यं पद्मबागमिका मातृका च	३२
पञ्चगोदाननिवामिनी चतुराक्षकोजभूता च श्रीत्रिपुरा	३३
त्रिपुरातिशयनम्	३४
दर्शनेनमन्त्रधामर्षित्त्वरूपं प्रमेयपञ्चवम्	३६
पद्मादिश्रवणा. पदयन्त्रीमध्यमा गैरीक्येन गणपट्टयामकरवम्	३६

चतुरास्त्रायनिरूपणम्	४०
चतुष्पष्टितोद्देश	४३
नित्याषोडशकनामानि	४६
तिथिनायिका अङ्गनित्या	४८
षोडशी महानित्या त्रिपुरसुन्दरी	४९
त्रिपुरस्य चक्रगजस्य कर्णिकाप्रस्तारचम	५०
नवयोनिचक्रम्	५१
अष्टदशारचक्रम्	५२
द्वितीयदशारचक्रम्	५४
चतुदशारचक्रम्	५७
अष्टपत्र षोडशार परिवेष भूपुराणि	६२
चक्रराजस्य व्यात्मकत्वम्	६३
मतातरेण चक्रस्य चतुरास्त्रायरूपत्वम्	६५
चक्रस्य षोडशनित्यारूपत्वम्	६५
चक्रराजमहिमा	६७
प्रकारान्तरेण चक्रराजविन्यास	८२
अत्र महाचक्रे महात्रिपुरसुन्दरी संस्थिता	८९
विन्यासादिवाग्देवताष्टकोपेताया महादेव्या भुजाप्रकार	८९
वशिष्ठाष्टकनिरूपणम्	८९
वशिनीबीजम्	९०
वामेद्वरीबीजम्	९१
मोहिनीबीज विमलाबीज च	९२
अरुणाबीज जयिनीबीज च	९३
सर्वेश्वरीबीजम्	९४
बौलिनीबीजम्	९५
अङ्गविद्यानामानि	९६
चरगुडिकरीविद्योद्धार	९८
भूवागविद्याद्धार, तस्या आत्मारणाक्रमणि त्रिनियोगश्च	९९
आत्मासनरूपिणीविद्योद्धार	१०१
चक्रासनस्थिता विद्या	१०२
सर्वमात्रासनस्थिता विद्या	१०३
साध्यगिद्धासनस्थिता विद्या	१०४
देव्यावाहनविद्या	१०५

मूलविद्योद्धारः	१०६
तत्र बाग्मवबीजोद्धारः	१०७
कामराजबीजोद्धारः	१११
शक्तिबीजोद्धारः	११३
मूलविद्यास्तुतिः	११५
अचंकस्य गुणविधिः	११६
पूजाचक्रविन्यासस्थलस्य गुणविधिः	११७
चक्रराजविन्यासद्रव्याणि	११७
पूजाचक्रविन्यासे गुणविधिः	११७
बीजमयान्वितसोमादिश्रयात्मकचक्रध्यानपूर्वकन्यासविधानम्	११८
पङ्कजन्यासः	११९
महानिपुरसुन्दरीध्यानम्	१२०
आवाहनं पूजनं च	१२३
पूगादेवतानामादौ प्रयोज्यबीजद्वयोद्धारः	१२४
त्रैलोक्यमोहनाभिधेये चतुरश्रे पूज्याः शक्तयः	१२६
सर्वांशापरिपूरकाभिधेये षोडशारे पूज्याः शक्तयः	१२६
सर्वसंशोभनाभिधेयेऽष्टारे पूज्याः शक्तयः	१२८
सर्वसौभाग्याभिधेये चतुर्दशारे पूज्याः शक्तयः	१२८
सर्वायमायकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याः शक्तयः	१२९
सर्वरक्षाकराभिधेये प्रथमदशारे पूज्याः शक्तयः	१३०
सर्वरोगहराभिधेये आद्याष्टारे पूज्याः शक्तयः	१३१
आयुषावरणपूजनम्	१३१
सर्वमिद्विप्रदार्शनान्दाभिधेययोः कोणत्रयसर्वमध्यस्थानयोः पूज्याः शक्तयः	१३२
पूगन्धनैवेद्यतर्पणनिवेदनम्	१३३
नवमुद्राविरचनम्	१३५
कामकलाध्यानम्	१३५
पूजा-ते यल्लिनिवेदनम्	१४०
शक्तिचक्रयोजनम्	१४१
त्रिसर्जनम्	१४१
द्वितीयः पटलः			
मन्त्रयोगविधिरूपणम्	१४३
अरोगमूत्रामन्त्रपुरश्चरणादिस्थलनिरूपणम्	१४४
निरोधिरातिपन्थायेन योषितामाकर्षणम्	१४४

लक्षसंख्याकजपफलम्	१४४
लक्षत्रयजपफलम्	१४५
विविधप्रयोगनिरूपणम्	१४५
हठाकृष्टिनिरूपणम्	१४९
विदमंविधिः	१५०
आकर्षणप्रयोगाः	१५०
अवध्यप्रयोगः	१५४
प्राणप्रतिष्ठाप्रकारः	१५५
वशीकरणप्रयोगाः	१५६
संमोहनप्रयोगाः	१५८
विद्वेषणप्रयोगाः	१५९
चातुर्धिकादिज्वरनाशनप्रयोगाः	१६०
आकर्षणवशीकरणादिप्रयोगाः	१६०
पुरुषोभणप्रयोगः	१६१
विविधमयनिवारणादिप्रयोगाः	१६२
भारणादिप्रयोगाः	१६४
उच्छाटनकराः प्रयोगाः	१६६
मुखसेचनविधिः	१६७
सौभाग्यवर्धनादयो विविधाः प्रयोगाः	१६७
मन्त्रहानिकरः प्रयोगः	१६९
खेचरत्वसाधकः प्रयोगः	१७१
पादुकादिसिद्धयः	१७२
सृष्टीयः पटलः			
मुद्रापदनिर्बन्धनम्	१७४
त्रिलच्छामुद्रालक्षणप्रयोजने	१७५
सर्वमंशोभकारिणी मुद्रा	१७६
सर्वविद्राविणी आकर्षणी च मुद्रा	१७७
सर्वविशकरी मुद्रा	१७८
जग्मादिनी मुद्रा	१७९
महाशुभा मुद्रा	१८०
खेचरी मुद्रा	१८१
खेचरीस्तुतिः	१८१

समयमुद्रा संहारमुद्रा च	१८३
त्रिविधा क्षेत्री	१८४
बीजमुद्रा	१८६
बोनिमुद्रा	१८७
चतुर्थं पदस.			
महाज्ञानप्रभावादिविषयकाः प्रश्नाः	१९०
महाज्ञाननिरूपणारम्भः	१९२
त्रिपुराभिव्यक्तिप्रकारनिरूपणम्	१९३
शक्तिरहितः परो नास्ति	१९७
त्रिपुराशक्तेरन्तःसौपुम्नमार्गानुप्रवेशः	२०१
तस्या वामाग्रेष्ठादौद्वीरूपेण शृङ्गाटाकारतावाप्तिः	२०२
त्रिपुरेव ब्रह्मविष्णुवीरूपिणी	२०५
ज्ञानशक्तिश्रियाशक्तीच्छाशक्त्यात्मिका त्रिपुरा	२०७
मन्त्रधारमार्गेण परपुरुषसमागमः	२११
एकाकिनी त्रिपुरा रमते	२१५
शाम्भुकामराजशक्तिबीजेषु त्रिपुरास्वरूपनिरूपणम्	२१६
पारम्पर्येण विज्ञाता त्रिपुरा भवबन्धविमोक्षणी	२१७
दिग्वीरनिरूपणम्	२१८
त्रिदोषनिरूपणम्	२२३
मानवीरनिरूपणम्	२२३
सृष्टिशक्तिप्रमाराधनाभ्यंशुद्ध्यादिप्रतिपादनम्	२२५
ब्रह्मबीजसाधनप्रकारः	२२७
शाम्भुबीजसाधनफलम्	२३२
शाम्भुबीजसाधनप्रकारः	२३६
शाम्भुबीजसाधनफलम्	२३९
शाम्भुबीजसाधनप्रकारान्तरम्	२४१
शाम्भुबीजसाधनफलम्	२४२
शक्तिबीजसाधनप्रकारः	२४७
शक्तिबीजसाधनफलम्	२४८
शक्तिबीजसाधनप्रकारफलम्	२४९
मन्त्रचक्रतुङ्गो प्रयोगः	२५२
ब्रह्मचक्रमन्त्राण्युपमेदेन वैशिष्ट्यम्	२५३
मन्त्रचक्रमन्त्रोदारा	२५४

पुरुषपुरुष्नीपासद्वयबीजोद्धारः	२५५
पुरुषपुरुष्नीकोदण्डाङ्कुसबीजोद्धारः	२५६
पूजाकाले मुद्राप्रदर्शनम्	२५७
सर्वसु विद्यासु त्रिपुरा प्रधानतया	२५७
त्रिपुराविद्यामाहात्म्यम्	२५८
श्रीचक्रावयवपूजनफलम्	२५९
पञ्चमः पटलः			
जपहोमविषयकः प्रश्नः	२६१
चतुर्चक्रानयनपूजानुकूल जपविधानम्	२६३
सहस्रसख्याक जपफलम्	२६३
हृदयकमलोदरे चक्रमावनापुरस्सर जपविधानम्	२६४
निगदोपाशुमानसजपप्रकारः	२६५
लक्षादिनवल्लभजपफलनिरूपणम्	२६५
निगदोपाशुमानसजपफलनिरूपणम्	२६८
स्वयम्भुवार्णेनरलिङ्गानां मध्येऽन्यनममन्त्रिणी जपफलम्	२६९
दशासहोमविधानं तत्फलं च	२७०
अष्टविधकृष्णनिरूपणम्	२७०
होममात्रनद्रग्नाणि तत्फलनिरूपणं च	२७१
परिशिष्टभागः			
सौपकनायसिद्धविरचित त्रिपुरमुन्दरीदण्डकम्	२७९
शिवात्मन्मृनिविरचितः मुमगौदयः	२८४
शिवात्मन्मृनिविरचिता मुमगौदयवासना	२९७
शिवात्मन्मृनिविरचितः श्रीमाम्महोदयस्तोत्रम्	३०४
अमृतानन्दयोगिविरचितः श्रीमाम्महोदयः	३०६
अमृतानन्दयोगिविरचितश्चिद्विलासस्तवः	३२२
चिद्विलासस्तवमातृकाश्लोकसम्बन्धिसर्वोपेक्षा सारणी	३२९
अनुक्रमणीभागः			
निरुपायोदशिकार्णवश्लोकार्णविक्रमणी	३३३
व्याख्यादयोदशग्रन्थग्रन्थकारनामानि	३४७
व्याख्यादयोदशश्लोकार्णविक्रमणी	३४९
परिनिर्मुक्तग्रन्थश्लोकार्णविक्रमणी	३६१
विनिर्मुक्तदानां विनियानुक्रमणी	३७३
परिवर्धनानि संशोधनानि च	४१५

ग्रन्थभागः

तत्र

नित्याषोडशिकार्णवः

शिवानन्दकृतया ऋजुविमर्शिन्या

विद्यानन्दकृतया अर्थरत्नावल्या

च संवलितः ।

नित्याषोडशिकार्णवः

शिवानन्दकृतया ऋजुविमर्शिन्या

विद्यानन्दकृतया अर्थरत्नावल्या

च संलितः

गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनोराशिरूपिणीम् ।

देवीं मन्त्रमयीं नौमि मातृकां षोडशरूपिणीम् ॥ १ ॥

ऋजुविमर्शिनी

स्थिते यनेदमखिल यन्मय चास्य भासनम् ।

यत समुदयश्चास्य तत्सवित्तिपदं नुम ॥

शिवादिक्षितिपर्यन्तं पटत्रिंशत्तत्त्वसचयं ।

यस्योर्मिवुद्बुदाभासस्त सैवे चिन्महोदधिम् ॥

अर्थरत्नावली

श्रीमैत्र्महावनेशानपादपङ्केरुहद्वयम् ।

योगीन्द्रमधुपत्रातसेवित सर्वदा भजे ॥

१. मातृका-वाक. । २. विग्रहाम्-वाक. । ३. "गजाननाय महते प्रत्यूहतिमिरच्छदे ।

अपारवहणापूरनरङ्गितद्वे नमः ॥" इत्येष प्रथमः श्लोक-ख । ४. वास्य-ख ग, वाय-घ ।

५. यो वास्य-ख ग, यो वाय-घ । ६. पर्यन्त-ख चि । ७. यम्-ख, या-चि ।

८. भावा-चि । ९. व-दे-चि । १०. 'नित्यं विमसतानमिष्टमानु तनोति य । तमज

शान्भवीमूनु यन्देष्ट गणनायकम् ॥" इत्येष प्रथमः श्लोक-ख इ. च ज. । ११. मधुद-क ।

स्वात्मानन्दमहेशानवरणांतेनिवासिना ।
 शिवानन्देन मुनिना रस्यते नैपुरो रस ॥
 असमञ्जसता दृष्ट्वा वृत्तीनामिह तत्त्वतः ।
 व्याकरोमि मनाक् श्रीमन्नित्यापोडशिकाण्यम् ॥
 सर्वानुग्राहक तन्न सर्वोपायावभासकम् ।
 सर्वाधिकारससिद्धये वैष्णवाचार्यच्छिव ॥
 'श्रीवामकेवरं नाम शास्त्र तत्र प्रकाशितम् ।
 शिवेन सविद देवी लक्ष्मीकृत्य निजात्मिकाम् ॥

प्रियानन्दमह चन्दे सदानन्दप्रकाशितम् ।
 प्रपन्नजनतादु-रन्ध्रान्तविन्देद्भास्करम् ॥
 आद्य मिथुनमारभ्य श्वशुर्वन्त क्रमेण तु ।
 चन्दे गुर्वाधमीशान्या वरणावरणीप्रियम् ॥
 येनपादाम्बुजसभूत रजो विमलयन्मन ।
 प्रसादं तनुते मया न रत्नेषु^{१२} गुरु भजे ॥

१ शोभा-क । २ रसते-घ । ३ व्याकरोति-ख । ४ शका-क. ग ।
 ५ तत्र-घ । ६ कारि-क । ७ भूमा-ख, बह्मा-ख । ८ तन्न-क । ९ शकम्-ख
 घ. ६. । १० समेद-घ । ११ 'यत्पादाम्बुज गुरु भजे' इति श्लोकद्वयं नास्ति-ख ६. ।
 १२. शगुद-ख ग ।

रघुनाथो नमस्कृत्य गोपीनाथौ ज मे गुरु ।
 नयेदा मातरं चैव वज्रकलभदर्पणा ॥
 तत्रन्ध्रान्तं समाश्रित्य नित्यापोडशिकाण्ये ।
 प्राञ्जल्यध्यादयोपने कियते दिव्यं भगवन् ॥

१. "अत एवास्वरणादुत्तुर्गोशस्यायुक्तम्—'योवामरेश्वर नाम शास्त्र तन्न प्रकाशते । मध्ये
 गारयस्य तस्यास्ति नित्यापोडशिकाण्ये ॥ तत्र च द्वे चतु शतौ' इति" (से० पृ० ६) ।
 अत्र भास्कररस्येण 'भूभेदनुपपत्तैर्वृत्त' इत्यस्य स्थाने 'तत्र च द्वे चतु शतौ' इति पाठ
 वन्ति इति प्रतीयते, कस्यापि मातृवाया तस्यानुपपत्तमाह ।

मध्ये शास्त्रस्य तस्यास्ति नित्यापोडशिकार्णवः ।
 सूत्रेश्चतुश्शतेर्युक्तं कश्चिद् भागो रसावहः ॥
 स च पञ्चपटल्यात्मा कर्मपञ्चकमासकः ।
 पूजा प्रयोगो मुद्रा च विद्यार्थ्याप्तिर्जपस्तुतिः ॥
 अवान्तरभिर्दे सन्ति कतिचित्तत्र तत्र च ।
 प्रधानकर्मशेषत्वान्न ता गण्या पृथक्तया ॥
 अधीत्य चाचार्यमुखाच्छास्त्रं विद्यापुरस्सरम् ।
 गुह्या न्यवसत् पार्श्वे शिमानन्दमहामुनिः ॥
 कालेन महता सौज्यं गुरुभिः करुणोत्कटैः ।
 स्थापितोऽनुग्रहविधौ साभिपेकः सहाभिधम् ॥

यन्मुखास्त्रायमासाद्य विद्यासिद्धिरभून्मम ।
 महान्निपुरसुन्दर्यास्त एतेः^१ गुरु भजे ॥
 शिष्य कामेश्वरो सिद्धाम् त्रिविधानपि दृश्यतीन् ।
 कङ्कालप्रभृतीन् वन्द्ये गुरुन् कल्याणरोचिषः ॥
 गणनाथमहं वन्द्ये विश्ववन्द्ये प्रपूजितम् ।
 सूर्यविप्राद्यनाशार्थं सर्वाभीष्टफलाप्तये ॥
 धदुरु योगिनीपृन्द भैरवानमितौजसः ।
 प्रणमामाष्टसर्पैस्त्रिसपादनसमुत्सुकान् ॥
 २ भन्त्रमण्डलवर्णात्मरूपिणीं करुणोपरात् ॥
 धामसवित्स्वरूपां ता वन्दे त्रिपुरसुन्दरीम् ॥

१ शका-क ग । २ पण-घ । ३ मुद्राश्च-स । ४ वाप्ति-ग । ५ स्थिति-क
 त्विति-ग घ । ६ निदा-स ग घ । ७ पृथक् पृथक्-स । ८ निवसन-ग घ ।
 ९ तमे-स, तदे-ग घ । १० शत्रुद-क ग । ११ समाप्ति-स ङ ज । १२ यत्र-स ।
 १३ करुणा-घ ।

। मन्त्रेति । निष्कौलसम्प्रदायानुसारेण गणेशोपाङ्गिसूत्रव्याख्याभावतरे- तत्राद्यपूयेण वण
 चक्रमन्त्रधामसविःस्वरूप प्रमेयवच्छक दणवति इत्यादिनोपनिष्ठा ध्यास्यान्तमशानुसन्धेयम् ।

तत सम्पादयामास शिष्यानाचारभूषितान् ।
 देशकालविशेषज्ञानं भक्तिरत्नमहोदवीन् ॥
 तत शिवानन्दमुनिः शिष्यैरभ्यर्थितो मृशम् ।
 सम्यग् वृत्तिविधानाय गम्भीरागमभाषया ॥
 लोषामुद्राक्रमायातसम्प्रदायादेय पुन ।
 अकरोदागमस्यास्य व्याख्यामृजुनिमर्शिनीम् ॥
 ग्रन्था सहस्र निशत पञ्चाशच्चैव पञ्च च ।
 मयुरोदारसन्दर्भा सैषमृजुनिमर्शिनी ॥
 सोभाग्यविपया वाणी सोमत्योदयदायिनी ।
 सौगत्याभिर्महापद्या सास्यित्य लभतामसो ॥

तत्र पञ्चदशतिथ्यात्मकनित्यांकलानामधेयोपन्यासमुखेन परा
 व्यापिका 'सर्वंतिथिमयीमक्षया षोडशी नित्याकला परमामृतस्यन्दिनी महा-
 निपुरसुन्दरीसज्ञा व्याचष्टे परमदेशिको महादेव । यच्छ्रुति — "ईशाने सर्व-
 विद्यानाम्" (तै० आ० १०।४७।१) इति । आदितो द्वादशभिः श्लोकैः समस्त-

सम्प्रदायैर्द्वयज्ञेन विमलस्वान्मसम्भुतः ।
 क्रियते टिप्पणं सम्यग् वामनेश्वरशास्त्रगम् ॥
 अथरत्नाव त्वेया रयार्तोऽस्तु भुवनत्रये ।
 भुवनेश्वरि ते भक्त्या क्रियते टिप्पेण यत ॥

प्रार्थयितव्याभ्यै शोभैस्त्याविज्ञेन परिसमाप्त्यर्थं विशिष्टेष्टैलाभाय च
 परमशक्तिमते भगवान् लोकानुग्रह चिन्तार्थं दुर्गुरूपपृक्तं शास्त्रं सक्षिप्य चतुर्दशत-
 मप्यापरिमितैर्प्रबन्धैस्तत्सारमुद्धृतुं नामस्तच्छास्त्रप्रतिपाद्या वर्णययवा महानिपुरसुन्दरी

- १ पुन-अ ग घ । २ दिभा-क । ३ विप्रतिशेव-ख । ४ राकार-क ।
 ५ श्रीम-पु-ग । ६ नित्य-ग । ७ सम्पन्न-क । ८ तत-ख । ९ 'नित्या' नास्ति-ख ।
 १० मयी महती-क । ११ षोडश-क । १२ ईश्वर साव-क । १३ दायावपत्नेन-क ग ।
 १४ भगवान् तु-ग इ ज । १५ वृत्तिरादरान-ख इ ज । १६ 'अस्य' नास्ति-क ॥ ।
 १७ प्रथम्या-ग । १८ 'दृष्ट' नास्ति-क ग ।

१. गद्यविषयवैविध्यात् । षोडशतिथ्याप्रतिपादकानि भूतानि (१२५-२८) अत्र परा
 मानीयानि ।

वाच्याभेदमयसमस्तवाचकपदाक्षराभिन्नपरशक्तिरूपपरशिवात्मकमातृकामयी
 “स्वरव्यञ्जनयोः कृत्स्नलोकवेदाश्चैव वाक्” इति स्थित्या लौकिकवेदिक-
 तान्विकेतिहासपुराणदर्शनसारभूताम् ^१आणवशाक्तशाम्भवात्मकमन्त्रकोटि-
 जननोमकृत्रिमाहपरामर्शमयीममृता भगवती वाचं व्याचष्टे ।

अथ ग्रन्थो व्याख्यायते—गणेशेत्यादि । रूपिणीमिति पदं गणेश-
 दिभिः पञ्चभिः पदैः सवद्व्ययते, तत्तद्रूपिणीमिति । पूर्वार्धेन मातृकाया-
 प्रपञ्चात्मकता कथ्यते, उत्तरार्धेन निजमस्या स्वरूपम् । गणेशोः श्रीकण्ठा-
 दयो रुद्राः, ते विश्वानुजिघृक्षापरा गणेशोः स्थिताः केचन रुद्रावतारा

महत्या भक्त्या महादेवः प्रणमति—गणेशग्रहणक्षत्रेयादिना । गणेशश्च महाश्च
 नक्षत्राणि च योगिन्यश्च राशयश्च गणेशग्रहणक्षत्रयोगिनीराशयः, (सोऽते) एष रूप
 यस्याः सा तथाभूता । गणेशाः श्रीकण्ठादयो रुद्राः पञ्चाशत्सख्याः^१ । गर्गा आदि-

१. परा-क. । २. अथा-क., अपेक्ष-घ. । ३. परमार्थ-ग. । ४. वाच भगवती-ग. घ. ।
 ५. ‘वाच’ नास्ति-ख. । ६. ‘अथ ग्रन्थो व्याख्यायते’ नास्ति-क. । ७. रूपिणीपद-क.,
 रूपिणीति पद-घ. । ८. तद्-क. ख. घ. । ९. ‘मातृकाया’ नास्ति-ख. । १०. ‘निज-
 कृत्रिमाहपरामर्शमयीमृता वाच भगवती’ व्याचष्टे इत्यधिकोऽनुद्वेग पाठ-घ. । ■ धारा-
 नाशयक, श्लोकाक्षररणिक्काया मयास्थान तस्य पूर्वमेव द्रष्टव्यात् । ११. निजमात्मस्वरूपम्-क. ।
 १२. गणेशस्थिता-ख. घ. । १३. केचिद्-क., ‘केचन रुद्रावतारा’ नास्ति-ख. । १४. महा-
 मत्या-ख. ड., श्रीकण्ठावापरपर्यायो-घ. । १५. ‘सूत्रेण’ अधिक पाठ-ख. ड. ज. । १६. तापेव-
 ख. घ. ड. । १७. एवम्-ख. ड. । १८. गणेशा अकारादिककारान्ता वगतिमान-ख. ड. ।

१. भागवदेत्यादि । आणवशाक्तशाम्भवतमावेतजगत् । मन्त्रा अप्यत्र आणवाद्यात्मना एवोक्ता,
 कार्यकारणनोरभेदाध्यासात् । अत्राणवाद्युपायपरिचय उपोदघाने द्रष्टव्य ।
 २. “गणेशा चित्तेभ्यश्चरतिपणेश्वरान्ता एषपञ्चाशद्विनायकभूतयः” (सं० पृ० ८) इति, “यत्तु
 प्राञ्च सत्तराणि सहस्रशो ये रुद्रा इति व्युत्थिता श्रीकण्ठादयो रुद्रगणा पञ्चाशद्वि-
 गणेशपदेनाभिधीयन्त इति व्याचष्टु । परे तु इन्द्रज्येष्ठा मरुद्वणा इति व्युत्थिता
 एतेनपञ्चाशत्सख्या गणेशपदेन गृह्यन्त इति व्याचष्टे । तदुभयमपि चित्तम्”
 (सं० पृ० ९-१०) इति च भाववरणाय आह । अत्र तेनुबन्धकारो योगिनोद्दयः (२।१२-१९)
 प्रमाणोद्भव ‘प्राञ्च’, ‘परे तु’ इति पदाम्यामृदुभिर्महिनीमर्परत्नावली च अमशः सन्त्ययति

मरुद्गणा इव, "श्रीकण्ठोऽनन्त" (प्र० सा० ३।३९) इत्यादि । यच्च्युतिः—
 "सहस्राणि सहस्रशो ये रक्षा अविभूस्याम्" (तै० स० ४।५।१।१) इत्यादि ।
 ग्रहाः सूर्यादयः, "स्वरेण सूर्योऽयम्" (प्र० सा० ४।२५) इत्यादि । नक्षत्राणि

क्षान्ता वर्णाः, ते "पञ्चाशद्वर्णात्मना इति यावन् । अथवा वर्णा इन्द्रप्रमुखाः "इन्द्रज्येष्ठा
 मरुद्गणा." (ऋ० १।०३।८) इति श्रुत्या मरुद्गणाः पञ्चाशत् । तेऽपि वर्णात्मका
 इत्यर्थः । प्र० सूर्यादयः । तेऽपि वर्णसमूहा । तत्र स्वरेभ्यः सूर्यः^४ । कवर्गाल्लोहितः ।

१ 'यच्च्युति अविभूस्यामित्यादि' नास्ति—क. ग. घ. । २. 'स्वरेण सूर्योऽय-
 मि'त्यादि' नास्ति—ङ. । ३. 'ते 'यावन्' नास्ति—त घ. ङ. । ४. वर्णैश्च इन्द्रमुखा—ख. ड. ।
 ५ इत्यादि—प्र. । ६. तेऽपि पञ्चाशद् वर्णात्मका इत्यर्थ—ख. ड. । ७. तेऽप्यर्ण—क. घ,
 ते वर्ण—ग. ।

मरुता आद्येनेन । गणेशपदस्य श्रीकण्ठादिपदपरत्वं मरुद्गणपरत्वं च शिवानन्दविद्यानन्दान्धा-
 मुनाम्ना व्याख्यातम्, अथपि सहस्राणीति श्रुतिः शिवानन्देन, इन्द्रज्येष्ठा इति श्रुतिश्च
 त्रिद्यानन्देनोक्ता । इद्रेण महिमा मरुद्गणा पञ्चाशद्भवन्ति । अथैतन्नामन्ते तामेव सख्या
 निर्विशानि । अत्र 'एकैकपञ्चाशत्' इति सन्न्यानुवादः मेतुवन्त्यकारस्थापयार्थः । गणेशेत्यादि-
 मूर्तस्यापि गणेशग्रहसत्ताराशिराशिराणि प्रपञ्चसारमनुसृत्य व्याख्यातानि शिवानन्दविद्यानन्दा-
 भ्याम्, न तु योगिनीहृदयम् । योगिनीहृदयस्य वामकेचरत्तन्त्राश्रित्यापोडशिकार्णवापरत्वात्प्राप्तं
 पुर्याणि साश्रितमस्याभिर्योगिनीहृदयस्यानुप्रास्ताविके । अत्रत्यमेतद्व्याख्यानद्वयमपि तस्यैव
 मतस्य बोधकम् ।

१. "श्रीकण्ठोऽनन्तमूर्तमौ च" इत्यादि "शिव सर्ववस्तुत" (३।३९-४४) इत्यन्ता
 प्रपञ्चसारगोष्ठा अत्राभिप्रेता ।
२. "तदा स्वरेण सूर्योऽयम्" इत्यादि "यवर्णजोऽयं शोनायु" (४।२५-२६) इत्यन्ती प्रपञ्च-
 सारगोष्ठायां स्मरणीया ।
३. पञ्चाशद्वर्णात्मका इति । अन्यकारः प्रस्तुतः स्वयं पञ्चपमूरस्यमिद्वयानुकापद्व्याख्यानस्य
 च विहायान्यत्र सप्तषष्टिवर्णान् प्रतिपादयति ।
४. "प्रदेतु तु सूर्यं पाङ्कजस्वरूपः । मङ्गलपुङ्गवगुरुशुक्रान्नेश्वरा कादिवर्णपञ्चकृपा । चन्द्राह
 मन्मथोष्मरूपः । शकार एव केतुश्च । छकारस्तु लङ्कारेणैव वनार्थ इति सम्प्रदायः"
 (तै० १०८) इति तैत्तिरीयैः दृश्यते । अत्र योगिनीहृदयेऽपि (३।२२-२४) मङ्गलपुङ्क-
 वपुगुरुशुक्रान्नेश्वरा इत्येवैतानावलीधून प्रपञ्चमारानुषोदिनश्च क्रमो द्रष्टव्यः ।

अश्विन्यादीनि “आभ्यामश्वयुग्”^१ (प्र० सा० ४५२) इत्यादि । योगिन्यो ब्राह्मचाद्याः । वक्ष्यति च “वर्गानुक्रमयोगेन” (११११) इति । राशयो मेघा-

चवर्गात् काव्यः । टवर्गाद् बुधः । तवर्गात् सुरगुरुः । पवर्गात् शनैश्चरः । यवर्गात् शीतांशुरिति सप्तग्रहात्मिका^२ मातृका । अथवा नवग्रहात्मिका मातृका । तत्र शर्वर्ग-
लक्षप्रभयौ राहुकेतू । ^३नक्षत्ररूपिणीत्यत्रायमाशयः—अआभ्याम् अश्विनी । इकाराद् भरणी । परतो लिपित्रयात् कृत्तिका । पुनस्तत्पराश्रुतुष्ट्याद् रोहिणी । एदैतोर्मृग-
शीर्षाद्रे । ओऔभ्यां पुनर्धस् । ^४अमसोः रेवती । कतस्तिष्यः । खगयोरश्लेषा । षड्योर्मघा । चार्णात् पूर्वा । छजयोरुत्तरा । झषयोर्दस्तः । टठयोश्चित्रा । ङार्णात् स्वाती । ढणयोर्विशाखा । तथदैरनुराधा । धार्णाद् ज्येष्ठा । नपफैर्मूलम् । धार्णात् पूर्वापादा । भार्णादुत्तरापादा । मार्णात् श्रवणः । यरयोर्धनिष्ठा । लार्णात् शतभिषक् । यशयोः (पूर्वा) प्रौष्ठपदा । पसहेभ्यः परा स्मृता । अंअःलक्षेभ्यो रेवती । एवं नक्षत्ररूपिणी मातृका । ^५योगिनोरूपेत्यत्रायं भाष्यः—अवर्गप्रभया ब्राह्मी । कवर्गाद् माहेश्वरी ।

१. तारा अश्व-क. । २. ‘सप्तग्रहात्मिका मातृका’ नास्ति-क. ग. । ३. तिमिका तदा शादिलक्ष-ल. ड. ज. । ४. शर्वर्ग-ग. । ५. स्वाती ङाक्षरसंभूता विशाखा ढणयोस्तथा-घ. ज. । ६. संभवा-घ. ।

१. “आभ्यामश्वयुग्” इत्यादि “यसहेभ्यः परा स्मृता” (४५२-५७) इत्यन्तान् प्रपञ्चमारभ्योक्तान् समारयत्यत्र ग्रन्थकारः ।
२. सप्तग्रहात्मिकेति । “सप्तग्रहात्मिका प्रोक्ता यदेवं सप्तमेदिनी” (४१२४) इति प्रपञ्च-सारवचनमप्राप्तुमर्हमम् ।
३. “नक्षत्रेषु यथा—‘युग्ममेकं त्रयं वेदा एकमेकं द्वयं ततः । एकं युग्मं युग्ममेकं युग्मं युग्मं युग्मं त्रयात् ॥ एकं युग्मं त्रयं चैकं त्रयमेकैकमेकम् । युग्ममेकं युग्मं त्रीणि युग्मं विन्दु-विगमंयुक् ॥’ (यो० पृ० २०४) इति । अत्र अश्विन्यादिक्रमेणाकारादिवर्णेषु क्रमा-द्युग्ममेकमित्यादि योज्यम् । अं अं इत्यक्षरद्वयात्मिकाश्विनी । इकाररूपा भरणी । ईं उं ङं इत्यक्षरत्रयरूपा कृत्तिवेत्यादिरर्थः, परन्तु बिन्दुविमर्गश्चरौ अकारान्ते योजनीयौ । तेन लं सं अं अः इत्यक्षरत्रयरूपा रेवती सिद्धयति” (मे० पृ० ९) इति मेनुकण्ठे ।
४. “अमसोः रेवती” इति पाठोऽन्वयव्यक्तः, अन्ते रेवतीनक्षत्रस्य परिगणितत्वात् ।
५. “योगिन्यो ब्राह्मचाद्याः सप्त रेवताः” (से० पृ० ८) इति, “योगिन्यस्तु इतरङ्गमर्यादाख्याः सप्त । तासां स्वस्वेषु स्वराः बौद्धा, बभ्रायाः दौद्धा, इकाराया दन्ना, बभ्रायाः यद्,

दये, "आर्क्षैर्मेषाह्वयो राशि" (प्र० सा० ४१३४) इत्यादि । दर्श

चवर्गात् कौमारी । त्वर्गाद् वैष्णवी । तवर्गाद् चाराही । पर्वर्गाद् ऐन्द्राणी ।
यवर्गात् चामुण्डा । शवर्गाद् महालक्ष्मी । ग्य^२योगिनीमयी मातृङ्गा । राशिर्हपिणी

१ छा—ना २ अन्यर्मेषाह्वयैरित्यादि—क. । ३ 'चवर्गात् एव' इत्यस्य स्थाने—
'कौमारी तु चवर्गस्या तवर्गस्या तु वैष्णवी । तत्रर्गज्या चाराही तयेन्द्राणी पर्वर्गाणा ॥ चामुण्डा
तु यवर्गस्या महालक्ष्मी शवर्गाणा । इत्यनेन' इति पाठ—स ह ज. । ४ त्वर्गसंभवा—घ ।
५ तवर्गजया—घ । ६ पवर्गसेना—उ । ७ पवर्गप्रभवा—घ । ८ राशिमयी—ना, राशि
हपिणीमिति—ख ह. ।

चकाराद्याश्चत्वार, हकारमकारौ, समाष्टश्चेत्येकस्य ऋषाद्भवति । लकार पूर्ववत्
[लकारस्तु लकारेणैव गणाय इति सम्प्रदाय, तत्रैव पृ० ८]" (से० पृ० ९) इति च
सेतुवन्धे । अनेन बोध्यम्—'त्वगादिघातुनायाभिर्हाकिन्यादिभिरप्यसौ । घर्गाष्टक-
निषिष्टाभिर्योगिनीभिश्च सयुता ॥" (२१६०-६१) इत्येव योगिनीहृदये योगिनीपदविवरण
दृश्यते । अथ च तत्रैव—'यिगुडौ हृदये नामौ स्थापिताने च मूलके । आत्माया घातुनायाश्च
न्यस्तप्या शदिदेवता ॥" (२१३३) इत्यत्र यद्यपि स्थानेषु त्वगमृदनात्मदेवतायामुपासना
पन्था घातुना स्वाभि-यो डाकिनीराकिनीलाकिनीकाकिनीसाकिनीहाकिन्यो देवता न्यस्तप्या इति
प्रदर्शितम् । "योगिचक्र डाकिन्याद्या यः" (पृ० १७३) इति चामृतानन्द आह । अत्रापि
मुद्रापन्थे (३१९०-२०) यत्रैव योगिन्य पठिता । व्याख्यात च शिवात्मदेन—'यद्वचक-
यद्वचिपदकोदायिष्टाश्रीभिः इरलकनहृदेवीभिर्द्वादशार्च " इति । सेतुवन्धकारेण तु—'मूल
च ६ च तयो समहारी मूलकम् । प्राप्यङ्गत्वादिकवद्भाव । मूलान्तरे मूलरन्ध्रे चेत्यर्थः"
(पृ० ८० से० पृ० २०८) इति व्याख्यातम् । अत्र मूल मृण्मम् ।

१. "आर्क्षैर्मेषाह्वयो राशि" इत्यादि "स्यात् लकारस्तु धीनग" (४१३४-३७) इत्यन्ता
प्रपञ्चमारम्भोक्त स्मरणयोग्या अत्र ।
२. "काश्मीरास्तु—गणेश कालरूपो विनायको योगिन्यो वक्षिण्याद्या इत्याहुरिति विशेष"
(से० पृ० १३) इति सेतुवन्धे । अनेदमवधेयम्—'गणेशग्रह" इत्यादिका द्वादशभूमी
कादिनैरुपि (२१८८-९९) दृश्यते । तद्व्याख्यानाशतरे मनोरमाकारेण सुभगानन्दनाथेनैव-
मुक्तम्—'देवीस्तोत्रश्लोकादयश्च पूर्वमेव नित्याषोडशिकार्णवे महत्त्वमभिः काश्मीरिभि-
र्योष्यान्वाचसंया द्वादशाना भूतानामत्र व्याख्या सैव निरूप्यते" (पृ० ३६) इति ।
द्वादशभूमीनोऽयं तमनस्यानुपन्यासाद् आन्तररायेण सा व्याख्या न दृष्टा भवेत् ।
अपरपट्टेनैवामेवरीविवरणेनो भिन्नैवैवा व्याख्या, अत्र व्याख्यातपदाना तत्रानुपलब्धे ।

सर्गादिक्रीडापरा सर्वोत्कृष्टत्वाद् विजिगीषुमखिलव्यवहारप्रवर्तिका द्योत-
मना स्तोतव्या गन्तव्या च, दीव्यते ^१क्रीडाद्यर्थत्वात् । मन्त्रमयीम् अकृत्रिमाह-
परामर्शमयीम् । ^२मातृका परावागात्मना पराभट्टारिकात्मकपरमशिव-
स्वरूपा पट्टान्शतत्वप्रसरणहेतुभूता परा सविदमित्यर्थः । तदुक्तमीश्वर-

यथा—^३आद्यैरीकारान्तेर्मेषः । उकाराद्यैर्ऋकारान्तैर्षु ^४पैः । ततस्त्रिभिर्दुर्गमैः । एषेभ्यो
कण्ठे । ओऔभ्यां सिंह । अम ^५शैवर्गलोभ्यश्च कन्या सजाता । षणिगाद्या मीनान्ता
राशयः कचदत्तपयेभ्यो यथाक्रमेण सजाता । एव राशिस्वरूपिणी मातृका । देवी
मन्त्रमयीमित्यादि । यत् एवमुक्तप्रकारेण मातृकामयी, सव एव तत्प्रसूतसकलमन्त्र-
मयीत्यर्थः । देवी द्योतनात्मिका, प्रकाशशक्तिरिति यावत् । माति प्रातीति
मातृका । स्वतेजोविजृम्भितानुग्राह्यजोधराक्षि माति प्राप्तीति मातृकेत्यर्थः ।

१ विषयतादि-क । २ विजिगीषु-क, विजिगीषुर-घ । ३ व्यापार-क । ४ तिनी-क ।
५ डार्य-क घ । ६ अनाहतभट्टारकपरमशिवस्वरूपाम्-त य घ । ७ 'हेतु'
नास्ति-घ । ८. क श्रीमदी-घ, 'तदुक्तम्' इत्यादि 'विग्रह इति' इत्यत पाठो नास्ति-ख ।
९ भैरवैर्मेषाद्वयो राशि समवति-ख घ ड. ज. । १०. ऋषभ-ख ड. ज. । ११ निपुनम्-त
ड. ज. । १२ शवर्गम्-ख ड. । १३ वीं मातृकाम्-घ ॥ । १४ 'यत्' नास्ति-ख ड. ज. ।
१५ मातृका मन्त्रमयी-ख ड. ज. । १६ मातृकेति । माति प्रातीति मातृका । कोऽयं-त
ड. ज. । १७ 'इत्यर्थः' नास्ति-त ड. ज. ।

१ इमे चार्था मह्यंमञ्जरीपरिमते १८० तमे पृष्ठे व्याख्याता इष्टव्या ।

२ मातृकास्वरूपविचार उपोदधातेऽवत्रोचनीयः ।

३ "रागिणु यथा"—चतुष्क त्रितय त्रीणि द्वितय द्वितय द्वयम् । पञ्चक पञ्चक पञ्च पञ्चक
पञ्चक तन ॥ चत्वारि मेरमणि स्तु चत्वारि पञ्च शादय ।" (यो० पृ०, पृ० २०६)
इति । 'मेरु क्षारो यकारादिचतुष्क चेति भोनराणि । क्षारादिपञ्चक विजुविमली च
चत्वारि शिखिव्य । स्पष्टमयम्" (ते० पृ० ५) इति सेतुवधे ।

४ "चतुर्भिर्वादिभिः साधं स्यात् क्षारस्तु भोनग" (४३३) इति प्रपञ्चमारवचनप्राप्ताप्येन
भोनराणि क्षारोऽपि योजनीयः । योनिरीदयदीपिकास्थिता "आद्यं प्रनुमि" (पृ० २०८)
इत्याद्या श्लोका अन्वयेनैव योजयन्ति ।

१स्वेच्छाविभाविता नन्तजगद्रस्मि वितानवत् ।

नौमि सविन्महापीठ शिवशक्तिपदाश्रयम् ॥ इति ।

“वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता” (तै० ब्रा० २।८।८।४) इति रहस्य-
मपि । नौमि विश्वोत्कृष्टत्वेन परामृशामि, नृत्या विमर्शमय्या तत्कल्पित-
प्रभातृपदनमन्त्रेण तत्समावेशमयो भवामीति यावत् । अत्र मातृका-
स्तुतिः समावेशात्मा प्राप्यत्वेनाभिधेया^१ । मन्त्रमयीमिति चिद्विकासो-
मशात्मक मन्त्रवीर्यं तत्प्राप्तावुपाय उक्तः । देवीमिति द्योतनादिसत्त्वे
विश्वाभेदसार पदध्वस्फोरमयाऽकृत्रिमपूर्णहन्ताप्रकाशधनसर्वितिरूप
फलमुक्तम् । अभिधेयोपाययोरुपायोपेयभाव सम्बन्ध इत्यभिधेयोपाय-
सम्बन्धप्रयोजनानि चानेन सूत्रेण सूचितानि । किञ्च, देवीमिति दिव्य-

अथवा ओजापूकास्पर्शरूपरसधर्मकात्मिका शरीरान्तः समुल्लसन्ती मातृकेति
पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिषानां निवृत्त्यादिशान्त्यतीत-
फलानाम् ईशानादिसद्योजातान्तर्पञ्चब्रह्मणा प्राणादिसमानान्तप्राणानाम् आत्ममनो-

१. भविहिता-क, ऋष्या भासिता-ब, विलासिता-चि. । २. गत-ग., नद-चि. ।
३. विलास-क, ख. ग घ । ४. ‘रहस्यमपि’ ‘वाचीमा’ इत्यतः पूर्वं स्थापित-ख. ग, घ. ।
५. नौमीति-क. । ६. स्फोरि-ख. घ. । ७. नृत्या-घ. । ८. परामृत-ख. । ९. अभयमिति-घ. ।
१०. मातृकासमावेशारमस्तुति-क. । ११. कासविमर्शक-ग. । १२. सवंतरव-क, ख. ।
१३. सारमयमह-क. । १४. मय-ख. । १५. अभिधेयोपायोपेयभाव-क. । १६. दक्षिणामनेन
सूत्रेण-क. । १७. मिति च-ख. ग. घ. । १८. दिव्यभावा दीक्षा-ख. घ. । १९. ‘पञ्च’
नास्ति-क ग घ ।

कामहरी कोल्लगिरि सोपारोऽडधानके तथा ।

मलयानि कुलान्त च जालन्ध्र देविकोटुकम् ॥ (१७।६)

इति चेशानशिवगुरुदेवपठत्यां मन्त्रपादे ।

- १ कामकलाविलासटीकायां विद्वत्स्यामपि १२, २९ तमयो पृष्ठयोरद्वितीयं श्लोकः । तत्र
द्वादशे पृष्ठे ‘वितानवत्’ इत्यस्य स्थाने ‘विलासवत्’ इति, ऊर्ध्वत्रिंशे पृष्ठे च ‘विभाविता’
इत्यस्य स्थाने ‘विलासिता’ इति पाठः ।

- २ “गदूरस्तुति समावेशरूपा प्राप्यत्वेनाभिधेया” (पृ० ८) इति स्पन्दनिर्णयवचनेन
मुलनीयमेतत् ।

प्रणमामि महादेवीं मातृकां परमेश्वरीम् ।

कालहृल्लोललोलकलनाशमकारिणीम् ॥ २ ॥

भावदायिका दीक्षा सूचिता । मन्त्रमयीमिति चानुष्ठानक्रमः । नौमीति समावेशात्मा विद्यासिद्धिः । मातृकामिति च सर्वाविकारिता । पीठरूपिणीमिति च पारम्पर्यक्रमः । महाविभूतिसमुदयस्थाने नित्यापोडशिकार्णवे मत्पूर्वव्याकर्तृभिर्युक्तारि, यच्चास्माभिः किञ्चिद् व्याक्रियते, तत्रान्तर त्यक्तावलेपमात्सर्या स्वयमेव विपश्चितो विचिन्वन्तु ॥ १ ॥

प्रणमामीति । महादेवीम् । देवीमिति प्राग्वत्^१ । सा च महीयसी, विरिञ्च्यादिसगदिरपि हेतुभूतत्वात् । मातृकाम्

सर्वेषामेव मन्त्राणां विद्यानां च यशस्विनी ।

इयं योनिः समाख्याता सर्वतन्त्रेषु सर्वदा ॥

न विद्या मातृकातुल्या..... (प० त्रि० ८९)

मन्त्रशिवशक्तौनां स्वरूपेत्यर्थः । एव समस्तविश्वजननहेतुमातृकापरिकल्पितदिव्या ययवा महानिपुरसुन्दरी नमामीति यावत् ॥ १ ॥

प्रणमामि महादेवीमित्यस्य व्याख्या—प्रणमामि महादेवीं महाप्रकाशविमर्शरूपां परां शक्तिं षड्द्वयप्रच्युतशिवस्वभावां समाविशामीति यावत् । मातृकापदं व्याख्यातम् । परमेश्वरीं सकलजगन्निबन्धनहेतुशक्तिमित्यर्थः । कालहृल्लोललोलत्वादि ।

- १ 'य' नास्ति-क. । २. 'य' नास्ति-क. । ३. शक्ता-क. । ४. प्रणमामि महादेवीमिति भाष्यन्-ग. । ५. हेतुत्वात्-क. ग. घ. । ६. मातृकामिति प्राग्वत्-ख. । 'मातृकाम्' इत्यतः 'सूचितप्रभाभा' इत्यन्तं पाठो नास्ति-घ. । ७. वर्णानां-ग. । ८. परा-घ. । ९. 'शक्तौनां' इत्यतः परम्-पञ्चानां पीठवाच्यानाम् इत्यधिक-घ. । १०. 'स्वरूपेत्यर्थः' नास्ति-घ. । 'स्वरूपेत्यर्थः' इत्यतः परम्-एवमखिलकालचक्रनयनहेतुमुत ज्योतिश्चक्रं मातृकायामन्तर्भाव्यं कालप्राप्तं करोतीत्यर्थः भवतीति यावत् । तदेव समस्त' इत्यधिक-घ. ङ. च. ज. । ११. मातृकां ज्ञातान्-घ. । १२. नमामीति प्रथमसूत्रार्थं-घ. ङ. च. ज. । १३. व्याख्या लिख्यते-घ. । १४. त्रिमल-क. ख. घ. । १५. प्रभावा-क. ख. ग. । १६. 'शक्ति' नास्ति-ग. । १. 'षड्द्वयं सर्ववृत्तिं विचिन्वन्तु सजेतस' (पृ० १३) इति स्पष्टनिर्णयवचनेन तुलनीयमेतत् । २. प्राग्वदिनि । अत्र 'देवीं सर्गादि' (पृ० ८९, पृ० १, १) इत्यादिप्रत्ययरामर्शः ।

इत्याद्यान्नायसूचितप्रभावाम् । परमेश्वरीम् । परमा प्रकृष्टा परमशिव-
स्वरूपा ईश्वरी महाविभूतिमयी यौ ताम् । कालेत्यादि । कालोज्ज्वलेदकः
सङ्कलनात्मा परामर्शो वन्धनरूपः । तदुक्तं प्रत्यभिज्ञायाम्—

कालः सूर्यादिसंचारस्तत्तत्पुण्यादिजन्म यौ ।

शीतोष्णे वायु तत्त्वैर्भ्यः क्रम एव स तत्त्वतः ॥ (२।१।३) इति ।

तन्त्रालोकेऽपि—

एष कालो हि देवस्य विश्वाभासनकारिणी ।

क्रियाशक्तिः समस्तानां तत्त्वानां च परं वपुः ॥ (६।३८) इति ।

तस्य हल्लोहलो 'ल'वादिप्रलयान्तो वेग इति सम्प्रदायः, तस्योल्लोलो^१
महोन्मेषः, तेन कलना वन्धनम्, ग्राह्यग्राहकग्रहणसंक्षोभात्मा संसृतिरित्य-

कालस्य हल्लोहलः कालहल्लोहलः, तस्य उल्लोलः कालहल्लोहलोल्लोलः, उल्लोलो
यथाभूतस्तेन कलना वन्धः, तस्यैः शमं करोतीति । प्रकारान्तरेण—कालस्य हल्लो-
हलो वेगः, तस्य उल्लोल आवर्तविध्वर्तनम्, चञ्चलीभाव इति (यावत्), तेन कलना

१. उल्लोहल-क. । २. 'या' नास्ति-क. ख. । ३. कालोज्ज्वलेदकः संकल्पात्मना
वन्धनरूपः-क., अवल्लेदकमकलनात्मा वन्धः-ख., कलनात्मा वन्धनरूपः-घ. । ४. 'तदुक्तं'...
'वपुरिति' नास्ति-ख. । ५. ता-ब., च-ग. । ६. रये-ग. । ७. एक-क. घ. । ८. हल्लोहलो
विश्वाभासनता, स एषोल्लोलः समस्ततत्त्ववपुर्ध्वं तेन-ग. घ. । ९. 'ग्रहण' नास्ति-क. ।
१०. संसृति-ब. । ११. तस्य-घ. छ. ।

१. ल'वादिति । "ल'वादिप्रलयान्तोऽयं कालः प्रस्तूयते ह्यत्र ॥ नलिनीपत्रसंहृत्यां भूधनमूढ्यभि-
मेदने । दले दले तु यः बालः स कालो लयवाचकः ॥" (१।२९-३०) इति प्रपञ्चसार-
वचनमप्येतेनमुपोद्धृत्यमि ।

२. "यदा उल्लोलकलना वदपुर्वोत्तरसंख्यस्तस्य शमं नाशं करोतीति तथेति साम्प्रदायिकः"
(तं० पृ० १३) इति सैनुबन्धे । "उल्लोलकलना पूर्वोत्तरसंख्यः" (त. २।८९) इति
तु वाग्भटाणां व्याख्याने दृश्यते ।

यदक्षरैकमात्रेऽपि संसिद्धे स्पर्धते नरः ।

रविताक्षर्येन्दुकन्दर्पशङ्करानलविष्णुभिः ॥ ३ ॥

भिप्राय । तस्या शमकारिणीम्, क्षोभशान्तिकरीमित्यर्थः । क्षोभोपशान्ति-
परम पदम् । तदुक्त रहस्यशुरुप्रवरेण—

“यदा क्षोभ प्रलीयेत तदा स्यात् परमं पदम्” (स्प०का०९) इति ।

प्रणमामीति देहादिप्रमातृतोपशान्त्या प्रकर्षेण निर्व्युत्थान समाविशा-
मीति यावत् । परावाग्बिलासपरामर्शेन कैवल्यसिद्धिरिति द्योतितमनेन
पद्येन ॥ २ ॥

यदक्षरेति । यदक्षरैकमात्रे यस्या पूर्णाहन्ताया मातृकाया एकस्मिन्-
व्यक्षरे न क्षरत्यश्नुते वेति निष्पन्ने सम्यग्भेदेनाहपरामर्शमयेन सिद्धे आत्म-

बन्धनम्, तस्या शमो नाश इत्यर्थः । शमकारिणीमिति । तस्य शान्तिसम्पादनस्वभावाम् ।
अयमर्थः—मृत्युवर्षात् स्वभक्तमुत्तारयतीति ॥ २ ॥

प्रणमामीत्यादि शमकारिणीमित्यन्तम् । (अत्र) द्वितीय(सूत्र)पूर्वार्धेन प्रथमसूत्र-
प्रतिपादित वषट्कमन्त्रोत्तरार्धेन तदुपासकस्य मृत्युत्तरणाख्य फल दशयति । पूर्वभाग स्पष्टार्थः ।
कालहल्लोहल । कालस्य हल्लोहल कालहल्लोहल । हल्लोहलो वेद्यः । उल्लोहल तस्य
कालस्यातिरेकः । कलना तेन बन्धनम् । तस्य शमकारिणीमिति तस्य शान्तिसम्पादनस्वभावा-
मिश्रपर्यं । नाशयतीत्यर्थोऽप्यर्थः । मृत्युवर्षात् स्वभक्तः तारयतीति तत्पर्यम् ॥ २ ॥

यदक्षरेत्यादि विष्णुभिरित्यनेन मृत्युपसूत्रेण व्यतिरेकबुद्धेन वर्णक्रमोपासकस्या-
(वा)त्तरफल दशयति । अत्रेयमक्षरवोजना—

यदक्षरैकमात्रेऽपीति । यस्या मातृकाया अक्षराणां मध्य एकाक्षरमात्रेऽपि सति
सम्यक् सिद्धिं प्राप्ते सति नर स्पर्षा करोति । रविश्च तादर्यश्च इन्दुश्च कन्दर्पश्च शङ्करश्च

१. मात्रेण—यावत् । २. सतोम—ख । ३. कारिणी—क. । ४. 'क्षोभोपशान्ति परम
पदम्' नास्ति—ख. । ५. पर—क., परमपदम्—घ. । ६. गुरुणा—क. । ७. ता प्रणो—ख. ।
११. प्रण—घ. । ८. प्राहृतो—क. । ९. त एवेति—घ. । १०. यवत्रान्तर्गत—क ग. छ ।
११. स्वभाव—घ छ । १२. इत पर द्वादशसूत्रपर्यन्त भद्रासमातृकासु भिन्न व्याख्यान दृश्यते ।
तदत्र सूत्रमात्रेषु स्थापितम् । १३. उल्लास—ङ. । १४. चक्रत्—ङ. । १५. यदक्षरेति—ख
ङ. घ । १६. एकाक्षरेऽपि—घ. घ छ । १७. सिद्धे—क ग. ।

सात्कृते । नरः असौ साधको मनुष्यतयाऽवभासमानः समुत्तेजितसहजौजः-
प्रकर्षादिना गुणेन रविणा सह स्पर्धते, विपमोचनवेगादिना ताक्ष्येण,
अमृतीकरणादिन्दुना, सौभाग्यादिना कन्दर्पेण, श्रेयस्करत्वादिना शङ्करेण,
औज्ज्वल्यादिनाऽनलेन, महाविभूतिरूपयोगैश्चर्यादिना विष्णुना । एवमेका-
क्षरसिद्धौ तत्तद्वैभवेन सर्वदेवताविभूत्युत्कर्षो भवति । मातृकासिद्धौ पुनः
सर्वदेवतानां स्वयमुदयस्थानं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

अनलश्च विष्णुश्चेति रविताक्ष्येन्दुकन्दर्पशङ्करानलविष्णवः । तैः सह स्पर्धते । तेषां तां
तां धियं गुणपदेषोपहरतीत्यर्थः । कोऽभिप्रायः ? सूर्यस्य प्रभाववत् प्रथितयशःप्रभावो
भवति । ताक्ष्यवद् दृष्टिपातमात्रेण ^१स्थिरकृत्रिमशङ्काव्यविषोपविपनाशको भवति ।
इत्युक्तं सर्वेषां प्राणिनामाह्लादजनको भवति । कन्दर्पवत् सर्वासां सुन्दरीणां विश्वोभको
भवति । भूतप्रेतपिशाचानां दुष्टचेतसां शङ्करवदप्रभृष्यो भवति । अनलवदत्युज्ज्वलो
भवति । विष्णुवत् सर्वेषां प्राणिनां पालको भवति । एवं तत्तद्गुणप्राप्तिवत् तैः
सूर्यादिभिः सह स्पर्धा करोति नरोऽपीत्युक्तं भवति । यद्वा ^२अक्षरैकमात्रस्याप्येवं
माहात्म्यं प्रसिद्धम्, तदा मातृकायां ससिद्धायां किं वक्तव्यमिति मात्रशब्दार्थः ॥ ३ ॥

कोऽभिप्रायः ? सूर्यवत्तेजस्वी भवति । ताक्ष्यवद्विषोपकुले । इत्युक्तं ह्यौदको भवति ।
कन्दर्पवत् सुभगो भवति । शङ्करवदप्रभृष्यो भवति । अनलवदुज्ज्वलो भवति । विष्णुवत् पालको
भवति । एवं तत्तद्गुणकर्षं (क) स्वात्...

एवं तेजस्वितानिविधीकरणाद्वादसौभाग्याप्रभृष्यत्वौज्ज्वल्यपालकत्वाद्यावान्तरफलं
वर्णक्रमोपासकस्य संभवतीति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

१. या भास-क. । २. 'सह' नास्ति-घ. । ३. दिना इन्दुना-ख. ग. । ४. जा-क. ।
५. 'रूप' नास्ति-क., रूपैश्च-ग. घ. । ६. तद्वैभवेन-ग. घ. । ७. स्पर्का-ख. ।
८. स्पर्धा करोति-ख. ड. च. ज. । ९. देव हरती-घ., दपहरती-ड., देवाय हर-छ. ।
१०. सर्वप्राणिपालको-ग. । ११. यदक्षरैकमात्रोपासकस्याप्येव-ख. ड. च. । १२. मातृकायाः
तपस्तपोपासकस्य संसिद्धौ किं वक्तव्यमिति मातृकाशब्दार्थ-ख. ड. च. । १३. वक्तारी-ख. च. ।
१. स्थिरेति । "स्थिरकृत्रिम" (४।४९) इति सूत्रमत्र स्मरणीयम् ।
२. "मनोरमायां त्वेकालरमात्र इत्यस्यार्थो गुरुमुखादवगन्तव्य इत्युक्तम् । नायवरणास्तु
त्रिमूर्तीशासनं तथात्वेनोपदिशन्ति" (से० पृ० १४) । त्रिमूर्तीशासनम् ईकारासनम्,
कामकलासनमिति यावत् ।

यदक्षरशशिज्योत्स्नामण्डितं भुवनत्रयम् ।
वन्दे सर्वेश्वरीं देवीं महाश्रीसिद्धमातृकाम् ॥ ४ ॥

यदक्षरशशीति । यस्याः संविन्मय्याः पराहन्ताया मध्यस्थितान्य-
क्षराण्येव विमर्शदशायां संसारतापहरत्वात् शशिरूपाणि, तेषां ज्योत्स्ना
स्फुरत्ता, तथा मण्डितं तन्मयीभूतम् । ग्राहकादित्रिकं भुवनत्रयम् । सर्वेश्व-
रीम् । विश्वपोषकत्वात् । महाश्रीसिद्धमातृकाम् । देशकालाकारैरनियन्त-
स्वभावत्वाद् महत्त्वम्, विश्वाभेदमयत्वात् श्रीत्वम्, शिवादिकीदृशान्तस्योर्ह-

यदक्षरेत्यादि मातृकामित्यनेन चतुर्वसूदेन कलोपकप्रतिपादकस्य वर्णक्रमस्य शास्त्रा-
कतया प्रमाणभूतस्य पदमन्त्रात्मकस्य स्वैविकारमात्मन्यन्तर्भाव्यं श्रद्धा व्यवस्थितस्य कालातत्त्वं
भुवनत्रयमर्थः [य ?] अथान्य प्रमेयभूतस्य प्रकृततात्त्वेन वाक्याभेदं दर्शयति । अत्रैवा-
क्षरयोजना—

यदक्षरशशिज्योत्स्नेत्यादि । यस्या मातृकायाः, अक्षराण्येव शशिरूपाणि,
आह्लादहेतुतया । अतोऽक्षरशशिज्योत्स्नया दीप्त्या मण्डितम् अलङ्कृतं भुवनत्रयं यचेति ।
तौ सिद्धमातृका श्रीकण्ठादिरद्रजननीम् । नमस्करोमीत्यर्थः । अन्येषु मूलविधायां यानि
यानि शब्दक्षराणि संभवन्ति, तानि तानि प्राधान्येनोद्धृत्य स्तोमीत्यर्थः । अत्र च
शब्दक्षरं सकारः, स तु द्वितीयवृत्तीयवीजयोरनुगतः, तस्य महिमानं मातृकाक्षर-

१. विश्वे-व. । २. स्वात-व., स्वाग्यत-ल. । ३. हरण-ल. । ४. 'तन्मयीभूतम्'
नास्ति-ल. । ५. 'त्रिकं भुवनं' नास्ति-ल. । ६. क्त्वात्-ग. । ७. वेद-क. । ८. हर-घ. ।
९. स्वात्म-ल. । १०. 'स्व' नास्ति-ल. । ११. स्व द्वितीयस्य-ड. । १२. 'यदक्षरशशि-
ज्योत्स्नेत्यादि' नास्ति-ल. ड. व. । १३. 'एव' नास्ति-ल. । १४. मण्डनोद्धृत-ल घ ज ।
१५. 'तौ' नास्ति-ल. । १६. अन्यत्र-ग. । १७. धाया धान्यक्षराणि-ल ड. ज ।
१८. स्तोमीत्यर्थ-ल ड. घ ज । १९. तु-ल ड. ज । २०. अनु-ल घ,
रनु-ल-ड घ ज ।

१. "यस्या मातृकाया अक्षरेषु य शशी अनुस्वारः । " "विन्दुरिति यावत् । विन्दोः सकाशा-
देव सक्कलमनुत्पत्तेः" (से० पृ० १४) इति, "अक्षराण्येव दासिन इति तु प्राच. ।
विद्यान्तर्गतगङ्गास्य चन्द्रबीजत्वात् तत्सर्वेषां स्तुतिरित्यर्थः" (से० पृ० १४-१५) इति
च तेषु ग्रन्थे । यत्रात्र मनमुषयोऽपीत्योर्द्वये, अन्तिमं चाक्षरं तत्रावल्याम् । मातृकाशरीषु
शशिनाभैरानुस्वारवारात्रुभावानि गृह्यन्ते ।

यदक्षरमहासूत्रप्रोतमेतज्जगत्त्रयम् ।

ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं तां वन्दे सिद्धमातृकाम् ॥ ५ ॥

रूपत्वात् सिद्धत्वम्, षट्त्रिंशत्त्वोल्लासहेतुत्वाद् मातृकात्वम् । वन्दे
कृत्रिमदेहाद्यहन्ताभूमिन्यकारेणाकृत्रिमपूर्णाहि(ता)परामर्शात्मना समाविशा-
मीति यावत् ॥ ४ ॥

यदक्षरमहासूत्रेति । यस्या पूर्णाहन्ताया पराशके कलाभूतानि
यान्यक्षराणि तान्येव विश्वसूचकतया महासूत्राणि, तेषु प्रकर्षेण तादात्म्येन
ओतं समुल्लसितम्, (एतत्) ^१प्राग् व्याख्यात जगत्त्रयम् । किंविशिष्ट जगत्त्रय-

स्तुतिव्याजेन दर्शितवानित्यर्थः । यद्वा अक्षरशशीति शश्वक्षर ^२चन्द्राक्षरम्, तस्य
व्योत्पन्नेत्यादि पूर्ववयोजना ॥ ४ ॥

यदक्षरेत्यादि सिद्धमातृकामित्यन्तेन पञ्चमसूत्रेण वाच्यस्य कलाद्यध्वनयस्य वाचकेन
वर्णाद्यध्वनयेनामेदं दर्शयति—

यदक्षरेत्यादि । यस्या मातृकाया अक्षरात्मकमहासूत्रप्रोतमेतज्जगत्त्रयं मीति, तां
सिद्धमातृकां वन्दे । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगत्त्रयम् । मूलाधारादित्रक्षरान्ध्रान्तमित्यर्थः ।
इदमपि सूत्रं मातृकाक्षरमहिमानं सूचयति । सिद्धमातृकामिति । सिद्धा. पञ्चाशद्
रुद्रा. श्रीकण्ठादयः । तेषां जननीमित्यर्थः ॥ ५ ॥

१. 'ब्रह्माण्डादि', 'यदेकादश' इति पठ्यतिद्वयं नास्ति—व, तत्स्थाने—'शक्तेर्नावस्ततो
विबुरक्षर मातृका ततः । मूर्तिराधा महेशानीत्येव सा कीर्तिता बुधे ॥ इत्येव श्लोको दृश्यते ।
२. वन्दे ता—वाक. ख. ग. । ३. हेतुवृत्त—ख. । ४. अत परम्—चतुर्थश्लोको वर्णित' इत्यधिक
पाठ—ग. । ५. ताय—क. । ६. सूचन—ख. ग. घ. । ७. प्रोत—ख. ग. घ. । ८. 'यद्वा योजना'
इत्यस्य स्थाने—'अत्र च वाच्यरूपं भुवनत्रयं कलातत्त्वभुवनात्मकमध्वनयमभिमतम्' इति पाठ—
ख. घ. ज. । ९. यदक्षरेति—व. ड. च. ज. । १०. अकार—क. ग. छ. । ११. कलाद्यध्वनय
मातोत्पयं—ख. ड. च. ज. । १२. 'वन्दे' इत्यत परम्—'नमस्करोमीति वा सिद्धिमातृका सिद्धि-
प्राप्ती मातृका जननीमिति यावत्' अधिक पाठ—ख. ड. च. ज. । १३. 'ब्रह्माण्डादि
जननीमित्ययं' नास्ति—ख. ज. । १४. इत परम्—त्रयं कलातत्त्वभुवनात्मकमध्वनयमभिमतम्'
अधिक पाठ—ड. ।

१ प्राग् व्याख्यातमिति । "प्राह्णादित्रिक भुवनत्रयम्" (पृ० १६, पं० ५) इत्येवमित्ययम् ।

२ च द्राक्षरमिति । ईकार इति यावत् ।

यदेकादशमाधोरं चोजं कोणत्रयोद्भवम् ।

ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते ॥ ६ ॥

मिति १ तदाह—ब्रह्माण्डादिकटाहान्तमिति । १ अनाश्रितादिकालासिद्धान्तम् । तां निस्सामान्यप्रसिद्धवैभवाम् । शिष्टं प्राग्वत् ॥ ५ ॥

यदेकेति । यदेकादशं यस्याः पूर्णाहन्ताया अनुत्तरादिप्रसरेषु (येषां ससरो नामेति ?) यदेकादशं तदित्यर्थः । २ आधारम् अधिकरणम् । विश्वस्य कित्यादेः शिवावसानस्य । बीजं विश्वकारणम्, स्फुरत्तात्मा पराशक्तिः । यदुक्तं “मृत्युजिह्वं द्वारकेण—

ब्रह्माण्डादिकटाहान्तमिति कालाख्यादिशिवान्त महासूत्रप्रोक्तमेतज्जगत्त्रय कलाद्यध्व-
त्रय भातीत्यर्थः । ता सिद्धमातृका वदे नमस्करोमीति । सिद्धिमातृका सिद्धिप्राप्तौ मातृकां
जननीमिति ध्यायत । तदध्वत्रयविशेषणम् । अस्मिन्नपि सूत्रे मूलविधायी हकारस्य महिमा अपि
सूचितो द्रष्टव्यः । अत्राक्षरमहासूत्रपदेन विश्वसूचको हकारोऽभिप्रेतः । त[दा ? या] च नामसर्गो
“लकुली सबसू” इति हकारस्य विश्वसूचनहेतुतया सूत्रत्वमुक्तम् । ३ च हकारो बीजत्रयेऽप्यनुगत
एवेति सर्वं समञ्जसम् ॥ ५ ॥

१ यदेकादशमित्यादि दृश्यते इत्यनेन पक्षेन सूत्रेण मातृकास्तुतिमभिवाञ्छता
परमेश्वरेण मातृकाक्षरयाने एकादशस्थानगतमेवारक्षर त्रिकोणात्मकमस्या परदेवताया
बाह्याभ्यन्तरमेदङ्गयेऽप्यावारबीजमासनमिति प्रतिपादयति—

१ आधारबीज—अ. अ., आधारबीज—बा. ख. ग. । २. ‘शिष्टं प्राग्वत्’ नास्ति—ख. ।
३ येषां स—ग, एषां—ख. । ४. ससरो—क ग. घ. । ५ तदेकादशमादित्यर्थ—ख,
यदेकादशं तदित्यर्थ—ग घ. । ६ कित्यादि—ख. । ७ ‘शिवावसानस्य’ नास्ति—क ।
८ तन्ना—क. । ९ तदु—ग घ., ‘यदुक्तं’ इति नास्ति—ख. । १० ऊनय—क. ।

१ अनाश्रितादीनि । अनाश्रितादिकालाग्रिहान्तानां चतुर्विंशत्युत्तरदिशतभुवनानां परिचयो
मदीये “क्षिण्येषु तदितरेषु चागमेषु पञ्चध्वविमना” इत्याख्ये निबन्धे (सा सु, प १७,
ख १-४, पृ १७१-२००) द्रष्टव्यः ।

२ “आधारमिति नपुंसकमाधेयम् । आधारबीजमित्येवपदत्वेन केयाश्रित्याठस्तु टीकातरात्म-
तत्वात् “प्रराजविमवादाच्च नादेय” (से० पृ० १५) । अत्र केयाश्चिदितिपदेनाधे-
यत्वावलीङ्गार परामृश्यत । समस्त पाठो जयदयस्यापि समः ।

३ मृत्युजिह्वद्वारक इति मेघन प्रत्यापरमभिधानम् ।

सा योनिः सवदेवानां शक्तीनां चाप्यनेकधा ।

अप्पीषोमात्मिका योनिस्तस्याः सर्वं प्रवर्तते ॥ (नि० त० ७।४०) इति ।
कोणत्रयोद्भवं शक्तित्रयात्मना वा, वामाज्येष्ठारौद्र्यात्मना वा, अनु-
त्तरानन्देच्छासंघट्टनेन वा त्रिकोणान्तर्विभक्तम् । तदुक्तं श्रीत्रिकशास्त्रे—

अनुत्तरानन्दचितौ इच्छाशक्तौ नियोजिते ।

त्रिकोणमिति तत्प्राहुर्विसर्गामोदसुन्दरम् ॥ (तन्त्रा० ३।९४-९५) इति ।
एतदुक्तं भवति—अनाश्रितादिकालाग्निरुद्रान्तर्पट्त्रिशत्तत्त्वात्मना कार्यप्रस-
रेण महाशक्तिरूपेण बीजात्मना चैत्यमुभयात्मना महायोगिभिरनुभवाप-
राङ्मुखैः सर्वदा दृश्यत इति । सर्वदेवयुक्तेरद्याप्ययं कथितः । उक्तं च

पदेकादशमित्यादि । यस्यां मातृकाया एकादशमक्षरम् आधारबीजम् ।
मूलाधारबीजमित्यर्थः । कोणत्रयोद्भवम् । त्रिकोणविन्यासे कृते पूर्वोक्तेकादश-
मेकारमेकाधोरबीजं भवतीत्यर्थः । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं
कालाग्न्यादिशिवान्तं जगद् अद्यापि इदानीन्तनस्थितिकालेऽपि तस्मिन्नेव परायोनि-
मण्डले परिदृश्यत इत्यर्थः । उक्तं च श्रीमताक्षरे—

“एतत्तन्मण्डलं दिव्यं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम्” इति ।

१. स्तत्त-वि., स्तस्या-वि. । २. ‘शक्ति-रौद्र्यात्मना वा’ नास्ति-ख. । ३. ज्येष्ठा-
द्यात्मना वा-ग. । ४. ‘वा’ नास्ति-ख., सा-ग. । ५. ‘त्रिकोणा-शास्त्रे’ नास्ति-क. ख. ।
६. अनुत्तराद्यादिकः श्लोको नास्ति-ख. । ७. तिरि-क. ग. घ. मे. चि. । ८. ता-क.
ग. घ. से. चि. । ९. नि-क. घ. । १०. ‘एतदुक्तं भवति’ नास्ति-क. । इतः परं १।८१ पर्यन्तानां
श्लोकानां व्याख्यानं न दृश्यते घपुस्तके । ११. ‘पदेकादशमित्यादि’ नास्ति-ख. ड. । १२. यस्यां-घ. ।
१३. कार्या-घ. । १४. ‘एका-त्रयोद्भवम्’ इत्यस्य स्थाने ‘एकादशस्यानगतमेकारमक्षरं
यत्तत्त्रिकोणात्मकं त्रिकोणत्रयोद्भवमिति’ इति पाठः-ख ड. च. ज. । १५. कैकार-क. ग. घ ।
१६. मायारं-ख. ड. । १७. ‘बीजं’ नास्ति-ख. ड. ज. । १८. ‘जगद् अद्यापि’ नास्ति-क. ग. ।
१९. तरेऽपि-ख. ड. ।

१. “केचित्तु पदेकादशमक्षरं यो न्याकारं तस्मिन् सर्वं जगदद्यापि सिद्धं दृश्यत इति योजयन्ति ।
योनिजन्मत्वागो प्रत्यक्षसिद्धत्वोक्तिरिति तु कादम्बोराः” (से० पृ० १५-१६) । उभयोरपि
टीकापोरेतद्व्याख्यानं नोपलभ्यते । “तदुद्भूतत्वं जगत्प्रत्यक्षसिद्धं दृश्यते” (त० २।९३)
इति च मनोरमागो व्रतते ।

अरुचादितोन्नद्वपयशाक्षरवेर्गिणीम् ।

^१ ज्येष्ठाङ्गबाहुपादाग्रमध्यस्वान्तर्निवासिनीम् ॥ ७ ॥

श्रीपरात्रिशिकायाम्—

यथा न्यग्रोधवीजस्थं शक्तिरूपो महाद्रुम ।

तथा हृदयवीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ॥ (२४) इति ॥ ६ ॥

अकचेति । ^२ प्रणमासीत्युत्तरन सम्बन्ध । ज्येष्ठाङ्गम् उत्तमाङ्गम् ।

अग्रशब्दो बाहुपादयो सम्बद्धयते, ^३ बाहुय पादाग्र चेति । मध्यशब्देन पार्श्व-

अपिशब्देन स्मृष्टिसहारयोरुपलक्षणम् । कोऽभिप्रायः ? अपरपरापरपरभावेन स्थितत्रिकोणोपलक्षितपरायोनिमण्डले ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगत् उत्पत्तिस्थिति-
नाशाम् प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेनापि सूत्रेण मूलविद्याद्यबीजान्तर्गतस्य एकाराक्षरस्य
महिमानं विशेषतो वर्णितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

अरुचादीत्यादि । अरुचदतपयशाक्षरैर्भेदितमातृकाष्टवर्गैर्विचित्रमूलाबाहु-
पादमध्यद्वयप्रभृतिस्वाङ्गसुन्दरी महात्रिपुरसुन्दरी प्रणमासीत्यर्थः । अनेनाक्षराणां
न्यासस्थानं सूचितमिति तात्पर्यार्थः ॥ ७ ॥

१. तर्भिणीम्—मय । २. हृत्युष्टकटिपादनि—वाक. ख. ग. त, हृत्युष्टकटिपादनि—ब.
सह. छ. घ. । ३. 'श्री नास्ति—क. । ४. स्थ—ब. चि. । ५. सवमेत—ख. ग. । ६. 'ब' नास्ति—ग. ।
७. त्रिकोणपरिलक्षितपरापर—क. ग. घ. च. । ८. अनेनापि 'वर्णितवानित्यय' नाम्ति—ख.
९. घ. ग. । ९. सूचितमित्यय—घ. छ. ।

१. "तत्रराजे हि ज्येष्ठाङ्गबाहुहृत्युष्टकटिपादनिवासिनीमिति पाठः । मनोरमायां
स्वेतस्तोत्रप्यारम्भे नित्यायोद्धृष्टिफणवे महात्मभिः काश्मोरेरभिध्यास्यात्तत्वात् तैव
ध्याण्या स्वेन लिख्यत इति वदता सुभगानन्दनयेन पाठभेदो नास्तीति ध्वनितम्"
(स० पृ० १६-१७) । जवरथेनापि तत्रराजयुत एव पाठो व्याख्यातः । अतः प्रतीयते
काश्मोरेषु एव पाठः प्रचलित आसीदिति । पाठभेदो नास्तीति तु न, काश्मोरभिन्नमातृ-
काया पाठभेदस्य सत्त्वान् ।

२. उत्तरन अष्टमगुत्र स्थितेन प्रणमासीति क्रियापदेनास्यापि ध्रुवस्य सम्बन्ध इति तात्पर्यम् ।
३. "तत्र बाहुय पादाग्र क्षेत्रप्रपदस्य प्रत्यक्षमवपनं प्राचा व्याख्यानमप्यव्याख्यानम्"
(स० पृ० १६) । अत्र प्राचाविनिपदेन अत्रुविमर्शनीकार परामृश्यते ।

तामोकाराक्षरोद्धारं सारात्सारां परापारम् ।

प्रणमामि महादेवीं परमानन्दरूपिणीम् ॥ ८ ॥

द्वयपृष्ठनाभिजैठराणि लक्ष्यन्ते । स्वान्तं हृदयम् । अयमर्थ — अहविमर्श-
प्रथमकलानुत्तरप्रसराष्टवर्गसामान्याष्टावयवतत्तद्वर्गाक्षररूपपरामृष्टतत्तद्देशोपा-
वयवामिस्थमक्षरात्मिका देवी मातृका प्रणमामीति । सम्प्रदायक्रमेण तत्तद्वर्गस्य
परामर्शक्रमः । तदुक्तमभियुक्तैः—“अकच” (प्र० सा० १।१) इति, “कानन”
(प्र० सा० ७।४) इति च ॥ ७ ॥

तामिति । ईकाराक्षरोद्धारम् इच्छाशक्तिक्षुभितरूपाया स्फुटवेद्यो-
ल्लासेनेशनादिभूमिकाया प्रकटीभावो यत्र ताम् । सारात्सारम् । महाफल-

अकचादिदत्तोन्महेत्यादि केशपादादिवासिनीमित्यन्तेन सप्तमसूत्रेण वर्गक्रमस्य अकचद-
त्तपयशाक्षरमेदिताष्टवर्गात्मकब्रिग्याष्टशतस्यधिष्ठानभूतेन शिरोबहुद्वयपृष्ठयोनिपादद्वया-
ख्येन पुर्यष्टकात्मना देव्या स्वशरीरेऽवस्थानमिति सूचयति । अयवाऽक्षराणां व्यासस्थानं सूच-
यतीति तात्पर्यम् । अक्षरार्थं स्पष्ट ॥ ७ ॥

तामित्यादि परमानन्दरूपिणीमित्यन्तेनाष्टमसूत्रेण दर्शनसर्वस्वभूतकामकला दर्शयति—
तामोकारेत्यादि । सा देवी प्रणमामीत्यन्वयः । कैथम्भूतामित्यपेक्षायां तदगुणान्
विशिनष्टि—ईकाराक्षरोद्धारम् इति । ^१ईकाराक्षरे उद्धारो यस्याः सो ईकाराक्षरोद्धारः ।

१. तामि—वाक. ख. ग. । २. द्वार—वाक. ख. ग. । ३. सारापारा—वाक. ख. ग. ।

४. परात्पराम्—त. से. सक. ख. सारात्सारतरा पराम्—सध. । ५. जठर—ख. ग. ।

६. लक्ष्यन्ते—ख. ग. । ७. यवा—ख. ग. । ८. प्रणमोति—ख. । ९. द्वयवर्ग्य—ख. ग. ।

१०. वेद्योल्लासेनेशनादि—क. ल्लासेनेशनाभूमिकाया—ख. ल्लासेनेशनाभूमिकाया—ग. । ११. तामी-
कारेति—ख. ड. ज., 'तामी स्थग्वय' नास्ति—छ. । १२. शीतपर्यं—क. ग. घ. ।

१३. 'कथं द्वार इति' नास्ति—ख. ड. च. ज. । १४. 'स' नास्ति—क. ग. छ., 'त' इति—घ. ।

१. 'गच्छन्त्योके तैरेव जिघान्तर्गतवर्णस्यैषा स्तुतिरित्युक्तं' । त्रिकोणाक्षरस्य हृदिद्विद्याया-
मनावेनेतदविषयोभूतविलान्तर्गतवर्णस्तुतेरनुपयोगात् । ईकाराक्षर उद्धारो यस्या हृत्तेजाया-
स्तामिति भुवनेश्वरीपरत्वेन व्याख्यातमपि नालीव स्वरसम् (से० पृ० १७) । अनेद-
मवधेयम्—विद्यानन्देन द्वादशभुक्तौ व्याख्यायोक्तम्—“एव सकोलसम्प्रदायानुसारेण
व्याख्यातानि सूत्राणि । निष्कूलसम्प्रदायानुसारेणान्यथा तानोदानां व्याख्यायते” इति ।
एवमेव सवित्र स प्रथम सकोलसम्प्रदायानुसारेणैव व्याख्याति सुत्राणि, तदनन्तरं निष्कौलेन ।

प्रसरभूमि मन्त्रविद्याक्षरवेदशैववैमर्कौल्लिकादे साक्षात् कारणतया सार-
रूपाम् । पराऽपराम् । कारणात्मना पराम्, कार्यात्मना अपराम् । तादृशी
स्वेरसोदितपराशक्तिरूपा शिवात्मिका परा वाचमित्यर्थः^१ । तदुक्तं
श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्—

अनापरत्वं भावानामनात्मत्वेन भासनात् ।

परताहन्तयाच्छादात् परापरदशा हि सा ॥ (३।१।५) इति ।
परमानन्दरूपिणीम् । इन्द्रियजन्यव्यष्टिभूतानन्दविप्रुपा महासमुद्रस्थानीय-
त्वात् । यच्छ्रुति — “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति”
(बृ० उ० ४।३।३२) इति ॥ ८ ॥

व्यधिकरणे बहुव्रीहि । तेन ईकार उक्त । तेन हि किमुक्त भवति ? ईकाराक्षरविन्यासे
कृते तदुपरि मायाया रचिताया स एव ईकाराक्षर ईकारो भवतीत्यसाधोऽकाराक्षरो-
द्धारा । सारास्तास्तरामिति । योऽयमुद्धृतो महानामकुलाल्यो बीजानामपि बीजात्मैक
ईकार, स साराणां सारभूत सकलपुरुषार्थसाधकमन्त्रमहसा जन्मभूमिः । परापरा-
मिति । स्थितिरूपमित्यर्थः । अथवा पराणामपराणां कुलानामकुलानां विश्रामभूमिः ।
परमानन्दलक्षणशिवस्वभावामित्यर्थः । अन्यथ, अनेन मूलविद्यार्थीजायशिरोगतस्य
मायाक्षरस्य महिमानमुपवर्णितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

१. प्रमद-य ग । २. कर-ख ग । ३. वागम-क । ४. कौलिकादे-ख. । ५. एतया-
ख. ग । ६. भूताम्-ख ग. । ७. परत्वम्-ख ग. । ८. अपरत्वम्-ख ग. । ९. सु-क ।
१०. 'तदुक्त' इति नास्ति-ख. । ११. भाव-क । १२. 'तेन हि' नास्ति-ख, घ, ङ, ज. ।
१३. समवायार-क, घ, छ. । १४. कुलकुलानां-क, घ, छ, कुलकुलार्णानां-छ. । १५. 'लक्षण'
नास्ति-क, ग, घ, छ ।

अत्र सतीत्यर्थे 'विद्यामन्त्रदाय, निष्कौल्यं हृदिविद्यामन्त्रदाय । एव चार्थरत्नावली
सम्प्रदायेन सेतुसंयकारप्रवृत्तिर्बोधेयः सम्प्रदायमेवेति व्याख्यातद्वयस्य सुस्पष्टत्वात् ।

१. अत्र नेतृत्वे—“अत्र एवाह—‘वा-वीरा—ईश्वरस्य विदुर्विमर्शान्न शिष्यादयो साम-
राज्यपरस्य स्वगम्येन आयनन्ती परमानन्दानुभव इति’ (बृ० १७-१८) । तन्त्रराज-
मन्तरामाया विविदिषुर्न इव पादो दृश्यते ।

अद्यापि यस्या जानन्ति न मनागपि देवताः ।

केयं कस्मात् क केनेति स्वरूपारूपभावनाम् ॥ ६ ॥

अद्यापीति । यस्याः पूर्णाहन्ताया सविदात्मन सम्बन्धि सत्तो-
पादानाधिकरणसहकार्यादि, मनाग् ईषत्, द्योतनात्मकत्वाद् 'देवताः करणा-
न्युच्यन्ते । अनादौ ससारे चित्प्रकाशात्मनो महास्वामिनः सर्वदा परिकर-
तया वर्तमाना अपीत्यद्यापीत्यर्थः । यच्छ्रुति — "सहैव सन्त न विजानन्ति
देवाः" (तै० ब्रा० ३।१।१५) इति । कथं न विजानन्तीत्यमुमर्थं प्रकाश-
यति—केयम् अस्यां का सत्ता । कस्मात् किमुपादानौ । कं किमधिकरणा ।
केन सहकारिकारणेन उदेतीत्यम् । स्वरूपारूपभावनाम् । स्वरूपभावना-

अद्यापीत्यादि भावनामित्यनेन नवमसूत्रेण कामकलावित्तियोग दर्शयति—

अद्यापीत्यादि । देवता यस्याः स्वरूपारूपभावनया न जानन्तीत्यर्थः । "अद्यापि
स्थितिकालेऽपि दर्शनयोग्यदशायामपि न जानन्ति । यदा तु नामरूपात्मकप्रपञ्च-
सकोचयशान्मनोवाग्गतीततुर्यातीतशम्भुना समरसदशौमादीकृते, तदैना न जानन्तीति
किमु वक्तव्यमित्यर्थः । मनागपि स्थूलमपि । नामापीति मेथितार्थः । देवाः प्रहोपेन्द्र-
प्रभृतयः । 'केयमिति नाम, कस्मादिति कारणात्, केवै इति देशे, केने हेतुना इत्येक-

१. स्वरूपा-वाक. ख. अ. । २. विनीम्-ब., धनीम्-सघ., वना-सख. ।

३. नादिकारण-ख । ४. अस्या नाम-ख । ५. दानात्-क. । ६. 'क' नास्ति-क. ख ।

७. यम्-क । ८. 'अद्यापीत्यादि' नास्ति-ख. ड. घ. ज. । ९. दशायामा-ख. ड. ज. ।

१०. समुदितोऽयं-ख. ड., समर्थितोऽयं-ख. । ११. नास्ति-ख. घ. ड. च. ज. । १२. कारणे-ख.

घ. ड. ज. कारणे-च. । १३. 'क' इति देशे नास्ति-ख. घ. ड. ज. । १४. केनेति कारणे-ख. घ.

ड. च. ज. । १५. अत्र प्रकरणनयेऽप्यन-ख. घ. ड. च. ज. ।

१. "देवतापदमिन्द्रियपरमिति तु प्राञ्च" (से० पृ० १८) ।

२. "अन्ये तु—अद्यापि दर्शनयोग्यकालेऽपि न जानन्ति । पराशिवसामरस्यकाले तु कथं ता
जानोयुरित्यर्थं वर्णयन्ति । तद्वह्यभावनया पुनरुक्तम्" (से० पृ० १८) ।

३. "देवमिति नाम, कस्मात् कारणात्, (क्व देशे), केन हेतुनेति चत्वार एव प्रश्ना इति
देवित् । तत्र हेतुकारणयोर्भेदविन्यस्य" (पृ० १८) इति सेतुबन्धे, एषा विज्ञाता—"के वय-
मिति । किं नित्या उतानित्या इत्यर्थः । यदि नित्यास्तर्हि के वयं निस्वरूपा इत्याहुत्या

मरूपभावना च इन्द्रियगोचरामनिन्द्रियगोचरामुभयीमपि स्थिति न जानन्ती-
त्यर्थं, यादृक् “उत त्व पश्यन्” (ऋ० १०।७।१४) इत्यादि ।

अत्र श्लोकेऽस्या भूयसी व्याख्या समुचिता । ग्रन्थविस्तरभीत्या
प्रस्तुतपदार्थव्युत्पत्त्यनुपयोगान्महारहस्यप्रकटनभीत्या चोपरम्यते । महामाहे-
श्वराणामन्तर्मुखानां महायोगिनामिय द्वादशश्लोकी महानिघौनमित्येवबोद्ध-
व्यम् । अत्र व्याख्याने बहुश्रुतिसवाद प्रदर्श्यते कर्तुं समतम् (त) । तद्वक्ष्यति
च “सर्ववेदमयम्” (१।४९) इति । आगमश्च द्विविध — त्रैविर्णिकविषय,
सर्वैर्वर्णविषयश्चेति । अत्र कर्त्तव्ये श्रुतिसवाद । वेदागमरहस्यागमयो
कर्त्तव्यं श्रीरहस्यगुरुभिः प्रकीर्तितम्—

प्रकारचतुष्टयेऽप्यनभिज्ञा देवा इत्यर्थ । प्रकृष्टज्ञानसम्पन्नेदेवैरपि यदेयं दुर्विशेषा,
तत्किमुत्तालपज्ञेर्नरे । स्वैरेषारूपभावनामिति । स्वरूपभाषना सकलोपैरिति, अरूप
भाषना शक्तिविशेषानुसन्धानम् । उक्तं च श्रीमतोत्तरे—

पिण्ड कुण्डलिनीशक्ति पदं ह्यसं प्रकीर्तितम् ।

रूपं विन्दुं समाख्यातो रूपातीतं तु निष्कलम् ॥

१ भुवमयमी-ल । २ ‘यादृक्’ नास्ति-ल, यदिपृक्त-ग । ३. इत्याद्या-ल ग ।
४. प्रतिपादन-ल । ५ दान-क । ६ श्येव-क । ७ प्रदर्श्यते-क, प्रतिदर्श्यते-ल ।
८. ‘वर्ण’ नास्ति-क । ९ व्यास-ल ग । १० अत्रैष-ल । ११ प्रदर्शितम्-क ।
१२. ‘स्वरूपारूपभाषनामिति’ नास्ति-क. ग । १३. लपति-क. ग. ॥, “सकलोपास्ति
इत्ययं” इत्ययं स्वाने-“सकलभावना अरूपभावना निष्कलभावना । तदुभयमपि देवी
रूपम् । तस्य रूपस्याभन कामकलया संपादनीयमिति परमरहस्यम् । वक्ष्यति च विन्दु
सकल्पति” इति पाठ-ल ड. च ज । १४. विन्दु-घ, विन्दुरिति-घ ।

योग्यम् । यद्यनित्यास्तहि केन निर्मितकारणेन भाविना, किमुता किमुपादाना”
(प्र० शा० वि० १।१६) इति पद्यपादावायव्याख्यानानवलोकनमुक्ता । “अत्र प्रदर्शनचतुष्टय
माराप्यमुनात्तवगतप्यम्, अनिरहस्यत्वादिह मोक्षपातितम्” (त० २।१६) इति तु
मनोरमाया इत्यन ।

१ पाणिनादृश्यरीरजायाम् (पृ० ५९), मनुष्ये (पृ० ६०) च स्वकृद्गतप्रवचनस्ये-
मादृशत्वं भाव ।

वन्दे तामहमक्षय्यामकाराक्षररूपिणीम् ।

देवीं कुलकलोल्लोलप्रोल्लसन्तीं परां शिवाम् ॥ १० ॥

वेदागमविरुद्धाय वेदागमविधायिने ।

वेदागमसतत्त्वाय गुह्याय स्वामिने नमः ॥ (शि० स्तो० २।७) इति,

“श्रीमद्वाजसनीये श्रीवीरे श्रीब्रह्मयामले” (तन्त्रा० ४।५४) इति,

“ऐतरेयाख्यवेदान्ते परमेशेन विस्तरात्” (तन्त्रा० ३।२२६) इति च ॥ ९ ॥

वन्दे तामिति । अहं ^१ “न्यक्कृतदेहाहन्तारूपः सर्वप्राणिस्वैरुपदेन-
स्वभावः पूर्णाहंपरामर्शविच्छेदशून्योऽन्तरभ्युपगमकल्पोऽनन्यमुखप्रेक्षितत्व-
लक्षणस्वातन्त्र्यविश्रान्तिरूपः प्रत्यवमर्शोऽहम्” इत्याचार्याभिनवगुप्तपादाः ।

अन्यच्च, समनन्तरसूत्रोदितचतुर्थस्वरेण कामरुलाख्येन परिकल्पितसकल-
निष्कलशरीरामेनां न जानन्ति देवा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वन्दे नामित्यादि परा शिवामित्यन्तदशमसूत्रेण प्रयमार्धेन दीक्षानमं दर्शयति ।
असंख्येत्यत्र अकारादिकारान्ता वर्णाः संगृह्यन्ते । ते च समष्टिव्यष्टिरूपेण कयाणगुदणा
शिष्यदेहाभिध्याता पाशमोचका भयन्तीत्यतः शकारोमूताः । शकारोऽपि सर्वतत्त्वात्
पाशज्जैवकतुरीयरूपदेहादीक्षाङ्गरूपत्वादेकः परिगृहीत इति विलोमात्मना मूलाद्याद्वादशान्तमभि-
धाय (ताः?ते) सर्वे वर्णाः संहारात्मकतया शकारात्मतामुपपच्छन्तीति सर्ववर्णानां शकारात्मता
वर्णिता । अत्रैवाक्षरयोजना—आदिकान्तात्मना गणेशग्रहणक्षत्रेत्यादिसूत्रसूचिता या मातृका
तां व्यष्टिसमष्ट्यात्मना स्थितां शकाराक्षररूपिणीं वन्दे नमस्करोमीत्यर्थः । देवीमित्युत्तरार्धेन
कुलचक्ररूपत्वं मूलदेव्याः प्रतिपादयति ।

१. व्यक्ष-वाक. ख. ब. अ. सक. ख. घ., व्यमातृकाक्ष-त. । २. विग्रहाम्-ब. ।
३. परोलिङाम्-वाक. ख. अ. । ४. ‘श्रीमद्वाज’ इति च नास्ति-ख., गपुस्तके तु—
“धीतन्त्रालोकेऽपि-विसर्गशक्तिविश्वस्य कारणं च निरूपिता । ऐतरेयाख्यवेदान्ते परमेशेन
विस्तरात् ॥ (३।२२६) इति” इत्येवं पाठः । ५. ‘सर्वप्राणि’-पादाः नास्ति-ख. । ६. ‘स्व’
नास्ति-ना. । ७. शं-ग. । ८. सित्वस्वा-ग. । ९. भूमिरूपः-ग. ।

१ “आत्मा जीविनमृतः सारस्वभावो विच्छेदशून्योऽन्तरभ्युपगमकल्पोऽनन्यमुखप्रेक्षितत्व-
स्थातन्त्र्यविश्रान्तिरूपोऽहमिति प्रत्यवमर्शः” (भा० १, पृ० ३०२-३०३) इतीश्वरप्रत्यभिज्ञा-
विमर्शिनीस्थितः पाठः ।

अच्युयाम् । प्रतिप्राणि प्रत्युच्चारणे वर्णपूतपन्नध्वसिषु समस्तवाचकाभेदमय-
स्वरसोदितपरनादात्मना सदा भासमानाम् । तदुक्त तन्त्रालोके—

योऽसौ नादात्मकः शब्दः सर्वप्राणिष्ववस्थितः ।

अथ ऊर्ध्वविभागेन निष्क्रियेणावतिष्ठते ॥ (३।११३-११४),

एको नादात्मको वर्णः सर्ववर्णाविभागवान् ।

सोऽनस्तमितरूपत्वादिना हत इहोदित ॥ (६।२१७) इति ।

अकाराक्षररूपिणीम् । क्रोडोक्तानन्दाद्यकृतिमाह्वारामशंप्रथमकलानुत्तरा-
कुलाक्षररूपिणीम् । श्रुतिर्य—“अकारो वै सर्वा वाक्” (ऐ० आ० २।३।६)
इति । गीता च—“अक्षराणामकारोऽस्मि” (भ० गी० १०।३३) इति ।
“अकार सर्ववर्णाग्र्य प्रकाश परम शिव” (स० प०) इत्यभियुक्तवचश्च ।

३^१दे तामित्यादि । व दे प्रह्वीभाव करोमि । ता प्रकृताम् । ३^२अज्येति । क्षयरहित-
क्षराक्षररूपिणीमित्यर्थः । अन्यथा, मूलविद्याद्यवीजगर्भाक्षरस्य महिमानं वर्णयति—
देवीमित्यादि । ३^३कुलं ब्रह्माण्यादिमहालक्ष्म्यन्तं मातृकाष्टवक्त्रमेणाष्टधा व्यवस्थितम्, तस्य

१ एनेपूतपन्न-क । २ च्वारितपरतादात्म्येन-क । ३ उक्त-क, ‘तदुक्तं दित ॥
इति’ नास्ति-ख । ४ ॥ व-क । ५ नाद-वि । ६ इतीरित-वि । ७. कारा-ग. ।
८. यच्छ, ति-ख, ग. । ९. गीतास्वपि-ख, ग. । १०. ‘अभियुक्तवचोऽपि’ इति पाठ ‘अकार’
इत्यतः पूर्वं इदमत्र-ख, ग. । ११. वदे वर्णयति’ नास्ति-ख, क. । १२. देवीं कुल-
बलोल्लोत्प्रोत्सङ्गीमिति-ख, इ. ज । १३. ‘कुलं सहजानन्द’ इत्यस्य स्थाने—‘कुल-
बलानामुल्लोत् कुलबलोल्लोत्, तत्रोल्लसङ्गीमिति । कुलबला एकादशीपदस्याभ्रतुष्टपद-
स्य । कुलं ब्रह्माण्यादिमहालक्ष्म्यन्तम् तस्य बला(न्ता ? नाम्) इत्ययं । उल्लोलस्तरङ्ग ।
सोऽप्युत्प्राप गतिमधोमे । तामां बलानामितस्ततश्चन्द्रममाणानां परस्परविभक्तवशावुल्लोलकल्पा
भवति बला । तदुल्लोले परा शक्ति स्विमशपरानन्द’ इति पाठ—क. ग घ छ ।

१. “अज्येयक्षराक्षररूपिणीम्” इति चर्चितपाठः” (मे० पृ० १८) । अर्धरत्नावल्यां
सामर्थेभ्योमनविवरणे चाप्येव पाठः ।

२ कुलं शरीरम्, बला एषवेद्यः, उन्मोहम् अप्योर्ध्वम् । प्रोत्सङ्गी विलसितात्मना इति तु
बाह्यमोहा” (मे० पृ० १८) । अत्र मनोरमायां चिन्त्यपरिवर्तित एव पाठ उपलभ्यते ।

कुलकलोल्लोलप्रोल्लसन्तीम् । कुलं षट्त्रिंशत्तत्त्वमयं जगत्, कलयति बहिः
 क्षिपति पारमित्येन परिच्छिनत्तीति कला मायाशक्तिः, तयोरुल्लोलः
 प्राग्बत्^१, तद्रूपेण महाशक्तिपुञ्जात्मना जगद्वपुषा प्रोल्लसन्तीमित्यर्थः ।
 सविदेव भगवती स्वान्तःस्थितं जगद् बहिः प्रकाशयतीति दर्शनरहस्यम् ।
 यथाह रहस्यगुरवः—

चिदात्मैव हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः ।

योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥ (ई० प्र० १।५।७) इति ।
 परां पूर्णाम् । शिवां चिद्भैरवरूपिणीं ताम् ॥ १० ॥

कला. कुलकलाः, ताश्च प्रत्येकमष्टकध्याप्त्या धनुष्यष्टिसंख्याकाः, ताश्च मूलमन्त्रवाच्यमूलदेव-
 तायाः स्वरूपरूपाः । तासां कलानामुल्लोलस्तरङ्गातिरेकः । स च वेदाद्याद्वादशागतनवाधार-
 नयलक्ष्येषु तमष्टिद्व्यष्ट्यष्टारमकेषु सुनिपुणमतिभिश्चिरं लक्ष्यते । तत्र प्रोल्लसन्ती सा भगवती
 स्वविमर्शमयोभिः कलाभिः सहजानन्दशम्भुना समरसीभूता सती सत्संयोगजानन्दपान-
 क्षीवा । ताभिः साकमानन्दितेत्यर्थः । ^२परा शिवानिति । सांसारिकान् सर्वान् भावानुप-
 संहृत्य सच्चिदानन्दलक्षणे स्वे महिम्नि महीयते । अतः परा शिवेत्युच्यते । परा सर्वोत्कृष्ट-
 त्वात् । शिवा आनन्दलक्षणत्वात् ॥ १० ॥

१. 'उल्लास'—क. । २. 'तद्रूपेण' नास्ति—क. । ३. 'सविदेव.....येत् ॥ इति' नास्ति—
 ख. । ४. 'जामृतासवपानमत्ता सती'—ख. घ. ड. ज. । ५. 'मित्यादि'—ख. ड. ज. । ६. 'स्यच्छन्दा-
 ख. घ. ड. ज. ।

१. प्राग्बदिति । “कालहल्लोलहल्लोल” (१।२) इत्यत्र व्याख्यातवत् । उल्लोलो महोन्मेप
 इति यावत् ।
२. अत्र ‘परोलिङ्गाम्’ इति पाठेन भाष्यम्, अथ निष्कौलसम्प्रदायानुसारेण श्रोकानां व्याख्यान-
 प्रसङ्गे ‘परोलिङ्गाम्’ इति पाठस्यैव सकौलसम्प्रदायसम्मतत्वप्रदर्शनात्, ‘परां शिवाम्’ इति
 पाठान्तरम्, तदव्ययसम्प्रदायेन लोपामुद्रासम्प्रदायेन^३ इत्युच्यते ।

वर्गानुक्रमयोगेन यस्यां मात्रष्टकं स्थितम् ।

वन्दे तामष्टवर्गोत्थमहासिद्धयष्टकेश्वरीम् ॥ ११ ॥

वर्गेति । यस्यां पूर्णाहन्तायां । अनुत्तराष्टवर्गानुक्रमयोगेन । स च वर्गक्रम अ क च ट त प य शात्मक । मात्रष्टकं सर्वमन्त्रसारभूतसामान्योक्तं ब्राह्म्याष्टकं स्थितम् । अधिष्ठातृतया वर्गाधिष्ठात्र्यो ब्राह्म्याद्या, प्राणिनः ससारयन्ति । तदुक्तं श्रीतिमिरोद्घाटे—

कर्णध्वचितिमध्यस्था ब्रह्मपाशावलम्बिका ।

पीठेश्वर्यो महाधोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुः ॥ इति ।

अष्टवर्गेति । अष्टवर्गमहाधिष्ठातृत्वेन स्थिता महाविभूत्यणिमादि-
सिद्धयष्टकत्वामिनीमित्यर्थः । अत्र—“विद्याशरीरसत्ता भन्तरहस्यम्” (२।३)

वर्गानुक्रमयोगेनेत्यादि ईश्वरीमित्यन्तेन एकावतसूत्रेण मूलदेवीकमरूपे नववर्गमन्ये-
न्तश्चनन्दं प्राधान्यं दर्शयति । यथा—

वर्गानुक्रमयोगेनेत्यादि । वर्गा आदिशान्ता अष्टौ । अनुक्रमयोगेन यथाक्रमेण । यस्यां मातृकाया मात्रष्टकं स्थितम्, उद्दिश्याष्टकमित्यर्थः । ता मातृकाविग्रहां मैत्राक्षिपुर-
सुन्दरी नभामीत्यर्थः । अष्टवर्गोक्त्या मातृका, तदुत्था अणिमाद्या अष्टौ सिद्धयः ।
साता सिद्धीर्नामीश्वरी स्वामिनीमित्यर्थः । यो वर्गाष्टकाधिदेवतायश्चिन्त्यादिसमेता

१. यस्या—वाक. ख. ड. त. । २. नामाष्टक—सघ, मात्राष्टक—त. । ३. यस्या—
ख. ग. । ४. ताया—ख. ग. । ५. सर्ववर्गमन्त्र—घ. । ६. कर्ण—क. व. । ७. श्रीमिरोद्घाटे—त. ।
८. कर्ण—क. । ९. ता—ग. । १०. तत्र—क. । ११. क्रमयोगेन—ख. ड. ज. । १२. यथास्या—क.
ग. छ. । १३. 'महा' नास्ति—ख. घ. ड. च. ज. । १४. 'या मातृका, तदुत्था' नास्ति—क. ग. घ.
छ. ज. । १५. अष्टौ अणिमाद्या—ख. घ. ज. । १६. 'सिद्धीना' नास्ति—क. ग. घ. छ. ।
१७. 'बोधिप्राय' अधिक पाठ—ख. घ. ड. च. ज. । १८. देवत—ख. घ. ड. च. ज. ।

१. “महासिद्धयष्टकशब्देन बादेवताष्टकं केचिदाहुः । काश्मीरास्तु मातृकाया अष्टौ
वर्गास्तदधिष्ठात्र्याष्टमातरस्तासां प्रत्येकौत्थाणिमाद्यष्टसिद्धयश्च सम्भूय चतुष्षष्टिस्तासां
ष्षष्टिशक्तीनां कारणभूता समष्टिर्नास्ति स्वात्मत्वेन सिद्धेति व्याचक्षते । अन्योऽप्यस्य प्रपञ्च
प्राचा टीकानु इत्यर्थः ।” (पृ० १९) इति सेतुबन्धे । ऋजुविमर्शिन्यामत्रयं प्रपञ्चोऽव-
लोकनीयः । “अत्रापि हस्यमस्ति, तदवगन्तव्यमाराध्यचरणमुखात्” (त. २।९८) इति
भनारमा ।

इति श्रीशिवसूत्रोक्तदृशा सर्वमन्त्रहृदयभूतं महारहस्यात्म विश्वाभेदमयाहं-
विमर्शरूपं वीर्यं सूचितम् । तदत्र स्पष्टं न भवतीति सूत्रार्थस्तदुक्तवृत्त्या^१
लिख्यते—

“विद्या पराद्वयप्रथा शरीरं स्वरूपं यस्य स विद्याशरीरो
भगवान् शब्दराशिस्तस्य या सत्ता अशेषविश्वाभेदमयपूर्णाहंविमर्शात्मा
स्फुरत्ता, सा मन्त्राणां रहस्यम् उपनिषत् । तदुक्तं श्रीतन्त्रसद्भावे—

सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।

शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ॥ इति ।

तत्रैव चायमर्थोऽतिरहस्योऽपि वितत्य स्फुटीकृतः । तथा च—

न जानन्ति गुहं देवं शास्त्रोक्तान् समयास्तथा ।

दम्भकौटिल्यनिरता लौल्यान्धाः क्रिययोज्झिताः ॥

अस्मात्तु कारणाद् देवि मया वीर्यं प्रगोपितम् ।

तैर्न गुप्तेन ते गुप्ताः शेषां वर्णास्तु केवलाः ॥

इति पीठिकावन्धं कृत्वा,

या सा तु मातृका देवी परतेजस्समन्विता ।

तया व्याप्तमिद विश्वं सन्नह्यभुवनान्तकम् ॥

परमेश्वरीमाराधयति, सोऽङ्गिमादिसिद्धीनामीशो भवतीति यौधत् । अन्यच्च, नवयोनि-
चक्रपरिधारमध्ये वशिण्याद्यष्टकमेव देवीपुर्व्यष्टकरूपत्वात् प्रधानमिति सूचयत्येत-
त्सूत्रम् । कोऽभिप्रायः ? वशिण्यादिसहितमन्त्रश्रवणमेवात्र प्रधानत्वेन विवक्षितमिति
यावत् ॥ ११ ॥

१. भातीति—ख. ग. । २. प्रथा—क. । ३. रूपं—क. ग. । ४. शंतात्मा—ग. ।

५. यो रहस्यमपि—क. ख. । ६. लौल्यान्धाः—ख. ग. वि. । ७. कृपणो—क., कृपणो—ख. ग. ।

८. महा—क. । ९. ततो—क. ख. ग. । १०. शेष—क. ग. । ११. देवि—ख. वि., लोके—चि. ।

१२ सर्वगा—क. ख. ग. । १३. स्मकम्—क. ग., न्तरम्—चि. । १४. अतो—ख. घ. ङ. च. ज. ।

१५. ‘इति यावत्’ नास्ति—क. ग. छ. ।

१. अत्र धृतिशब्देन क्षेमराजविरचिता शिवसूत्रविमर्शिनो परामृष्टा ।

तत्रैस्थश्च यथा नौदो व्यापृतश्च सुरार्चिते ।
 अवर्णस्यो यथा वर्णः स्थितः सर्वगतः प्रिये ॥
 तथाऽहं कथयिष्यामि निर्णयार्थं स्फुटं तव ।

इत्युपक्रम्य,

या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा निराचारेति कीर्तिता ।
 हृदिन्दुं वेष्टयित्वाऽन्तः सुषुप्तर्भुजगाकृतिः ॥
 तत्र सुप्ता महाभागे न किञ्चिन्मन्यते उभे ।
 चन्द्राकारनलनक्षत्रैर्भुवनानि चतुर्दश ॥
 क्षिप्तोदरे तु सा देवी विषमूढेव सङ्गता ।
 प्रबुद्धा सा निनादेन परेण ज्ञानरूपिणा ॥
 मयिता चोदरस्येन विन्दुना वरवर्णिनि ॥
 तावद्वै भ्रमवेगेन मयैव शक्तिविग्रहे ॥
 मेदात्तु प्रथमोत्पन्ना विन्दवस्तेऽविवर्चसः ।
 समुत्थिता यदा तेन कला सूक्ष्मा तु कुण्डली ॥
 चतुष्कलात्मको विन्दुः शक्तेरुदरगः प्रभुः ।
 मध्यमन्यतयोगेन ऋजुत्वं जायते प्रिये ॥

१ इत्युप-क. वि. । २ महा-ल., यदा-य. वि., तथा-क. । ३. देवि-ल. ग. वि.,
 देवी-क. । ४ व्यापित-य-वि., व्यापितश्च-ल. वि. । ५. वर्ण-वि. । ६. घा-क. ।
 ७. तु-य. ॥ ग. । ८. गुप्ता-क. । ९. सुप्तो-वि. । १०. योगी-वि. । ११. धर्मो-वि. ।
 १२. चन्द्राग्रिर्वि-क. वि., चन्द्राग्रिर्वि-ल. । १३. क्षिप्तो-क. ल. ग., व्याप्तोदरा-वि. ।
 १४. या-वि. । १५. विषममूढतां गता-वि. । १६. तां गता-ल. य. सा गता-वि. ।
 १७. नी-वि. । १८. विन्दिता-ल. । १९. बन्धनादपि विन्दुना-वि. । २०. नी-क. । २१. प्रोतेन-
 क. ल. ग. वि. । २२. मदन-ल., मन्थन-वि. । २३. मेदात्म-क. । २४. न-ल., नाद्रिन्दु-
 नाद्रिन्दुमीयते-वि. । २५. उत्थिता तु-वि. । २६. यथा-वि. । २७. वरा-क. । २८. लमयी-
 ल. ग. वि. वि. । २९. ओत्तरगः-वि. । ३०. मध्यमात्मान-क., मध्यम-ल. ग. ।

ज्येष्ठाशक्तिः स्मृता सा तु बिन्दुद्वयसुमध्यगा^१ ।
 बिन्दुना^२ क्षोभमायाता रेखैवामृतकुण्डली ॥
 रेखिणी नाम सा ज्येष्ठा उभौ बिन्दू यदन्तगौ ।
 त्रिपथा सा समाख्याता रौद्रीनाम्ना तु गीयते ॥
 रोचिनी सा समुद्दिष्टा मोक्षमार्गनिरोधनात् ।
 शशाङ्कशकलाकारा रश्मिका चाधंचन्द्रिका ॥
 एकैवेत्यं परा शक्तिस्त्रिधा सा^३ तु प्रजायते ।
 आभ्यो युक्तवियुक्ताभ्यः सन्तानो नववर्गक^४ ॥
 नवधा च स्मृता सा तु नववर्गोपलक्षिता ।
 पञ्चमन्त्रगता देवि सद्यर्भादिरनुक्रमात् ॥
 तेन पञ्चविधा प्रोक्ता ज्ञातव्या सुरनायिके ।
 स्वरद्वादशगा^५ देवि द्वादशस्था उदाहृता ॥
 अकारादिक्षकारान्ता^६ स्थिता पञ्चाशता भिदा^७ ।
 ह्रस्वैककोणता प्रोक्ता कण्ठे प्रोक्ता द्विकोणता ॥
 त्रिकोणता तु ज्ञातव्या जिह्वा^८मूले समैश्रिता ।
 जिह्वाग्रे वर्णनिष्पत्तिर्भवतीति न संशयः ॥
 एवं शब्दस्य निष्पत्तिः शब्दव्याप्तं चराचरम् ।

१. मा-चि. । २. नादत्व-चि. । ३. रेखया-चि. । ४. रेखिनी-क. ख., लाकिनी-चि. ।
 ५. बोध्या-क. । ६. ययान्तगौ-क. ग., यथा गतौ-चि., यदान्तगौ-ख. घ. । ७. त्रिपदा-चि. ।
 ८. रश्मिका-क., राम्बिका-ख. । ९. एकैवेत्या-क. । १०. चैव-ख. । ११. युक्ता-चि. ।
 १२. संज्ञातो-ख. ग. वि. चि. । १३. ता-क. । १४. आदीननु-ख., आभि-ग. ।
 १५. का-क. ग. । १६. न्त-क. । १७. भिधा-ख. ग. । १८. ह्रस्व्या एकार्णवा-ख. ग., ह्रस्व्या
 एकार्णवा-चि. । १९. ज्येष्ठा-ख. ग. । २०. कार्णवा-ख. ग., द्वितीयका-चि. । २१. कार्णवा-ख.
 ग., त्रिराणवा-चि. । २२. मूलं-क. ख. । २३. सदा स्थिता-चि. । २४. भवत्येव-ख.,
 भवत्यत्र-चि. ।

‘कामपूर्णजकाराख्यश्रीपीठान्तर्निवासिनीम् ।

चतुराज्ञाकोशभूतां नौमि^१ श्रीत्रिपुरामहम् ॥ १२ ॥

इत्यादिना ग्रन्थेन परमैरवीरपरावीणात्मिका मातृका, अत एव ज्येष्ठारोद्रयम्बिकाख्यशक्तिप्रसरसर्भेदैवचित्र्येण सर्ववर्णोदयस्योक्तत्वात् वर्णसंघट्टशरीराणां मन्त्राणां सैव भगवती व्याख्यातरूपा विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम्” (शि० वि० पृ० ५०-५५) इति ॥ ११ ॥

इत्थम्—“पृथङ्मन्त्र पृथङ्मन्त्री न सिद्धयति कदाचन । ज्ञानमूलमिदं सर्वमन्यथा न प्रसिद्धयति ॥ आदिमौन्तिमहीनास्तु मन्त्राः स्युः शरदभ्रवत् । गुरोर्लक्षणमेतावदादिमौन्त्य च वेदयेत् ॥” इति श्रीकैण्ठसंहितोक्तस्थित्या महाहन्ता परामृश्य तत्कार्यभूता महाविभूतिमयी सर्वविद्याकन्दभूमिं महायोगिहृदयेषु सर्वेदा स्फुरन्ती सदानन्दचिद्रूपिणी वाक्कामशक्तिबीजनयभेदिनी श्रवणमात्रेण समस्तमङ्गलप्रदा सर्वप्राणिसम्मता वक्ष्यमाणनित्यापोडशकप्राणभूता निपुरेतिनामधेया विशेषविद्या प्रस्तोतुमारभते—
कामेति । कामपूर्णजकाराख्यश्रीपीठारब्धेन कामरूपपीठ पूर्णगिरिपीठ जालन्धरपीठमोक्षपीठ चेति महासमयमहारहस्यभूत गुह्यवक्त्रैक्यगम्य पीठचतु-

कामपूर्णत्यादिना केवल समस्तबिश्वात्मकवैर्णव्यविग्रहेत्येतावन्न, किन्तु चतुस्समयनिधौनभूतचतुष्पीठान्तरवासिनीमिति^२ यावत्^३ चतुराज्ञाकोशभूतामित्यस्यायमभि-

१. राटघ-वाग, से., राट-त. । २. महा-व. । ३. रा पराम्-सध. । ४. धीप-क. । ५. पापदाकल्पामरु-ख. ग. वि. । ६. मातृकेव-ग. । ७. कादि-क. व्याख्य-वि. । ८. मेद-क. । ९. मुक्त्वा-क. ख. ग. । १०. सधट्टना-ख. ग. वि. । ११. भवतेति-क. ख. । १२. मातवि-ग. । १३. मान्त नि-क. । १४. श्रीकण्ठीय-ख. ग. । १५. सदा-ख. ग. । १६. विशेषेण-क. ख. । १७. पूर्ण-क. । १८. गिरि-क. ख. । १९. न चे-क. । २०. समय-ग. । २१. ‘पीठ’ नास्ति-क. । २२. वर्ण-घ. । २३. विद्यान-क. ग. । २४. मित्येतद् द्वादश सूत्रेण प्रतिपाद्यत इति यावत्-ख. ड. च. ज. । २५. ‘चतुराज्ञा’ ‘सारमूताम्’ इत्यस्य स्थाने ‘चतुराज्ञाकोशभूता’ इत्येव पाठ-ख. ड. ज. । २६. त्याग भाव-क. ग. छ. ।

। ‘जकाराख्येति’ पाठे आन्यासव्यो नामधेयप्रथमाक्षरपर । जकार आख्या यस्येति समानाधिकरण एव बहुव्रीहि । जकार आख्याया यस्येति व्याधिकरणस्तु नादत्तव्य, आख्यापदस्य

पृथं लक्ष्यते । तच्च पीठचतुष्टयमनिलानलसलिलपृथ्वीमयं समस्तजगदाधारभूतम् ।
तत्र वियद् विश्वव्याप्तम्, अत एव न पृथक् पीठसंज्ञितम् । पीठानि महासंवि-
दुपलब्धस्थानानि । तेषामन्तर्निवासिनीं तत्तत्पीठनायिकां महासंविदं त्रिपुरा-
नामधेयां ताम् । चतुराज्ञाकोशभूताम् । चतुष्पीठाधिष्ठातृमहासविदवलम्बनेन
प्रवृत्तचतुस्त्रोतोरूपा महापदवी चतुराज्ञा, तस्या. कोशभूता महाधिष्ठात्री
शेवधिस्ताम् । त्रिया मोक्षलक्ष्म्या युता त्रिपुराम् । त्रिपुरानिर्वचनेऽमि-
युक्तोक्तिः—

त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात् त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः ।
लये त्रिलोक्या अपि पूरकत्वात् प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम ॥ इति,
(प्र० सा० ९।२)

^१शिवशक्त्यात्मसंज्ञेयं तत्त्वत्रितयपूरणात् ।

त्रिलोकजननी वाय तेन सी त्रिपुरा स्मृता ॥ इति च ।

अहमिति द्वादशश्लोकीविमर्शप्रयोजनमकृत्रिमाहन्तारूपत्वं द्योतयति । ^{१५}इदमेव
^{१६}पारमेश्वरं स्वरूपमितीश्वरप्रत्यभिज्ञायामुपपादितम्—

चित्तिः प्रत्यवमर्शात्मा परा वाक् स्वरसोदिता ।

स्वातन्त्र्यमेतदौर्मुख्यं तदैश्वर्यं परात्मनः ॥

प्रायः—पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तराख्याश्चतुराज्ञाशब्दसूचिताश्चत्वारः समयाः, तेषां कोश-
भूतां सारभूताम् । चतुस्समयोपलक्षितपहन्वयमहार्णवनिर्मथनवेलायां सफलसारतया
दृष्टे ? ग्रामि)त्यर्थः ॥ १२ ॥

१. रूपं-क. । २. मृतमयं-क. । ३. विश्वत्रय-ख. ग. । ४. श्रीपीठ-क. । ५. यिकी-ग. ।

६. चतुर्धकोणरूपां-ख. । ७. युक्तां-ख. ग. । ८. पुरो-चि. । ९. पूरणान्व-चि., पूरणत्वात्-

प्र. सा. । १०. त्रिलोकी जननी वाय-क., त्रिलोक्या अपि हेतुत्वात्-ख. । ११. वा-क. ।

१२. विमर्श-ख. ग. । १३. स्वमिति-ख. ग. । १४. इत्य-क. । १५. पारमेशं-ग. । १६. रूप-क. ।

१७. तन्मुख्यं-ग. । १८. परमात्मनः-ख. मु. ।

पूर्वनिपातापत्तेः” (पृ. १९) इति सेतुबन्धे । जकारादयेति पाठः ऋजुविमर्शिन्यादियु दृश्यते,

इदं व्याख्यानं तु तत्र नावलोक्यते । “जकाराद्येति तु तन्त्रराजे पाठः” (से. पृ. १९) ।

१. प्रपञ्चसारविवरणटीकायां प्रयोगक्रमदोषिकायां ५७१ पृ० उद्धृतोऽयं श्लोकः ।

सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी ।

सैषा सारतया चोक्ता हृदय परमेष्ठिनः ॥ इति ।

(ई० प्र० १।५।१३-१४)

श्रीपदध्वसारशास्त्रेऽपि—

अनुत्तरविमर्शात्मशिवशक्त्यद्वयात्मनि ।

परामर्शो निर्भरत्वादहमित्युच्यते सदा ॥

हृद्यकारो द्वादशान्ते हकारस्तदिदं विदुः ।

अहमात्मैकमद्वैत यत्प्रकाशात्मविश्रमम् ॥ इति ॥ १२ ॥

एवं ^१सकलसम्प्रदायानुसारेण व्याख्यातानि सूत्राणि । निष्कलसम्प्रदायो^२नुसारेणान्यथा तौनीदानीं व्याख्यायन्ते ।

प्रारोपितस्यास्य शास्त्रस्याधिष्ठेने^३ परिसमाप्त्यर्थं विशिष्टेष्टैलाभाय च परम-
कारुणिको भगवान् लोकानुग्रहं चिकीर्षुर्नहुरूपाष्टकं शास्त्रं संक्षिप्य चतुश्शतसंख्या-
परिमितैर्तत्त्वैस्तत्सारमुद्धर्तुं कामैस्तच्छास्त्रप्रतिपार्थप्रमेयप्रयोजनसर्वस्य शास्त्रादौ श्रोत-
प्रवृत्त्यर्थतया कतिपयैः सूत्रैः संक्षिप्य दर्शयति । तत्राद्यसूत्रेण वर्णचक्रमन्त्रधामसंवि-
त्स्वरूपं प्रमेयपञ्चकं दर्शयति । तथैवा—गणेशग्रहहनसत्रेत्यादि । समौसः पूर्ववत् । वर्ण-

१. प्रोक्ता—मु. । २. श्रीपदध्व मम् ॥ इति नास्ति—ख. । ३. विभो—ग. ।

४. मकारो—क., हृद्यकार—वि. । ५. शास्त्रो—क. । ६. र स्थविरा—वि. । ७. एमे—वि. ।

८. मः—ग. वि. । ९. सकल—ख. घ. ड. च. ज. । १०. द्वादश सूत्राणि—ख. ड. च. ज. ।

११. निष्कल—ख. घ. ड. च. ज. । १२. दाये स्वग्याया तदिदानीं व्याख्यायते—क. ग. छ. ।

१३. व्याख्यातानिदानीं—ख. । १४. ध्वप—ख. ड. ज. । १५. 'इष्ट' नास्ति—क. ग. ड. छ. । १६. तै

श्लोके—ग. । १७. न सन्त—ख. ड. च. ज. । १८. 'प्रमेय' नास्ति—ग. । १९. त्यङ्ग—घ. ड. च. ज. ।

२०. स्वरप दर्शयति—क. ग. छ. । २१. 'द्वितीयसूत्रमारभ्य प्रयोजन दर्शयति' अधिकं

पाठ—घ. । २२. यथा—छ., 'तद्यथा' नास्ति—ख. ड. च. ज. । २३. समासस्तु—ख. घ. च. ज. ।

१. अत्र 'यत्तु प्राक्' षोडशब्द जगदाधारपरत्वेन, योगिनीशब्द ब्राह्मणादिपरत्वेन, गणेशशब्द
श्रीगणेशदिपरत्वेनेतराद्याप्रसिद्धमेव व्याख्यायन्ता सकलसम्प्रदायरीत्यंका व्याख्येयत्वं
निष्कलसम्प्रदायरीत्या स्वस्या अपि पञ्चविधा भ्यास्या उच्यन्ते इति प्रतिज्ञाय वर्णमन्त्रसंवि-

क्रमदर्शनपक्षे गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीं मातृकां देवीं नौमीति सम्यन्धः । गणेश-
शब्देन अकारादिक्षकारान्तान्यक्षराण्युच्यन्ते । तेषामक्षराणामीशवर्णौ शिवशक्ति-
स्वरूपावकारहकारावीशशब्देनोच्येते । तावपि रुद्रसंख्यां द्वादशसंख्यां वा नातिवर्तेते ।
रुद्रसंख्यापक्षे अकारस्य शिवरूपस्य वामान्येष्टारौद्रयम्बिकाख्यकलाचतुष्टयं तत्समष्टि-
रूपमकार इति पञ्चकम्, शक्तिरूपस्यान्तस्य हकारस्य इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताख्यकला-
चतुष्टयं तत्समष्टिरूपेण हकारेण सह पञ्चकमभिमतम् । एवं द्वाभ्यां शिवशक्तिवर्णाभ्या-
माद्यन्ताभ्यां दशकं जातम् । तयोः परस्परं बीजाङ्कुरन्यायेन समरसभावादेकमित्ये-
कादशात्मा गणेशः । अथवा आद्यन्तवर्णौ प्रत्येकं व्यष्टयात्मना च भूतरूपौ, प्रत्येकं
(च) शिवशक्तिरूपाविति द्वादशात्मौ गणेशः । सदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

अकारः सर्ववर्णाभ्यो^१ प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥

तयोराद्यन्तवर्णयोरकारहकारयोः शिवशक्तिरूपयोः कलावयवित्वं च तत्रैवोक्तम्—

आदावस्य शिरो रौद्री वैक्त्रं वामा प्रकीर्तिता ।

अम्बिका घाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैव नखाग्रौ ॥

इच्छा शिरःप्रदेशस्था क्रिया च तदधोगता ।

ज्ञाना पादगता ह्यस्य शान्ता ह्रन्मध्यगा भवेत् ॥ इति ।

१. नमाभीति-क. ग. घ. छ. । २. गणेशब्देन-घ. ज., नास्ति-क. छ. ।
३. शान्ता-ख. घ. ड. च. ज. । ४. शक्ति अकार-क. छ. । ५. 'द्वादशसंख्या' नास्ति-क.
ग. छ. । ६. 'स्व.....शक्तिरूप' नास्ति-ग. छ. । ७. 'हकारस्य' नास्ति-घ. । ८. ताम्बा-घ. ।
९. 'अथवागणेशः' नास्ति-ग. । १०. त्रिरूपी-क. घ., भूतरूपेण-ग. ऐरूपी-छ. ।
११. दासरी-क. छ. । १२. छः-ख. । १३. चक्रं-क. । १४. जा-दो. । १५. ज्ञानं च तदधोगतम् ।
क्रिया पादगता ह्यस्य-दो. । १६. हार्धार्धमातृगा-क. छ. ड. च. ज., मध्यगा-दो. छ. ।

स्वक्रयामपरश्वेनेमं भूतकं पञ्चधा व्याचक्षते, तत्तत्वं मूलप्रतारणमात्रम्" (से. पृ १२)
इति षड् सेतुबन्धकारः प्राप्तप्रतारणे प्रवृत्तः प्रतीयते, सकेतपद्धति प्रमाणोक्तुर्वतोऽर्धरत्ना-
वलीकारस्पातयात्वात्, सकेतपद्धतेश्च प्रामाण्यस्य तत्र तत्र स्वयमेव सेतुबन्धकारेणाप्यङ्गी-
कृतत्वात् ।

एवं गणेशशब्देन चतुष्पदात्मिकाया वर्णाश्रिकायाः पश्यन्तीरूपमव्यक्तध्वनि-
रूपं परामृतमयमेकादशात्मकमभिधीयते । तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

पश्यन्त्यादिक्रमो योऽसौ सूचितः श्रीशिबेन तु ।

सोऽन्तर्ध्वनिमहानादः संकेतैराद्यसूत्रके ॥ इति ।

ग्रह इति नवसख्या गृह्यते । तद्यथा—शून्यस्पर्शनादध्वनिबिन्दुशक्तिबीजाक्षर-
क्रमात्मना चिकृतनोदाष्टक तत्समष्टिरूप नवममित्येव ग्रहसंख्यारूपं मध्यमावाप्तं
परामृतमयं व्यक्ताव्यक्तरूपमभिप्रेतम् । तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

शून्यः स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिर्बिन्दुस्तथैव च ।

शक्तिबीजाक्षरं चैवेत्यष्टधाऽनाहृतः स्मृतः ॥ इति ।

तथा हसनियमैऽपि—

घोषः कांस्यं तथा घण्टा बीजा वेणुश्च बांशकम् ।

दुन्दुभिः शङ्खघोषश्च नवमं निर्विशेषकम् ॥ इति ।

एवं गणेशग्रहसंख्यया विंशत्यक्षर लब्धम् । नक्षत्रयोगिनीराशिहपिणीमिति नक्षत्र-
पदेन सप्तविंशतिसंख्या गृह्यते, योगिनीपदेनाष्टसख्या, राशिपदेन द्वादशसख्या । एवं
क्रमेण सप्तचत्वारिंशत्संख्यामान्यकारादिसंज्ञारान्तान्यक्षराणि वैखरीयामूपाणि कण्ठावि-
स्थानाहतिव्यक्तानि । अत्र क्षकार. ककारपकारसंयोगजत्वान्न पृथग् गण्यते ।
लकारस्यापि लकारान्तःपातित्वान्न पृथग् गणनम् । अत एवमुक्तप्रकारेण इयवस्थिताना-
मक्षराणां सप्तपट्टयात्मकसंख्यं गण्यते । तदुक्तं सकेतपद्धत्याम्—

चत्वारिंशत्सप्तसंख्यासहितः परिकीर्तितः ।

क्षकारः कथितो योऽसौ संयोगो द्विविधः स्मृतः ॥

१. निष्काया—क. ग. छ. । २. नादात्मक—क. ख. ग. घ. ङ. । ३. समष्टिर्व्यष्टि—ग. ।

४. हिनम्—क. ग. छ. । ५. मेव—क. ङ. च. । ६. निर्भेदे—क. ग., मेदे—छ., 'अपि'
नास्ति—क. ग. घ. छ. । ७. 'एव' नास्ति—क. ग. छ. । ८. इत्येव—ख. घ. ङ. च. ज. । ९. दति—
क. छ. । १०. प्रहणम्—घ. गणना—ग. छ. । ११. कत्वमवगण्यते—ख. कत्वमत्र गण्यते—छ.,
गण्यते—च., मवगण्यते—ज. । १२. सप्तविंशत्—क. ग. छ. । १३. शत स—घ. ङ. च. ।
१४. स योगो—ज. घ. ङ. ।

सप्तपट्टाख्यमेवं हि मातृकापीठमुत्तमम् ।

अनाहतहृतोत्तीर्णैस्त्रिभिर्भदैः समन्वतः ॥ इति ।

एवं पैरिक्लिप्तवर्णक्रममयी मूलदेवी नमामोति यावत् । अत्र पश्यन्तीमध्यमा-
वैखरीस्वरूपनिरूपणमपि तत्रैव कृतम् । यथा—

१ शिखण्डघण्डरसन्यायः शिखिकाख्यो द्वितीयकः ।

अयःशलाकासंज्ञोऽन्यस्त्रिविधां न्यायवैभधः ॥

त्रिविधं न्यायमुत्सृज्य वर्णानामुदयक्रमम् ।

ये वदन्ति न ते योग्या धौमकेश्वरदर्शने ॥ इति ।

चक्रदर्शनपक्षे गणेशग्रहणक्षत्रयोगिनीराशिर्लुपिणी पीठलुपिणी देवी नीमोति संबन्धः ।
पीठलुपिणीमिति पूजाचक्रलुपिणीमित्यर्थः । अत्रापि गणेशाविर्पदेन केवलं संख्यैव
गृह्यते । गणेशा रुद्रा एकादशसंख्योपात्ताः । ब्रह्मपदेन नवसंख्या, नक्षत्रपदेन सप्तविंशति-
संख्या, योगिनीपदेनाष्टौ, राशिपदेन द्वादश । एतत्सर्वं समुच्चित्य सप्तपट्टात्मकानि
पदानि देव्याश्चक्रे पूजाचक्रे निवसन्ति । न न्यूनानि नाधिकानि कार्याणांति बोध-
यितुम् । एवंविधैः पूजाचक्रमयी नमामोति तात्पर्यार्थः ।

मन्त्रप्रदर्शनपक्षेऽपि गणेशग्रहणक्षत्रयोगिनीराशिर्लुपिणी मन्त्रमयी देवी नीमोति
संबन्धः । गणेशेति हंसाक्षरम् । गृह्णातीति ग्रहः । ग्रहो मनसोऽक्षरम् । नक्षत्रेत्यत्र

१. 'परि' नास्ति—क. ग. छ. । २. निरूपितम्—क. ग. छ. । ३. 'यथा' नास्ति—ख.
घ. ड. च. ज. । ४. शिखं—ग. । ५. स्तत्रे वी वासकेश्वरे—ख. घ. छ. । ६. 'इति' नास्ति—क.
ग. छ. । ७. प्रदर्शन—ख. घ. ड. च. ज. । ८. 'अपि' नास्ति—क. ख. ग. च. छ. ।
९. 'आदि' नास्ति—क. ख. घ. छ. । १०. नाष्टसंख्या—ख. ड. ज. । ११. विविध—घ. ।
१२. नीमोति—ख. घ. ड. च. ज. । १३. यावत्—घ., सम्बन्धः—छ, 'तात्पर्यार्थः'...देवी
नीमोति' नास्ति—ग. ।

१. शिखण्डघण्डेति । अयं भावः—मयूराण्डरसे यथा मयूरस्य तत्पिच्छादीनां च चित्रविचित्रा
वर्णा अनभिद्यक्ता अवतिष्ठन्ते, तथैव सर्वे वर्णाः पश्यन्त्यां वाचि समवतिष्ठन्ते । प्रावरणा-
वृतायां शिविकायां स्थिता काचन व्यक्तिर्नैवातितरामनमिष्यक्ता च च स्फुटतया व्यक्ता
प्रतिभाति, तथैव मध्यमायां वाचि वर्णाः । अपरशलाकाकृते कले स्थिता घ्यक्तिः स्थाने
स्थानेऽभिव्यक्ताऽवतिष्ठते, तथैव वैखरी वाचि वर्णाः कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यन्ते इति ।

नकारपकारत्रकारा उच्चारणार्थाः । अत एव केवलं तुण्डाक्षर गृह्यते । योगिनीति पिण्डः । राशिरिति हकारः । रूपीत्यत्र ऊकार उच्चारणार्थः । केवलं रेफो गृह्यते । णीमित्यत्र णकार उच्चारणार्थः । केवल ईकारो गृह्यते । एतत्सर्वमेकीकृत्य आद्यं चीजं भवति मूलमन्त्रस्य । गणेशग्रही पूर्ववत् । अत्र नक्षत्रेति नकारपकारावुच्चारणार्थौ ककारः परं गृह्यते । त्रैत्यत्र छोपन्यायेन घ्राता परमेश्वरो हकारः । योगिनोराशिरुपिणोमिति पूर्ववत् । इति मध्यम-धीजोद्धारक्रमः । गणेशग्रहो मनसोऽक्षरम् । अन्यत्सर्वमाद्यचीजवद् द्रष्टव्यम् । इति तृतीयधीजोद्धारप्रकारः । अत्र श्लोके ईकारचतुष्टयमस्ति । तत्राद्यत्रितयं गणेशादिपदे-नैव त्रिराश्रया मन्त्रपेरिपूर्तिर्भवतीति द्योतयितुम् । चतुर्थोऽपीकारस्तुरीयधीजोद्धारं द्योयितुम् । तदुद्धारोऽपि गणेशादिपदेनैव गुरमुत्पादज्ञातव्यः । एवमुद्धृतमन्त्राक्षरमयी मूलदेवतेत्यर्थः ।

धामसंवित्क्रमाद्यप्यनेन सूत्रेण सूचितौ द्रष्टव्यौ । सत्र धामक्रमपक्षे गणेशग्रह-नक्षत्रयोगिनोराशिरुपिणो देवो नोमीति सवन्धः । देवीतिपदेन द्योतनात्मनत्वाच्चेजश्चितय-मुपलक्षितम् । सत्त्वरूपमिति विवक्षाया गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशीनां गणानां राशिरूपं समुदायरूपं द्योतिष्यति । सोमस्यांमिरूपाणि शिवशक्तिसामरस्यात्म-कानि द्राव्यद्राव्यभेदेन कुलाकुलासनगतानि गुरमुत्पाद ज्ञात्वोपासनोपा-नीत्यभिप्रायः ।

संवित्क्रमपक्षे देवो नोमीत्येव सवन्धः । सूत्रस्यमन्यत्पदकदम्बकमुच्चारणार्थम् । देवीति द्योतनात्मिका प्रकाशरूपिणीति यावत् । कोऽर्थः ? केवलसुपुष्पाकाशदुरोदये

१ 'अत एव' उच्चारणार्थं नास्ति-ग. । २ ब्रह्माक्षर-च ज. 'तुण्डाक्षर' नास्ति-ग. ज. । ३. 'स्वग्र-न. घ. ड. च. ज. । ४. 'परि-न. ड. च. ज. । ५. 'त्रैत्यप्रातीत्यत्र' रूपोपन्यायनाम-क. ग. सत्र स्वग्रं उपन्यायेन घ्राता-न. ड., नक्षत्रेत्यालोपन्यायेनात्र परमेश्वरो हकारो गृह्यते-छ. । ६. 'हकार' अत्र श्रुते' नास्ति-ख. ड. ज. । ७. प्रकार-घ. च. । ८. हकार-न. घ. । ९. 'एव' नास्ति-क. ग. छ. । १०. त्रिरभ्यायेनेव-क. घ. छ. । ११. 'परि' नास्ति-क. ग. छ. छ. । १२. 'द्योतयितुम्' नास्ति-ख. ड. च. ज. । १३. गुरिणो-न. ड. च. ज. । १४. 'समुदायरूप' नास्ति-क. ग. छ. छ. । १५. मयि-क. ग. घ. छ. । १६. भावेन-ख. घ. ड. च. ज. । १७. 'एव' नास्ति-ग. घ. ड. । १८. 'द्योतयेजोर्ध्व' -क. ग. घ. छ. ।

सर्वोवरणविधुरे आदिमध्यान्तरहिता सकलकल्पनातीता चिद्दण्डरूपिणी ध्येयेति
 यावत् । वर्णा(स्मि ? म्बि)कायास्तुरीयं परावाम्रूपं धाम संविक्रमान्तर्गतं ज्ञेयमिति सर्वं
 समञ्जसम् ॥ १ ॥

वर्णक्रमदर्शनपक्षे स्वपरथापि योजनीयम् । यथा—स्वरा द्वाविंशतिः, पञ्चविंशतिः
 स्पर्शाख्याः, दशधा व्यापकाः, यमाश्रितवारः, जिह्वामूलोयोपमानौ द्वौ, अनुस्वारविसर्गौ च ।
 इत्यमेभिः कलानादान्यां च सप्तपट्टिवर्णाः प्रोक्ताः । अनेनापि नयेन सप्तपट्टिवर्णरूपा मातृका ।

प्रणमामोति द्वितीयसूत्रमारभ्य महाविद्वद्वचकेश्वरीमित्यन्तं सूत्रकदम्बकं यथापूर्वमेव
 व्याख्यातं द्रष्टव्यम् । सकलनिष्कलसम्प्रदाययोरैकहृत्तया व्याख्येयम्, मार्गात्तरपरता गुणाणा-
 मिति । पुनरपि सिंहावलोकनन्यायेन केपुचित् पदविशेषेषु विवक्षितार्थद्योतकत्वं दर्शयति ।

प्रणमामि महादेवोमित्येतेन सिद्धं वर्णक्रममनूय तदुपासकस्य मृत्युत्तरणार्थं
 फलं दर्शयति । अक्षरयोजना पूर्वघत् ॥ २ ॥

यदक्षरैकमात्रेऽपीत्यनेन वर्णक्रममाहात्म्यं सूचयति ॥ ३ ॥

यदक्षरशशिज्योत्स्नेत्येतेन तदभिप्रेतं रसाधारत्रिवीजसंबन्धवशाद् गुणात्मकं
 भुवनत्रयं तदक्षरशशिभिर्गुरुमुखाज्ज्ञात्वा मण्डितमलङ्कृतं यथा भवति, तथा
 कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

यदक्षरमहासूत्रेत्यग्राप्येतत् सूचितम् । त्रिवीजकुण्डलिनीसूत्रे सगुणवर्णकदम्बकं
 भातीत्येतत्तद्वर्णितमनेनेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

परेकादशनाधारमित्यत्र वर्णक्रमस्य एकादशमक्षरं त्रिकोणात्मकं मूलदेव्या
 आधारबीजम् आसनवीजम् । कोऽर्थः ? सेयं देवता बाह्याभ्यन्तरप्रकारेऽपि त्रिकोण-
 पीठोपविष्टेत्येतत् । अथवा वर्णमण्डलमन्त्रधामसंविक्रमाणाभाधारं त्रिकोणमित्यनेन
 दर्शितमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अक्वातोत्यनेन वर्णक्रमस्य साधकाङ्गन्यासस्थानं सूचितमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

१. सर्वावयव—क. ल. ग. छ. । २. चिदण्ड—क. घ. ङ. ज. । ३. वाक्यार्थ—क. ग.
 घ. छ. । ४. 'सर्वं समञ्जसम्' नास्ति—क. ग. घ. छ. । ५. प्रणमामि 'यादामोचको
 नवतीत्यभिप्रायः' नास्ति—ल. ङ. च. ज. । ६. अ सं—ग. । ७. गुणवर्णकदम्बकप्रोक्तं—घ. ।

ताम् अवाप्नोति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां दर्शनसर्वस्वरहस्यभूतकामरुदोद्धारस्तत्माहिमा
तद्विनियोगश्च सूचितः ॥ ८-९ ॥

वन्दे तामित्यनेन शिष्यदीक्षायां पाशच्छेदाय शिष्यशरीरे वर्णक्रममेव विद्यो-
मेनानुसन्दध्याद् यदा तदा पाशमोचकस्य क्षकारस्य यादृशो महिमा तादृशो विमर्श-
रूपत्वादक्षराणां सर्वेषां वर्णानामस्तीति प्रत्येकमक्षराणां क्षकाररूपत्वं सूचितम् ।
सप्तद्विरूपेण व्यष्टिरूपेण वा कल्याणगुरुणा शिष्यदेहेऽभिध्यातो वर्णक्रम एव पाश-
मोचको भवतीत्यभिप्रायः । येषां कुलकलोत्तोलोत्थादिनैतर्दामिप्रेतम्—मूलाक्षिपद्वय-
छम्बिकाडछाटत्रक्षरन्ध्राक्यनवाधारेषु कुलस्वामिनीचक्रनयकं सृष्टिसहयोगेन
गमागमक्रमेणाध्यसनीयमिति सूचयति । परौलिजामिति ज्येष्ठमध्यमद्याद्योत्तमो-
मिप्रत्ययं^१ ज्ञानयोगक्रियाम्नापकमस्ति । तत्रैवं चिद्या ज्येष्ठौलिजा निखिलज्ञानाधिकार-
सम्पन्नपरमगुरुणा श्रीकोमलुनिभद्वारेणावतारितेत्यर्थः । तदुक्तं सकेतपट्टायाप—

कामेशीं सर्वगां नित्या गुरुरूपां नमामि ताम् ।

ज्येष्ठमध्यमद्याद्योत्तमचिद्याविषयात्मिकाम् ॥

ओषेमित्रीक्षसंज्ञेयाम् नौम्याहं सिद्धपुद्गवान् । इति ।

परां दिशामिति पाठान्तरम् । तदन्यसम्प्रदायेन ओषामुद्रासम्प्रदायेन ॥ १० ॥

मौलुत्रययोगेनेत्यादिना देवीपुर्यष्टकरूपस्य षडित्याद्यष्टकस्य तयचक्रस्यदेवौ^२
प्राधान्यमस्तीति सूचयति ॥ ११ ॥

नामपूर्णत्यादि । नामं कामरूपम् । पूर्णंति पूर्णगिरि । जकाराख्य जालन्धरम् ।
योपीठम् ओर्द्धवाणपीठम् । अत्र पूर्वाश्रायाभिप्रायेण कापूजोद्धारान्यानि पीठान्यवतारि-
तानि । पीठावतारनिरूपणेनैव 'रैतममेत्याख्या' कृतादिवल्यन्ता युगादुसारेण

१. 'सूत्राभ्यां' नास्ति—क. ख. ग. । २. क्षकाराखर—घ. । ३. मित्रेदार्द्धविमित्रेदार्द्ध-
ख. ड. घ. ज., मृदविमित्रत्रय—घ. । ४. श्रद्धविमित्रेदार्द्धयान्—ख. घ. ड. च. ज. ।
५. 'वर्णा' मूकपति' नास्ति—ख. ड. घ. ज. । ६. वामेति—घ. । ७. जालान्य—क. ग. घ. ।
८. ओर्द्धवाणम्—क. ग. घ. ओर्द्धवाणम्—घ. च । ९. सिद्धश्रेण्या—ख. लघुद्वया—ड. ।
सप्तद्वयेत्यादि—ख. 'वाममेवेत्याख्या' 'पीठावतारक्रमेण' नास्ति—क. घ. झ. ।

१ ओषविमित्रत्रयविषयेन ओर्द्धवाणपीठान्-विमित्रेदार्द्धय दिव्योपगुहत्रयमभिप्रेतम् । एतत्सर्व "पार-
म्येन विज्ञाता" (४१२०) इत्यादिपुत्राभ्याम्याने विवर्तरेणावगतव्यम् ।

मङ्गलादिशक्तिभिः सहावतारिता द्रष्टव्याः । यद्यपि पीठावतारक्रमेण पूर्वान्नाये कनिष्ठताऽवसीयते, तथापि चतुराक्षाकोशभूतेत्युक्त्याऽपराधन्वयनिष्ठता च निश्चितैव । अतस्तदनुसारेण पीठानि नाथाश्च निरूपणीयाः । तत्र ओजोपूकेषु प्रातिलोम्येन स्थितेषु तेष्वेव पीठेषु पश्चिमे मिवर्षचाख्यया रक्ताम्वादिभिः सह कृतादिक्रमेणावतारो द्रष्टव्यः । तथा जौओकापूक्रमेण स्थितेषु तेष्वेव मिपैजपाख्यया दक्षिणे ताभिरेव शक्तिभिः सह युगानुसारेणावतारो द्रष्टव्यः । कौजापूओ इत्याख्येषु तेष्वेवोत्तरे कुमिमेपसंज्ञया ताभिरेव शक्तिभिः सह युगानुसारेणावतारो द्रष्टव्यः । इयं च विद्या चतुरान्नायसाधारण्येपि दक्षिणपक्षपातिनीति तदनुसारेण पीठनार्थभेदो द्रष्टव्य इति भावः । पीठानुलोम्ये पूर्वे नार्थप्रातिलोम्यम् । पीठप्रातिलोम्ये पश्चिमे नार्थानुलोम्यमिति परमरहस्यम् । एवं च चतुर्ध्वप्यन्वयेषु प्रत्येकं चतुष्पीठनिवासिनीत्वमस्त्येवेत्यतश्चतुराक्षाकोशभूतत्वमवगम्यते । चतुराक्षेति पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तराख्यानि चतुःसिंहासनदर्शनानि लक्षितानि । तत्र तत्र तत्तन्नामरूपान्वितेयमेवाधिषसति महौत्रिपुरसुन्दरीत्यर्थः । कोशभूतेति यथा राजभिरुत्तमयस्तुवाहनरत्नादिकमनर्घ्यं बहुप्रयत्नेन गुप्तं कृत्वा रक्ष्यते, तथा चतुरन्वयानिष्ठैरियमपि विद्या रत्नभूता सुगोप्या कार्येति तात्पर्यम् । तदेतत्पीठनार्थनिरूपणं श्रीसिद्धनाथपादरुक्तम्—

कापूजोङ्कारपीठेषु खकुमेपाख्यया शिवैः ।

तेष्वेव प्रातिलोम्येन सैष म्योपचाख्यया ॥

१. कपैव-ख. ड. च. ज., स्युक्तत्वात्-छ. । २. पूजापूर्वकेषु-ख. घ. ड. । ३. 'पीठेषु' नास्ति-ख. घ. ड. च. ज. । ४. मेति षण्डमाख्याय-क. छ., मेति स्थलमाख्याय-ग., मिओवाख्यया-घ., मिओपचाख्यया-च. ज. । ५. काजपूओ-घ. ड. च. ज. । ६. 'तेष्वेव' नास्ति-क. ग. छ. । ७. भतिओवाख्यया-क. ग., मिपओपाख्यया-च. । ८. जकापूज-ख. ड., जकापूओ-च. । ९. 'सारेणा'...तदनु' नास्ति-ग. । १०. 'च' नास्ति-ख. घ. ड. च. ज. । ११. रगापि-क. ग. । १२-१३. नाद-ख. । १४. नादा-ख. । १५. त्रिध्वप्य-क. ख. ग. छ. । १६. मोत्तराणि-क. ग. छ. । १७. 'महा' नास्ति-क. ग. छ. । १८. बहुयत्नगुप्तं-क. ग. छ. । १९. विद्यात्मान्तर्भूता-ख. ड. । २०. नाद-ख. । २१. शिवा-क. ख. ग. । २२. स एवं ध्योमचाख्यया-क. ख. च. ।

श्रीदेव्युवाच

भगवन् सर्वमन्त्राश्च भवता मे प्रकाशिताः ।

चतुष्पष्टिश्च तन्त्राणि मातृणामुत्तमानि तु ॥ १३ ॥

इत्य महानन्दसारा पूर्णाहन्तामयी वाच विमृश्यानन्दोदधिनिमग्न
विमर्शकसार प्रकाशकमय महादेव स्वाभिन्ना भगवती सविदाख्या विमर्श-
शक्तिमोक्षलक्ष्म्युपसिद्धा द्योतनादिसतत्त्वा श्रीदेव्युवाच आममर्श । भगवन्नि-
त्यादिसार्धैकादशश्लोकेन 'पूर्वोपदिष्टमन्त्रसामान्यमुपदिष्टचतुष्पष्टितन्त्रानुवा-
दश्च क्रियते । हे भगवन् ! चिन्मयस्वात्मन् । सर्वमन्त्राः सर्वे मन्त्रा मेनेननाण-
घर्माणश्चिन्माहात्म्यावमर्शका, अथैवा गुप्तार्थभाज पिण्डवीजात्मान पुरूप-

स्वशक्तिसहितो देवश्चतुर्युगविभागश्च ।

पूर्वपश्चिमभेदेन युगपत् स्वाधिकारकृत् ॥ इति ।

अत्याश्चनुराम्नायम्यरूपविर्वरण चक्रोद्गारे^३ तद्विभागप्रकरणे प्रपञ्चयिष्याम ॥ १२ ॥

श्रीदेव्युवाचेत्यारभ्य जगत्सोम प्रणामत इत्यन्ता श्लोका स्पष्टार्था । पुनरपि
सिंहायलोमनन्यायेन विषमपदव्याख्या लिख्यते । सर्वे मन्त्रा आणवशात्तद्विशम्भवोपाय-
सपन्थिन । चतुष्पष्टिश्च तन्त्राणीति । ब्रह्माण्याद्यशभूताना मातृणा चतुष्पष्टिपूजा-

१. स्तु-वाच. ल. । २. मातृणामुत्तमानि-तद्य. । ३. च-वाग. से ल. तद्य. ।

४. दामय-ल. ग. । ५. स्वाभिन्ना च-क. स्वाभिन्नाभिन्ना-न. । ६. लक्ष्म्या

प्रसिद्धा-ल. । ७. मातादितस्वा-क. । ८. दिष्ट-क. दिष्ट तदनु-ल. । ९. 'ब'

नास्ति-क. ल. । १०. 'सर्वे मन्त्रा' नास्ति-क. ल. । ११. 'मनेननाण' नास्ति-क. । १२. 'अथवा

तात्र विद्या' नास्ति-ल. । १३. सोऽपि-ल. घ. ड. च ज. । १४. विचारणा-छ. ।

१५. 'प्रपञ्च' इत्यादि ३१ सूत्रस्य 'मध्यवर्क' इत्यन्त पाठश्रुतित-ज. । १६. तत्र-ल. ड. ।

१७. व्याख्यान-य. ।

१. पूर्वोपदिष्टेतिमादि । पूर्वोपदिष्टमन्त्रसामान्यास्य उपदिष्टचतुष्पष्टितन्त्राणां चानुवाद क्रियत
इति यावन् ।

२. गुणायमात्र इति । प्रपञ्चमारविवरणव्याख्यायां प्रयोगक्रमदीपिकायाम् (पृ० ५६६)

'जगत्तत्त्वमात्र' इत्येवमुक्त पाठोऽनुद्ध ।

३. चक्रोद्गारावगारे 'तत्र श्रुति' (१४२) इत्यादिमुत्रव्याख्यानानुवारे द्रष्टव्यमिदम् ।

महामाया शम्बरं च योगिनी जालशम्बरम् ।

तत्त्वशम्बरं नाथं भैरवाष्टकमेव च ॥ १४ ॥

बहुरूपाष्टकं ज्ञानं यामलाष्टकमेव च ।

चन्द्रज्ञानं वासुकिं च महासंमोहनं तथा ॥ १५ ॥

महोच्छुष्मं महादेव वातुलं वातुलोत्तरम् ।

हृद्भेदं मातृभेदं च गुह्यतन्त्रं च कामिकम् ॥ १६ ॥

वाच्याध्यासिताश्च मन्त्राः, चकारेण विद्याः समुचीयन्ते । संवेद्यमानस्फुटार्थ-
रूपा मालामन्त्राः स्त्रीरूपवाच्याध्यासिताश्च विद्याः । भवता प्रकाशवपुषा ।
मे संविदो विमर्शमय्याः । प्रकाशिता उल्लासिताः । मातृणां विश्वाधिष्ठातृणां
ब्राह्म्यादिसंविदाम् । उत्तमानि क्रोडीकृतशेषपरमार्थानि ॥ १३ ॥

अथ चतुष्पष्टितन्त्रोद्देशः—महामायेति । एवं चतुष्पष्टितन्त्राणीति ।
महामायाशम्बरं महामायातन्त्रं शम्बरतन्त्रम् । योगिनीजालशम्बरं योगिनी-
शम्बरतन्त्रं जालशम्बरतन्त्रम् । हे नाथ ! नाथ्यमान ! समभिलषणीय ।
भैरवाष्टकं बहुरूपाष्टकं यामलाष्टकमिति चतुर्विंशतितन्त्राणि । बहुरूपाष्टकं

मण्डलानि त्वया प्रदर्शितानीत्यर्थः । भैरवाष्टकमिति । असिताङ्गाद्यष्टभैरवाणां पूजा-
शास्त्राणि । यामलाष्टकमिति । ब्रह्मयामल-विष्णुयामल-रुद्रयामल-जयद्रथयामल-
स्कन्दयामल-उमायामल-लक्ष्मीयामल-गणेशयामलादीन्यष्टावुभेयानि । प्रभाषसरे

१. पम्बरलं-सघ. । २. देव-वाक. ख. घ. सक. घ., चैव-श्र. बाग. ल. से. ।
३. चैव-बाग. से. ल. । ४. मालिनी-ल. । ५. वामजुष्टं-श्र. ल., महासूक्ष्मं-सघ. ।
६. महादेवं-ल. । ७. वायुलं च नयोत्तरम्-वाक. ख., वायुलं वायुलोत्तरम्-सख., वातुलं च
लोपोत्तरम्-सघ. । ८. तन्त्रभेदं-बाग. से. ल., मातृकभेदं-सक. । ९. माना-क. ख. ।
१०. 'उल्लासिताः' नास्ति-ख., उल्लिखिता-क. । ११. तान्मशे-क., ताशेषपरमपुरुषार्थानि-
ख. ग. । १२. तथा च-क. । १३. 'एवं.....' नीति' नास्ति-ख. । १४. 'महा.....' जालशम्बरतन्त्रम्'
नास्ति-क. । १५. 'योगिनीजालशम्बरतन्त्रम्' इत्येव पाठ-ख. । १६. 'बहु.....' तन्त्राष्टकम्'
नास्ति-क. ख. । १७. 'विष्णुयामल' नास्ति-क. ग. । १८. यामलेत्यादि अष्टा-ख. ड. च. ।
१९. 'उमायामल' नास्ति-ग. ।

१. चतुष्पष्टितन्त्रनामविमर्शादिकं भास्कररायादिमतभेदप्रदर्शनपुरस्सरमुपोद्घातेऽवलोकनीयम् ।

कलापादं कलासारं तथान्यत् कुञ्जिकामतम् ।
 मतोत्तरं च वीणाख्यं त्रोटैलं त्रोटलोत्तरम् ॥ १७ ॥
 पञ्चामृतं रूपमेदं भूतोद्दामरमेव च ।
 कुलसारं कुलोद्गीर्णं कुलचूडामणिं प्रभो ॥ १८ ॥
 सर्वज्ञानोत्तरं चैव महाकालीमतं तथा ।
 महालक्ष्मीमतं देव सिद्धयोगेश्वरीमतम् ॥ १९ ॥
 कुरूपिकामतं देव रूपिकामतमेव च ।
 सर्वधीरमतं देव विमलामतमेव च ॥ २० ॥
 अरुणेशं मोहिनीशं विशुद्धेश्वरमेव च ।

शक्तितन्त्राष्टकम् । भूतोद्दामरमिति भूततन्त्र डामरतन्त्रम् । प्रभो ! सर्व(भु)भ-
 वनशील । आच्छादनस्वरूपस्य प्रकैटने च प्रभवनशील । देव ! अशेषप्रमानादि-
 रूपेण क्रौञ्चदिशील । विशुद्धेश्वरतन्त्रान्तश्च चतुष्पष्टितन्त्रोद्देशः ।
 ॥ १३-२० ॥

१. कालपाद कालसार-वाक. ल., कालामेद-सघ., कलापाद-व. सक. ल. ।
 २. कुञ्जिका-ल. । ३. नयोत्तर-वाक. ल., तन्त्रोत्तर-वाग. से., रूपोद्भव-सल., तन्त्रोद्भव-
 सल., मायोत्तर-सघ. । ४. वीराख्य-सघ. । ५. त्रोटल त्रोटलोत्तरम्-वाक. ल., तोसल
 तोतलोत्तरम्-व. सघ., तोतल तोतलोद्भवम्-सघ. । ६. रक तथा-व. । ७. तथा-
 वाक. ल. ग. से., निस्तया-ऋ. ल. सघ. । ८. देव-वाक. ल. ग. से. व. । ९. पिबु-
 वाक. ल. व. मत्र. घ., रूपि-सक. । १०. 'महालक्ष्मीमतम्' इत्यादिक पङ्क्तित्रय नास्ति-
 ल. ऋ. । ११. चैव-वाग. से. । १२. योगे-मक. ल. । १३. अर-व. । १४. कपिला-सघ. ।
 १५. चैव विमलामतपुतमम्-वाग. से. व. सघ. । १६. मोहिनीश-वाक. ल., मोदिनीश-
 ल. ऋ. ग. । १७. पुष्टे-ल. ऋ. । इत परम्-'पुवपत्रिमदस च उत्तर च निरुत्तरम् ।
 विमल विमलोत्प (सार्यं) च देवीमतमन परम् ॥' इत्यधिक श्लोक-ल. ऋ., वाग. से. सक.
 ल. घ. पुत्रनेपु चैव श्लोक 'अरुणेश' इत्यत पूर्वं विद्यते, उत्तरार्धे 'तन्त्र क्षेपिक ज्ञानं
 धीरावति तथापरम्' इत्येष इत्यने । १८. भूतोद्दामरमिति भूतोद्दामरतन्त्रम्-ल. । १९. 'सर्व-
 भुवनशील' भार्गव-व. घ. । २०. 'आच्छा प्रभवनशील' नास्ति-ल. । २१. प्रकयने-व. ।
 २२. प्रकय-ऋ. । २३. श्रीशशील-ल. ग. । २४. विशुद्धेश्वर-म. ग. ।

एवमेतानि शोस्त्राणि तथान्यान्यपि^१ कोटिशः ॥ २१ ॥

भवतोक्तानि मे^२ देव सर्वज्ञानमयानि च ।

नित्याः षोडश देवेश सूचिता न प्रकाशिताः ॥ २२ ॥

एवमेतानीति । चिन्मयेन भवता । प्राधान्येन ज्ञानयोगक्रियाचर्या-
प्रतिपादनपराणि चतुष्पष्टिशाल्वाण्युपदिष्टानि । तथान्यान्यपीति । एकस्मिन्
शास्त्रे प्राधान्येनोपदिश्यमाने प्रसङ्गागतानि बहूनि शास्त्राण्यस्मदर्थे प्रकाशिता-
नीत्यर्थः । कोटिश इति । अयमभिप्रायः—एकमपि ज्ञानं भवतानुग्राह्यविषये
न गोपितमिति । सर्वज्ञानमयानि समस्तज्ञानभाजनानि ॥ २१ ॥

नित्याः षोडशेति । हे देवेश ! चिन्मरीचिकेश्वर । सूचिताः तत्त-
च्छालोपदेशसमये प्रसङ्गादनुग्रहैकपरतया^३ प्रकृतत्वादप्राधान्येन प्रकाशिताः ।

सूच्यमानस्य ग्रन्थस्यायं भावः—अस्मिन् श्रीवामनेश्वरे शास्त्रे श्रुतसकलशास्त्रार्थो-
धारणनिर्पुणतया स्वस्याधिकारसम्पत्तिं द्योतयितुं शास्त्रानुवादः कृतो देव्याः । अथवा
सर्वज्ञानमयान्येतानि शास्त्राणि मयाधिकृतान्यपि तानि मे^४ मनसि सौमनस्यापादनाय
नालमित्यतस्तामेव विद्यां महान्निपुरसुन्दरीं सकलसौमनस्यसम्पादित्वै^५ सर्वकामप्रदां
संवेदितुमिच्छामि । अधिगतसकलविद्याकारणत्वादित्यर्थः । अथवा श्रीमहान्निपुर-
सुन्दरीमाहात्म्यप्रकटनायाधिगतशास्त्रानुवादः कृतः ॥ १३-२१ ॥

नित्याः षोडशेत्यारभ्य परिपूर्णा समन्तत इत्यन्तस्य लोपामुद्रामते त्वयं भावः—
तत्रैका नित्या प्रधाना षोडशी महान्निपुरसुन्दरी परिपूर्णा, अन्यास्तु कलारूपाः प्रति-

१. तन्त्राणि—ऋक. । २. देवेश—सक. घ. । ३. नोक्तमानि—सख. । ४. विद्या.—वाक. ख. ।

५. मन्मथेन—ख. चिन्मथेन—ग. । ६. 'प्राधान्येन' नास्ति—क. । ७. तन्त्रा—क. ।

८. नीति—ख. । ९. तन्त्रे—कं. । १०. तन्त्रा—क. । ११. इत्यस्याय—ख. ग. । १२. न्तरप्र—ग. ।

१३. अनुग्रहमानस्य—च., सर्वग्रन्थार्थवादस्यायं—क. ग. छ. । १४. 'श्रुत' नास्ति—क. ग. छ. ।

१५. घतार—घ. । १६. निरूपणतया—ग. । १७. स्वाधि—च. घ. ड. च. । १८. अग्रं
घ. मातृकाऽवसिता । १९. मम मनसि—क. ग. छ, मन्मनसि—ख. ड. । २०. 'महा'—अथवा श्री'
नास्ति—ग. । २१. दत्तो—क. छ. । २२. सवेत्—ख. घ., संवेदितु—ड., सर्वं वेदितुम्—छ. ।

२३. घटनाया—ख. ड. । २४. 'कृत.' नास्ति—ग. ।

१. "अन्यान्यपि कुत्तान्ब-दक्षिणाध्वीतसहिता-सनत्कुमारसंहिता-परानन्दतन्त्रादीनि" (ते.पृ.२५) ।

इदानीं श्रोतुमिच्छामि तासां नामानि शङ्कर ।

एकैकं चक्रपूजां च परिपूर्णां समन्ततः ॥ २३ ॥

अनेकदेवतानाममन्त्रमुद्रागणैः सह ।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि नित्यापोडशिकार्णवम् ॥ २४ ॥

न कदाचिन्मयाख्यातं सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।

इदानीमिति । तासां नित्यानाम् । हे शङ्कर ! शम् उपशान्ताशेषोपतापपरमानन्दाद्वयस्वचैतन्यस्फारप्रत्यभिज्ञानस्वरूपमनुग्रहं करोति यस्तादृशः । एकैकम् । नामानीति सम्बन्धः । चक्रपूजां च परिपूर्णां समन्तत इति । चक्रपूजा चक्राणां पूजा । समन्तत इत्यङ्गाद्यशेषावरणवाचकः । किमुक्तं भवति ? अङ्गाद्यशेषावरणोपेता परिपूर्णा चक्रपूजा चार्वाधारयितुमिच्छामीति । अनेकेति । मन्त्रमुद्राशब्देन ज्ञानक्रिये लिलक्षयिषिते । गणशब्देन तदगतः प्रसरः । अयमर्थः — प्रतिनित्याकला प्रतिचक्रपूजा मन्त्रगणैर्मुद्रागणैश्च सहानेकासु देवतानां नाम श्रोतुमिच्छामीति ॥ २२-२३ ॥

एवं विमर्शनाविष्ट संविच्चक्रमहास्वामी ईश्वर उवाच ।^१ कालभेद-
कल्पनया भूतत्वेन व्यवहारः, वेद्यत्वेन च प्रत्यक्षत्वाभावात् पारोक्ष्येण ।
अशेषविभूत्याश्रयत्वादीश्वरः । पञ्चभिः श्लोकैर्नित्यानां नामधेयानि कथयति —
शृणु देवीत्यादि । शृणु स्फुटमवधारय । प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण वाक्यप्रबन्ध-

१. एवम्-वाच. ल. । २. अयम-सह. । ३. इति परम्-“कथयत्येव प्रसादेन यदि
गुप्तोऽस्ति मे प्रभो” इत्येषा पङ्क्तिरपि वाग. से. सह. घ. । ४. महाज्ञान-वाक. ल. ॥ ।
५. विद्या-वाच. ल. । ६. कोट्टवम्-सह. । ७. ‘परिपूर्णां गोपेतां’ नास्ति-क. ।
८. ‘अथ’ नास्ति-ल. घ. । ९. ‘मन्त्रमुद्रा प्रसर’ नास्ति-ल. । १०. विवक्ष्यते-क. ।
११. ‘अयमर्थः’ उवाच इत्येषोऽयं ‘अशेषविभूत्याधय’ इत्यतः पूर्वं वक्ष्यते-ग. । १२. ‘अ’
नास्ति-क. । १३. ‘कालभेद पारोक्ष्येण’ नास्ति-ल. । १४. सर्वव्यव-ग. । १५. स्पष्टवा-
च. ग. । १६. अनुभि-ग. । १७. स्पष्ट-ल. ।

१. मुक्तनीयम्—‘पराभूमिं सदा स्वाभासाप्यन्तर्बाह्याशागोचरत्वान् परीक्षामिव, यद्यन्यथादि-
बालाशेषा तु भूनामिव, तत्तद्गुह्येन तत्तत्प्राणासांनिध्यापेक्ष्यत्वावधिर्दिनमात्रान्वयाभावा-

तत्रादौ प्रथमा नित्या महात्रिपुरसुन्दरी ॥ २५ ॥

ततः कामेश्वरी नित्या नित्या च भगमालिनी ।

नित्यक्लिन्नाभिधा नित्या मेरुण्डा वह्निवासिनी ॥ २६ ॥

पर्यन्तां विमर्शपदवीं नेष्यामि । नित्याषोडशिकार्णवमिति । अर्णवशब्दो दुर-
वगाहमिदं शास्त्रमिति दर्शयति । न कदाचिन्मयाख्यातमिति । न प्रकृष्ट-
विमर्शपदवीमानीतमित्यर्थः । सर्वतन्त्रेषु गोपितमिति । तत्र तत्र प्रसङ्गागत-
मपि प्रसक्तविमर्शैकपरतया गोपितं न प्रकटीकृतम् ॥

तत्रेत्यादि । महात्रिपुरसुन्दरी प्रथमा नित्या । इयं सर्वतिथिमयी
नित्याऽमृतस्यन्दिनी महाकामकला सर्वपौर्णिकरी विश्वसुभगाऽक्षया नित्या-
कला, इतराः सर्वाः पञ्चदश नि(त्याः ? त्या)कलाः प्रतिपदादिकाः काला-
वच्छेदकर्त्योऽङ्गनित्याः । महात्रिपुरसुन्दरीत्यस्य शब्दस्यायं साम्प्रदायिको
रहस्यायः—देशकालाकारैरनियन्त्रितस्वभावत्वान्महत्त्वोपेता त्रित्वावस्थित-
समस्तधर्मपूरणी चिदानन्दधनस्वात्मपरमार्थी स्पृहणीयतया हृदयहारिणी
संविदिति । कामेश्वरीनित्या द्वितीया । भगमालिनीनित्या तृतीया ।
नित्यक्लिन्नानित्या चतुर्थी । मेरुण्डानित्या पञ्चमी । वह्निवासिनीनित्या

१. शिलप्रा पि हि तया—वाक. ख. ग. तत्क. घ., पि च तया—सख. । २. भुमुग्धा—वाग. ।
३. विप्य—ख. सख. । ४. 'इति' नास्ति—क. ग. । ५. तत्र घ—ख., 'तत्र' नास्ति—ग. ।
६. 'प्रथमा' नास्ति—क. । ७. 'नित्या' नास्ति—क. । ८. 'षोष' इत्येव—ख. ग. । ९. कोऽत्र—ग. ।
१०. रूपिणी—क. । ११. मार्थ—ख., मार्थोप—ख. । १२. षोषा—क. ग. । १३. 'नित्या'
नास्ति—ग. । १४. 'स्यात्' अधिक—ख. । १५. 'नित्या' नास्ति—ग. । १६. 'स्मृता' अधिक—ग. ।

दधतनीमिव धावद्वावेदुमामृजति" (पू. २) इति विज्ञानभैरवोक्तोक्तवचनेन, "उपादेनि
तिरुतमगुरवेषययनम् । भूतन्त्रं च यत्कव्यस्य सदान्तत्वात्, अनन्ततन्त्रमन्त्राद्वर्तितवन्,
परोक्षतमतोन्द्रियगोचरत्वात्" (पू. २) इति योगिनोद्दयदोषिषावचनेन च । एवमेव
मैत्रुवर्धेऽपि (पू. २१) दृश्यते ।

महाविघ्नेश्वरी दूतो त्वरिता कुलसुन्दरी ।

नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला ॥ २७ ॥

ज्वालामालिनी चित्रा चेत्येवं नित्यास्तु पोडश ।

पटो । महाविघ्नेश्वरीनित्या सप्तमी । दूतीनित्याऽष्टमी । त्वरितानित्या नवमी । कुलसुन्दरीनित्या दशमी । नित्यानित्या एकादशी । नीलपताकानित्या द्वादशी । विजयानित्या त्रयोदशी । सर्वमङ्गलानित्या चतुर्दशी । ज्वालामालिनीनित्या पञ्चदशी । चित्रानित्या षोडशी । एवं नित्यास्तु षोडशेत्यस्यायमर्थः—एव नित्यापोडशकैनामोपन्यासः कृतः । कामेश्वरीनित्याद्याः प्रतिपदादिको पञ्चदश तिथिनित्याः, महात्रिपुरसुन्दरीनित्या व्यापिकां षोडशी पूर्णाङ्गी नित्येति । उक्ता नित्यास्तुतिरभियुक्तैः—

नित्याभिः सदृशतरा न सन्ति लोके लक्ष्मीदा जगदनुरञ्जनाश्च मन्त्राः ।

तस्मात्ताः शुभमतयो भजन्तु नित्यं जापार्चद्वितिसमुपासनाविशेषैः ॥ इति ।

(प्र० सा० १३।८५)

अन्यत्रापि—

एक एव प्रकाशाख्यः परः कोऽपि महेश्वरः ।

तस्य शक्तिविमर्शाख्या सा नित्या गीयते दुधै ॥

विमर्शाख्या च सा नित्या पाञ्चविध्यं समागता ।

पदादिपञ्चदश्यन्तं तिथिक्रमेण स्थिताः । तत्र तत्तिथिनायिकां महानित्यामभ्यर्च्य तदनु महानित्या पूर्णाख्या समर्चनीयेत्यर्थः । तदुक्तं सवेतपदव्याम्—

१. विघ्ने-श्व. । २. त्रिका चित्रे-ते. । ३. पटो स्यान्-ख. । ४. महाविघ्नेश्वरी तथा । सप्तमी त्वष्टमी दूती नवमी त्वरिता तथा ॥ कुलसुन्दरी तु दशमी नित्यं द्वादशवारमता । द्वादशी नीलपताका विजया तु त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी सर्वमङ्गला ज्वालामालिनी पञ्चदशी चित्रा नित्या षोडशीति-ख. । ५. उपन्यासपुत्रेण कामे-क. द्रविण्यासनामयेय इति-ग. । ६. 'जा' नास्ति-क. । ७. 'देवी' अपि-क. । ८. 'पूर्णाङ्गी' नास्ति-क. । ९. नित्यास्तुतिरभिरमिषुषोति-क. । १०. दान्तिरम-ख. ग. । ११. सुभक्तया-क. । १२. नित्या जप्या-ग. । १३. जगत्प-ख. ग. । १४. पात्य-ख. । १५. देवी-ख. । १६. 'तत्तत्' नास्ति-क. ग. छ. । १७. वाङ्म-क. ग. ।

शृणु देवि महानित्यामादौ त्रिपुरसुन्दरीम् ॥ २८ ॥

यया विज्ञातया देवि जगत्क्षोभः प्रजायते ।

आकाशानिलसप्ताचिस्सलिलावनिभेदतः ॥

एकैकगुणवृद्ध्या तु तिथिसंख्यात्वमागता ।

विमर्शरूपिणी नित्या षोडशी या प्रकीर्तिता ॥

गता सा षोडशैर्भेदैस्त्रिपुरा परमेश्वरी ।

सुन्दर्यादिमहापूर्वं विचित्रान्तं च समन्ततः ॥

आगमादवबोद्धव्यमिह संकेतमात्रतः ।

प्रतिपत्प्रभृता देव्यः 'षोणमास्यन्तिकाः' क्रमात् ॥

एकैका पूजयेद्यो^१ हि स सौभाग्यमवाप्नुयात् । इति ।

शृणु देवीति । महानित्यां षोडशी व्यापिकामङ्गलनित्याम् । यया विज्ञातया चमत्कारपदवी प्रापितया । जगत्क्षोभः । जगतः पर्द्विशतत्व-

आकाशानिलसप्ताचिस्सलिलावनिभेदतः ।

एकैकगुणवृद्ध्या तु तिथिसंख्यात्वमागता ॥

विमर्शरूपिणी नित्या षोडशी परिकीर्तिता ।

गता सा षोडशैर्भेदैस्त्रिपुरा परमेश्वरी ॥

सुन्दर्यादिमहापूर्वं विचित्रान्तं समन्ततः ।

प्रतिपत्प्रभृता देव्यः 'षोणमास्यन्तिकाः' क्रमात् ॥

एकैका पूजयेद्यो^१ हि स सौभाग्यं परं लभेत् । इति^२ ॥ २२-२८ ॥

१. गौरि-वाग. से. अ. । २. संग्र-क. । ३. महत्पूर्वं-क. ल. य. । ४. विचित्रान्तं-क. ल. । ५. सामान्त-ल. । ६. स्वाय-क. ल. य. । ७. देव-वि. । ८. इति-ल. वि. । ९. तो-ब. । १०. व्या-वि. । ११. के-य., कं प्रिये-वि. । १२. एवैकं-वि. । १३. छस्तु-वि. । १४. त्रिपुरादेः त्रिवाकमानस्य व्याकुलता-ल. य. । १५. या प्र-ल. द. । १६. सा षोडशैर्भेदैस्तु त्रिपुरा-ल. द. । १७. तो-ब. ल. छ., तीर्थ-द. । १८. पूर्ण-ल. द. । १९. व्यवहृतं-ल. । २०. इति परम्-बुल्लगमान्यज्ञात्रेयस्यः इत्यपिचः पाठ-ब. य., 'बुल्लगमानि शास्त्राणीत्यर्थः' इति तु-छ. ।

१. प्रतिपदिति । प्रतिपदं प्रक्रम्य मृता पुष्टाः प्रतिपत्प्रभृताः ।

२. षोणं हि । षोणमासी अन्तिका समीपवर्तिनी यातां ताः षोणमास्यन्तिकाः ।

‘शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्य भूयो वह्निपुरेण तै ॥ २९ ॥
संपुटीकृत्य

समुदायरूपस्य क्षोभः । अयं भाव—महादेवतायामस्यां हृद्यवस्थिताया-
महन्तासरूढाया देव्यात्मा साधको भवति । देवतादर्शने यथा द्रष्टुर्विकारो
भवति, तद्वत्साधकदर्शनेन जगत इति । अथवा विज्ञातुः फलमाह—जगतः
पट्त्रिंशत्तत्त्वमयस्य स्थूलसूक्ष्मादेर्देहस्य तदद्वारेण विश्वस्य च क्षोभो विगल-
त्स्वरूपतया वैवश्यम् ॥ २४-२८ ॥

शक्त्या ‘शक्तिर्मित्याद्येकादशसूत्रैस्त्रैपुरस्य चक्रराजस्य कर्णिकाप्रस्तार-
क्रमो लिल्यते । शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्य । स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणपरम्परायाः
शक्तिसंज्ञात्वम्, विपरीताया वह्निसंज्ञात्वमिति समयः’ । शक्त्याऽप्यया
शक्तिर्मन्या विनिर्भिद्य भेदिता कृत्वा । अयमर्थः—प्रथममात्माभिमुखा
समन्निरेखा सृष्टिप्रधानामेका शक्तिं विधाय पुनर्भूतभागीकृताया विमर्शल्याया-

शक्त्या शक्तिर्भिद्यादि । स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणपरम्परार्थाः शक्तय इति बहुवचन-
प्रस्तारन्यायेन संकेतः कृतः । तद्विपरीताग्रत्रिकोणपरम्परायां वह्निरिति संकेतः कृतः ।
शक्त्या शक्तिं विनिर्भिद्येति प्रथमां शक्तिं द्वितीयाया शक्त्या भेदयेदित्यर्थः । तृतीया पुनरपि

१. पुरोगते—म. । २. तु—वा. ख. । ३. हृद्यहन्तापरिरूढाया—ख. ग. ।
४. ‘अथवा वैवश्यम्’ नास्ति—ख. । ५. मित्येका—क. ख. । ६. मादा—ख. । ७. ‘समन्निरेखा’
नास्ति—ख. । ८. या—क. ग. छ. । ९. कोणत्रिकोण—ख. घ. । १०. या—क. ग. ।
११. संपतग्रेति—क. ख. ग. छ. । १२. ‘मूय ... भेदयेदित्यर्थः’ नास्ति—ख. ड. ।

१. “अयं त्रिकोणवर्तुलकोणानि त्रीणि चक्राण्याह साधकोपाद्वयेन” (से. पृ. २८) ।
२. “साधोद्गताभि इत्येके षोडशकलानुप्रपदिशति” (से. पृ. २७) । अत्र तेनुपधे
“सुतडाह्वगन्धु” (१४०-४१) इत्यादिक. साधक. इत्येकोऽपि गृह्यते । ऋतुविमर्शनां
तु तस्य पृथग् गणनम् । अतः शब्देन सस्यानिर्देशे उपयोप्योपयोगेन च अत्र विशेषः ।
३. अत्र तेनुपधे च अत्र विशेषः । प्रारोपयोगिनया सोऽत्र सगृह्यते । “शक्तिवह्निरुपरोध पटिके
पादधरेते प्रत्येक साधकसिद्धतने । ऊर्ध्वाधरेते पूर्वपश्चिमतने । प्राग्धस्तु—दातोदधरेता
पश्चिमरेता, वह्निरधरेता पूर्वरेतेति व्यहरन्ति । तत्पुण्यपूतचयोमध्यं प्राप्नोति मानस्य

स्तस्याः शक्तेः पूर्वतः पाण्यंशं परित्यज्य, समनन्तरप्राप्तवामांशपश्चिमदेशे दक्षिणोत्तररेखां विधाय तच्छक्तिस्वीकृतमानं द्विधा कृत्वा एकैकेन मानेन रेखाद्वयं बाह्यतो विकृष्य बह्व्यंशाग्रस्थितप्रथमशक्त्यग्रप्रदेशोद्बहिः पूर्वपरित्यक्तमानदेशेऽग्रं यथा भवति तथा द्वितीयया शक्त्या प्रथमप्रसृतां शक्तिं विनिर्भवेति । भूयो वह्निपुरेण ते संपुटीकृत्य । भूयः पुनः । वह्निपुरेण ऊर्ध्वमुखेन शिवपरमार्येन संहतिप्रधानेन प्रकाशाख्येन त्रिकोणेन ते पूर्वप्रसृते शक्ती । संपुटीकृत्य नवयोनिचक्रं यथा संपद्यते तथा कृत्वेत्यर्थः । अयमत्र क्रमः—प्रथमप्रसृतशक्त्यग्रसंस्लेपक्रमेण द्वितीयशक्त्युदरे दक्षिणोत्तरतो रेखां तच्छक्तिसव्यापसर्व्याश्रिद्वयाग्रावधि विकृष्य प्रसृतशक्तिद्वयसव्यापसव्यापाश्र्वमर्मभेदनक्रमेण प्रथमशक्तिपाश्चात्यरेखापार्श्वदेशे पादोनद्वितीयशक्तिप्राग्योनिमाने कोणाग्रं यथा भवति तथा वह्निपुरेण शक्तिद्वयं संपुटीकृत्येति । एवं नवयोनिचक्रं सम्प्रदायविहीनाना सुदुर्लभं गुरुवक्त्रात् संपन्नम् । नवयोनिचक्रनिर्माणक्रमेऽभिद्युक्तोक्तिः—

वह्निपुरेण त्रिकोणेन ते पूर्वप्रसृते शक्ती संपुटीकृत्य संपुटीकरणानुरोधेन भेदयेदित्यर्थः । एवं कृते सति मध्यचक्रविन्यासो भवति । मध्यमचक्रमिदं नवयोनिचक्रं नाम ॥ २९ ॥

१. एकैकवामरेखा-क. । २. शात् सार्धपादपूर्व-क. । ३. 'शक्ति'...प्रथमप्रसृत' नास्ति-ग. । ४. भवति-ख. । ५. 'अयमत्र क्रमः' नास्ति-ख. । ६. सव्या तद्वया-क. । ७. वितृप्त-ग. । ८. बाह्य-ग. । ९. संपद्यते-क., संपुत्यते-ख. । १०. 'अथ'...चक्रम् ॥ इति' नास्ति-ख. । ११. पूर्वकृते-क. ग. । १२. 'संपुटीकृत्य' नास्ति-क. ग. । १३. मिति-ख. ड. ज. । १४. तन्नाम-ख. ड. ।

श्रीचक्रोपवादस्य ज्ञानार्णवादावुक्तस्याज्ञानादित्युपेक्ष्यम् । अत एव शक्तेः कोणत्रयमोशान्ति-पश्चिमकोणसंज्ञम्, बह्वेतेषु बाह्यराससपूर्वकोणसंज्ञम् । एकस्या रेखाया उपरि रेखान्तरस्या-रोहणं भेदनसंज्ञम् । ईदृशभेदनात्मको रेखाद्वयतंबोऽगः सन्धिः । तादृश एव रेखात्रयसंयोगो मर्मः । सन्धिर्मर्मोऽयोरपि सन्धिरिति संज्ञा । शक्तिपश्चिमकोणवह्निपूर्वकोणयोः संपर्केण सेतो दमरः । पूर्णचन्द्राकारा रेखा कृतम्" (ते. पृ. २७) इति ।

‘सर्वोर्ध्वां शक्तिं विस्तारयेदधः ।

तथैव बह्विचकेण तामेवोर्ध्वं विभेदयेत् ॥ ३० ॥

‘बह्वे. पुरद्वितीयवासवयोनिमध्यसम्बद्धबह्विचकेणशसमाश्रिताश्रि ।

देव्यर्चनाय मुनिभिर्विहित पुरेव लोके सुदुर्लभमिदं नवयोनिचक्रम् ॥ इति ॥ २९ ॥

(प्र० सा० ९।१२)

‘सर्वोर्ध्वां शक्तिं विस्तारयेदधः । अयमर्थः.—नवयोनिचक्रक्रमेण शक्ति-
द्वयं बह्विचकं त्रिकोणत्रयं भवति । तत्र सर्वत्र मध्ये ऊर्ध्वशक्तेः “शक्त्या
शक्तिम्” (१।२९) इत्यत्र द्वितीयानिर्दिष्टशक्तेः पश्चिमरेखायां ता दक्षिणो-

सर्वोर्ध्वशक्तिः । उद्धृतनवयोनिचक्रविन्यासे ऊर्ध्वस्थिता या शक्तिस्तामपि विस्तार-
येत् । चक्रसंपुटीकरणेनैव भेदेन विभेदयेत् । तथैव बह्विचकेण तामेवोर्ध्वं विभेदयेदित्य-
स्यायमर्थः.—नवयोनिचक्रविन्यासे स्थितो यो बह्विस्तं दक्षिणोत्तराशाक्रमेण मनाम्

१. एवं-वाक. ख. ग. । २. विहित मुनिभि-ग. । ३. लोके-रति-मु. । ४. ‘चक्रे’
इत्येव-ग. ग. । ५. शक्ति-क. । ६. शक्ति-क. । ७. सा या-क. ख. । ८. शक्तिस्तं दक्षिणो-
त्तराशाक्रमेण मनाम् विस्तार्य तामपि विस्तारयेत्-ख. इ. । ९. भेदसन्धिर्नवेत्यर्थ-ख. ।
१०. चक्रे-ग. ।

१. “अपातरंशारलेखनोपायमुपदिशति सर्वोर्ध्वान्वित्यारम्भ शक्तिमाद्या विभेदयेदित्येतेनार्वागच्छ-
सार्पद्वयमलोचने” (से. पृ. २८) ।

२. बह्विचकं । अथ ‘वस्तारविचरणाख्यास्यायो प्रयोगक्रमदीपिकायामेव श्लोक एव व्याख्यातः—
“अष्टदलपञ्चकणिकाया पूर्वापर सूत्रमात्मास्तस्य तत्पुण्ड्रिकाया शम्भुदेव्या प्रागारम्भ
बन्धुसत्ताद्वादशभागान्नीसीमानु दक्षिणोत्तराणि सूत्राण्यमात्मास्तस्येत् । तत्र द्वितीयसूत्राप्रद्वयात्
पूर्वापरसूत्रप्रमाणावयवि सूत्रद्वयं तृतीयसूत्राप्रद्वयात् तत्पूर्वाप्रवयवि च सूत्रद्वयमात्मास्तस्येत् ।
तदा पुष्टित बह्विचकं तस्य सपद्यते । यत्तु प्रथमं सूत्रं तत्पुण्ड्रिकाया त्रिकोणमध्यगतमेव
भवति । तद्वास्तव्योनिस्तद्वेत्तुक्तम् । पुनस्तद्वद्वयात् पूर्वापरमुने यत्र तृतीयसूत्रं सत्तल
तदवयवि सूत्रद्वयमात्मास्तस्येत् । पूर्वोत्तरदक्षिणोत्तरगतत्रिकोणपुरोभागे पर त्रिकोणद्वयं
मध्यभागे पश्चिमाव योयाचार नवमं त्रिकोणं च सपद्यते । तद्बह्विचकं तस्यमाश्रिता-
धीयुक्तम् । मुनिभिः पुरैव विहितमिति वैदिकपरिपाकत्वमुक्तम् । लोकेऽस्तुलंभनिर्दिष्टमिति
गोप्यमवयवमुक्तम्” (पृ. ५८७) इति ।

तत ऊर्ध्वस्थितां शक्तिमूर्ध्वं विस्तारयेत् क्रमात् ।

पुनराद्यं वह्निचक्रमधो विस्तार्य सुन्दरि ॥ ३१ ॥

त्तरतो मनागवकृष्य द्वितीयशक्त्यग्रप्रदेशाद्वहिः सन्निपादतन्मानदेशे तृतीय-
शक्त्यग्रं यथा भवति तथाऽधो विस्तारयेच्चक्रसंपुटीकरणक्रमेणेति । अस्मि-
न्चक्रराजक्रमे मत्प्रयुक्तानामीपन्मनाक्किञ्चिच्छब्दानां यथासम्प्रदायं मान-
मिति बोद्धव्यम् । न वयं सर्वत्र मानं विलिखामो ग्रन्थविस्तरमीत्या । तथैव
वह्निचक्रेण तामेवोर्ध्वं विभेदयेत् । अस्यायमर्थः—नवयोनिचक्रविन्यासे
स्थितं यद्वह्निचक्रं तद् दक्षिणोत्तरतः किञ्चिदवकृष्यान्तरप्रसृतशक्तिसव्या-
पसव्याश्रिभेदनक्रमेण तत्पूर्वप्रसृतशक्तिद्वयसव्यापसव्याश्रिद्वयाग्रसंश्लेषक्रमेण
पूर्वस्थितवह्निचक्रकोणसंपुटक्रमेण तद्वह्निचक्रप्रदेशाद्वहिः^१ पादोनगुणिततन्मान-
देशे द्वितीयं वह्निचक्रं यथा भवति तथा तां शक्तिं तेन वह्निचक्रेण भेदये-
दिति । तत ऊर्ध्वस्थितां शक्तिमूर्ध्वं विस्तारयेत् क्रमात् । अयमर्थः—ऊर्ध्व-
शक्त्यपरभागार्थं सव्यापसव्यरेखाद्वयं मनागूर्ध्वं प्रथमवह्निचक्रभागवधि
समाकृष्य द्वितीयवह्नि विस्तारयेद् विकासयेद् भेदयेदिति यावत् ।^२ क्रमा-

विस्तार्य पूर्वप्रसृतशक्तिभेदक्रमेण चक्रसंपुटक्रमेण च^३ ग्रन्थिसंरक्षणं गुरोरेन स्वाग्रवह्नि-
संपुटन्यायेन विस्तारयेदित्यर्थः । तत इत्यारभ्य ऊर्ध्वं विस्तारयेदित्यन्तस्यायमर्थः—एवं
विन्यासे कृते शक्तित्रयं वह्निद्वयं च संपर्यते । ततश्चाधःशक्तिमध्यशक्तिपरिहारेणोर्ध्व-
शक्त्यपरभागार्थं सव्यापसव्यरेखाद्वयं मनागूर्ध्वं सर्वोर्ध्ववह्निसम्यग्प्रदेशावधि
विस्तारयेदित्यर्थः ।^४ क्रमादित्यनेन पदेनैव तिस्रम् । प्रथमशक्तिद्वयभेदकत्वेन विन्यस्तो यो

१. ऊर्ध्व—नक. । २. स्पर्धमानदेश—क., साधं तन्मानदेशे—ग. । ३. 'इयमनाक्'
नास्ति—क. । ४. अय—क. । ५. दक्षिणतः—ग. । ६. 'किञ्चित्' नास्ति—क. । ७. इप—क. ।
८. व्याप—ख. । ९. वेण—क. । १०. द्विगुणे—क., रघ्यर्थ—ख. । ११. 'तत्तन्मानदेशे' इत्येव—क.
स. । १२. शक्तिपर—ख. । १३. अय—क. । १४. 'विकासयेत्' नास्ति—ख. ग. । १५. शक्तिसव्याप-
सव्याश्रभेद—ख. ड. ज. । १६. 'च' नास्ति—क. ग. घ. छ. । १७. स्वर्गना—घ. । १८. संपाद्यते—
ख. ड. । १९. शक्ति—क. ग. छ. । २०. शक्त्युपरि—क. ग. छ. । २१. अस्थं—ख. ड. ।
२२. पदेन तत्—क. ग. घ. छ. ज. ।

१. "अर्थरत्नावलीकारस्तु प्रथमवह्नेः पूर्वदिशि स्थितस्य वह्निचक्रप्रदेशस्य भेदनं क्रमपदेनोच्यत इति

ऊर्ध्ववह्निमधोवह्निमध्येवह्निविवर्जितम् ।

विस्तार्य भेदयेच्छक्तिमधस्तादाद्यवह्निना ॥ ३४ ॥

विभेदयेदिति । पुनः पूर्ववदेवाद्यां शक्तिं विस्तार्य भेदयेत् । ऊर्ध्ववह्निमधो-
वह्निमध्यवह्निविवर्जितम् ॥ पूर्ववत् प्रथमदशारपडशनिष्पत्त्यनन्तरं यथैतत्सन्नि-
वेशक्रमस्तद्वदित्यर्थः । ^१अधोवह्निमध्यवह्निविवर्जितं यथा भवति तथा कृत्वा
ऊर्ध्ववह्निं भेदयेद विदलयेदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—आद्यतया स्थितोर्ध्व-
शक्त्यपरभागाद्ययं सव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण मध्यवह्निधम-
प्रदेशादूर्ध्वं विकृष्य पुनस्तिर्यक्तयोर्ध्ववह्निं भेदयेद विदलयेदिति । अधोवह्नि-
मध्यवह्निविवर्जितमित्युक्त्या वह्नित्रयास्तित्वकथनं कृतम् । न त्वधोवह्नि-

दित्यर्थः । एवं कृते नैषयोनिगर्भदशयोनिचक्राद्वह्निः परिषेपक्रमेण पट्टकोणं भवति । पुनः
पूर्ववदित्यारभ्य ऊर्ध्ववह्निमित्यन्तस्यायमर्थः—पूर्ववदिति प्रथमदशारप्रस्तारे पट्टकोण-
विस्तारानन्तरमधःशक्तिर्मध्यशक्तिपरिहारेणाद्यतैयावस्थितोर्ध्वशक्तिसव्यापसव्यरेखा-
द्वयोर्ध्वतिर्यक्प्रस्तारेणोर्ध्ववह्निर्भेदितो यथा तथा द्वितीयदशारप्रस्तारावसरेऽपि पट्ट-
कोणरचनानन्तरमधःशक्तिमध्यशक्तिद्वयपरिहारेणाद्यतैया स्थितोर्ध्वशक्तिसव्यापसव्य-
रेखाद्वयमूर्ध्ववह्निपुरान्तरस्थवह्निप्रदेशावधि ऊर्ध्वं विस्तार्य पुनस्तिर्यक्प्रस्तारक्रमेणोर्ध्व-
वह्निं विभेदयेदित्यर्थः । ^२अधोवह्निमित्यारभ्य आद्यवह्निनेत्यन्तस्यायमर्थः—एवं धिन्यासे

१. माये-वाक. ख. । २. दूर्ध्व-वाक. ख., दादि-ख. । ३. विस्तारयेदिति-ख. ।
४. 'विदलयेत्' नास्ति-क. । ५. 'इत्यर्थः' नास्ति-क. ग. छ. । ६. 'नव' 'क्रमेण' नास्ति-क.
ग. छ. । ७. विद्यासा-क. ख. घ. छ. ज. । ८. 'मध्यशक्ति' नास्ति-क. ग. छ. ।
९. टी-न. छ. । १०. या स्थि-क. ख. ड. छ. ज. । ११. यदा तदा-ख. । १२. टी-क. ग. ।
१३. मया-त्र. घ. ड. । १४. स्त. स्व-ख. घ. ड. ज. । १५. 'पुनस्तिर्यक्' नास्ति-क. ग.
घ. छ. । १६. रेण-ख. ड. छ. ज. ।

१. "अधोवह्निमध्यवह्निविवर्जितमिति पदं स्वयजिष्टम् । तदिदं वाक्यपदयमप्यभावे पठितत्वात्
नैबन्धु पूर्ववाक्यशेषत्वेन, अन्ये उत्तरवाक्यशेषत्वेन व्याचक्षणा विवदन्ते । तत्र शिवा-
मन्त्रापादयन्तावदाहुः—पूर्ववाक्य ऊर्ध्ववह्निर्भेदनमुक्तम् । तदाद्वर्पाय मध्यवह्निधमो-
वह्निभेदनं निदिष्यते । प्रथमशक्तिधमपदनिर्देशाभ्यां मध्यवह्निपूर्ववर्जोवावपि विस्तारिताभ्यां
तपोभेदनस्याप्यत्रोपेक्षि "आन्तरिक्षे न दिव्यप्रिद्येनव्यः" (ते. सं. ५।२।७।१) इतिवदप्रसक्त-
प्रतिशेध एषां वह्नित्रयास्तित्वबोधनमात्रकमुक्त इति । विद्यानन्दनाभादयस्तु उत्तरवाक्ये

१ ततो मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिं विस्तारयेदधः ।

मध्यबल्लिभेदप्रसङ्गो भवति । प्रसक्त्यभावे प्रतिषेधमात्र कृतम्, दिव्य-
(निः मि) चैयनादिवत् । विस्तार्य भेदयेच्छक्तिमधस्तादाद्यबल्लिना । विस्तार्य
विकास्य । आद्यबल्लिनाऽधस्तात् शक्तिं विभेदयेदित्यन्वयः । अयमर्थः —
आद्यबल्लिपरभागार्थं सव्यापसव्यरेखाद्वयं मर्मद्वयभेदनक्रमेण तृतीय-
शक्त्यप्रप्रदेशावध्यधस्ताद्विकृष्य पुनस्तिर्यक्तयाऽधस्ताच्छक्तिं विभेदयेदिति ।
अधस्ताच्छब्दस्तन्नोच्चारितः । एव द्वितीयदशारनिष्पत्तिर्भवति ॥ ३२-३४ ॥

ततो मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिं विस्तारयेदधः । तथैव संपुटीकुर्यात् सर्वं

कृते बल्लित्रयं भवति । चक्रमध्यस्थाश्चतस्रः शक्तयो भवन्ति । तत्राद्यमध्यबल्लिद्वयं
वर्जयित्वाऽधोबल्लिसव्यापसव्यरेखाद्वयमधस्ताद् बाह्यशक्त्यन्तःस्थितशक्त्यप्रप्रदेशावधि
विस्तार्य बाह्यशक्तिं भेदयेदिति । एव विन्यासे कृते द्वितीयदशारं भवति ॥ ३२-३४ ॥

तत इत्यारभ्य विस्तारयेदित्यन्तस्यायमर्थः — ततोऽनन्तरं मध्या चासावाद्विश्वेति

१. अतो-वाक. ल । २. उर्ध्व-वाग. से. सल्ल घ । ३. अतिप्र-क । ४. तिम्रवत्व-
नाडीवत्-क । ५. निचया-ल. । ६. 'शक्तिं वध्यधस्ता' नास्ति-ख । ७. बल्लि-क ।
८. अय-क. । ९. द्वय-क. । १०. तन्मर्म-ग । ११. इदं स्वत-क । १२. तत्र बाह्यमध्यबल्लि-
ल. इ. ज. । १३. मध्यस्या-क. ल. ग. छ. । १४. दित्यर्थ-क. ग. घ. छ. । १५. मध्य
बादि-क. ग. छ. ।

विस्तार्येत्यस्य कर्मसापेक्षत्वादाद्यबल्लिनेति तृतीयान्तस्य तदव्याप्योक्तत्वादध्यबल्लितपूर्ववैनी-
पस्थितमिदमेव पद तत्रान्वेति । तत्राद्योबल्लिशब्द सर्वोध्यबल्लिपर, अर्थात् चक्रस्य
विपर्ययसिनावलोकने सर्वोध्यवन्तस्यापि सर्वापस्तनत्वसन्नत्वात् । तेनोध्यमध्यबल्लिभिन्न
आद्यबल्लिरेवेति प्रथमवर्जितं विस्तार्येत्यर्थः सपद्यत इत्युक्तं " (से. पू. ३२) ।

१. "एव दशारद्वयमुक्त्वा चतुर्दशारचक्रलेखनोपायमुपदिशति ततो मध्यादीत्यारभ्य सर्वाप्रस्ता-
द्विभेदयेदित्यन्ते सार्धं पञ्चमि श्लोके" (से. पू. ३३) ।
२. प्रतिषेधमात्रमिति । प्रतिषेधस्य विधिर्नास्ति, किन्त्वनुवाद एवेति मात्रपदस्यार्थः । तत्र
इष्टान्तः — दिव्यप्रिचयनादिवदिति । यथा "न दिव्यप्रिचयेत्यर्थः" (तै. स. ५।२।७।१) इति
श्रुतो दिव्यप्रिचयनस्य प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधविध्याभयणेऽप्रसक्तप्रतिषेधोप आपतति, अतो
नित्यानुवादमात्रं तद् हिरण्यनिधानविधानात्मम्, तथैवात्राप्यप्रिचयप्रसक्त्यभावेनानुवाद-
मात्रमिति भावः ।

तथैव संपुटीकुर्यात् सर्वं चक्रं सुरेश्वरि ॥ ३५ ॥

तां च तेन महेशानि वह्निचक्रेण भेदयेत् ।

^१ग्रन्थिभेदक्रमेणैव सर्वोर्ध्वं सर्वबाह्यतः ॥ ३६ ॥

चक्रं सुरेश्वरि ॥ ततः पश्चात् । मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिः मध्यशक्तिश्चा-
सावादिशक्तिश्चेति मध्यादिशक्तिस्तस्या ऊर्ध्वशक्तिर्मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिस्तां
विस्तारयेद् विस्तारयेत् । अघः अघस्तात् । अयमयं.—महामध्यशक्तेरूर्ध्व-
भागे स्थिता यौ शक्तिस्तस्या. पश्चिमरेखा आद्यवह्न्यग्रभागगा या तां
दक्षिणोत्तरतो मनाम् विकृष्य चतुर्थशक्त्यग्रप्रदेशाद् वह्निस्तन्मानदेशे पञ्चम-
शक्त्यग्रं यथा भवति तथाऽघस्ताच्चक्रं संपुटीकुर्यादिति । एवं मध्यात्
प्रभृत्यवोचः क्रमेण पञ्च शक्तयः प्राप्ताः ॥ ३५ ॥

तां च तेन महेशानि वह्निचक्रेण भेदयेत् । ग्रन्थिभेदक्रमेणैव सर्वोर्ध्वं
सर्वबाह्यतः ॥ मध्योर्ध्वशक्तिपर्यन्तमादिशक्त्यवधि प्रिये । तां शक्तिं भेदयेत्

मध्यादिशक्तिस्तस्या ऊर्ध्वशक्तिर्मध्यादिशक्त्यूर्ध्वशक्तिस्तां विस्तारयेत् प्रस्तारयेत् । अघः
अधोभागं प्रतीति । कोऽर्थः ? समस्तचक्रस्याग्रे “शक्त्या शक्तिं विनिर्मिय” (१।२९) इत्यत्र
द्वितीयशक्तिनिर्भेद्यत्वेनोक्ता या प्रथमा शक्तिः सा आद्या शक्तिः । सैव रचनायशात्
समस्तचक्रमध्यशक्तिः संवृत्ता । तस्या अनन्तरोर्ध्वशक्तिपश्चिमरेखां दक्षिणोत्तराशानुवर्त्य-
तयेपद्विकृष्यार्घा विस्तारयेदित्यर्थः । तथैवेत्यारभ्य सुरेश्वरैत्यन्तस्यायमर्थः—तथेति पूर्व
प्रस्तारिता या शक्तिस्तया शक्त्याऽधोभागस्य चक्रं संपुटीकुर्यादित्यर्थः । तां चेत्यारभ्य
भेदयेदित्यन्तस्य व्याख्या लिख्यते । तामिति चक्रसंपुटन्यायेनाघः प्रस्तारिता यौ

१. कृप-नाह. । २. सर्वचक्रं-वा. से. व. सं. घ. । ३. जाय. सर्वोर्ध्वात्-पाठ.
स. व. । ४. ‘विक्रामयेत् । अघः’ नास्ति-क. । ५. ‘या’ नास्ति-क. । ६. स्ततः-क. ।
७. मध्यवह्निपरमाणुना-स. । ८. दक्षिणे-घ. । ९. चतुर्था-स. । १०. स्तम्भनागुदेशं-क. ।
११. शक्तिनिर्पत्तिः प्राप्ता-स. ग. । १२. ‘मध्यादि-प्रथमा शक्तिः’ नास्ति-स. व. ज. ।
१३. ‘नं प्रनानि -निर्भेद्यत्वेनोक्ता’ नास्ति-ग. । १४. संयुता-क. ग. छ. । १५. रेखा-क.
ग. घ. छ. । १६. वद-क. ग. छ. । १७. यथा-क. ग. ।

१. “प्राचामेनष्टोकोपेताः प्रत्यविरोधनाम् यथाऽप्यन्विहम्यथा नयनमपि न स्वरसमित्यु-
पेतिताम्” (से. वृ. ३४) ।

मध्योर्ध्वशक्तिपर्यन्तमादिशक्त्यवधि शिष्ये ।

ततो बाह्यस्थशक्त्यन्तः शक्तिमूर्ध्वं विकासयेत् ॥ ३७ ॥

विदलयेत् । सर्वोर्ध्वं यथा भवति तथा चतुर्थवह्नचक्रं यथा भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । पर्यन्तावधिशब्दौ मर्यादावचनौ । एतदुक्तं भवति—यद्वह्निचक्रं द्वितीयदशारं प्रस्तारक्रमेणैतामेव शक्तिर्भिनत् तेन वह्निचक्रेणेदानीं भासमानवह्निपुरत्रयबाह्यवह्निपुरपश्चिमरेखां दक्षिणोत्तरतो विकृष्य भेद्यशक्त्य-
श्राप्तावधि तदश्रद्दयविदलनद्वारेण तत्तत्स्यानगताश्रचतुष्टयमर्यादाविन्यास-
क्रमेण सर्वचक्रकवलनक्रमेण च तृतीयवह्नचक्रप्रदेशाद् बहिस्तामानदेशे
तुरीयाधिकोणं यथा भवति तथा तां शक्तिं तेन वह्निचक्रेण विदलयेदिति ।
ततो बाह्यस्थशक्त्यन्तः शक्तिमूर्ध्वं विकासयेत् । अस्यायमर्थः—

शक्तिस्तां भेदयेदित्यर्थः । तेनेति । तेन “भूयो बाह्यपुरेण संपुटीकृत्य” (११२९) इत्यत्र रचितो
योऽयं प्रथमो^१ बहिस्तस्याधः समनन्तरस्थितयह्निपाश्चात्त्यरेखां^२ दक्षिणोत्तराशानुक्रमेण
पूर्वमस्तुतशक्त्यम्रावधि विकृष्य तदश्रद्विदलनद्वारेण ग्रन्थिसंश्लेषानुरोधेन बह्नायमानेन
तेनोर्ध्वं प्रस्तारयेदित्यर्थः । ग्रन्थिस्त्यादि बाह्यत इत्यन्तस्यायमर्थः—ग्रन्थिभेदक्रमेण-
वेत्यम्राणां संश्लेषयोगेनेत्यर्थः । सर्वोर्ध्वमिति । सर्वोर्ध्वं बहिर्यथा भवति तथोर्ध्वं
विस्तारयेत् । सर्वबाह्यत इति सर्वचक्रकवलनक्रमेणेत्यर्थः । केन प्रकारेण प्रस्तारयेदित्य-
पेक्षायां विशिनष्टि—मध्योर्ध्वशक्तिपर्यन्तमिति । समस्तचक्रमध्यस्थिता या प्रथमा
शक्तिस्तस्याः समनन्तरोर्ध्वस्थिता या शक्तिस्तस्याः पर्यन्तं सप्तोप रेखाविन्यासः कर्तव्यः ।
बाह्यशक्त्यमधीति । आद्यशक्तिर्मध्यशक्तिः सैव रचनाद्यशात् सर्वबाह्योर्ध्वपट्टपन्तः-
शक्तिरभवत् । तदवधि प्रस्तारयेत् । कोऽर्थः ? यथा तस्या भेदो न भवति संश्लेषश्च
संभवति तथा प्रस्तारयेदिति यावत् । ततो बाह्यस्थेत्यादेः सर्वोर्ध्ववह्नपञ्चोवह्नपर्यन्तं

१. माद्य-अ. सक. ए. । २. ‘चतुर्थे’.....‘तया’ नास्ति-ग. । ३. ए. ता-क. ए. ।
४. ‘अभिनत्’ नास्ति-क. ए. । ५. रेखा-क. ए. । ६. आवधि-क., आवधि-ग. ।
७. मध्यपदा-क. । ८. रूपेण-क. ए. । ९. ‘च’ नास्ति-क. । १०. तुर्वा-क. ए. । ११. ‘मृपो’
नास्ति-क. ग. छ. । १२. तत्र-क. ग. छ. । १३. मय-क. ग. घ. छ. । १४. रेखाद्वय-क. ग.
घ. छ. । १५. आ-छ. घ. ङ. ज. । १६. तदप्र-क. ग. घ. । १७. अग्रणां-ए. ङ. ज. ।
१८. ‘प्रस्तार’-‘संभवति तया’ नास्ति-घ. ङ. ।

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि ।

सर्वोर्ध्वबहुयधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते ॥ ३८ ॥

तथा विभेदयेद् बहिचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् ।

अनन्तरप्रसृतपञ्चशक्तिरूपा बाह्यस्थिता या शक्तिस्तस्या अन्त स्थिता या शक्तिस्तस्या शक्ते पश्चिमरेखाद्वय सव्यापसव्यरेखाद्वय मनागूर्ध्वं विकास्य सर्वोर्ध्वशक्तिपाश्चात्यरेखादक्षिणोत्तराग्राभ्या सह विकासयेद् बध्नीयादिति विकासयेदिति^१ पद तत्रोक्तम् ॥ ३६-३७ ॥

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि । सर्वोर्ध्वबहुयधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते । तया विभेदयेद्बहिचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् । वीरवन्दिते ! इदन्ता-
कवलनप्रगल्भा वीरास्तेवन्दिते आत्मत्वेन परामृष्टे । अयमर्थं — चक्रराज-
विन्यासक्रमे सर्वाद्या या शक्ति प्रस्तारवशादूर्ध्वतया स्थिता तस्या शक्ते

वीरवन्दिते इत्यन्तस्यायमर्थः — तैः अनन्तर सफलचक्रसमुदन्त्यायेन बहि स्थिता या शक्तिस्तस्या समनन्तरावस्थितशक्तिसव्यापसव्यरेखाद्वयमनागूर्ध्वं सर्वोर्ध्वबहुयधोवह्निपर्यन्तस्य बहिर्गमस्यशक्तिर्पाश्चात्यरेखावधि ऊर्ध्वं प्रस्तारयेदित्यर्थः । अयमर्थः — सर्वोर्ध्वशक्ति-
पाश्चात्यरेखायां पूर्वंप्रस्तारितरेखाद्वय पुनस्तिर्यगीयत् प्रस्तार्य निबध्नीयादिति चायत् । सर्वोर्ध्वबहिरिति रचितसमस्तचक्रस्याूर्ध्वस्थितो यो बह्निस्तस्यान्तर्बह्निसमीपं हे वीरवन्दिते इत्यर्थः । तथेत्यारभ्य सर्वोर्ध्वसंस्थितमित्यन्तस्यायमर्थः — तया तेन प्रकारेण ।

१. 'सर्वोर्ध्व', 'तया इति पञ्चशक्ति-शब्दे से विहाय सबत्र । २. 'या सर्वोर्ध्व-य । ३. 'तया-य, सव, य भद्रे-सख । ४. अनन्तर-य । ५. 'सव्यापसव्यरेखाद्वय' नास्ति-क । ६. 'विशालयेत्-य । ७. 'सव्याप-स य । ८. 'विशालयेद् बध्नीयादिति' नास्ति-ख । ९. 'प्रोक्तम्-य । १०. 'तया-स य । ११. 'क्रमेण-य । १२. 'स्थिता' नास्ति-क । १३. 'तत' नास्ति-य, य, घ, छ । १४. 'तस्या' नास्ति-ख, ड, ज । १५. 'न्त' स्थिता शक्ति-स ड, ज । १६. 'बहुयधोवह्नि' नास्ति-य । १७. 'पञ्चाद्रे-य, य घ, छ । १८. 'वधि' प्रस्ता-
रितरेखा' नास्ति-य, छ । १९. 'ऊर्ध्व' नास्ति-क, य, घ । २०. 'रेखापूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय-
य ड, ख ।

१. 'विशालयेन्नि पञ्चशक्ति-शब्दे से विहाय सबत्र इति तु ग्राह्य' (से. पृ ३४) ।

१ सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये ॥ ३९ ॥

विस्तार्य बाह्यशक्तिं तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ।

पश्चिमरेखाश्रयं सव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण सर्वोर्ध्ववह्न्यन्तः-
स्थितवह्न्यग्रप्रदेशावध्यूष्वं विकृष्य पुनस्तिर्यक्त्या सर्वोर्ध्ववह्न्यं विभेदयेदिति
॥ ३८ ॥

सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये । विस्तार्य बाह्यशक्तिं तु
सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ॥ अनेन सूत्रेण परिशिष्टचतुष्टयाश्रसमुल्लासः क्रियते ।
अयमर्थः—सर्वचक्रस्योर्ध्वभागतया स्थितो यो वह्निस्तस्य वह्नेरधोभाग-
प्रदेशे बाह्यशक्तिरेखाश्लिष्टाश्रिसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेणाधो
विस्तार्य पुनस्तिर्यक्त्या सर्ववह्न्यधूष्वरेखाग्रयोर्विकासयेत् सर्वाधस्तात् स्थितां

यथा पूर्वं सर्वोर्ध्ववह्निपरिसर एव रेखाप्रस्तारोऽकारि तथेत्यर्थः । आशामिति प्रथमां
शक्तिमिति यावत् । आदिशक्तिरेव प्रस्तारवशादूर्ध्वशक्तित्वेन विस्तृता । तस्याः सव्या-
पसव्यरेखाद्वयमूर्ध्ववह्न्यन्तर्ध्ववह्न्यग्रप्रदेशावधि विस्तार्य तथा स्थितया तया शक्त्या
सर्वोर्ध्वस्थितं वह्निचक्रं विभेदयेदिति यावत् । एवं विन्यासे कृते नवकोणदशकोणद्वयाद्वि-
परिवेपक्रमेण चतुर्दशकोणं भवति ॥ ३५-३८ ॥

१. अ. ब. सप्त. घ. पुस्तकेषु "ततः" (१४२) इत्यादिश्लोकानन्तरमेव श्लोकः स्थापितः ।
२. वह्नि-सप्त. । ३. च-सक. । ४. 'सव्यापसव्यरेखाद्वयं' नास्ति-क. । ५. 'सर्वोर्ध्व'.....'पुनस्ति-
र्यक्त्या' नास्ति-ग. । ६. 'विशिष्टाश्रचतुष्टयसमु-क. । ७. 'अधो' नास्ति-ख. । ८. 'सर्व'...सयेत्'
नास्ति-क. ग. । ९. इतः परम्—'तदनु वह्निस्थानगतसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण
विस्तार्य पुनस्तिर्यक्त्याऽधस्तात् स्थितां' इत्यधिकः पाठः-ख. । १०. सर्वोर्ध्व-क. ग. घ. ।
११. स्थिता-ख. द. ज. । १२. 'तया' नास्ति-ग. ।

१. "अर्थरत्नावल्यां स्वयं श्लोकेततः सृष्टिमहाचक्रमिति वक्ष्यमाणश्लोकोत्तरं व्याख्यातः ।
ततोऽपि प्राचीनटीकायां त्विहैव व्याख्यातः संयतश्चेति स एव पक्षः स्वीकृतोऽस्माभिः"
(से. पृ. ३५) । प्राचीनटीकापाठानुविमर्शिन्याम् ।

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि ।
 सर्वोर्ध्वबहुयधोवह्निपर्यन्तं वीरवन्दिते ॥ ३८ ॥
 तया विभेदयेद् बह्निचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् ।

अनन्तरप्रसृतपञ्चशक्तिरूपा बाह्यस्थिता या शक्तिस्तस्या अन्त स्थिता या
 शक्तिस्तस्या शक्ते पश्चिमरेखाद्वय सैव्यापसव्यरेखाद्वय मनागूर्ध्वं विकास्य
 सर्वोर्ध्वशक्तिपाश्चात्यरेखादक्षिणोत्तराग्राभ्या सह विकासयेद् बध्नीयादिति
 विकासयेदिति^१ पद तनोक्तम् ॥ ३६-३७ ॥

तथा विस्तारयेच्छक्तिमाद्यामप्यूर्ध्वमीश्वरि । सर्वोर्ध्वबहुयधोवह्निपर्यन्तं
 वीरवन्दिते । तया विभेदयेद्बह्निचक्रं सर्वोर्ध्वसंस्थितम् । वीरवन्दिते ! इदन्ता-
 कवलनप्रगल्भा वीरास्तैर्वन्दिते आत्मत्वेन परामृष्टे । अयमर्थः — चक्रराज-
 विन्यासक्रमे सर्वाद्या या शक्ति प्रस्तारवशादूर्ध्वतया स्थिता तस्या शक्ते

वीरवन्दिते इत्यन्तस्यायमर्थः — तैः अनन्तर सफलचक्रसपुटन्यायेन बह्नि स्थिता या
 शक्तिस्तस्या समनन्तरौ स्थितशक्तिसव्यापसव्यरेखाद्वयमनागूर्ध्वं सर्वोर्ध्वबहुयन्तस्य-
 बह्निगर्भस्थशक्तिपाश्चात्यरेखाध्वं अर्धं प्रस्तारयेदित्यर्थः । अयमर्थः — सर्वोर्ध्वशक्ति-
 पाश्चात्यरेखायां पूर्वप्रस्तारितरेखाद्वयं पुनस्तिर्यगीयत् प्रस्तार्य निबध्नीयादिति
 यावत् । सर्वोर्ध्वबह्निरिति रचितसमस्तचक्रस्योर्ध्वस्थितो यो बह्निस्तस्यान्तर्बह्निसमीपे हे
 वीरवन्दिते इत्यर्थः । तथेत्यादिभ्यः सर्वोर्ध्वसंस्थितमित्यन्तस्यायमर्थः — तथा तेन प्रकारेण ।

१. 'सर्वोर्ध्व', 'तथा इति पदोक्तिक्रम — अहं से विहाय सर्वत्र । २. छां सर्वोर्ध्व-ब ।
 ३. तथा-ब. सह. घ. भद्रे-सख. । ४. अनन्तर-ग । ५. 'सव्यापसव्यरेखाद्वय' नास्ति-क ।
 ६. विकासयेत-क । ७. राभ्या-ख ग । ८. 'विकासयेद् बध्नीयादिति' नास्ति-ख ।
 ९. प्रोक्तम्-क । १०. तथा-ख ग. । ११. क्रमेण-ग. । १२. 'स्थिता' नास्ति-क । १३. 'तत'
 नास्ति-क. ग. घ. छ. । १४. 'तस्या' नास्ति-ख. ड. ज. । १५. 'न्त' स्थिता शक्ति-ख.
 ड. ज. । १६. 'बहुयन्तस्य' नास्ति-ग. । १७. पश्चादे-क. ग. घ. छ. । १८. 'यधि प्रस्ता-
 रितरेखा' नास्ति-ग. छ. । १९. 'ऊर्ध्व' नास्ति-क. ग. घ. । २०. रेखापूर्वप्रस्तारितरेखाद्वय-
 घ. ड. ज. ।

१. 'विज्ञानयेदिति पदस्यैवैकत्वानप्यं इति तु प्राञ्च' (से. पृ. ३४) ।

१ सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये ॥ ३९ ॥

विस्तार्य बाह्यशक्तिं तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ।

पश्चिमरेखाश्रयं सव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण सर्वोर्ध्ववह्न्यन्तः-
स्थितवह्न्यधग्रप्रदेशावधूर्ध्वं विकृष्य पुनस्तिर्यक्तया सर्वोर्ध्ववह्न्यं भेदयेदिति
॥ ३८ ॥

सर्वोर्ध्ववह्न्यधोभागग्रन्थिपर्यन्ततः प्रिये । विस्तार्य बाह्यशक्तिं तु
सर्वाधस्ताद्विभेदयेत् ॥ अनेन सूत्रेण परिशिष्टचतुष्टयाश्रसमुल्लासः क्रियते ।
अयमर्थः—सर्वचक्रस्योर्ध्वभागतया स्थितो यो वह्निस्तस्य वह्नेरधोभाग-
प्रदेशे बाह्यशक्तिरेखाश्लिष्टाश्रिसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेणाधो
विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तया सर्ववह्न्यधूर्ध्वरेखाग्रयोर्विकासयेत् सर्वाधस्तात् स्थितां

यथा पूर्वं सर्वोर्ध्ववह्निपरिसर एव रेखाप्रस्तारोऽकारि तथेत्यर्थः । आरामिति प्रथमां
शक्तिमिति यावत् । आदिशक्तिरेव प्रस्तारवशादूर्ध्वशक्तित्वेन विस्तृता । तस्याः सव्या-
पसव्यरेखाद्वयमूर्ध्ववह्न्यन्तःस्थवह्न्यधग्रप्रदेशावधि विस्तार्य तथा स्थितया तया शक्त्या
सर्वोर्ध्वस्थितं वह्निचक्रं भेदयेदिति यावत् । एवं विन्यासे कृते नवकोणदशकोणद्वयाद्वि-
परिवेपक्रमेण चतुर्दशकोणं भवति ॥ ३५-३८ ॥

१. अ. ब. सप्त. घ. पुस्तकेषु "ततः" (१४२) इत्यादिश्लोकानन्तरमेव श्लोकः स्थापितः ।
२. वह्नि-सप्त. । ३. च-सप्त. । ४. 'सव्यापसव्यरेखाद्वयं' नास्ति-क. । ५. 'सर्वोर्ध्व'.....'पुनस्ति-
र्यक्तया' नास्ति-ग. । ६. 'विशिष्टाश्रचतुष्टयसमु-क. । ७. 'अधो' नास्ति-ख. । ८. 'सर्व'.....'सयेत्'
नास्ति-क. ग. । ९. इतः परम्—'तदनु वह्निस्थानगतसव्यापसव्यरेखाद्वयं तन्मर्मद्वयभेदनक्रमेण
विस्तार्य पुनस्तिर्यक्तयाऽधस्तात् स्थिता' इत्यधिकः पाठः-ख. । १०. सर्वोर्ध्व-क. ग. घ. ।
११. स्थिता-ख. ड. ज. । १२. 'तया' नास्ति-ग. ।

१. "अथर्वनावल्यां त्वयं श्लोकस्ततः सृष्टिमहाचक्रमिति चक्षमाणश्लोकोत्तरं व्याख्यातः ।
ततोऽपि प्राचीनटीकायां त्विहैव व्याख्यातः संमतश्चेति स एव पक्षः स्वीकृतोऽस्माभिः"
(सं. पृ. ३५) । प्राचीनटीकायामृग्विर्मशिनीयापु ।

‘एतद्वाह्यगतं पद्ममष्टपत्रं समालिखेत् ॥ ४० ॥

तद्वाह्यतोऽपि देवेणि पोडशारं तथैव च ।

परिवेषं भूपुरं च चतुर्द्वारोपशोभितम् ॥ ४१ ॥

वाह्यां शक्तिं भेदयेदिति । अस्य सूत्रस्य ‘पूर्वावेनाश्रिद्वयमुत्तरार्धेनाश्रिद्वयं च कथितम् । एव चतुर्दशार सम्पन्नम् ॥ ३९ ॥

सार्धेन सूत्रेण चक्रशेषमाह—एतद्वाह्यगतमित्यादिना चतुर्द्वारोपशोभित-
मित्यन्तेन । परिवेषशब्देन ‘वृत्तत्रयं लक्ष्यते ॥ ४०-४१ ॥

१. पट्टक्तित्रयं वागं श्रु. से विहाय सर्वत्र ७५ इलोकानन्तरं दृश्यते । २. चक्र-
सप्त. । ३. समालिखेत्-च. ‘तद्वाह्ये पोडशदत्तं विलिखेत् परमेश्वरि-सप्त. । ४. परिवेश-
समायुक्त-वाक. ल. ग., समोपेत-सप्त. । ५. रं सुशोभितम्-सप्त. । ६. इमे इलौका
अत्रिकाः—“मध्यं व्यथ तयाष्टार द्वे दशारे चतुर्दश । तद्वाह्यतोऽष्टपत्रं च पोडशारं महीपुरम्
(प्रदम्) ॥ सर्वानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् । सर्वरोगहरं चान्यत् सर्वरक्षाकरं तथा ॥
सर्वार्थसाधकं चक्रं सर्वसौभाग्यदायकम् । सर्वसौमन्यं चान्यत् सर्वांशपरिपूरकम् ॥ श्रेष्ठोऽप्य-
मोहनं चेति भवया भवभिर्भवेत् ॥” वाग. से. । ७. श्र-क. । ८. थ-क. । ९. गतमिति-क. ल. ।
१०. ‘चतुर्द्वारोपशोभितमित्यन्तेन’ नास्ति-क. ल. । ११. शेष-क. ल. ।

१. “एव पट्टचक्राणि मन्त्रब्रह्मान्युपदिश्यावशिष्टं चक्रत्रयमुपदिशति सार्धं श्लोकेन । अथ पुं
सार्धश्लोके एवमेतस्य चक्रस्येति दूरत्वश्लोकोत्तरमर्थरत्नावल्या व्याख्यात । तदपि,
‘प्राचीनदीक्षाविरोपादसमतत्वाब्जोपेक्षम्’ (से. पृ. ३५) । प्राचीनदीक्षा श्रुतिविमर्शिनी ।
अपरपस्तु अर्थरत्नावलीक्रममेव समर्थयन्ति, अन्या मातृकात्र ।
२. प्राञ्चस्तु—अस्मिन् श्लोके पूर्वार्धेनैव कोणद्वयमुत्तरार्धेनैवेतरत्कोणद्वयमुक्तमिति
व्याचक्षते” (से. पृ. ३५) ।
३. “यत्तु वृत्तत्रयं च परमोमदनत्रयं चेति यामलं यत्नं ज्येष्ठारूपचतुष्कोणं वामारूपधर्मप्रय-
मिति पट्टपट्टके वक्ष्यमाणं तत्सर्वं कणिकावृत्तद्वयमेतन्नैव त्रित्वाभिप्रायकमिति ब्रह्मो
व्याचक्षते” (से. पृ. ३६) ।
४. “एतेऽप्युत्पन्नोक्ता ब्रह्मविद्यायां न दृश्यन्ते, पुस्तकेषु त्रुपलभ्यन्ते” (से. पृ. ४०) ।
शामकेऽरीमन्त्रविवरणे श्रुतिविमर्शिन्यापर्यन्तावत्प्रामाण्यात् मातृकासु च नैवोपलभ्यन्ते ।

ततः सृष्टिर्महाचक्रं तृतीयं तु हुताशनम् ।

मध्यं स्थितिर्द्वितीयं तु संहारः प्रथमं च यत् ॥ ४२ ॥

एवं प्रसृतस्य चक्रराजस्य आत्मकतामाह—ततः सृष्टिर्महाचक्रं तृतीयं तु हुताशनम् । मध्यं स्थितिर्द्वितीयं तु संहारः प्रथमं च यत् ॥ ततो बहिश्चतुरर्शं पद्मद्वयं च । सृष्टिः सृष्टिरिति संज्ञा । महाचक्रं सम्पूर्णचक्रम् । तृतीय-मष्टारं मध्यं त्र्यश्रं च । तुविशेषार्थे । तच्चक्रं हुताशनाधिष्ठातृकम् । हुताशनोऽधिष्ठाता तृतीयचक्रस्येत्यर्थः । मध्यं चतुर्दशारं दशारद्वयं च । स्थितिः स्थितिरिति संज्ञा । द्वितीयमोन्तरापेक्षया बाह्यापेक्षया च । पूर्वत्र हुताशनशब्द-प्रयोगादत्र सूर्यशब्दः प्रयुक्तो मन्तव्यः । सूर्याधिष्ठातृकं मध्यं द्वितीयं चक्रमित्यर्थः । बाह्यं चक्रं सोमाधिष्ठातृकमिति च बोद्धव्यम् । बाह्यमध्यमयोश्चक्रयोः सृष्टिरिति स्थितिरिति संज्ञेति । कथमिति चेत्तदाह—संहारः प्रथमं

ततः पुनरेयंविशिष्टं किञ्चिदवशिष्टमप्यभीष्टदमिष्टजनसेवितमष्टसिद्धिप्रदा-ष्टयोगिनीजुष्टं प्रकृष्टाष्टगुणसिद्धिदं भैरवद्विष्टतुष्टिकरमनिष्टापहं चक्रमष्टमूर्तिभिर्विभज्य शिष्टजनानामतिरहस्यमपि विशिष्टचेतसा तत इत्यादिना संहारं प्रथमं च यदि-त्यन्तेन ग्रन्थेनाभिलपितसकलपुरुषार्थानां निजभक्तिक्षलितसैकलमलानाममैलाशयानामनुप्रास्याणां सर्वार्थसाधकं सुन्दरं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीमन्दिरं सृष्टिस्थितिसंहारात्मना

१. सृष्टिः—वाक. ख. ग. अ. सक., सृष्टिः—से., शब्दार्थ—व. । २. प्रथमं—वाक. ख. ग., तृतीयं—अ., तृकार्यं—व. सक. । ३. हुताशन—से., हुताशनम्—व. सक., भूतनाशकम्—सक. । ४. मध्ये तु द्वितीयं स्थित्या—वाक. ख. ग., मध्यस्थितं—अ. व. सक. ख., मध्ये स्थितं—से. । ५. रं प्रथमं—अ., रं पञ्चमं—वाक. ख. ग. । ६. 'चतुर्दशदशद्वन्द्वमष्टावेकं महै (गुरे)भरि । पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगान्त्वक्तुंभवः ॥' एव प्रलोकोपधिकः—व. सप्त. । ७. त्रितयात्मक—क. । ८. रश्चद्वयं—क. । ९. 'सृष्टिः' नास्ति—ख. । १०. सम्पूर्णं—क. ग. । ११. 'अष्टारं' नास्ति—क. । १२. मध्य—क. ख. । १३. तत्र विशेषार्थो—ग. । १४. 'चक्र' नास्ति—क. । १५. मन्त—ग. । १६. शब्दप्रयोगो—क. । १७. यत्—क. ख. । १८. ह्यच—क. ख. । १९. 'इति' नास्ति—क. । २०. 'गुण' नास्ति—क. ग. छ. । २१. भवतु—छ. । २२. 'शिष्टजनानाम्' नास्ति—क. ग. छ. । २३. पलद्विष्टचेतसा—ख. ड. ज. । २४. सर्वं—क. ख. ग. । २५. 'अमलाशयानां' नास्ति—ख. घ. ड. ज. । २६. शानां—क. ग. छ. ।

च यदिति । प्रथम चक्रं संहारसंज्ञमिति यस्मात् । एतदुक्तं भवति— यथोक्तं त्रिभेदभिन्नं सृष्टिस्थितिसंहारात्मकं सोममूर्धन्यवह्नयविष्ठातृकं शक्तिकामवाग्भव-
वोजप्रधानं ब्रह्मविष्णुरुद्रमयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपं पृथिव्यन्तरिक्षाद्युप-
लक्षितमकारोकारमकारविग्रहम् ऋगादिशब्दराश्युज्ज्वलं क्रियाज्ञानेच्छापर-
पर्यायं सत्त्वरजस्तमःस्वभावं सवदेवतासारं विश्वात्मकमिदं त्रैपुरं महाचक्र-
मिति । अस्य महाचक्रस्यैवं स्कन्धत्रित्वेऽभिधुक्तोक्तिः—

त्रिधा व्यवस्थितमिदं त्रिधामत्रिमूर्तित्रिशक्तित्रितर्त्वाद्विमिश्रिभेदेन व्यवस्थितं सर्वात्म-
कमिति परमकारुणिको भगवानुपदिशति । तत्रैवाक्षरयोजना—महाचक्रमिति । सनवयोनि-
दशकोणद्वयचतुर्दशकोणस्तुरत्कर्णिसाष्टदलनलिनयलयपरीतं परितः प्रस्तुरत्योढशदल-
पृष्ठचतुरश्रचतुर्द्वारशोभितं चतुर्द्वारतोरणपरिघटितं घण्टानिनाद्वरमणीयं सुरवरसपर्या-
समुल्लसितमन्दारसन्तानाद्यनेरसुरतरकुमुमपरिमलमिलदलिकुल्लेखदुःशङ्कारमुग्रपरिसरं
सन्तततिरस्कृतभास्करफरप्रभाषतप्रभामण्डलमण्डितसरलदिगन्तरालम् इतस्ततः प्रकीर्ण-
तारकाविलसितनभस्तैलमहाधितानत्रैलोक्यमण्डपान्तः सर्वतुसन्निधानसम्पन्नसकल-
सैन्यमन्त्रमन्त्रितवसन्तस्त्रन्दर्पपरिरक्षितनन्दनोद्यानमध्यस्थिताधारशक्तिहेतैर्गण्यमहापङ्के-
द्वदमहाप्रेतासनोपरि पर्यस्तपर्यङ्कस्तुरत्सहस्रदलरुमलकर्णिकान्तरल्लसितं पूजामण्डलं
महाचक्रमुच्यते । तत् स्मृत्येति । सृष्ट्या स्थितमिदं चक्रं सृष्ट्यात्मकमित्यर्थः । चतुरभा-
दौरेभ्याष्टदलान्तं महाचक्रं सृष्टिसङ्गमिति यावत् । सुरीयं तु वृतादानमिति । अस्य
चक्रस्य सुरीयं चक्रं चतुर्दशारदशरद्वयमतीत्यानन्तरं नवयोनिचक्रं यैतत्संहारात्मक-
मिति यावत् । मध्यस्थितं द्वितीयं त्विति । सृष्टिसंहारयोरन्तरालं यच्चदशारद्वन्द्वचतुर्दशारं

१. चक्र-क. । २. यथोक्तं त्रिविधभिन्न-क. । ३. 'सोम' 'सुक' नास्ति-ख. । ४. वाग्भव-
काम-क., वाग्भववाग्भव-ख. । ५. व्योम्न्य-क. । ६. धारं-क. । ७. घाममूर्ति-क. छ. ।
८. दित्रिस्थि-क. ख. ग. घ. ङ. । ९. वान् वदति-ख. ङ. ज. । १०. वलयं परितः-
क. ख. ग. छ. ज. । ११. रत्न-क. । १२. तला-ख. ङ. ज. । १३. 'सुरतर' नास्ति-ख.
ङ. ज. । १४. 'बहु' नास्ति-ख. घ. ङ. ज. । १५. 'कर' नास्ति-क. ग. छ. । १६. विक-घ. ।
१७. स्त्रल-ख. घ. । १८. कुमुमस्मयान्वित-क. ग. छ. । १९. हेतुनं वमहाप्रेतासनपङ्केदो-
परि-ख. घ. ङ. ज. । २०. मण्डप-ख. । २१. सृष्ट्यादि सृष्ट्यान्त-ख. ङ. ज. । २२. घाद-
प्रभा-ख. ङ. ज. । २३. 'यत्' नास्ति-क. ग. घ. छ. ।

ब्राह्म्याद्यष्टौ च तदुक्तमनङ्गकुसुमात्मकम् ।
 सृष्टिचक्रं तथा प्रोक्तं स्थितिचक्रं ततः परम् ॥
 चतुर्दशारं प्रथमं दशारं पुनरेव तत् ।
 स्थितिचक्रं तथा प्रोक्तं संहारमपि संशृणु ॥

स्थितिचक्रमित्यर्थः । एवं कथमिति चेत् ? संहारं प्रथमं च यत् । प्रथमं चक्रं संहारचक्र-
 मित्युक्तमिति यतस्तृतीयं चक्रं सृष्टिरूपमित्युक्तमिति यतस्तस्माद् द्वितीयमेन्तरालस्थं
 चक्रं स्थित्यात्मकमित्यर्थः ।

अथ पुनरिह लोपामुद्रासम्प्रदाये विशेषोऽस्ति । पूर्वं “चतुराङ्गाकोशभूताम्”
 (१।१२) इत्युक्तम् । अत्र सृष्ट्यादिपदेन चतुराङ्गायरूपत्वं चक्रस्य लक्ष्यते । सदुक्तं
 सकेतपद्धत्याम्—

पूर्वाङ्गायः सृष्टिरूपः स्थितिरूपस्तु दक्षिणः ।

संहारः पश्चिमो ह्येवो ह्यनाख्यस्तुतरः स्मृतः ॥ इति ।

तत्र चतुरङ्गायष्टारान्तचक्रत्रितयं पूर्वाङ्गायरूपं सृष्टिरूपत्वात्, तथा चतुर्दशार-
 दशारद्वयमिति त्रितयं दक्षिणं स्थितिरूपत्वात्, तथाष्टारं त्रयत्वं मध्यमिति त्रितयं पश्चिम-
 रूपं संहाररूपत्वात् । सर्वसमष्टिचक्रमनाख्येयत्वादुत्तररूपमिति । अन्यच्च सृष्ट्यादि-
 त्रितयं प्रत्येकं त्रैविध्यात्मकं नैव नित्यामयमवगन्तव्यम् । पुनरेकैकस्य समष्टिव्यष्ट्यात्मना
 पञ्चरूपत्वमवगन्तव्यम् । यथा समष्टिसृष्टिः, सृष्टिसृष्टिः, स्थितिसृष्टिः, संहारसृष्टिः,
 अनाख्येति सृष्टिपञ्चकं पूर्वं; एवं स्थितिपञ्चकं दक्षिणे; तथा संहारपञ्चकं पश्चिमे;
 अनाख्यारूपमुत्तरमेकरूपमेव । एवं चक्रस्य त्रिपञ्चीकरणसमष्टिव्यष्ट्यात्मना षोडशा-
 त्मरूपात् षोडशानित्यारूपत्वमवगन्तव्यम् । एवं परमगुण्णा परमशिवेनोपदिष्टं यो

१. नास्त्येवा वङ्क्तिः—स. । २. शुभ—क. । ३. प्रमतः—क. ख. । ४. ‘अन्तरालस्थं’
 नास्ति—क. ग. घ. छ. । ५. ‘चक्रं’ नास्ति—क. ख. ड. छ. ज. । ६. ‘सृष्टिरूपत्वात्’ नास्ति—
 क. ग. घ. छ. । ७. ‘दशारं’ नास्ति—क. घ. छ. । ८. त्रिकं—ख. घ. ड. ज. । ९. ‘नव’
 नास्ति—क. ग. छ. । १०. इतः परम्—‘चक्रस्य त्रिमूर्तरूपे मूलविद्याहृतमवगन्तव्यम्’ अधिकः
 पाठः—क. ग. छ. । ११. अनाख्येय—ख. ग. ड. ज. । १२. त्रिपञ्चीकरणे—ख. छ. । १३. षोडशा-
 कार—क. ग. छ. ।

१ वशिन्यष्टौ तदादिस्य त्र्यंशे मध्यं क्रमात् पुनः ।

सहारखिविध प्रोक्तस्त्वनाख्या सर्वचक्रगा ॥ इति ॥ ४२ ॥

जानाति स योग्यो भवति गुरुप्रसादत इति । ऐतदुक्त सकेतपद्धत्याम्—

तुर्यात्मक पञ्चयुतं योगिनीचक्रमण्डलम् ।

यो जानाति स गुक्तात्मा सोऽन्वयी देशिकाग्रणीः ॥ इति ।

शिष्टमप्यभीष्टदमित्यत्र शिष्टशब्देन ईपदसमाप्तिः सूचिता चक्रस्य । तदिदानीं दर्शयति । सर्वोर्ध्वबह्वधोभाग इत्यारभ्य भेदयेदित्यन्तस्यायमर्थः—सर्वोर्ध्वबह्वधोभाग इति सर्वचक्रस्योर्ध्वभागे स्थितो यो बहिस्तस्य बह्वेधोभाग इत्यध प्रदेशे बाह्यशक्ति-
श्रिष्टाश्रितया सव्यापसव्यैस्थितबह्विद्वयमन्त्रिपर्यन्तस्थितरेखाद्वयं ग्रामतोऽधो विस्तार्य तथा सव्यभागस्थितरेखाद्वयमप्यधो विकृत्य एवं स्थिते सति रेखाचतुष्टयं भवति । तत्र बाह्यस्थिते रेखे बाह्यशक्त्यन्तर्गतरेखाश्रिष्टे यथा भवतस्तथा साभ्या बाह्यशक्ति-
भेदयेत् । पुनर्द्वयो विशेषाभिद्योतको भवति । पुनरपि सामेव शक्ति प्रसृताश्रित-
श्रिष्टरेखाद्वयं तिर्यक्प्रस्तारेण प्रस्तार्य बाह्यशक्ति भेदयेदिति^१ । अत्रैवाक्षरयोजना-
विस्तार्य बाह्यशक्तिं तु सर्वाधस्ताद्विभेदयेदित्येकमपि वाक्यं प्रयोजनद्वैविध्यवशाद् भेद-
कृत्वा योजनीयम् । विस्तार्य बाह्यशक्तिं भेदयेदिति, चतुर्दशारचक्रस्य द्वादशारसम्पादना-
यसरे ईनि यावत् । पुनर्द्वयेन पुनरपि सर्वाधस्तादपि बाह्यशक्तिं भेदयेदिति योजनीयम्^२ ॥४२॥

१. श्रिष्टौ-क. । २. अम-क. । ३. योगी-ख. । ४. यदुक्त-क. ग. छ. । ५. पुर्ण-ख. ड. ज. । ६. पितृता चक्रम्य-ख. ड. ज. । ७. सव्याव-घ. । ८. शब्दोऽपि-क. ग. छ. । ९. शक्तिद्वय-ख. ड. ज., शक्तिमप्य-घ. । १०. दित्यर्थ-क. ग. छ. छ. । ११. 'एकमपि भेदयेदिति' नास्ति-ग. छ. । १२. विभेदक-क. ग. छ. । १३. 'विस्तार्यं योजनीयम्' नास्ति-ख., 'विस्तार्यं दिति' नास्ति-ड. ज. । १४. 'इति यावत्' नास्ति-क. ख. ग. घ. छ. । १५. 'तुगन्वेन योजनीयम्' नास्ति-ड. ज. । १६. इति परम्—'चतुर्दशारचक्रस्य द्वादशारसम्पादनायपर इति यावत्' इत्यधिक पाठो ड. ज. भातुके विहाय सर्वत्र, स चानाश्रयः ।

१ "तदुक्त सकेतपद्धत्याम्—'वशिन्यष्टौ मान्तरालम्' इत्यादिना "अनाख्या सर्वगा तत" इत्यनेन" (यो० दी० पृ० ८५) इत्यमृतानन्दवचनेनेने श्लोका सकेतपद्धतिस्या इति प्रतीयते ।

एवमेतन्महाचक्रं महाश्रीत्रिपुरामयम् ।

हृदनं द्रावणं चैव क्षोभणं मोहनं तथा ॥ ४३ ॥

एवमेतदित्यादिभिः पञ्चदशसूत्रैस्त्रैपुरं चैकराजं स्तौति । एवं “शक्त्या शक्तिम्” (१।२९) इत्यादिना रचितम् । एतत् पुर.प्रसृतम् । महाचक्रम् पश्चिमतनूना सुदुर्लभमित्यर्थः । महाश्रीत्रिपुरामयम् । न केवलमिदं चक्रं मातुरभिव्यक्तिस्थानम्, किन्तु तन्मयम् । यथावत् पूजितं ध्यातं परिभाषितं

एवं सर्वलक्षणसम्पूर्णं महाचक्रं संपाद्यास्य प्रभावं धृति परमशिव एवमेतदित्या-
रभ्य कल्पकोटिशतैरपीत्यन्तेन श्लोकजालेन । एवमेतत् सृष्टिस्थित्यप्ययात्मना स्थितं चक्रं
महाचक्रम् । कोऽर्थः ? सृष्ट्याद्यनुमहपर्यन्तकृत्यपञ्चककर्तृ आणवादिमलत्रयभेद मायादि-
रागान्तकञ्चकपञ्चकभेद निवृत्त्यादिशान्त्यतीतान्तकलापञ्चकविगलयितृ मूलादिभ्रूसंध्या-
न्तमन्थिद्वादशविगलयितृ व्योमपञ्चकमञ्जयितृ कालाग्न्यादिशिवाशान्तविश्वधर्तृ अकुल-
कुलकुलकुलरश्मिपुञ्जप्रोतमणिगणमहासूत्रपरापरकुण्डलिनीशक्तिदन्धरूपं श्रीमहा-
त्रिपुरसुन्दर्याः परममभिव्यक्तियोग्यं दर्पणस्थानीयकमिदं चक्रमित्यर्थः । महाश्रीत्रिपुरा-

१. पञ्चभिः सूत्रैः-ख. । २. चक्रं-क. । ३. प्रस्तौति-ख. । ४. अपश्चिम-ग. ।
५. ॥ गुरुभ-क., सुलभ-ग. । ६. ‘तन्मयं’ नास्ति-ख. । ७. गितं-क. । ८. जातेन-ख. ज. ।
९. ‘आणवादिमलत्रयभेद’ नास्ति-ख. घ. ड. ज. । १०. लतान्त-क. घ. ।
११. दल-क. ग. घ. छ. । १२. कर्तृ-ख. । १३. ‘कुल’ नास्ति-क. ख. घ. ड. ज. ।
१४. वृत्ति-ख. ड. । १५. र्मा ह्यं पराभि-ख. छ. । १६. ‘योग्यं’ नास्ति-ख. ड. ज. ।

१. जन्तोरपश्चिमतनोः सति कर्मसाध्ये...कारुण्यतो भवति शान्मववेद्यदीक्षा ॥” (पञ्चस्तव्यां
स्त्रिपतेऽम्बास्तवे एकादशः श्लोकः) । न विद्यते पश्चिमाऽभिमा तनुयस्य तस्य, अस्मिन्नेव
जन्मनि भुच्यमानस्त्रेत्यर्थः । पश्चिमतनवश्च आवागमनशीलाः संसारिणो जीवाः ।
२. माया-पाशव-रहस्य विष्णु-रुद्र-ईश्वर-सदाशिव-इन्द्रिका-दीपिका-वैन्दव-नाद-शक्त्याख्या द्वादश-
प्रणयः “जन्ममूले तु मायास्थो” (ने. त. ७।२२-२५) इत्यादिना नेत्रतन्त्रापराभिधे
मृत्युञ्जयमट्टारके प्रदर्शिताः ।
३. जन्मनाभि-तृद्-विन्दु-नादरूपाणां व्योम्नां पञ्चकं “सप्तमन्तं तु जन्माख्यम्” (ने. त.
७।२७-२८) इत्यादिना नेत्रतन्त्र एव प्रदर्शितम् ।

आकर्षणं महादेवि जम्भनं स्तम्भनं तथा ।

व्याधिदारिद्र्यशमनं सर्वदुर्नीतिनाशनम् ॥ ४४ ॥

हृदि परिरूढमेतच्चक्रं साधकस्य तत्तत्फलाकाङ्क्षया तत्र तत्र तथा तथा भावितं तत्तत्कामं साधयतीत्याह—क्लेदनमित्यादि । क्लेदनं सौध्यविषये तत्तत्प्रयोजनानुगुण्येन ध्यातं क्लेदयतीति । एवं द्रावणादयः । जम्भनम्

मयमिति । न केवलमभिव्यक्तिस्थानीयमिदं चक्रमित्येतावत्, किन्तु महच्छब्दलक्षितायाः श्रीग्रीपुरायास्त्रिपुरीकृतायाः परं विग्रहरूपमेवेदं चक्रमित्यर्थः । क्लेदनम् । क्लेदयति समस्तं जगदिति क्लेदनम् । कोऽर्थः ? सर्वप्राणिनामन्तश्चिरचन्द्रमण्डलतया प्रक्षरन्प्रान्तः प्रविश्य परामृतास्त्रावरूपेण शिवादिकालामन्यन्तं जगदाह्लादयतीत्यर्थः । पातालादिष्वैवतीर्णानां सर्वासां सुन्दरीणां विक्षोभकमित्यर्थः । द्रावणं चेति । द्रावयति समस्तं जगदिति द्रावणम् । ब्रह्माण्डकुहरान्तश्चरिरेरितस्तानुमाह्वजीवराशीनां कल्याण-देशिकफटाक्षवीक्षणवशात् कालानलमाविश्य दक्षिणायतं वातचक्रमिक्षोभयशात् तडित्कोटिज्वालाजटिलमहाकुण्डलीवल्लयपरिवेष्टितोर्ध्वमार्गचदुलचारचतुरमाप्रस्रविलोक-नोत्सुकमिदं चक्रं निखिलपाशजालं द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । अथवा समस्तसुरा-सुरसुन्दरीमन्दनमन्दिरान्तः परिचिन्तितमिदं चक्रं द्रावयतीति । कोऽर्थः ? मदन-मन्दिरारविन्दत्यन्दिमकरन्दमहामदवारिमैरित्प्रवाहप्रवर्तकमिदं चक्रमित्यर्थः । क्षोभनं चेति । क्षोभयति समस्तं जगदिति क्षोभणम् । समस्तसुरासुरयक्षराक्षसगन्धर्वाप्सरो-गणप्रक्षवर्षिणुरद्रेऽश्वरसदाशिवादिपरिपूरितमिदं बहुराकाशकुशेशयकोटरान्तैः प्रसुरन्महा-चक्रकोलानलप्रभैश्चटानिधिहीकृतदक्षिणायतं वातचक्रप्रक्षोभितं स्यान्तश्चिन्त्यमानं

१. जम्भनं-वाग. से. । २. दुःस्वाति-अ. सल., दुर्गति-सक. । ३. कर्म-ख. ग. । ४. 'क्लेदनं' नास्ति-ख. । ५. वाग्मवविषये-ख. । ६. 'इत्येतावत्' नास्ति-क. ग. घ. ज. । ७. महात्रिपुरमुदर्या-ख. ड. ज. । ८. परा-घ. । ९. 'कोऽर्थः' नास्ति-क. ग. छ. । १०. 'एवगत्यनिर्गता'-ख. घ. ड. ज. । ११. 'द्रावयति' नास्ति-क. ग. छ. । १२. 'परि' नास्ति-क. ग. । १३. तमूर्ध्वं-ख. घ. ड. ज. । १४. जनुरत्ना-ग. छ. । १५. प्राणिपारा-क. ग. छ. । १६. 'मदन' नास्ति-क. ग. छ. । १७. 'सरित्' नास्ति-क. छ. । १८. क्षोभण संक्षोभणम्-ग. ड. ज. । १९. 'विष्णु' नास्ति-ख. छ. । २०. 'प्र' नास्ति-क. ग. छ. । २१. 'व्याधा' ग. ड. ज. । २२. 'प्रभा' नास्ति-ख. ड. ज. ।

आवर्जनम् । स्तम्भनं निश्चेष्टीकरणम् । व्याधिदारिद्र्यशमनमिति । व्याधि-
रपूर्णम्मन्यतात्मा संकोचः । दारिद्र्यम् अज्ञानम् । यदाह भेदगङ्गाधरमिश्रः—

अपूर्णम्मन्यता व्याधिः कार्पण्यैकनिदानम् ।

क्लेशावहो जुगुप्सश्च सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

आनन्दकणभिक्षायं शब्दस्पर्शादिपक्षणे ।

अटत्यविरतं येन तद्दारिद्र्यं विदुर्वुधाः ॥ इति ।

जगत् क्षोभयतीत्यर्थः । आकुलं करोतीति यावत् । मोहनं तथेति । पूर्वोक्तवह्नाकाशा-
न्तश्चक्रमध्यबहिस्तन्तापशिथिलीकृतमनोवधारणानां साध्यशुद्धानां मोहनं भवति ।
परैवशीमावर्णं नयति स्वमध्यस्थानित्यर्थः ॥ ४३ ॥

आकर्षणमिति । चक्रमध्यस्थितत्वेन चिन्तितमाकर्षयति । जम्भनमावर्जनम् ।
स्तम्भनं निश्चेष्टीकरणम् । व्याधिदारिद्र्यशमनमिति । व्याधिः स्वरूपापरिज्ञानम्, तन्मूल-
त्वाद्वाद्याध्यन्तरक्लेशानाम् । दारिद्र्यं स्वस्वरूपालोभः । शमनं स्वैवमर्शपराहन्तेस्वर-
स्वरूपोल्लासप्रदर्शनेन परिपूर्णपराह्वयानन्वात्मप्रकाशनेन च । तदुभयं प्रणाशयतीदं
चक्रमित्यर्थः । अथवा व्याधयो राजयक्ष्मादयः, दारिद्र्यं रिक्ता, तदुभयमपि स्मृति-
मात्रेण प्रणाशयतीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वदुःखानिनाशनमिति । अतीतानन्तजन्मोपात्त-
कल्मषवशादेकमपि दुःखं बहुधा भवति, अथपुत्रकलत्रलोभनिमित्तवशात् । तस्य सर्व-
दुःखस्य नाशनं तत्तदिष्टैसारथप्रकृष्टसम्पत्तदानेनेति । आर्तिरिति क्लेशः, आध्यात्मि-
काधिदैविकाधिभौतिकस्त्रिविधोऽपि । आध्यात्मिकस्तु बौद्यपित्तश्लेष्मादीनां प्रकोप-
संभवः । आधिदैविकस्तत्त्वितृष्ट्यादिदेववाप्रकोपसंभवः । आधिभौतिकस्तैश्चौरव्याघ्राप-

१. घृत-ग. । २. व्याधिरित्यपूर्णम्मन्यतात्मकसंकोचः-ख. । ३. 'यदाह'...मिश्र.' नास्ति-ख. ।

४. गङ्गाधर-ग. । ५. निवेशनम्-ख. ग. । ६. होप्रतिकष्टश्च-ग. दी. । ७. प्ला च-दी. ।

८. जम्-क. । ९. 'कृत' नास्ति-क. ग. छ. । १०. वृन्दारकाणां-क. ग. छ. । ११. परमशिव-
ख. ड. ज. । १२. भाव-ख. ड. ज. । १३. स्वाधीनत्वं-क. ग. छ. । १४. परात्माहन्ता-

ख. ड. ज. । १५. 'च' नास्ति-ख. ड. ज. । १६. 'अथवा'...मित्यर्थः' नास्ति-ग. ।

१७. 'प्रति' नास्ति-ग. ग. छ. । १८. प्रदर्श-क. ग. छ., प्रशम-घ. । १९. तोषयर्थः । पुत्र-घ. ।

२०. घटाय-ख. ड. ज. । २१. वात-ड. ज. । २२. स्त्ववृष्ट्या-क. ग. छ., त्वु परमेश्वरा-ख.
ड. ज. । २३. वस्तु अपस्मारा-ख. घ. ड. ज. ।

शान्तिपुष्टिधनारोग्यमन्त्रसिद्धिकरं परम् ।

भोगदं मोक्षदं चैव स्वेचरत्वप्रवर्तकम् ॥ ४५ ॥

मर्बदुर्नीतिनाशनम् । सर्वासा दुर्नीतीना नाशनम् । उपासकान् सम्मार्गे
स्थापयतीति भाव । चैच्छ्रुतिः—“सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनम्” (ऋ०
२।२३।४) इति ॥ ४३-४४ ॥

शान्तीति । अत्र करशब्द प्रत्येकमभिसम्बद्धचते । शान्तिकर-
मित्यादि । परं सर्वोत्कृष्टम् । भोगदं भोगार्थिनाम् । भोगश्चमत्कार ।
मोक्षदं मोक्षार्थिनाम् । चित्तकल्मषनिवृत्तिद्वारेण ज्ञान प्रयच्छतीति भाव ।

स्मारादिभूतप्रकोपमभव । एष त्रिविधानामप्यार्त्ताना स्मृतिमात्रेण प्रशम करोतीद
चनमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

शान्तिपुष्टिधनारोग्यमिति । शान्तिकर समस्तविघ्नोपहृत्प्रशमकरमित्यर्थः । पुष्टि-
रिति समस्तसम्पत्समृद्धिः, तामप्यस्मै साधकाय ददातीति पुष्टिकरम् । अर्थाणा सचयो
धनम्, तदस्मै ददातीति धनकरम् । आरोग्य जाठरजातवेदसो दीपनादिद्वारेण देहपीडा-
भात्र, उत्तरातीत्यारोग्यकरम् । मन्त्रमिद्विकर मन्त्राणा सिद्धिमन्त्रसिद्धिस्ता करोतीति
मन्त्रमिद्विकरम् । मन्त्रा आणवाद्युपायसर्वेन्धिनस्तेषा सिद्धि शक्तिचक्रोच्चारणेनैव
संभवति नान्यथेत्यर्थः । तथा चोक्तं श्रियोत्तमपटकरिप—

यद्यदुच्चरते मन्त्री मैत्रवर्णं शुभाशुभम् ।

तत्तत्सिद्धयति देवेशि योनिमुद्रानिबन्धनात् ॥ इति ।

भोगे^१ भोग ददातीति भोगदम् । भोगान् द्विविध — ऐहिक, आमुष्मिक इति । ऐहि-
कस्तु मन्त्रचन्दनवनिनादि । आमुष्मिकस्तु हृत्पद्मनोद्यानमप्यस्थितकेलिशैलदरीपु
सर्वसंप्रदत्तमृदन्नपेणुवाणा^२मैदलादिलादिदिव्यध्वनिपरिवृत्ति^३तुन्वहनारदप्रमुखसिद्ध-

१. बग-य । २. पुनिअ-य । ३. गव-ग । ४. बन्तुर-ग । ५. पत्तव-
ग. प ड । ६. तात्पय-य. ग. छ । ७. त व-र. घ. ड. ज. । ८. ‘मन्त्रमिद्विकर’ नास्ति-
य ग. छ. ज. । ९. गमवा-य ग छ. । १०. तर्गन्ध-य. ग. घ. ड. छ ज. ।
११. देवे-ग. योग हि-य । १२. भोगदमिति-य. ग. छ । १३. ‘यु’ नास्ति-य. ग. ।
१४. रत्नप-य. ड. । १५. पत्त-य. घ. ड. ज. । १६. मुट-य. घ छ. ।

सर्वरक्षाकरं देवि सर्वानन्दकरं तथा ।

सर्वकर्मकरं चापि सर्वकार्यार्थसाधकम् ॥ ४६ ॥

खेचरत्वप्रवर्तकं विद्याधरोद्याधिपत्यप्रवर्तकम् । सर्वरक्षाकरं शल्लसलिलाप्ति-
राजचोरवातादिभ्यः सर्वेभ्यः । सर्वानन्दकरं तत्तदभुवनतत्तदाधिपत्यद्वारेण ।
सर्वकर्मकरं वश्यादीनि कर्माणि साधकस्य करोति । सर्वकार्यार्थसाधकं

गन्धर्वोपगीयमानदिव्यगीतपरिपूरितश्रवणविषराभिर्नवनवप्रवृद्धरागसागरनिमग्नमान-
साभिः प्रियजनहृदयविदारणप्रवीणनिशितकुसुमशरसदृशनयननलिनाभिः कलरणितम-
णिगणाद्यनेकौकल्पकल्पितालङ्कारललिततनुलताभिरमरविमलसिनीभिरविरतधिनोदनम् ।
एतदुभयं स्मृतिमात्रेण ददाति । ऐहिकामुष्मिकनिरीहचेतसः परमयोगिनः पुनः पञ्च-
शक्तिचतुर्ग्रहधात्मकदेहमहापीठे प्रकाशविमर्शमयीं परमानन्दलक्षणां स्वात्मदेवतां
त्रिपुरसुन्दरीमनुसन्धानस्य परमशिवसामरस्यपरमभोगं प्रयच्छतीत्यर्थः । मोक्षं दैति ।
जीवन्मुक्तिं प्रयच्छतीत्यर्थः । इदन्ताभिरितस्य कृत्रिमाहंस्वरूपस्य जीवत एव जन्मकृत-
स्वभावपराहर्भायभायनात्मकविमर्शानन्दलक्षणस्वस्वरूपाभिव्यक्तिं करोतीत्यर्थः । खे-
चरत्वप्रवर्तकमिति । खे चिन्मये पराकाशे तत्र चारित्यं समरसता खेचरत्वम् । अथवाऽ-
णिमाद्यष्टसिद्धिसमन्वितः सदा सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यकारी स्वेच्छागृहीतधिग्रहः स्वच्छन्द-
चारी महाभैरवदशान्नामपन्नः खेचरीभिरेवंगुणविशिष्टाभिश्चतुष्पष्टियोगिनीभिः संसृज्न्
श्रीहमानः खेचर इत्युच्यते । तथात्वप्रवर्तकमिति यावत् ॥ ४५ ॥

सर्वरक्षाकरं धेवेति । सर्वतः शस्त्रबहिरोगादिभ्यः स्मर्तुः साधकस्य रक्षां करो-
तीत्यर्थः । अथवा सर्वेषां समयनिष्ठानां समयच्युतिसंभवाद्यनिष्ठेभ्यो रक्षतीति यावत् ।

१. धेय-तस. । २. परम्-ज. । ३. देवि-तक. । ४. नम-तप. । ५. राधि-क. ख. ।
६. प्रियातराजचोरादि-स. ग. । ७. दिक्-क. । ८. करोतीति-स. ग. । ९. गीति-त. ट. ।
१०. 'परि' नास्ति-क. ग. । ११. मणित-ज. घ. । १२. 'आकल्प' नास्ति-क. ग. छ. ।
१३. निपा-स. ज. । १४. एवम्-ड. । १५. 'पुनः' नास्ति-स. ट. ज. । १६. मयोमात्म-
देवतां त्रिपुर-ज. ग. छ. । १७. 'मोक्षं' 'तीत्यर्थः' नास्ति-ज. ग. घ. छ. । १८. हंभावत्त-
ग. ट. । १९. 'स्वेच्छा-चारी' नास्ति-स. ट. ज. । २०. संश्रीहमानः-ज. ग. छ. ।
२१. 'इति' नास्ति-ज. ग. घ. छ. । २२. 'सर्व' 'रक्षतीति यावत्' नास्ति-स. ट. ज. ।

१. सर्वेषामिति । सर्वेषामिति षट्पञ्चस्य संबन्धस्यास्तिष्ठेत्त्वन्वयः । सर्वेषां समयनिष्ठानां
समयच्युतिसंभवादीनि यस्यानिष्ठानि तेषाम्यो रक्षतीति यावत् ।

सर्वविशकरं देवि सर्वश्रेयस्करं परम् ।

सर्वमन्त्रमयं देवि सर्वयोगेश्वरीमयम् ॥ ४७ ॥

सर्वपोठमयं देवि सर्ववैद्यकरं पुनः ।

यत्कृतं व्यर्थं च तस्य सर्वस्य साधकमित्यर्थः । सर्वविशकरं साधकसमी-
हितसर्वविशकरम् । सर्वश्रेयस्करं सर्वस्य श्रेयसः कारकम् । परम् अनुपमम् ।
सर्वमन्त्रमयं पूर्णाहन्तासारत्वात् । सर्वयोगेश्वरीमयं महाशक्त्यधिष्ठानत्वात्,

सर्वानन्दकरं तथेति । सर्वेषामानन्दकरम् । अयमर्थः—ब्रह्मरन्ध्रसहस्राराम्बुजोदरगतमेत-
न्मोक्तृकापीठ^{१३} परमानन्दाभृतपूर्णं शरीरधारनाड्यधिष्ठितानां चतुष्पष्टिलक्षकोटि-
प्रभृतियोगिनीनां सर्वासां कुलदेवीनामधिरतवर्षत्परामृतवर्षधाराप्लावितानां परमसमा-
वेशकरमित्यर्थः । सर्ववैद्यकरं चापीति । शिष्यशक्त्यात्मकं चक्रं प्राणपानात्मनाऽन्तःकरण-
वहिष्करणात्मना चैव प्रविश्य वचनादानगमनोत्सर्गानन्दात्मकं श्रवणस्पर्शनादिकं च
करोतीति यावत् । अथवा वक्ष्याकृष्ट्यादिसर्वकर्मकरं चेत्यर्थः । सर्वकार्यार्थसाधकमिति ।
कार्यं कर्तव्यम् । अर्थः पुरुषार्थः । कर्तव्यतयाऽभिप्रेतपुरुषार्थानां समूहानां साधकमिदं
चक्रमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सर्वविशकरमिति । सर्वेषामावेशकरं सर्वेषां भूतप्रेतपिशाचादीनां दुष्टचेतसां
दर्शनमात्रेणावेशकरं महामयोत्पादनद्वारेण कम्पकरमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्ववैद्यकरं

१. वेद-४. । २. 'सर्वश्रेयस्करं परम्' इत्यतः पूर्वं 'सर्ववैद्यकरम्' इत्यादि 'सर्वार्थसंपुत-
वैद्य' इत्यतः ४८-४९ श्लोकस्यो भागो वर्तते-वाक. ख. ग. से. अ. । ३. 'सर्वयोगेश्वरीमयम्'
इत्यतः पूर्वं 'सर्वतीर्थमयं पुनः' इत्यादि 'सर्वोन्मादकरं देवि' इत्यन्तः ४९-५० श्लोकस्यो भागो
वर्तते-वाक. ख. ग. । ४. चैव-अ. ब. सप्त. घ. । ५. बोध-सक. । ६. परम्-वाग. ब. से. ।
७. मयम्-क. । ८. धम्-क. । ९. गोप्-क. । १०. सर्वानन्दकरमित्यर्थः-क. ग. छ. ।
११. भग्नमातृका-घ. । १२. षोड-क. ग. । १३. पूर-स. घ. इ. ज. । १४. रघारणाद्य-
क. ग. छ. ज. । १५. प्लावितानां-क. ग. छ. । १६. 'च' नास्ति-क. ग. छ. । १७. नविसर्गा-
क. ग. छ. । १८. विषमं करो-क. ग. घ. छ. । १९. नमिति-स. घ. इ. ज. । २०. ध्यमिति-
क. ग. छ. । अर्थसाधनम् अर्थं पुरुषार्थं, तत्साधनम्-घ. । २१. 'इदं' नास्ति-क. ग. घ. छ. ।
२२. 'सर्वेषामावेशकरं' नास्ति-क. ग. छ. ज. ।

सर्वतत्त्वमेयं देवि सर्वाज्ञानिलयं तथा ॥ ४८ ॥
सर्वार्थसंयुतं चैव सर्वज्ञानमयं प्रिये ।

“चतुष्पट्टियंतः” (४१५७) इत्युक्तत्वाच्च । सर्वपीठमयं विश्वकारणोपलब्धि-
स्थानत्वात् । सर्ववेधकरमिति । अयमर्थः—

उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः ।

यो भवेत् स समावेशः सम्यगाणव उच्यते ॥

उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् ।

यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽग्राभिधीयते ॥

अकिञ्चिन्विचिन्तकस्यैव गुरुणा प्रतिबोधितः ।

उत्पद्यते य आवेशः शाम्भवेः स उदाहृतः ॥ (२।२१-२३)

इति श्रीमालिनीविजयोत्तरनिर्णीतदिशा आणवशाक्तशाम्भवसमावेश-
रूपं वेधं करोतीति । सर्वतत्त्वमयं महासंविदाधारत्वात् तदुल्लासितपट्ट-

परमिति । आणवशाक्तशाम्भवप्रकारेण त्रिविधो वेधः । तस्य सर्वस्य कारकमिदं चक्र-
मित्यर्थः । सर्वतत्त्वमयं देवोति । सर्वेषां सर्वज्ञानात्मात्मविद्याशियतत्त्वान्तर्भूतानां समुदाय-
स्वरूपमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वज्ञानप्रदं तथेति । सर्वेषां प्राणिनामन्यः प्रविश्य तत्तच्छ्रोत्रादि-
प्राणान्तेन्द्रियमुखेनात्मशक्त्युपोद्बलितेन शब्दादिगन्धान्तेजानामर्थानां विषयभूतानां
ज्ञानानि तेषां ददात्यनुमदीतुमिच्छयेदं चक्रमित्यर्थः । अथवा सफलशास्त्रतत्त्वज्ञानं
ददातीति सर्वज्ञानप्रदम् । सर्वश्रद्धिप्रदं चेति । सर्वोसामृद्धीनां प्रदं सर्वश्रद्धिप्रदम् ।

१. कर्त-शाक. ल. । २. चापि-सध. । ३. सर्वज्ञानप्रदं-वाग. भ. से. लक.,
सर्वज्ञानात्तयं-ख., सर्वज्ञानमयं-सख. । ४. सर्वस्यसंयुतं-शाक. ल., सर्वसिद्धिप्रदं-वाग. से. सध.,
सर्वश्रद्धिप्रदं चेति-अ. । ५. चापि-सख. । ६. तथा-सध. । ७. ‘चतु...स्थानच’ नास्ति-ल. ।
८. अष्टपीठायिष्ठानत्वात्-ख. । ९. ‘अयमर्थः’ नास्ति-ख. । १०. धित-क. ग. ।
११. बोधतापुरीति-ख. ग. । १२. विद्यानाम्-क. ग. छ. । १३. इयं चक्रम्-क. ग. घ. छ. ।
१४. ज्ञानां विषयानां-क. ग. छ. । १५. गृहीत-क. ल. घ. छ. । १६. ‘इत्यर्थः’ नास्ति-
क. ग. छ. । १७. ‘सर्वज्ञानप्रदम्’ नास्ति-ख. ग. घ. छ. । १८. सिद्धि-ख. घ. इ. अ. ।
१९. सर्वज्ञां सिद्धीनां प्रदं सर्वसिद्धिप्रदम्-ख. ल. नास्ति-क. ग. छ. ।

सर्ववेदमयं देवि सर्वतीर्थमयं पुनः ॥ ४९ ॥

त्रिशतत्वमयम् । सर्वज्ञानिलयम् । आज्ञा शास्त्राणि, तेषां निलयः कोश-
गृहम् । उक्तं च—“श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे” इति । सर्वान्वयोत्पत्तिभूमिमहा-
शक्त्यधिष्ठानमित्यर्थः । सर्वार्थसंयुतं सर्वप्रयोजनसंयुतम् । सर्वज्ञानमयम्
एतदुपासनेन सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्यर्थः । वेदमयं वेदेषु यत्फलं तदत्रेति ।

पुत्रमित्रकलत्रयित्तरत्नगजतुरगपशुदासदासीर्गृहगृहोपकरणगुणवृत्तशौलदाक्षिण्यसौन्दर्य-
विचित्रमूपजादीनामृद्धिमुन्नतिमन्त्रहं ददाति स्मरणमात्रेणैवं चक्रमित्यर्थः । सर्वश्रेयस्करं
परमिति । सर्वेषां श्रेयसां करं सर्वश्रेयस्करम् । योगान्तरायभूतानामर्वाचीनसिद्धयुप-
सिद्धयाख्यश्रेयसां सर्वेषां स्मरणमात्रेण संपादकमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वमन्त्रमयं वेवेति ।
यणाध्यसंभवा ये सप्तकोटिमहामन्त्रास्तेऽपि चिच्छक्त्युल्लासात्मकतामाश्रित्य दीपिताः
सर्वकामफलप्रदा भवेन्तीत्यतः सर्वमन्त्रमयमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वयोगेश्वरीमयमिति ।
गंगनस्वर्गमर्त्यपातालनागाख्यपञ्चस्थलेषु श्रीकण्ठानन्तशङ्करपिङ्गलसादाख्याः पञ्च नाथा
अधिकारिणः । तत्परिमहाश्चतुष्पष्टिलक्षकोटि-द्वाविंशल्लक्षकोटि-पोडशल्लक्षकोटि-अष्ट-
लक्षकोटि-चतुर्लक्षकोटिहाकिन्यादिहाकिन्यन्तपद्भ्योगिन्यंशभूतानां समस्तयोगेश्वरीणां
स्वरूपं समस्तयोगिनीवृन्दयिग्रहमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वपीठमयं वेवेति । सर्वपीठानि
चतुर्पष्टिसंख्याकानि । १ पीठोपपीठसन्दोहोपसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्रपीठेशपीठेशोक्षेत्रपीठ-
षट्पदगणेशादिसहितं सर्वमेवाध्याप्ययोगपीठान्तर्भूतम् । तादृशयोगपीठमयमिदं
चक्रमित्यर्थः । सर्वज्ञानमयं प्रिये ! इति । अकुलकुलकुलकुलकौलशुद्धकौलाख्यकुल-
पञ्चकशास्त्रप्रतिपाद्यतत्त्वज्ञानमयमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वदोषहरं प्रिये ! इति । दोषा

१. वेदमयं—वाक. छ., दीपहरं—वाग. भ. से. । २. यं तथा—छ. । ३. निलयं—ग. ।
४. उपो—ग. । ५. सर्ववेद—स. । ६. ‘गृहं’ नास्ति—क. ख. ग. छ. । ७. ‘आदि’ नास्ति—क. ग. छ. ।
८. ‘धेयसां करं सर्वधेयस्करम्’ नास्ति—क. ग. छ. । ९. ‘सर्वेषां’ नास्ति—क. ग. छ. ।
१०. ‘इदं चक्रमित्यर्थः’ नास्ति—क. ग. छ. । ११. ‘सर्व...मन्त्रमयमिदं चक्रमित्यर्थः’ नास्ति—
ख. छ. । १२. स्वर्गान्तव्या इत्यतः—क. ख. ग. छ. । १३. ‘इदं चक्रं’ नास्ति—क. ग. छ. ।
१४. विषयसंख्यानि—स. छ. ज. । १५. सर्वं वेद्याष्टयोग—स. छ. ज. । १६. मयमित्यर्थः—
क. ग. छ. ।

१. पीठोपपीठसन्दोहोपसन्दोहक्षेत्रोपक्षेत्राणि तन्त्रालोके (१५।८४-९२) तद्दीक्षायां च इष्टव्यानि ।

सर्वव्रतमयं चैवं सर्वमृतमयं तथा ।

सर्वदुःखप्रशमनं सर्वशोकनिवारणम् ॥ ५० ॥

तीर्थमयं गङ्गादिषु यत्पुण्यं तदत्रेति । व्रतमयं कृच्छ्रादिषु यत्फलं तदत्रेति ।
सर्वमृतमयम्^१ । यद्यदनिष्टं तत्तन्मृत्युरूपम्, तस्य सर्वस्य प्रत्यनीकमिदं चक्र-
मित्यर्थः । दुःखप्रशमनम् आध्यात्मिकादिदुःखानां प्रशमनम् । शोकनिवारणम्
द्वयविषयवियोगजानां शोकानां निवारणम् । अयं भावः—सवासनस्य चक्र-
राजस्योपासनेन सर्वविषयसङ्गहेतुभूताज्ञाननिवर्तकमात्मज्ञानमुदेति । यदुप-
निषत्—“सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् । श्रुतं होव मे भगवद्-
दूशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि । तं मा भगवान्
शोकस्य पारं तारयतु” (छा० उ० ७।१।३) इत्युपक्रम्य “स्मृतिलम्भे”
सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकपायाय (देवर्षये नारदाय) तमसस्पारं
दर्शयति भगवान् संनत्कुमारः” (छा० उ० ७।२६।२) इति चोपसंहरति ।

महाहत्यादयस्तां स्मरणमात्रेण नाशयतीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वतीर्थमयं पुनरिति । सर्वासां
शुद्धीनां सर्वतीर्थशब्दोपलक्षितानां स्वरूपमिदं चक्रमित्यर्थः ।

सर्वमृतमयं तथेति । मृत्युपाशपाशितानां सर्वप्राणिनाममृतमयं मृत्युपाशजाल-
भोचनकरमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वदुःखप्रशमनमिति । सर्वेषां मानसानामाधिसंभवानां
दुःखानां प्रशमनमिदं चक्रमित्यर्थः । सर्वशोकनिवारणमिति^१ । सर्वेषां पुत्रमित्रफलप्रादि-
वियोगजानां शोकानां निवारणमिदं चक्रमित्यर्थः ॥ ४७-५० ॥

१. तत्त्व-सख. । २. देवि-सख. । ३. दुष्ट-सघ. । ४. सर्वतीर्थ-ख. । ५. सर्वव्रत-ख. ।
६. यत्पुण्यं-क. । ७. नमिति-क. । ८. सर्वशोक-ख. । ९. तं-ख. । १०. नाशयतीति-क. ग.
घ. छ. । ११. ‘पुनः’ नास्ति-क. ग. घ. छ. । १२. सर्वशुद्धीनां-क. ग. घ. छ. । १३. ‘सर्वं’
नास्ति-ख. ड. ज. । १४. सर्वप्राणिनां नास्ति-क. घ. । १५. ‘इदं चक्रमित्यर्थः’ नास्ति-क.
ग. छ. । १६. ‘सर्वं प्रशमनमिदं चक्रमित्यर्थः’ नास्ति-क. ग. छ. । १७. ‘इति’ नास्ति-क. ग. छ. ।
१८. ‘शोकानां’ नास्ति-क. ग. छ. । १९. ‘इदं चक्रमित्यर्थः’ नास्ति-क. घ. छ. ।

१. “सर्वमृतमयं पञ्चविधयोक्तावहम् । मृतमनिष्टं तन्निवारणमिति केचित्” (से. वृ. ४२) ।

सर्वोन्मादकरं देवि सर्वाह्लादनैकारकम् ।

सर्वदौर्भाग्यशमनं सर्वविघ्ननिवारणम् ॥ ५१ ॥

सर्वसिद्धिकरं चक्रं सर्वाशापरिपूरकम् ।

रौद्राभिचारकोदण्डपरमन्त्रौघमक्षणेम् ॥ ५२ ॥

सर्वोन्मादकरम् । उन्मादो विभ्रमः, लोकोत्तरो विलास इत्यर्थः । सर्वाह्ला-
दनकारकं महानन्दहेतुत्वात् । दौर्भाग्यम् असृष्टहणीयता । विघ्नैः प्रस्तुतहन्ता ।
सिद्धिरणिमाद्या विभूतिः । रौद्रेति । रौद्राः क्रूराः । अभिचारका हिंसितारः ।

सर्वोन्मादकरं वेति । सर्वासां सुन्दरीणां वन्द्यदर्पजन्यप्रेमगर्भोपबृंहितकृत्याकृत्या-
परिह्वानेनोन्मत्तवत् स्वान्मपृत्तानभिज्ञानप्रायः कोऽप्यान्तरो भाव उन्मादः । साधकार्ये
समर्थयुक्तं करोतीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वाह्लादकरं तथेति । सर्वेषामाह्लादकरं सर्वाह्लाद-
करम् । सर्वेषां संसारतापपरितप्तचित्तानां देशिकेन्द्रपादोपसर्पणसंलग्नचक्रविभक्तानां
स्थधिन्यासपरिज्ञानमात्रेण संसारतापप्रशमनद्वारेणाह्लादकरम् आह्लादं जनयतीदं
चक्रमित्यर्थः । सर्वदौर्भाग्यशमनमिति । दौर्भाग्यं दुर्भगत्वं सैकल्लोकपरिहासविषयत्वम् ।
सच्छमयतीदं चक्रमित्यर्थः । सर्वविघ्ननिवारणमिति । सर्वेषां योगान्तरायभूतासां विघ्नानां
निवारणमित्यर्थः । सर्वसिद्धिप्रवर्धनमिति । सर्वासामणिमादीनां सिद्धीनां साधकमिदमित्यर्थः ।
सर्वाशापरिपूरणमिति । सर्वेषां मनोरथानां परिपूरकं सौधकमिदं चक्रमित्यर्थः ।

१. सर्वदोषहर-न सध. । २. वरं तथा-अ., कारणम्-सध. छ. । ३. नास्त्येषा
पट्टति-सध. । ४. विनाशनम्-सध. । ५. प्रलोभयमोहन-सध. । ६. प्रद-वाग, से. अ. सध. ।
७. 'सर्वाशापरिपूरणम्' इत्यतः परम् 'सर्वसौख्यमप्युपययम् । सर्वार्थसाधकं
चक्रं सर्वरसाकरं तथा ॥ सर्वदोषहरं चक्रं सर्वसिद्धिप्रदं तथा । सर्वानन्दमयं देवि नमः चक्रनाम-
कम् ॥' इति द्वौ श्लोकावधिकौ स्त-सध. । ८. 'रौद्राभिचार' इत्यादि 'स्तम्भकरं परम्'
इत्यतः श्लोकद्वयं नास्ति-सध. । ९. कोदण्ड-वाक. ख., कोदण्ड-वाग, से. सध., कोदण्ड-
न. सध. छ. । १०. परमं शिवसंज्ञकम्-सध. । ११. कथं-वाक. ख. ग. । १२. सर्वदो-स. ।
१३. विघ्नप्रस्तुता-क. । १४. तदर्थ-क. ग. छ. । १५. 'सर्वेषां ह्लादकरम्' नास्ति-ग. ।
१६. साधकं-स. छ. । १७. विभाषणां-क. ख. ग. छ. । १८. यतोऽयं-क. ग. छ. ।
१९. साध-ग. छ. । २०. तोषय-क. ग. छ. । २१. सर्वतो-क. ग. छ., सर्वतो-छ. ।
२२. 'इदं' नास्ति-क. ख. ग. छ. । २३. 'साधकमिदं चक्रमित्यर्थः' नास्ति-क. ग. छ. ।

परसिद्ध्याकर्षणं च पराज्ञाकर्षणं तथा ।

परसैन्यस्तम्भकरं परविज्ञानमोहनम् ॥ ५३ ॥

परचक्रस्तम्भकरं शस्त्रस्तम्भकरं परम् ।

महार्चमत्कारकरं महाबुद्धिप्रवर्तकम् ॥ ५४ ॥

अत एवोद्गुण्डा उन्मांगीः । परे शत्रवः । तेषां मन्त्रौघो मन्त्रराशिः । तस्य भक्षणम् । अक्रमोपासकानामयथादेवताज्ञानानां मन्त्रग्रामघस्मरमिदं चक्रमिति भावः । महाचमत्कारकरम् । 'अनेङ्गमूकानामपि हस्तमस्तकसंयोगात्

रीतिभिचारकोद्गुण्डपरमन्त्रौघभक्षणमिति । परैः शत्रुभिः साधकध्वंसमाशंसमानैरभिचाराय प्रयुक्ता ये मन्त्रास्ते^१ रौद्रा निर्घृणाः, वृहन्डा नृशंसाः, तान् मैत्रान् भक्षयति तत्सामर्थ्य-मुपसंहरतीदं चक्रमित्यर्थः ॥ ५१-५२ ॥

परसिद्धपाकर्षणं चेति । पराः प्रतिस्पर्द्धिनो ये सिद्धाः शत्रवं गता भारणादिक्रियानिपुणाः क्षुद्रसिद्धिसम्पन्नास्तेषां सिद्धिं साधकेन स्वचक्रमध्यस्थिततया चिन्तितां सामाकर्षयतीदं चक्रमित्यर्थः । पराज्ञाकर्षणं तथेति । परेषामन्येषां प्रतिस्पर्द्धिनामाज्ञां निमग्नानुग्रहकरीमपि चक्रवैधानरपरितोषतया चिन्तितामाकर्षयतीदं चक्रमित्यर्थः ।^२ पर-स्तम्भस्तम्भकरमिति । परेषां शत्रूणां सैन्यं स्तम्भयतीदं चक्रमित्यर्थः । स्तम्भनप्रकारश्च प्रयोगप्रकरणे तद्वक्षसरे भणितव्यः । परविज्ञानमोहनमिति । परेषामन्येषां विज्ञानं तस्य मोहनं तस्य प्रमोपैकरं चक्रमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

१. ज्ञा-सघ. । २. कं च-वाक. ख. ग. । ३. ज्ञानवि-सघ. । ४. वधत्र-वाक. ख. ।
५. कं च-वाक. ख., नं च-सघ. । ६. नकं-वाक. ख. ग. । ७. तथा-से. ।
८. महत्कार-वाग. । ९. भुक्ति-वाक. ख. ग., भक्ति-अ. सघ., भुक्ति-सक. । १०. वष-सख. ।
११. अप्ये भावः-अक. चक्रमिति-ख. । १२. 'ते' नास्ति-क. ग. घ. छ. ज. । १३. 'मन्त्रान्' नास्ति-क. ग. छ. । १४. जयति-क. ग. छ. । १५. उपहरतीत्यर्थः-क. ग., उपहन्तीत्यर्थः-छ. ।
१६. चिन्तितानां कर्ष-क. ग. घ. छ. । १७. तप्ता या चिन्तिता ता-ख. ड. ज. । १८. 'पर' स्तम्भयतीदं चक्रमित्यर्थः नास्ति-ख. । १९. ज्ञानस्य-क. ग. छ. । २०. चक्रमिति-क. ग. छ. ।

१. अनेङ्गमूकानामपीति । "मणवत्पादैरनेङ्गमूकेभ्यो लघुचर्चितोवृद्धं हस्तमस्तकसंयोग-महिम्नाऽप्यावि" (सकमौघरा, पृ. २८१) ।

२. प्रयोगप्रकरण इति । द्वितीये प्रयोगाख्ये पटले ६७ इत्यादिश्लोकेषु स्तम्भनप्रकारो दृश्यते ।

[महावाणीकरं देवि महासौभाग्यदायकम् ।
 महावज्रकरं देवि महासौभाग्यदायकम् ॥]
 महाज्वरहरं देवि महाविपहरं परम् ।
 महामृत्युप्रशमनं महाभयविनाशकम् ॥ ५५ ॥

सारस्वताद्यावेशकरमित्यर्थः । महाबुद्धिप्रवर्तकम् अन्युत्पन्नानामपि वेदशास्त्रा-
 द्युपन्यासकरम् । महावाणीकरम् अशिक्षितैकपदप्रयोगनिपुणानामपि महा-
 काव्यकर्तृताकरमित्यर्थः । महासौभाग्यं सर्वस्पृहणीयता । महाज्वरोऽप्यभिचा-
 रादिकृतः । महामृत्युः कालप्राप्तः । महाभयं दैहप्रमातृता । तदुक्त क्षेमेन्द्रेण
 गीतानिष्यन्द—

तावद् व्याघ्रभयं नृपानलभयं वेतालकृत्याभयं
 शून्यारण्यभयं महाशनिभयं दुःस्वप्नशङ्काभयम् ।
 वातोत्पातभयं ग्रहज्वरभयं क्षुब्धाब्धिबेलाभयं
 वैराग्येण न यावदेव गलितः कायाभिमानभ्रमः ॥ इति ।

परमस्तम्भकरमिति । परेषां स्वधिपरीतानां विषयान्तरादागतानां राक्षां चक्रं
 स्तम्भयतीदं चक्रमित्यर्थः । शूलस्तम्भकरमिति । परैः शत्रुभिः प्रयुक्तानि शस्त्राणि स्तम्भ-
 यति, यथा साधकस्य यौधकानि न भवन्ति तथा करोतीदं चक्रमित्यर्थः । महाचम-
 स्कारमिति । महाचमत्कारा उड्डीनादयो हृदिति लोकोनां बहुमानहेतवः प्रयोग-
 विरोधाः, तेषां सम्पादनैर्देवं चक्रमित्यर्थः । अथवा महत्या परायास्त्रिपुरायाश्चमत्कारोऽ-
 नुभयः, शक्तिस्त्वपरितानमिति यावत् । महामुक्तिप्रवर्तकमिति । ह्रीं ह्रीं देवरादि-
 भुवनेष्वधिकारितया स्थितिर्महामुक्तिस्तत्सम्पादकमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

१ एषा पङ्क्तिः ने. वाग. च. विहायान्यत्र न दृश्यते । २. सौख्यप्र-वाग. से. । ३. तथा-वाग.
 से. गप. । ४. अप-वाग. । ५. विनाशनम्-वाग. ल., निवारणम्-वाग. से. । 'सौभाग्यदाय-
 क' इत्यादि 'स्तम्भकर परम्' इत्यन्तं श्लोकोऽप्यत्र वर्तते-गप. । ६. सप्तवर्तकम्-ल. । ७. 'देह-
 नाशित-क. ल. । ८. एतदुक्तं-क. । ९. घना-ल. ग. । १०. 'इत्यर्थः' नास्ति-क. ग. ।
 ११. गपराणि-क. ग. ल. । १२. बन्धनानि-छ., साधकानि भवन्ति-घ. । १३. लोहवर्तना-
 क. ग. ह. ज. । १४. करमिदं-घ. । १५. भक्ति-क. ग. ल. । १६. समस्तगुणरादि-घ. ।

महावश्यकरं देवि महावेधकरं परम् ।

महापुरक्षोभकरं महासुखशुभप्रदम् ॥ ५६ ॥

महालक्ष्मीमयं देवि महामौङ्गल्यदायकम् ।

महावश्यकरं राजोवंस्यादीनामपि । महावेधकरं पर्वतगजादीनामपि । महापुर-
क्षोभकरं साँघकेन्द्रे प्रविष्टे द्वारवतीन्द्रप्रस्यमयुरादिषु कृष्णामिगमने यया,
यया वा देवदारुनादिषु परमेश्वरप्रवेशे । महासुखशुभप्रदम् । महासुखं
महाशुभमिति । महासुखम् अरुत्रिमाहंपरामर्शः । महाशुभं विश्वदेहिविलयः ।
महालक्ष्मीमयम् । शिवशक्तिसामरस्यरूपं महाविकासमयमित्यर्थः । महा-

महावश्यकरं देवीनि । समस्तलोकपशुदुरमित्यर्थः । महासौभाग्यदायकमिति ।
समस्तसुन्दरीमल्लभसम्पादकमित्यर्थः । महाश्वरहरं वेधीति । महतां पशुधिकादीनां
व्यराणां नाशकरमिति यावत् । महाविषहरं परमिति । महतामत्युपाणानैपि विषाणा-
मपहारकमिति यावत् । महामृत्युप्रशमनमिति । केनचिदोपेणाकालसम्भवानामपि मृत्यूनां
नाशकरमित्यर्थः । अथवा फालमृत्यूनां नाशकरं भवति । महाभयविनाशकमिति ।
राज्यौरादिनिमित्तानामपि भयानां नाशकरमित्यर्थः ।

महापुरक्षोभकरमिति । महतामिन्द्रचन्द्रौदिपुराणानामपि क्षोभकरम्, किमुताल्प-
विभवानां भूषणसंस्थितानामिति यावत् । महासुखशुभप्रदमिति । समस्तकैरणोत्सास-

१. एषा इक्तिः से. सघ. ऋ. विहृम्यत्र न दृश्यते । २. पुनः-सघ. ।
३. मुक्तिप्रवर्तनम्-सरु. शुभसुख-सल. । ४. करं-सल. । ५. मङ्गल्य-राक. ल. ग. ।
मङ्गल-अ. सल. । ६. राजपद्या-क. । ७. साधरे-ग. । ८. 'महासुखं महाशुभमिति'
नास्ति-ल. । ९. 'महाशुभं-परामर्शः' नास्ति-ल. ग. । १०. समस्तवश्यकर-क. ग. घ. ।
११. 'अपि विषाणां' नास्ति-क. ग. छ. । १२. 'अथवा कालमृत्यूनां नाशकरं भवति' नास्ति-
ल. ड. । १३. 'भयानां' नास्ति-क. ल. ग. छ. । १४. नाशकम्-क. ल. ग. छ. ।
१५. इतः पूर्वम्-पौष्टिकादिविशेषफलदम् । भीहृमनेन दर्शयतीति भावः । सर्वतुल्यैः सर्वफलैः
सर्वपुष्पैरपि प्रिये । विहाय मारणोक्तानि फलपुष्पाणि सुवते ॥ यो जुहोति. स वै सर्व-
सम्पदामालयो भवेद् । अधिकः पाठः-क. छ. । १६. 'आदि' नास्ति-क. ग. घ. छ. ।
१७. विभाषा-ल. ड. । १८. मूलोक्त्य-क. ग. छ. । १९. 'यावत्' नास्ति-क. ग. छ. ।
२०. कारणो-क. ग. घ. छ. ।

महाप्रभावसंयुक्तं महापातकनाशनम् ॥ ५७ ॥

एवमेतस्य चक्रस्य प्रभावो वर्णितुं मया ।

न शक्यते महादेवि कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५८ ॥

माङ्गल्यदायकम् । महामाङ्गल्यं द्वैतग्रामधिकारः । महाप्रभावं सदाशिवा-
दिकं यद्वलम् । महापातकं शिवात्मभेदपरामर्शः । तदुक्तं भट्टगङ्गाधरेण—

आत्मेशजगतां भेद^१ यो नरः कुस्तेऽमतिः ।

स महापातकी सत्यं पातकस्य महत्त्वतः ॥ इति ।

किं बहुना, चक्रराजवर्णनं कर्तुंमशक्यमित्याह—एवमेतस्येति । अयंवादा-
शङ्का न कार्या । तदुक्तं श्रीत्रिशिकाशासने—

संकोचयशाद् मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तरालकुहरस्फुरितमहायोगपीठपीठिकासु समुल्लसिता-
कारपरापरलिङ्गमहाहृदनिमग्नमनोमहावारणानां महायोगिनां यदनुभवसुखं तदेव शुभं
प्रकाशयति । तैस्तुल्यं ददातीति यावत् । उक्तं च श्रीमतशास्त्रे —

^२यत्र यत्र मनस्तुष्टिस्तत्र तत्रैव धारयेत् ।

तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रकाशते ॥

अथवा शुभं शोभनं सत्संपादकमित्यर्थः । महालक्ष्मीमयं देवीति । महालक्ष्मी राग्यादि-
लाभस्तं ददातीत्यर्थः । महामङ्गलदायकमिति । महाभ्युदयपरेस्मरप्रदायकमिति यावत् ।
महाप्रभावसंयुक्तमिति । महासामर्थ्यं ददातीत्यर्थः । महापातकनाशनमिति । प्राकृतानां ये
ये पातका न ते कुलमार्गवैतिनां महापातकाः, किन्तु ^३वीरहत्यादयोऽन्ये महापातकाः
पञ्च । तेषामपि नोशकरमिदं चक्रमित्यर्थः ॥ ५५-५७ ॥

१. वर्णितो-जे. । २. उक्तं-क. । ३. भेदे-क. ख. । ४. ते मतिम्-ब. ख. ।

५. यत्तु-ग. । ६. 'अयंवादा' 'नार्हति ॥ इति' नास्ति-क. ख. । ७. विलोलकमल-ख. इ. ज. ।

८. 'स्फुरित' नास्ति-क. ख. ग. छ. । ९. 'पीठ' नास्ति-क. ग. छ. । १०. पिङ्गल-ख.

इ. ज. । ११. 'महा' नास्ति-ख. इ. ज. । १२. प्रकाशयते-ग. प्रकाशयतीति-प्र. ।

१३. 'तत्सुखं' 'शोभनं' नास्ति-ख. इ. ज. । १४. पारम्पर्यं-ब. । १५. संबन्धिना-क. ग. छ. ।

१६. महान्तः-घ. ख. । १७. नाशकमित्यर्थः-ब. ग. घ. छ. ।

१. एव श्लोकः स्वयमेव पाठभेदेन साह विज्ञानभैरवे (श्लो. ७४) उपलभ्यते ।

२. वीरहत्या इति । "वीरहत्या कृपापानं वीरपत्न्योन्निवेक्षणम् । वीरहत्यापहर्षणं सत्ययोगप्र

नार्थवादादिशङ्का च वाक्ये माहेश्वरे भवेत् ।

अबुद्धिपूर्वं हि तथा संस्थिते सततं भवेत् ॥

अनवच्छिन्नविज्ञानवैश्वरूप्यमुनिभरः ।

शास्त्रात्मना स्थितो देवो मिथ्यात्वं कापि नाहंति ॥ इति ॥ ४५-५८ ॥

एवमेतत्प्रेत्यारभ्य कल्पकोटिशतैरपीत्यन्तस्यायमर्थः—एवंप्रभावस्यास्य महाचक्रस्य प्रभावो वर्णयितुं मया न शक्यते । बहुकालं वर्णयता मयापीति यावत् ॥ ५८ ॥

अथ च (च) क्रस्तुत्यां (महा) मोहो नादिपदेन भूलस्वामिन्या नवचक्रनामसंकेतः कृत इति । तदुक्तं वामकोचरत्नने—

मैलोचयमोहनं चक्रं सर्वाशापरिपूरकम् ।

सर्वसंभोगमं देवि सर्वसौभाग्यदायकम् ॥

सर्वार्यसाधकं चक्रं सर्वरक्षाकरं तथा ।

सर्वरोगहर चक्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥

सर्वानन्दमयं चापि नवमं सुरसुन्दरि । इति ।

१ एतद्वाह्यगतमिति । एतस्य चतुर्दशारचक्रस्य चहिरष्टदलं पद्मं समालिखेत् । तद्वाह्यतस्तस्याष्टारपद्मस्य बाह्यतोऽपि षोडशारं पद्मं रचयेत् । परिवेयो वृत्तत्रयम् । चतुरिति चतुरभम् । चतुर्दशारोपशोभितमित्यर्थः ॥ ४०-४१ ॥

अस्ति चात्र प्रमेयांतरविषयो ह्येष चक्रसंबन्धः । तदुक्तं श्रीमन्नराज्ञे—

अष्टापदे चाष्टदले गदा चाष्टसु सर्वदा । अष्टापदकपदव्या (वि) पी । स गुरुर्भरवागमे ।

वृत्तद्वये चतुद्वरे । चतुरभत्रये त्रये । गणेशादिपदव्या (वि) पी । स गुरुर्भरवागमे ॥

षोडशापारचक्रस्य षोडशस्वरवाचकः । षोडशान्तकलाधारी स गुरुर्भरवागमे ॥

१. 'बहुकालं वर्णयता मयापि' नास्ति—क. ग. छ. । २. 'तद्वाह्यत' 'मित्यर्थः' इत्यस्य स्थाने 'तद्वाह्ये' षोडशदलं पद्मं परिवेयरूपेण वृत्तत्रयं द्वारोपशोभितं चतुर्दशारोपशोभित-मित्यर्थः' इति पाठः—ख. ड. झ. । ३. द्वारोपशोभितमिति यावत्—क. ग. छ. । ४. भीतन्नराज्ञे—ख. । ५. अष्टापदकेसरवापि—ड. । ६. त्रये—झ. । ७. लये—ड. । ८. स्यापि—ड. । ९. वाचन—ड. । १०. धारे—ड. ।

पञ्चमः ॥ महापातकमित्युक्तं कौत्तिकाना कुलान्वये ॥ (कुलान्वये, ११।७०) । मनुस्मृतौ तु—

"ब्रह्महत्या मुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महाग्नौ पातकान्याहुः संसर्पश्चापि तैः सह ॥"

(११।५५) इति पञ्च महापातकानि परिगणितानि ।

१. 'एतद्वाह्यगतम्' इत्यादि 'शोभितम्' इत्यन्तं पद्विचित्रं ते. ऋ. ४०-४१ इलोकत्वेन स्यापितं पूर्वमेव व्याख्यातम् । अर्थरत्नावल्यां तदत्र व्याख्यायते ।

अष्टानामष्टधाह्यः पदव्यक्तिक्रमेण यः । इति मध्याष्टकं वेति स, गुरुर्भरवागमे ॥
 चतुर्दशपदान्तस्वश्रुतुर्दशविराजितः । (नञ्? न च) चतुर्दशभिन्वूनैः स गुरुर्भरवागमे ॥
 दशाया दशागर्भन्तिविचित्ररचनोज्ज्वलः । दशामुष्पिपदान्तस्थः स गुरुर्भरवागमे ॥
 दशकोलिश्वरो धीमान् दशदिग् दशभरवः । दशाभ्यमेधमभ्यस्वः ॥ गुरुर्भरवागमे ॥
 अष्टधा स्फुरते सामुर्वशिन्याविभिरष्टधा । वेति तां यन्त्रचक्रस्थां ॥ गुरुर्भरवागमे ॥
 चतुर्धा कमविताने चतुर्धा सन्ततो मया । यः समाकोशैचण्डेशः स गुरुर्भरवागमे ॥ इति ।
 इदमेव चक्रमान्तरोक्तस्य सूत्रपातदशायां श्रीवामकेश्वरसूत्रे प्रतिपादितम् ॥ तत्प्रकारं
 यथा तथा वक्ष्ये—

अयात. संप्रवक्ष्यामि चैकसंकेतनिर्णयम् । तदर्थं देवि कुर्वीत त्रिहस्तं । मण्डलोत्तमम् ॥
 अस्य द्वायां तृतीयेन कर्णिका चैकलाञ्छिता । पञ्चद्वयं चतुर्दशं चतुरं चैकभागकम् ॥
 ब्रह्मस्थानं ततः कृत्वा कर्णिकामूमिमध्यमे । चतुर्विंशत्यङ्गुलेन ब्रह्मस्थानं महेश्वरि ॥
 भ्रामयेद् वृत्तरूपेण मण्डलं सप्तमपालिखेत् । तस्मिन् वृत्ते महादेवि ब्रह्मसूत्रं निपातयेत् ॥
 प्राक्प्रत्यगायत देवि सम्यक् प्राचीविधानतः । तस्मिन् सूत्रे महादेवि नवधा लाञ्छनं पठेत् ॥
 षट् षट् पञ्च त्रयस्त्रिंशं चतुश्च त्रयमेव च । षट् षट् षडङ्गुलेनैव दशभोगानलाञ्छितान् ॥
 याम्यसौम्यायतं दद्यात् सूत्राणां नव लाञ्छने । नवधा पातिते सूत्रे पार्श्वयोः भयोरपि ॥
 'अङ्गुलानि' क्रमेणैव मार्जयेत् परमेश्वरि । भ्रमणं सप्तमं चैव तृतीयं चैव चन्द्रितम् ॥
 प्रथमे नवमे चैव पार्श्वयोः भयोरपि । त्रीणि त्रीण्यङ्गुलान्यत्र 'मार्जयेदुभयोरपि' ॥
 पञ्च पञ्चाङ्गुलं मार्ज्यं षष्ठे चैव चतुर्थयोः । उभयोः पार्श्वयोर्मार्ज्यं चोडशापोडशाङ्गुलम् ॥
 पञ्चमस्योभये पार्श्वे मार्जयेत् चोडशाङ्गुलम् । एवं संमार्जयेद् देवि समक्षेत्रं च कर्णिका (यु) ॥
 सर्वसूत्राणि पार्श्वौ द्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । योजयेत् ऋगस्तस्मिन् सप्तमं च तृतीययोः ॥
 योजयेदुभयोः पार्श्वौ तृष्टिनिष्ठं महेश्वरि । पञ्चशक्तिचतुर्विंशतद्विकारसमन्वितम् ॥
 द्वितीयेत्यङ्गुलोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । नैवेद्यं योजयेद् देवि नवमं प्रथमे पुतम् ॥
 नवमस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । द्वितीयस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
 योग्येदष्टमे देवि अष्टमं च द्वितीयके । अष्टमस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
 चतुर्थस्य द्वयोः षष्ठे ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । पञ्चमस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
 षष्ठस्य द्वयोः पार्श्वौ ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । पञ्चशक्तिचतुर्विंशतद्विकारेवमेव तु योजयेत् ॥
 इति सप्तद्विपते चक्र कर्णिकान्तर्गतं सप्तम् । पूर्वभागे पञ्चशक्तिः पश्चादङ्घ्रिभृतुः त्रये ॥

अथातः 'संप्रवक्ष्यामि त्रिपुराचक्रमन्यथा ।

तदर्थं देवि कुर्वीत त्रिहस्तं मण्डलोत्तमम् ॥ ५९ ॥

अथात इत्यादिसूत्रसप्तदशकेन पुनरपि प्रकारान्तरेण चक्रराजविन्यास-
माह । अन्यथा "शक्त्या शक्तिम्" (११२९) इत्युक्तक्रमात् । तदर्थं
चक्रराजविन्यासायम् । त्रिहस्तं 'मण्डलोत्तममिति' चक्रराजविन्यासाय
स्वीकृतं क्षेत्रमुच्यते । तत् त्रिहस्तं कुर्यात् । त्रिहस्तशब्देन समानं श्रवयव-

विपरीतं तु वक्ष्यामि पश्चिमं पञ्चशक्तिकम् । चतुर्वह्निः पुरस्तात् स द्वितीयं शृणु प्रिये ॥
। तत्तमं भ्रमये योगं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । अष्टमं च द्वितीयेन ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
। प्रथमं नवमं योगं नवमे प्रथमे युतम् । द्वितीयं चाष्टमे योगं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
। अष्टमं च द्वितीयेन ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । षष्ठं चैव चतुर्थेन ब्रह्मसूत्रेण संगतम् ॥
। चतुर्थं सप्तमे योगं ब्रह्मसूत्रेण संगतम् । विपरीतमेवमेवं तु ययोक्तं परमेश्वरि ॥
पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंमयः । तत्रैकमष्टमं । मध्ये द्विद्वारं चतुर्वह्निः ॥
चतुर्वह्नि ईशान्द्रमष्टावेकं । महेश्वरि । सृष्टिसंहारयोगेन शक्तिस्थानान्यनुक्रमात् ॥
स्थितानि त्रिपुराचक्रे यद्विषयं भवेत् । बहिः पेषद्वयं कुर्यादष्टयोदशकच्छदम् ॥
गुणवृत्तं ततः कुर्याच्चतुरर्थं च तद्वह्निः । चतुरर्थं ततः कुर्यात् कुर्याद् द्वारचतुष्टयम् ॥
चतुष्कोणसमायुक्तमेवं स्मार्यचक्रमुत्तमम् । रक्तेन रजसापूर्वं चक्रं शुक्लोच्चरं रजितम् ॥ इति ।

अन्यत्रचाश्रितगतात्तत्त्वं चक्रम्—

१. चक्रं ईशान्द्रमष्टावेकं वामाश्रये ये भ्रमा
। कयेष्टेयं यदिदं पुरन्दरपुरे देवास्तुष्टं बहिः ।
। योऽयं शक्तिरत्नकोणनिबद्धो रौद्रोयमित्यामृशान्
। योऽर्चाधारमकृत्रिमं कलयते मातः स ते पुत्रकः ॥

मृष्टपादिप्रविभागेन धामत्रयाख्यप्रमेयमपि निर्दिष्टं द्रष्टव्यम् ।

१. 'अपातः' इत्यादि 'चक्रमुत्तमम्' इत्यन्ताः सप्तदश श्लोकाः ऋ. से. विहाय द्रष्टव्ये न
रहन्ति । २. चक्रमिदं न निर्णयम्—वाक. ल. । ३. इत्यादिसूत्रसप्तदशकेन—क. इत्येकारादशकेन—ल. ।
४. इत्युक्तक्रमात्—क., इत्युक्तक्रमात्—ल. । ५. मानं—क., सामान्य—ल. । ६. भ्रमणं—ड. ।
७. षष्ठं—ड. ज. । ८. इन्द्रमष्टावेकमेव—ल. ड., युताष्टावेकं—ज. । ९. परं—ड. ।

१. एष श्लोको वामेश्वरीमतविहारेणैव (पृ. ३९) दृश्यते ।

अस्य कार्या तृतीयेन कर्णिका चक्रलाङ्घिता ।

पद्मद्वयं द्वितीयेन चतुरस्रं च शेषतः ॥ ६० ॥

ब्रह्मसूत्रं पुरा दत्त्वा कर्णिकाभूमिमध्यतः ।

याम्यसौम्यायतं दद्यात्तत्रस्थं सूत्रसप्तकम् ॥ ६१ ॥

तुर्पसूत्रं ततो लुप्त्याद् मध्यांशः स्याद् द्विभागशः ।

तृतीयपञ्चमौ नौगमूपांशौ द्वयंशवर्जितौ ॥ ६२ ॥

कतामात्रमुच्यते । अमुमेवार्थं स्फुटीकरोति—अस्येत्यादिना । अयमर्थः—स्वीकृतस्य क्षेत्रस्य भागेनैकेन कर्णिकां भागेन पद्मद्वयं भागेन चतुरस्रं च कुर्यादिति । ब्रह्मसूत्रं प्राक्प्रत्यगायत मध्यतो निहितं सूत्रम् । पुरा प्रथमम् । कर्णिकाभूमिमध्यतः तच्चक्रराजविन्यासाय स्वीकृतस्य श्रवणवस्व क्षेत्रस्य मध्यतः कर्णिकालाभाय विरचितस्य वृत्तस्य मध्ये । याम्यसौम्यायतं दक्षिणोत्तरायतम् । तत्रस्थं वृत्तस्थम् । सूत्रसप्तकं सूत्राणां सप्तकम् । अयमत्र प्रकारः—प्रथमं प्राक्प्रत्यगायतब्रह्मसूत्रावलम्बनेन

प्राक् सूत्रं प्रथमं निधाय विदधीतार्धेन तस्याङ्कितं

मध्ये मत्स्ययुगं दिशोरमलघीः कीनाशवित्तेशयोः ।

ताभ्यां सूत्रमभिप्रसार्य चतुरः कोणांस्ततो लाञ्छयेत्

क्षेत्रं स्याच्चतुरस्रमत्र जनयेदन्यानि कुण्डान्यपि ॥

(त्रि. सा. ९।५)

इत्यभियुक्तोक्तस्थित्या समचतुरथ्योत्पादनानन्तरं त्रिभागीकृते क्षेत्रे मध्यतः कर्णिकावृत्तं विरच्य तत्र दक्षिणोत्तरायतं समकोष्ठं सूत्रसप्तकं पूर्वादिक्रमेण दद्यादिति । तुर्पसूत्रं प्रसृतेषु सप्तसु सूत्रेषु मध्ये पूर्वतश्चतुर्थं सूत्रं

१. तस्य कुर्यात् त्रिभागेन कर्णिकां चक्रलाङ्घिताम् । पद्मद्वयं तदर्थेन द्वारक्षेत्रं च तत्सप्तकम् ॥—वाक. ल. । २. अयम—वाक. ल. से., अयम—वाग. । ३. लुप्त्या—वाक. ल., लुप्ते—वाग. से. । ४. द्विभागिकः—वाक. ल., द्विभागतः—वाग. से. । ५. भागीकृत्या अंश—वाक. ल. । ६. अं लक्ष्यते—क. । ७. 'क्षेत्रस्य' नास्ति—ल. । ८. भागाय—क. घ. । ९. सूत्रनिधाना—ग. । १०. दक्षिणोत्तर—क. । ११. सूत्रं—ल. । १२. कर्णिका—ल. । १३. 'वृत्तं' नास्ति—ल. । १४. स्तिः क—क. घ. । १५. 'इति' नास्ति—क. । १६. आदितुर्प—क. । १७. 'मध्ये' नास्ति—क. ल. ।

तेन मानेन सप्तैव वीथ्यस्तन्त्रेषु मध्यमम् ।

तृतीयस्य द्वितीयस्य चौथ्यसूत्रस्य चान्तयोः ॥ ६३ ॥

प्रसारयेदधोऽधःस्थं ततः सूत्रद्वयैद्वयम् ।

भौमे सप्तमके सूत्रे ब्रह्मस्थाने च संगतम् ॥ ६४ ॥

सुप्यात् मार्जयेत् । मध्यांशः स्याद् द्विभागश्च इति । तुर्यसूत्रमार्जने कृते मध्यतः कोष्ठद्वयमेकभागो भवतीत्यर्थः । पुनरपि मध्यमभागस्य किञ्चिद्विकसितामाह—
तृतीयेति । तृतीयपञ्चमौ । भागाविति पूर्यम् । नागभूपांशौ अष्टांशपोडशांशौ । द्वयंशवर्जितौ द्वयेनांशेन वर्जितौ । कुर्यादित्यध्याहार्यम् । अयमर्थः—अष्टा पोडशांशौ च विभक्तौ तृतीयपञ्चमौ भागावेकेनांशेन किञ्चिद्भस्वीकुर्यादिति । तेनेति । तेन मानेन परित्यक्तांशद्वयेन मध्यभागमार्जिततुर्यसूत्रमेकीकृतं महामध्यकोष्ठं पुनश्च विवर्धयेत् पुनरपि विकसितं कुर्यात् । तृतीयपञ्चमौ भागौ किञ्चिद्विकसितौ कुर्यादित्यर्थादायातम् । तृतीयस्येत्यधोऽधः पूर्वतः पश्चिमाधः त्र्यश्वत्रयमाह । तृतीयस्येत्यनेनान्वितोऽन्त्यश्वद्वयः पर्यन्तवचनः ।

१. भागेन च पुनर्मध्यभागं विवर्धयेत्—वाक. ल. । २. आदि—वाक. ल. ग., त्वाद्य—से. । ३. द्वयं—वाक. ल. ग. । ४. अमे—वाक. ल. । ५. भवेति—ल. । ६. द्विकसितभाग—क., विभाग—क. । ७. 'विति'... 'द्वित्यध्या' नास्ति—ग. । ८. कुर्यान्नाय—क. । ९. येनांशेन—क. । १०. पोडशांशौ—न. । ११. 'विभक्तौ'... 'भागा' नास्ति—ग. । १२. वेकांशेन वर्जितौ कुर्यादिति—क., द्वयंशवर्जितौ द्वयेनांशेन वर्जितौ—ग. । १३. त्वयतेनांश—क. ग. । १४. पञ्चमभागमार्जित-
तुरीय—ग., 'मध्यभाग'—'मध्यभाग' इत्यस्य स्थाने 'मध्यमं मध्यममाह'—तृतीयस्येति ।
अनेनाम्यितोऽन्त्यश्वद्वयः इति पाठः—ल. । १५. 'मध्य' नास्ति—ग. । १६. त्वयं पदेन—क. । १७. अश्व—क. ।

१. "द्वाम्यामंशाम्यायु" (पृ. ४५) इति सेतुबन्धे ।

२. एकेनांशेनेति । अष्टस्यैकः पोडशसु चैक इति प्रत्येकमेकैकेन, संभूय द्वाम्यामंशाम्यायुं वर्जिताविभो भागौ कुर्यादित्यभिप्रायः ।

३. "यत् तृतीयपोर्याशाष्टके पञ्चमवीथ्योऽष्टांशपोडशांशके च द्वौ द्वावंशौ पार्थक्येन ध्रुवोऽर्क्यादिति ध्यास्यानं तत्तन्वान्तरेण नृयो विसंवादापत्तेरुपेक्षितम्" (से. पृ. ४६) ।

४. "अन्ये त्वन्तशब्दस्तृतीयस्येत्यनेनान्वयदशायां प्रान्तपरः । द्वितीयाद्याम्यामन्वयदशायां समीपपर इत्याहुः" (से. पृ. ४६) ।

आपञ्चमादधःस्थानां त्रयाणां चान्ततो नयेत् । १ .

भौमे प्राथमिके सूत्रे विश्रान्तं च तृतीयके ॥ ६५ ॥

सूत्रद्वयचान्ध[तस्तु] श्र्यस्त्राण्येवं भवन्ति पट् १ । १ .

चतुर्दशारं-देवेति दशारं-चात्र सिद्ध्यति ॥ ६६ ॥

द्वितीयस्य चाद्यस्य चेत्येताभ्यामन्तशब्दः समीपवचनः । १ . आस्फालनीयसूत्र-
मर्मानुगुणस्थान इत्यर्थः । त्रयस्थाने एकभागीकृतस्य महामध्यकोऽस्य पुन-
विकासरूपस्य प्रतिष्ठीकृतस्य, पश्चिमतः परित्यक्तब्रह्माश्रयाद वहिर्यवैकमात्रे ।
अयमर्थः—प्रसृतेषु सप्तसूत्रेषु मध्ये पूर्वतस्तृतीयद्वितीयाद्यसूत्राणां त्रयाणां
मन्त्रेषु सूत्राभ्यावध्य ब्रह्मसूत्रपश्चिमाग्रभ्रमरेखायां तदनन्तरस्थसप्तसूत्र-
मध्यभागे महोपह्वरब्रह्मस्थाने च सूत्रद्वयाग्राणि यथा भवन्ति, तथा प्रसार-
येदिति । आपञ्चमेत्यर्धपद्यं पश्चिमतः पूर्वाग्रं श्र्यश्रत्रयमाह । अयमर्थः—
प्रसृतेषु सूत्रेषु मध्ये पूर्वतः पञ्चमसूत्रमारभ्य पश्चिमतोऽवस्थितानां त्रयाणां
सूत्राणां पूर्वदलेषु सूत्राभ्यावध्य ब्रह्मसूत्रप्रागग्रभ्रमरेखायां तदनन्तरस्थप्रथम-
सूत्रमध्यभागे तदनन्तरस्थतृतीयसूत्रमध्यभागे च सूत्राग्राणि यथा भवन्ति
तथा प्रसारयेदिति । एवं कृते श्र्यश्रपट्कं संपद्यते । आद्या शक्तिराद्यं वह्नि-
पुंरं च कर्णिकाभ्रमसंश्लेषोति चक्रराजस्येयं महोपनिषत् । शैक्त्या-शक्ति-

१. एषा पट्टिर्न दृश्यते—वाक. ख. । २. द्वयं चान्यत्—वाक. ख. ग. । ३. चतु-

र्दशारमित्येवं दशारं च प्रतिष्ठयति—वाक. ख. ग. । ४. कर्मा—ख. । ५. ब्रह्मस्थाने—ख. ग. ।

६. इतः परम्—‘मर्मानुगुणस्थाने’ इत्यधिकः पाठः—क. । ७. ‘तस्तु’ नास्ति—क. ग. । ८. मध्यमात्—ख.

नास्ति—क. । ९. मन्त्रेषु—क. ग. । १०. मध्यमशिक्षाया—क. । ११. महोपह्वर—क., महापद्मा—ख.

महोपर—ग. । १२. यदा—ख. । १३. तदा—ख. । १४. पश्चिमतः पूर्वाग्रं श्र्यश्रत्रयमाह—क., ऊर्ध्वं

चतुस्त्रयमाह—ख. । १५. ‘अयमर्थः’ नास्ति—ख. । १६. तोषः—क. ख. । १७. पश्चिमदलेषु—ख.,

पूर्वदलेषु—ग. । १८. ब्रह्म—ख. । १९. ‘तदनन्तरं’ नास्ति—ख. । २०. हर्षं—क. ।

२१. ‘शक्त्या’—‘श्र्यश्र’ नास्ति—ख. ।

१. “वस्तुतस्तस्याभ्येवं भवन्ति पट् इत्युज्ज्वलिगन्तुक एव पाठः साधुः” (ते. पृ. ४७) ।

२. “शक्त्या शक्तिम्” (१२९) इत्यादिना प्रतिपादिते प्रथमे चञ्चनिर्माणविधायक्येवं
इष्टमिति वाक्यम् ।

सूत्राद् द्वितीयकात् षष्ठाद्ब्रह्मसूत्रस्य पार्श्वयोः । -

सूत्रद्वयद्वयं । देयमध ऊर्ध्वक्रममात्मकम् ॥ ६७ ॥

तत्कोटिसंगतं । प्रश्नात् सूत्रयुग्मं प्रसारयेत् । -

दशारं^१ देवि । संसिद्धमेतच्चक्रं तृतीयकम् ॥ ६८ ॥

सूत्रात् पञ्चमकान्मध्यादन्यत् सूत्रद्वयं नयेत् ।

ऊर्ध्वाधोमुखमध्यस्थम्यस्रमर्मद्रयावधि ॥ ६९ ॥

दद्यात् तृतीयकं सूत्रं तयोरन्योन्यसंगतम् । -

एवं चतुर्थमष्टारं^२ मध्ययोनिश्च^३ पञ्चमी ॥ ७० ॥

क्रमेऽप्येव द्रष्टव्यम् । एतावति कृते चतुर्दशारनिष्पत्तिः सम्पन्नेत्याह—
चतुर्दशारमिति । सूत्राद् द्वितीयकादिति द्वाभ्यां पुनर्दशारमाह । द्वितीयकात्
पूर्वतो द्वितीयकात् सूत्रात् । षष्ठात् पूर्वतः षष्ठात् सूत्रात् । ब्रह्मसूत्रस्य प्राक्-
प्रत्यङ्निहितस्य महासूत्रस्य । तत्कोटिसङ्गतम् अध ऊर्ध्वक्रममात्मकं विन्यस्य
सूत्रद्वयाप्रसङ्गतम् । अयमयं—पूर्वतो द्वितीयसूत्रमध्यभागमारभ्य ब्रह्मसूत्रस्य
पक्षयोरन्तरकोणकल्पदशारकोणद्विरेखावधि पूर्वाग्रं सूत्रद्वयं प्रसारयं
पुनस्तत्तत्सूत्राग्रावलम्बनेन दक्षिणीत्तरतः सूत्रद्वयं प्रसारयेदिति । एवं कृते
पुनर्दशारं सम्पन्नमित्याह—दशारं देवीति । सूत्रात् पञ्चमकादित्यर्धषष्ठ-
मष्टारं मध्ययोनिं चोत्पादयति । पञ्चमकात् पूर्वतः प्रसृतपञ्चमसूत्रात् ।
मध्यात् मध्यमभागात् । अयं विन्यासक्रम—पूर्वतः पञ्चमसूत्रमध्यभाग-

१. इयं-वाक. ख. ग. । २. प्रसारितम्-वाक. ख. । ३. एवेव कथितं 'चक्रमेतत्-
वाक. ख. । ४. सूत्राग्रात् पञ्चमादूर्ध्वम्-वाक. ख. । ५. एवेकरं वाच्यं पञ्चमम् । इति
सत्तिद्वपते चक्रं कणिकात्पतितं समम्-वाक. ख. । ६. मेनेद-क. । ७. एव-क. ।
८. दशारचतु-क. ख. । ९. मित्याह-क. ख. । १०. सूत्रतो-क. । ११. यम्-क. ख. ।
१२. ताप-क. ख. । १३. पञ्चमाग्र-क. । १४. इत परम्-पूर्वतं षष्ठसूत्रमारभ्य ब्रह्मसूत्रस्य
पक्षयोरन्तरकोणकल्पदशारकोणद्विरेखावधि पूर्वाग्रं सूत्रद्वयं इत्यधिकं पाठ-क. । १५. विस्तार-क. ।
१६. 'पूर्वतं' मारित-ख. ।

१. ऋजुवस्तु—द्वितीयसूत्रस्य षष्ठसूत्रस्य यो मध्यभागस्तस्य ब्रह्मसूत्रवृष्टत्वात्पार्श्वयोरित्यनेन
तत्रेण बहिःप्राक्कोणशक्तिप्रत्यस्कोणयोरेव स्थाननिर्देश इति ध्यातव्यते" (ले. पृ. ४७) ।

अरुणा तु तवर्गस्था पवर्गे जयिनी स्थिता ।
 सर्वेश्वरी यवर्गे तु शवर्गे कौलिनी तथा ॥ ७९ ॥
 एता चर्गाष्टके सम्यगष्टावेव हि देवताः ।
 अर्चिताः पुरुषस्याशु प्रकुर्वन्ति वंशं जगत् ॥ ८० ॥
 उद्धरेत् प्रथमं रेफं तदघः कुटिलान्तकम् ।
 तदप्यवनिबीजस्थं पष्ठस्वरसमन्वितम् ॥ ८१ ॥
 ऊर्ध्वमर्धेन्दुचिन्हाद्यं कारयेत् परमेश्वरि ।
 एतस्यैव शिनीबीजं योगिनीनां मुने स्थितम् ॥ ८२ ॥

वर्गं च यथायोगं संश्लेषयति । सम्यग् अविपर्यस्तत्वेन ॥ ७७-८० ॥

उद्धरेदित्यादिपञ्चदशभिन्नं शिन्वादिवाग्देवताष्टकस्य बीजाष्टकं क्रमेण
 कथयति । तदघः तस्याष्टस्तात् । कुटिलान्तकम् । कुटिलः फकारस्तस्यान्तकं
 वकारः, तद् वकारबीजम् । अवनिबीजं लकारः । पष्ठस्वर ऊकारः । ऊर्ध्वं
 शिरः । अर्धेन्दुः कला । चिन्दुरनुस्वारः ॥ ८१-८२ ॥

ष्टकदेवता वशिन्वाद्यः साधकेनार्चितास्तस्य वने जगत् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७७-८० ॥

उद्धरेत् प्रथममित्यादि ऋषु विष्णुर्हविषीमित्यन्तैस्त्याद्यमर्थः—आदौ रेफं बर्हि
 समुद्धृत्य तदघः कुटिलान्तकमिति । कुटिलः फकारः, तस्यान्तकं वकारमुद्धरेदित्यर्थः ।
 तदप्यवनिबीजमिति । तदुद्धृताश्चरद्वयं लकारमित्यतः कुर्यात्, यथा भवति
 तथोद्धरेदित्यर्थः । पष्ठस्वरसमन्वितमिति । ऊर्ध्वमर्धेन्दुचिन्हाद्यं कारयेत् ।

द्वितीयवर्गप्रथममिन्द्रारूढं महेश्वरि ।

अधस्तान्नाभसं बीजमाग्नेयस्थं समुद्धरेत् ॥ ८३ ॥

चतुर्थस्वरसंयुक्तं बिन्दुखण्डेन्द्रलङ्कृतम् ।

एतत्कामेश्वरीबीजं त्रैलोक्यक्षोभकारकम् ॥ ८४ ॥

द्वितीयवर्गप्रथमं ककारः । इन्द्रो लकारः । नाभसं बीजं हकारः ।
आग्नेयो रेफः । चतुर्थस्वर ईकारः ॥ ८३-८४ ॥

विद्वाद्भवति । नद्धतवर्णचतुष्टयस्य शिरसि अर्धेन्दुं कृत्वा बिन्दुरनुस्वार एतद्वृद्धय-
मुद्धरेदित्यर्थः । यथा ऋद्धं । एतद्विशिनीबीजं योगिनीनां मुखे स्थितमिति । ^१योगिनीभिः
सदा जप्तमित्यर्थः ॥ ८१-८२ ॥

द्वितीयवर्गप्रथममिति । द्वितीयवर्गः कैवर्गस्तस्य वर्गस्य प्रथमाक्षरः ककारः । ऐन्द्रावृद्ध-
मिति लकारारूढमित्यर्थः । अधस्तान्नाभसं ^२बीजमिति । तदनन्तरं हकारमुद्धरेदित्यर्थः ।
आग्नेयस्थं समुद्धरेदिति । आग्नेयो रेफः । तत्स्थान्युद्धृतानि वर्णानि यथा भवन्ति तथा
कुर्यादित्यर्थः । चतुर्थस्वरसंयुक्तं बिन्दुखण्डेन्द्रलङ्कृतमिति । चतुर्थस्वर ईकारः, बिन्दु-
रनुस्वारः, खण्डेन्द्रार्धचन्द्रः । एतत्त्रितयमुद्धृतबीजानामुपरि कुर्यादिति यावत् ।
एतत्कामेश्वरीबीजं त्रैलोक्यक्षोभकारकम् । कामेश्वरीबीजमित्यर्थः । यथा क्लृप्ती ॥ ८३-८४ ॥

१. वर्गात्-वाक. ख. ग. । २. मैन्द्रा-वाक. ख. ब. अ. । ३. च्छास्मर्त्त-सक. ।
४. छण्डद्वय कृतम्-अ., नावविमूषितम्-सक. । ५. 'कवर्गः' नास्ति-क. ग. घ. छ. ज. ।
६. 'वर्गस्य' नास्ति-क. ग. घ. छ. । ७. एतत्प्रथ-ख. । ८. कुर्यादित्यर्थः-क. ग. छ. ।

१. "तदिदं योगिनीनां तद्वाचकविशिनीपदस्य मुखे स्थितमारम्भे प्रयोज्यम् । इदमुपलक्षणं कामे-
श्वरीविबीजानामपि तत्तद्वाचकपदारम्भे प्रयोक्तव्यतायाः । "योगिनीनां वशिष्ठादिवीजाष्ट-
कस्य मुखे स्थितं तेषु प्रथममित्यर्थं इति केचित् । योगिनीभिर्जपन्तमित्यर्थं इत्यप्ये"
(से. पृ. ५२)
२. "नाभसबीजान्मेयशब्दा व्यञ्जनमात्रपरा इत्यपि केचित्" (से. पृ. ५३) ।

अरुणापञ्चमस्याधो वारुणं विनियोजयेत् ।
 तदधोऽपीन्द्रबीजं तु सर्वोर्ध्वमिपरं प्रिये ॥ ८५ ॥
 एतत्तन्मोदिनोबीजं सर्वसत्त्ववशङ्करम् ।
 वायव्यमिन्द्रबीजस्थं पृष्ठस्वरसमन्वितम् ॥ ८६ ॥
 अर्धेन्दुमस्तकाक्रान्तं बिन्दुना परिभूषितम् ।
 एतत्ते कथितं देवि विमलाबीजमुत्तमम् ॥ ८७ ॥
 सर्वपापक्षयकरं सर्वोपद्रवनाशनम् ।

अरुणापञ्चमो नकार । वारुणं वकार । इन्द्रबीजं लकार । इषाम्
 ईकार । कलाबिन्दू चात्राध्याहार्यौ ॥ ८५-८६ ॥
 वायव्यं यकार । सर्वपापं देहादिसङ्कुचितकतृत्वम् । उपद्रवो
 विकल्पबुद्धिः ॥ ८६-८८ ॥

अरुणापञ्चमस्याधो वारुणं विनियोजयेदिति । अरुणावर्गस्तवर्गस्तस्य पञ्चमो
 नकारस्तस्याधो वारुणं वकारं विनियोजयेदित्यर्थः । तदधोऽपीन्द्रबीजं त्विति । उद्धृतं
 धैकारस्याधोदेशे इन्द्रबीजं लकारं योजयेदित्यर्थः । सर्वोर्ध्वमिपरं प्रिये । इति ।
 एतमुद्धृताक्षत्रैर्यस्योपरि ईकारमुद्धरेत् तथा बिन्दुकलान्वितं च कुर्यात् । एतन्मोदिनी-
 बीजम् । यथा न्द्री ॥ ८५-८६ ॥

वायव्यमिन्द्रबीजस्थमिति । वायव्यं यकार । इन्द्रबीजं लकारः । पृष्ठस्वरसम-
 न्वितम् ऊकारसमन्वितम् । अर्धेन्दु इत्यादि । अर्धेन्दुं कला, बिन्दुरनुस्वारः, साध्या
 मिभूषितं कुर्यादित्यर्थः । एतत्ते कथितं देवि विमलाबीजमिहमिति । एतेदुद्धृतं बीजं
 विमलारूपमित्यर्थः । यथा न्द्री ॥ ८६-८८ ॥

१. तदधो शक्तिबीजं च सर्वान्तिमिपरं प्रिये-तक । २. एतत्तु-सत्त, ग घ ।
 ३. नरत-वाक स म. । ४. ज तु-सक, ज ज-सत्त. । ५. नोपरि-वाग, ते, म, सत्त
 ग, घ, कलाबिन्दुमिह-म. । ६. शोभितम्-सक. । ७. एतत्तु-सत्त. । ८. विप्रहृ-
 म ते, सक घ. । ९. 'लकार' इषाम् नास्ति-ग, घ । १०. चाध्या-स । ११. तदध
 पञ्चमो-ज ग, घ, छ. । १२. 'वारुण' नास्ति-क, ग, घ छ । १३. बीजर्या-ल ड ज ।
 १४. 'त्रय' नास्ति-ज, ग, घ । १५. रं विनियोजयेत्-ल, ड, ज. । १६. पृष्ठस्वरसमन्वि-
 लकारस्याधोदेशे ऊकारो देव-ज, घ., पृष्ठस्वर ऊकारः, अकारस्य स्थाने ऊकार एव
 भर्त्तव्यं तथा कुर्यादित्यर्थ-स, ड, ज. । १७. 'अर्धेन्दु' नास्ति-ज, ग घ, छ. । १८. मूषितं व-
 ल, ड ज. । १९. एतन्मोदिनी बीजं विमलाविष्टमित्यर्थ-ज, ग, घ, छ ।

जकारं कालमारुढं तदधो ज्वलनाक्षरम् ॥ ८८ ॥

चतुर्थस्वरसंभिन्नं बिन्दुनादसमन्वितम् ।

एतत्तदरुणाबीजमरुणं सर्वमोहनम् ॥ ८९ ॥

शिवबीजं तदादिस्थमधैस्तादैन्द्रवारुणौ ।

वायव्यमुपरोद्भिन्नं संयोज्य परमेश्वरि ॥ ९० ॥

जयिनीबीजमेवेदं नादबिन्दुविभूषितम् ।

कालो मकारः । ज्वलनो रेफः ॥ ८८-८९ ॥

शिवबीजं हकारः । तदादिस्तस्य हकारस्यादिः, सकार इत्यर्थः । ऐन्द्रं लकारः । व[१]रुणो वकारः । उपर ऊकारः ॥ ९०-९१ ॥

जकारं कालमारुढमिति । कालो मकारः, तं जकारस्याधः कुर्यादिति यावत् । तदधो ज्वलनाक्षरमिति । मकारस्याधोदेशे^१ रेफं संपादयेत् । चतुर्थस्वरसंयुक्तमिति । चतुर्थस्वर ईकारः, तेन^२ संयुक्तं यथा भवति शिरस्थानं तथा कर्तव्यमित्यर्थः । एतत्तद-
पिण्डात्मकमरुणाबीजम् । अरुणाबीजं समस्तं जगन्मोहयितुं समर्थम् । यथा उन्नी^३ ॥ ८८-८९ ॥

शिवबीजमिरयादि । शिवबीजं हकारस्तदादिस्थं सकारम् । हकारस्याधः सकारः कर्तव्य इत्यर्थः । तादृशस्य सकारस्याधोदेशे इन्द्रवारुणौ इन्द्रो लकारः, वारुणं वकारः, तदुभयमुद्धरणीयम् । वायव्य यकारः । उपरोद्भिन्नम् ईकारात् परस्थित ऊकारस्तत्संबद्धं कुर्यात् । उद्धृतपट्टक्षराणां संयोजनमेकीकरणं विधाय नादबिन्दुविभूषितं कुर्यात् । एतज्जयिनीबीजं पटपिण्डात्मकं सर्वरोगभयोपहं सर्वपापमौरोग्याभयङ्करमित्यर्थः । यथा हसल्व्युक्ते ॥ ९०-९१ ॥

१. भातं जकार-व. । २. संयुक्तं-वाग. अ. से. ब. सक. ख. ग. घ. । ३. विभूषि-सख. ग. । ४. देवा-सग. । ५. घः सोमेन्द्रवारुणे-सक., धस्ताच्चे-से. सख. ग., धस्तादि-अ. सध. । ६. मूष-ब., मूस्व-सक. । ७. सर्वरोगभयापहम्-अ., कला-वाग. से., बिन्दुनाद-ब. । ८. 'इत्यर्थः' नास्ति-क. । ९. 'ऐन्द्रं...वकारः' नास्ति-ख. ग. घ. । १०. 'जकाराक्षरं कालमारुढं' अधिकः पाठ.-ख. ड. ज. । ११. 'त' नास्ति-ब. ग. घ. छ. । १२. 'देशे' नास्ति-क. ग. ड. छ. । १३. तेन संयुक्तं कुर्यात् । बिन्दुनादसमन्वितं कुर्यात् । यथा उन्नी-क. ग. छ. । १४. चतुर्वर्णा-ख. ड. ज. । १५. दास-ब. ग. घ. । १६. उकारात् परमूकारम् । उद्धृत-क. ग. छ. । १७. 'उद्धृत' कुर्यात् नास्ति-ख. ड. ज. । १८. लक्ष्म-ज. । १९. भयहरं-क. ग. छ. । २०. सर्वपापं प्रियकरमित्यर्थः-क. ग. घ. छ. ।

उद्धरेन्मोदिनीवर्गचतुर्थं परमेश्वरि ॥ ९१ ॥

अधः कालाग्निवायव्यान् क्रमेण विनियोजयेत् ।

दीर्घायुर्वीजसंयुक्तान् यथानुक्रमयोगतः ॥ ९२ ॥

उपरीश्वरविन्द्वन्तानेकत्र सुरसुन्दरि ।

एतत्सर्वेश्वरीबीजं सर्वत्रैवापराजितम् ॥ ९३ ॥

मोदिनीवर्गचतुर्थो झकार । दीर्घायुर्वीजम् । अमरेश्वरीबीजत्वादायु-
र्वीजमुच्चारः, दीर्घायुर्वीजमुच्चारः । ईश्वरः कला ॥ ९१-९३ ॥

उद्धरेन्मोदिनीवर्गत्यादि । मोदिनीवर्गश्चतुर्थस्तस्य चतुर्थो झकारस्तं झकार प्रथम-
मुद्धरेत् । अथ कालाग्निवायव्यान् क्रमेण विनियोजयेदिति । कालो मकारः, अग्नी रेफः,
वायव्यो यकारः । तेन क्रमेण झकारस्याधोदेशे योजयेदित्यर्थः । दीर्घायुर्वीजसंयुक्तानिति ।
दीर्घायुर्वीजमूकारं दीर्घरूपेण, तदादाय पूर्वोक्तान् घर्णान् तेन संयुक्तान्
यथानुक्रमयोगेन वुर्यादित्यर्थः । उपरीश्वरविन्द्वन्तानिति । ईश्वरो नादः । बिन्दु-
रनुष्णारः । समस्तानेतान् एकत्र संयोजयेत् । एकबीजतां नयेदित्यर्थः । एतत्सर्वेश्वरी-
बीजमिति । एतदुद्धृतं सर्वेश्वरीबीजं पञ्चपिण्डात्मकं सर्वाणि सत्त्वानि साधकस्य ब्रह्मे
ब्रूतीत्यर्थः । यथा झमर्युक् ॥ ९१-९३ ॥

१. बीज-अ., वर्ग-मे. शर्गाच्च-अ. सल. ग । २. बीज-सल. । ३. दीर्घायु-अ.,
दीर्घोच्चारसमा-सप. । ४. बिन्दुना-अ., बिन्दुनादय-सग., बिन्द्वन्त-सल. । ५. मेकत्रापि
तपेय अ-अ. सप., मेकत्रापि नियोजयेत्-सग., मेकत्र विनियोजयेत्-सल. अ. से. सल. स. ।
६. सर्वेश्वरवर्गमूकार-अ. । ७. दीर्घायुर्वीजममरेश्वरस्याधो बीजमुच्चार-अ., दीर्घायु-
र्वीजमुच्चारः । ईश्वरः कला-ग. । ८. अय-स. घ. ह. ज. । ९. 'इति' नास्ति-अ. ग. छ ।
१०. तेन प्रकारेण क्रमेण पूर्वोक्तझकार-स. घ. ह. ज. । ११. दीर्घरूपमादाय पूर्वोक्तवर्णं तेन संयुक्तं
यथा-स. ह. ज. । १२. उद्धृतयेन-अ. ह. ज., एतदुद्धृतं बीजमिति । एतदुद्धृतं बीज-घ. ।
१३. सगदा-अ. ।

कौलिनीपञ्चमं देवि कालबीजोपरि स्थितम् ।

सर्वाधस्तादपि तथा वह्निबीजं नियोजयेत् ॥ ९४ ॥

चतुर्थस्वरसंयुक्तं बिन्दिन्दुसमलङ्कृतम् ।

एतद्बीजवैरं भद्रे कौलिनीरूपमास्थितम् ॥ ९५ ॥

कौलिनीपञ्चमं क्षकारः । वह्निबीजं रेफः । बीजानि 'सुभगोदये
लिखितानि ॥ ९४-९५ ॥

कौलिनीपञ्चमं देवीति । ^१कौलिनीवर्गः शवर्गस्तस्य पञ्चमं क्षकारस्तमुद्धरेत् ।
कालबीजोपरि स्थितमिति । कालबीजं मकारस्तदुपरि तच्छिखरसि स्थितं यथा भवति
तथा कुर्यादित्यर्थः । सर्वाधस्तादपि तथेति । उद्धृताक्षरादधोदेशे वह्निबीजमिति रेफस्तं
नियोजयेत् । चतुर्थस्वरसंयुक्तं चतुर्थस्वर ईकारस्तेन संयुक्तं कुर्यादित्यर्थः । नादेन्दुसमलङ्कृत-
मिति । कलानादान्वितं कुर्यादित्यर्थः । एतदुद्धृतं बीजवैरं कौलिनीबीजं ^{१२}चतुर्पिण्डात्मक-
मित्यर्थः । यथा क्षमूरी ॥ ९४-९५ ॥

१. तदा-तल. । २. बीजं वह्नि-सग. । ३. नादे-नाम. अ. से. सग. घ., बिन्दुमाद-
बिन्दुपिनम्-सग., बिन्दुत्वचरेन्दुलङ्कृतम्-तल. । ४. वरे-नाम. से., जं परं-सघ. ।
५. बीज-व. । ६. माधितम्-व., सस्मितम्-सघ. । ७. 'इति' नास्ति-व. ग. ड. । ८. 'तच्छि-
रसि' नास्ति-व. ग. । ९. येदित्यर्थ.-ग. ड. ज. । १०. 'चतुर्थस्वरसंयुक्तं' नास्ति-व. ग. ड. ।
११. बीजं परं-त. घ. । १२. विष्टं-व. ग. घ. । १३. तच्छि-ज. ।

१. शिवानन्दविरचिनः सुभगोदयोऽत्रैव परिशिष्टे प्रकाशयते । तत्रेवानि बीजानि द्रष्टव्यानि ।
एषमेवात्रैव सुभगोदयनाम्ना निर्दिष्टा विषयास्तत्रैवान्वेषणीयाः । अर्धरत्नावल्यामपीमानि
बीजान्पुद्गलान्प्रकाशतोऽनीयानि । वामरेऽवरोधनविचरने तेनृवाप्ये च तदेव ।

२. 'यत्तु कौलिनीवर्गं वचनं इति मूर्धन्यादिवर्गपरत्वेनावरोधनादनीयतां व्याख्यातं तच्छब्दो
कौलिनीति पूर्वपक्षविच्छेदः' (ने. पृ. ५६) । अत्र द्रव्यं द्राप्येव पादो द्रव्येऽवरोधनादभावा-
त्तत्रां मादृशम् । तेन 'यवर्गवचनंयोरपि वचनवचनान्यवर्गवैरिणु केचित्' (ने. पृ. ५६)
इत्यनेनोक्तं तत्रालम्ब्य ।

एवमेतानि बीजानि क्रमादष्टौ महेश्वरि ।

कथितानि मयेदानीं शृणु विद्याङ्गरूपिणीम् ॥ ९६ ॥

कैरशुद्धिकरीं विद्यां तथाङ्गन्याससंस्थिताम् ।

आत्मासनर्गतां चापि तथा चक्रार्सनस्थिताम् ॥ ९७ ॥

एवमादि मयान्तेन वृत्तानुवादः क्रियते । इदानीं शृणु विद्याङ्गरूपिणी-
मित्यनेन भागेन संह सूत्रद्वयेन वक्ष्यमाणविद्योद्देशः क्रियते । विद्याङ्गरूपिणीं
प्रेधानविद्याया अङ्गरूपिणी विद्यां शृण्वित्यर्थः ॥ ९६ ॥

कैरशुद्धिकरीं स्पृष्टपदार्थविशुद्धधर्ममङ्गुलितलशोधिनीं विद्यामित्यर्थः ।
अङ्गन्याससंस्थिताम् । अङ्गन्यासः षडङ्गविधिः । मूलविद्यां शृणु प्रिये ! इति ।

एवमेतानोत्पादि । एवमुक्तप्रकारेण । एतानि बीजान्युद्धृतानि क्रमात् । यैधानुक्रमेण
- अष्टौ अष्टसंख्याकानि । हे महेशानि । प्रकाशितानीत्यर्थः ।

शृणु विद्याङ्गरूपिणीमित्यारभ्य एवमेतस्य चक्रस्य साधकोऽर्चा समात्मेदित्यन्तस्य
व्याख्या लिख्यते । हे देवि ! शृणु श्रोतुमर्हसि । विद्याङ्गरूपिणीमिति । मूलविद्याया
अङ्गरूपिणीं विद्यां शृण्वसि समुदायोक्तिः ॥ ९६ ॥

पुनर्विशेषतयासामङ्गविद्यानां नामानि निर्दिशति शिवः—कैरशुद्धिकरीं विद्या-
मिति । परमस्य पूजापकरणद्रव्यस्य स्पर्शयोग्यतामापादयति या विद्या सा कैरशुद्धि-
करी विशेति । तथाङ्गन्यासरूपिणीमिति । अङ्गन्यासे विनियुक्ता या विद्या सा अङ्ग-

सर्वमन्त्रासनगतां साध्यसिद्धासनस्थिताम् ।

देव्यावाहनविद्यां च मूलविद्यां शृणु प्रिये ॥ १८ ॥

वाग्भवं प्रथमं देवि कामराजं द्वितीयकम् ।

मूलविद्याम् अङ्गिविद्याम् । शृण्वित्यत्र पुनराख्यातं श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थम् । प्रिये इत्यामन्त्रणयोग्यताप्रदर्शनम् । यच्छ्रुतिः—

‘ब्रह्मचारी घनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः ।

विद्यया वा विद्या र्थः प्राहुः तानि तीर्थानि पप्पम ॥ इति ॥ १७-१८ ॥

(सं० ब्रा० ३)

वाग्भवमिति साधैकेन सूत्रेण करशुद्धिकरी विद्यामाह । प्रथमम् अहं-विमर्शप्रथमकलानुस्तराक्षरम् । वाग्भवमिति वाचा प्रसवस्थानम् । अनुस्तर-

न्यामरूपिणी विद्या । आत्मात्मनोऽंतां बाधेति । देवीरूपस्य साधकस्य आत्मासने “विनि-युक्ता यो विद्यते । तथा चक्रासनस्थितामिति । चक्रासने विनियुक्ता सा चक्रासन-स्थितेत्यर्थः । सर्वमन्त्रासनगतामिति । सर्वमन्त्राणामासने विनियुक्तामित्यर्थः । साध्य-सिद्धासनस्थितामिति । तथा साध्यसिद्धासनस्थिता या विद्या । वाः सर्वाः शृण्वित्यर्थः । देव्यावाहनविद्या चेति । देव्याः श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्या आवाहनविद्यां शृण्वित्यर्थः । मूलविद्यां शृणु प्रिये । इति । हे प्रिये ! समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुपरमशिवात्मशक्तेः परमानन्दभावात्मिकायाः श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्या वाचिका विद्या समस्तविद्यादिभूता या मूलविद्या सां शृण्वित्यर्थः ॥ १७-१८ ॥

१. द्यापि-ते. । २. तु-सप्त. । ३. द्यापि-नाक. ख. । ४. बोध-सप्त. ।
५. शृण्विति-क. । ६. श्रवणं-स. छ. । ७. ‘प्र’ नास्ति-क. ख. । ८. दो ह्माह-क. ।
९. साधयेन सूत्रेण-क., साधयेनेकेन-ख. । १०. गता-ख. ग. ड. ज. । ११. ‘वि’ नास्ति-क. ग. ।
१२. सा तपेति-स. ड. ज. । १३. ‘सर्वं’ स्थितामिति नास्ति-ख. ड. ज. । १४. ‘हे प्रिये’ नास्ति-ख. घ. ड. ज. । १५. हेतु-ख. ड. ज. । १६. निवारमशक्ति-ज., निवारमिकाया-क. ग. छ. । १७. ‘परमानन्दभावात्मिकाया’ नास्ति-क. घ. छ. । १८. ‘विद्या समस्त’ नास्ति-क. ग. घ. छ. ।

१. तुमनीयम्—“तुच्छभूयसा विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या बहुने नास्ति साधनम् ॥” इत्यनेनाभागेन ।

शान्तान्तं कादिसंयुक्तमैकारान्तान्तयोजितम् ॥ ९९ ॥

एषा विद्या महेशानि करशुद्धिकरी स्मृता ।

देव सर्ववर्णोत्पत्तिरित्युपह्वरम् । अत्रामियुक्तोक्तिः—

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि स्फुटम् ।

अवर्णः सर्ववर्णानां व्यापकैल्लिविधः स्मृतः ॥ इति ।

श्रीसिद्धामतेऽपि—

^१सात्र कुण्डलिनी बीजं जीवभूता चिदात्मिका ।

तैजं ध्रुवेच्छोन्मेपाख्यं त्रिकं वर्णास्ततः पुनः ॥ इत्यादि ।

रहस्यमपि—“अकारो वै सर्वा वाक्” (ऐ० आ० २।३।६) इति,
“अ इति ब्रह्म तत्रागतमहम्” (ऐ० आ० २।३।८) इति, “छन्दःपुरुष
इति यमवोचामाक्षरसमानाय एव तस्यैतस्याकारो रसः” (ऐ० आ०

करशुद्धिविद्येत्यादि मूलविद्यान्तं यथाक्रमेण निर्विघ्नानां विधेयानां क्रमेणोद्धारं दर्शयत्युत्तरैः^१ श्लोके । तत्र प्रथमं करशुद्धिविद्योद्ध्रियते—वाग्वचं प्रथमं देवीत्यादिना । वर्णक्रमस्य प्रथममक्षरं सैथिन्दुवमविन्दुकं वा करशुद्धिविद्यायां आद्यं बीजम् । तदेव वाग्वचमित्युच्यते । तथा वर्णक्रमस्य द्वितीयमक्षरमाकारं करशुद्धिविद्यायां द्वितीयं बीजम् । तदेव कामराजसंज्ञकम् । शान्तान्तं शकारस्यान्तं पकारस्तस्यान्तं सकारम् विस्सैगसंयुक्तं कुर्यात् । ऐकारान्तान्तयोजितम् । ऐकारस्यान्तमोकारस्तस्यान्त-

१. सपुनम्-सच. ग. । २. महाविद्या-मल., महादेवि-सच. । ३. परा-सच ।

४. भिपुता-क. । ५. कः स त्रिषा-क. । ६. धीतिद्वान्तमते-क., धीमदोद्गामरेडवि-स.

धीतिद्वामृते-वि, सिद्धयोगीश्वरीमते-स. । ७. मात्रा-क. ल. ग. घ. । ८. बीज-वि. ।

९. तत्रगीय इच्छोन्मेपाख्यलिखा-क. ल. ग. घ. । १०. तत्रागमनमहमिति छन्द-ग. घ. ।

११. यमवाचाया-ग. घ. । १२. मूलविद्या-स. । १३. सारदलोके-क. ग. घ. । १४. सविन्दु

वा कर-इ. ज. । १५. ‘बीजम्’ नास्ति-क. ग. घ. छ. । १६. विसर्गपु-ग. घ. ।

। तत्रागोत्रे (३।२२०-२२१) सिद्धयोगीश्वरीमन्तरायानुवाकपुमेन षटितोऽयं श्लोकः ।

ए-ओमध्यगतं बीजं वाग्विधानाय केवलम् ॥ १०० ॥

रूपामलतन्त्रे तु निर्दिष्टं परमाक्षरम् ।

३।२।३) इति च । एवमनुत्तरप्रसरत्वं विश्वस्य विश्वत्र प्रकाशितम् । इत्य-
मनुत्तरस्य वाग्भवत्वमभिधायानन्दस्य कामराजसंज्ञत्वमाह—कामराजं
द्वितीयकमिति । द्वितीयकम् आनन्दः शिवस्तद्बीजं कामराजसंज्ञम् ।
“प्रसरन्ती आनन्दरूपा सती” (शि० वि० पृ० ६०) इत्यत्र महासमृद्धिरूपा-
नन्वात्मना व्याख्यातत्वात् । अनुत्तरानन्दौ संबिन्दुकाविति सम्प्रदायः ।
शान्तान्तमिति । शान्तः पकारः, तस्यान्तः सकारः । कादिसंयुक्तम् ।
कादिः विसर्गः । ऐकारान्तान्तयोजितम् औकारयोजितम् । एपेति ।
अस्यायः—एवंप्रकारा वाग्भवकामराजशक्त्यात्मिका विद्या कशुद्धि-
करीति ॥ ९९-१०० ॥

एओमध्यगतमिति चतुर्भिर्महारहस्यभूतपङ्क्त्यासविनियुक्तसमस्त-
त्रिकभेदकरूपमूलबोलाविद्योद्धारः क्रियते । वाग्विधानाय वाक्प्रसरणाय
(वाग्) व्यक्त्यर्थम्, (निर्दिष्टं) स्वाध्यासेन सोऽहमित्यभिसंन्यानेन वा ।
केवलं ध्यानयोगाद्यनपेक्षमित्यर्थः । तुविशेषे । ^१अर्धेन्दुबिन्दुद्वितमित्यर्थः ।

मौकारः सविसर्गसकारौकारान्वितं कुर्यात् । यथा अं आं सौः । एपेत्यादि । एषा
पठता श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यां ओङ्गविधानामष्टविधानां प्रथमा । अस्यास्तु कशुद्धिकर्मणि
विनियोग इत्यर्थः ॥ ९९-१०० ॥

एओमध्यगतमैकारं यद्बीजं तदिहाङ्गन्यासविधायि आद्यं
बीजम् । तदपि योगमयं वाग्विधानाय केवलं रूपामलतन्त्रे तु निर्दिष्टं परमाक्षरमिति

१. एतन्-संज्ञ. २. तन्त्रेषु-अ. तत्. ल. ग. घ. ३. एषावम्-क. ल. ४. विश्व-ग. ५. जितः-क. ल. ग. ६. मन्तरस्य-क. ७. द्वितीयः कामानन्द-रा. ग. ८. संज्ञा-क. ९. मदन-ल. महाकथा-ग. घ. १०. अवि-घ. ११. रामरक्षाभूत-ल. महाक्षरभूत-ग. घ. १२. ‘बाता’ नास्ति-क. १३. ‘वाग्’...संन्यानेन वा’ नास्ति-ल. १४. तन्त्रेन-ग. घ. १५. केवल-क. १६. मिति-ग. घ. १७. अष्टविधानां विधानां-क. द. घ. १.

१. एओमध्यगतम् ऐकाराक्षरम्, तत् अर्धेन्दुबिन्दुद्वितम् ऐं बीजं भवतीति यावत् ।

मादनं शक्रसंयुक्तं चतुर्थस्वरसंयुतम् ॥ १०१ ॥

ऊर्ध्वमर्धेन्दुविन्हाढ्यमाद्यन्तेऽन्तेः परं पुनः ।

शान्तान्तं कादिसंयुक्तमैकारान्तान्तयोजितम् ॥ १०२ ॥

एषा विद्या महाविद्या योगिनीनां महोदया ।

परमाक्षरम् । विश्वाभेदमयत्वात् पारम्यम् । अक्षर 'प्राग्वत् । यच्छ्रुतिः—
“वांगक्षरं प्रथमजा ऋतस्य” (तै० ब्रा० २।८।८।५) इति । मादन-
मिति । मदन. कामस्तद्भोज मादनम् । इह तदेकदेशभूत ककारमात्र गृह्यते
मादनमिति । शक्तसंयुक्तम् । शक्रो लकार. । चतुर्थस्वर ईकार. । ऊर्ध्वं शिरः ।
आद्यन्ते आद्यस्य वाग्भवस्यान्ते । योजितमिति शेष । अतः पर पुनरिति ।

यायत् । मादन शक्तसंयुक्तमिति । मादन ककार. । शक्रसंयुक्तं लकारसंयुक्तम् । चतुर्थस्वर
ईकार. । ऊर्ध्वमर्धेन्दुविन्हाढ्यमिति ऊर्ध्वचन्द्रविन्दुयुक्तम् । ईत्युद्धृतबीजमिदमङ्गन्यास-
विद्याया द्वितीय बीजम् । एतदपि कामयोजं प्रसिद्धम् । आद्यन्तेऽन्ते पर पुनरिति ।
आदेशागमधर्माजस्यान्तेऽनन्तरमुद्धृतशमराजबीजं योज्यम् । अत्र इत्याद्यायमर्थ—
अस्मात् कामराजादनन्तरं पुन परं योज्यम् । परमिति सविसर्गसौकारम् । परशुद्धि-
विद्यायास्तार्तीय बीजमङ्गन्यासविद्याया अपि तार्तीयत्वेन योज्य नान्यदिति सूचयितु
पुनः शास्त्रान्तमित्यादि पठति । कोऽर्थः ? परशुद्धयङ्गन्यासविद्ययोस्तार्तीयं बीजमेक-
मेवेति^१ । एषा विद्येत्यादि । एषा विद्या अङ्गन्यासविद्या महाविद्या महती चेयं
विद्या चेति महाविद्या । महती महत्त्वसंपादिनी । विद्या ज्ञानप्रदा । केषाम् ?

१. अर्धेन्दुयुक्त-मक । २. दध कामराज समुद्धृतम्-वाग. ने., कामराज मनेत्
प्रिये-सम्. । ३. तत्पर पुन -शक्र. ल., तत्पर पुन -ब. । ४. सयुतम्-सय. । ५. योज्य-ग. घ ।
६. इत्युद्धृतमङ्गन्यासविद्या-घ. । ७. विन्दुचन्द्रविन्दुयुक्तमिति-ब ग. घ. छ. । ८. 'इत्युद्धृत
पर पुन इत्यस्य स्थाने 'एतदङ्गविद्यायाद्वितीय कामराजम् । आद्यन्तेऽन्ते पर पुन' इति पाठ-
स. ड. न. । ९. 'बीजं 'स्वर्गाय' नास्ति-अ. ड. । १०. मेदेत्यभिप्राय-घ., मेदेत्यर्थ-त्य.
ड. न. । ११. 'महाविद्या' नास्ति-ब. ग. छ. । १२. 'विद्या' नास्ति-ब ग. छ. ।

१. प्राग्वदिति । “अक्षरे न क्षरत्पदान्ते वेति निष्पन्न” (पृ. १४, प. १०) इत्येव व्याख्यानम् ।

कुलविद्या महेशानि सर्वकार्यार्थसाधिका ॥ १०३ ॥

अनया विद्यया गौरि रक्षामात्मनि कारयेत् ।

एतस्या एव विद्यायाः शिवमायाशिविन्दुमत् ॥ १०४ ॥

बीजमादिपदे युक्त्वा कार्यात्मासनरूपिणी ।

कामराजबीजोद्धारात् पश्चादित्यर्थः । शान्तान्तमिति । अस्य बीजस्य पुन-
रुद्धारो मूलविद्योद्धारे पूर्णोद्धारः कर्तव्य इति द्योतयितुं महाविद्यादरविद्या-
नार्थं च महाविद्या । पूर्णहिन्ताप्रदत्वाद् महत्त्वम्, स्वरूपप्रकाशहेतुत्वाद्
विद्यात्वम् । योगिनीनां नित्यसमावेशयुक्तानाम् । महोदया, भोगमोक्ष-
लक्ष्म्यात्मकतृतिप्रदत्वात् । कुलविद्या कुलाङ्गनावर्तितकौतुकेन योग्येन
स्वीकर्तव्येत्यर्थः । हे गौरि ! प्रकाशात्मतया स्वच्छभावे ! रक्षामात्मनि कार-
येदिति । अयमर्थः—अनया मूलविद्यया आत्मशब्दाभिधेये देहे रक्षार्थं
पङ्कजमाचरेदिति ॥ १००-१०४ ॥

योगिनीनाम् । महोदयेति । उदयशब्देन सम्पत्करी । कुलविद्येति । योगिनीनामियं विद्या
कुलघनमूलभाण्डारम् । कोऽर्थः ? सुगोप्येति यावत् । सर्वकार्यसंसाधिकेति । कर्तव्य-
त्वेनाभिमतानां चतुर्णामपि पुरुषार्थानां साधिकेयं विद्या स्वातन्त्र्येण । ऐं ह्रीं सौः
इति । इह त्वेङ्गन्यासकर्मणि विनियोगः । अनया विद्यया देवि रक्षामात्मनि कारयेदिति ।
अनयोद्धेतया विद्यया हे देवि ! आत्मरक्षां कारयेदित्यर्थः । आत्मनीत्यनेनैव तृतीयबीजे
शिवान्वितार्थं सूचितम् ॥ १००-१०४ ॥

१. घिनी-वाग. से., यका-ब., यकी-सक. ख. । २. देवि-अ. । ३. पुक्-सक. ।
४. बिन्दु-सघ. । ५. युक्तम्-वाग. से. अ., युक्तम्-ब. सघ. । ६. तदा-वाग. से. सख. ॥,
देव्या-सक. । ७. 'महा' नास्ति-क. ख. । ८. 'महाविद्या' 'प्रदत्वात्' नास्ति-क. ख. ।
९. मूल-क. । १०. दिति-क. ख. । ११. योगेन-क., योग्येन-ग. घ. । १२. 'हे गौरि' '
भावे' नास्ति-न. । १३. तत्त्वभावे-क. । १४. मूलकुलवि-ख. ग. घ. । १५. कुलविद्येयम् ।
महेशानीति । इयं विद्या कुलघन योगिना मूलभाण्डारम्-ख. ड. ज. । १६. साधकीयं-ख. ड. ज. ।
१७. 'ऐं ह्रीं सौः' इति नास्ति-क. ग. घ. छ. । १८. त्वस्याङ्ग-ख. घ. ड. । १९. योग इति
भावः-क. ग. घ. छ. । २०. गौरि-घ. । २१. या वृद्ध-क. ग. घ. । २२. गौरि-ख. घ. ड. ज. ।
२३. येत् सम्प्रदायेनेत्यर्थः-ख. घ. ड. ज. । २४. नेमेव-ख. घ. ड. ज. ।

पुनर्विद्यादिमस्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितम् ॥ १०५ ॥
त्रैलोक्यमोहेनोथं सा विद्या चक्रासर्नेस्थिता ।

एतस्या एवेत्यादिपञ्चभिरासनचतुष्टयमाह । एतस्या मूलविद्याया ।
आदिपदे आदिस्थाने । शिवो हकारः । माया ईकारः । अग्री रेफ । अय-
मर्थः—अस्या विद्याया वाग्भवस्थाने भुवनेश्वरोबीजं युक्त्वा स्थिता यदा,
तदेयमात्मासनरूपिणी विद्येति । आत्मन स्वस्य साधकस्य ॥१०४-१०५॥
पुनर्विद्यादिमस्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितमिति । विद्यादिमस्य मूल-
विद्याया आदिभूतस्य वाग्भवस्य । ऊर्ध्वम् उपरि । अन्तं सकारः । कथं

एतस्या एव विद्याया शिवमावाग्रिबिन्दुमव बीजमादिपदे युक्तमिति । एतस्या आत्मरक्षा-
विद्याया । आदिपदे आदिस्थाने स्थितं वाग्भवमुद्रास्य बीजान्तरं प्रक्षिपेत् । शिवो
हकारः । माया ईकारः । अग्री रेफ । बिन्दुरनुस्वारः । एतेषां चतुर्णां समुदायरूपं
बीजं यदा प्रक्षिप्तं भवति तदा आत्मासनरूपिणी भवतीत्यर्थः । "ह्रीं
स्तीं सौः इति ॥ १०४-१०५ ॥

पुनर्विद्यादिमस्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितमिति । पुनरपि विद्यायाम् आत्मरक्षाविद्याया आदिस्थाने स्थित
वाग्भवमेव चतुष्कलमुद्रास्य प्रक्षिपेदित्यर्थः । अस्योर्ध्वमन्तरं तु शिवान्वितमिति ।
अस्योर्ध्वं अस्य बीजत्रयस्योर्ध्वं । अनन्तरम् आदिमध्यान्तरम् । प्रत्येकं बीजानामासनं

१. विमलसार्ध-अ., सम-अ. वाक. ख. ग. । २. ध्वेन्नन्तरं तु-अ., मन्तरं तु-वाग. से.
मन्तरन्त-वाक. ख., मन्तरन्त-सख. ग. मन्तमन्त-अ. मन्त्रमन्त-सघ. । ३. हिनी या-अ.
हिनीय-सग. । ४. सने-अ. सव. । ५. कुरु-वा. । ६. 'आदि' नास्ति-क. । ७. जमुक्ता-
क. ख. । ८. 'आत्मन' कस्य' नास्ति-ख. । ९. 'अ' नास्ति-क ग. छ. । १०. 'ह्रीं
स्तीं सौः इति' नास्ति-क. ग. छ. छ. । ११. 'पुनरपि विद्यायाम्' नास्ति-क. ग. घ. छ. ।
१२. 'अस्योर्ध्वं' नास्ति-क. ग. छ. । १३. न्तम्-ख. ड. अ. ।

१. स्थिता यदेति । यदा इयं विद्या स्थितेत्यर्थः ।

२. "वेदितुं विद्यायां बालाया आद्यं बीजमस्योर्ध्वं द्वितीयं बीजम् । अन्ये तु पुनर्विद्यादिम-
स्योर्ध्वमन्तमन्तं शिवान्वितमिति पठित्वा विद्यादिमस्य मूलविद्याया आदिभूतस्य वाग्भवस्यो-
र्ध्वमन्तं सकारं कुर्यात् । हतमन्त्रे सकारस्यान्यथाभिप्रायेणैह तथा निर्देशः । अतः तृतीयं
बीजं तु शिवान्वितं कुर्यादिति व्याख्येयम्" (से पृ. १०) ।

पुनराद्यां महाविद्यां शिवचन्द्रसमन्विताम् ॥ १०६ ॥

कृत्वा कामप्रदो विद्यां सर्वमन्त्रासनस्थिता ।

सकारस्यान्तत्वमिति चेत् ? उच्यते—अत्र वक्तुः शिवशक्तिबीजे बुद्धिस्थे । इह सर्वत्र विद्यासु हंसात्मनोः शिवशक्तिबीजयोः सन्निहितत्वात्तयोरादिवीजं हकारः, अन्तबीजं सकारः । अत्रान्तबीजं सकारमादौ विनियुङ्क्ते, आदिवीजं हकारमन्ते विनियुङ्क्ते इति । आदिवीजस्योपरि अन्तं सकारं कुर्यादिति शेषः । अन्तं तृतीयबीजम् । शिवान्वितं हकारान्वितम् । चक्रासनस्थिता चक्र-
स्यासनतया स्थिता ॥ १०५-१०६ ॥

पुनराद्यामिति । १ आद्यां कुलविद्याम् । महाविद्यां सर्वविद्याकन्द-
भूमिम् । शिवचन्द्रसमन्विताम् । शिवचन्द्रौ हकारसकारौ । सर्वमन्त्रासन-
स्थिता । सर्वेषां मन्त्राणामासनतया स्थिता । शिवचन्द्रसमन्वितामित्य-

स्थाने शिवान्वितं शिवो हकारस्तेनान्वितं संयुक्तं कुर्यादित्यर्थः । १० हं ह्रस्वो ह्रस्वी । त्रैलोक्यमोहनीयं सा विद्या चक्रासनस्थितेति । अस्या विद्याया नाम त्रैलोक्यमोहनीति न केवलं नामदः, अर्थतोऽपि त्रैलोक्यमोहनीति त्रैलोक्यं मोहयतीति, योगिन्या-
वृत्तेत्यर्थः । अस्या विद्यायाम्चक्रासनेऽत्र विनियोगः ॥ १०५-१०६ ॥

पुनराद्यां महाविद्यां शिवचन्द्रसमन्वितां कृत्वेति । पुनरप्याद्यां विद्याम् । आत्म-
रक्षाविद्यामित्यर्थः । शिवो हकारः । चन्द्रः सकारः । प्रविषीजमादिस्थाने तदुभया-

१. दां-सक. ग. घ. । २. निर्या-सग., विद्या-सक. घ. । ३. ताम्-सक. ग. घ. ।
४. महारादो-ज. घ. । ५. सपित । आदि-क. ख. । ६. 'चक्रा' राद्यमिति नास्ति-ख. ।
७. 'महाविद्या' नास्ति-क. घ. । ८. मुताम्-ख., भूमिमिति-ग. । ९. 'अन्विता' नास्ति-
क. ग. घ. । १०. 'हं ह्रस्वो ह्रस्वी' नास्ति-क. ग. घ. छ. । ११. हि-ख. घ. ङ. ।
१२. त्रयं मोहयतीति त्रैलोक्यमोहनी-ख. ङ. ज. । १३. 'अस्या विद्याया.' नास्ति-ख. ङ. ज. ।
१४. अत्र विनियोगेति चक्रासने-क. ग. घ. छ. । १५. विनि-ख. ङ. ज. ।

१. "मन्त्रारयोस्तावत्पदेन आत्मैव त्रयं परावृत्तत इति चिन्तयम्" (से. पू. ६१) ।

देव्यात्मासनविद्यायाः पूर्वोक्ताया यथाक्रमम् ॥ १०७ ॥

अन्तर्देशे तोयबिन्दुशक्रशक्तीरनुक्रमात् ।

संयोज्य परमेशानि साकमर्धेन्दुना ततः ॥ १०८ ॥

केवलाक्षरभेदेन साध्यसिद्धासनस्थिता ।

विशेषोक्तेरपि तृतीयबीजस्य पूर्वमेव तत्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् शिवचन्द्र-
समन्वितत्वं पूर्वबीजयोरेवेति तात्पर्यम् ॥ १०६-१०७ ॥

देव्यात्मासनेति । देव्यात्मासनविद्याया देवीरूपेतामापन्नस्य सांघक-
कस्यासनतया स्थितायाः । अन्तर्देशे तृतीयबीजस्य स्थाने । तोयबिन्दुशक्र-
शक्तीरनुक्रमात् । तोयं वकारः । शक्रो लकारः । शक्तिरेकारः, ग्रोन्याकार-
त्वात् । केवलाक्षरभेदेन तृतीयस्थानप्राप्ताक्षरमोत्रेण । साध्यसिद्धासनस्थिता

नितं कुर्यादितोयं विद्या कामप्रदा भवति । न केवलमैश्वर्यार्थं, अत्रास्या विद्यायाः
सर्वमन्त्रोत्तरे विनियोगः । ह्रस्वै ह्रस्वो ह्रस्वोः इति ॥ १०६-१०७ ॥

देव्यात्मासनविद्यायाः पूर्वोक्ताया यथाक्रममिति । पूर्वोक्ताया देव्या आत्मासन-
विद्याया बीजद्वयं यथाक्रमेण स्थितं भवेत्तु । अन्तर्देशे तार्तीयबीजस्थाने पूर्वस्थितबीजं
यिसृज्य बीजान्तरं प्रक्षेपणीयम् । तोयबिन्दुशक्रशक्तीरनुक्रमादिति । तोयो वकारः ।
बिन्दुरनुस्वारः । शक्रो लकारः । शक्तिरेकारः । एतान् यथाक्रमं संयोज्य गुरुपदेशपूर्व-
कम् । साकमर्धेन्दुनादत्त इति । अर्धेन्दुनादत्तः कलानादाभ्यामुपेतं कुर्यात् । केवलाक्षर-

१. अन्तर्देशे-सक. ल. । २. साधं-सल. ग. । ३. नादतः-अ. ले. सक.,
संयुतम्-सल. । ४. योगेन-ब. । ५. विद्या साध्यासनस्थिता-वाक. ल., विद्या सिद्धा-अ. ।
६. मेवं-ग. घ. । ७. स्वावि-क. ल. । ८. 'देव्यात्मा...स्थिताया' नास्ति-ल. । ९. यमा-
क. ल. । १०. 'मण्डप' नास्ति-क. ल. । ११. द्यो-क. ल. ग. । १२. भेदेन-ल. ।
१३. 'साध्य...सिद्धा इति' नास्ति-क. । १४. यमवि-घ. । १५. केवलमैश्वर्यप्रदा भवतीति
नर्द-ल. क. अ., केवलमैश्वर्यार्थंस्या अपि विद्यायाः सर्व-घ. । १६. सनतस्थाने-क. ग.
घ. छ. । १७. 'ह्रस्वै ह्रस्वो ह्रस्वो' इति' नास्ति-क. ग. घ. छ. । १८. भवति-क.
ल. ग. छ., भवेत्-अ. । १९. चमेण-क. ग. छ. । २०. नादवला-घ. ।

१. 'नित्यपुण्याक्षर', तथा च ह्रीं क्लीं ध्यां ह्रस्वद्वारो वामदेवरीयनविधरणे ।

हंसबीजसमाख्येयमाद्याभग्न्यासनस्थिताम् ॥ १०९ ॥

सर्वार्थसाधिका विद्या देव्यावाहनकर्मणि ।

ततन्मन्त्रप्रतिपाद्यानां साध्यानां सिद्धानां च देवतानामासनतया स्थिता ।
देवतानां तु द्वयी स्थितिः—कर्मसिद्धा आज्ञानसिद्धा इति ॥ १०७-१०९ ॥

देव्यावाहनविद्यामाह—हंसेति । आद्यां मूलविद्याम् । हंसबीजसमा-
ख्येयम् । 'हंसशब्देनानञ्जी हंकारसकारौ लक्ष्येते । अभ्यासनस्थिता रेफासन-
स्थिताम्, कुर्यादिति शेषः । सर्वार्थसाधिकां पुरुषार्थचतुष्टयकरी । इयं विद्या
देवीसन्निधिकरीत्यभिप्रायः । 'एतद्विद्योदारेऽमियुक्तोक्तिः—

भवेन विद्या सिद्धासनस्थितेति । केवलमन्त्रदेशस्थबीजव्यत्यासमात्रेण पूर्वोक्ताभासन-
विद्यैव साध्यसिद्धासनस्थिता भवतीत्यर्थः । 'ह्रीं क्लीं व्रूं ॥ १०७-१०९ ॥

हंसबीजसमाख्येयमाद्याभग्न्यासनस्थितामिति । हंसबीजं हंकारसकारौ । तवाख्येयमाद्यां
विद्याम् आत्मरक्षाविद्याम् । अभ्यासनस्थितां रेफसहितां कुर्यादिति यावत् । सर्वार्थसाधकी
विद्या देव्यावाहनकर्मणीति । इयमुद्धृता विद्या धर्मोपकाममोक्षाणां चतुष्टयानां
साधकी पञ्चभूतात्मिका । अस्या विनियोगो देव्यावाहनकर्मणीत्यर्थः । 'ह्यं
हृस्फूर्त्नी हृस्त्रीः ॥ १०९-११० ॥

१. सोम—वाक. ख. । २. ह्यं मायामाया—ब., ह्यं—सध. । ३. दिवता—सख. ग. ।
४. साधकी—वाक. ख. ज., साधिका—ब. सध., साधिका—सख. । ५. विद्या—ब.
सख. घ. । ६. 'साध्यानां' नास्ति—क. ख. । ७. 'तु' नास्ति—क. ख. । ८. पूजासन—ब. ख. ।
९. 'माद्यां मूलविद्यां' नास्ति—क. ख. । १०. साधनी—क. ख. । ११. 'एतद्विद्योदारे' नास्ति—क. ।
१२. विद्यात—क. ख. ग. ड. छ. ज. । १३. 'ह्रीं क्लीं व्रूं' नास्ति—ग. घ. छ. ज. ।
१४. बीजो—क. ख. ग. छ. । १५. 'इयमुद्धृता'—कर्मणीत्यर्थः इत्यस्य स्वाने 'एवा धर्मोपकाममोक्षाणां
साधकी पञ्चभूतात्मिका विद्या । अभ्यासनस्थिता विनियोगः' इति पाठः—ख. ड. ज. । १६. 'ह्यं
हृस्फूर्त्नी हृस्त्रीः' नास्ति—क. ग. घ. छ. ज. ।

१. 'प्राञ्चस्तु—हंसमन्त्रप्रवृत्तं ध्येयमन्त्रप्रवृत्तमेव हंसप्रवृत्तः । तेन हंकारसकारौ ह्यवि
निर्गम्य इत्युक्तः । ये तु हंसवि स्वकर्मण्येव न बीजनामेति व्याख्येयते—'ऋजुवस्तु ईदं
कर्म मूनानुत्तरं मय्यपानात्मन्येव संप्रदायमेव शरणोपबन्ति' (सं. पू. ६१) ।

एवमेता महाविद्या देवि सर्वार्थसिद्धिदाः ॥ ११० ॥
महात्रिपुरसुन्दर्या मूलविद्यां शृणु प्रिये ।

१. व्योमेन्दुवह्नयधरविन्दुभिरेकमन्यद्रक्ताच्छेन्द्रशिलिभिः सरमौघचन्द्रैः ।

अन्यद् द्युशीतकरपावकमन्वमन्तैर्वीजैरमीभिरुदिता त्रिपुरेति विद्या ॥ इति ।
(प्र० सा० ९ । ३)

करशुद्धभाद्यावाहनान्ता उद्धृता विद्या. स्तौति—एवमिति । ऋजु-
विमर्शिन्यां विद्या न लिख्यन्ते, सुमगोदेये लिखितत्वात् । ऋजुविमर्शिन्यां
तु ग्रन्थविवरणं क्रियते । इदमप्युक्तमस्माभिः—

एवमेता महाविद्या देवि सर्वार्थसिद्धिदा इति । एवमुद्धृता विद्या. करशुद्धभा-
द्यावाहनेनान्तेषु कर्मसु विनियुक्ताः सर्वार्थसिद्धिदा सकलपुरुषार्थसाधिका इत्यर्थः । तत्र
प्रथमोद्धृता करशुद्धिकरी विद्या प्राधान्येन विद्यैश्वर्यप्रदा । तै उद्धृता अङ्गन्यासविद्या
आत्मरक्षाकर्मणि विनियुक्ता द्वितीयौ । तृतीयविद्या च साधयति परिकञ्चित्तल्लोके
नास्ति, तथा देव्यात्मासनकर्मणि (विनियुक्ता) । चतुर्थी विद्या समस्तसम्पदमाकर्ष-
यति, तथा चक्रासनकर्मणि विनियुक्ता । पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यं मोहयति, तथा
सर्वमन्त्रासनकर्मणि स्थिता । षष्ठी विद्या प्राधान्येन सममैश्वर्यप्रदा, तथा साध्य-

१. मेधा-सग. । २. देव्या-सक. । ३. वा-सग. । ४. कृताकृतिवेग-क. ल. ।
५. भाय-बी. । ६. मन्वमन्व-बी., मन्वमन्-क. ल. । ७. देधावा-क. ल. । ८. 'उद्धृता'
'विद्या' तु नास्ति-घ. । ९. द्योत्तरवात-क. ल. । १०. 'क्रियते' नास्ति-क. ल. । ११. 'विद्या'
नास्ति-ल. ड. ज. । १२. नान्तकर्मणि-क. ग. घ. छ. । १३. सिद्धिदा-ल. ड. ज. ।
१४. 'इत्यर्थ' नास्ति-ल. ड. ज. । १५. तदनन्तरोद्धृता विद्या-व. ग. घ. छ. । १६. 'द्वितीया'
देव्यासनकर्मणि नास्ति-क. ग. छ. । १७. 'विद्या' नास्ति-ल. ड. ज. । १८. तीत्यर्थ-क. ग.
घ. छ. । १९. 'विद्या' नास्ति-ल. ड. ज. । २०. म्येनैव-क. ग. छ. ।

१. व्योमेनि । व्योम हजार । इन्दु शुभ्र सवार । बह्नी रेफः । अघर ऐकारः । विन्दुरनु-
स्वारः । एने सन्धिगिहनेराद्यबीजम् । रक्त्वं हजार । अञ्ज सवार । इ इति स्वह्रस्वम् ।
इन्द्रो लकारः । गिली रेफः । रमा रंजारः (?) (रमा ईशार—इति तु विवरण-
दीपिका, भू. ५७१) । अर्थचन्द्रो जिगु । एने सन्धिगिहनेद्वितीयं बीजम् । छूर्जारः ।

मादनं तदघः शक्तिस्तेदघो बिन्दुमालिनी ॥ १११ ॥

ऐन्द्रमाकाशबीजस्यमघस्ताज्ज्वलनाक्षरम् ।

पूर्वं विद्यां गुरोर्लब्ध्वा मूलमृजुविमर्शिनीम् ।

महासारं सुकृतिनः पश्यन्तु सुभगोदयम् ॥ इति ॥ ११० ॥

मादनमित्यादिसप्तकेन मूलविद्योद्धारः क्रियते । एतद्विषयेऽभियुक्त-
वचनम्—

अनेककौटिभेदैस्तु गदितं त्रैपुरं महः ।

तन्मध्ये तु परां दीप्ता महात्रिपुरसुन्दरी ॥ इति,

सिद्धासनकर्मणि विनियुक्ता । सप्तमी विद्या किं किं न साधयेत्, सर्वमपि साधये-
दित्यर्थः, यथा देव्यावाहनकर्मणि स्थिता पञ्चकूटसं (ज्ञाष्टमी ? हा सप्तमी) महाविद्या
सर्वार्थसाधकीत्यर्थः । एवं स्वातन्त्र्येण सर्वार्थसाधक्यो विद्या यस्या मूलविद्याया अज्ञ-
भूतास्तस्याः सैकल्यपुरुषार्थसाधनसामर्थ्यमस्तीति किमु वक्ष्यम् । तदुक्तं संकेतपद्धत्याम्—
आसामष्टविधानां तु विद्यानां पृथग् नामग्रहणं कृतम् । यथा—

त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।

श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा त्वष्टमी त्रिपुराम्बिका ॥

त्रिपुरा प्रथमा नित्या द्वितीया त्रिपुरेश्वरी ।

सुन्दरीति तृतीया स्याच्चतुर्थी पुरवासिनी ॥

पञ्चमी त्रिपुराश्रीः स्यात् षष्ठी त्रिपुरमालिनी ।

सप्तमी त्रिपुरासिद्धा त्वष्टमी त्रिपुराम्बिका ॥ इति ॥ ११० ॥

१. तदन्तर्वि-अ. व. सक. ख. घ. ङ. । २. भोगि-ख. । ३. तत्र मध्ये-घ. चि. ।

४. महा-ख. । ५. सप्तमस्थाने स्थिता-ख. घ. ङ. ज. । ६. 'महाविद्या' नास्ति-ख. ।

७. सकलार्थप्रदान-ख. ङ. ज. । ८. 'विद्यानां तु' नास्ति-घ. । ९. 'इतम् । तथा'

इत्यस्य स्थाने 'यथा' इत्येव पाठः-ख. ङ. ज. । १०. सुन्दरी च-क. घ. छ. । ११. एषा

पश्चिमास्ति-ख. ङ. ज. ।

शीतकरः सकारः । पावको रेफः । मन्तुरोकारः । अमन्त इति अं अनुस्वारः । अन्तो विसर्गः ।

विन्दुविसर्गपुत्तमित्यर्थः । (अमन्तो विसर्जनीयः—इति ॥ विद्वत्पदीपिका, पृ. ५७१) ।

एभिः सार्धमिदं तत्तुतोपयोगम् । एभिस्त्रिभिर्नैः संयुक्ता त्रिपुरा नाम विद्या (प्र. सं.

५७-५८ पत्रयोः) ।

प्रोत्कीर्णं विद्यायास्या देवदेवेन दक्षितम् ।

चतुर्विंशतिसाहस्रे रससारकसज्ञ(क.१के) ॥ इति च ।

अत्र लोपामुद्राप्रस्थानमाश्रित्य निष्कीलविद्यानुसारेण सत्सम्प्रदायान्वयेन व्याख्या लिख्यते । अस्याः सत्सम्प्रदायान्वितत्व नाम ओर्द्धचाणकाम-
रूपजालन्धरपूर्णगिरिपोठचतुष्टयाश्रयश्रीमहात्रिपुरसुन्दरीकामेश्वरीवज्रोश्वरी-
भगमालिनीदेवोस्वरूपविमर्शकचर्यानीयोद्दीशनाथपद्मीशनाथमित्रीशनाथलोपा-
मुद्रागस्त्यकङ्कालतापसधर्माचार्यमुक्तकेशीश्रीमद्दीपकनाथदिव्यसिद्धक्रमान्वित-
त्वात्, दीपकाचार्योरसपुनसङ्केतपुञ्जप्रकाशकजिष्णुदेवप्रभृतिमहायोगिवर्यमान-
वौघपरिगृहीतत्वाच्च । इयं मध्यमबीजप्रधाना विद्या, बीजनयेऽपि कामराज-
बीजसयोगात् । मादनं ^१मदयति हर्षयतीति मादन प्राण. शिवरूप । सति

अथेदानीं भूलविद्यामुद्धर्तुमुपक्रमते—महात्रिपुरसुन्दर्या भूलविद्यां शृणु म्रिये ।
इति । मादन तदयं शक्तिस्तैदन्तबिन्दुमालिनोति । मादन क्रोधीशः । तस्याधोदेशे शक्ति-
शिण्डीशः । तदधस्तस्याधोदेशे बिन्दुमालिनी त्रिमूर्तीशः । ऐन्द्रमाकाशबीजस्यमिति ।
ऐन्द्र पिनाकीशः । आकाशबीजस्यमिति लङ्गुलीशः । लकारं हकारोपरि स्थित यथा
भवति तथा श्रुत्यादित्यर्थः । अघस्ताम्बलनासरमिति । आकाशबीजस्याध.स्थाने

१. ता-ग. घ. । २. साहस्रे-क. ख. घ. । ३. सत्सररससजित-क., रससारकसज्ञ-
तम्-ख. । ४. 'व' नास्ति-क. ख. । ५. प्रसार-क. । ६. दायत्वेन येन-ग. ।
७. 'सत्' नास्ति-क., सत्सम्प्रदायत्व कथमिति-ख., सत्सम्प्रदायत्व कथम्-ग. घ. ।
८. उद्धरण-क. । ९. 'आधय' नास्ति-क., आश्रय-ख. । १०. शन-क. । ११. योद्गता-
ग. घ. । १२. घट्टना-ग. घ. । १३. कालतापन-क. । १४. शीश्वरश्रीदीपकता-क. ।
१५. तैष्ठ-ग. घ. । १६. दीपकलय-क. । १७. इयं च-क. । १८. 'अथेदानीं वागभवत्तत्र
भवतीति' इत्ययं स्वाने 'मादन क्रोधीशः, शक्ति मुण्डीशः, बिन्दुमालिनी त्रिमूर्तीशः, ऐन्द्र
पिनाकीशः, आकाशबीजस्यमिति लङ्गुलीशः, अघस्ताम्बलनासरमिति भुनक्तुः, मायाबीजे
त्रिमूर्तीशः, बिन्दुरनुस्वारः, ईश्वरो नाद । एतद्वागभवत्तत्रम्' इति पाठ-च. इ. ज. ।
१९. 'स्तदधो बिन्दु' इति तु टीकानुगुण पाठ । २०. लङ्गुलीश' नास्ति-क. ग. छ. ।

१. "श्रुतिविमर्गव्यापवि—(मा?)इयति इत्यपीति मादन प्राणो हकारः । प्राणस्यैव गृह्य तदे-
वाने प्राणो वागमोऽप्यानो धरम इति धुनेश्च । तस्य हकारस्यापि शक्ति पूर्वोक्तार्थं बीज
सारः । बिन्दुमालिनीश्वरेण हकार एव गृह्यते सत्प्रदायादिनि व्याख्यानम्" (सं. पृ. १५) ।

मायाचिन्द्रीश्वरयुता सर्वोपरि नियोजिता ॥ ११२ ॥

अयं स वाग्भवो देवि वागीशत्वप्रवर्तकः ।

हि प्राणे ह्ये सर्वे प्रहृष्यन्ति नासति । प्राणस्य वृत्त्यन्तरात्मन्यपाने मदशब्दः
श्रुतौ दृष्टः—“प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदः” (ऐ० आ० २।२।१) इति ।
तत्सर्वद्वं बीजं मादनम् । स च महाप्राणरूपो हकारः, शिवबीजमित्यर्थः ।
अथवा माद्यतीति शक्त्युपभोक्तुः शिवस्य मादनं इति नाम । ननु शास्त्रेऽत्र
सर्वत्र मादनशब्दः, ककारवाचकः, इह कथमन्यथेति । उच्यते । सत्यम् ।
किन्तिवहृत्यो मादनशब्दो हकारमेव गृह्णाति । कथम् ? विद्याया निष्किल-
त्वात् सत्सम्प्रदायान्वितत्वादतिरहस्यत्वाच्च, आगमान्तरे तथा व्याख्या-
तत्वाच्च । सत्सम्प्रदायविहीना पुनरेवापि स्वोपेक्षया तथा मन्यन्त इत्यस्म-
दुक्तमेव समञ्जसम् । तदधः तस्य हकारस्याधः । शक्तिः अमृतबीजम्,
सकार इत्यर्थः । मादनशक्तिर्ज्ञानाभ्यामौघानाधाररूपं शिवशक्त्यारमकं
हंसबीजमुद्धतमिति यावत् । तदधः तस्य सकारस्याधःप्रदेशे । बिन्दुमालिनी
तुण्डबीजम्, ककार इत्यर्थः । तदुक्तं रससारसंग्रहे—

श्वलनाक्षरं भुजङ्गीशः । मूर्ध्ना त्रिमूर्तीशः । बिन्दुरनुस्वारः । ईश्वर इति नादः ।
पूर्वोद्धतबीजवरस्य शिरःस्थाने बिन्दुनादान्वितं यथा भवति तथा नियोजितं बीजं
वाग्भवसंज्ञकं भवतीति । अयं स वाग्भवो देवि वागीशत्वप्रवर्तक इति । अयं स वाग्भव
इति प्रसिद्धो वागीशत्वप्रवर्तयतीति भावः ॥ १११-११३ ॥

१. युतं-वाग्. से. सक. य. । २. जित्यु-वाग्. अ. से. सक. य., जयेत्-सख. ।
३. 'हि' नास्ति-क. ख. घ. । ४. 'ह्ये' नास्ति-क. ख. घ. । ५. 'अ' नास्ति-क. ख. घ. ।
६. 'नासति' नास्ति-क. य. । ७. प्राणयु-क. । ८. वन्ति-क. ख. । ९. मायतोति-ग. घ. ।
१०. समिति-क. ख. य. । ११. 'ननु' नास्ति-क., 'ननु-समञ्जसम्' नास्ति-ख. ।
१२. 'अथ सर्वत्र' नास्ति-क., 'सर्वत्र' नास्ति-ग. । १३. पुनरपि-क. । १४. हपा-ख. ।
१५. व्यामनाधार-क. य. । १६. मदन-क. । १७. मन्त्र-क. । १८. मायाबीजं-घ. ।
१९. 'अयं स वाग्भव इति प्रसिद्धी' नास्ति-ख. ड. न. । २०. यतोत्यर्थ-ख. घ. ड. न. ।

विद्यां तु नवमीं सम्यक् प्रवक्ष्यामि समासतः ।
 कोलिता या रहस्यान्मादनेत्यादितः क्रमात् ॥
 भादनः प्राणरूपस्तु विकासः शिव उच्यते ।
 सकारस्त्वपरो ज्ञेयः संकोचः शक्तिरूपवान् ॥
 संकोचः परमा शक्तिविकासः परमः शिवः ।
 संकोचश्च विकासश्च ह्रस्व इत्यक्षरद्वयम् ॥
 तयोराधाररूपेण कर्तॄन् विन्दुमालिनी ।
 प्राणो विन्दुरिह प्रोक्तः साहचर्यादिपानके ॥
 अधो धरेन्द्रमाकाशं ज्वलन् च तयोरधः ।
 मायाविन्दुध्वंगौ चैव वाग्मवोऽसावकीलितः ॥ इति ।

श्रीहंसपारमेश्वरेऽपि—

मा शक्तिस्तु समाख्याता दनं स्वीकारकृच्छिवः ।
 सै वै भादन इत्युक्तो हकारः शिवसंज्ञकः ॥
 तत्र शक्तियर्थोयत्वे सकारस्त्वं विधीयते ।
 शिवे हकार इत्युक्तः सैकारे शक्तिरव्यया ॥
 विन्दुमालिनिकाण्डस्य पर्यायं परमेश्वरि ।
 शक्रव्योमानलार्णवे मायाविन्द्वीश्वरादयः ॥
 यथा स्थिताश्चैव तत्तथ्या वाग्मवः सै निराविलः ।
 द्वावग्यौ कामशक्त्याख्यौ वर्णौ निष्कीलितात्मकौ ॥ इति ।

१. कीलितानि-क, कलितावामहावेद्या-वि. । २. स्वारिनि-क. । ३. भादनं-क. स. ।
 ४. वं तु-स. ग. घ. । ५. परमः शिवः-क, जीव उच्यते-स. ग. । ६. ह्यत-वि. ।
 ७. 'शक्तिवि' अत्रैव कामादृष्टमाप्तिः । ८. ह्रस्व-वि. । ९. ह्रस्वे तु-स. । १०. कर्तॄन्-वि. ।
 ११. रिनि-स. । १२. अधो-स. । १३. शार-स. । १४. तु-वि. । १५. ध्वंगो-वि. ।
 १६. सावरीलक-ग. माया कीलित-वि. । १७. पर-वि. सारेऽपि-स. । १८. रजः शिव-स. ।
 १९. शिव-ग. घ. । २०. मर्त्य-स. सैव-वि. । २१. तस्य-वि. । २२. धोर्ध्व-वि. ।
 २३. रज-ग. घ. स-वि. । २४. शिवो-स. ग. वि. सी. । २५. सकार-वि. सी. ।
 २६. श्वरे-ग. घ. श्वरम्-वि. । २७. नाश्र-वि. । २८. नि तत्तथ्यं-स. ग. घ. ।
 २९. स्वारि-स. वं कलितानि-वि. । ३०. निष्कलकामवो-वि. ।

शिवबीजं त्रिधा युक्त्वा सृष्टिस्थितिलयक्रमैः ॥ ११३ ॥

द्वयमाद्येन रहितमाद्याधो मदनाक्षरम् ।

पुनः स्थितिशिवाधस्तादिन्द्रबीजं नियोजयेत् ॥ ११४ ॥

अत्र त्रिपुरसुन्दरीकल्पलतायामभियुक्तोक्तिः—

प्राणो देवीसखाद्यो दशशतनयनः शम्भुरभिलिम्बितः

शून्यश्चन्द्रार्धनादः शिखिरुचिरुचिरो वाग्भवोऽसावकीलः ॥ इति ।

ऐन्द्रं लकारः । आकाशबीजं हकारः । ज्वलनाक्षरं रेफः । माया ईकारः ।

बिन्द्वीश्वरौ प्राग्वत्^१ । अयं स वाग्भव इति । एवमुद्धृतोऽयं वाग्भव इत्यर्थः ॥

१११-११३ ॥

कामराजबीजमाह—शिवबीजं त्रिधा युक्त्वेति । शिवबीजं हकारः ।

अयमर्थः—सृष्टिस्थितिसंहारक्रमबुद्ध्या हकारेण यं योजयेदिति । द्वयमाद्येन

रहितमिति । स्थितिसंहारात्मकहकारद्वयमाद्येन सकारेण रहितमित्यर्थः ।

शिवबीजं त्रिधा कृत्वा सृष्टिस्थितिलयक्रमैरिति । शिवबीजं श्वयर्गचतुर्थमक्षरम् ।

एतत् सृष्टिस्थितिलयक्रमात् त्रिधा कुर्यादित्यर्थः । द्वयमाद्येन रहितमिति । स्थितिलया-

त्मकशिवाक्षरद्वयमाद्येन चैन्द्रबीजेन रहितं कुर्यादित्युक्तं भवति । द्वयमाद्येन रहित-

मित्युक्त्या सृष्टिशिवस्याधःस्थाने आद्योपेतं कुर्यादिति “अप्रतिपिद्धमनुमतम्” इति

न्यायेनार्थात् संपद्यते । अन्यच्च, समानबलयोरुभयोः प्रकृतयोः सतोस्तयोर्मध्येऽन्यतरे

निपिद्धेऽन्यतरस्यापरिहार्यत्वं संपद्यते । आद्याधो मदनाक्षरमिति । आद्यस्य चन्द्रबीजस्य

अधःस्थाने द्वितीयवर्गाद्यमक्षरं प्रक्षिपेदित्यर्थः । पुनः स्थितिशिवाधस्तादिति । मदनाक्षर-

१. कृत्वा—धाग. अ. से. घ. सक. ख. ग. घ., युद्धत्वा—वाक. ख. । २. क्रमात्—

धाग. अ. से. सक. । ३. शङ्खुर्योऽग्र—ख. । ४. दयति—ख. । ५. ‘आकाशबीजं

हकारः’ नास्ति—ख. । ६. ज्वलनो—ख. । ७. इति—ख. । ८. ‘क्रम’ नास्ति—ख. ।

९. रमन्—ख. । १०. ‘स्थिति’ नास्ति—घ. । ११. त्वकं हरमिति द्वय—ख. ।

१२. क्रमेरिति—ख. ड. अ. । १३. तं—ख. घ. ड. अ. । १४. ‘चन्द्रबीजेन’ नास्ति—ख. घ. ड. अ. ।

१५. कुर्यात् । आद्यं चन्द्रस्तेन रहितं कुर्यात्—ख. ड. अ. । १६. ‘अयः’ नास्ति—क. ग. छ. ।

१. प्राग्वदिति । “बिन्दुरनुस्वारः” (श्रु. १०, प. १३), “ईश्वरः कला” (पृ. १४, प. ७) इति ।

तथा लयशिवाघोऽपि ज्वलनं च महेश्वरि ।
चतुर्थस्वरसंयुक्तं बिन्दुखण्डेन्दुलङ्कृतम् ॥ ११५ ॥
एवमेतन्महाबीजं कामराजं महोदयम् ।

सामर्थ्यात् सृष्टिशिवाघः स्थाने सकारबीजमस्तीति प्राप्तम्, “अप्रतिषिद्ध-
मनुमतम्” इति न्यायेन । एवमादितो हंसबीजं सिद्धम् । आद्याघो मदना-
क्षरमिति । आद्यस्य सकारस्याघः स्थाने ककारबीजं भवतीत्यर्थः । पुनः
स्थितोति । अस्त्यर्थः—मध्यमशिवबीजस्य हकारस्याघः स्थाने, इन्द्रबीजं
लकारम्, नियोजयेदिति । तथा लयेति । ज्वलनं रेफः । अयमभिप्रायः—
संहारशिवरूपतृतीयहकारस्याघः स्थाने रेफं नियोजयेदिति । चतुर्थ-
स्वरबिन्दुखण्डेन्दवः प्राग्वत्^१ । एवमेतदिति । एवमुद्धृतं कामराजबीज-
मित्यर्थः ॥ ११३-११६ ॥

स्थार्थेऽस्थाने स्थितो यः स्थितिशिवस्तार्थोऽस्माद् अघः स्थाने । इन्द्रबीजं नियोजयेत् ।
माघबीजोऽनियोजयेदित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण । पतनाबीजस्याघः स्थाने स्थितो
यो लयशिवः, ज्वलनं महेश्वरीति, तस्य लयशिवस्याघः स्थानेऽसृग्वीजं नियोजये-
दित्यर्थः । चतुर्थस्वरसंयुक्तमिति । शान्त्यक्षरं नियोजयेदित्यर्थः । बिन्दुखण्डेन्दुलङ्कृतमिति ।
एवमुद्धृतं बीजं बिन्दुनादकलान्वितं कुर्यादित्यर्थः । एवमेतन्महाबीजं कामराजं महोदय-
मिति । एवमुद्धृतं कामराजं न नामतः कामराजम्, अर्थतोऽपि महोदयं सकलपुरुषार्थ-
साधनमित्यर्थः ॥ ११३-११६ ॥

१. ज्वलनार्थ—बाग, अ, से, सक, ल, ग, घ,, ज्वलनं तु—ड. । २. नुसंयुतम्—से. ।
३. शिवस्थाने—ल. । ४. सकारं—ग. । ५. अत्राप्रति—ग. । ६. सति—घ. । ७. एका—ल. ।
८. ककारं—ग. । ९. स्थित्य—घ. घ. । १०. मध्यमि—ल. । ११. हयस्य—ल. ।
१२. शिवरूपस्या—ल. । १३. ‘बीज’ नास्ति—ल. । १४. य स्थितो—क, ग, घ. ।
१५. ‘स्थिति’ नास्ति—क, ग, घ, छ. । १६. ‘अपस्ताद्’ नास्ति—ल, घ, ड, ज. । १७. महोद-
यमिति—ल, ड, झ. । १८. ‘बिन्दु’ नास्ति—क, ग, छ. ।

१. प्राग्वदिति । “चतुर्थस्वर एकारः” (पृ. ११, प. ६), “बिन्दुरनुस्वारः” (पृ. १०,
प. १३), “मध्यं गुरुः कला” (पृ. १०, प. १३) इति ।

मायाबीजं महेशानि मादनं शक्तसंयुतम् ॥ ११६ ॥

चन्द्रबीजं केवलं तु विनियोज्य चरानने ।

त्यक्त्वा सृष्टिक्रमं देवि प्रागुद्धारक्रमेण तु ॥ ११७ ॥

संहारक्रमयोगेन शक्तिबीजं समुद्धरेत् ।

शक्तिबीजमाह—मायेति । मायाबीजं भुवनेश्वरीबीजम् । हे महेशानि ! महेशानस्य महाभैरवस्य आत्मभूते । मादनशक्तौ प्राग्वत् । चन्द्रबीजं सकारः । केवलमिति । शिवबीजसंयोगवर्जितमित्यर्थः । तुरवधारणे । संहारक्रमयोगेनेति । कामभवकामराजबीजवन्नानुलोमेन शक्तिबीजोद्धारः, किन्तु विलोमेनेत्यर्थः । इह विद्यायां त्रिष्वपि बीजेष्वन्तःस्थातृतीयमस्तीति,

मायाबीजं महेशानोक्तिः । मायाबीजं भुवनेश्वरीबीजम् । शक्तं विसर्गात्तम् । शक्तसंयुतम् । शक्तो मासंषीजम्, तत्समायुक्तं तदुपेतम् । कोऽर्थः ? भुवनेश्वरीबीज-स्योर्ध्वे लकारं नियोजयेत् । लकारोपरि ककारं योजयेदित्यर्थः । चन्द्रबीजं केवलं इति । हकारवर्जितं केवलं चन्द्रबीजमेवादी योजनीयं^१ हे चरानने ! इत्यर्थः । त्यक्त्वा सृष्टिक्रमं देवि प्रागुद्धारक्रमेण इति । कामराजबीजस्योद्धारवसरे यः क्रमोऽसौ सृष्टि-क्रमस्तं सृष्टिक्रमं त्यक्त्वा तत्रैव शक्तिबीजोद्धारवसरे संहारक्रम इति मन्तव्यम् । न तत्रोद्धारक्रम उक्तः । उद्धारक्रमस्तु पूर्ववत् । सृष्टिक्रम एवेत्यर्थः । पूर्वोद्धृत-कामराजबीजे आदिमध्यहकारद्वयलोपाक्षदेव शक्तिबीजं भवतीत्यर्थः । इदमुद्धृतं तार्तीयं बीजं शक्तिसंघं सकलसामर्थ्ययुक्तम् ।

१. घ-सक. । २. बीजं-वाक. ख. । ३. पुन्यार-वाक. ख. । ४. नेश्वरी-ख. । ५. 'हे महेशानि' 'आत्मभूते' नास्ति-ख. । ६. 'बीजं' नास्ति-ख. । ७. माति-ग. घ. । ८. 'इति' नास्ति-ग. घ. । ९. 'मायाबीजम्' इत्यत आरभ्य ४ पटल २४ श्लोकस्य 'प्रययबीज-मय' इति पाठप्राप्ति-घ. । १०. भुवनेशी-ख. ड. । ११. मादन-ख. । १२. बीजमिति-ख. ड. ख. । १३. क्रमो-ख. ड. ज. । १४. संहारक्रमेणोद्धारक्रम-ख. ड. ख. । १५. तुरवार-ग. ड. ज. । १६. शिवशक्ति-ख. ड. ।

१. प्राग्वदिति । 'मदनः कामः' शक्तो लकारः' (बृ० १००, पं० ७-८) इति ।

२. 'ये तु शक्तसंयुतमिति मायाबीजविशेषत्वेन व्याचक्षते' (वि. पृ. ६७) ।

सम्प्रदायस्य कश्मीरेद्धृतत्वात्, योगिनीप्रधानतया विद्यायाः प्राकृतभाषा-
विशेषत्वाच्च यथासम्प्रदायं तस्य व्यवहार इत्युपदेशः । इयं विद्या सुमगोदयेऽपि
न लिखिता, अतिरहस्यत्वात् ॥ ११६-११८ ॥

अत्र लोपामुद्रामते वाग्भवोद्धारं स्वागमसम्प्रदायविशेषोऽस्तीति^१ । तद्यथा—
मादनमिति सौदयतीति मादनमिति व्युत्पत्त्या शस्त्युपभोक्तुः शिवस्याभिधानम् ।
तदयं शक्तिरिति मौनसस्याभिधानम् । तदन्तर्विन्दुमालिनीति तुण्डस्याभिधानम् । ऐन्द्र-
माकाशबीजस्पष्टित्यादि यथापूर्वं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं हतपारमेष्ठिरे रससारसंग्रहे च—

विद्यां तु नवमीं सम्यक् प्रवक्ष्यामि समासतः ।
कौलिता या रहस्यत्वान्मादनेत्यादिवः क्रमात् ॥
मादनः प्राणरूपगुण विकासः शिव उच्यते ।
सकारैस्त्वपरो ह्येयः संकोचः शक्तिरूपवान् ॥
संकोचः परमा शक्तिर्विकासः परमः शिवः ।
संकोचश्च विकासश्च हेतु इत्यक्षरद्वयम् ॥
तयोरारारूपेण वर्तनं विन्दुमालिनी ।
प्राणो विन्दुरिति प्रोक्तं साहचर्योदपानके ॥
अधो धरेन्द्रमाकाशं ज्वलनं च तयोरधः ।
मायाविन्दूर्ध्वगौ चैव वाग्भवोऽसौयस्त्रीलितः ॥ इति ।
मा शक्तिस्तु समाख्याता देवैर्न स्वीकारकृच्छ्रिष ।
सै धे मादन इत्युक्तो हकारः शिवसत्त्वकः ॥
तत्र शक्तिर्यथोर्ध्वत्वे सकारैस्त्वं विधीयते ।
शिवे हकार इत्युक्तं सैकारे शक्तिरव्यया ॥

१. मुलागम-स., स्वनाम-ज., मुलादिम-ड., मुलागमनं-ज. । २ 'इति' नास्ति-स.
ड., ज. । ३. 'मादयतीति मादनमिति' नास्ति-क. ग. छ. । ४ यान मादनमिति-स.
ड., ज. । ५. मादन-स. ड., ज. । ६. कौलिताया महादेव्या-चि. । ७. मादनं प्राणरूपं तु-
क. स. ग. ड. छ. ज. । ८. रस्यं पर-क. ग. छ. । ९. रूपत-चि. । १०. हस-ख. ड. छ. ज.
चि. । ११. वर्ण-क. ग. छ. वर्तव्य-चि. । १२. अयो-ड., ज. चि. । १३. तु-चि. ।
१४. ध्वंगा-स. ड. ज. चि. । १५. नाम कीर्तित-चि. । १६. तस्या-क. ग. छ. । १७. एवं
मादनमित्युक्त-क. स. ग. छ. । १८. हकार शिवसत्त्वकम्-स. ग. ड. छ. । १९. यथोर्ध्वत्वे-चि. ।
२०. रस्य-ड. ज., र. स-चि. । २१. तत्कार-क. ग. छ. चि. ।

एवमेवा महाविद्या महात्रिपुरसुन्दरी ॥ ११८ ॥

संस्मृतैव महादेवि त्रैलोक्यवशकारिणी ।

एतयैतस्य चक्रस्य साधकोऽर्चनमारभेत् ॥ ११९ ॥

विद्यास्तुतिः क्रियते—एवमेवेति । संस्मृतैव चिन्तितैव । जपादि-
वैधुर्येणेत्यर्थः । अनया चक्रार्चनमारभेदित्याह—एतयैतस्येति । एतया
विद्या ॥ ११८-११९ ॥

विन्दुमालिनीकार्णस्य पर्यायं परमेष्ठिनि ।
शक्त्योमानलार्णये मायाविन्द्वीश्वरादयः ॥
यथा स्थितास्तथा धाम्भवः स निराविलः ।
द्वायन्वी कामसक्त्याल्लयौ धर्णो निष्कौलित्वात्मकौ ॥ इति ॥ ११६-११८ ॥

एवमेवा महाविद्या महात्रिपुरसुन्दरीति । एवमेवा त्रिविजात्मिका विद्या महाविद्या
सकलविद्यानां मध्ये उत्तमा विद्येत्यर्थः । का सा विद्या ? महात्रिपुरसुन्दरीवाचि-
कित्वार्थः । एष मूलविद्यामुद्धृत्य तस्याः सामर्थ्यं वर्णयति—संस्मृतैव महादेवी त्रैलोक्यवश-
कारिणीति । संस्मृतैव संस्मृतिमात्रेणैव । इयं महाविद्या त्रैलोक्यं साधकस्य वशे
करोतीत्यर्थः । एवमेतस्य चक्रस्य साधकोऽर्चा समारभेदिति । अस्तावदस्यां त्रैलोक्यमोहिण्यां
महाविद्यायां कल्याणदेशिककैटाक्षतो लब्धचतुर्विधाभिपेकः सन्ध्यातर्पणसविष्टाः स्थ-
लोकपालवास्तुवासनादिसपर्यापुरसरं कृतन्यासमण्डलः, तस्य महात्रिपुरसुन्दर्याश्चक्रस्य
अर्चा समारभेत् आरभेदित्यर्थः । तत्र सन्ध्यावर्द्धनन्यासमण्डलार्चशुद्धिपर्यन्तं
श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीकल्पलतायामुक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् । एवं मन्त्रप्रमेयनिरूपणं कृतम् ।
इतः परं पूजाप्रयोगमुद्दिष्टक्रमेण तदङ्गभूतं द्रष्टव्यम् ॥ ११८-११९ ॥

१. एषा विद्या-सप्त । २. महेशानि-वाच, से, सख । ३. एवमे-अ. म. सक. ग. ।
४. कोज्या-स-अ. । ५. तरेत्-च. । ६. पययि-क. य. । ७. अरे-ड., श्वरम्-च. ।
८. नास्ति-क. ग. छ. । ९. नि कर्तव्य-क. ग. छ. । १०. धाम्भवं
सन्निहित-च. । ११. नाद-क. ग. छ. । १२. निष्कलकात्मकौ-चि. । १३. योवानां-ख.
ड. म. । १४. 'एष' नास्ति-क. य. छ. । १५. वशी-ख. ड. । १६. 'कठशतौ' नास्ति-क. ग. छ. ।
१७. समर्पण-ख. ड. ज. । १८. 'वन्दन' नास्ति-क. य. छ. । १९. 'एवं'—इष्टव्यम् नास्ति-क.
ग. छ. । २०. मुद्राप्रयोगे-ख. । २१. मन्त्रव्यम्-ड. ज. ।

कुङ्कुमारुणदेहेस्तु वैस्त्रारुणविभूषितः ।
 ताम्बूलपूरितमुखो धूपामोदसुगन्धितः ॥ १२० ॥
 कर्पूरक्षोददिग्धाङ्गो रत्नाभरणमण्डितः ।
 रक्तपुष्पावृतो योगी रक्तगन्धानुलेपनः ॥ १२१ ॥
 रक्तासनोपविष्टस्तु लाक्षारुणगृहस्थितिः ।
 सर्वशृङ्गारवेपाढ्यस्त्रिपुरीकृतविग्रहः ॥ १२२ ॥
 मनःसंकल्परक्तो वा साधकः स्थिरमानसः ।

सार्धत्रिभिरचंकस्य गुणविधिमाह—कुङ्कुमारुणेति । अत्र पूजार्थं
 प्रायशः सर्वं वस्तुजातमरुणाधिकरणपूर्वपक्षनिर्णयवदिति^१ पिण्डार्थः । रत्ना-
 भरणं रत्नसमुक्ताङ्गदादि । योगी नित्यसमावेशयुक्तः । सर्वशृङ्गारवेपाढ्यः
 तिलकाञ्जनमृगमदोत्पुञ्जलावयवविशेषः । स्थिरमानसः अचञ्चलमनः ।

कुङ्कुमारुणदेहस्त्वित्यारभ्य लेख्यां शक्तिचक्रं तु क्षमस्वेति विसर्जयेदित्यन्तेषु श्लोकेषु
 विषमपदव्याख्या लिख्यते । कर्पूरक्षोद इति कर्पूरचूर्णम् । रक्तपुष्पावृत इति प्रथमार्थः

१. वैहृन्-संघः । २. वस्त्राभरण-संघः, रक्तवस्त्रादिसंपुत-वाग से, रक्तवस्त्रादिभूषित-
 सक. ल. घ. । ३. एषा पट्तिर्नास्ति-य. । ४. त्रिभि-संघ. ग. । ५. रक्ता-वाक.
 ल. ग., रत्ना-संघ. । ६. भूषित-य. सक. ल. घ. । ७. मौनी-वाक. ल. ग. व. सक. ग. ।
 ८. रक्तास्तरो-वाग. से. । ९. स्थित-वाग. सक. ग., गृहे स्थित-से. व. संघ. घ. ।
 १०. युक्तो-संघ., रत्न-वाग. । ११. तुस्त्रिपुरीसन-संघ. । १२. मुले-ल. । १३. विनि-ल. ।
 १४. योगिनी-य. घ. । १५. दाष्ट-ल. घ. । १६. अचलमन-य., नास्ति-घ. ।

१. अरुणाधिकरणपूर्वपक्षनिर्णयवदिति । पूर्वमीमांसाया तृतीयाध्याये प्रथमपादे षष्ठमरुणावि-
 करणम् । अस्यायमभिप्रायः—“अरुणया पिङ्गाक्षया एव ह्ययन्या सोम कीर्णाति” (ते. स. ६।१।६।७)
 इत्यत्राङ्गणेति तृतीयाया आरुण्यगुणस्य त्रयसाधनत्वं प्रतीयते । न चापूर्वतस्य गुणस्य तत्सम-
 वृत्तिः । अतो वाक्यस्येहाविनिर्णयकत्वात् प्रकरणमेव विनियोजकं ग्राह्यम् । ततश्च सोम-
 प्रकरणे यानि धृष्टमसादीनि द्रव्याणि सन्ति तानि सर्वाण्यपि परिच्छेद्य तेन द्वारेणारुण्य
 साधनं भवतीति पूर्वपक्षन्यायः । तेन न्यायेनानापि पूजायायुक्तो रक्तवर्णः पूजासाधनसर्व-
 द्रव्यपरिच्छेदक इत्यावाति । अतो रक्तवर्णतयोक्तान्यनुत्तानि च पूजाद्रव्याणि रक्ताग्रेव
 साधनीयानि । इह पूर्वपक्षन्यायोऽपि निर्बन्धहेतुतयाऽभ्युपेयते, वायकानावादिति ।

भूप्रदेशे समे शुद्धे गोमयेनोपलेपिते ॥ १२३ ॥

पुष्पप्रकरसंकीर्णे धूपामोदसुगन्धिते ।

सिन्दूररजसा देवि कुङ्कुमेनाथवा पुनः ॥ १२४ ॥

आलिखेत् प्रथमं चक्रं समरेखं मनोहरम् ।

समत्रिकोणशक्त्यग्रं समाश्रमत्तिसुन्दरम् ॥ १२५ ॥

अवहिर्मुख इत्यर्थः । उक्तं च—

“चपल. सर्ववन्तूना द्वेप्यो भवति भारत” इति ॥ १२०-१२३ ॥

पूजाचक्रविन्यासस्थलस्य गुणविधिमाह—भूप्रदेश इति । अत्र प्रवेश-
शब्द. स्थलवाची । यथाह भगवान् व्यासमुनिः—

“प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृत युगमवर्तत” (म० भा० १।१०८।५) इति ।

समे निम्नोन्नतविर्वाजिते । शुद्धे यजनाहं । चक्रराजविन्यासद्वयमाह—
सिन्दूरेति । पूजाचक्रविन्यासे गुणविधिमाह—आलिखेदिति । प्रथमन्यास-

वम्^१ । तद्युक्तं “कुण्डगोलोन्मिश्रित गोरोचनाभाक्षित कुकुमादिपङ्कमिश्रितम् । (तेन)
सर्वाङ्गमनुलिख्येति भावः । सर्वभृङ्गारवेपादप इति । शृङ्गारो भावरसस्थितिप्रेक्षणादि-
लक्षणः^२ । वेपः स्वरूपधारित्वम् । त्रिपुरीकृतविग्रह इति । न्यासादिना देवीवपुर्भूत्व्येति^३
भावः । स्थिरमानस इति चित्तेकाग्र्यं कृत्व्येति ॥ १२०-१२३ ॥

१. जं-सग. । २. कौमुन्ने-सग. । ३. रमम्-वाक. ख. व. भ. सग. घ. ।

४. कोण-अ. गघ. । ५. वात्कीक-सख., शक्यभ-सघ. । ६. समाल्वाति-वाग. से.,
समीक-वाक. ख. व. ज. । ७. इति धरम्—“हिमाविषात्रे साधारे स्थापयेद्वर्षमन्त्रुना ।
तौबनाचन्द्रकाशोरलपुङ्गुस्तुरिकापुतम् ॥ भावयेद्दह्निर्गुर्व्येत्नुमूलानि परमेश्वरि । अपेक्ष्य दशवार
तत्तर्पयेत्तं योगिनी ॥” इति श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते-वाग. से. सक. । ८. ‘जयत च’ इति
नास्ति-ख. । ९. फलस्य-ग. । १०. स्थिर-ख. । ११. ‘पुस्त’ नास्ति-ख. इ. ज. ।

१२. अथ, अथवा पत्रलतादिलक्षणम्-ख. इ. ज. । १३. त्वेत्यर्थ-ख. इ. ज. ।

१. “यत्तु रक्तपुष्पावृत इत्युत्तरत्र विशेषण तस्य प्रायः(पान्थ) भिन्नकुण्डगोलोत्पपरतया
साम्प्रदायिकैर्वाह्यानाम् चोक्तव्यम्” (से. पृ. ६९)

२. कुण्डगोलोन्मिश्रितमिति । अत्र अथरथ—“अथ इति कुण्डगोलकाख्यो द्रव्यविशेषः । शक्तिसगमा-
दिति भाट्टमागतया वक्ष्यमाणान्” (पृ० १४-१५) इति, “नदस्य आनदस्य हेतुभिः सुरादिभिः,
फलं च कुण्डगोलकादिभिः” (पृ० १८) इति, ‘विद्वत्प नोलक सत्र कुण्ड च तनुमध्यमे ।

ततः पद्मनिभां देवीं बालार्ककिरणारुणाम् ।

जपाकुसुमसंकाशां दाडिमोकुसुमोपमाम् ॥ १३० ॥

पद्मरागप्रतीकाशां कुङ्कुमोदकसंनिभाम् ।

किञ्च, अर्थतः. सर्वज्ञतादीनि पङ्कजानि । तदुक्तम्—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिवोध. स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोविधिज्ञा. पङ्कजुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ इति ।

(वा० पु० १२।३३)

शिरोललाटेति । 'गोचरे स्वाधिष्ठाने । आधारे मूलाधारे । 'व्यूहकं यावद्
यावद् व्यूहकम्, पादतल्लावधीत्यर्थः । अष्टभिः वशिन्यादिभिः । एतेषां कर-
शुद्ध्यादिन्यासप्रकारः सुभगोदये द्रष्टव्यः ॥ १२६-१२९ ॥

तत इत्यादिसार्धैकोनविंशत्या ध्यानमाह । पद्मनिभामिति सकोच-
विकासात्मकं धर्मद्वयं लक्ष्यते । बालार्ककिरणारुणामिति रक्तवर्णत्वे प्रकाशा-
त्मता लक्ष्यते सुसेव्यता च । जपाकुसुमसंकाशामिति रक्तवर्णत्वे बहुलता

पद्मनिभाम् आङ्गादुदायिप्रभाम् । बालार्ककिरणारुणामिति । अनुग्रहसेव्यशोभा-
मित्यर्थः । जपाकुसुमसंकाशामिति । देव्यङ्गगतारुणिमोदाहरणमिति भावः । दाडिमोकुसुमो-
पमामिति । सान्द्रप्रभामिति भावः । पद्मराग इति । अत्युज्ज्वलकान्तिमित्यर्थः ।

१. जवा—सग. घ. । २. मप्रभाम्—सग. । ३. 'यावद् व्यूहक' नास्ति—स. ।
४. इमला—ग. । ५. दीना—घ. । ६. 'सकोच' लक्ष्यते' इत्यस्य स्थाने 'रक्तवर्णत्वेऽतिनिगता
लक्ष्यते, प्रत्यक्षधर्मधर्मद्वयं लक्ष्यते' इति पाठ—ग. । ७. 'क' नास्ति—घ. । ८. उत्त—स. ।
९. सेव्यता—स. ग. । १०. 'जपा' लता लक्ष्यते' नास्ति—ग. । ११. बहुलात्मता—घ. । १२. 'सेव्य'
नास्ति—क. ग. छ. ।

भीमहात्रिपुरसुन्दरि मां रक्ष रक्षेयेष्वेव मन्त्रं जातिपुत्रं हृदयादिषु योजयन्ति"
(से. पृ. ७६) ।

१. "न्यासस्तु—गोचरपदस्य निष्ठाप्यत्वं प्राचीनेभ्यः प्रमाणाभावरारुह्यमभिप्रेत्य—"
(से. पृ. ७७) ।

२. "व्यूहकं यावद्विशेषायापारम् पादायाऽनिमित्त्यर्थमाह मन्त्रप्रदायिका" (से. पृ. ७७) ।

स्फुरन्मुकुटमाणिक्यकिङ्किणीजालमण्डिताम् ॥ १३१ ॥

कालालिकुलसंकाशकुटिलालकपल्लवाम् ।

प्रत्यग्रारुणसंकाशवदनाम्भोजमण्डलाम् ॥ १३२ ॥

किञ्चिदधेन्नुकुटिलललाटमृदुपट्टिकाम् ।

पिनौकिधनुराकारसुभ्रुवं परमेश्वरीम् ॥ १३३ ॥

आनन्दमुदितोल्लोलोलानन्दोलितलोचनाम् ।

स्फुरन्मयूखसंघातवर्तितस्वर्णकुण्डलाम् ॥ १३४ ॥

सुगण्डमण्डलाभोगजितेन्द्रमृतमण्डलाम् ।

विश्वकर्मादिनिर्माणसूत्रसुस्पष्टनासिकाम् ॥ १३५ ॥

ताम्रविभ्रुमयिन्याभरक्तोष्ठीममृतोपमाम् ।

स्मितमाधुर्यविजितमौधुर्यरससौगराम् ॥ १३६ ॥

अनौपम्यगुणोपेतचिबुकोद्देशशोभिताम् ।

कम्बुप्रोवां विशालाक्षीं मृणाललैलितैर्भुजैः ॥ १३७ ॥

लक्ष्यते । दाहिमीकुसुमोपमामिति रक्तवर्णत्वे प्रकाशात्मता लक्ष्यते ।
पञ्चरागप्रतीकाशमिति रक्तवर्णत्वे वर्णप्रभयोरपृथक्ता लक्ष्यते । कुङ्कुमोदकसन्धि-
मामिति रक्तवर्णत्वे स्निग्धता लक्ष्यते । प्रत्यग्रशब्देन प्रथमोन्मेषो लक्ष्यते ।

शुक्लनोदक इति । अलङ्कारमामिति भावः । प्रत्यग्रशब्देन ईपट्टिकासोऽभिमतः । आदि-
निर्माणमिति । प्रथमसृष्टिमिति भावः । कम्बुप्रोवामिति । कम्बुः शङ्खः, तद्वत्त्रिरेखायुक्त-

१. कालाग्नि-साल. ग. घ. । २. कुरला-वाग. से. । ३. संकुलाम्-से. । ४. मण्डिताम्-
सघ. । ५. पिनारु-वाग. से. सक. । ६. झलताम्-वाग. से. ब. सक., मुभ्रुवां-सघ. ।
७. संकाश-सक. । ८. विलसद्भेम-वाग. से. घ. सक. ख. घ., विततां हेमकुण्डलीम्-सघ. ।
स्फुरन्विद्यादिपङ्क्तिद्वयं विश्वकर्मादिविद्यादिपङ्क्तिवृत्तं लक्ष्यते-सघ. । ९. विस्पष्ट-वाग. से.,
वत् स्पष्ट-सघ. । १०. तेशरीम्-सक. । ११. शृङ्गार-सघ. । १२. योचराम्-वाक. ख. ।
१३. अत्र-“करजुवाहिनेन्द्रेण दत्ताभ्युलवीटिकाम् । शुक्लीत्यतिवत्याणवष्टमयविराजिताम् ॥
पुनरागतदुःखामिभुपुत्रपुष्पधरां तया । वातुमूलेन केयूरवटकान्नादयोभिताम् ॥” इति पङ्क्ति-
वृत्तयमपि च वर्तते-सक. । १४. महादेवी-वाग. से. ब. सक. ख. ग. घ. । १५. लसितैः-घ. ।
१६. दाहिमी-“स्निग्धता लक्ष्यते” नास्ति-सक., “दाहिमी-“प्रकाशात्मता लक्ष्यते” नास्ति-ग. ।
१७. शत्रुवृक्ष-ह. ज. । १८. रति-ख. ह. ज. ।

रक्तोत्पलदलाकारसुकुमारकराम्बुजाम् ।
 कराम्बुजनखञ्ज्योत्स्नावितानितनमस्तलाम् ॥ १३८ ॥
 मुक्ताहारलतोपेतसमुन्नतपयोधराम् ।
 त्रिवलीवलनौयुक्तमध्यदेशसुशोभिताम् ॥ १३९ ॥
 लावण्यसरिदावर्ताकारनाभिविभूषिताम् ।
 अनर्घ्यरत्नघटितकाञ्चीयुक्तनितम्बिनीम् ॥ १४० ॥
 नितम्बविम्बद्विरदरोमराजिर्वराङ्कुशाम् ।
 कदलीललितस्तम्भसुकुमारोरुमौश्वरीम् ॥ १४१ ॥
 लावण्यकदलीतुल्यजङ्घायुगलमण्डिताम् ।
 नैमद्ब्रह्मशिरोरत्ननिर्घृष्टचरणाम्बुजाम् ॥ १४२ ॥
 शीतांशुशतसंकाशकान्तिसन्तानहोसिनीम् ।
 लौहित्यजितसिन्दूरजपादाडिमरागिणीम् ॥ १४३ ॥
 रक्तवस्त्रपरोधानां पाशाङ्कुशकरोचिताम् ।
 रक्तपुष्पनिविष्टां तु रक्ताभरणमण्डिताम् ॥ १४४ ॥

चिबुकमित्यधरमुखेफलकमुच्यते । कम्बुः शङ्खः । आवतः पयसा भ्रमः ।
 काञ्ची रशनादाम । अङ्कुशः सृणि । शीतांशुलौहित्येतिभौगाभ्या जगन्मातु-

समग्रीवामिति भावः । मृणाल इति पद्मनालम् । तद्वत्कोमलदीर्घमुजलता-

१. समा-बाह. ख. अ. । २. घोत-बाह. ख., ज्योतिर्वि-य. सख. घ. ।
 ३. राजि-सख. । ४. स्थलाम्-से., स्थलम्-य. । ५. सयुक्त-से. सख. । ६. शोप-सख.
 प्रीत-सख. । ७. सचिन-य., छटित-सख. । ८. राज्यपरा-बाह. ख. राजिजिता-सख. ।
 ९. एतदनंतरम्-‘मानिक्यमुकुटाकारजानुद्वयविराजिताम्’ इत्येषा पदक्तिरपिका-बाग. से. ।
 १०. लावण्येत्यादिषु श्लोको नास्ति-य. । ११. एतदनंतरम्-‘गूढ जिताम्’ इत्यादिक १४६
 सख्याषु श्लोकोऽत्र दृश्यन्ते-बाग. से. सख. य. । १२. बलविष्णु-से. सख. य. घ., एषा पदक्तिः
 ‘सर्वगुद्गार’ इत्यत एव दृश्यन्ते-से. । १३. निवृष्ट-से. सख. य. घ. । १४. एषा पदक्तिः १४७
 श्लोकान्तरं दृश्यन्ते-से., मात्स्येय-सख. । १५. वारिणीम्-य., हारिणीम्-सख. । १६. जया-
 सख. य. । १७. पय-बाह. ख. य. । १८. ता-से. सख. । १९. सुविताम्-से. सख. य. ।
 २०. परम्-स. । २१. ‘मुनिरुण्यमुच्यते’ नास्ति-ख. । २२. ‘भावाभ्यां जया’ नास्ति-स. ।

चतुर्भुजां त्रिनेत्रां तु पञ्चबाणधनुर्धराम् ।
 कर्पूरशकलोन्मिश्रताम्रलोपूरिताननाम् ॥ १४५ ॥
 [गुह्यगुल्फपदद्वन्द्वां प्रपदाजितकच्छपाम् ।]
 तनुदोर्घाङ्गुलोभास्वन्नग्वचन्द्रविराजिताम् ।
 महामृगमदोदामकुङ्कुमारुणविग्रहाम् ॥ १४६ ॥
 सर्वशृङ्गारवेपाङ्गां सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
 जगदाह्लादजननीं जगद्रञ्जनकोरिकाम् ॥ १४७ ॥
 जगदाकर्षणकरीं जगत्कोरणरूपिणीम् ।
 सर्वमन्त्रमयीं देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ॥ १४८ ॥
 सर्वलक्ष्मीमयीं नित्यैां परमानन्दनन्दिताम् ।
 महात्रिपुरसुद्रां तु स्मृत्वावाहनरूपयीं ॥ १४९ ॥

रसीपोमात्मता लक्ष्यते । महामृगमदः कस्तूरिका ॥ १३०-१४९ ॥

महात्रिपुरेतिद्वयेनावाहनपूजारम्भी विधीयते । महात्रिपुरसुन्दरीसुद्रां

मित्यर्थः । मृगमद इति कस्तूरिका । शृङ्गार इति पत्रलवादिकपोलालङ्कार इति भावः ॥ १३०-१४९ ॥

महात्रिपुरसुद्रा तु स्मृत्वेति । देव्यावाहनवेलायाभन्तर्यागानन्तरमन्तरमुद्रानवक-
 माधारादिग्रन्थान्तनवाधारेषु परशक्तिविभ्रमरूपमनुस्मृत्यानन्तरमावाहयेदिति
 भावः । सुभगे नमस्कारनिष्कृतेति । सुभगे इति सुन्दरि । नम इति नमस्कारपदम् ।

१. त्रिनेत्रा-बाण, से. । २. च-सक. ख. ग. घ. । ३. बाणां-सप्त. ।

४. ताम्रल-सप्त. । ५. एतदनन्तरम्-‘करण्डयाह्निनेद्रेण इतताम्बूलपत्रिकाय’ इत्येषा
 पद्धतिर्दृश्यते-याग से. । ६. ‘गुह्य निताय’ न दृश्यते-बाक. ख. । ७. वेदा-बाक. ख. ग. ।
 ८. भरप-सप्त. । ९. कारिणीम्-से. सक. ख. घ. । १०. स्थावर-सप्त. । ११. वपिनीम्-
 बाण. । १२. देवीं-सप्त. । १३. लक्ष्मीम्-सक. ख., कारिणीम्-सप्त. एतदनन्तरम्-‘एष
 भ्यात्वा महादेवीं महात्रिपुरसुन्दरीम्’ इत्येषा पद्धतिरपि दृश्यते-सप्त. । १४. सुद्रया-सक.,
 विद्या-सप्त., एतदनन्तरम्-‘आसन्नं तत्र सकल्प्य पूर्वोक्तं चक्रमध्यात्’ इत्येषा पद्धतिरपि
 दृश्यते-सप्त. । १५. पुरसुन्दरी-सप्त. । १६. ‘मान्तर’ नास्ति-च ग. घ. । १७. विद्या-ख. द. ज. ।
 १. “तस्मादर्थरत्नावलीद्विपुक्तौ नमस्कारेण युक्त्येति पाठ एव स्वीकार्य” (से. पृ. ८१-८२) ।

विद्ययावाह्य सुभगे नमस्कारान्तया तथा ।

पूर्वोक्तया साधकेन्द्रो महात्रिपुरसुन्दरीम् ॥ १५० ॥

चक्रमध्ये तु संचिन्त्य ततः पूजनमारभेत् ।

शिवाग्निविन्दवो देवि दिनकृद्ब्रह्मविन्दवः ॥ १५१ ॥

युगपत् क्रमरूपेण योजनीया महेश्वरि ।

^१त्रिशिख्राख्या वक्ष्यमाणैलक्षणाम् । नमस्कारान्तया अन्ते नमस्कारवत्या ।

^२तया पूर्वोक्तया “हंसबीजसमारुढाम्” (१।१०९) इत्यत्र । चक्रमध्ये सर्वानन्दमयाभिधेये स्थाने । संचिन्त्य बहिः सकलीकरणादिना भावेन महा-
विभूतियुक्तामपि सम्यग्भेदेन चिन्तयित्वेत्यर्थः ॥ १४९-१५१ ॥

शिवाग्नीतिद्वयेन पूज्यदेवतानामादौ प्रयोज्य बीजद्वयमुद्धरति ।
शिवाग्निविन्दवो हकाररेफानुस्वाराः । दिनकृद्ब्रह्मविन्दवः शकाररेफा-

कोऽभिप्रायः ? “आवाहनविद्यानन्तरं त्रिपुरसुन्दरीति संबोध्य तदन्ते नमःपदं वदे-
दिति भावः ॥ १४९-१५१ ॥

शिवाग्निविन्दव इति । शिवो हकारः । अग्नी रेफः । दिनकृत् शकारः । ब्रह्मरिति
रेफः । मिथुरनुस्वारः । (पूर्ववत् ?) । युगपत् क्रमरूपेणेति । उद्धृतान्यक्षराणि यथायोग-

१. रनिपुत्तया-वाक. ल. अ. सख. ग घ., रादिपुत्तया-वाग. से. सक. । २. पूजा
समा-वाग. सख. ग. घ., एव चक्रे तु संचिन्त्य क्रमात् पूजां समारभेत्-सख. । ३. योगेन-
सख. । ४. त्रिशिखा-ल. । ५. माणाश्-ल. । ६. हंस-घ. । ७. वदिति-ल. ज.,
नास्ति-ड. ।

१. त्रिशिखाख्यामिति । ३।३-४ इत्यत्र प्रवक्षिता लक्षणं प्रवर्तयती निलण्डामुद्रैवान् त्रिशिखापदेन
परामृष्टा । “त्रिलण्डाख्याम्” (घृ. ८०) इति सेतुवन्धव्याख्यानम् ।

२. तथेति । पूर्वोक्तया “हंसबीजसमारुढाम्” इत्यत्र पूर्वमुक्तया तयावाहनविद्यावाह्येति यावत् ।

३. पूर्वोक्तावाहनविद्यायां नमस्कारादेर्नम इहागच्छगच्छेतिवाक्यस्य योजनं कृत्वा चक्रम-
मध्ये बिन्दुस्थाने देवीमावाह्यं बिन्दुस्या पुनरपि ध्यात्वा पूजामारभेतेति ध्यायितुं केचिद्
व्याचक्षते । अन्ये तु महात्रिपुरमुद्रां सक्षोभिभ्यादियोग्यन्तमुद्रानिवर्कं मूलाधारादिमहत्तराग्रान्त-
स्थाननवके स्मृत्वावाहनविद्यायां अन्ते सुभगे नम इति यन्त्राक्षरौ सयोज्य देवीमावाह्यं पूजये-
दित्यर्थं द्वापद्यु (से. घृ. ८०-८१) ।

मायार्धेन्दुसमायुक्तं बीजयुग्मं यदुत्थितम् ॥ १५२ ॥

मायालक्ष्मीमयं तेन यावत् पूज्यास्तु मातरः ।

अणिमां पश्चिमद्वारे लघिमासपि चोत्तरे ॥ १५३ ॥

महिमां पूर्वद्वारे तु ईशित्वाख्यां तु दक्षिणे ।

यशित्वाख्यां तु चायव्ये प्राक्काम्यामीशदेशके ॥ १५४ ॥

गुत्तरा । माया ईकारः । बीजयुग्मं बीजद्वयम् । उत्थितं निष्पन्नम् ।

मायालक्ष्मीमयम् । मायामय लक्ष्मीमय भुवनेश्वरीबीजं श्रीबीजं च । तेन

बीजद्वयेन । यावत् पूज्यास्तु मातर इति । यावत् साकल्येन । मातरः

शक्तयः ॥ १५१-१५३ ॥

पट्टनिशङ्घिः पूजामाह—अणिमां पश्चिमद्वार इत्यपटलान्तम् । तत्र

मेवदौ सयोजयेत् । 'ह्र' इति । मायार्धेन्दुसमायुक्तमिति । माया ईकार । अर्धेन्दु
फला । एतदुद्धृतबीजयुगलस्य शिरोदेशे कृते ह्रीं श्रीं इति भवतीति भावः । मायालक्ष्मी
मयमिति । उद्धृतमेतद्वै बीजयुग्मं भुवनेश्वरीलक्ष्मीबीजमित्यर्थः ॥ १५१-१५३ ॥

अत्र पश्चिमपूर्वमिति सर्वत्र यथाक्रममेव । यदा पश्चिमाभिमुखः पूजैस्तदा
देवीपुस्तः पश्चिमं तत्पुरतः पूर्वम्, यदा तु पूर्वाभिमुखस्तदा देवीपुरतः पश्चिम

१. बला-याग. अ ते सग. २. यमपुस्तिक-सक., सन समु-सप. ३. पूज्यास्तप्राद-
मातर-शाक. स अ., सपूज्या सर्वमातर-य., सपूज्या सर्वदेवता-सर । एतदवतरम्-
'त्रिपुरा त्रिपुरेती च मुदरी पुरवासिनी । श्रीमालिनी च त्रिदाम्या महात्रिपुरमुदरी ॥ प्रष्टव्यं
तथा गुप्तास्तथा गुप्ततया परा । नवधा चक्रयोनिन्यो नामभिरता समधत् ॥' इति
श्रीवट्टयमपिहम्-बाग. से. । ४. अजिगामित्यादिश्लोकद्वय नास्ति-बाग. स., अस्य स्थाने
ब्रह्मागोमिमादिश्लोकद्वय वर्तते । अत्र सपत्र प्रथमान्त पाठ । ५. पूर्वद्वारे तु महिमा-ते. ।
६. सी-त. । ७. स्यादा-य. । ८. अजिगामित्यादितापेक्षतुभित्त-य. । ९. पा-रा. इ. ज. ।
१०. हारासीमिति-क ग. ॥ ११. बला-य. स. उ. । १२. 'एतद्' नास्ति-य. प. उ. ।
१३. 'पूज्या' तु पूर्वाभिमुख' नास्ति-य. ।

। 'अत्र देवतातरपूजायां विदुः पूज्यपूजकयोर्मध्य प्राचीनि नियममेव बन्धस्तदादिहापि वेचिता-
दिपन्ते, अन्ये तु तोहगिदामेव प्राचीनामप्यतो बहन्ति—यदा पश्चिमाभिमुख पूजस्तदा

भुक्तिसिद्धिं तथाग्नेये^१ इच्छासिद्धिं तु नैर्ऋते ।
 अधस्तात् प्राप्तिरसिद्धिं तु सर्वकामां तदर्ध्वतः^२ ॥ १५५ ॥
 ब्रह्माणो पश्चिमद्वारे माहेशीमपि चोत्तरे ।
 कामारीं पूर्वदिग्भागे वैष्णवीं दक्षिणे तथा ॥ १५६ ॥
 वाराहीमपि वायव्ये इन्द्राणीमीशदेशके ।
 चासुण्डामपि चाग्नेये महालक्ष्मीं तु नैर्ऋते^३ ॥ १५७ ॥
 कामाकर्षणरूपां च बुद्ध्याकर्षणरूपिणीम् ।
 अहङ्काराकर्षिणीं च शब्दाकर्षणरूपिणीम् ॥ १५८ ॥

त्रैलोक्यमोहनाभिधेये चतुरश्रे पूज्या. शक्तीराह—अणिमामित्यादि । मन्त्र-
 बीजरूपपूजाप्रकारी सुभगोदये द्रष्टव्यौ ॥ १५३-१५७ ॥

सर्वाशापरिपूरकाभिधेये षोडशारे पूज्या. शक्तीराह—कामाकर्षणे-
 त्यादिपञ्चभिः । मायालक्ष्मीकलाभिरिति । माया भुवनेश्वरीबीजम् । लक्ष्मी

तैत्तिष्ठतः पूर्वम् । इतरदिग्मुखपक्षे पूर्वाभिमुखपूजावदेव दिग्व्यवस्थेति^४ गुरुमुखा-
 न्नायः ॥ १५३-१५७ ॥

१. अग्नेया-से. । २. नास्त्येषा पदक्ति-वाक. ख. ग. । ३. एतद्वनतरम्-
 “एवमेता महादेव्यो देवि सर्वार्थसिद्धिदाः ।” इत्येषा पदक्तिरधिका वर्तते-वाग. से. सक. ख. ग. ।
 ४. ब्रह्माणो-वाक. ख. । ५. माहेश्वर्यपि-वाक. ख. । ६. पूर्वेष्वेव तथेन्द्राणी कामारी दक्षिणे
 तथा ॥ वैष्णव्यपि च वायव्ये वाराहीमीशदिग्गताम्-वाक. ख. । ७. षडं देवि-वाक. ख. ।
 ८. इत परम्-मातुरष्टौ महेशानि पूजयेत् सर्वकामदा ।” इत्यधिक पाठो दृश्यते-वाग. से.
 सक. ख. ग. घ. । ९. कामाकर्षणरूपामित्यादि शरीराकर्षिणीं तथेत्यन्त सर्वत्र प्रथमान्त पाठ-
 वाक. ख. । १०. पंस्व-वाक. ख. ब. । ११. पंस्व-वाक. ख. ब. । १२. अणिमा महिमेत्यादि-घ. ।
 १३. मन्त्र षोडशारे पूज्या शक्तीराह नास्ति-ख. । १४. पञ्चभिः नास्ति-ख. घ. ।
 १५. मापेत्यत पूर्वम्-सर्वाशापरिपूरकाभिधेये षोडशदले पूज्या शक्तीराह इत्यधिक पाठ-ग. ।
 १६. ह्रीं-ख. । १७. तत्पुरतः इति सर्वान् मातृकान्, स चासुद । अत्र तु सेतुबन्धाधारेण
 शोधित पाठ स्थापितः । १८. स्या । इति मुख्यान्नायप्रकारः इति सर्वान् मातृकान्,
 सेतुबन्धस्य पाठोऽत्र स्थापितः ।

देवीपृष्ठतः पश्चिम तत्पुरतः पूर्वम्, यदा तु पूर्वाभिमुखस्तदा देवीपुरतः पश्चिम
 तत्पृष्ठतः पूर्वम् । इतरदिग्मुखपक्षे पूर्वाभिमुखपूजावदेव दिग्व्यवस्थेति गुरुमुखान्नाय । . . ”
 (से. पृ. ८४) ।

स्पर्शार्क्यणरूपां तु रूपार्क्यणरूपिणीम् ।
 रसार्क्यणरूपां देवीं गन्धार्क्यणरूपिणीम् ॥ १५९ ॥
 चित्तार्क्यणरूपां देवीं धैर्यार्क्यणकारिणीम् ।
 स्मृत्यार्क्यणरूपां तु नामार्क्यणरूपिणीम् ॥ १६० ॥
 बीजार्क्यणरूपां देवीमात्मार्क्यणकारिकाम् ।
 अमृतार्क्यणीं देवीं शरीरार्क्यणीं तथा ॥ १६१ ॥
 षोडशारे महादेवि वीमावर्तेन पूजयेत् ।
 मायालक्ष्मीकलामिस्तु कलाषोडशकं त्विदम् ॥ १६२ ॥

श्रीबीजम् । 'कला अकाराद्याः षोडश स्वराः । उच्चारक्रमः सुमगोदये
 लिखितः ॥ १५८-१६२ ॥

षोडशारे 'वाममार्गेणेति' । अप्रदक्षिणतया । कोऽर्थः ? षोडशारे पूर्वदलादारभ्य
 वामावर्तेन पूजयेदित्यर्थः । मायालक्ष्मीकलाभिरिति । मायाबीजलक्ष्मीबीजषोड-
 शस्वरैरित्यर्थः । कलाषोडशकं त्विदमिति । प्रतिदेवतं 'कलेतिपदं' संयन्धनीयमिति

१. च-वाक. ल. । २. कारिणी-वाक. ल., र्वस्व-सग. घ. । ३. पंणहपां च-से.
 सल. । ४. करो तथा-वाक. ल. अ. । ५. कर्णहपां च-से. सल. ग. घ. । ६. स्वरुपि-
 णीम्-वाक. ल. सग. घ. । ७. च-वाक. ल. । ८. स्वरुपिणीम्-वाक. ल. व., कारिका-
 सग. घ. । ९. कर्णरूपां च-से. सल. व. घ., क्वाग्या-वाक. ल. । १०. तथात्माकार्यणी
 परा-वाग., र्वस्वरुपिणी-वाक. ल. । ११. अमृतस्मार्क्यणी च-वाक. ल. । १२. पराम्-सल. घ.
 वाक. ल. । १३. वाममार्गेण-वाक. ल. व. अ. । १४. कान्वितम्-सल., क तथा-सग. ।
 १५. धी-ल. । १६. पूर्वदिलमा-ल. व. अ. । १७. त्विति-ल. व. अ. । १८. शासरे-ग. ।

१. "कलाशब्द इह षोडशसंख्याकस्वरपर इति वृद्धाः" (से. पृ. ९०) ।

२. "वाममार्गेणेति कर्वावत् पाठः" (से. पृ. ८९) ।

३. अत एव पूर्वदलमारभ्येति व्याख्यान्यसाध्यो" (से. पृ. ८९) ।

४. "त्रिपुरादिपदोत्तरं चर्चोपदं प्रहटादिपदोत्तरं योगिनीपदगणिमादिपदोत्तरं त्रिद्विपदं वामा-
 र्गगणिमादिपदोत्तरं कलापदं च प्रयोक्तव्यमिग्यादिकं तु सम्प्रवाप्यतिष्ठं आपरतिष्ठं च"
 (से. पृ. ८९) ।

अनङ्गकुसुमां पूर्वे दक्षिणेऽनङ्गमेखलाम् ।
 पश्चिमेऽनङ्गमैदनामुत्तरे मदनातुराम् ॥ १६३ ॥
 अनङ्गरेखामाग्नेये नैर्ऋतेऽनङ्गवेगिनीम् ।
 अनङ्गाङ्कुशां वायव्य ईशानेऽनङ्गमालिनीम् ॥ १६४ ॥
 सर्वसंक्षोभिणी शक्तिः सर्वविद्राविणी तथा ।
 सर्वाकर्षकरी चापि सर्वाह्लादनकारिणी ॥ १६५ ॥
 सर्वसंमोहिनी शक्तिः सर्वस्मम्भनरूपिणी ।
 सर्वजम्भनरूपा तु सर्वतोवशरूपिणी ॥ १६६ ॥

सर्वसंक्षोभणाभिधेयेऽष्टोरे पूज्या. शक्तीराह—अनङ्गकुसुमा-
 मित्यादि ॥ १६३-१६४ ॥

सर्वसंमोहिनीभिधेये चतुर्दशारे पूज्या. शक्तीराह—सर्वसंक्षोभिणी
 शक्तिरित्यादि ॥ १६५-१६६ ॥

भाष. । नित्यापदमपि सर्वत्र योजनीयमिति मुत्सगम । तद्यथा—ह्रीं श्रीं ॐ कामा-
 कर्षिणीनित्याकलादेवीश्रीपादुका^१ पूजयामीति । एव क्रमेण सर्वत्र पूजयेदिति
 यावत् ॥ १५८-१६२ ॥

अनङ्गकुसुमा पूर्वं इति । अपापि पूर्व(दि)दिग्(वि)भाग पूर्वधदेव ॥ १६३-१६४ ॥

१. मङ्गलाम्—वाक. अ. अ. । २. मयना—वाक. ख. । ३. नोत्तराम्—वाक. ख. ।
 ४. लेखा—वाक. ख. । ५. वासिनीम्—वाक. ख. । ६. इत परम्—अष्टपत्रे महापद्मवेष्टिते
 पत्तिपूजयेत् इत्येषा पद्धतिर्नानापाठनेदे सह दृश्यते—वाग. से. मक. ख. ग. घ. । ७. सर्वसंक्षो-
 भिणीयादि सर्वद्वन्द्वसङ्करोति पर्यन्त सर्वत्र द्वितीयान्त पाठ—ले. अ. सक. ख. ग. घ. ।
 ८. तत—मग. । ९. कर्षणशक्तिश्च—वाग., करो वाग्या—वाक. ख. । १०. ह्लादकरी तथा—
 वाक. ख. । ११. कारिणी—वाग. से. । १२. च—मक. ग. घ. । १३. कारिणी—वाक. ख.,
 तथा सर्ववशङ्करी—वाग. । १४. 'सर्वसंक्षोभणा शक्तिरित्यादि' इत्यस्य स्थाने "अनङ्गकुसुमा-
 मित्यादिद्राव्या सर्वसंक्षोभणाभिधेयेऽष्टदले पूज्या शक्तीराह । सर्वसंक्षोभिणी शक्तिरित्यादि-
 सार्धचतुर्भिः सर्वसंमोहिनीयाद्याभिधेये चतुर्दशारे पूज्या शक्तीराह" इति पाठ—ग. ।
 १५. अष्टदले—ख. । १६. सुवागम—क., त्रिमुखागम—ख. ड. । १७. 'एव' नास्ति—क. ग. घ. ।
 १८. पोत्रये—ख. ड. अ. । १९. पूर्वोक्तधदेव—ख. ड. अ. ।
 १. 'केचित् कलापदोत्तर देवीपदमपि योजयन्ति' (से. पृ. ९०) ।

सर्वरत्नशक्तिश्च सर्वान्मादेस्वरूपिणी ।
 सर्वार्थसाधिका शक्तिः सर्वसम्पत्तिपूरिणी ॥ १६७ ॥
 सर्वमन्त्रमयी शक्तिः सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करी ।
 वामावर्तकमेणैव पश्चिमाद् देविदक्षिणम् ॥ १६८ ॥
 गृहीत्वा पूजयेदतां देवीस्त्रिभुवनेश्वरीः ।
 सर्वसिद्धिप्रदा शक्तिः सर्वसम्पत्प्रदा तथा ॥ १६९ ॥
 सर्वश्रेयस्करो चापि सर्वमङ्गलकारिणी ।
 सर्वकामप्रदा देवी सर्वदुःखविमोचनी ॥ १७० ॥

सर्वार्थसाधकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याः शक्तीराह—सर्वसिद्धिप्रदे-
 त्यादि । आद्यविद्यया लक्ष्मीविद्यया ॥ १६९-१७२ ॥

वामावर्तत्यादि दक्षिणं गृहीत्वेत्यन्तत्यायमर्थः—चतुर्दशारे वामावर्तेन पश्चिम-
 कोणोद्धारभ्य दक्षिणमण्डलभ्य पूजयेदित्यर्थः । अयमर्थः—^१पश्चिनाभिमुखपूजायां
 देवीपृष्ठादारभ्य देवीर्दक्षिणं गृहीत्वा पूजयेत् । पूर्वाभिमुखपूजायां देवीपुरत आरभ्य
 देवीर्दक्षिणं गृहीत्वा पूजयेदिति^२ यावत् । सर्वसत्त्वोभिणी शक्तिरिति शक्तिशब्दप्रयोगा-
 द्दक्षिणपादुकां पूजयामीति सर्वत्रे ॥ १६५-१६९ ॥

१. दनर-वाग से. सख. । २. साधनी-वाग से. सख. ग. । ३. सर्वासापरिपूरणी-
 बा. स., हरिणी-सक., कारिका-सग. । ४. देवी-वाक. स. ग. । ५. देव-वाक. स. ग. से. ।
 ६. सा-सख. स. । ७. देवीं त्रिपुरमुन्दरीम्-सक., त्रिभुवनेश्वरीम्-सख., देव्यस्त्रिभुवनेश्वरि-
 ष. सग. घ. । ८. देवी-वाग. से. सख. । ९. यिनी-सक. । १०. त्रिपङ्करी-वाक. स. ग. से. ।
 ११. शक्ति-सक. । देवि-सख. । १२. सोमाय्यदायिनी-वाग. से. । १३. सर्वसिद्धिप्रदा-
 मिरयादिसार्पत्रिणि सर्वार्थसाधकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याः शक्तीराह । आद्यविद्यया
 मायानुभवीविद्यया । सर्वसिद्धिप्रदामित्यादि-ग. । १४. कोणमारभ्य-स. इ. न. । १५. पृष्ठत
 आ-न. इ. न. । १६. देवी-स. इ. न. । १७. 'इति यावत्' नास्ति-क. ग. इ. न. ।
 १८. पूजयेत्-क. ग. घ. । १९. इतः परम्—'पूजनीयमित्यादाय' इत्यधिकः पाठ-क. ग. घ. ।
 .1 'ये तु पश्चिनाभिमुखपूजायां देवीपृष्ठादारभ्य देवीदक्षिणं गृहीत्वा पूजयेत् । पूर्वाभिमुख-
 पूजायां देवीपुरत आरभ्य दक्षिणं गृहीत्वा पूजयेदिति ध्यायन्तने ।' (से. पू. ११) ।

सर्वमृत्युप्रशमनी सर्वविघ्ननिवारिणी ।
 सर्वाङ्गसुन्दरी देवी सर्वसौभाग्यकारिणी ॥ १७१ ॥
 तथैव देवदेवेशि पुनरेवाद्यविद्या ।
 द्वितीयावरणे देवि देवीदशकमर्चयेत् ॥ १७२ ॥
 सर्वज्ञा सर्वशक्तिश्च सर्वैश्वर्यप्रदायिनी ।
 सर्वज्ञानमयी देवी सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ १७३ ॥
 सर्वाधारस्वरूपा तु सर्वापापहर्त्रा तथा ।
 सर्वानन्दमयी देवी सर्वरक्षास्वरूपिणी ॥ १७४ ॥
 पुनरेव महेशानि सर्वेप्सितफलप्रदा ।
 देशैव देवताः ख्याताः स्वनामसदृशोदयाः ॥ १७५ ॥
 एवमेता महादेव्या देवि सर्वार्थसिद्धिदाः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन तृतीयावरणेऽर्चयेत् ॥ १७६ ॥

सर्वरक्षोकराभिधेये प्रथमदशारे पूज्याः शक्तीराह—सर्गशैत्यादि ।
 तृतीयावरणे चतुर्दशारद्वितीयदशारापेक्षया ॥ १७३-१७६ ॥

तथैवेत्यारभ्य आद्यविघ्नपेक्ष्यन्तस्यायमर्थः—पश्चिमादारभ्य प्रदक्षिणतया दक्षिण
 गृहीत्वा पूर्ववत् प्रथमदशारे मायालक्ष्मीबीजाभ्यां पूजयेदिति^१ ॥ १६९-१७२ ॥

पूर्वोक्तेनेति । तृतीयावरणे द्वितीयदशारेऽपि पश्चिमादारभ्येत्यादि ज्ञातव्य-
 मित्याशयः ॥ १७३-१७६ ॥

१. विनाशिनी—बाक छ । २. दुःखविमोचिनी—बाग. से, सौभाग्यदायिनी—सक छ ।
 ३. राघव—ब । ४. सर्वाज्ञा—ब । ५. सर्वरक्षा—सग । ६. तथा—बाग से । ७. च—सग ।
 ८. हरी—बाग. म । ९. सर्वाधार—गग । १०. प्रदायिनी—नघ । ११. तथैव च—बाग ।
 १२. दशामो—बाक म, दशता—नघ । १३. एवमचनन्ति पाठ—ब. सक । १४. घोर—बाक
 म सग म. । १५. देवीदशकमर्चयेत्—ब । १६. रक्षाभि—म । १७. 'प्रथम राघव'—
 नागिन—घ । १८. तृतीयावरणे—म. । १९. 'मायान्' इत्यधिक—र. म. छ । २०. द्वितीये दशारे—म. ।

१. तृतीयावरण इति । “पश्चिमादितो गणनया विरुत्ताचने सप्तमेऽपि चतुर्दशारादिसम्पत्ताचने
 तृतीयावारे” (से. पृ. ९३) ।

मध्यचक्रे महेशानि शृणु पूजां यथाक्रमम्^१ ।

एकैकं देवतानाम प्रोक्तबीजसमन्वितम् ॥ १७७ ॥

अधस्ताद् देवदेवेशि वामावर्तेन पूजयेत् ।

यावद् दक्षिणमार्गं तु रक्तपुष्पैर्महेश्वरि ॥ १७८ ॥

पश्चिमोत्तरपौरस्त्यदक्षिणाशाक्रमेण तु ।

सर्वरोगहराभिधेये आद्याष्टारे पूज्याः शक्तीराह—मध्यचक्रे महेशा-
नीति । मध्यचक्रे अष्टकोणे । देवतानां वशिण्यादीनां नाम । प्रोक्तबीजसम-
न्वितम् “उद्धरेत् प्रथमम्” (१।८१) इत्युक्तबीजाष्टकसमन्वितम् । अध-
स्तादित्यस्यायमर्थः—^१एकैकं वशिण्यादीनां नाम यथाऽधस्ताद्भूवति, तथा
पूर्वोक्तबीजसंयुतमिति^२ । अयमत्र क्रमः—प्रथमं वर्गः, तदनन्तरं बीजम्,
तदनु देवतानामेति । एवं सुमगोदयेऽस्माभिः परामूर्ष्टम् ॥ १७७-१७८ ॥

आयुधावरणपूजामाह—पश्चिमोचरेत्यादि^३ सहितमङ्कुशमित्यन्तेन ।

मध्यचक्र इति नवयोनिचक्र इत्यर्थः । ^२अधस्तादित्यत्र देवीपुरत आरभ्य ।
वामावर्तेन दक्षिणान्तं पूजयेत् । अत्र पूर्वोक्तकल्पना नास्तीति भौवः ॥ १७७-१७८ ॥
पश्चिमोत्तरपूर्वत्यादि । अष्टकोणत्रिकोणमध्यचतुष्के पश्चिमादिदक्षिणान्तं पूज-

१. आद्य-नाक. ख. । २. एतदनन्तरम्—“वशिनीमपि कामेशीं मोदिनीं विमलामपि ।
अरुणां जयिनीं चापि सर्वेशीं कौलिनीमपि ॥” एष श्लोको दृश्यते—वाग. से. । ३. एकैक-सघ. ।
४. पूर्वोक्तं बीजसंयुतम्—वाक. ख, पूर्वोक्त-ब. सघ, देवतायुतम्—सख. । ५. वाममावर्णे-
वाक. ख. घ. । ६. तैः सुरे-सक. । ७. एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते—अघ. । ८. पूर्वोक्तदक्षिणानु-
वाक. ख., पूर्वोक्त-वाग. से., पूर्वोक्त दक्षिणादि-सक. । ९. सर्वरोगहराभिधेये पूज्याः
शक्तीराह-ग., ‘सर्व-आद्या’ नास्ति-घ. । १०. त्वष्टारकोशो-झ. । ११. इति बीजाक्षरसम-ख.,
उक्तबीजपट्टक-घ. । १२. एकैक-ख. । १३. ‘इति’ नास्ति-ख. । १४. मृष्टाः-ख. ।
१५. वरणे-ख. । १६. पद्महयेन-ग. । १७. देव्याः-ख. ड. ज. । १८. देवीवामा-ख. ड. ज. ।
१९. यावत्-ख. ड. ज. ।

१. “एकैकं देवतानाम स्वस्वाधस्ताद्भूये स्वस्वबीजसमन्वितमिति रीत्येहैवाधस्तात्पदे बीजयन्ति
केचित् । परे तु परमैव बीजयन्तोऽधस्ताद् देवीपुरत आरभ्य वामावर्तेन दक्षिणान्तं पूजयेत् ।
अत्र पूर्वोक्तकल्पना नास्तीति आद्य इति ध्यावसक्ते” (से. पू. ९३) ।

चक्रमध्ये चतुष्के तु क्रमेण परिपूजयेत् ॥ १७९ ॥
 कामवाणान् महेशानि धनुस्तत्पाशमेव च ।
 जम्भमोहवशस्तम्भपदैः सहितमङ्कुशम् ॥ १८० ॥
 सर्वमध्ये त्रिकोणे तु पूजयेन्मूलविद्यया ।
 केवलाक्षरभेदेन समस्तन्यस्तयेश्वरि ॥ १८१ ॥

अयमर्थ — महायोनि सर्वानन्दमयस्थानगतमहादेवताया पङ्कजावरणाद्
 बाह्यदेशे पश्चिमोत्तरपौरस्त्यदक्षिणाशाचतुष्टये जम्भमोहवशस्तम्भपदैश्चतु-
 ष्टयोपेत वाणधनु पाशाङ्कुशाख्यमायुधचतुष्टय सुमगोदयोक्तक्रमेण पूजये-
 दिति ॥ १७९-१८० ॥

सर्वमध्ये इत्यादिपद्यद्वयस्यायमर्थ — सर्वसिद्धिप्रदसर्वानन्दाभिधेययो
 कोणत्रयसर्वमध्यस्थानयो प्रत्येक पृथग् वाग्भवादिबीजत्रयोच्चारणपूर्वक
 कामेश्वर्यादित्रिक समस्तविद्योन्च्चारणपूर्वक मध्ये महात्रिपुरसुन्दरी (च) पूज-
 येदिति । नवचक्राभिधानानि श्रीमंतोचरे कथितानि—

येत् । अत्रापि यथादिक्क्रममेव । जम्भमोहेत्यादिनेतदभिप्रेतम्—जम्भपदं बाणेषु,
 मोहपदं घनुषि, वशपदं पाशे, स्तम्भपदमङ्कुशे योजयेदित्यर्थ ॥ १७९-१८० ॥

समस्तप्यस्तयेति । त्रिकोणामदक्षवामकोणेषु ध्यस्तमूलविद्यैकैकधीजेन पूजयेत् ।
 समस्तपा धीजत्रयोपेतया विद्यया मध्ये पूजयेदित्यर्थ । अत्र दक्षिण देवीदक्षिणम् ।
 अथवा समस्तप्यस्तयेत्यस्यार्थान्तरमतिरहस्यमपि कथयाम — ध्यस्तपा त्रिभिर्धीजैरिति
 यथापूर्वम् । तमेतत्प्रेषत्र तुरीय योजमभिमतम् । कलान्ते पादुकांमिति पोटशारे,

१. मध्य-व । २. चतुष्क-वाक. ल. ग., एकीये-तद्य. । ३. मध्य-वाक. ल. ग. ।
 ४. ने-वि-वाक. ल. ग. । ५. मये-ग. । ६. 'पद' नास्ति-ग. । ७. 'महकुश' नास्ति-ल. ।
 ८. सर्वमप्यस्तियत्र-ग. । ९. 'महा' नास्ति-ग. । १०. धीवामिहोत्तरे-ग. प्र. । ११. 'योमये
 शिष्ये' नास्ति-ल. इ. अ. । १२. समस्तप्यस्तयेत्यत्र-क. ग. ए. । १३. 'त्र तुरीय
 रापुत्रपाग' नास्ति-व, तत्र ४१ समस्तप्यत्रत्यनुपलब्धे ।

कामेश्वरीमैत्रकोणे वज्रेशीं दक्षिणे तथा ।

यामेऽपि भगमालां तु मध्ये त्रिपुरसुन्दरीम् ॥ १८२ ॥

एवं पूजाविधानं तु कृत्वादौ सौधकोत्तमः ।

धूपगन्धादिनैवेद्यतर्पणानि निवेदयेत् ॥ १८३ ॥

त्रैलोक्यमोहं चक्र सर्वाशार्पक तथा ।

सर्वसक्षोभण देवि सर्वसोभाग्यदायकम् ॥

सर्वार्थसाधक चक्र सर्वरक्षाकर तथा ।

सर्वरोगहर देवि सर्वसिद्धिप्रद तथा ॥

सर्वानन्दमय चापि नवम सुरसुन्दरि । १८१-१८२ ॥

एवं पूजाविधानमिति । पूजा विश्वस्य वेद्यस्य चिद्भूमिविव्रान्ति ।
आदिशब्देन दीपो लक्ष्यते ।

षट्पदशारे शक्त्यन्ते पादुकामिति, दशद्वन्द्वे देव्यन्ते पादुकामिति, अष्टारे षोडशैवतान्ते
पादुकामिति विशेषः । अन्यत् सर्वं सुगमम् ॥ १८१-१८२ ॥

तर्पणमिति । तर्पणमिति प्रथमद्रव्येणैव देवीचक्रस्य पूजनम् । अन्यथा पाश-
पूजा नोत्र समता । यदि तैथा करोति तदा कुलद्रोही भवेति, योगिनीनां शाप
आपतेय । तत्रायम द्रव्य षड्विध सपाद्य निवेदनीयम् । सदुक्त श्रुतिद्विनामपादै —

१. मग्नि-सप्त । २. दशे वज्रेश्वरी-व. सक. ल. ग., वज्रिणे वज्रिणी-सप्त ।

३. भगमालां तथा यामे-याग. से, यामे तु भगमाला वा-सप्त तु-सप्त, च व-सप्त ।

४. व-सप्त । ५. साधकसत्तम-सप्त । ६. धूपदीपो व-त्राग. से, धूपदीपादि-पक ल. ।

७. शादि-से. मय । ८. पुरव-ल. । ९. परिपूरकम्-ल. । १०. चक्र-ल. । ११. चक्र-ग. घ. ।

१२. 'एवं' नास्ति-घ. । १३. वा देव्यन्ते-क., देव्यन्ते-ल. ड. देवतान्ते-ज. ।

१४. दीप-ल. । १५. नार्धव-क. ल. ड. ज. । १६. त्रिपा-ल. । १७. भविष्यति-घ. ड. ज. ।

१. पूजादीनां वासनास्तर्पणद्रव्यनिष्कर्षत्र प्राचां टीकासु द्रष्टव्य " (से. पृ. ९६) ।

२. 'ये त्वर्गस्तनावलीकृत ईदृशस्त तत्र तत्रागुवादात् सुन्दरीपूजनं वाप्यमागैर्न प्रशस्तं न
रतिगमागैरेत्याहुस्ते आनाभापादुपेक्षया । यदपि वीरद्रव्यस्वरूपं पुत्रनमेव घामो मार्ग इति
व्यवहरन्ति " (से. पृ. ८९-९०) ।

देहप्रमातृताशान्तियेन सिद्धयति त भजे ।
 विश्वेन्द्वेन निज धूप ज्ञानपावकसम्भवम् ॥
 सविन्मागंगतो योज्य प्रयत्नस्त्वात्मसुथय ।
 तमेव संश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥
 यस्मिन् सर्वमिदं भाति यः सर्वत्रावभासते ।
 कल्पयामि प्रकाशं तं दीपं पूजाविधौ निजे ॥
 विश्वं शिवादिभूम्यन्तं चमत्काररसार्थयम् ।
 महीयसे महामोवने महेशाय निवेदये ॥
 इति भट्टगङ्गाधरस्तोत्रे धूप(गन्ध)दीपनेवेद्योपनिषत् । अत्र क्रियमाणलौकिक-
 धूपादीनां वासना वक्षिता । गन्धादिष्वभिधुक्तोक्तिः—

चन्दनागुरुकपूरपङ्क गन्ध इहोच्यते ।
 सगुग्गुल्वगुरुक्षीरसिताज्यमधुचन्दनैः ॥
 साराङ्गैरे विनिक्षिप्तैर्मन्त्रोनीचे प्रधूपयेत् ।
 गोसर्पिषा वा तैलेन कर्त्तव्यं च लघुगर्भया ॥
 दीपितं सुरभिं शुद्धं दीपमुच्चैः प्रदीपयेत् ।
 सुसितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ॥
 सितोपदशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् । इति ।
 (प्र० सा० ६।४८, ५४-५६)

तर्पणं यदुष्णं दद्यान्मधुपिष्टगुहोद्भवम् ।
 पुष्पमूलफलैस्तैश्च स्वात्मानन्दनं परम् ॥ इति ।
 इह प्रथमद्रव्यमोपादानाद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानामप्यवश्यभावित्वं सूचितम् ।
 किं यदुष्णं, पुष्पाचारक्रमेणैव पतञ्जलं प्रपूजयेत् । परसहजमुत्तमान्त्यजोनां मध्ये

१. तृष्ण-म । २. चन-म । ३. तमेव-म । ४. प्रकाशाज्य-म । ५. धितम्-म ।
 ६. परामो-म । ७. ज्ञानि-स. ग. । ८. दये-स. दो । ९. इति नास्ति-स. । १०. नेवेद्य
 गच्छो-म, गच्छनेवेद्य-म । ११. 'अत्र तपणानि तपणम्' नास्ति-म. । १२. 'ग'चादि तपणानि'
 नास्ति-म. । १३. गच्छमिच्छते-मु. । १४. पटनमञ्ज-म परममञ्ज-इ, परस्ममञ्ज-म ।
 १५. ज्ञानीनां-म. छ ।

संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।

खेचरोधीर्जयोन्त्याख्या नव मुद्रास्त्वनुक्रमात् ॥ १८४ ॥

विरच्य साधकेन्द्रस्तु ध्यानं कुर्यात् समाहितः ।

विन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम् ॥ १८५ ॥

तर्पणानि । तर्पणम्—“तर्पणं तृप्तिनयनं दैवतस्यामृतेन तु” इति स्थित्या
द्रष्टव्यम् । उक्तं च श्रीलक्ष्मणसारे—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।

समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तर्पयेज्जगत् ॥ इति ॥ १८३ ॥

इत्थं वरिवस्यां विधाय ^१वक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन ^२मुद्रानवकं विरच्य
पुनर्वरिवसितां महापूजात्मिकां तां कामकलां ध्यायेदित्याह—विन्दुं संक-

पोदशाष्टचतुरैकक्रमेण योगिनीरामन्त्र्य उपोषितास्ताः शुचिभूताः समानीय स्वर्ण-
षष्ठस्वरूपन्दनधूपदीपमक्ष्यमौन्यलेखचोप्यर्चवर्णद्रव्यपात्रासनवक्षिणाविसहितं सम-
न्त्रकं तीराजनाविसकलोपचारैः परितोषयेत् । एतत्कुलाचारम् ॥ १८३ ॥

संक्षोभेत्यादिना ^३दशमुद्रासु मध्ये त्रिस्रष्टा आवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा
नवमुद्राः सन्ति । सास्त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु नवचक्रेषु प्रसिद्धकं पूज्याः ।
ता एकेकमेकैकं चक्रेषु प्रदर्शनीया इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्पानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् ।

सर्वरक्षाकरं चान्यत् सर्वरोगहरं तथा ॥

१. कपविनी-वाक. ख., कर्षवशी-गण. । २. अष्टपादियोनिमुद्रा-वाक. ख.,
योग्य-सक. ख. घ., मुद्रा च-सग. । ३. घस्य कु-वाग. से. । ४. ‘तर्पयेज्जगत्’-महा-
पूजात्मिका’ नास्ति-ख. । ५. ‘सक्षण’ नास्ति-घ. । ६. ‘ता’ नास्ति-घ. । ७. चार इति भावः-
ग. घ. । ८. ‘तदुक्तम्’ नास्ति-ग. । ९. सर्वरोगहरं चान्यत् सर्वरक्षणर पुनः-ख. घ. ज. ।

१. वक्ष्यमाणेति । चतुर्ष्वपटलोक्तमुद्रालक्षणानुसारमित्यर्थः ।
२. “नवमुद्रासु प्रख्यावरणान्तमेवैकां मुद्रां विरचयेदित्यर्थं इति चेत् । इदं नवापि प्रदर्शये-
दित्यर्थं इत्यप्ये ।...ते तु दशानां मुद्राणां मध्ये त्रिस्रष्टया आवाहने विनियुतप्रधानवैवेह
प्रदर्शना इति हेतुं कथयन्ति...” (से. पृ. ९६) :

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेत् ॥ १८७ ॥

पुरुषायंचतुष्टयस्य स्थानम्, न तु विद्याजपैचक्राराधनादीनि । 'कौमादिविप-
मोक्षाणामिति पाठे काम. कामबीजम्, आदिर्वाग्भवम्, विपमोक्ष. शक्ति-
बीजमिति ।

तदेवेति । तत् कामकलारूपमक्षरम् । तत्त्वप्रवरं पट्त्रिंशत्तत्त्वानां
कारणम् । निजदेहं विचिन्तयेदित्यस्यार्थमभिप्रायः—पट्त्रिंशत्तत्त्वमयमिमं

कौममिति सौन्दर्यादिलक्षणं तत्साधकाय साधयति । विपमोक्षः ! विपं संसारो जनन-
मरणादिलक्षणः, तस्मादेनं साधकं मोचयतीति विपमोक्षालयमुच्यते । अथवा विमर्श-
नन्दलक्षणपराहभाषस्थितिर्मोक्षः । त(म)स्मै साधकाय साधयतीति मोक्षालयम् । तस्य
तदपेक्षायुक्तस्य तद्विन्नरूपतया कालाग्न्यादिशिवान्तर्तत्त्वभूमिषु यो महाभोगः स
एवास्य विपमुच्यते । विन्नरूपेणागतं विपरूपं तदेपि साधकाय प्रयच्छतीति विपालय-
मुच्यते । ^१अथवा विप जलम्, विपममृतमिति विपशब्दस्यामृतपर्यायत्वमस्ति ।
तदाज्यममृतालयमिति भावः । परैरामृतसमुद्रे प्रज्ञाज्ञानन्दसामरस्यलोलीभूते एनं
साधकं प्लवयतीति यावत् । कालादिविपमोक्षाणामालयमिति पाठान्तरम् । तत्रैवं
योजना—कालमोक्षालयं विपमोक्षालयं चेत्येवमादि द्रष्टव्यम् ॥

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेदिति । इह वामकेश्वरदर्शने तदेव कामकला-
क्षररूपमेव तत्त्वप्रवरमयश्वमेव ज्ञातव्यतयाऽवगन्तव्यम् । तस्मिन्मिति ? कौमः पञ्च-

कार्यात्मिक कार्यकारणयोरभेदेन चिन्तयेदिति । तदुक्तं श्रीत्रिकसारशास्त्रे—

शिवानन्दरसापूर्णं पट्त्रिंशत्तत्त्वनिर्भरम् ।

देहं दिवानिशं पश्यन्नर्चयन् स्याच्छिवात्मकः ॥

विश्वात्मदेहविश्रान्तिपुस्तस्तल्लिङ्गनिष्ठितः ।

बाह्यं लिङ्गव्रजक्षेत्रचर्यादिं नहि वाञ्छति ॥ इति ॥ १८६-१८७ ॥

(तन्त्रा० १५।२८५-२८७)

कारणरूपपरविन्दुस्वभावः शिवो एव परमानन्दलक्षणो नान्यः । स कामः, कमनीय-
त्वात् । कमनीयता लाघव्यं मद्रता । तेनोपलक्षितं परमसुखमेव कमनीयम् ।
नान्यस्य तदस्ति, अनित्यतौ दिदोषदुष्टत्वात् । तदुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि ह्यनङ्गो रूपवर्जितः ।

क्षोभैश्यामि प्रजां सर्वां नित्यं वै क्लेदयामि च ॥ इति ।

तथा तस्यैव निर्दिष्टेषु सुखस्य शिष्यशक्तिसामरस्यस्य भावत्वाद् इतरकामवन् कामत्य-
मुच्यते । तदुक्तं भ्रातृतोस्तरे—

भैरवोऽहं कुलोऽहं वै विन्दुस्य नादकुण्डली ।

उभयोः सङ्गमो योऽयं परमानन्दस्वभावकः ॥ इति ।

तथा भारव्यकेऽपि सामरस्यमुखोदाहरणत्वेन लौकिककौमसुखमुदाहृतम्—“तद्यथा प्रियया
सपरिष्वक्तो न धास्य किञ्चन वेदं नान्तरम्” (बृ. उ. ४।३।२१) इति । तथा श्रीविष्णु-

१ तन्त्रकाव्य-ग. । २ 'तदेव' अधिक्यते-ग. घ. । ३. 'तदुक्तं' इति नास्ति-त. घ. ।

४. वाच्य-क. ग. छ. । ५. 'आदि' नास्ति-क. ग. घ. । ६ त्वन-क. ग. छ.,

ह्याम-घ. । ७. एषा पट्त्रिंशत्तत्त्व-घ. ड. ज. । ८. 'कमनीयताया लाघव्यम्' अधिक

पाठ-क. ग. छ. । ९. कामतरव-ग. घ. छ. । १० कुलेशानि-छ. । ११. परमानन्दलक्षणम्-

त. ड. ज. परमानन्दस्वस्वमिति वा पाठ-घ. ड. ज. । १२. योगिकाम-घ. ड. ज. ।

१३. इत परम्-एवमेवापि प्राप्तेन प्रमना सपरिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेदं नान्तरमिति'

इत्यधिक-पाठ-घ. ड. ज. ।

प्राप्तम्” (त. घ. १७) । तन्त्रालोके तु—“उवाच भगवानेव सच्छोमलुत्सुगुहरे ।

काकवच्चुपुटाकारं ध्यानधारणवर्जितम् । विपत्तस्त्वमनस्कास्य तव स्नेहान् प्रशंसितम् ॥”

(३।१६८-१६९) इत्यादिना निपत्तत्वं विवृतम् । उपोद्धान्तोऽस्य प्रथमोऽवलोकनीयः ।

देहप्रभातृताशान्तिर्येन सिद्धयति तं भजे ।

विश्वेध्वने निज घूप ज्ञानपावकसम्भवम् ॥

सविन्मागंगतो योऽथ प्रयत्नस्त्वात्मसंस्थयः ।

तमेव संश्रये गन्वमानन्दोदयकारणम् ॥

यस्मिन् सर्वमिदं भाति यः सर्वं नावभासते ।

कल्पयामि प्रकाशं तं दीपं पूजाविधौ निजे ॥

विश्वं शिवादिभूम्यन्तं चमत्काररसार्थयम् ।

महीयसे महामोक्षने महेशाय निवेदये ॥

इति भट्टगङ्गाधरस्तोत्रे घूप(गन्व)दीपनेवेद्योपनिषत् । अत्र त्रियमाणलीविक-
घूपादीनां वासना कथिता । गन्धादिष्वभियुक्तोक्तिः—

चन्दनागृत्कपूरपङ्क गन्धे इहोच्यते ।

सगुग्गुल्वगुल्मीरसिताज्यमधुचन्दनैः ॥

साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री नीचैः प्रघूपयेत् ।

गोसर्पिषा वा तेलेन बर्त्या च लघुगर्भया ॥

दीपितं सुरभिं शुद्धं दीपमुच्चैः प्रदीपयेत् ।

सुसितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ॥

सितोपदशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् । इति ।

(प्र० सा० ६।४८, ५४-५६)

वर्षेण घट्टघा दद्यान्मधुपिष्टगुहोद्भवम् ।

पुष्पमूलफलैश्च वा स्वाद्यमानन्दनं परम् ॥ इति ।

इदं प्रथमद्रव्यमोपादानाद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानामप्यवश्यमाचित्वं सूचितम् ।

किं घट्टना, गुल्लिचारक्रमेणैव गन्धकं प्रपूजयेत् । परसहजगुह्यान्त्यजोनां मध्ये

संक्षोभद्रावणाकेर्पवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।

खेचरोयोज्योन्याख्या नव मुद्रास्त्वनुक्रमात् ॥ १८४ ॥

विरच्य साधकेन्द्रस्तु ध्यानं कुर्यात् समाहितः ।

विन्दुं संकल्प्य वक्त्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम् ॥ १८५ ॥

तर्पणानि । तर्पणम्—“तर्पणं तृप्तिनयनं देवतस्यामृतेन तु” इति स्थित्या
द्रष्टव्यम् । उक्तं च श्रीलक्षणसारे—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।

समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तर्पयेन्नगत् ॥ इति ॥ १८३ ॥

इत्थं वरिवस्यां विधाय ^१वक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन ^२मुद्रानवकं विरच्य
पुनर्वरिवसितां महापूजात्मिकां तां कामकलां ध्यायेदित्याहुः—विन्दुं संक-

पोहशाष्टचतुरैकक्रमेण योगिनीरामन्त्र्य उपोषितास्ताः शुचिमृताः समानीय स्वर्ण-
पत्रस्रक्चन्दनधूपदीपभक्ष्यभोज्यलेह्यपोष्यचर्वणद्रव्यपात्रासनदक्षिणादिसहितं सम-
न्त्रकं गीराजनादिसकलोपचारैः परितोषयेत् । एतत्कुलाचारम् ॥ १८३ ॥

संक्षोभेत्यादिना ^३दशमुद्रासु मध्ये त्रिखण्डा आवाहनार्थं विनियुक्ता । शिष्टा
नवमुद्राः सन्ति । तास्यैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दसयान्तेषु नवचक्रेषु प्रतिचक्रं पूज्याः ।
ता एकैकमेकैकं चक्रस्य प्रदर्शनीया इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् ।

सर्वरक्षाकरं चान्यत् सर्वरोगहरं तथा ॥

देहप्रमातृताशान्तिर्येन सिद्धयति तं भजे ।

विश्वेन्धने निज धूपं ज्ञानपावकसम्भवम् ॥

सविन्मागंगतो योऽयं प्रयत्नस्त्वात्मसश्रयः ।

तमेव संश्रये गन्धमानन्दोदयकारणम् ॥

यस्मिन् सर्वमिदं भाति यः सर्वत्रावभासते ।

कल्पयामि प्रकाशं तं दीपं पूजाविधौ निजे ॥

विश्वं शिवादिभूम्यन्तं चमत्काररसाश्रयम् ।

महीयसे महाभोक्त्रे महेशाय निवेदये ॥

इति भट्टगङ्गाधरस्तोत्रे धूप(गन्ध)दीपनैवेद्योपनिषत् । अत्र क्रियमाणलौकिक-
धूपादीनां वासना कथिता । गन्धादिष्वभिपुक्तोक्तिः—

चन्दनागुरुकर्पूरपङ्क गन्धं इहोच्यते ।

सगुग्गुल्वगुरुशीरसिताज्यमधुचन्दनैः ॥

साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री नीचे प्रधूपयेत् ।

गोसर्पिषा वा तैलेन वर्त्या च लघुगर्भया ॥

दीपितं सुरभिं शुद्धं दीपमुच्चैः प्रदीपयेत् ।

सुसितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ॥

सितोपदंशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् । इति ।

(प्र० सा० ६।४८, ५४-५६)

तर्पणं घटुधा दद्यान्मधुपिष्टगुडोद्भवम् ।

पुष्पमूलफलोत्थं वा स्वाद्यमानन्दनं परम् ॥ इति ।

इह प्रथमद्रव्यगोपादानाद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानामप्यवश्यंभावित्वं सूचितम् ।
किं घटुना, कुलाचारक्रमेणैव एतद्वर्गं प्रपूजयेत् । परसहजकुलान्त्यजानां मध्ये

१. मृष्टा-ख. । २. गन्ध-ग. । ३. तमेव-ग. । ४. प्रकाशास्य-ख. । ५. श्रितम्-ग. ।
६. महाभोक्-री. । ७. आनि-ख. ग. । ८. दयेत्-ख. दी. । ९. 'इति' नास्ति-ख. । १०. नैवेद्य-
गन्धो-ग., गन्धनैवेद्यो-घ. । ११. 'अत्र तर्पणानि तर्पणम्' नास्ति-ख. । १२. 'गन्धादि तर्पणानि'
नास्ति-घ. । १३. गन्धमिरेष्यते-गु. । १४. पटनमञ्ज-ख., परस्तमञ्ज-ड., परस्तमञ्ज-ग. ।
१५. जातोनां-ग. छ. ।

संक्षोभद्राविणाकेर्पवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।

खेचरीयोजैयोन्याख्या नव मुद्रास्त्वनुक्रमात् ॥ १८४ ॥

विरच्य साधकेन्द्रस्तु ध्यानं कुर्यात् समाहितः ।

विन्दुं संकल्प्य चक्रं तु तदधस्तात् कुचद्वयम् ॥ १८५ ॥

तर्पणानि । तर्पणम्—“तर्पणं तृप्तिनयनं दैवतस्यामृतेन तु” इति स्थित्या
द्रष्टव्यम् । उक्तं च श्रीलक्षणसारे—

अनेन हेतुना सर्वपापविध्वंसकारिणा ।

समस्ताज्ञासिद्धिदेहदायिना तर्पयेज्जगत् ॥ इति ॥ १८३ ॥

इत्थं विरचित्यां विधाय ^१वक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन ^२मुद्रानुक्रमेण विरच्य
पुनर्विरचितानां महापूजात्मिकां तां कामकलां ध्यायेदित्याह—विन्दुं संक-

पोडशाष्टचतुरैकक्रमेण योगिनीरामन्य उपोषितास्ताः शुचिभूताः समानीय स्वर्ण-
वस्त्रसूचन्दनधूपदीपभक्ष्यभोज्यलेखाचोप्यचर्वणद्रव्यपात्रासनदक्षिणादिसहितं सम-
न्त्रकं नीराजनाविसकलोपचारैः परितोषयेत् । एतत्कुलाचारम् ॥ १८३ ॥

संक्षोभेत्यादिना ^३दशमुद्रासु मध्ये त्रिखण्डा आवाहनार्थं विनियुक्ताः । शिष्टा
नवमुद्राः सन्ति । तास्त्रैलोक्यमोहनादिसंयोजनन्दमयान्तेषु नवचक्रेषु प्रतिचक्रं पूज्याः ।
ता एकैकमेकैकं चक्रस्य प्रदर्शनीया इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वानन्दमयं चादौ सर्वसिद्धिप्रदं परम् ।

सर्वरक्षाकरं चान्यत् सर्वरोगहरं तथा ॥

१. कपविशो—वाक. ख., कर्षवशो—सग. । २. उत्तरपादियोगिनिमुद्रा—वाक. ख.,
योगिनी—सक. ख. घ., मुद्रा च—सग. । ३. वस्यं कु—वाग. से. । ४. ‘तर्पयेज्जगत्’—महा-
पूजात्मिका’ नास्ति—ख. । ५. ‘लक्षण’ नास्ति—घ. । ६. ‘तां’ नास्ति—घ. । ७. चार इति भावः—
ग. घ. । ८. ‘तदुक्तम्’ नास्ति—घ. । ९. सर्वरोगहरं चान्यत् सर्वरक्षाकरं पुनः—ख. इ. ज. ।

१. वक्ष्यमाणेति । चतुर्थपटलोक्तमुद्रालक्षणानुसारमित्यर्थः ।

२. “नवमुद्रासु प्रत्यावरणान्तर्गतेषु मुद्रां विरचयेदित्यर्थ इति केचित् । इहेव नवापि प्रदर्शये-
दित्यर्थ इत्यन्ये ।—ये तु दशानां मुद्राणां मध्ये त्रिखण्डाया आवाहने विनियुक्तद्रव्यान्ववेह
प्रदर्शनी इति हेतुं चर्षयन्ति—” (से. पू. १६) ।

तदघः सपरार्धं च चिन्तयेत्तदधोमुखम् ।

न्येति । सपरार्धम् । ऊर्ध्वविन्दुसमीपवर्तिनी अतच्छहकारार्धकला मात्रेति सम्प्रदायः । ^१अधोमुखं योनिम् । अयमर्थः —समात्रस्य विन्दुनयात्मनश्चतुर्थस्वरस्योर्ध्वविन्दुना वक्त्रम्, तदघः स्थितेन विन्दुद्वयेन स्तनद्वयं च विमृश्य तदघः सपरार्धं यत् तद्योनिं चिन्तयेदिति ॥ १८४-१८६ ॥

सर्धार्धसाधको योऽसौ सर्वसौभाग्यदायकः ।
सर्धसक्षोभेण चान्यत् सैर्याशापरिपूरकम् ।
त्रैलोक्यमोहनेश्चान्यो नवमैश्चक्रनायकः ॥ इति ।
ईशोर्ध्वगतो विन्दुर्मुखं भानुरधोगतौ ।
स्तनौ दहनशीलाश्च योनिर्हार्धकला भवेत् ॥
नौसाक्षीपौङ्गजाश्च मुखं विन्दोः समुत्थितम् ।
स्तनविन्दुद्वयं बाहुयोनिहोर्धात् पदद्वयम् ॥
एवं कामकलारूपं देवतामयमात्मनः ।
चतुर्विचिन्त्य शिवयोरायुधन्यासमाचरेत् ॥

विन्दुः सत्त्वोत्पत्तिः । इदानीं दर्शनसर्वस्वभूतकामकलाध्यानं बाह्याभ्यन्तररूपेण दर्शयति । चतुर्थस्वरस्य कामकलाभूतस्य चत्वारोऽवयवाः सन्ति । विन्दुत्रयमात्रा च । तत्र प्रथमविन्दुना देवीर्मुखं कल्पयेत्, विन्दुद्वयेन स्तनद्वयम्, मात्रया होर्धार्धाङ्गितया वरैरङ्ग योनिम् । एव कञ्चाचतुष्टयेन परिकल्पितमहाकामकलाभूता

१. तु-वाग, से. सक ग घ. । २ 'सपरार्धम् विन्दुत्रयात्मनः' इत्यस्य स्थाने-'ऊर्ध्व-विन्दुसमीपवर्तिनी मात्रेति सम्प्रदायः । अधोमुखं योनिम् । अयमर्थःसमात्रयात्मनः' इति पाठ-
सपरार्धमूर्ध्वविन्दुत्रया-ग. । ३ विचि-ग. । ४. क्षोभकर-ग. छ. । ५ तथासर्वक्षयप्रद-ख ड, ज. ।
६. न चापत्-ख, ड, ज. । ७ नवम-स. ड, ज. । ८. कम-स. ड, ज. । ९. 'इति' नास्ति-
ग. छ. । १० एष श्लोकः केवलं छपुस्तके एव दृश्यते । ११. 'नासा समाचरेत् ॥' नास्ति-
ख, ड, ज. । १२. दोषा-ग. । १३. हावपद-छ. । १४. रूप-क. छ. ।
१५. निरूपयति-ड, ज. । १६. वक्त्रं प्रक-ख, ड, ज. । १७ हादार्धभूतया-ग, ड, ज. ।
१८. पराङ्ग-ख ड., वरै-ज. ।

१. "अधोमुखमाधो योनिपर इति सम्प्रदायः" (से. पृ १६) ।

एवं कामकलारूपमक्षरं यत् समुत्थितम् ॥ १८६ ॥
कामार्थधर्ममोक्षाणामालयं परमं ध्रुवम् ।

एवमिति । कामकलारूपं कामकलात्मकम् । समुत्थितं “विन्दु सक-
ल्प” (११८५) इत्यादिना समुद्भावितम् । कामार्थधर्ममोक्षाणामालय-
मित्यस्याभिप्राय — स्वात्मतया भावित कामकलात्मकमीकाराक्षरमेव

स्वेच्छाविप्रहा महात्रिपुरसुन्दरीमात्मान ध्यात्वा श्रीमूलविद्यामभ्यसेदिति सकलो-
पास्तिभावनाया कामकलाविनियोगो दर्शित । तदवस्तात् कुचद्वयमिति । प्रथमधिन्दो-
रधस्ताद् द्वय स्थितम् । विन्दुद्वयमित्यर्थात् सिद्धम् । तदव स्थित विन्दुद्वयाध. स्थितं
मात्रारूपम् । तत्कीदृशमिति ? सपरार्थम् । सकारस्य पर हकारस्तस्यार्थं तस्याप्यर्थम् ।
कोऽर्थ ? अनच्छस्य हकारस्यार्थं गृहीतमिति कृत्वा तद्वाचकस्यार्थार्थं भवति । तैत
सपरार्थशब्देन द्वार्थार्थमेव परममात्रारूपमत्र गृहीतम् । तच्च ईकारहकारयोरेक-
रूपमिति ईकारचतुर्थभागस्य सपरार्थत्वमुक्तम् । अथवा ईकारहकारयोर्द्वयोरेपि
कलासाम्यात् कामकलारूपत्वमस्तीति भवेत्योक्त्या सपरार्थत्वमुक्तम् । तदधोमुख
चितयेत् । अधोमुखमिति सुन्दरीणा भदनमन्दिरमभिधीयते । तेन तदिह लक्षितम् ।
यदिहानुक्त तद्गुरुमुखाज्ज्ञात्वा कार्यमिति ॥ १८४-१८६ ॥

एव कामकलारूपमिति । यदिह ग्रन्थारम्भे “तामीकाराक्षर” (१८) इत्या-
दिना सूचित कामकलारूपमक्षर तदेव (व ? ध) रूपमिति । एव महिमायुक्तमिदं देवेन
देव्यै दर्शितमिति भाव । अक्षर यत्समुत्थितमिति । श्रीवामवेश्वरक्षार्णवमधन-
वेलायामिति यैलपरम्परया लभ्यैर्मपि भाग्यवशाल्लभमिति भाव । कामादि-
विप्रमोक्षाणामालयमिति । तदिदमक्षरम् उद्धृतमभ्यस्तं कामकलाक्षर कामालयम् ।

१. समुत्थित-ख. । २. कामादिविषय-वाक. ख. ग. , कामादिसुख-सह. । ३. परमेश्वर-वात.
से व. सह. ख. ग. घ. । ४. कामात्मक-ग. । ५. भाविता-ख. । ६. तिमका-ख. ।
७. नया-क. ग. छ. । ८. अर्थस्याप्यर्थम्-ख. ड. ज. । ९. वस्य हकारस्या-ड.,
तस्यानच्छस्य हकारस्या-ज. । १०. अत-ड. ज. । ११. द्वयेन-क. ग. छ. । १२. परममुद्रास्वरूप-
मनुषु-क. ग. छ. । १३. तदिदम्-क. ग. छ. । १४. दमयोरपि-ख. ड. ज. । १५. ‘हप’ नास्ति-
क. ग. छ. । १६. तल्लुक्त्या-ख. ड. ज. । १७. यत्पर-क. ग. छ. । १८. मिति-ख. ग. ड. ज. ।
१९. लभ्य-ख. ड. ज. । २०. इदमभ्यस्तं काम-ख. ड. ज. ।
। “निपायोऽङ्गिवाणवमयनादुद्धृतमित्यय इत्यन्ये” (से. पृ. ९६) ।

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेत् ॥ १८७ ॥

पुरुषार्थचतुष्टयस्य स्यान्म, न तु विद्याजपेचक्राराधनादीनि । 'कामादिविप-
मोक्षाणामिति पाठे काम. कामबीजम्, आदिर्वाग्भवम्, विपमोक्ष. शक्ति-
बीजमिति ।

तदेवेति । तत् कामकरूपमक्षरम् । तत्त्वप्रवरं पट्त्रिंशत्तत्त्वानां
कारणम् । निजदेहं विचिन्तयेदित्यस्यायमभिप्रायः—पट्त्रिंशत्तत्त्वमयमिमं

काममिति सौन्दर्यादिलक्षण तत्साधकाय साधयति । विपमोक्षः । विप संसारो जनन-
मरणादिलक्षणः, तस्मादेन साधकं मोचयतीति विपमोक्षालयमुच्यते । अथवा विमर्श-
नन्दलक्षणपराहभावस्थितिर्मोक्षः । त(म)स्मै साधकाय साधयतीति मोक्षालयम् । तस्य
तद्वेषाद्युक्तस्य तद्विन्नरूपतया कालाग्न्यादिशिग्रान्तर्तत्त्वभूमिषु यो महाभोगः स
एवास्य विपमुच्यते । विन्नरूपेणागत विपर्ययं तदेपि साधकाय प्रयच्छतीति विपालय-
मुच्यते । १ अथवा विप जलम्, विपममृतमिति विपशब्दस्यामृतपर्यायत्वमस्ति ।
तदालयममृतालयमिति भावः । परमामृतसमुद्रे प्रज्ञानानन्दसामरस्यलोलीभूते एनं
साधकं प्लेबयतीति यावत् । कालादिविपमोक्षाणामालयमिति पाठान्तरम् । तत्रैवं
योजना—कालमोक्षालय विपमोक्षालय चेत्येषमादि दृष्टव्यम् ॥

तदेव तत्त्वप्रवरं निजदेहं विचिन्तयेदिति । इह कामकेश्वरदर्शने तच्च कामकरूप-
क्षररूपमेव तत्त्वप्रवरमवश्यमेव ज्ञातव्यतयाऽवगन्तव्यम् । तत्किमिति ? कामः पञ्च-

१. देहे—ब्र. सक. ख । २. पाण्ड्यकाराण्यवादिति—ख । ३. 'कामादि' 'बीजमिति'
नास्ति—ख. । ४. बीज—ख. । ५. य भाव—च. । ६. 'इमं' नास्ति—ख. । ७. काम इति—ख. ड. ज. ।
८. कामादिविपमोक्षाणामालयम्—ख. ड. ज. । ९. 'तत्त्व' नास्ति—क. । १०. विपमुच्यते—ख. ड. ज. ।
११. 'विपर्यय' नास्ति—ग, विपर्ययमिति—ख. ड. ज. । १२. 'तदेपि' नास्ति—ख. ड. । १३. परामृत—
ख. ड. । १४. प्राप—ख. ड. ज. । १५. 'मोक्षालयम्' इत्यस्य द्विरावृत्ति—ख. । १६. व्यमिति
भावः—ख. ग. छ. । १७. श्वरी—ख. । १८. कामपञ्चकारणरूपं परविदुः—क. ग. छ. ।

१. "विपशब्दोऽमृतपर, विपजलामृतपदानां पर्यायत्वात् । तच्च मोक्षस्य विरोधमिति प्राग्भो
व्याचक्षते । 'काम कामरूपम् । आदिर्वाग्भवकूटम् । विपमोक्ष शक्तिरूपमिति तु ततोऽपि

कार्यात्मक कार्यकारणयोरभेदेन^३ चिन्तयेदिति । तदुक्तं श्रीत्रिकसारशास्त्रे—

शिवानन्दरसापूर्णं पदत्रिशतत्त्वनिर्भरम् ।

देह दिवानिशं पश्यन्नर्चयन् स्याच्छिवात्मकः ॥

विश्वात्मदेहविश्रान्तितृप्तस्तल्लिङ्गनिष्ठः ।

बाह्य लिङ्गव्रजक्षेत्रचर्यादि नहि वाञ्छति ॥ इति ॥ १८६-१८७ ॥

(तन्त्रा० १५।२८५-२८७)

कारणरूपपरबिन्दुस्वभावः शिर्वै एव परमानन्दलक्षणो नान्यः । स कामः, कमनीय-
त्वात् । कमनीयता लाघण्य भद्रता । तेनोपलक्षित परमसुखमेव कमनीयम् ।
नान्यस्य तदस्ति, अनित्यतौदिदोपदुष्टत्वात् । तदुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि ह्यनङ्गो रूपवर्जितः ।

क्षोभयामि प्रजाः सर्वा नित्यं वै क्लेशयामि च ॥ इति ।

तथा तस्यैव निर्विशेषसुखस्य शिवशक्तिसामरस्यस्वभावत्वाद् इतरकौमवत् कामत्व-
मुच्यते । तदुक्तं श्रीमतोत्तरे—

भैरवोऽहं कुलोऽहं वै बिन्दुस्त्वं नादकुण्डली ।

वभयोः सङ्गमो योऽयं परानन्दस्वभावकः ॥ इति ।

तथा भारव्यकेऽपि सामरस्यसुखोदाहरणत्वेन लौकिककौमसुखमुदाहृतम्—“तद्यथा प्रियया
संपरिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेद नान्तरमे” (बृ. उ. ४।३।२१) इति । तथा श्रीविष्णु-

१. त्मककाय-ग. । २. ‘तदेव’ अधिकवर्तते-ग. घ. । ३. ‘तदुक्त इति’ नास्ति-ख. घ. ।

४. वश्चैव-क. ग. छ. । ५. ‘आदि’ नास्ति-क. ग. छ. । ६. स्वन-क. ग. छ.,

ह्यानन्दो-ड. । ७. एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते-ख. ड. ज. । ८. ‘कमनीयताया लाघण्यम्’ अधिक

पाठ-क. ग. छ. । ९. कामतत्त्व-ग. ग. छ. । १०. कुलेशानि-छ. । ११. परमानन्दलक्षणम्-

घ. ड. ज., परमानन्दस्वरूपमिति वा पाठ-ख. ड. ज. । १२. योषित्काम-ख. ड. ज. ।

१३. इत परम्—“एवमेवाय प्राप्तेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेद नान्तरमिति”

इत्यधिक पाठ-ख. ड. ज. ।

प्राञ्च” (से. पृ. ९७) । तन्त्रालोके तु—“उवाच भगवानेव तच्छ्रीमत्कुलगुह्ये (”

काकचञ्जुपुटाकार ध्यानधारणव्रजितम् । विषतत्त्वमनष्काय तव स्नेहात् प्रकाशितम् ॥”

(३।१६८-१६९) इत्यादिना विषतत्त्व विवृतम् । उपोद्घातेऽस्य प्रपञ्चोऽवलोकनीयः ।

ध्यात्वा चक्रेण सहितां ततस्त्रिपुरसुन्दरीम् ।

ध्यात्वेति । ततः पश्चात् कामकलाध्यानानन्तरम् । चक्रेण सहितामित्यादि । बहिराराधितशक्तिचक्रोपेता त्रिपुरसुन्दरी ध्यात्वेत्यर्थः । अत्र ध्यात्वेत्यनेन लिङ्गेन स्तुतिनमस्कारादिकमपि सूचितम् । पूजान्ते वलिविधानमिति नोक्तम् । “हुते तु देशिक पश्चान्मण्डले वलिमारभेत्” (प्र. सा. ६।१०६), “वसुभ्यो रुद्रेभ्यो दिनपरिवृद्धेभ्योऽपि च वलिं सभूतेभ्यो दद्यात्” (नि. सा. ८।५०) इत्याद्यभियुक्तोक्तस्थित्या,

अर्घान्नसलिलं पानं सहेतुं दत्तपुष्पकम् ।

समन्नं नेत्रपात्रेण त्रिधा शान्तिर्वालं भजेत् ॥

पुराणैःपि सामरस्यसुजोदाहरणत्वेन श्रीसुरमेवोदाहृतम्—“कुमारोस्त्रीसुर यथा”^१ इति । किं बहुना, विन्दुर्द्वन्द्वद्वैधीभावजः परमसुरमेव लौकिकसुरलवमरिलमिति । तद्विह परमसुरमेव नैर्मल्यतया सुरमिति सिद्धम् । कामो विन्दुर्दिवसमरमत्या स्थितः । फला तद्विषयतैर्भूतविन्दुद्वयं शिवशक्तिरूपं चन्द्रसूर्यात्मं प्रकाशविमर्शरूपं परमविन्दुप्रापकम् । तद्व्यस्तात् स्थितापि सर्पराधस्वरूपिणीं क्षुण्डलिनीं चिह्णरूपिणीं । (सा ?) तद्विच्छया यद्विच्छया पशोरस्य मलावृतस्य पाशं विम्लेययन्ती निजपदं स्मारयन्ती समरसभावेन स्थितः परमानन्दविन्दुभावः नैयति सा कला । एव कामकलारूपमिदमक्षरं परमकामप्रापकमिति तदेव तत्त्वप्रधरमित्युक्तं निशेपादिगुरुणा परमशिवेनेति भावः । इत्थं निष्कलोपासनायामपि कामकलाविनियोगः ॥ १८६-१८७ ॥

१. तामसं-सक., ता महा-सख., ता तत्र-सध. । २. नादन-ख. य. । ३. अत्र प्रकृतमनुमुरारम् नास्ति-ख. । ४. द्वन्द्वाद् द्वन्द्वी-ख. ड. ज. । ५. निरर्पन्तपा-ख. ड. ज. । ६. शिव सामरस्य-ख. ड. ज. । ७. ‘यूतं नान्ति-ख. ड. १८ ख परमसुरमिति-ख. ड. ज. । ८. नयन्ती-ख. ड. । १०. रूपमक्षरमिति-ख. ड. ।

१. श्रीविष्णुपुराणे नोपन्यत एतद्वचनम् । “स्वसवेद्यं हि तद् ब्रह्म कुमारोस्त्रीसुखं यथा । अयोगी नहि तद्वति जात्ययं इव वर्णिकाम् ॥” इत्येवमेव श्रुत्वा योगजित्तामणी २५ तमे पृष्ठे स्कन्दपुराणोपवचनत्वेनोद्धृतं । दक्षस्मृतौ च—“कुमारोमेयुत यथा । अयोगी नैव जानाति जाताग्यो हि यथा घटम् ॥” (७।२४) इति पाठः ।

स्वमुद्रया शक्तिचक्रं खेचर्याद्याश्च योजयेत् ॥ १८८ ॥

खेचर्या शक्तिचक्रं तु क्षमस्वेति विसर्जयेत् ।

इति श्रीनित्यापोडशिकाणवे प्रथम. पटल. ॥

—:०:—

मुक्तकेनालिर्वर्णेन

सर्वविघ्नविनाशिना ।

सर्वसिद्धिप्रदेनैव ध्यात्वा भू(त्वा?ता)दिवेष्टितम् ॥

इति लक्षणसारोक्तदिशा चात्रापि शान्तिवलिस्तुक्तो मन्तव्य इति सम्प्रदाये । तत्प्रकार. सुभगोदये द्रष्टव्य. । केचिदुच्छास्त्रसम्प्रदायमिह पूजाया मन्त्रविशेषान् बहून् कर्माणि च बहूनि ययामति कल्पयन्ति । न ते स्वीकर्तव्या. । प्रकृतमनुसराम । पुन किमित्याह—स्वमुद्रया शक्तिचक्रं खेचर्याद्याश्च योजयेदिति । स्वमुद्रया कामकलात्मना भावितकारणरूपमहाशक्तिरूपया स्वभूतया मुद्रया सहेत्यर्थः । शक्तिचक्रम् आराधितमणिर्मादिमहादेव्यन्तं शक्तिचक्रम् । विरचिताश्च मुद्रा परमकारणमहाशक्तिरूपया सवित्स्वरूपपरमार्थया स्वभूतया मुद्रया सह योजयेद् एकीकुर्यादिति । खेचर्या शक्तिचक्रं

स्वमुद्रया शक्तिचक्रमित्यादि । स्वस्य मुद्रा स्वमुद्रा (इति भावः । कोऽर्थः ?) । मुद्रा-शक्तिदेवीनां चक्रं समूहं पूजाकाले चतुरश्रस्थत्राहयादिदेवीनामनन्तर पूजनीयमित्यनेन दर्शितम् । इदानीं फास्ता इत्याह—खेचर्याद्याः । मुद्रा इत्यर्थः । खे आकाशे सुषुम्णो-

१. स्वमुद्रादेत्यादिक षट्किद्वयं नास्ति—बा. ख. , तस्य स्थाने 'स्वमुद्रया साधकैश्च क्षमस्वेति विसर्जयेत्' इत्येवैव षट्किद्वयलोक्यते । स्वमुद्राशक्तिचक्रं तु—सग. , शक्तिचक्रेण—सख. । २. खेचर्याद्यास्तु चिन्तयेत्—ब., छा प्रपूजयेत्—सक. घ., खेचर्या चा प्रयोजयेत्—सख., खेचर्यामनि वेदयेत्—सग. । ३. एतदनन्तरम्—'एव कृत्वा महेशानि साधको बाञ्छितं लभेत्' इत्यधिकं दृश्यते—सख. । ४. 'शान्ति' नास्ति—ग. । ५. यत्वात्—ग. । ६. 'तत' नास्ति—ग. । ७. अत—ख. । ८. 'स्वमुद्रया' नास्ति—ख. । ९. करण—ख. । १०. माद्य—ख. । ११. इतोऽग्रे—'खेचर्याद्या मुद्रा इति शेषः । अयमर्थ—अणिमादि महादेव्यन्त' अधिकं पाठ—ख. घ. । १२. पर—ग. । १३. 'स्वभूतया' नास्ति—ख. । १४. ब्राह्मण्यादि—ख. ।

१. 'प्राञ्चस्तु स्वा मुदमानन्द राति विषयीकरोतीति स्वमुद्रा स्वसवित् । खेचर्याद्या नवमुद्रा अणिमादिशक्तिचक्रं च स्वस्वसविदा योजयेत्, शुद्धचेतन्यमात्ररूपं भावयेदिति ध्याचक्षते । अन्ये तु स्वमुद्रमेति सहाय्यं तृतीया । प्रत्यावरणमेवैकस्या एव मुद्राया पूजनद्योतनाय स्वस्व-मुद्रया सहितं तत्तदावरणशक्तिचक्रं खेचर्याद्यास्तत्तन्मुद्राश्च योजयद् एकीकुर्यादित्यर्थः इत्याहुः" (से. पृ. १८) ।

तु क्षमस्वेति विसर्जयेदिति । खेचर्या सहारमुद्रया । क्षमस्वेत्यस्याय भावः—
स्वानुभूतसर्वित्स्वभावमकृत्रिमाहपरामर्शमय भवद्रूप वहिरिदन्तयोर्लास्य चक्रे
निजनिजेषु पदेषु पतन्त्विमा. करणवृत्तय उल्लसिता मम ।

क्षणमपोश मनागपि मेव भूत् त्वदविभेदरसध्रतिसाहसम् ॥

(शि. स्तो. ८।५)

इति श्रीरहस्यगुरुक्तनोत्या 'भेदेन क्षणपरिभावितमस्मत्प्रमाद क्षमस्वेति
बहुधा प्ररोच्य खेचर्या सहारमुद्रया महाप्रकाशवपुषि चिन्मये स्वात्मनि
विसर्जयेत् तन्मय भावयेदिति शिवम् ॥ १८८-१८८३ ॥

एवम् ऋजुविमर्शिन्या नित्यापोडशिवैर्णवे ।

शिवानन्दपरामृष्ट. प्रथम. पटलो गतः ॥

—१०—

पलक्षिते पराम्यरे कुण्डलिनीरूपेण चरतीति कृत्वा खेचरीति देव्या नाम । तस्या.
खेचर्या या मुद्रास्ता. पूजाकाले पूज्यत्वेन दर्शिता इति भावः । खेचर्या मुद्रया देवीचक्रं
प्रणम्य विसर्जयतिर्त्यापि दर्शयति । तत्र खेचर्या खेचरीमुद्रया पूजित शक्तिचक्र प्रणम्य
क्षमस्वेति प्ररोच्य प्रपूजित देवीचक्र^{१२} विसर्जयति भावः ॥ १८८-१८८३ ॥

इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुःशतीटिप्पणेऽर्थरत्नावलीनाम्नि

पूजापटल. प्रथमः समाप्तः ॥

—१०—

१. पमिद-ख., प त-प्र. । २. हास्य-घ. । ३. चक्रभेदे-ख. । ४. निज भेदेन क्षण'
नास्ति-ख. । ५. मत्प्रसाद-ख., स्मत्प्रसाद-घ. । ६. 'शिवम्' नास्ति-घ. । ७. प्राका-ग. ।
८. पट प्रथम पटल गतम्-ख. घ. । ९. परापर-क. ख. ग. ड. ज. । १०. अत्र-ख ड. ।
११. प्रबोध्य-क. ग. छ. । १२. इत परम्- प्रणम्य विसर्जयेदित्यपि च दर्शयति । अत्र खेचर्या
मुद्रया पूजित शक्तिचक्र प्रणम्य क्षमस्वेति प्रणम्य प्रपूजित देवीचक्र विसर्जयेत् प्रापयेदिति भावः"
इत्यपिष धाठ-ख. ड., 'विसर्जयेत् प्रापयेदिति भावः' इत्येवाधिक-ज. । १३. नन्दनाथ-
ख. ड. ज. । १४. वन्या-ख ड. ज. । १५. प्रथम पटल सम्पूर्ण-क. ग. छ. ।

१ भेदेनेति । अयं भावः—रहस्यगुरो शिवस्तोत्रावलीकारस्य भट्टोत्पलस्य भगवदविभेदरसध्रति
क्षणमपि मनागपि नाभिमतः । उपासकेन च भगवती त्रिपुरसुन्दरी श्रीचक्रे ग्रहिह्ये
पूजामगदले भेदेन इदन्तयोत्पलस्य क्षणमुपास्यते । एव प्रमाद एव क्षाम्यतेऽत्रेति ।

अथ द्वितीयः पटलः

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्रयोगं यथाविधि ।

यत्रानेन विधानेन साधकेन प्रपूज्यते ॥ १ ॥

देशे वा नगरे ग्रामे तत्र क्षोभः प्रजायते ।

एवमध्यर्धाष्टोत्तराशीत्यधिकशतसंख्योपेतसूत्रं प्रथमं पटलं विवृत्य
साधनवाधिसप्ततिसूत्रसमितं बहुविधवश्यादिप्रयोगशरीरं द्वितीयं पटलं
विवृणुमः । ईश्वर उवाच । शृणु देवीत्यादि । मन्त्रयोगं मन्त्रानुबन्धिनः
प्रयोगम् । यथाविधि अन्यत्राप्यस्माभिर्यथोक्तं तथा, न त्वन्यमतानुगुण्येनेति ।

अथ द्वितीये पटले विषमपदेषु व्याख्या लिख्यते । मन्त्रयोगमिति । योगो धिनि-
योगः, प्रयोग इति यावत् । देश वा नगर इत्यादिनेतर्दाभिप्रेतम् — 'ग्रामनगरेष्वष्टौनादिषु
प्रदेशेषु यत्र यत्राभिरुचिः, यत्र यत्र पूजाङ्गभूतद्रव्याणि च सभवन्ति, यत्र च राजचौर-

१. धीमेरव-वाग. से. सत्त. ग. घ. । २. एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते-व. क. ए. । ३. यथा-
नियतम्-सा. , यथाक्रमम्-पल. । ४. साधक परिपूजयेत्-सक. । ५. जगत्क्षोभ-याव. ए. ब.
सक. ए. ग. , पुरक्षोभः-सप. । ६. मर्वा-ग. । ७. 'शत' नास्ति-ए. घ. ड. । ८. तदनु-
गुण्येनेति-घ. । ९. इत पूर्वम्- धीमेरव उवाच इत्यादि' इत्यधिक पाठ-ड. ज. , 'अथ यावत्'
नास्ति-छ. । १०. यप-ड. ज. । ११. पटव्याख्या-क. ग. । १२. 'मन्त्र यावत्'
नास्ति-क. ग. । १३. नगरी-स. । १४. पत्तन-छ. । १५. 'प्रदेशेषु' नास्ति-अ. । १६. 'यत्र'
नास्ति-क. ग. छ. । १७. 'च' नास्ति-क. ग. छ. ।

१. "ग्राह्यस्तु देशादिग्रहणेन स्वेच्छया यत्र कुत्रापि पुरश्चरणार्थमवस्थानप्यमिति ध्येयते । तेन
च पशुप्राप्तोक्ताया पर्वताग्रनदीतीरतीर्यापतनालावश्यकताया बाध इति ध्यायतनं" (से.
पृ. १०६) । एतच्च "बाह्य लिङ्गव्रतक्षेत्रवर्षादि नहि बाधयति" (१५। २८७)
इत्यत्रैव (पृ० १३९) अनुविमर्शितं पुद्गतन-शालोकवचनानुगुणं ध्यायनम् ।

ज्वलत्कामाग्निसन्तापप्रतापोत्तप्तमानसाः ॥ २ ॥

पिपीलिकास्थिन्यायेन दूरादायान्ति योपितः ।

मन्त्रसंमूढहृदयाः स्फुरज्जघनमण्डलाः ॥ ३ ॥

तद्दर्शनान्महादेवि जायन्ते सर्वयोपितः ।

जप्ते लक्षकमात्रे तु क्षुभ्यन्ते भूतलेऽङ्गनाः ॥ ४ ॥

यत्रेति देशनगरग्रामैः सवद्भ्यते । अनेन वक्ष्यादिषु प्रयोगेषु वक्ष्यमाणक्रमेण ।
तत्र देशादौ । क्षोभो मान्मथो विकारः ॥ १-२ ॥

पिपीलिकास्थिन्यायेनेत्यस्यायमर्थः—पिपीलिका यथा महीविवर-
शायिन्यो बिलवादिमहावृक्षाग्रलम्बमानफलास्थिसचयमतीत्य तदन्तर्गतं सारं
प्रविशन्ति, तथा योपितो दूरात् साधकमिति । दूरे. कृच्छ्रप्राप्तपर्यन्तं ।
अत्राभियुक्तवचनम्—

देव्योऽपि विविशस्तत्र व्योम व्योमात्मै(के १ क) जगत् ।

ग्रह्या(ण्डे १ ण्डा)ऽन्तर्याया पक्वं मृदुवित्व पिपीलिकाः ॥ इति ।

मन्त्रसंमूढहृदया मन्त्रप्रयोगविस्मृतप्रस्तुतकर्तव्यहृदयाः । स्फुरज्जघन-
मण्डलाः । तद्दर्शनादिति सवन्धः । पाताले नागकन्यका इति । साधकेन

दुर्मिक्षादिविपदो न सन्ति, तत्र तत्र जपहोमपूजार्चनैश्चरणादि कार्यम् ; न तु पशु-
शौलोक्तनेदीतीरपर्वताग्रादितीर्थान्वेषणमनुष्ठानाय कार्यमिति भावः ॥ १-२ ॥

पिपीलिकास्थिन्यायेनेत्यस्यायं भावः—यथा पिपीलिका अस्थिकवचरक्षितमपि
तदन्तर्गतं मज्जारूपं ग्रहीतुं प्राप्नुवन्ति केनाप्युपायेन, तथा योपितोऽपि मन्त्रानुष्ठान-

१. काला—सख. । २. सतप्त—सख. । ३. प्रभावो—सख. । ४. क्षुभ्यन्ते—सख. । ५. वेऽपि—
सख., प्रेण—सख. । ६. लाङ्गना—धाण. से. सख. । ७. न्यायेन दूरादायान्ति योपित इत्यभिप्राय—
ख. छ. । ८. शालिन्यो—ग. । ९. 'बिलवादि' नास्ति—ख. छ. । १०. रससार—ग. । ११. दूरत—
ख. घ. । १२. पर्यन्ता—ग. । १३. देहादि विशतुस्ते ते—ख., देव्यो विविशतुस्ते—ग. ।
१४. तिमिरे—ग. । १५. तद्यथा—ख. । १६. 'मन्त्र' नास्ति—ख. ग. । १७. शास्त्रोक्तं—क. ग. छ. ।
१८. पर्वतादिनदीतीरादि—ख. ग. छ. । १९. राघव—क. ग. छ. ।

यदि न क्षुभ्यतीत्यर्थं हि^१ साधकस्य मनो मनाक् ।
 संक्षुभ्यन्ति ततः सर्वाः पाताले नागकन्यकाः ॥ ५ ॥
 तासामपि यदा नासौ क्षोभं याति मनागपि ।
 ततः स्वर्गनिवासिन्यो विद्वन्ति सुराङ्गनाः ॥ ६ ॥
 एवं लक्षत्रयं जप्त्वा व्रतस्थः साधकोत्तमः ।
 संक्षोभयति देवेशि त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७ ॥
 लिखित्वा विपुलं चक्रं तन्मध्ये प्रतिमां यदि ।
 साध्यस्य नाम्ना संयुक्तां ज्वलन्तीं चिन्तयेत्ततः ॥ ८ ॥

लक्षजपे कृते नागकन्यकाः साधकसमीपमागत्य मन्त्रबलेन संक्षुभ्यन्त
 इत्यर्थः ॥ २-५ ॥

तासामपीति । ^१दर्शन इति शेषः । असौ साधकः । व्रतस्थः
 स्थादिहीनः ॥ ६-७ ॥

तन्मध्ये चक्रस्य मध्ये । प्रतिमां साध्यस्य नाम्ना संयुक्तामिति

निरतं साधकमनेकनियमरक्षितमपि विप्रहेतुमूढाः प्राप्नुवन्तीति भावः । संक्षोभ इति
 कामधिकारः । तमुत्पादयतीति भावः ॥ २-५ ॥

व्रतस्थ इति ब्रह्मचर्यादिनियमयुक्त इत्यर्थः ॥ ६-७ ॥

लिखित्वा विपुलं चक्रमित्यस्य सृष्टिस्थितिसंहारात्मकं चक्रं लिखित्वेति भौषः ।
 तन्मध्ये प्रतिमां लिखेदित्यस्य सस्य महाचक्रत्रय मध्ये साध्याकृतिं लिखेत् । नाम्ना लिखति
 संयुक्तामिति । ^२तस्याः प्रतिवृत्तेः । हृदयदेशे मूलविद्यां लिखित्वा सस्या हकारमध्ये

१. ते देवि-सक. । २. वी-सध. । ३. भ्यन्ते-व. । ४. ततस्तेन-सध. ।

५. लिखेत्-अ., यदा-वाग. से. ब. सक. ग. घ. । ६. नाम्ना लिखति-वाक. ख.
 ग. से. अ. ब. । ७. संयुक्ता-वाक. । ८. लक्षत्रयेन जपे-ख. इ. । ९. 'संक्षोभ' भावः
 नास्ति-ख. इ. ज. । १०. मित्यादि-क. गं. छ. । ११. त्रैलोक्यमपि-क. ग. छ. ।
 १२. पावत्-क. ग. छ. । १३. 'प्रतिवृत्तेः' नास्ति-क. ब. छ. ।

१ "दर्शनेनेति शेष इत्यन्ये" (से. पृ. १०८) ।

२. "अर्थरत्नावलीकारास्तु—प्रतिमाया हृदये मूलविद्यां लिखित्वा तस्या हृत्तेलाया हकारमध्ये

शतयोजनमोत्रस्था त्वदृष्टापि च या भवेत् ।
 भयलज्जाविनिर्मुक्ता साऽप्यायाति विमोहिता ॥ ९ ॥
 तन्मध्यगोऽथवा भूत्वा मन्त्रं संचिन्तयेद्यदा ।
 सर्वमात्मानमरुणं साध्यमप्यरुणीकृतम् ॥ १० ॥
 ततः स जायते देवि सर्वसौभाग्यसुन्दरः ।
 वल्लभः सर्वलोकस्य साधकः परमेश्वरि ॥ ११ ॥

संबद्धयते । ज्वलन्तीं ^१मन्त्रपावकशिखया । विमोहिता आविष्टा ॥ ८-९ ॥
 तन्मध्यगः चक्रस्य मध्यगतः । ततः स जायत इत्यत्र तच्छब्दः साधकं
 परामृशति । वल्लभः क्षणमपि परिहर्तुंमशक्यः ॥ १०-११ ॥

साधकसंज्ञां पप्रथन्तामालिख्य तदधो रेफहकारमध्ये द्वितीयान्तं साध्यनामाक्षरं
 माकर्षयारुर्पयेति च कर्म लिखेत् । अनुक्तेष्वारुर्पणेष्वयमेव विधिः । ज्वलन्तीमिति ^१ । तां
 साध्याकृतिं ^२ तद्योन्यन्तरालोत्थितमन्त्रपावकशिखया दहमानां चिन्तयेत् ॥ ८-९ ॥

तन्मध्यगोऽथवा भूवेति । तस्य महाचक्रस्य मध्ये महाकामकलारूपमात्मविग्रहं
 ध्यायेत् । सर्वमात्मानमरुणं साध्यमप्यरुणीकृतमिति । ^३आधाराद्वात्मनः शक्तिं विद्युल्लता-
 भासुरां प्रवहणनाड्या वैदिर्निर्सार्य साध्यनामाविचरेण तन्मूलाधारमावेश्य
 तच्छक्त्यैक्यभावनया तद्बृहदयकमलं नीत्वा प्राणमनस्तद्विषयं सविग्रहं तस्यात्मानं

१. मध्य-साध. । २. हि-सघ., यदा-सग. । ३. समायाति-सग । ४. मन्त्री-
 वाग, से. घ. सह. ख. ग. घ. । ५. जितयते यदा-ज. सक. ख. ग. घ. । ६. ततश्च
 पूरयते-घ., ततस्तमानयेद्-सह. । ७. शिलायामपि-घ. । ८. चक्रमध्यग.-ख. ड. । ९. अनु-
 कृतेष्वारुर्पणविषयमेव-क. ग. छ. । १०. मिमा-ख. ड. ज. । ११. दित-क. ग. छ. ।
 १२. विद्युल्लतयभास्वरा-ख. ड. ज. । १३. 'वहि' नास्ति-ख. ड. ज. । १४. भित्वा-ख. ड. ज. ।

साधननाम पट्टघन्तं बिलिख्य तदधो रेफहकारबोमध्ये साध्यनाम द्वितीयान्तमाकर्षयेति
 क्रियापदं च लिखेदिति व्याचक्षते" (से. पृ. १०९) ।

१. "मन्त्रपावकशिखाविमोहितामित्येके । सा च शिला तद्योन्यन्तरालोदिता चिन्तयेत्यपि वेचित्"
 (से. पृ. ११०) ।

२. "अपरेतनावलीजरास्तु—स्वीयां कुण्डलिनीं बहुप्राङ्गया बहिरानीय साध्यनामिहादारा
 प्रवेश्य तन्कुण्डलिन्यैकीकृत्य तथा बबलीकृतसाध्यबीजं स्वामन(भिन्न)तां नीत्वा स्वब्रह्म-

सर्वरक्तोपचारैस्तु पूज्यते मुद्रया युतम् ।

यस्य नाम्नैव संयुक्तं स भवेद् दासवद् वशी ॥ १२ ॥

अदृष्टायोस्तु संयोज्य नाम चक्रस्य मध्यगम् ।

विरच्य योनिमुद्रां तु तामाकर्षयति क्षणान्त ॥ १३ ॥

मुद्रया युतं “गुदमेद्वान्तरे योनिर्स्तामाकुञ्च्य प्रवन्धयेत्” इत्याम्नात-
नीत्या 'योनिमुद्रावन्धं विधायेत्यर्थः । “य उपक्षपयिता कर्मणः स दासः ।
अथवा दीयते यस्मै स्वामिना सर्वं यथाऽभिलषितमिति दासः । वशी
सर्वसहः ॥ १२ ॥

दृष्टृक्षीसमाकृष्टिमन्त्रान्तरेणापि सिद्धयति, एतन्मन्त्रप्रभावेणादृष्टृक्षी-
समाकृष्टिरपि सिद्धयतीत्याह—अदृष्टाया इति । अदृष्टायाः श्रुतायाः । क्षणाद्

यथा कबलीकृतमाकृष्य स्वैस्यासनतां नीत्वा चक्रजातवेदसो ज्वालाप्रज्वालित-
गात्रं स्वकीयब्रह्मरन्ध्रसहस्रदलकमलचिच्चन्द्रमण्डलैर्ब्रुतयिद्विमाकारया मुधाधारया मस्त-
कादिपादान्तव्याप्तया तयाऽरुणितैर्मात्मानं स्वैस्यासनभूतं तम् अरुणितं यथा भवति
तयाऽऽप्लावयेदित्यर्थः ॥ १०-११ ॥

सर्वरक्तोपचारैस्तु पूजयेन्मुद्रया युतमिति । योनिमुद्रया संयुतमित्यर्थः । यस्य नाम्नैव
संयुक्तमिति । तत्र वशीकरणप्रयोगे “साध्यसाधकैर्नामलेखनमाकर्षणवदेव । कर्मलेखने
तु विशेषः । वशीकुरु वशीकुर्वित्येवं वशीकरणप्रयोगे । उत्तरत्राप्ययमेव विधिः । यत्र
विशेषस्तत्र ब्रूमः ॥ १२ ॥

१. पूजयेत्—वाग, अ. से. सग. । २. युतः—व. सक. । ३. स्तः—सक. ग. ।
४. वशाः—सघ. । ५. यां तु—सग. घ. । ६. संयोज्यं—वाक. ख. । ७. यते—सघ. ।
८. स्था—ख. घ. । ९. प्रपञ्च—य. । १०. ‘अथवा’—‘वशी’ नास्ति—ख. ड. । ११. अस्मै—ग. ।
१२. ‘अदृष्टायाः’ नास्ति—ग. । १३. स्वास—ख. ड. ज. । १४. स्वार—ख. ड. ज. । १५. लामृत—क.
ग. छ. । १६. तामानं—क. घ. छ. । १७. स्वासन—ख. ड. ज. । १८. दासंयुक्त—क. ग. छ. ।
१९. ‘नाम’ नास्ति—क. ग. छ. । २०. ‘लेखने’—‘ब्रूमः’ नास्ति—ग. ।

एध्रेन्मुमण्डलादारक्तमेव मुधाधारां निस्तार्य तया सर्वमात्मानं साध्यसहितमाप्लावयेदिति
वर्णयन्ति” (से. पृ. ११०-१११) ।

१. “व्याख्यातं च तथैव ऋजुविमर्शिन्याम्” (से. पृ. १११) ।
२. ब्रह्मसूत्राद्भूतमाध्वेऽपि—“ये चामी दासाः स्वामिप्यात्मानमुपक्षपयन्ति” (२।३।४३) ।
३. “ये तु साध्यसाधकयोर्नामद्वयं वशीकुर्वति त्रिप्यपदं च लेखयति व्याचक्षते” (से. पृ. १११) ।

यक्षिणीं चाथ गन्धर्वीं किन्नरीं वा सुरेश्वरीम् ।
 सिद्धकन्यां नागकन्यां देवकन्यां चैव चरीम् ॥ १४ ॥
 विद्याधरीमप्सरसमृषिकन्यामथोर्वशीम् ।
 मदनोद्भवविशोभर्क्षरत्नघनलम्बिकाम् ॥ १५ ॥
 महाकामकलां ध्यायन् क्षोभयेत् सर्वयोपितः ।

अभिसन्ध्यव्यवधानेन, होमादिक्रिया(वर्जितवर्ज)मित्यर्थः । अदृष्टाया इत्येत-
 द्विबुधोति—यक्षिणीमित्यादि खेचरीमित्यन्तम् । महाकामकलां ध्यायन्
 महाकामकरूपमात्मानं ध्यात्वेत्यर्थः ।

१ न ध्यानं मुखहस्तादिकल्पनाकल्पितं बहिः ।

ध्यानं शाक्तमहावेशस्तन्महं सामरस्यता ॥

इति ध्यानोपनिषत् ॥ १३-१६ ॥

अष्टाष्टास्त्रित्यादि । अत्रापि नामलेखनं पूर्ववत् । योनिपुत्रा मिति । योनिमुद्रया
 पुतं पूजयेदित्यर्थः । १ सर्वे प्रयोगाः सप्तदिनावधिकाः । यक्षिणीं चाथ गन्धर्वीमित्यादि
 क्षोभयेत् सर्वयोपितः इत्यन्तेन महाकामकलासकलीकृतदेवीरूपस्वात्मध्यानेनैव सर्वासा-
 माकृष्टिर्द्योतिता परमशिवेन ॥ १३-१६ ॥

१. चाथ-चाक, छ. अ., चाथि-सक, ल. । २. श्वरि-सक, ग. छ. । ३. राज-सग. ।
 ४. यक्ष-याग, से. सक, । ५. तु-सक., गुरेश्वरि-सथ. । ६. या तयो-सग. । ७. विक्षे-
 पात्-सग. । ८. स्फुरज्जघनमण्डलाय-वाग से अ., स्फुर' लम्बिकाम्-सक., चलज्जघनमण्ड-
 लाम्-सथ. । ९. लाध्यानात्-याक ल. ग. से. अ. सक. ल. ग. घ. । १०. त्रियया-ल, छ.,
 क्रियावस्त्रित-ग । ११. कलाध्यानात्-ग. घ. । १२. इतोऽग्रे-इह तु वात्पनिक ध्यानम् ।
 गोरोचनेति इत्यधिक पाठ-य घ । १३. 'अष्टा नाम' नास्ति-ग. ।

१. "ध्यानं हि निश्चला बुद्धिर्निराकारा निराश्रया । न तु ध्यानं शरीराक्षिमुलहस्तादिकल्पना ॥"
 (श्लो. १४६) इति तु विज्ञानभैरवभट्टारके पाठः ।

२. "एते च सर्वे प्रयोगाः सप्तदिनावधिका इति चेत्तु" (से. पृ. ११०) ।

३. "चेत्तु यद्यप्येवमप्रयोगस्य सर्वयोपित इत्यस्य विशेषणं ग्रन्थमात्रा इमं प्रयोगं मानुषो-
 मात्रविषयं मन्यन्ते" (से. पृ. १११) ।

रोचनाकुङ्कुमाभ्यां तु समभागं च चन्दनम् ॥ १६ ॥

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तिलकं कारयेद् बुधः ।

ततो यमीक्षते वक्ति स्पृशते चिन्तयत्ययम् ॥ १७ ॥

अर्धेन च शरीरेण सौर्वश्यं याति दासताम् ।

तथा पुष्पं फलं गन्धं पानं वस्त्रं महेश्वरि ॥ १८ ॥

शतमष्टोत्तरं जप्त्वा यस्याः सम्प्रेक्ष्यते स्त्रियोः ।

सद्य आकृष्यते सा तु विमूढहृदया सती ॥ १९ ॥

हठाकृष्टिरियं भद्रे न क्वचित् प्रतिहन्यते ।

समभागं रोचनाकुङ्कुमयोः प्रकृतत्वात् ताभ्या समानभागम् । चिन्त-
यत्ययमित्यत्रेदंशब्दः साधकविषयः ॥ १६-१८ ॥

विमूढहृदया विवेकशून्यहृदया । हठाकृष्टिः मन्त्रपावकमहाज्वालाकवली-
कृतत्वाद् गलेपातिकाकर्षमित्यर्थः ॥ १८-२० ॥

रोचनाकुङ्कुमाभ्यामित्यादि तिलकं कारयेदित्यन्तेन ग्रन्थेन तिलकेतोऽपि वक्ष्य-
साधनमभिमतम् । रोचनाकुङ्कुमाभ्यां तु समभागं च चन्दनमिति रोचनाकुङ्कुमयोर्भागद्वयम् ।
समभागं चन्दनमेकमेव योजयेत् ॥ १६-१८ ॥

तथा पुष्पं फलं गन्धमित्यादि न क्वचित् प्रतिहन्यते इत्येतेन स्पष्टार्थः ॥ १८-२० ॥

१. च-वाक. ख. ग. से. द. । २. सप्तभाग-वाग. । ३. तु-से. । ४. धारयेद्-
वाग. से. । ५. एतदनन्तरम्-‘वस्तुभः’ सर्वलोकस्य साधकः परमेश्वरि इत्यधिक पाठः-
सख. ग. । ६. संपृष्टेच्छि-वाक. ख. । ७. येन च यम्-वाक. ख. ग. से., येन च ताम्-पञ्ज.,
यत्पपि-द. सक., येन यम्-सघ. । ८. अवश्य-अ., न वश्य याति दासवन्-वाग. द. सघ.,
स वश-से., स वश्यो दासवद्भवेत्-सक. । ९. वस्त्र-सख. । १०. पान-सख. । ११. गन्ध-
सख. । १२. सुरेश्वरि-सक. । १३. अष्टोत्तरशत-वाग. से. । १४. सम्प्रेक्षते-वाक. ख., सम्प्रेक्षते-व.,
सम्प्रेष्येत्-सघ. । १५. स्त्रिय-सग. । १६. आकर्षयेत् साध्वी-वाक. ख., आकृष्यते
देवि-सक. । १७. या-वाक. ख. । १८. सतीम्-वाक. ख., एतदनन्तरम्-‘मदनोद्दामदहन-
दहमानहृदभ्युजाम् । साधकस्यानुकम्पायै जीवनासङ्गमार्थिनीम् ॥’ इत्यधिकः श्लोक-सख. ।
१९. गले वातिर्वर्णमित्यर्थ-ख. द., गले पातिकाकर्षमित्यर्थ-अ. । २०. ‘ग्रन्थेन’ नास्ति-
क. ग. छ. । २१. ‘अपि’ नास्ति-क. ग. छ. । २२. इति-द. ज. । २३. स्पष्टोऽर्थ-ज. ।
१. ‘ये तु रोचनाकुङ्कुमयोर्भागद्वयं चन्दनभागमेकमेव योजयेदिति ध्याचक्षते-’ (से.पृ. ११२) ।

लिखेद् रोचनयैकान्ते प्रतिमामवनीतले ॥ २० ॥

सुरूपां चारुशृङ्गारवेपामरणमण्डिताम् ।

तद्गोलगैलहृन्नाभिजन्ममण्डलयोजिताम् ॥ २१ ॥

जन्मनाममहाविद्यामङ्कुशेन विदर्भिताम् ।

सर्वाद्वसन्धिसंलोनमालिख्य मदनाक्षरम् ॥ २२ ॥

लिखेदित्यादि । एकान्ते पशुर्जनदृष्टिविवर्जिते । प्रतिमां साध्याया । तद्गोलैत्यत्र तच्छब्द प्रतिमा गृह्णाति । 'मालशब्देनाज्ञास्थानं लक्ष्यते । जन्म-
शब्देन गुह्यस्थानम् । मण्डलशब्देन मूलाधारम् । जन्मनाम पितृभ्या दत्तम् ।
महानिद्या मूलविद्या । अङ्कुशः क्रोड्कारः । विदर्भिताम् । 'विदर्भो द्वयन्तरीकृत
इति समयः । मदनाक्षरं कामबीजम् । तदाशाभिमुखः । साध्या यत्र वर्तते

लिखेदित्यारभ्य योजनाया इत्यादीत्यन्तस्यायमर्थः—एकान्ते निर्जने स्थले ।
लिखित्वा प्रतिमां तस्या ललाटेगैलहृदयनाभियोनिषु जन्मनाममहाविद्यामङ्कुशान्तर्विवर्भिता
लिखेत् । साक्षापिपृभ्या दत्तं जन्मनाम । महाविद्या मूलविद्या । अङ्कुशः क्रोड्कारः ।
'आदायङ्कुशं ततो मूलविद्याक्षरद्वयं ततो जन्मनामाद्यमक्षरं साध्यायाः । 'अङ्कुश
पुनर्मूलविद्याक्षरद्वयं ततो जन्मनामद्वितीयाक्षरम् । एव क्रमेण साध्यनाम
मूलविद्यापरिसमाप्तिर्भावत् तावत् पुनः पुनर्लिखेत् । पुनरप्यङ्कुशं दद्यात् । तदु-
क्तम्—'विदर्भो द्वयन्तरं प्रोक्त' इति । मदनाक्षरं कामबीजम् । तदाशाभिमुखं साध्य-

१. भूयिताम्—वाग. से. सख. ग. । २. कपोल—सख. । ३. तल—वाक. ख. अ. सग. ।
४. योयिताम्—वाक., एषा पङ्क्तिर्न दृश्यते—सख. । ५. शान्तवि—वाग. से. सख. ग. घ ।
६. न स—ब. । ७. 'जन्' नास्ति—ग. घ. । ८. तत्फलैत्यत्र—ख. घ. ड. । ९. काल—ख. ड. ।
भावशब्देन ज्ञान—ग. । १०. 'गल' नास्ति—ख. ड. ज. । ११. नाभाक्षर—ड. । १२. 'अङ्कुश'
नास्ति—ख. ड. । १३. क्षरं ततो—ख. ड., क्षरं साध्याया पुनर्मूलविद्याक्षरं ततो—ज. ।
१४. मूलार्णं—ड. । १५. 'तावत्' नास्ति—क. ग. छ । १६. भूयो भूयो—ख. ड. ज. ।

१ "केचित्तु भालपदमाज्ञाचक्रोपलक्षक [जन्म]मण्डलपदं मूलाधारपरमिति वदन्त यद्वचने
विद्यां लिखेदित्याहुः " (से. पृ ११३) ।

२ "मादी योगो भवेदन्ते वल्लवः सप्रुटो द्वयोः । एकान्तरं तु प्रथमं विदर्भो द्वयन्तरीकृतः ॥"
(१७२) इति कादम्बिताख्ये तन्त्रराजे दृश्यते ।

३ "ये त्वदङ्कुशोत्तरं विद्याक्षरद्वयं ततो जन्मनामाक्षरमिति व्याजक्षते " (से. पृ ११३) ।

तदाशाभिमुखो भूत्वा त्रिपुरीकृतविग्रहः ।

बध्वा तु क्षोभिणीं मुद्रां विद्यामष्टशतं जपेत् ॥ २३ ॥

नियोज्य दहनागारे चन्द्रसूर्यप्रभाकुले ।

ततो विचलितापाङ्गीमनङ्गशरपीडिताम् ॥ २४ ॥

प्रोज्ज्वलन्मदनोन्मेपप्रस्फुरज्जघनस्थलीम् ।

शक्तिचक्रोच्छलद्रश्मिवलनाकवलीकृताम् ॥ २५ ॥

तद्दिङ्मुख इत्यर्थः । त्रिपुरीकृतविग्रहो मन्त्रन्यस्तशरीरः । त्रिपुराभट्टारिको-
त्मना भावितात्मविग्रह इत्यर्थः । इदमेव मुख्यं समाधानम् । ईदन्तोपासनं
काल्पनिकम् । तदुक्तं गीतानिष्यन्दे—

उत्सृज्यात्मसमाधानं ये ध्यायन्त्यन्यदेवताः ।

भिक्षन्ते भूरिवित्तास्ते भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षिताः ॥ इति ।

क्षोभिणी मुद्रा 'वक्ष्यमाणा । नियोज्येति । दहनागारे अन्यागारे ।
चन्द्रसूर्यप्रभाकुले चन्द्रसूर्ययोः प्रभाभिर्व्यसिते । अयमर्थः—^१चन्द्रसूर्यदहन-
त्रिभङ्गिनि महति चक्र इति । विचलितापाङ्गीं कामविकारेण । प्रोज्ज्वलदिति ।

दिङ्मुख इत्यर्थः । संयोज्य ^२दहनागार इति मूलाधारे तां साध्यां नियोजयेदित्यर्थः । अथवा
दहनागार इति चन्द्रसूर्यकलालयभूतं चक्रमेव । शक्तिचक्रोच्चलच्छक्तिवलनाकवलीकृतमिति

१. लोभय-सद्य. । २. विविध्य-सद्य. । ३. क्षोभिणी-से., क्षोभिणी-वाक. ख. ।
४. मष्टोत्तरं-वाक. ख. । ५. संयोज्य-अ. । ६. कलालये-वाक. ख. ग. से. अ., कृतालया-सक.,
प्रभालये-सग. । ७. विचलिता-वाक. ख. ब. अ. । ८. पाङ्गां-सक. ख. घ. । ९. एत-
दनन्तरं पदस्तिम एवम्—दूरीकृत., आकृष्ट., खप्र., प्रोज्ज्वल., शक्ति., नवानुराग.-से. ।
१०. प्रोच्छल-वाक. ख., प्रोच्चल-वाग. से., प्रचलो-सक., प्रोल्लस-सद्य. । ११. प्रचल-वाक. ख.,
चल-सद्य. । १२. स्थलीम्-वाक. अ. ब., मण्डिताम्-सद्य. । १३. च्चल-वाक. से.,
चलच्छाक्ते-वाक. ग. घ. । १४. विकली-सख. । १५. रिकाभावि-ख. ड. । १६. इदमुपा-
सनं-ख. ड., इदं तदुपासनं-घ. । १७. उन्मिभत्वा-घ. । १८. ज्य स्वयमात्मानं-चि. । १९. देव-
ताम्-चि. । २०. भिक्षन्ति-ख. ग. घ. ड., भिक्षित्वा-चि. । २१. 'प्रोज्ज्वलदिति' नास्ति-
ख. ड. । २२. दिति भावः-ख. ड. ज. ।

१. तृतीये पटले ५-६ श्लोकयोर्वक्ष्यमायेत्यर्थः ।

२. केचित्तु दहनागारशब्देन साधकस्य मूलाधारमुच्यते, तत्र धोजनं साध्याया इत्याहुः । परे तु
चन्द्रसूर्यकलायुक्ताप्रिमण्डलं शोचक्रमेवेत्याहुः" (से. पृ. ११४) ।

दूरीकृतस्वचारिर्ग्रामयलज्जानयाङ्कुशाम् ।

आकृष्टहृदयां नष्टधैर्यामुड्डीनजीविताम् ॥ २६ ॥

वैप्रप्रासादनिगडनदीयन्त्रसुरक्षिताम् ।

नवानुरागसन्धानकम्पमानहृदम्बुजाम् ॥ २७ ॥

मनोधिकमहामन्त्रपवैनापहृतांशुकाम् ।

विमृष्टामिव विलुब्धामिव श्रान्तामिव द्रुताम् ॥ २८ ॥

प्रोज्ज्वलताऽतिप्रज्वलितेन, प्रकर्षेणोज्ज्वलतो (वा) मदनस्य महोन्मेषेण प्रकृष्टस्फुरज्जयनस्थलीम्^१ । शक्तिचक्रेति । शक्तीना चक्र शक्तिचक्रम्, तस्मादुच्चलिताना रश्मीना बलना वेष्टनम्, तेन कवलीकृतां प्रोसीकृताम् । दूरीकृतेति । चारित्रमयलज्जानया एव, अङ्कुशः अपथप्रवृत्तिनिरोधकः, स दूरीकृतः परित्यक्तो यया तामिति । आकृष्टहृदयां मन्त्रप्रभाववरज्जुभिः । नष्टधैर्यां मन्त्रप्रभावाहतगर्वत्वात् । उड्डीनजीवितां गतप्रायप्राणाम् । वप्रप्रासादिति । शिलेष्टकामृत्संचितावरणवैप्रम् । प्रासादो भूभुजा स्थानम् । निगडं बन्धनम् । यन्त्रं भूगृहम् । तैः सुरक्षिताम् । नवानुरागः प्रथमरागः, तस्य सन्धानेन कम्पमानहृदयाम्बुजाम् । अत्रामियुक्तवचनम्—

^२मूलाधारस्थवेधीमहाचक्रादुच्चैर्बलच्छक्तिवागुराकयलीकृतमित्यर्थः । उड्डीनजीविताम् उद्भ्रान्तजीवितामिति यावत् ॥ २०-३१ ॥

१. सु-सख. ग. । २. व्य-सख. ग. । ३. मया-सक., लया-सख. ग. । ४. उत्तीर्ण-
वाक. घ. । ५. चक्र-सख., यत्र-घ. । ६. प्राकार-वाक. ख. घ. सक. ख. ग. घ. । ७. निविड-
वाक. ख. घ. । ८. मृत-सक. । ९. तन्त्र-सख. । १०. वेगेना-वाक. ख. । ११. मिबाण्डुष्टामिव
द्रुताम्-वाक. ख., सलुब्धामिव विलुब्धामिव विद्रुताम्-घ., अत्र कृष्टा मदनविह्वलाम्-सख.,
परिमृष्टामिव विलुब्धामिव विह्वलाम्-सग. । १२. स्थलार्थमत्यर्थ-य. । १३. 'प्रासीकृताम्'
नास्ति-ख ड. । १४. 'चारित्र' नास्ति-घ ड. । १५. शिलालेष्ट-ख ड. । १६. वप्र-ग. घ. ।
१७. तामिति-ग. घ. । १८. 'प्रथमराग' नास्ति-ख घ ड. । १९. वेपमानहृदयाम्-ख ड. ।
२०. दुच्छल-क. ग. । २१. मिति यावत्-ख. । २२. 'उड्डीन यावत्' नास्ति-ख. ।

१ "शक्तिचक्रं तदीयमूलाधारम्, तस्मादुच्चैर्बलच्छक्तिश्चाकयलीकृता इति केचित्" (से. पृ ११५) ।

लिखितामिव निस्संज्ञामिव प्रमथितामिव ।
 दलितामिव संग्रान्तामिवोत्थासमितामिव ॥ २९ ॥
 विहस्तामिव संकीर्णामिवाकुलितमानसाम् ।
 निर्लीनामिव निश्चेष्टामिवान्यत्वं गतामिव ॥ ३० ॥
 भ्रमन्मन्त्रानिलोद्धूतपत्राकारां नभस्तले ।
 भ्रमन्तीमानयेक्षारिं योजनानां शतादपि ॥ ३१ ॥

न तथा सुखयत्येषा चेतस्त्रिभुवनेशितो ।

यथा परस्परानन्दी स्नेहः प्रथमरक्तयोः ॥ इति ।

मनोऽधिकेति । मनसो योऽधिको वेगः, मनोजव इति यावत् । स
 महामन्त्रपयनस्तेनापहृतांशुकाम् । विमूढाम् अनभिव्यक्तात्मस्वभावाम् ।
 विक्षुब्धाम् आविलमानसाम् । श्रान्ताम् अप्रत्यभिज्ञातस्वरूपत्वाच्चिरं खिन्नाम् ।
 द्रुतां द्रवीभूताम् । लिखितां चित्रस्थिताम् । निस्संज्ञां मूर्च्छां गताम् । प्रमे-
 थितां विलोलिताम् । विहस्तां परवशाम् । संकीर्णां प्रतिपत्तिरहिता विकीर्णा-
 वयवाम् । आकुलितमानसां प्रस्तुतविस्मृतमानसाम् । निर्लीनामिव निश्चेष्टा-
 मिवान्यत्वं गतामिवेति^१ । निर्लीनाम् अनुद्योगाम् । निश्चेष्टां मृतप्रायाम् ।
 अन्यत्वं गता, तेयं सा, अन्यैवेयमिति द्रष्टृभिश्चित्यमानाम् । भ्रमन्निति ।
 भ्रमन् परिभ्रमन्, मन्त्र एवानिलो मन्त्रानिलः^२, तेनोद्धूतस्य उत्कम्पितस्य

१. मति-गक. । २. "दलितामिव सलीलामिवाकुलितमानसाम् । सलिलामिव
 संभिन्नामिवाकुलितविग्रहाम् ॥ एवं मन्त्रानिलोद्धूतपत्राकारा नभस्तले ।" इति ऋग पाठ्य-
 सग., गलिता-याग. से. । ३. धोद्वयपरिता-वाय. से. व. सय. । ४. गलिता-वाय. ख.,
 दलिता-मल., मलिता-त्र. । ५. सभिन्ना-शक. ख. । ६. गतस्येषा पदक्ति-वाक.
 ख. ग. व. अ. । ७. मृता-वाय. से. सर. । ८. दृशान्त-वाक. ख. अ., दृशुतपत्रा-याग. से. ।
 ९. स्थले-याग. से. सय. । १०. दत्तैरयि-याग. से. । ११. चारित्रि-ग. । १२. शत्रुः-ख. ड. ।
 १३. प्रत्यभिज्ञातस्वरूपा ख-ख ड. । १४. स्थाम्-ग. घ. । १५. अप्रम-ग. घ. ।
 १६. विप्रतिपत्तिरहिताम्-ख. ड. । १७. संकीर्णा-ग. घ. ड. । १८. 'प्रतिपत्तिरहिता'
 नास्ति-ख. ड. । १९. विकीर्णा-ख. ग. ड. । २०. 'प्रस्तुतविस्मृतमानसाम्' नास्ति-ख. ड. ।
 २१. 'इति' नास्ति-ग. । २२. नामिव-ग. । २३. निश्चेष्टा नाम मृतप्राया-ग. ।
 २४. 'परिभ्रमन्' नास्ति-ग. ड. । २५. 'उद्धूतपत्राकारा' इत्ययि-ग. । २६. 'ते' नास्ति-घ. ।

अथवा मातृकां सर्वां लिखित्वा चक्रवाह्यतः ।

धारयेद् चाहुमूले येस्त्वचध्यः सर्वजन्तुषु ॥ ३२ ॥

पत्रस्य पणस्याकार इव या कम्पते ताम् । अत्र नमस्तल इत्यस्याय भाव —
मन्त्रपवनप्रकर्म्मिता निरालम्बना भ्रमन्तीमिति । आनयेत्, साधक इति शेषः ।
योजनानां शतादपीत्यस्मिन्नर्थे मन्त्रोऽयमाचरणं ^१—“यदि वसति योजनशते
नदीनां वा गतान्तरः” इति ॥ २०-३१ ॥

अथवेति निपातसमुदायोऽयमर्थः प्रयोगान्तरारम्भे । अयमर्थः—
चक्रस्य बाह्यदेशे चक्रोपरिलिप्तमकारादिसकारान्तान् वर्णान् विन्यस्य प्रोक्त-
क्रममावध्य प्रोक्तस्थाने प्रोक्तफलसिद्धयै धारयेदिति ॥ ३२ ॥

अथवेत्यादि सर्वजन्तुष्वित्यन्तस्यायमर्थः—^२भूर्जपत्रे चन्दनागुरुकर्पूरपङ्केन श्रीचक्रं
लिखित्वा तस्य मध्ये त्रिकोणमध्ये लिखितमूलविद्याहकारमध्येऽमुकं रक्षे रक्षेति साधक-
नाम लिखित्वा चक्रचतुरश्रबाह्यतः परिवेपक्रमेण मातृकां लिखित्वा सितसूत्रेण वेष्टयित्वा
गुटिकां कृत्वा पञ्चगव्यपञ्चामृतस्नापनान्ते प्राणान् प्रतिष्ठाप्य संपूज्य मूलविद्यामष्टो-
त्तरशतादि सृष्टान् यथाशक्ति जपित्वा शुभेऽहनि धारयेत् ।

१. य. सोऽवध्य—वाल. से. घ. सक. ग., यु सोऽवध्य—पल. । २. ‘अत्र’ नास्ति—
ख. ड., ‘अत्र’—इति शेष’ नास्ति—घ. । ३. म्पिता—स्वना—तीति—ख. । ४. भ्रमन्ती अया
दर्पण—ख. ड. । ५. घमन्ती—ग. । ६. गतान्तर—ग. घ. । ७. ‘चक्रम्य’ नास्ति—ख. ड. ।
८. द्विष्ट—ग., रिष्ट—घ. । ९. माह्वप्य—घ., कर्मावध्य—ख. ड. । १०. ‘अथ’—‘अर्थ’ नास्ति—ग. ।
११. ‘मध्ये’ नास्ति—ख. ड. ज. । १२. ‘रक्ष’ नास्ति—क. ग. छ. । १३. इतः परम्—
‘प्राणप्रतिष्ठा । प्राणप्रतिष्ठा’मन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अथवा अग्न्यनुस्तामायर्वर्णानि छन्दसि
सकलजगन्मृष्टिस्तिनिमृष्टारकारिणी परा प्राणशक्तिर्वेत्ता आं ह्रीं क्रीं बीज स्वाहा शक्तिः
प्राणप्रतिष्ठार्थे विनियोगः । रक्तान्निषोनादणपञ्चसत्या पाशाहकुशार्जिमुशरान् सवर्णान् । शूल
कपाल दपतो वराधं रक्ता त्रिषेत्रा प्रणमामि देवीम् ॥ इति । तत्र ” इत्यधिक पाठ—क.
ग. छ. । १४. जपत्वा—ख. ड. ।

१. एतद्वचनमयवर्धने न दृश्यते । ओक्ष्टपां पठितेषु चतुष्टयित्तन्त्रेष्वेका आधर्वणसहिता ।
तत्रयमेतद्वचनं स्यात् ।
२. ‘अत्र नामलेखनादीनिकर्तव्यनाविस्तरौ अन्यविस्तरेकप्रयोजनकोऽप्यरत्नावत्या द्रष्टव्य”
(मे. पृ. ११५) ।

अत्र प्राणप्रतिष्ठाप्रकारो लिख्यते—दीर्घपट्स्वरभेदितेन मायाबीजेन कराङ्ग-
न्यासं कृत्वा पाशाङ्गुशाभयवरोचतकरां रक्तालङ्कारवसनां प्राणदूतीपरिवृतां रक्तां शक्ति-
मात्मानं ध्यात्वा मूलाधारान्मूलशक्तिमुत्पाप्य प्रवहणनाड्या निस्सार्य साध्यवामनाड्या
तस्य भ्रूमध्यं भित्त्वा सुपुम्नापथेन हृत्कमलं प्रवेशयित्वा तद्रताष्टपत्रकर्णिकायां निपण्णान्
भ्रमराकृतीन् साध्यप्राणान् शक्तितन्तुप्रविद्धान् स्वप्राणदूतीभिराकृष्याकृष्य गुलिकायां
संस्थाप्य प्राणप्रतिष्ठामनु जपित्वा स्वात्मशक्तिं स्वात्मनि समाहरेत् । प्राणदूत्यो यथा—

मृता वैवस्वता चैव जीवहा प्राणहा तथा ।

आकृष्या ग्रैथना चैव प्रमादा विस्फुलिङ्गिनी ॥

क्षेत्रज्ञप्रतिहारी च प्राणदूत्यो नव स्मृताः । (प्र० सा० ३५।१२)

ओं ह्रीं क्रौं यं र लं वं शं पं सं हं लं क्षं सं हं सैः अमुष्य प्राणा इह
प्राणाः । पुनरपि पाशादि हंसान्तम् अमुष्य जीव इह स्थितः । पुनः पाशादि हंसान्तम्
अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि । पुनः पाशादि हंसान्तम् अमुष्य बाह्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणप्राणा
मयि जीव इह स्थितो मयि सर्वेन्द्रियाणि मयि बाह्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणप्राणा इहायान्तु
सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः । अथवा स्त्रीसौम्य आत्मानं कामेश्वरं
ध्यात्वैवं कुर्यात् । पुंसाध्ये कामेश्वरीं ध्यात्वैवं कुर्यादिति । आकृष्ट्यादिपट्कर्मसु भ्रमर-
प्रयोगपूर्वकं साध्यप्राणान् प्रतिष्ठाप्य स्पृशन् अष्टोत्तरशतादिक्रमेण यथाशक्ति जपेत् ।
स्वैपरार्थरक्षासु सर्वत्र गुटिकां स्पृशन् भ्रमरप्रयोगं विना तत्तदेवतासन्निधानार्थं तत्तदेवता-
नामपूर्वकं प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं यथाशक्ति जपेत् । नवनीतघृतादिष्व्वात्मोपभोग्यवस्तुर्द्वा-
कर्षणवशीकरणविविधप्रयोगेषु भ्रमरप्रयोगपूर्वकं साध्यप्राणान् प्रतिष्ठाप्य सहस्रादि-
क्रमेण स्पृशन् प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं जपित्वा प्रयुज्यात् । ततोऽभीष्टसिद्धिर्भवति ॥ ३२ ॥

१. पथेन-ड. ज. । २. भवयित्वा-ख. । ३. तनुप्रविष्टान्-क. धार्गप्रविष्टान्
प्राण-ख. ड. ज. । ४. स्वस्थाने-ख. ड. ज. । ५. घसना-ख. घ. ड. ज. । ६. पश्चात्
प्रथमा-ख. ड. ज. । ७. क्षेत्रप्रतिहृतेत्येता-ख. घ. ड. ज. क्षेत्रजा प्रतिहारी च-छ. ।
८. द्रुपश्च यादिका-मु. । ९. 'ओं ह्रीं क्रौं.....' प्रतिष्ठामन्त्र' इत्यस्य स्थाने 'ओं ह्रीं क्रौं
इत्यादि प्राणप्रतिष्ठामन्त्र' इत्येव पाठ-ख. ड. ज. । १०. हस. सोह-ग. । ११. सोहमन्त-छ. ।
१२. प्मत्वे-ख. ड. ज. । १३. त्वेतत्-क. घ. ड. छ. । १४. कामेश्वरीरूप-क. ग. छ. ।
१५. ध्यापेदिति-क. ग. ड. छ. ज. । १६. कान्-ख. ड. ज. । १७. स्वपरमात्म-ख. ड. ज. ।
१८. 'द्वात्मो...भवति' इत्यस्य स्थाने 'द्वात्मप्रयोगवस्तुषु भक्षणवशीकरणप्रयोगे. सभ्रमरसप्राणं
जपं युज्यात्' इति पाठ-ख. । १९. विविध' भवति' इत्यस्य स्थाने 'प्रयोग' सभ्रमरसप्राण
जपवोरपयुज्यात्' इत्येव पाठ-ख. ड. ।

तथैव हि महेशानि स्वसंज्ञाक्रमयोगतः ।
 चन्दनागुरुकर्पूरैरजरामरतां लभेत् ॥ ३३ ॥
 एवं देवि विधानेन रोचनागुरुकुङ्कुमैः ।
 लिखितं चक्रयोगेन यस्मिन् कस्मिन्नपि स्थितम् ॥ ३४ ॥
 साध्यनाम स्वनाम्ना तु चक्रस्यान्तर्विदम्बितम् ।
 करोति संकलान् लोकानचिरात् पादवर्तिनः ॥ ३५ ॥

तथैव पूर्ववत् । समातृकावर्णं चक्रं विलिख्य स्वसंज्ञाक्रमयोगतः स्वस्य साधकस्य सज्ञाक्षरमन्त्राक्षरक्रमयोगत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

चक्रयोगेन चक्रविन्यासयोगेन । यस्मिन् कस्मिन्निति^{११} । देश इति पूर्णम् । चक्रस्यान्तर्विदम्बितमित्यस्यायमर्थः—चक्रस्य मध्ये सकामराजबीजे साध्यसाधकनामाक्षराणां यथायोगं विदर्भेण स्थितमिदं चक्रमिति । लोकान् जनान् । पादवर्तिनः पादस्थानीयान् ॥ ३४-३५ ॥

तथैवेत्यादिभ्यः अमरता लभेदित्यन्तस्यायमर्थः—स्वसंज्ञाक्रमयोगत इति पूर्व-
 वच्चक्रं लिखित्वा चक्रग्राह्यतो मातृकालेखनसमये प्रत्यक्षरं साध्यसाधकनामाक्षरान्तरितं
 लिखेदिति विशेषः ॥ ३३ ॥

एव देवीत्यादिभ्यः पादवर्तिन इत्यन्तेनेतदभिप्रेतम्—एवमिति पूर्ववच्चक्रलेखनमुक्तं
 सूचितम् । अत्रार्थ विशेषः—मूलविद्याहकाररेफयोर्मध्ये साध्यसाधकयोर्विदम्बितं नाम
 लिखित्वा तत्रैव कर्म लिखेत् । तत्रापि साध्यसाधकस्य नामाक्षरद्वयं साध्यना (न ?)
 एवमिति विशेषः । वैश्यकर्मणः प्रस्तुतत्वाल्लेखनद्रव्यविशेषोऽप्युक्तः । मातृकाक्षरवेष्टनं
 साध्यसाधकनामाक्षरयोगेन । (एव ? एव) विदर्भविधिः । साध्यसाधकनामविलेखने
 सर्वत्रायमेव विधिः ॥ ३४-३५ ॥

१ तथैव—वाच. । २. व्रजेन्—वाच. से. । ३. एतदेव—वाच. ग. से. । ४. चन्दना—व. ।
 ५. क्रम—व. । ६. तस्मिन्—वाच. प्र. । ७. सरल लोकम्—वाच. प्र. । ८. नम्—वाच. प्र. ।
 ९. घञि—प्र. । १०. चक्रविद्यासयोगेन—ग. । ११. 'इति' नास्ति—प्र. इ. । १२. 'इदं' नास्ति—
 प्र. ग. इ. । १३. दाग—प्र. प्र. । १४. साध्य—इ. । १५. मतम्—इ. ज. । १६. लेखनमुक्तं
 सचिन्त्य—इ. । १७. विद्यायां—ग. ज. । १८. जनानां—इ. ज. । १९. साध्यना—इ. ।
 २०. वरपत्य—इ. ज. ।

मध्यंगतेन बीजेन महाकामकलात्मना ।

एकमेकमवष्टभ्य साध्यनामाक्षरं प्रिये ॥ ३६ ॥

बहिरप्यखिलैरेव वेष्टयेन्मातृकाक्षरैः ।

हेममध्यगतं कृत्वा धारयेद् वामके भुजे ॥ ३७ ॥

शिखायामथवाऽस्यादौ धारयेद्यत्र तत्र वा ।

करोति दासभूतं तत्त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३८ ॥

मध्यंगतेन चक्रमध्यत्रिकोणगतेन । 'महाकामकलात्मना' "विन्दुं संकल्प्य" (१।१८५) इत्युक्तस्वभावेन ईकारात्मना । अवष्टभ्य आत्मीकृत्य । बहिः चक्रात् । हेममध्यगतं हेमपट्टमध्यगतम् । चक्रमिति शेषः । शिखायां चूली-तले । अथवाऽस्यादौ धारयेद् यत्र तत्र वेति । अस्यादौ खङ्गादौ । यत्र तत्र वेति । महानसकोशगृहादिदेश इत्यर्थः । करोति दासभूतं तत्त्रैलोक्यं

मध्यंगतेनेत्यादि चक्ररूपिणीत्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—^१मूलविद्यामध्यगतमहाकामराज-धीजानन्तरं साध्यनामाक्षरं पुनः कामराजबीजं तदन्ते साध्यनामद्वितीयाक्षरम् । एवं क्रमेण यायन्नामपरिसमाप्त्यवष्टभ्य तन्महाचक्रमध्यत्रिकोणे सर्वमेतल्लिखित्वा तत्रैव त्रिकोणान्तरे मातृकया वेष्टयेत् । अत्रावष्टम्भशब्देन ग्रथनमभिप्रेतम् । तदुक्तम्—

१. तमनः—सक. । २. मेव—सखं. । ३. रेवं—सग., लिखेदेवं—सख. । ४. गतां—वार. ग. । ५. धत्त्रे—वाक. ख. ग. से. ब. अ. सक. ख. ग. घ. । ६. हि—याक. ख. ग. से. अ. ब. सक. ख. ग. घ. । ७. नास्त्येषा पङ्क्तिः—सख. । ८. 'हेममध्यगतं हेमपट्टमध्यगतम्' नास्ति—ख. ड. । ९. 'अस्यादौ' नास्ति—घ. ड. । १०. 'यत्र तत्र वेति' नास्ति—ख. ड. । ११. नामाक्षरं—ख. ड. ज. । १२. पान्तराले मातृकां वे—ख. ड. ज. । १३. हितम्—क. ग. छ., मतम्—ख. ज. ।

१. "महाकामकलात्मकं बीजं चतुर्यस्वरस्तेन मध्यंगतेन त्रिकोणान्तर्लिखितेन साध्यनामाक्षरमेकमवष्टभ्य संपुटीकृत्य बहिःप्रकार्यान्वयोनित्वाद् बहिर्मातृकाभिर्वेष्टयेदिति तु विमिश्रित्यां व्याख्यातम् । रत्नावलीकारस्तु मध्यंगतेन मूलविद्यामध्यस्थेन बीजेन कामराजद्वन्द्वेन साध्यनामाक्षराणि प्रथयित्वा त्रिकोणान्तर्विलिख्य बहिः कामरूपाद्वह्निस्त्रिकोणमध्य एव मातृकाभिः साध्यनामाक्षरप्रथनरीत्येवं वेष्टयेदिति व्याचक्ष्यी" (से. पृ. ११६) ।

संमोहयति राजानं वाजिनं दुष्टकुञ्जरम् ।
 चौरं केसरिणं सर्पं परतन्त्रं महाबलम् ॥ ३९ ॥
 शत्रुं वज्राशनिं गच्छं डाकिनीं शाकिनीं तथा ।
 भूतप्रेतपिशाचांश्च धारिता चक्ररूपिणी ॥ ४० ॥
 तेन क्रमेण संदर्भ्य पुराणां नाम सुन्दरि ।
 मध्ये चतुष्पथे वापि चतुर्दिक्षु निधापयेत् ॥ ४१ ॥

^१सचराचरमित्यत्र तच्छब्दश्चक्र परामृशति । परतन्त्रं परसैन्यम् । महाबल-
 मिति तन्त्रविशेषणम् । वज्राशनिमिति । 'वज्रं वर्जनात्' । यत्र पतति
 तद्वर्जयतीति । तौदुशीमशनिमित्यर्थः । धारिता चक्ररूपिणीति । देवतेति
 शेषः ॥ ३६-४० ॥

तेन क्रमेण पूर्वोक्तप्रकारेण । सन्दर्भ्य ग्रथयित्वा । पुराणां प्रसिद्धानां
 नगरोणाम् । नाम संज्ञा । मध्ये पुराणाम् । चतुष्पथे रथ्याचतुष्टयसन्धौ ।

"मथनं चाक्षरं प्रति"^३ इति । तत्रापि मौक्तिकावेष्टे(ने ? नं) सार्धैकनामाद्यक्षरयोगेनैव
 कार्यम् ॥ ३६-४० ॥

तेन क्रमेणेत्यादि ईश्वरोक्त्यन्तेनेतदभिप्रेतम्—तत्रापि मध्यमबीजेन पुनर्नामा-

१. देवेति-सख. । २. चक्र-वाग. । ३. सर्व-से. । ४. परमन्त्रमहाप्रहम्-वाक. ख. ग.,
 परचक्र-वाग. से., परमन्त्र-सख. ग. । ५. दाश्रू-से., शक्र-सख., शक्ति-सग. । ६. वेताल
 राक्षस-वाग. से., शाकिनीं राक्षसी-च. सख. ख. ग. । ७. प्रेतभूत-सख. । ८. चक्रेण-वाक. ख. ।
 ९. सदध्यात्-सख. । १०. वापि-से., देवि-सख. । ११. अकराज-ग. । १२. वर्जयाम्-ख. ।
 १३. तादृश-ख. ड. । १४. 'नाम संज्ञा । मध्ये पुराणाम्' नास्ति-ख. ड. । १५. अत्रापि-ख. ज. ।
 १६. मानृकया-ग. छ. । १७. नेऽपि-ख. ड. ज. । १८. साध्य-क. ग. छ. । १९. स्वरं-ड. ।
 २०. मतम्-ड. ज. । २१. त्रिपुरा नामा-क. ख. ग. घ. ड. ज. ।

१. 'सचराचरमित्यत्र तच्छब्दश्चक्र परामृशतीति विमर्शिन्यामुक्तं तदयुक्तमिति' (से.
 पृ. ११७) । अत्रेदमवधेयम्—सेतुमन्त्रो 'करोति दासभूतं हि' इति पाठः, ऋतुविमर्शिन्यां
 'करोति दासभूतं सन्' इति ।

२. 'वर्जयति विभोऽयति प्राणैः' (३।११४) इति निवृत्तव्याख्यायां दुर्वाजायं ।

३. १५० पृष्ठस्था २ संख्याया टिप्पणी दृष्टव्या ।

महान् कोलाहलस्तत्र ततो लोकस्य जायते ।
 योपितां च विशेषेण विद्विष्टानामपेश्वरि ॥ ४२ ॥
 एतन्मध्यगतां पृथ्वीं सशैलवनकाननाम् ।
 चतुःसमुद्रपर्यन्तां ज्वलन्तीं चापि चिन्तयेत् ॥ ४३ ॥
 वषण्मासध्यानयोगेन जायते मदनोऽपरः ।
 दृष्ट्यैवाकर्षयेत्लोकं दृष्ट्यैव कुरुते वशम् ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्या क्षोभयते नारीं दृष्ट्या संहरते विषम् ।

चतुर्दिक्षु पुराणां चतुराक्षासु । निधापयेत् निख्यानयेत् । महान् अनल्पः ।
 कोलाहलः क्षोभात्मा । तत्र तासु पुरोषु । लोकस्य जनस्य । तत्रत्यानां
 जनानां परस्परक्षोभो भवतीति भावः । विद्विष्टानां परस्परं
 कृतवैराणाम् ॥ ४१-४२ ॥

एतन्मध्यगतामित्यत्रैतच्छब्दश्चक्रैराजपरामर्शकः । वनं जलम् । ज्वलन्तीं
 चक्रप्रभाकैवलितत्वात् । मदनः कामः । अपरो द्वितीयः । दृष्ट्या करोति

क्षरमथनं कार्यमिति विशेषः । अन्यन्मातृकावेष्टनादि समानमिति । सन्दर्भावष्टम्भा-
 वैकार्याविति ॥ ४१-४२ ॥

एतदित्यादि नाशयते क्षणदित्यन्तः स्पष्टार्थः । सत्राप्येतदिति श्रीचक्रमभि-
 मतम् ॥ ४३-४६ ॥

१. महाहल्लोहलो वैवि-वाक. ए., महाकोलाहलस्तत्र-सख. ग., स्तेषु-सख. ।
२. सु-सख., वा-सग. । ३. स्वदृष्टा-वाक. ख. घ. अ. । ४. नां महे-सख. । ५. चिन्तयेत्
 त्रिये-वाग. से., चिन्तयेत्ततः-ब. सख. ख. ग. । ६. वषण्मासान्-वाग. से. । ७. काल-सग. ।
८. नोपमः-वाक. ख. घ. अ. । ९. श्लोकद्वये सर्वत्र 'दृष्ट्या' इति पाठ-वाग. से.,
 दृष्ट्याकर्षयते-ब., दृष्ट्या कर्षयते-सख., दृष्ट्या आक-सग. । १०. लोकान्-वाग. से. सख. ।
११. घनो-वाग. से. । १२. संसोभयेन्नारी-वाग. से. सख. ग. । १३. दृष्ट्यैवापहरेद्विषम्-
 वाग. से., दृष्ट्यापहरेते विषम्-ब. सख. ग., दृष्ट्या-सख. । १४. निख्यानयेत् नास्ति-ख. द. ।
१५. अत्रं परामृशति-ख. द. । १६. बलीकृतत्वात्-ख. द. । १७. वेय कार्याविति-क. ख.
 ग. द. छ. ।

दृष्ट्या करोति वांगोशं दृष्ट्या सर्वं विमोहयेत् ॥ ४५ ॥

दृष्ट्या करोति चावेशं दृष्ट्या सर्वं विमोचयेत् ।

दृष्ट्या चातुर्यिकादींश्च नाशयेदचिराज्ज्वरान् ॥ ४६ ॥

एतत्प्रपूजितं रात्रौ चक्रं सिन्दूरचित्रितम् ।

करोति महदाकर्षं सुदूरादपि योपिताम् ॥ ४७ ॥

सर्वदिक्षु विदिक्ष्वेवं यदा देवो प्रपूज्यते ।

दिगनुक्रमयोगेन तदा सर्वं जगद्वशे ॥ ४८ ॥

वागीशमिति । मूकमपि जनमनुग्रहदृष्टिपातेन सरस्वतीवृत्तगोतीरङ्गं करोतीत्यर्थः ॥ ४३-४६ ॥

एतदित्यादि । ^१सिन्दूरचित्रितं रात्रौ प्रपूजितं महदेतच्चक्रं सुदूरादपि योपितामाकर्षं करोतीत्यन्वयः । तदा सर्वं जगद्वशे । भवतीति शेषः ॥ ४७-४८ ॥

एतदित्यादि सुदूरादपि योपितामित्यन्तेन ^१सिन्दूररजसा श्रीचैत्रं लिपित्वा तन्मि-
(ध्य?ध्ये) त्रिभोगमध्ये (प्रथमं) मूलविद्या ? चारु ततः संघोधनान्तं देवीनाम पुनर्लिखि-
त्वाऽर्घ्याद्रेतन्मध्ये आरुर्पणं कर्तव्यं सर्वं नामादिकं लिपित्वा रात्रौ पूजयेदित्यभि-
मतम् ॥ ४७ ॥

१. चावेश-वाङ्. ख. ग. । २. सर्वं विमोचयेत्-वाङ्. से. सर्वं विमोहयेत्-ड. ।
३. दृष्ट्या-वाङ्. ख. ग. । ४. द्विपमज्वरान्-वाङ्. से. साङ्. ज्वराप्राप्तये क्षणात्-अ. ड.
सक. ख. । ५. देवि-ड. सक., चक्र-सख. । ६. सिन्दूरेण विचित्रितम्-वाङ्. ख., चक्रं
सिन्दूररञ्जितम्-वाङ्. से., निशि सिन्दूरचित्रितम्-ड. साङ्., चित्रितम्-सक., चक्रं सिन्दूरचि-
त्रितम्-साङ्. । ७. स महामर्ष-साङ्. । ८. दूरस्थायाश्च योपित-सख., सुदूरादेव-साङ्. । ९. यदा-
वाङ्. ख. से. ड. साङ्., एतद्-सक. । १०. यथा देवि-वाङ्. ख., यदा देवि-साङ्. ।
११. जपेत्-साङ्. । १२. 'गीत' नास्ति-अ. घ. । १३. एतदिति-ख. घ. ड. । १४. इत परध-
'अप्य' हरिश्चरिदि तेन चक्रं इत्यधिक पाठ-अ. ग. छ., ५८ श्लोचस्यमेतद्व्याख्यानमनवधानादत्र
स्थापितम् । १५. 'तमध्ये' 'धादि' नास्ति-ख. ड. ज. । १६. धादित-अ. ख. ग. घ.
ड. ज. । १७. सर्वनामादि-अ. ग. छ. ।

१. 'तेन हरिश्चरिदिना विलिख्य सिन्दूर पूजयेदिति व्याख्यानमनवधानम्' (से. पृ. ११८) ।

भूर्जपत्रे विलिख्यैतन्नवे निर्विवरोदरे ।
 रोचैनागुरुकारमीरैर्मध्ये संदर्भयेत् पुरम् ॥ ४९ ॥
 विपुलं देशमथवा विषयं मण्डलं तदा ।
 स्वनामसहितं कृत्वा यदि भूमौ निधापयेत् ॥ ५० ॥
 धारयेदथवा हस्ते कण्ठे वा भुजमूलतः ।
 शिखायामथवा वस्त्रे यत्र यत्र स्थितं च वा ॥ ५१ ॥
 चक्रमेतन्महाभोगे पुरक्षोभणमुत्तमम् ।

भूर्जेति । एतत् चक्रं । नवे नूतने । निर्विवरोदरे अच्छिद्रे । काश्मीरं
 कुङ्कुमम् । मध्ये चक्रस्य । संदर्भयेत् पुरमिति । पुरादीनां नामाक्षराणि
 यथा संदर्भितानि ग्रथितानि भवन्ति तथेति । स्वनामसहितं साधकसंज्ञाक्षर-
 संपुक्तम् । अयमर्थः—चक्रराजमध्ये त्रिकोणोदरलिखितकामराजवीजगं-
 गूहे पुरादीनां नामाक्षराणि साधकनामाक्षरैः संवर्भितानि लिखेदिति ।
 पुरक्षोभणं पुराणां क्षोभणमित्यर्थः ॥ ४९-५२ ॥

चवत्यादि जगद्विश्व इत्यन्तेन भीचक्रमध्ये साध्यसाधकयोर्नाम वशीकरणवलिखित्वा
 पूर्वादिर्गमेणैवाभिमुखः पूजयेत् । अत्र साध्यनाम^१ दिङ्नामैवेति सूचितम् ॥ ४८ ॥

भूर्जपत्र इत्यादि उत्तममित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—भीचक्रमध्ये त्रिकोणमध्यलिखित-
 विद्यारेकहकारमध्ये पुरादिना(म) साधकनामाक्षरप्रथमयोगेन लिखित्वा कर्म लिपे-
 दिति यावत् ॥ ४९-५२ ॥

१. समातिख्य रोचनागुरुकुम्भीः—वाक. ल. अ. घ. त्रेषु संलिख्य—सग. । २. संदर्भ-
 येतस्य मध्ये नगरं वायवा पुरम्—वाक. ल. सक. घ. । ३. विपुलं—सक. । ४. च वा—
 वाक. ल., तथा—वाग. से. अ. सक. । ५. दम्भित—वाक. ल. । ६. झालके—सक. । ७. केयूरे
 वा गिराप्रहे—सक. । ८. हाट्ट—वाग. से. सग. । ९. याट्टमूले—सक. । १०. वा रोचयेगमनः—सक. ।
 ११. देवि—सक. ग. । १२. हेतुकम्—सक. ग. । १३. मध्य—ल. घ. ड. । १४. विलगित—ल. ड.,
 'लित्तित' नास्ति—ग. । १५. 'बीज' नास्ति—ल. ड. । १६. 'गर्भ' नास्ति—घ. । १७. साधकानां
 नामा—ग. । १८. 'पुराणां क्षोभणमित्यर्थः' नास्ति—ल. ड. । १९. कमेण पूर्वाभि—ड.,
 प्रवेष्टाभि—ग. । २०. सत्र—ड. अ. । २१. नामादिना—ल. ड. अ. । २२. मनस्—क. ग. घ. ।
 १. "अत्र दिङ्नामैव साध्यनामेत्पाठः" (से. पृ. ११८) ।

अर्कक्षीरं कुडुमं च धत्तूरकरसं तथा ॥ ५२ ॥
 रोचनालक्तकं लाक्षारसं मृगमदोत्कटम् ।
 एकोकृत्य चक्रमेतल्लिख्यते यस्य संज्ञया ॥ ५३ ॥
 तस्य चोरग्रहव्याधिरिषुसिंहाहिर्वारिजम् ।
 यक्षराक्षसवेतालभूतप्रेताशुभात्मनाम् ॥ ५४ ॥
 लूताशुचिककीटानां कामलाशोतिकोद्भवम् ।
 भयं न विद्यते तस्य परमन्त्राभिचारजम् ॥ ५५ ॥

अर्कक्षीरमित्यादि । धत्तूरकरसम् उन्मत्तपुष्परसम् । अलक्तकलाक्षयोर-
 वान्तरमेवो द्रष्टव्यः । मृगमदोत्कटम् । मृगमदः कस्तूरिका, तयोत्कटम्
 उद्विक्तम् । संज्ञया नाम्ना । ग्रहः सूर्यादिः । व्याधिः आध्यात्मिकादिदुःख-
 त्रयात्मा । वारिजं जलनिमित्तज भयम् । यक्षराक्षसवेतालभूतप्रेताशुभात्मना-
 मिति । यक्षादिप्रेतान्तानां पञ्चानामन्येषामशुभात्मनामपीत्यर्थः । लूतेत्यादि ।
 लूतादिकीटान्तानां त्रयाणां संबन्धि भयम्, कामलोद्भव भयं शीतिकोद्भवं
 भयं चेत्यर्थः । तस्य सावकस्य । परमन्त्राभिचारजं भयमित्यस्यायमर्थः — परेषा

अर्कक्षीरेत्यादि सर्वेभ्यस्तन्त्रप्रयोगे रक्षारुम्वन्नामकर्म लिखेत् ॥ ५२-५६ ॥

१. कुडुम-सक. । २. तमम्-व. । ३. कृत्वा-से. व. सक. ख. । ४. क्रमेणत-व. ।
 ५. गित-सक. । ६. दिय-मय., विप्र-सग. । ७. हिसानिवारणम्-सक., हिसाभिधा-
 रजम्-सग. । ८. वाजिजम्-वाच. से., वाजिनाम्-वाच. ग. । ९. मूलोद्यशाकिनीदुष्टचेत-
 ताम्-वाच. ख., भूतप्रेतपिशाचजम्-वाग. से., हिसाभिचारजम्-सख. । १०. लूतादिगर्दभ-
 ग्वाला तथा शीतलिकोद्भवम्-वाच. ख., ज्वालागर्दभलूतादि-व. ख., लूतागर्दभविस्फोटज्वाला-
 तक., भूनादिशमरोद्भूत-सख. । ११. पोडघते-सक. । १२. यद्य-सक. । १३. तत्रा-सग. ।
 १४. वम्-वाच. ख., रिक्-व. । १५. 'मृगमदोत्कटम्' नास्ति-ख. ड. । १६. अनेष्वामगु-
 ल. ड. । १७. मृतादीति-य., नास्ति-ख. ड. । १८. 'शीतिकोद्भव भय' नास्ति-ख. ड. ।
 १९. वमंशलिनेत्-ड. ख., वमंशेलनम्-व. ग. छ. ।

नित्यसन्धारणाच्चापि कालमृत्युयमादयः ।
 न शक्ता हिंसितुं सम्यग् रोमैकमपि सर्वदा ॥ ५६ ॥
 अथवा मध्यगां देवीं त्रिकोणोदरगां तथा ।
 अधस्तात्नामसंयुक्तां रोचनाकुङ्कुमाङ्किताम् ॥ ५७ ॥
 कुर्याद्यस्तु च सप्ताहाद् दासवत् किङ्करो भवेत् ।

शत्रूणां संबन्धि मन्त्रसाधिताभिचारजं भयमिति^{११} । नित्यसंधारणात्
 चक्रराजस्य ॥ ५२-५६ ॥

अथवेति । मध्यगां महाचक्रमध्यशक्तिमध्यस्थानगताम् । देवीं मन्त्र-
 रूपिणीम् । ^१त्रिकोणोदरगां कोणत्रयोदरगताम् । ^२तथा यथा मध्ये तथा
 कोणत्रयेष्वपीत्यर्थः । अधस्ताद् बीजचतुष्टयाधःस्थाने । नामसंयुक्तां
 साध्यसाधककर्माक्षरसंयुक्ताम् । अयमर्थः—प्रथममुक्तद्रव्यैर्महाचक्रं विन्यस्य
 मध्यशक्तिस्थानमध्यभागे श्रीकामराजं विलिख्य कोणत्रये तदेव बीजं
 निष्पाद्य तद्बीजचतुष्टयाधस्ताच्छब्दलक्षितान्तःप्रदेशे

अथवा मध्यपामित्यादि किङ्करो भवेदित्यन्तस्यायमर्थः—^३श्रीचक्रत्रिकोणमध्ये
 श्रीविपुलसुन्दरीरूपं विलिख्य कोणत्रयलिखितमूलविद्याहकारमध्ये पूर्ववत् सौधकस्य
 साध्यस्य देव्या नाम संबोधनपूर्वकं लिखित्वा कर्म लिखेदित्यर्थः ॥ ५७-५८ ॥

१. नित्यं—से. सख. । २. हेवि—बाग. से. ज. । ३. चालं—तक. । ४. सर्वथा—बाग.
 अ. से. य. तक. ख. ग. । ५. अयं मध्यगतां—य. । ६. मध्यगो—बाग. से. । ७. भयगां—
 बाक. ख. ग. से. य. अ., भयतस्तथा—सख. । ८. निताम्—मख. । ९. निपापयेच्छ—बाग. से.
 य. तक. ख. ग. । १०. दवां व—तक. । ११. 'शत्रूणां' नास्ति—ख. ड. । १२. रजातं—ग. घ. ।
 १३. नित्ययः—घ. । १४. चक्रस्य—ख. ड. । १५. शक्तिमध्यचक्र—ख. ड. । १६. 'त्रिकोणोदरगां'
 नास्ति—ख. ड. । १७. 'यथा' नास्ति—ग. घ. । १८. 'तथा' नास्ति—ग. घ. । १९. द्वित्यर्थः—
 ग. घ. । २०. सहिताम्—ख. ड. । २१. त्रयेऽपि—ख. ड. । २२. 'यौ' नास्ति—क. ग. छ. ।
 २३. देवोरूपं—ख. ड. ज. । २४. साधकताप्यनाम देवीनाम—ख. ड. ज. ।

१. "त्रिकोणोदरगामिति वृत्तचिह्नः पाठः" (से. पृ. ११९) ।

२. "त्रिकोणस्य कोणत्रये मध्ये वेति चतुर्वारं विद्यां विलिख्य तदधः स्थानचतुष्टके साध्यनामापि
 पुनः पुनर्लिखेदिति ध्यावसते । कामकूटं चतुर्वारं लिखेदित्यपि केचित्" (से. पृ. ११९) ।

पीतद्रव्येण वैलिख्य धारयेदुज्जिघृक्षताम्^१ ॥ ५८ ॥
 नाम्ना सर्वज्ञभूतोऽपि मूको भवति तत्क्षणात् ।
 महानीलरसेनापि नाम संयोज्य पूर्ववत् ॥ ५९ ॥
 दक्षिणाभिमुखो वह्नौ दग्ध्वा ते मारयेत् क्षणात् ।

अधरे साध्यनामार्ण साधकस्थोत्तरे लिखेत् ।

अन्तरामिथियो कर्म साधकाशे समालिखेत् ॥

(प्र० सा० १०/५५-५६)

इति स्थित्या साध्यसाधककर्माक्षराणि लिखित्वा सप्राणप्रतिष्ठ यथोक्तमारा-
 ध्याकस्याने निघापयेदुक्तफलसिद्धय इति । दास्यत् किङ्करो भवेत् । साध्य
 इति शेष ॥ ५७-५८ ॥

पीतद्रव्येण हरिद्रादिना । उज्जिघृक्षताम् उदग्रहणिका चिकीर्षणाम् ।
 नाम्ना सज्ञया । अयमर्थ — विवदिपूणा प्रयोगकरणे प्रतिविवदिपोर्नाम्ना सहित
 चक्रविलिख्य तान् विवदिपून् तच्चक्रं धारयेदिति । अनाभिमुक्तवचनम्—

स्तम्भे कालनिभ प्रोक्त मारणे चासित तथा ।

सुसित क्षान्तिकर्मादौ वश्ये रक्त समन्तत ॥ इति ।

पीतद्रव्येत्यारभ्य मूको भवति तत्क्षणादित्यन्तस्यायमर्थ — पीतद्रव्य हरिद्रादि, तेन
 चक्रं लिखित्वा हन्मध्ये त्रिकोणमध्ये प्रथम मूलविद्या सत सबोधनान्त देवीनाम्
 पुनरमुक्तस्य वाच स्तम्भयेति, अन्तेऽपि मूलविद्येत्येवं लिखेत् ॥ ५८-५९ ॥

मैहानीलोस्मेनेत्यादि मारयतेऽग्निरादित्यन्तेनैवदमिप्रेतम्—तस्य महाचक्रस्य मध्ये
 पूर्ववन्मूलविद्या लिखित्वा ततो देवीनाम् सबोधनान्तं लिखित्वाऽमुक्त मारयेत् मारयेति
^१ लिखेदित्यर्थ ॥ ५९-६० ॥

१ अङ्कितं लिखितं जित्य-वाग से । २. सल्लिख-व. सल. ३. धारये-
 दिद्रदिगताम्-वाक स. धारणाश्रयमुत्तमम्-सव । ४. नीनी-वाग. मे अ. सक. ग. ।
 ५. मारयते-वाग. से. व. अ. सव. स. ग. । ६. अचिरात्-अ. सक ग. रिपून्-व । ७. 'साधक'
 नास्ति-स. । ८. साल-स. घ. ड. । ९. वादो स-ग. घ. । १०. 'पीतं लिखेत्' नास्ति-
 व. ग. घ. । अत्रापानि जातिचन परानि ४७ श्लोकव्याख्यायां लिखितानि । ११. 'महानीली'
 नास्ति-क. ग. घ. । १२. 'मारय' नास्ति-ड. अ. । १३. चानि-स. ड. अ. ।

। 'विवदिद्रदिमुक् इति मूलपाठ' (से. ७. ११९) ।

महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रेणाङ्कितं लिखेत् ॥ ६० ॥

नामारनालमध्यस्थं विद्विष्टः सर्वजन्तुषु ।

युक्त्वा रोचनया नाम काकपक्षेण संलिखेत् ॥ ६१ ॥

मूको प्राप्तवाङ्निरोधः । तत्क्षणात् प्रयोगकालाविलम्बितमेव ॥ ५८-५९ ॥

महानीलरसेन महानीलपङ्केन । इदमेवास्याभिधानम् । तत्तद्देश-
मौपाया नामान्तरं श्रोतव्यम् । नाम साध्यस्य । पूर्ववत् वाक्स्तम्भचक्र-
कर्मवत् । दग्ध्या नीलपटादौ लिखितम्^१ । मारयेत्^२ (मारये)त्याख्यातपद-
द्वयोपेतं प्रतिष्ठितप्राणं तच्चक्रं बह्वौ दग्ध्वा साध्यं मारयेदित्यर्थः ॥ ५९-६० ॥

‘महिषाश्वपुरीषाभ्यामित्यनेन चक्रनिर्माणव्रथमुच्यते । गोमूत्रेण
सेचनकेन । अङ्कितं^३ विद्वेष(म)युगाक्षरैः । नाम साध्यस्य संज्ञाक्षरम् ।
आरनालमध्यस्थं काङ्क्षिकमध्यस्थम् । कुर्यादिति शेषः ॥ ६०-६१ ॥

‘महिषाश्वेत्यादि विद्विष्टः सर्वजन्तुष्वित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—विषेणं यथा महौ चक्र-
मध्ये त्रिकोणमध्ये मूलविद्याङ्कितं साध्यसाधकयोर्नाम कर्मसहितं लिखेत् । प्रथमं मूल-
विद्या पुनरमुकामुकयोर्विद्वेषणं कुरु कुरिति लिखित्वा ततो मूलविद्या पुनरपि नाम
पूर्ववत् । पुनरपि मूलविद्या । एवमङ्कितं निरोधितं लिखेदिति यावत् ।^४ ‘महिषाश्वपुरीषादि-
गोमूत्रैरिति सहजवैरिजीवयोः पुरीषमूत्रैर्विद्वेषणयन्त्रं लिखेदित्यर्थः ॥ ६०-६१ ॥

१ प्रादिगोमूत्रैर्नाम टङ्कितम्—अ. सक. ख. ग. । २. त्रेण समङ्कितम्—वाक. ख. ।
३. लिप्त्वा—वाक. ख. ताग. । ४. चानल—सग., बालस्य—सख. । ५. युक्तं—अ. सक. ख. ग. ।
६. पक्षस्य मध्यस्थम्—वाक. ख. अ. ब. । ७. भाष्यम्—ग. घ. । ८. ‘क्रम’ नास्ति—ख. ड. ।
९. ‘पद’ नास्ति—ग. घ. । १०. ‘काञ्चिकमध्यस्थम्’ नास्ति—ग. । ११. ‘महा’ नास्ति—ड. ।
१२. भयवा—ख. अ. । १३. ‘कुरु’ नास्ति—ड. अ. । १४. पुनः—ड. अ. । १५. ‘मूल’ नास्ति—
क. ग. छ. । १६. एवं टक. ग. छ. । १७. ‘महिषा’……‘लिखेदित्यर्थः’ नास्ति—ग. ।

१. नीलपटादौ लिखितं दग्ध्वेत्यर्थः ।

२. मारय मारय इत्येवमाख्यातपदद्वयोपेतमित्यर्थः ।

३. ‘महिषाश्वेति तु भिन्नो वैरस्थ गोव्याप्रादेशकलक्षणमित्यन्ये । पुरीषद्वयमेव लेखनद्वये । गोमूत्रेण
तु चक्रस्य सेचनमात्रमित्यपि केचित्’ (से. पृ. १२०) ।

४. विद्वेषय विद्वेषय इत्येवं युगाक्षरैरित्यर्थः ।

पोतैद्रव्येण चालिष्य धारयेदुज्जिघृक्षताम् ॥ ५८ ॥
 नाम्ना सर्वज्ञभूतोऽपि मूक्तो भवति तत्क्षणात् ।
 महानीलरसेनापि नाम संयोज्य पूर्ववत् ॥ ५९ ॥
 दक्षिणाभिमुखो वह्नौ दग्ध्वा तं मारयेत् क्षणात् ।

अधरे साध्यनामाणं साधकस्योत्तरे लिखेत् ।

अन्तराभिथ्रियोः कर्म साधकाशे समालिखेत् ॥

(प्र० सा० १०।५५-५६)

इति स्थित्या साध्यसाधककर्माक्षराणि लिखित्वा सप्राणप्रतिष्ठं यथोक्तमारा-
 ध्याक्तस्थाने निघ्रापयेदुक्तफलसिद्धय इति । दासवत् किङ्करो भवेत् । साध्य
 इति शेषः ॥ ५७-५८ ॥

पोतद्रव्येण हरिद्रादिना । उज्जिघृक्षताम् उदग्रहणिकां चिकीपूङ्गाम् ।
 नाम्ना संज्ञया । अयमर्थः—विवदिपूणा प्रयोगकरणे प्रतिविवदिपोर्नाम्ना सहितं
 चक्रं विलिख्य तान् विवदिपून् तच्चक्रं धारयेदिति । अग्राभियुक्तवचनम्—

स्तम्भे कालनिभं प्रोक्तं मारणे चासितं तथा ।

सुसितं शान्तिकर्मदी वश्ये रक्तं समन्ततः ॥ इति ।

पोतद्रव्येत्यारभ्य मूक्तो भवति तत्क्षणादित्यन्तस्यायमर्थः—पोतैद्रव्यं हरिद्रादि, तेन
 चक्रं लिखित्वा स्तम्भे त्रिकोणमध्ये प्रथमं मूलविद्या ततः संयोजनान्तं देवीनाम्
 पुनरमुक्तस्य वार्चं स्तम्भयेति, अन्तेऽपि मूलविद्येत्येवं लिखेत् ॥ ५८-५९ ॥

महानीलीरसेत्यादि मारयेत्किंचिदित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—तस्य महाचक्रस्य मध्ये
 पूर्ववन्मूलविद्यां लिखित्वा ततो देवीनाम् संयोजनान्तं लिखित्वाऽमुक्तं मारयेत् मारयेति
 लिखेदित्यर्थः ॥ ५९-६० ॥

१. अङ्गिता लिपिता नित्य-वाय से. । २. सलिष्य-अ. सल. । ३. धारये-
 दिन्द्रदिगताम्-वाक. ख., धारणाप्रयुक्तमम्-सप. । ४. नीली-वाग. से. अ. सक्. ग. ।
 ५. मारयते-वाक. से. अ. सक्. ख. ग. । ६. उचिरान्-अ. सक्. ग., रिपून्-य. । ७. 'साधक'
 नास्ति-अ. । ८. तान्-अ. घ. इ. । ९. वादी घ-ग. घ. । १०. 'पोत' 'लिखेन्' नास्ति-
 क. ग. घ., अत्रापानि चानिचन पदानि ४७ श्लोकव्याख्यायां लिखितानि । ११. 'महानीली'
 नास्ति-क. ग. घ. । १२. 'मारय' नास्ति-क. ज. । १३. चालि-ख. इ. ज. ।

१. 'वचविदिन्द्रदिमुण इति मूलपाठः' (मे. पृ. ११९) ।

महिषाश्वपुरीषोभ्यां गोमूत्रेणाङ्कितं लिखेत् ॥ ६० ॥

नामारनालमध्यस्थं विद्विष्टः सर्वजन्तुषु ।

युक्त्वा रोचनया नाम काकपक्षेण संलिखेत् ॥ ६१ ॥

मूको प्राप्तवाङ्निरोधः । तत्क्षणात् प्रयोगकालाविलम्बितमेव ॥ ५८-५९ ॥

महानीलरसेन महानीलपङ्केन । इदमेवास्याभिधानम् । तत्तद्देश-
भाषाया नामान्तरं श्रोतव्यम् । नाम साध्यस्य । पूर्ववत् वाक्स्तम्भचक्र-
क्रमवत् । दग्ध्वा नीलपटादौ लिखितम्^१ । मारयेत्^२ (मारयं) त्याग्यात्पद-
द्वयोपेतं प्रतिष्ठितप्राणं तच्चक्रं बह्नौ दग्ध्वा साध्यं मारयेदित्यर्थः ॥ ५९-६० ॥

“महिषाश्वपुरीषाभ्यामित्यनेन चक्रनिर्माणद्रव्यमुच्यते । गोमूत्रेण
सेचनकेन । अङ्कितं^३ विद्वेष(मशय)युगाक्षरैः । नाम साध्यस्य संज्ञाक्षरम् ।
आरनालमध्यस्थं काञ्चिकमध्यस्थम् । कुर्यादिति शेषः ॥ ६०-६१ ॥

‘महिषाश्वेत्यादि विद्विष्टः सर्वजन्तुष्वित्यन्तेनैतदभिप्रेतम्—विं पणं यथा मर्द्दा चक्र-
मध्ये त्रिकोणमध्ये मूलविद्याङ्कितं साध्यसाधकयोर्नाम कर्मसहितं लिखेत् । प्रथमं मूल-
विद्या पुनरमुकामुकयोर्विद्वेषणं कुरु कुर्विति लिखित्वा ततो मूलविद्या पुनरपि नाम
पूर्ववत् । पुनरपि मूलविद्या । पूर्वमङ्कितं निरोधिनं लिखेदिति यावत् ।^४ ‘महिषाश्वपुरीषादि-
गोमूत्रेति सहजवैरिजीवयोः पुरीषमूत्रेविद्वेषणयन्त्रं लिखेदित्यर्थः ॥ ६०-६१ ॥

१. यदिगोमूत्रेनाम टङ्कितम्—अ. मर, ल, ग. । २. त्रेण समङ्कितम्—वाक, ल. ।
३. लिप्या—वाक, ल, सग. । ४. वानर—मग, वाङ्मय—मग. । ५. युक्तं—अ, गक, ल, ग. ।
६. पक्षस्य मध्यगम्—वाक, ल, अ, ब. । ७. प्राणया—ग, घ. । ८. ‘कय’ नास्ति—अ, ड. ।
९. ‘पद’ नास्ति—ग, घ. । १०. ‘काञ्चिकमध्यस्थम्’ नास्ति—ग. । ११. ‘मर्द्दा’ नास्ति—ड. ।
१२. वपवा—अ, ल. । १३. ‘कुरु’ नास्ति—ड, अ. । १४. पुनः—ड, ज. । १५. ‘मूल’ नास्ति—क, ग, छ. । १६. एवं टक, ग, छ. । १७. ‘मर्द्दा’……‘मिनेदित्यर्थः’ नास्ति—ग. ।

१. नीलपटादौ लिखितं दग्ध्वेत्यर्थः ।

२. मारय मारय इत्येवमाख्यातपदद्वयान्वितम् ।

३. “महिषाश्वेति तु मिथो वैरस्य गोव्याघ्रादिपक्षजमिच्छायां । पुरीषद्वयमेव सेचनद्रव्ये । गोमूत्रेण
तु चक्रस्य सेचनमात्रमिच्छायां केचित्” (म. पृ. १२०) ।

४. विद्वेषय विद्वेषय इत्येवं युगाक्षरैरित्यर्थः ।

नीलैर्कर्षटके सम्यङ् नीलसूत्रेण वेष्टयेत् ।
 लम्बमानं तदाकाशे उच्चाटनकरं परम् ॥ ६२ ॥
 दुग्धलाक्षारोचनादिमहानीलैरसादिभिः ।
 लिखित्वा धारयेद् देवि चातुर्वर्ण्यं वशं नयेत् ॥ ६३ ॥

युक्त्वा । उच्चाटनयुगेन^१ योजयित्वेति यावत् । नाम साध्यस्य ।
 फाकपक्षेण लेखन्या । नीलकर्षटके कृष्णपटे । वेष्टयेत् बध्नीयात् । तत्
 चक्रम् ॥ ६१-६२ ॥

दुग्धेति । दुग्धं क्षीरम् । चातुर्वर्ण्यं जातिचतुष्टयम् । 'द्रव्यचतुष्टयेन
 वर्णचतुष्टयं वशीकुर्यादिति तात्पर्यम् ॥ ६३ ॥

युक्त्वा रोचनयेत्यादि उच्चाटनकर परमित्यन्तस्यायमर्थः—गोरोचनया फाकपक्षेण
 नीलैर्कर्षटकस्य मध्ये चक्रं विलिख्य तन्मध्ये आसी साध्यनाम द्वितीयान्तं लिखित्वा
 उच्चाटय उच्चाटयेति कर्मपदान्ते मूलविधां लिखेदिति यावत् ॥ ६१-६२ ॥

दुग्धलाभेत्यादि चातुर्वर्ण्यं वशं भवेदित्यन्तस्यायमर्थः—लाक्षाश्च्येन ज(तुरु?)च्यते ।
 अत्र चक्रनामादिलेखनं वशीकरणकर्मयज्ज्ञातव्यम् ॥ ६३ ॥

१. एतन्नीलीपटे—सख ग. । २. तदा कार्य—सख, हृदाकाशे—सख. । ३. परमुच्चाटनं
 भवेत्—वाग से., उच्चाटयति सत्काथात्—सख । ४. नाभिर्म—से. व. सख. ॥ । ५. नीली-
 रसेन घ—वाग से. सख. ग., नीली—व सक । ६. चक्र—वाग से. । ७. भवेत्—अ से.
 व. सख., भवेदशम्—साग. । ८. 'वेष्टयेत् बध्नीयात्' नास्ति—ख. ड. । ९. 'वर्णचतुष्टय'
 नास्ति—ख. ड. । १०. 'युक्त्वा यावत्' नास्ति—ग. । ११. पक्षस्य—ग. ड. ज. । १२. 'नील-
 कर्षटकस्य' नास्ति—ख. ड. ज. । १३. लिखित्वा—ख. ड. ज. । १४. 'वाग'—ख. ड., त्वात्रोच्चाट-
 येति—ज. । १५. अत्रापि—ड. ज., इत परम्—'नाम्ना विना ध्यानेनैव' इत्यधिक पाठ—क. ग. ।
 स चाप्रासङ्गिक इव, ७१ श्लोकस्य नाम्नेति-पदव्याख्यायां स्वापयितुमर्हं ।

१ उच्चाटय उच्चाटय इत्येवमुच्चाटनयुगेनेत्यर्थः ।

२ 'एतेन चत्वारि ब्रह्माणि चतुर्णां वर्णानां वशीकरणे यथासत्यमन्त्रिपन्तीति विमर्शनीकारोक्ति-
 निरस्ता' (से. पृ १२०) ।

एतेनैव विधानेन जलमध्ये यदा क्षिपेत् ।

सौभाग्यमैतुलं तस्य स्नानपानादिना भवेत् ॥ ६४ ॥

एतेनैवेति । एतेन अनन्तरोक्तविधिना । जलमध्ये वारिधान्याम् । क्षिपेत् । चक्रमिति शेषः । तस्य साधकस्य । आदिशब्देन मुखसेचनं लक्ष्यते । अत्रेदं सूचितम्—दीक्षाशब्दितनैमित्तिकाद्यभिषेकसमये^१ चक्रं कनकपट्टे विलिख्य भूत(प्र१ल)स्थितमहाचक्रमध्यस्थितस्य सकूर्चासनस्य सनवरत्नस्य वासोपुगावृतमुखस्याश्रत्यादिस्त(म्ब१व)कालङ्कृतस्यान्तर्निहितकूर्चस्याभिषेक-कुम्भस्योदरे प्रक्षिप्य सेचनक्रियानन्तरं कुम्भादिभिः सह तत्कनकयन्त्रं प्राणदात्रे गुरवे सदक्षिणं दद्यात् साधक इति । अत्राभियुक्तोक्तिः—

अभिषिच्य यन्त्रकलशं गुरवे प्रददातु संयतमतिः सुमतिः ।

दुरितापनोदविषये द्युतये यशसे श्रियै च मतिसंयतये ॥

(प्र० सा० २१।५२)

अभिषिच्य पुनः शिष्यं कुम्भादीन् गुरुराहरेत् ।

(प्र० सा० ३१।२४)

प्राणप्रदानकर्त्रे न च कार्यं वित्तशाठ्यममलधिया ॥ इत्यादि ॥ ६४ ॥

(प्र० सा० २५।१९)

एवमेवेत्यादि न संशय इत्यन्तर्स्यात्परक्षाकर्मवन्नामलेखनम्, चक्रलेखनं तु दुग्ध-लाक्षादिभिरेव कार्यमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

१. एतदेव—वाक. ख., एवमेव—अ. सग., एतदेव—सक. । २. विनिक्षिपेत्—वाल. से. ब. सक. ख., यदि क्षिपेत्—सग. । ३. युत्तमं—च. । ४. लोके—सख., देवि—सग. । ५. पानास्र संशय—वाक. ख. अ. । ६. 'अत्रेदं'—इत्यादि' नास्ति—ख. ड. । ७. पुगला-वृताश्रत्या—ग. । ८. विलिख्य—घ. । ९. 'अभिषिच्य' इत्येष श्लोको नास्ति—ग. । १०. स्थापयमं यात्म—ख. ड. ज. ।

१. "यत्तु विमर्शिण्यामुक्तं दीक्षाभिषेकसमये कनकपट्टचक्रं कुम्भे निक्षेप्यम् । अभिषेकोत्तरं च तच्चक्रं गुरवे देयमित्ययमर्थोज्जेन सव्य इति, ततन्त्रान्तरे ॥ इष्टम्" (से. पृ. १२१) ।

एतन्मध्यगतां देवि नैगरीं वा वराङ्गनाम् ।
 सप्ताहात् क्षोभयेत् सैत्यं ज्वलमानां विचिन्तिताम् ॥ ६५ ॥
 महापातकयुक्तात्मा यदि देवि प्रपूजयेत् ।
 शमीदूर्वाङ्कुराश्चत्थपल्लवैरथवाऽर्कजैः ॥ ६६ ॥
 मासेन हन्ति कलुषं सप्तजन्मकृतं नरः ।
 लिखित्वा पोतवर्णं तु चक्रमेतद्यदाऽर्चयेत् ॥ ६७ ॥

एतदित्यादि । देवीत्यामन्त्रणम् । एतच्चक्रमध्यगतां मध्यभागस्थिता
 शक्त्युदरविलिखितमध्यबीजमध्यगताम् । ज्वलमानां मन्त्रपावकशिखया ।
 विचिन्तितां तामुत्तकोलं ध्याताम् ॥ ६५ ॥

महापातकंति । अत्रापि देवीत्यामन्त्रणे । महापातकयुक्तात्मा महद्भि
 पातकैर्युक्तोऽहमिति मन्यमान । प्रपूजयेत् । चक्रमिति शेष । शमीति ।
 पल्लवगन्ध शम्यादिमिश्रनुभिः सबद्धयते । अर्कजैः अर्कपल्लवैः । पुष्पस्या-
 प्युपलक्षणमेतत् । कलुषम् एनः । सप्तजन्मकृतमिति प्राचीनानन्तकोटिजन्म-
 कृतपापोपलक्षणम् । नरः साधक ॥ ६६-६७ ॥

एतदित्यारभ्य विविच्य तमित्यन्त स्पष्टार्थः । एतदित्यत्रापि चक्रमुच्यते । अत्र
 नान्ना विना ध्यानेनैव साधनमभिप्रेतम् ॥ ६५ ॥

महापातकैत्यादि नर इत्यन्त सर्वपापप्रायश्चित्तप्रदर्शकः स्पष्टार्थः ॥ ६६-६७ ॥

१. अथवैनङ्गता-सख. । २. देवी-बाग. से. सख. । ३. नागरी-बाग. से. सख.
 ग. । ४. वा नुरा-बाग. से, वापुराङ्गनाम्-सख. ५. सप्ताह-मक. सद्य-सख. ।
 ६. नय ताम्-बाक ख. अ. नयन-मक., नयेन-मग. । ७. देवी-बाग. से. सख. ग. ।
 ८. सप्ता-बाग. से. । ९. वर्णन-बाग. से. । १०. च-अ. सख. । ११. चक्रमध्ये
 तथा-मक. । १२. बाल-अ. छ ड. । १३. लम्-अ. ग. ड. । १४. तमिति-अ. ड. ।
 १५. 'वाग्' नास्ति-अ. ड. । १६. 'एत प्रनम्' नास्ति-अ. ड. । १७. 'महा स्पष्टार्थ'
 नास्ति-अ. ड. ।

। "अहमिति तु तन्पुष्पस्याप्युपलक्षणमिति वन्ति" (से पृ १२१) ।

पूर्वाशाभिमुखो भूत्वा स्तम्भयेत् सर्ववादिनः ।

सिन्दूरेणुलिखितं पूजयेदुत्तरामुखः ॥ ६८ ॥

यदा तदाऽस्य वशगो लोको भवति सर्वदा ।

गैरिकेणैतदालिख्य पूजयेत् पश्चिमामुखः ॥ ६९ ॥

स च सर्वाङ्गनाकर्षवश्यक्षोभकरो भवेत् ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा कृष्णवर्णं यदाऽर्चयेत् ॥ ७० ॥

यस्य नाम्ना तस्य नित्यं मन्त्रहानिस्तु जायते ।

पीतवर्णं तालहरिद्रादिभिः । सिन्दूरेणुलिखितम् । चक्रमित्यध्या-
हायम् । गैरिकेण धातुना । एतत् चक्रम् । यः साधकः । कृष्णवर्णम् । यस्य
साध्यस्य । नाम्ना संज्ञया । तस्य साध्यस्य । तद्वद् यथा दिङ्मुखः साधयति ।

लिखित्वेत्यादि वादिन इत्यन्तस्यायमर्थः—हरिद्रोन्मत्तहरितालपङ्केत श्रीचक्रं
लिखित्वा तन्मध्यकोणे वादिनाम् आद्यन्तमूलविद्यारोहितं पूर्ववल्लिखित्वा पूजयेदिति
यावत् । सिन्दूरेत्यादि भवति त्वन्देत्यन्तः सर्ववश्यप्रयोगवन्नामलेखनाविसहितो ज्ञातव्यः ।
चक्रमित्यारभ्य क्षोभकरो भवेदित्याकर्षणयन्नामादिसहितो ज्ञातव्यः । दक्षिण इत्यादि
जायत इत्यन्तस्यायमर्थः—महानीलीरसादिना चक्रं लिखित्वा तन्मध्ये श्रीमूलविद्यान्तेऽ-
मुक्तस्य मन्त्रहानिं कुर्वन् कुर्वति लिखित्वा पूजयेदित्यर्थः । तद्वदित्यादि चारुमित्यन्त-

१. रेणापुलिखित-से., रेणापि-ब., रेणाप-सक., रलेख-साव. । २. यदि
तदास्य-सग. । ३. सु-सक. । ४. सर्वदा-अ. से. ब. सग. । ५. चक्रं गैरिकमालिख्य-बाक. ख.,
गैरिकेण तदालिख्य-से. । ६. सोऽपि-बाप. से., यतः-सग., योऽसौ-ब., तदा-सक. ।
७. कृष्णं चक्रे समर्चयेत्-बाप. से. । ८. सम्-सक. ख. । ९. तस्य-सख. ।
१०. साधकस्य-ख. ड. । ११. साधकस्य-ग. । १२. यथा महादिद्-ग. घ. ।
१३. 'वादिनाम्' नास्ति-ख. ड. ज. । १४. त्यन्तं पूर्व-ख. ड. ज. । १५. इतः परम्-'नीलीरसादि
द्रव्यं हरिद्रादि तेन चक्रं लिखित्वा तन्मध्यविशेषणमध्ये अं मूलविद्या, ततः संबोधनान्तं
देवीनाम् पुनरपुनस्य वाचं स्तम्भय स्तम्भयेति, अन्ते मूलविद्या इत्येवं लिखेत् । महानीली...रमु-
क्तस्य वाचं स्तम्भय स्तम्भयेति, अन्ते मूलविद्या इत्येवं लिखेत्' इत्यधिकः पाठः-ब., स चाग्राना-
वश्यकः, पूर्वं स्तम्भनप्रकरणे ५८ श्लोकव्याख्यायामस्य पाठस्य विद्यमानत्वात् । १६. 'कुर्व' नास्ति-
ड. ज. । १७. आलिख्य-क. ख. छ., आरभ्य-ड. ज. ।

तद्वद् दिगन्तरालेषु पूजितं परमेश्वरि^१ ॥ ७१ ॥
 स्तम्भविष्टेपणव्याधिशत्रूच्चाटनकारकम् ।
 रोचनालिखितं देवि दुग्धमध्ये वशङ्करम् ॥ ७२ ॥
 [क्षिप्तं गोमूत्रमध्ये वा शत्रूच्चाटनकारकम् ।
 तक्रमध्यगतं चक्रं विष्टेपणकरं परम् ॥]
 ज्वलज्ज्वलनमध्यस्थं सर्वशत्रुविनाशनम् ।
 अथवा देवदेवेशि यदेकान्ते चतुष्पथम् ॥ ७३ ॥
 तत्समीपे लिखेच्चक्रं सिन्दूरेण महाप्रभम् ।
 सर्वबाह्यत आरभ्य यावन्मध्यं महेश्वरि ॥ ७४ ॥

दिगन्तरालेषु आग्नेयादिषु । पूजितं चक्रम् । दुग्धमध्ये क्षीरमध्ये । ज्वलनो
 वह्निः ॥ ६७-७३ ॥

एकान्ते विजने । तत्समीप इत्यत्र तच्छब्दश्चतुष्पथं लक्षयति । महा-
 प्रभम् अत्युज्ज्वलम् । सर्वबाह्यत इत्यस्यायमर्थः—पूज्येऽस्मिन् महति चक्रे
^१यद्यदणिर्मादिसिद्धबादीना महानिपुरसुन्दरान्ताना देवताना पूजाम्थानमस्ति,

स्यायमर्थः—^१ईशानादिवायव्यान्तं विदिद्विमुखस्तत्तद्व्यस्तत्तत्कर्मवन्नामसहितं चक्रं
 पूजयेदित्यर्थः । रोचनालिखितमित्यादि । अत्रापि वशीकरणकर्मवत् सर्वं नामादि ।
 क्षिप्तमित्यादिरुच्चाटनकर्मवत् सर्वम् । (चक्रतक्र) मध्यगतमित्यादेर्घट्टेपणकर्मवन्नामादिलेख-
 नम् । ज्वलज्ज्वलनमित्यादेर्मारणकर्मवत् सर्वं लोहपट्टे समुत्कीर्य त्रिकदुर्गचित्रमूलविपादि-
 पट्टेनालिप्याद्योमुखमग्नौ निक्षिपेदिति यावत् ॥ ६७-७३ ॥

अथवेत्यारभ्य तैचरो भवेदित्यन्तस्यायमर्थः—^२चत्रचतुरस्रमारभ्य त्रिकोणमध्य-
 पर्यन्तं प्रतिदेवतमासनस्थानेष्वनारादिक्रमरान्तं वांगुबानारं यथा भवति तथा लिखे-

१ तां-व. । २ रोम्-व. । ३ एष श्रोत्रोऽधिकः—वाक् ए ग से. सक. ।

४. ये-सत ग । ५. सर्व-य । ६. सुरे-सक ल । ७. सूचयति-स. ड. । ८. मादिसति-
 ल. ड. । मादिमहा-य. । ९. 'देवताना' नास्ति-स. ड. । १०. वाग्भव कामराज-ल. ड. ज. ।

१. "तेन पूर्वोत्तरादक्षिणक्रमस्य पूर्वं बद्धं वादीशानाद्याग्नेयान्तं क्रम इति कल्पना परास्ता ।
 ईशानादिवायव्यान्तं क्रम इति रत्नावलीशारस्य तु महान् प्रमादः" (सं. पृ १२२) ।

२. अणिमादा स्थाने स्वाभिमुत्साह बोधे हृत्वेऽशान्तेयामिमुत्वेन द्वे बाह्यदक्षिणरेते विमाध्य

अकारादिक्षकारान्तां मातृकां तत्र विन्यसेत् ।

पूजयेद् रात्रिसमये कुलाचारक्रमेण यः ॥ ७५ ॥

तत्क्षणात् स महेशानि साधकः खेचरो भवेत् ।

तत्र तत्राकारादिक्षकारान्ता मातृकामकथादित्रिरेखात्मना मध्यस्थहक्षेण च त्रिकोणरूपकुलासनात्मना विन्यस्य पूजयेदिति । ननु देवता कुत्र निवसन्ति ? मन्त्रेणैविति ब्रूम । यच्छ्रुतिः—“कस्य कवसद्यो हव्य वक्ष्याम इति छन्दस्वित्यब्रुवन् । गायत्र्या त्रिष्टुभिर्जगत्यामिति । तस्माच्छन्दस्सु सद्ब्रूय आदित्येभ्य आङ्गीरसी प्रजा हव्य वहन्ति” (तै० ब्रा० २।२।३।७) इति । आह च—^१“मणिवन्मन्त्रमालम्ब्य प्रभावन्मन्त्रदेवता” इति । रात्रिसमये अर्धयामिन्याम् । यदागमः—“पूजोदितार्धयामिन्या पितृवैश्मादिशायिनाम्” इति । कुलाचारक्रमेण महासमयमहानुष्ठानमार्गेण ॥ ७३-७६ ॥

वित्येताम् । अयमर्थः—प्रतिदिवसेमासन कुलासनवाग्भवं कृत्वेति मन्तव्यम् । तदुक्तं श्रीसिद्धनाथपादै—

धीजगुहो न्यसेदाद्यमकथादित्रिषड्क्तिर्गोम् ।

शेषे धीजद्वयं कन्दमित्येतत्कूलमासनम् ॥ इति ।

अत्र धीजद्वयमिति क्षकारहकाराविति भावः ॥ ७३-७६ ॥

१ मात्र-इ । २ तु-सक ख । ३ तत क्षणात्-सक, ततश्च-सक । ४. सा-साग । ५ महादेवि-साग । ६ 'तत्र' नास्ति-ख. ड । ७ रेखात्मक-ख. ड. । ८. सतीति-ख. ड । ९. यया-ख. । १०. गणेत्य-वय-ख. ड. । ११. 'अयमर्थ' नास्ति-क. ग. छ. । १२. देयता-व. ड. ज । १३. 'कुलासनवाग्भव' नास्ति-क. ग. छ. । १४. क्तिश-क. ग. छ. । १५. 'अत्र धीजद्वयमिति' नास्ति-क. ग. । १६. यावत्-क. ग. छ. ।

मध्यस्थदोषपरि यथा त्रियप्रसा पतति तथा पुनरेता विभाव्य तासां स्वानेकयादिषोडश षोडशमातृका बिन्दित्य कोणत्रये हलभ्रांस्तिलपेदिति केचित् । अणिमाद्यलिलदेवतानामासन स्थाने प्रत्येक वागुराकारेण सर्वमातृका पुन पुनर्लेख्या इत्यन्ये (रे. नू १२२) ।

१ 'मत्र मणिविशालम्ब्य प्रभाव मन्त्रवेयताम् । जपप्यानादिकं कुर्यात् तादस्येन कुत्रचित् ॥' इत्येव क्षेमराजेन स्वच्छन्दोद्योते (भा १, प २, पृ ७८) उद्धृतं श्लोकः ।

पूजयित्वा मेहेशानि तद्वदेकतरो गिरौ ॥ ७६ ॥

अजरामरतां सम्यग् लभते नात्र संशयः ।

महाभूतदिने वापि इमशाने यदि पूजयेत् ॥ ७७ ॥

पूर्ववन्निशि देवेशि साधकः स्थिरमानसः ।

पादुकाखड्गवेतालसिद्धद्रव्यमहोदयाः ॥ ७८ ॥

तद्वत् खेचरताप्राप्त्याराधनक्रमवत् । 'एकतरः असहायः । गिरौ पवंते ॥ ७६ ॥

महाभूतदिने 'कृष्णचतुर्दश्याम् । स्थिरमानसः निर्विचिकित्सः । पादुका पादुकासिद्धिः, सा च बह्निःसलिलादिषु यात्रा । 'इदं तु लेपादिना विना मन्त्रसिद्धयैवेत्यर्थः । खड्गः खड्गसिद्धिः । सा च स्वयंप्रहृतता । वेतालो वेतालसिद्धिः । सा च पिशाचादिपरिकरवत्ता । सिद्धद्रव्यम् अप्रयत्नसम्पन्न-पायसापूपादिसिद्धिः । महोदयः अणिमादिविभूतिविशेषः । अञ्जनम् अञ्जन-सिद्धिः । विद्यरं विल्लहारलोकान्तरसिद्धिः । चेटी दासीसिद्धिः । यक्षी भोग-योग्यविशिष्टालङ्कारभूषितदिव्यपुरन्ध्रीसिद्धिः । दूरगतिः दूराध्वगमनम् । 'अयमर्थः—चित्सारपरमार्थाया देवताया सर्वगतत्वात् साधकोत्तमस्य

पूजयित्वेत्यादि स्पष्टार्थः । प्रयोगस्तु यमेव । स्थाने विशेष इति विशेषः ॥ ७६-७७ ॥

महाभूतदिनमिति 'कृष्णाङ्गारचतुर्दशी । सिद्धद्रव्यं रसायनादि । मनविशाला स्पर्श-

१. पुनयेद्रात्रिसमये—सक. । २. महादेवि—वाक. ए. सख. । ३. तरो—वाग. से. सक. ए. ग. । ४. सत्य—वाग. से. । ५. चापि—सख. ग. । ६. कृष्णमन शिलाः—वाक. ग., इत्थं मन शिला—अ. । ७. 'अमवत्' नास्ति—ए. ड. । ८. 'पादुका' नास्ति—ग. घ. । ९. विद्याचपरि—ए. ड. । १०. सिद्धिदम्—घ. । ११. सा च निर्विसिद्धिः—ग. । १२. विषद्वारं—ग. । १३. 'अयमर्थः' नास्ति—ख. ड. । १४. स्थानतिविशेष एव विशेष—ए. ड., स्थानविशेष-तिथिविशेष—ज. । १५. इत्थमिति—ख. ड. ज. । १६. स्वर्ण—ए. ।

१. "एकतर इति पाठ स्योऽस्त्यासहाय इति व्याख्यानमर्णवादितग्रान्तरविच्छेदम्" (से.पृ. १२३) ।
२. महाभूतदिनं चतुर्दशी । सापि कृष्णवेति वैचित् । सापि भीमपुत्रतेवेत्यपरे" (से.पृ. १२३) ।
३. सामान्ये नमुनम् । इव पूर्वोक्तयान्यप्रतिपाद्यं पादुकासिद्धिजन्य बह्निःसलिलादिषु यात्रारूपं प्रयोजनमत्र लेपादिना विना मन्त्रसिद्धिमात्रेणैव फलतीति यावत् ।

अञ्जनं विवरं चेदो यक्षी दूरगतिस्तथा ।
यत्किञ्चित्सिद्धिसन्तानं विद्यते भुवनत्रये ॥ ७९ ॥
तत्सर्वमेव सहसा साधयेत् साधकोत्तमः ।

इति श्रीनित्याषोडशिकाणवे द्वितीयः पटलः ॥

—:०:—

देवतात्मत्वेन विश्रान्तेयंस्मिन् देशे गमनसंकल्पः समुन्मिपितस्तस्य
दे(व)स्य सदैव पुरःस्थितत्वाद्बुचितैवोक्तिरिति ।

मायूरपितृकृकवाकुवसेन्द्रकोपकारञ्जवीजतुपैगुगुलिकां कटिस्थाम् ।

हेमावृता वहति यः स तु योजनानां सद्यः शतं व्रजति पक्षिपतिर्दिवीव ॥
इत्यभिपुक्तोक्त्या गुलिकादिसिद्ध्या दूराध्वगमनम्, ईह तु विद्या-
सिद्ध्या । सिद्धिसन्तानं सिद्धिनिचयः । सहसा “सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य
नासाध्यमिह किञ्चन” इति स्थित्या यद्यन्मनसा संकल्पयेत् तत्तत्सर्वमभि-
सन्ध्यव्यवधानेन संपादयेदिति शिवम् ॥ ७७-७९ ॥

एवमृजुविमर्शिन्यां नित्याषोडशिकाणवे ।

शिवानन्दपरामृष्टो द्वितीयः पटलो गतः ॥

—:०:—

शिला । चेदो दासीजनैः ॥ ७७-७९ ॥

इति श्रीविद्यानन्दैर्विरचिते चतुश्शतीटिप्पणेऽर्थरत्नावल्यां
प्रयोगविधिर्द्वितीयः पटलः ॥

—:०:—

१. विम्युक्तं-सख. । २. चैव-त्राक. ख. । ३. चेटकं यक्षिणीं तथा-त्राक. ख., चेटकं
चैव यक्षिणीम्-सक., चेटिकां-सग. । ४. दसमयं-सक., सिद्धनिचयो-सख. ग., निचयं-
घाक. ख. । ५. यतंते-सक. । ६. कृकलास-ख. । ७. तुपतोपकालं-ग. घ. । ८. ‘गुलिकादि-
सिद्ध्या’ नास्ति-ख. । ९. ‘इह तु’-‘सिद्धिनिचयः’ नास्ति-ख. । १०. परि-घ. इ. ।
११. सानेन-ग. । १२. मृष्टं द्वितीयं पटलं गतम्-ख. इ. । १३. इतः परम्-‘इति प्रयोगविधिः’
इत्यधिकः बाठः-क. घ. छ. । १४. नन्दनाथ-ख. इ. ज. । १५. ‘प्रयोगविधिः’ नास्ति-
ख. इ. ज. ।

अथ तृतीयः पटलः

देव्युवाच

भगवंस्त्रिपुरामुद्राः सूचिता न प्रकाशिताः ।

कथं विरचनं तासां क्रियते वद शङ्कर ॥ १ ॥

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मुद्राः सर्वार्थसिद्धिदाः ।

याभिर्विरचिताभिस्तु संमुखो त्रिपुरा भवेत् ॥ २ ॥

एवमनल्पप्रयोगशरीर द्वितीय पटल व्याख्यायेदानीमष्टाविंशतिसूत्र-
सन्दर्भस्य देवतासान्निध्यकरमुद्राविन्यासप्रतिपादकस्य तृतीयस्य पटलस्य
व्याख्या लिख्यते—श्रीदेव्युवाचेत्यादि । त्रिपुरामुद्राः त्रिपुराम्बासम्बन्धिन्यो
मुद्राः । मुद्रानाम काश्चन शक्तयः । उक्तं च—

मोचयन्ति ग्रहादिभ्यः पाशोद्य द्रावयन्ति च ।

मोचन द्रावण यस्मान्मुद्रास्ता शक्तयो मताः ॥ इति ।

अभियुक्तोक्तिरपि—

द्रावणात् पाशजालस्य तत्परस्य च मोचेनात् ।

मुद्रापीठमिति प्रोक्त कामरूपं नमाम्यहम् ॥ (सं. प.) इति ।

अथ तृतीये^१ पटले सर्वानुवादि टिप्पण लिख्यते । श्रीदेव्युवाचेत्यादि भवेदित्येतस्य
स्पष्टोऽर्थः ॥ १-२ ॥

१. भैरव-सं., शङ्कर-सं. । २. सो-सं. घ., सान्निध्य त्रिपुर-सं. । ३. सूत्रसं-सं. ।
४. 'तृतीयस्य पटलस्य' नास्ति-ग. । ५. विवृतिरुच्यते-सं. । ६. भगवन्निर्वादि-सं. ।
७. त्रिपुराया-ग. घ. । ८. 'उचनं च' नास्ति-ग. घ. । ९. पाशोपात्-चि. । १०. शक्तयः
स्मृता-सं. घ., परिचीतिना-चि. । ११. अभियुक्तैरपि-सं. घ. । १२. मोदनात्-ग. घ. ।
१३. यप-ग. घ. छ. । १४. त्यक्त स्पष्टार्थ-घ. छ. ।

परिवर्त्य करौ स्पृष्टावङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।

अनामान्तर्गते कृत्वा तर्जन्यौ कुटिलाकृती ॥ ३ ॥

कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ।

त्रिखण्डैषा महामुद्रा त्रिपुराह्वानकर्मणि ॥ ४ ॥

सूचिताः “संक्षोभ” (१।१८४) इत्यनेन । विरचनं बन्ध । तासां मुद्रा-
णाम् । याभिः मुद्राभिः । संमुखा त्रिपुरा भवेदित्यस्यायमर्थः—मुद्राविरचने
कृते साधकं प्रसन्नदृशा पश्यतीति ॥ १-२ ॥

परिवर्त्येतिद्वयं त्रिखण्डामुद्राप्रतिपादनपरम् । परिवर्त्य परस्परं क्षिप्ता-
ङ्गुली कृत्वा । स्पृष्टौ इतराङ्गुलिभ्योऽविविक्षौ । ‘समौ’ अन्योन्यम् । अना-
मान्तर्गते ‘अनामाभ्यामन्तर्गते । कुटिलाकृती कुटिलाकारे । त्रिपुराह्वानकर्मणि,
प्रयोक्तव्येति शेषः । अयमर्थः—प्रथममात्मनीयौ हस्तौ परिवर्त्याङ्गुष्ठौ परस्पर-
स्लिष्टौ कृत्वाऽनन्तरं समोच्छ्रितमध्यमाङ्गुलिद्वयोभयपार्श्वे व्यत्यासेनान्त-
र्गतानामिके तर्जन्यौ कुटिलाकारे विधाय पुनः कनिष्ठिके समे निजस्थाने
नियुञ्ज्यादितोयमावाहनमुद्रा त्रिखण्डास्या ॥ ३-४ ॥

परिवर्त्यं कर्त्तव्यमिति । हस्ताभ्योन्योन्यं यथा स्पृष्टाङ्गुली भवतस्तथा कृतवैत्यर्थः । अङ्गुली
कारयेत् सममिति । उभयतरङ्ग्येष्टाङ्गुलिद्वयं समं कुर्यादिति । परस्परस्पृष्टौ दण्डाकारौ
यथा भवतस्तथा कर्त्तव्यमिति यावत् । अनामान्तर्गते कुवेति । उभयकरानामाङ्गुलिद्वये-
मध्यः कुर्यादिति यावत् । कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरेति । कनिष्ठिकाङ्गुली
पूर्वं यथा स्थिते तथैव कुर्यात्, न त्वन्तर्गते इति यावेत् । तर्जन्यौ कुटिलाकृती इति ।
तर्जनीद्वयं कुटिलाकृती कुर्यात् । अप्रतिपिदमनुभवमिति न्यायेन मध्यमाङ्गुलिद्वयं यथा-
स्थितैरेव कुर्यात्, न त्वन्तर्गतमिति । त्रिखण्डेय महामुद्रा त्रिपुराह्वानकर्मणि । इयं
रचिता मुद्रा त्रिखण्डासंज्ञा त्रिपुराह्वानकर्मणि नियुक्तेत्यर्थः ॥ ३-४ ॥

१. स्पृष्टा-वाग. से. ब., कृत्वा-सघ. । २. मुरे-सग. । ३. षेय-वाग. ज. से. घ. सक.
ग. घ. । ४. प्यात-राग. घ. । ५. स्पृष्टौ-म. ग. घ. । ६. ‘अन्योन्यम्’ मारित-घ. ।
७. त्रिष्टौ समौ स्पृष्टौ कृत्वा-म. ड., स्पृष्टौ-घ. । ८. निरत-ड. । ९. कृत्वेति-म. ड. ज. ।
१०. ‘इति यावत्’ मारित-म. । ११. द्वयं निय-म. । १२. ‘यावत्’ नास्ति-ड. ज. ।
१३. त्रिषु तया-म. ड., ‘एव’ नास्ति-ज. । १४. तजिना-म. ड. ज. ।

१. अन्योन्यं समाकियर्थः । आकष्यन्परस्परस्पर्शाभिरुक्ता व्याख्यातद्वौ । यज्जाननेरत्यव्यवहारयने ।
२. “अनामान्तर्गते इत्यत्र षट्पठेति । अनामाभ्यामन्तर्गते इत्यपि केचित्” (से. घृ. १२५) ।

मध्यमे^१ मध्यगे कृत्वा कनिष्ठाऽङ्गुष्ठरोपिते^२ ।
 तर्जन्यौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमोपर्यनामिके^३ ॥ ५ ॥
 एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसंक्षोभकारिणी ।
 एतस्या एव मुद्राया मध्यमे सरले र्यदा ॥ ६ ॥

मध्यमे मध्यगे कृत्वेति । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । मध्यगे मध्यस्थानं गते, 'यथास्थानस्थिते कृत्वेत्यर्थः' । कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते । इदंमनामिके इत्यस्य विशेषणम् । कनिष्ठिकाङ्गुष्ठचतुष्टयरोपिते इत्यर्थः । दण्डवत्कृत्वा दण्डाकारेणाभिप्रसायं । मध्यमोपरि मध्यमयोरपरि । प्रथमा दर्शनीयासु मुद्रासु मध्ये । निखण्डामुद्रा पूर्वोक्ता त्रिपुराह्वानकर्मणि विनियुक्ता । अयमर्थः — प्रथममुत्तानौ हस्तौ विधाय तर्जन्यौ दण्डवदितराङ्गुलिभ्यो विश्लिष्टं प्रसायं कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते अनामिके परस्पराश्लिष्टे यथास्थानस्थितमध्यमोपरि कुर्यादित्येवं प्रथमा संक्षोभिणी मुद्रा ॥ ५-६ ॥

मध्यमे मध्यगे कृत्वेत्यारभ्य सर्वसंक्षोभकारिणीत्यन्तस्य व्याख्या लिख्यते— मध्यमे मध्यगे कृत्वेति मध्यमाङ्गुलिद्वयं मध्यगे कृत्वा, मध्यस्थितं करोतीति यावत् । मध्यमोपर्यनामिके इति कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते अनामिके मध्यमाङ्गुल्योरपरि कारयेत् । तर्जन्यौ दण्डवत् कुर्यात् । एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसंक्षोभकारिणीति । रचितेषा मुद्राणां प्रथमा सर्वसंक्षोभकारिणीति सत्ता ॥ ५-६ ॥

१. मा-वाच. ल., मा-वाच. । २. कनिष्ठे-वाच ल. । ३. रोपिते-ड. । ४. कुर्यात्-अ. । ५. निष्ठा-वाच. ल. । ६. संक्षोभिणी-सर. । ७. रिक्ता-ड. । ८. यदि-वास. से. । ९. 'मध्यमे मध्यगे कृत्वेति' नास्ति-ल. ड. । १०. 'इदं रोपिते इत्यर्थः' नास्ति-ग. । ११. 'चतुष्टयं' नास्ति-ल. ग. ड. । १२. 'मुद्रा' नास्ति-ल. ग. ड. । १३. 'तर्जन्यौ' नास्ति-ल. । १४. विश्लिष्ट-ड. । १५. श्लिष्ट-ग. घ. । १६. स्यायमयं-ल. ड. ज. । १७. मध्यगे कृत्वेति यावत्-ल. ड. ज. । १८. कनिष्ठाङ्गुष्ठयोरपि न-न. ड. ल. ।

१. "प्राच्यस्तु मध्यमे मध्यगे एव न तु स्थानान्तरगते कुर्यात् । निजस्थान एव ते यस्तन इति यावत् । कनिष्ठाङ्गुष्ठरोपिते इत्यनामिकाविशेषणम् । तर्जन्यौ मध्यमोपरि दण्डवत् कुर्यादिति व्याचक्षते" (ल. पू. १२५-१२६) ।

क्रियेते परमेशानि सर्वविद्राविणी^२ स्मृता ।

मध्यमातर्जनीभ्यां तु कनिष्ठानामिके समे ॥ ७ ॥

अङ्कुशाकाररूपाभ्यां मध्यगे परमेश्वरि ।

इयमाकर्षिणी मुद्रा त्रैलोक्यार्कपकारिणी ॥ ८ ॥

एतस्या एवेति । एतस्याः संक्षोभिण्याः । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । सरले स्पष्टे, त्यक्तकुसृतिकौटिल्ये इत्यर्थः । अयं प्रकारः—संक्षोभिण्या मुद्रायाः स्थिताया मध्यमाङ्गुल्यौ यदि सरले स्याता पूर्वस्यां मुद्रायां तर्जन्याविव यदा स्थिते इयं मुद्रा द्वितीया सर्वविद्राविणीति ॥ ६-७ ॥

मध्यमातर्जनीभ्यामिति । मध्यगे मध्यमाङ्गुलिद्वयगते । कर्तव्ये इति शेषः । अङ्कुशाकाररूपाभ्याम् अङ्कुशाकाराकृतिभ्याम् । अयमर्थः—अङ्कुशाकाररूपाभ्यां मध्यमातर्जनीभ्यां सह समे कनिष्ठाङ्गुष्ठोपिते अनामिके मध्यगे कर्तव्ये । इतीयं तृतीया आकर्षिणी मुद्रा ॥ ७-८ ॥

एतस्या इत्यारभ्य सर्वविद्राविणीत्यन्तस्यायमर्थः—एतस्याः सर्वसंक्षोभिणीमुद्राया मध्यमाङ्गुली सरले कुर्याद् यदा तदा सर्वविद्राविण्याख्या द्वितीया सा मुद्रा भवति ॥ ६-७ ॥

मध्यमातर्जनीभ्यामित्यारभ्य इयमाकर्षिणी मुद्रेत्यन्तस्यायमर्थः—मध्यमातर्जनीभ्यामङ्कुशाकारं कृताभ्यां मध्यगे मध्यस्थिते कनिष्ठानामिके कनिष्ठिके चानामिके च कनिष्ठानामिके ते समे कुर्यात् । कोऽर्थः ? ^१ “एतस्या एव मुद्रायाः” (३१६) इत्येतदत्रापि संयद्वपते । अतः कनिष्ठानामिकाङ्गुलिचतुष्टयं पूर्वमुद्राया मध्यगं मध्यमातर्जनीभ्यां समं कुर्यात्, एकीकुर्यादित्यर्थः । एषा आकर्षिणी मुद्रा त्रैलोक्येति ॥ ७-८ ॥

१. क्रियते वेगमेशानि—वाच. से., क्रियते—सग. । २. णीति च-घ., णी तदा—वाग. ले. सक. घ. । ३. च—सघ. । ४. मध्यमे—वाग. से. ब. सग. । ५. इयं सा—सघ. । ६. धंणी स्मृता—घ., धंणी तया—सग., धंणी परा—सघ. । ७. ‘स्पष्टे’ नास्ति—घ. । ८. ‘इत्यर्थः’ नास्ति—घ. । ९. संक्षोभमुद्राया—घ., भिण्यां मुद्रायां—स. ड. । १०. स्थितायां—स. ड. । ११. पूर्वस्या मुद्राया—स. ड. । १२. ‘समे’ नास्ति—स. ड. । १३. इयं—स. ड. । १४. वारेण—स. ड. । १५. मध्यम—ग., मध्यममध्यगस्थिते—घ. । १६. तृतीया मुद्रंति यावत्—ज. ड. ज. ।

१. “अग्रे एतस्या एव मुद्राया इत्यनुवचं कनिष्ठानामिके मुद्रामध्यगे मध्यमातर्जनीभ्यां समे च कार्ये इति योजयन्ति” (ति. पू. १३६) ।

पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जन्यावङ्कुशाकृती ।
 परिवर्त्य क्रमेणैव मध्यमे तदधोगते ॥ ९ ॥
 क्रमेण देवि तेनैव कनिष्ठानामिके अपि ।
 संयोज्य निविडाः सर्वा अङ्गुष्ठावग्रदेशतः ॥ १० ॥
 मुद्रेयं परमेशानि सर्वविशकरी स्मृता ।

पुटाकाराविति साधंद्वयमावेशमुद्राप्रतिपादनपरम् । पुटाकारौ श्लिष्टौ ।
 अङ्कुशाकृती अङ्कुशाकाररूपे । तदधोगते तर्जन्योरधोगते । संयोज्य
 संश्लेष्य । निविडा दृढा । कार्या इति शेष । सर्वा अङ्गुलयः । अग्रदेशतः
 अग्रदेशे । अयमर्थः—प्रथमं निजौ हस्तौ पुटाकारी विधाय तर्जन्यावङ्कुशा-
 कृती कृत्वा तर्जन्यधोगते मध्यमे मध्यमाङ्गुली परस्परतः । परिवर्त्य तेनैव
 क्रमेण कनिष्ठानामिके परस्परतः संयोज्य 'दृढा' कृत्वा पुनर्ज्येष्ठाङ्गुलिद्वय-
 मङ्कुशाकृती तर्जन्यग्रे स्थापयेदितोयमावेशकरी चतुर्थी मुद्रा । हस्तयो
 पुटाकारकरण ^१पराङ्मुलेनेति सम्प्रदायः ॥ ९-११ ॥

पुटाकारी करावित्यारभ्य सर्वविशकरीत्यन्तस्यायमर्थः—पुटाकारी करौ कृत्वेति
 पराङ्मुलेन करौ पुटाकारी कुर्यात् । तथा तर्जन्यावङ्कुशाकृती अङ्कुशाकारेण कुर्यात् ।
 तथा तर्जन्यधोगते मध्यमाङ्गुली परिवर्तक्रमेणैव कुर्यात् । हे देवि । तेनैव
 कनिष्ठानामाङ्गुलिचतुष्टयं कुर्यात् । निविडा दृढा च यथा भवति तथा कुर्यात् ।
 अङ्गुष्ठावग्रदेशत इति । अङ्गुष्ठौ ज्येष्ठाङ्गुलिद्वय मुद्राया अग्रदेशे स्थितं कुर्यादिति यावत् ।
 हे भगवन् । इयं मुद्रा सर्वविशकरी स्मृता । चतुर्थी मुद्रेति यावत् ॥ ९-११ ॥

१. स्फुटा-वाक. ख. ग. । २. वर्त-वाक. ख. ग., वृत्ति-सक. । ३. मध्यमे-वाक.
 ख. ग. से. । ४. पादय-वाक. ख., काद्वयम्-व सक., केद्वि वा-सप. । ५. मता-सक.,
 तथा-सप. । ६. 'आवेश' नास्ति-ख. ड. । ७. सन्नेपयित्वा-ड. । ८. कुर्यादिति-ख. ड. ।
 ९. 'तर्जन्यावङ्कुशाकृती कृत्वा' नास्ति-ग. । १०. दृढा-ख. ड., सुदृढा -घ. । ११. प्राङ्-ख. ड. ।
 १२. 'करौ' नास्ति-ख. ग. छ. । १३. मध्यमे अ-ख. ड. ज. । १४. 'कुर्यात्' हे देवि
 तेनैव नास्ति-ख. ड. ज. । १५. देशस्थितौ-ख. ड. ज. ।

१ मूलस्थस्य 'निविडा' इत्यस्य पदस्यायं 'दृढा' इति ।

२ 'तेन सम्प्रदायादेव पराङ्मुलत्वं नाम इत्युक्तमप्यस्तम्' (से. पृ. १२७) ।

संमुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽनुजे ॥ ११ ॥

अनामिके तु सरले तद्वहिस्तर्जनीद्वयम् ।

दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ॥ १२ ॥

मुद्रैपोन्मादिनी नान्ना क्लेदिनी सर्वयोपिताम् ।

अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वाऽङ्गुशाकृती ॥ १३ ॥

संमुखावितिद्वयमुन्मादिनीमुद्रापरम् । मध्यमामध्यगे मध्यमाङ्गुल्यो-
र्मध्यस्थानं गते । अनुजे कनिष्ठिके । तद्वहिरनामिकयोर्वहः । मध्यमानख-
देशगौ मध्यमाङ्गुल्योर्नखस्थानं गतौ । अयमर्थः—प्रथमं स्वैसंमुखौ हस्तौ
संयोज्य अनुजे मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठाङ्गुलिद्वयं व्यत्यस्य मध्यमाङ्गुलिद्वयं
मध्यमपर्वस्थितं विधाय कनिष्ठिकयोरग्रं मध्यमाभ्यां संपुट्य मध्यमानखा-
ग्रेऽङ्गुष्ठद्वयं संयोज्य सरलाकारानामाद्वयवाह्ये तर्जनीद्वयं कुर्याद्वितीयमुन्मा-
दिनी पञ्चमी मुद्रा ॥ ११-१३ ॥

अस्यास्त्विद्वयं पदं महाङ्गुशामुद्राप्रतिपादनपरम् । अस्या उन्मादन-
मुद्रायाः । अधः कृत्वा अन्तर्मुखीकृत्य । अङ्गुशाकृती अङ्गुशाकाररूपे । तेनैव

संमुखौ तु करौ कृत्वेत्याख्य क्लेदिनी सर्वयोपितामित्यन्तस्यायमर्थः—संमुखौ तु
करौ इत्येति । करौ परस्परमभिमुखौ कृत्वा । मध्यमामध्यगेऽनुजे । अनुजे कनिष्ठिकाङ्गुली
ते व्यत्ययेन मध्यमाङ्गुल्योर्मध्ये कृत्वेत्यर्थः । अनामिके तु सरले इति । अनामिके अना-
माङ्गुलिद्वयम् । सरले दण्डाकारे । कुर्यादिति यावत् । तद्वहिस्तर्जनीद्वयमिति । तयोरना-
मिकाङ्गुल्योर्वहिस्तदाधारतया तर्जनीद्वयं योजयेदित्यर्थः । दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठाविति ।
ततोऽनन्तरमङ्गुष्ठगुलं दण्डाकारं कृत्वेत्यर्थः । मध्यमानखदेशगाविति । मध्यमाङ्गुल्यो-
र्नखदेशेऽङ्गुष्ठगुलमग्रं कर्तव्यमिति यावत् । इयं मुद्रा नाप्नोन्मादिनी सर्वयोपितां क्लेदिनीति ।
द्रावकमिति यावत् । इयं पञ्चमी ॥ ११-१३ ॥

अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वेति । अस्या उन्मादिनीमुद्रायास्त्वनामिकायुग्ममधः

१. तत्रा-वाच. ग. । २. ना-वाच. ग. । ३. नाम-वाच. से. । ४. ति-वाच. प. ग. से. ।

५. 'त' नास्ति-ज. ड. । ६. 'अनुजे मध्यमामध्यगे कृत्वा' नास्ति-ज. । ७. मध्यपर्व-ज. ।

८. स्तिवर्ष-प. । ९. 'यावत्' नास्ति-ग. ड. ज. । १०. रत्नामाङ्गु-र. ग. ड. छ. ।

११. दिति-प. ड. । १२. 'अस्याः' युग्मम् नास्ति-ज. ।

तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।

इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्वकार्यार्थसाधकी ॥ १४ ॥

सव्यं दक्षिणदेशं तु दक्षिणं सव्यदेशतः ।

बाहुं कृत्वा महेशानि हस्तौ संपरिवर्त्य च ॥ १५ ॥

कनिष्ठानामिके देवि युर्ध्वत्वा तेन क्रमेण तु ।

तर्जनीभ्यां समाकान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे ॥ १६ ॥

क्रमेण ^{१२}अन्तर्मुखीकरणक्रमेण । अयमर्थः — अनन्तरोक्ताया उन्मादनमुद्रायाः स्थिताया अनामिकायुगलमन्तर्मुखीकरणक्रमेण निवेश्याङ्कुशाकाररूपे तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेणान्तर्नियोजयेद्वितीय महाङ्कुशाख्या मुद्रा पठ्यते ॥ १३-१४ ॥

त्रिभिः खेचरीमुद्रामाह—सव्यमिति । सव्यं वामम् । बाहुमिति सम्बन्धः । दक्षिणं दक्षिणं बाहुम् । संपरिवर्त्य इतरेतरतः । कनिष्ठानामिके

कृत्वा, अन्तः कृत्वेत्यर्थः । अङ्कुशाङ्कुती तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेदिति । तेनैव क्रमेणाङ्कुशाङ्काररूपतया तर्जन्यावन्तः प्रवेशयेदित्यर्थः । इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्वकार्यार्थसाधकीति । इयं रचिता मुद्रा महाङ्कुशसंज्ञा सकलपुरुषार्थसाधनीत्यर्थः । एषा तु पञ्ची मुद्रा ॥ १३-१४ ॥

सव्यं दक्षिणदेशं तु दक्षिणं सव्यदेशतो वाहुं कृत्वा महेशानिति । इमे महेशानि ! सव्यं वामबाहुं दक्षिणबाहोरयो योजयेत् । दक्षिणं दक्षिणबाहुं सव्यबाहोरपरि कृत्वेति यावत् ।

१. विद्या-वाक. छ. । २. कामार्थ-वाक. छ. । ३. प्रितो-से., धनी-सक. छ. । ४. देश-वाक. छ., हस्ते-वाग. से. । ५. हस्तत-वाग. से. । ६. बाहु-वाग. भ. से. । ७. महादेवि-वाक. छ. ग. । ८. वनेजेत-सक. । ९. स-ज. व. सक. । १०. युक्ते-सध. । ११. परंपि-सक. । १२. 'अन्तर्मुखीकरणक्रमेण' नास्ति-ख. ड. । १३. न्तर्निवेशये-ग. घ. । १४. पञ्ची मुद्रा-ग. घ. । १५. त्रिभिरेव-ख. ड. । १६. 'दक्षिण' नास्ति-ख. ड. । १७. शक्य-क. ग. छ. । १८. दिति-ख. ड. ज. । १९. 'सर्व' पञ्ची मुद्रा' नास्ति-ख. ड. । २०. सत्ताकृतिपर्याया-क. ग. । २१. बाहु-ख. ड. छ. । २२. 'हे महेशानि' नास्ति-क. ग. छ. । २३. दक्ष-ग. । १. "वामबाहुं दक्षिणबाहोरयो योजयेदित्यर्थरत्नावलीव्याख्यानं त्वर्णविवरोधबाधुपेक्षयः । यदपि तर्जनीभ्यां मध्यमे समाकान्ते सर्वोर्ध्वं कुर्यात्, अङ्गुष्ठौ तु सरलो मध्यमाङ्गुलीभ्यां सप्तपृष्ठौ दण्डवत् कुर्यादिति....." (से. पू. १२८) ।

अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरलावपि ।

इयं सा खेचरी नाम्ना मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये ॥ १७ ॥

रचितेयं महादेवि सर्वतेजोपहारिणी ।

बद्धयैवैतया देवि दृश्यते साधकोत्तमः ॥ १८ ॥

कनिष्ठे चानामिके च । तेन क्रमेण परिवर्तनक्रमेण । समाक्रान्ते 'ऊर्ध्वोन्मुख-
मध्यमाङ्गुलिद्वयोर्भयभागतः' । सरलौ 'प्राग्वत्' । सर्वोत्तमा सर्वासा मुद्राणां
मध्ये । अयमर्थः—प्रथमं सव्यं बाहुं दक्षिणदेशे दक्षिणं बाहुं सव्यदेशे कृत्वा
पुनर्हस्तौ परस्परतः सपरिवर्त्य ततः कनिष्ठाद्वयमनामिकाद्वयं च परि-
वर्तनक्रमेण संयोज्य पुनस्तज्जनीभ्यामृभयभागतः समाक्रान्ते मध्यमाङ्गुली
सर्वोर्ध्वतः समुन्नमय्याङ्गुष्ठौ परस्परस्त्रिष्टौ कुर्याद्वितीयं खेचर्याम्या
सप्तमी मुद्रा ॥ १५-१७ ॥

अध्यवंचतुभिः खेचरोस्तुतिमाह—रचितेयमिति । इयं मुद्रा । सर्व-
तेजोऽपहारिणी सर्वेषां तेजास्यपहरतीति । बद्धया रचितया । एतया मुद्रया ।

हन्ती सपरिवर्त्य चेति । परस्पराङ्गुलिबिम्बरपरिक्षिप्तान्योन्याङ्गुली हन्ती कार्यौ । कनिष्ठा-
नामिके द्वे द्वे पुत्रत्वा तेन क्रमेण चेति । कनिष्ठानामिकाङ्गुलिचतुष्टयं तेन क्रमेण युस्त्वेति
यावत् । तज्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे इति । सर्वोर्ध्वं तज्जनीभ्यां समाक्रान्तं
मध्यमाङ्गुलिद्वयं कुर्यादिति^१ । अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरलावपि । अङ्गुष्ठौ सरलौ
मध्यमाङ्गुलीभिः सत्रिष्टौ परस्परं त्रिष्टौ दण्डवत् कुर्यादिति यावत् । इयं सा खेचरी
नाम्ना मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये इति । इयं मुद्रा नाम्ना खेचरी सर्वोत्तमेत्यर्थः । इयं सप्तमी

१. नाम-वात. से. सप्त., मुद्रा-सप्त. । २. नाम्ना-मग. । ३. तैज-वा. स. ग. व. ।
४. महेशानि-नाप. । ५. तेनेय-घ. । ६. 'परिवर्तनक्रमेण' नाम्नि-ख. ड. । ७. 'मयाक्रान्त'
स. ग. ड. । ८. भयागतः-स. ड. । ९. सर्व-स. ड. । १०. इतरतर-घ. । ११. 'च' नाम्नि-
स. ग. ड. । १२. पुनस्ताम्या-न. । १३. 'हन्ती' नाम्नि-ड. ख. । १४. 'इति' नाम्नि-स.
ड. ख. । १५. भिः परिवर्त्य क्रमेण सप्तपुष्टौ-ख. ग. छ. । १६. 'यावत्' नाम्नि-ग. ।
१७. रचितेयं मुद्रा सप्तमी-स. ड. ख. ।
१. ऊर्ध्वोन्मुखमध्यमाङ्गुलिद्वयोर्भयभागतः समाक्रान्ते इति यावत् ।
॥ प्राग्वदिति । अत्र—'सरले रूपे, एतदुत्तमोक्ति-ये' (१ १७३, प. ६) इत्यस्य
व्याख्यानं ।

योगिनोसर्ववृन्दैस्तु ज्वलत्प्राकारसन्निभः ।
 डाकिनीराकिणोवृन्दैर्लाकिनीकाकिनीगणैः ॥ १९ ॥
 साकिनीहाकिनीभिस्तु ध्यातेयं परमेश्वरि ।
 एतया ज्ञातया देवि योगिनोनां भवेत् प्रियः ॥ २० ॥

योगिनीसर्ववृन्दैः सर्वयोगिनीवृन्दैरित्यर्थः । ज्वलत्प्राकारसन्निभः अति-
 प्राकारवत् परेरघुष्यो भवतीत्यर्थः । डाकिनीत्यादिना पट्टचक्रपद्मपिण्ड-
 कोशाधिष्ठात्रीभि रङ्गरलकसहदेवीभिर्द्वादशार्धदेवताभिर्ध्यातोऽसौ साधक
 इत्याह । एतया मुद्रया । ज्ञातया अवधृतया, न त्वनुष्ठितयेत्यर्थः । योगि-

मुद्रा । रचिता यद्धा चेत्यत्र करैरचनं रचना । तद्वाह्यपूजायाम् । यन्धत्त्वान्तरः ।
 तेनान्त रेचरी तद्विदुः (कायस्थ्या) सूचिता—

चिद्युक्तं योजयित्वा तु षोडशस्वरमण्डले ।

चन्द्रसूर्याग्निरोधेन मूलशक्तिनिकुञ्जनात् ॥

रसनामन्तरा कृत्वा अर्धचक्रे धारयेन्मनः ।

एषा सा रेचरी मुद्रा र्धेन्मनात्वं प्रयच्छति ॥ इति ।

१. सर्वयोगिनि-वाक. ख, अ । २. पावक-वाक. ख, ग, से. । ३. शाकिनीडाकिनी-
 वाक. ए. । ४. राकिणीलाकिनी-वाक. ख. । ५. काकिनी-वाक. ख., हाकिनी-
 काकिनी-व. सक. । ६. अ-सक. । ७. गौरि-व. सग. । ८. प्रियो भवेत्-सक. ।
 ९. 'सर्वयोगिनीवृन्दैरित्यर्थः' नास्ति-ग. । १०. सङ्गरलक-ख, ड. । ११. देवीभिर्ध्या-ख, घ, ड. ।
 १२. चेत्यर्थ-य, ग, छ. । १३. ररररण तद्वाह्य-क, ग. । १४. 'तद्विदुः' नास्ति-य, ज. ।
 १५. जिन्दु स-ए. ड. । १६. सोमसूर्यनरो-क, ग, छ. । १७. अव्यक्ते-क, ग, छ,
 डरस-ज. । १८. उन्मनत्वप्रदायिनो-व, ग, छ. ।

१ पट्टचक्रेत्यादि । पट्टचक्राणि प्रणिहति । “बुभुक्षा च पिपासा च शोकमोही जरामृती ।
 पद्मंय प्राणत्रुद्धिदेहधर्मेषु तस्थिता ॥” (प्र. सा. २।१८) इति पद्मंय । “ऊर्मिर्नाम
 आर्तुत्पायकोऽवस्थाविशेषः” (शा. ति व्या. १।४६) इति च राघवभट्ट । “मग्नास्थि-
 स्नायव शुक्राद् रक्तात् त्वद्भासशोणितम् । इति पाट्कोशिक नाम देहे भवति देहिनाम् ॥”
 (प्र. सा. २।१९) इति च कोट्यपट्टकम् ।

२ तद्व्यति । “रचितयम्” (३।१८) इति, “बद्धयैवैतया” (३।१८) इति च रचनव्ययनयो
 पृथगुक्त्याऽन्त रेचरी सूचितेति भावः ।

यतः समयमुद्रेयं सर्वासां परिकीर्तिता ।

प्रयतोऽप्रयतो वापि शुचौ देशेऽथवाऽशुचौ ॥ २१ ॥

उच्छिष्टो वा शुचिर्भूत्वा मुञ्चानो मैथुने रतः ।

मुद्राया मध्यमाङ्गुल्यौ परिवर्त्य क्रमेण तु ॥ २२ ॥

नीनां (ब्रह्मा ? ब्राह्म्या) द्युल्लसितानां सर्वासां शक्तीनाम् । प्रियो वल्लभः, स्पृहणीय इत्यर्थः । किमिति सर्वासां प्रियो भवतीत्याह—यत इति । समय-मुद्रा समस्तयोगिनीचक्रसन्निधिकरणपटीयसी मुद्रेति भावः । प्रयतः शुद्धः । अप्रयतः इतरः । शुचौ मध्ये । अशुचौ इतरस्मिन् । अस्या एव मुद्रायाः संबन्धनं “खेचर्या शक्तिचक्रं तु क्षमस्वेति विसर्जयेत्” (१।१८९) इत्यनेन सूचितम् ॥ १८-२२ ॥

संहारमुद्रास्वरूपमाह—मुद्राया मध्यमेति । अयमर्थः—खेचर्याख्याया मुद्राया अनन्तररचितायाः संबन्धिन्यौ मध्यमाङ्गुली कनिष्ठिकानामिकार्क्रम-

शान्तारोऽप्युक्तम्—

चिन्दुकण्ठसमायोगात् प्रविकास्य शिरोऽम्बुजम् ।

चन्द्रसूर्याभिरुधेन मूलशक्तिं निकुञ्च्य च ॥

रौद्री कुञ्चिक्रयोद्धाद्य द्विरष्टकमलोदरे ।

रसनामन्तरा कृत्वा नासाग्रे रोपयेद् दृशौ ॥

यवभात्रं त्रिकोणं तु मीलनोन्मीलनात्मकम् ।

लिङ्गं स्वरसनाग्रेण पिबेन्नमरवारुणोम् ॥

सदा समरसीमूर्तं मनः शून्यं निवेशयेत् ।

एषा सा खेचरी मुद्रा उन्मनात्त्वप्रदायिनी ॥ इति ॥ १५-२२ ॥

मुद्राया मध्यमाङ्गुल्यौ परिवर्त्य क्रमेण त्विति । अस्याः खेचरीमुद्राया मध्यमे अङ्गुल्यौ परिवर्तिते यथा भवतस्तथा कृत्वेत्यर्थः । पाण्ये स्थानके युस्त्विति । तामेवंविधां

१. भतः—आक. ख. । २. सर्वोपरि च—च., सर्वाशापरिवर्तिका—सग. । ३. वा यदि वा—सप. । ४. इतः परम्—‘उत्थितो बोधविष्टो वा चङ्क्रमन् निश्चलोऽयंवा’ इत्येषा पदक्तिः श्र. सप. विहाय सर्वत्र दृश्यते । ५. मुद्रया—सक. ग. । ६. मध्यमे—य. सग. । ७. सम्बन्धिन्यो—ग. प. । ८. त्रमादि—ख. । ९. ‘ज्ञान’—‘यिनी ॥ इति’ याति—क. ग. छ. । १०. निहेच्य—ड. । ११. न कृमल—ड. । १२. मध्यमाङ्गुली—ख. ड. ज. ।

पार्थिवे स्थानके युक्त्वा सद्यः खेचरतां व्रजेत् ।

वदितरेतरतः परिवर्त्य तज्जन्यङ्गुष्ठचतुष्टयं पूर्ववत् स्थापयित्वा पूजित-
महाचक्रपार्थिवभागपश्चिमद्वारप्रदेशे पञ्चाङ्गनमस्कारपूर्विकामिमां संहारमुद्रां
संयोज्य समाराधितं शक्तिचक्रं चिद्रसतया विलीनं परिभाष्य खे वोधगगने
चरतीति चिन्तयेत् स्वस्यापि तत्सिद्धय इति ।

अत्रेदं महद्ब्रह्ममस्ति—त्रिविधा खेचरी^१ । अङ्गुलिविरचनात्मा
काचिदुक्ता । “वोधगगनचारिता काचित् फेलात्मा न व्याख्यानाहर्हा । अन्या

भूर्ध्नि संयुक्तां मुद्रां^२ महाचक्रभूस्थाने संयोज्येत्यर्थः । अन्तर्मुद्रापक्षेऽयमर्थः—मुद्रायाः
कुण्डलिन्याश्चन्द्रसूर्यास्मिंके द्वे अङ्गुली, ते मध्यमे मध्यमनाड्यां परिवर्त्य प्रविलाप्य,
पार्थिवस्थानरूपके शिरसि ते^३ कृत्वेत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥

१. पार्थिव स्थान-पाठ. ल., पार्थिवस्थान-सग. । २. तमेत्-वाङ्. घ. ।

३. 'चक्र' 'शक्ति' नास्ति-घ. । ४. 'पार्थिवभाग' नास्ति-ल. ड. । ५. पूर्वक-ग. घ. ।

६. 'शक्ति' नास्ति-ल. ड. । ७. तत्प्रसिद्धय-ग. । ८. तिमका-ल. ड. । ९. विरता-घ. ।

१०. पलहमा-ल. ड. । ११. व्याख्याहर्हा-ल. ड., व्याख्याना-घ. । १२. 'सू' नास्ति-क.

ग. छ. । १३. 'अन्त' 'मध्य' नास्ति-क. ग. छ. । १४. स्मकभावाङ्गुली द्वे-ल. ड. ज. ।

१५. परितप्प-घ. ड. ज. । १६. ता-ल. ड. ज. ।

१. “पार्थिवस्थान नाम भूर्ध्नि स्थितमहाविन्दुस्थानमित्याहुः । यत् प्राचा टोकासु खेचरीत्रैविध्यमिह
वर्ण्यते, तत्तदनुसारेण मुद्राया इति श्लोकोऽपि धोष्यते, तत्प्रवृत्तानुपयोगाद्गोतमरमाभिः”
(से. पृ. १२९) ।

२. “खे वोधगगने चरतीति खेचरी मुद्रा ... । कीदृशी खेचरी ? त्रिविधं चिद्रास्यस्यावस्थासु
सद्यःपिनी अवस्था, स्वानन्दोच्छलत्तास्था । न तु “वदध्या पद्यामन - ” इत्येव सस्यानविशेषासु
सरणस्था, अपि तु “पराम् । गतिमेत्यर्थभावेन कुलमागेष नित्यताः ॥ चरते सर्वजन्तूनां
खेचरी नाम सा स्मृता ।” इति धोन्त्रमङ्गावनिर्दिष्टपरसविस्तरस्था ।” (नि. वि. पृ.
५७-५८) इति शेमरात्र. ।

काचिद्योगात्मा संस्थानविशेषानुसरणरूपा सद्यस्तत्प्राप्तिसाधनी । साति-
रहस्यभूता विलिख्यते—

चिबुकं योजयित्वा तु पोडशस्वरमण्डले ।
चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिनिकुञ्चनात् ॥
रसनामन्तरा कृत्वा अन्तर्द्वारे धारयेन्मनः ।
एषा सा खेचरी ध्याता उन्मनात्वं प्रयच्छति ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

चिबुकण्ठसमायोगात् प्रविकास्य शिरोऽम्बुजम् ।
चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिं निकुञ्च्य च ॥
रौद्री कुञ्चिकयोर्दद्यात् द्विरष्टकमलोदरे ।
रसनामन्तरा कृत्वा नासाग्रे रोपयेद् दशम् ॥
यवमात्रत्रिकोणं तु मौलिनोन्मीलनात्मकम् ।
लिहन् स्वरसनाग्रेण पिवन्नमरवारुणीम् ॥
सदा समरसीभूतं मनः शून्ये निवेशयेत् ।
एषा सा खेचरी मुद्रा उन्मनात्त्वप्रदायिनी ॥ (ज्ञा० सा०) इति ।

श्रीतन्त्रसद्भावेऽपि—

बद्ध्वा पद्मासनं योगी नाभावक्षेश्वरं न्यसेत् ।
दण्डाकारं तु तत्तावन्नयेद् यावत् ^१कर्त्तव्यम् ॥
निगृह्य तत्र तत्तुणं प्रेरयेत् खत्रयेण तु ।
एतां बद्ध्वा महायोगी खे गतिं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

१. पाचरण-ख. ड. । २. अनन्ते-घ. । ३. च-ख. । ४. ह्याता-ग. घ. ।
५. पोत्पाटय-घ. । ६. रूपयेद् दशो-ग. । ७. निमोलोन्मील-ख. ड. । ८. जग-ख. ड. ।
१. कलत्रयमिति । “के शिरसि खत्रयं शक्ति-व्यापिनी-समनाह्वयमात्मनात्रयं धूम्रिन्दोः प्रभृति
यावद् ब्रह्मरन्ध्रं संस्थितम् । तत्र तन्मनोऽवष्टभ्य सत्रयेणोर्ध्वगमनाय प्रेरयेत्” (शि. वि.
टि., पृ. ५८) । इमो श्लोको मालिनीविजयोत्तरेऽपि (७।१५-१७) दृश्यते ।

परित्यक्तं करौ स्पृष्टावर्धचन्द्राकृती प्रिये ॥ २३ ॥

तर्जन्यङ्गुष्ठयुगल युगपत् कारयेत् ततः ।

अधः कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेत् ॥ २४ ॥

तथैव कुटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके ।

वीजमुद्रेयमचिरात् सर्वसिद्धिप्रवर्तिनी ॥ २५ ॥

तथा च श्रुतिः—“अन्तरेण तालुके य एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्र-
योनिः” (ते० उ० १।६।१) इति ॥ २२-२३ ॥

परित्येति । अर्धचन्द्राकृती अर्धचन्द्राकारं यथा तथेति । तर्जन्यङ्गु-
युगलं तर्जनीयुगलमङ्गुष्ठयुगलं च । कनिष्ठावष्टब्धे ^१कनिष्ठाभ्यामवष्टब्धे ।
मध्यमे मध्यमाङ्गुली । कुटिले व्यत्यस्ते । सर्वाधस्तात् तर्जन्यङ्गुष्ठयुगलकनिष्ठा-
मध्यमानाम् । सर्वसिद्धिप्रवर्तिनी सर्वासामणिमादिसिद्धीनाम् । अय-

परित्येति । अन्योन्याङ्गुलिधिवरपरिक्षिप्ताङ्गुली करौ कृत्वेति । अर्धचन्द्राकृती ।
तर्जनीयुगलमङ्गुष्ठयुगलं च । युगपद् एककालमेव । अर्धचन्द्राकृति अर्धचन्द्राकारवत्, कुर्या-
दित्यर्थः । अधः कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेदिति । ^१अर्धचन्द्राकृतिरूपतया स्थित-
तर्जन्यङ्गुष्ठयुगले अधोदेशावस्थितमध्यमाङ्गुलिकनिष्ठाङ्गुलिद्वयावष्टब्धे कुर्यात् । मध्यमा-
ङ्गुल्योर्मध्ये कनिष्ठाङ्गुलिद्वयं धारयेदित्यर्थः । तथैव कुटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके

१. स्पृष्टा-वाक. ल. घ. । २. कृति-वाग. से., कृति-सग. । ३. युगले-सक. ।
४. भायेत्-वाक. ग. घ. । ५. युग-सक. । ६. टिप्पे बद्धे-सक. । ७. ओष्ठ-वाक. ल. ग. ।
८. तर्जो-वाक. ग. अ. ब. सग. । ९. 'तथा इति' नास्ति-ज. घ. । १०. 'अर्धचन्द्राकृती'
नास्ति-ल. ड. । ११. सर्वासा मणिमादीनाम्-ड. । १२. अर्धचन्द्रवत् कु-घ. ग. छ. ।
१३. चन्द्ररूप-घ. ग. छ. । १४. सा ता देरो स्थित-ल. ड. लापोदेरो स्थित-ज. ।
१५. कनिष्ठाङ्गुलि' नास्ति-क. ग. छ. । १६. साध-ल. ड. ज. ।

१ 'हेचिनु कनिष्ठिकाभ्यामवष्टब्धे मध्यमे अधो विनियोजयेदिति वदन्तस्तत्रानोमध्यमो
राधो कनिष्ठिकाप्रवेशान् भग्यन्ते । परे तु मध्यमावष्टब्धे कनिष्ठिके इति ध्यावशाणा
कनिष्ठावष्टब्धे बह्वीरि मन्यमाना मध्यमाद्वयेनापुञ्जितेन कनिष्ठिकापुण्यं गर्भोत्पत्तिरिति
मेतिरे' (से. पृ. १३०) ।

मध्यमे कुटिलाकारतर्जन्युपरिसंस्थिते ।

अनामिकामध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ॥ २६ ॥

सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ।

एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति संस्मृता ॥ २७ ॥

मयः—प्रथममात्मयौ करौ परिवर्त्य तर्जन्यङ्गुष्ठपुगलमर्धचन्द्राकृतिं कृत्वा तदधः कनिष्ठावपृष्ठे मध्यमाङ्गुली विनियुज्य सर्वाधस्तादनामिके व्यत्यस्य विनियोजयेद्वितीयमष्टमी बीजमुद्रा ॥ २३-२५ ॥

मध्यमे इत्यादिपद्यद्वयं योनिमुद्राप्रतिपादनपरम् । मध्यमे मध्यमाङ्गुली । कुटिलाकारतर्जन्युपरिसंस्थिते कुटिलाकारयोस्तर्जन्योरुपरि संस्थिते । अना-

इति । तथैव परिवर्तनक्रमेणैव । अनामिके सर्वाधस्तादधस्तकुटिले योग्ये इत्यर्थः । योनिमुद्रंयमधि-
पात् तर्जनिप्रवर्तकीति । इयमुद्धृता नान्ना बीजमुद्रा सर्वसिद्धिप्रवर्तकी । अष्टमी
मुद्रेत्यर्थः ॥ २३-२५ ॥

मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्जन्युपरिसंस्थिते इत्यादेरयमर्थः—कुटिलीकृतमध्यमाङ्गुलि-
द्वयमादौ तर्जन्योरुपरि कृत्वा तद्व्यत्यस्तानामिकाद्वयमध्यगते च कुर्यात् । कनिष्ठिके च
तथा निवेशयेत् । अनामिकामध्यगते च यथा भवतस्तथा कुर्यादित्यर्थः । अन्यत् पुग-
लम् । एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति या स्थितेति । एषा समस्तमुद्राणां प्रथमा दर्शनीये-
त्यर्थः । नन्वेतदसङ्गतम्, तथा हि—“एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसंक्षोभकारिणी” (३६)
इत्यत्र सर्वसंक्षोभणीमुद्रायाः प्राथम्यमूचिषान् शिष्यैः । इदानीं योनिमुद्रायाः प्राथम्य-
मभिदधासि । तेनैव पूर्वापरविरोधाच्च निर्णय इति । अत्रोच्यते—विमर्कविषयत्वात्

१. कुटिले कृत्वा—वाक. घ. अ. घ. सक. ग. । २. विने—घ. सक. । ३. ज्य—सग. घ. ।
४. या स्थिता—वाग. अ. से. सग. घ., या स्मृता—घ. । ५. 'प्रतिपादन' नास्ति—ग. घ. ।
६. 'कुटिला' 'संस्थिते' नास्ति—ख. ड. । ७. णेव स्थिते—ख. ड. ज. । ८. मुद्रिता—क. ग. छ. ।
९. तिनीति—क. ग. छ. । १०. 'नान्ना बीज' नास्ति—ख. ड. ज. । ११. तिनी—क. ग. छ. ।
१२. 'अष्टमी मुद्रेत्यर्थः' नास्ति—ख. ड. ज. । १३. 'अन्यत् व्यत्यस्य' नास्ति—ख. ड. ।
१४. भकारिण्या—ड. ज. । १५. म्य सूचित—क. ज. घ. । १६. 'सिद्धि' नास्ति—ड. ।
१७. मुप—ग. । १८. ज्ये—ख. ड. ज. ।

एता मुद्रा महेशानि त्रिपुराया मयोदिताः ।

पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथानुक्रमयोगतः ॥ २८ ॥

इति श्रीनित्यापोडशिकाण्वे तृतीयः पटलः ॥

— ० —

मिकामध्यगते व्यत्यस्तयोरनामिकयोर्मध्यगते । कनिष्ठिके कनिष्ठाङ्गुली । सर्वा अङ्गुलयः । एकत्र एकस्या व्यक्तौ । अङ्गुष्ठपरिपीडिताः अङ्गुष्ठाम्बा परिपीडिता । अयमर्थः—आदौ वक्राकारतर्जनीद्वयोपरिसंस्थित मध्यमाङ्गुलिद्वय विरच्य पुनः परस्पर व्यत्यस्ततर्जनीमध्यमान्तर्विवरगतानामाद्योपरिगत च कृत्वाऽनन्तर तथा स्थित मध्यमाङ्गुलिद्वयमध्यगत कनिष्ठाद्वय विधाय पश्चादङ्गुष्ठद्वय कनिष्ठाङ्गुलिद्वयाग्रप्रदेशे विदध्याद्वितीय योनिमुद्रा नवमी ॥ २६-२७ ॥

एषा त्विति । तुविशेषे । नवैम्यपीय मुद्रा प्रथमा ^१जलकृष्टा, योन्युद्भूतत्वात् सर्वासा मुद्राणाम् । अनाभिपुक्तवचनम्—

एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता ।

तया विभक्त आत्मा तु सक्षोभादिप्रभेदतः ॥ (सं० प०) इति ।

शेषः । तथाहि—^१बाह्यपूजाया सर्वसंक्षोभेणीमुद्रायाः प्राथम्यमभिमतं परमेश्वरेण । अन्तर्यजनवेलायां श्रीमहायोनिमुद्रायाः प्रार्थन्यमिति न विरोध इति सिद्धम् । मुद्रा च द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदेन । तत्र बाह्या कराभ्या यन्धनीया नित्यापोडशिकाण्वे समुद्धर्तव्यौजैरित्यर्थः । तत्तद्वीजानि च लिख्यन्ते—द्रामिति सर्वसंक्षोभेणौ, द्रौमिति सर्व-

१. नास्त्येषा पदंति—च, । २. 'परि' नास्ति—ल, घ, ङ, । ३. 'वक्रा पुन' नास्ति—ल, ङ, । ४. द्वय—ग । ५. नवमीय—ल, । ६. अभिपुक्तवचन—ल, ङ, । ७. एषा—ल, ङ, । ८. विभक्तमात्मान—ल, । ९. बाह्यायां—ल, ङ, ज, । १०. भण्या—ङ, ज, । ११. म्यमभिहित—क, ग, छ, । १२. ता तत्तद्वी—ल, ङ, ज, । १३. भणीवोजम्—ङ, ज, । १. 'तत्र प्रथमा प्रथमकोर्तनीया, सर्वोत्तमत्वादित्यर्थ इति केचित् । परे तु बहिः(यो?)र्षी)ने सर्वसंक्षोभेणीमुद्राया प्राथम्यमन्तः(यो?)र्षी)ने तु योनिमुद्राया एवेति व्यवस्थाप्रदर्शनार्थं मित्याहुः । अथवा—'एका चैवा महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता । तया विभक्त स्वात्मा तु

एताः क्षोभिष्याद्याः । त्रिपुराया भगवत्या मातुः संबन्धिन्यः । मया
चिद्रूपेणात्मना । उदिता विमर्शपदवीं प्रापिताः । यथानुक्रमयोगत उद्दिष्ट-
क्रमयोगतः । इति शिवम् ॥ २८ ॥

एवमृजुविमर्शिन्यां नित्यापोहशिकाण्वे ।

शिवानन्दपराभृष्टतृतीयः पटलो गतः ॥

—:०:—

विद्राविष्याः, क्षोमिति सर्वाकर्षिण्याः, ऋमिति सर्वावेशकारिण्याः, सः इति सर्वोन्मा-
दिन्याः, क्रोमिति सर्वाङ्कुशायाः, हस्मोमिति खेचर्याः, हसौमिति वीजमुद्रायाः, ऐमिति
योनिमुद्रायाः । एषमन्तर्यजनवेलायां द्रौमिति क्रमाद् योजक्रमः ॥ २६-२८ ॥

इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुष्टयतीक्ष्णैर्धरत्नावल्यां
मुद्राप्रदर्शनस्तृतीयः पटलः ॥

—:०:—

१. 'यथानुक्रमयोगतः' नास्ति-अ. ड. । २. गृष्टं तृतीयं पटलं गतम्-ख. ग. ड. ।
३. विणीवीजम्-ड. ज. । ४. णीवीजम्-ड. ज. । ५. णीवीजम्-ड. ज. । ६. नीवीजम्-
ड. ज. । ७. सर्वमहाङ्कुशावीजम्-ड. ज. । ८. 'इति' नास्ति-क. ख. ड. । ९. सर्वलेखरी-
वीजम्-ज. । १०. सर्ववीजमुद्रावीजम्-ज. । ११. द्रावीजम्-ज. । १२. क्रमाद् द्रामिति-
ख. ड. ज. । १३. 'वामकेचरशास्त्रे' इत्यधिकः पाठः-ज. । १४. वन्दनाय-ख. ड. छ. ।
१५. 'मुद्राप्रदर्शनः' नास्ति-ख. ड. ज. ।

संक्षोभादिप्रभेदतः ॥" इत्यभिपुक्तोक्त्वा स्वेतरमुद्राजनकत्वात् प्राथम्यमित्यप्याहुः"
(से. पृ. १३१) ।

अथ चतुर्थः पटलः

श्रीदेव्युवाच

भगवन् सर्वमाख्यातं मुद्राणां ज्ञानमुत्तमम् ।

'वदेदानीं' 'महादेव्या' एकैकाक्षरसाधनम् ॥ १ ॥

महाज्ञानं प्रभावं च व्याप्तिस्थानं भवं लयम् ।

स्थूलसूक्ष्मविभेदेन शरीरे परमेश्वर ॥ २ ॥

एव पूजाङ्गभूतमुद्रादशकप्रतिपादनपर तृतीय पटल विमृश्य मूल-
विद्याङ्गभूतबीजत्रयव्याप्यादिप्रकाशनपटीयस्येकसप्ततिसूत्रग्रथिते तुरीये पटले
विमर्शनीयानि पदानि विमृश्यन्ते—श्रीदेवीत्यादि । सर्व रचनाप्रकारकाल-
विशेषानुक्रमविषयम् । उत्तमं पुरुषार्थप्रदत्वात् । महादेव्या मन्त्ररूपिण्या
जगन्मातुस्त्रिपुराभट्टारिकाया परैविमर्शशरीरिण्या वरेण्याया । एकैकाक्षर-

अथ चतुर्थे पटले टिप्पणं लिख्यते । भगवन् सर्वमाख्यातमित्यादि । सर्वमित्यन्त-
र्बहिर्मुद्रारचनबन्धनप्रकारद्वयमिति भावः । रचनं बाह्यम्, बन्धनमान्तरम् । ज्ञानमिति
तदुभयगोचरं ज्ञानम् । वदेत्यादि । श्रुदानीं मूलविद्याया देव्या एकैकाक्षरसाधनम् एकैक-
बीजसाधनं वदेत्यर्थः । महाज्ञानप्रभावमित्यादि । महश्च तज्ज्ञानं चेति महाज्ञानम्, तच्च

१. देव-य. मल. । २. ज्ञान-अ. क. ख. । ३. व्याप्ति स्थानोद्भव-आक. ए.,
व्याप्तिस्थानोद्भव-सङ्., व्याप्तिस्थानभव-यघ., व्याप्ति-बाग. त. । ४. विभागेन-आक. ए. ।
५. यपटल-व. ड. । ६. व्याख्या-ग. । ७. 'सूत्र' नास्ति-ख. ड. । ८. तुर्य-ख. ड. ।
९. प्रज्ञान-त्र. ड. । १०. प्रका-ख. ड. । ११. 'उत्तम' नास्ति-ख. ड. । १२. 'परविमर्शशरी-
रिण्या वरेण्याया' नास्ति-ख. घ. ड. । १३. 'रचन' नास्ति-ख. ड. ज. । १४. तदुभयमेव-
क. ग. छ. । १५. मूलदेव्या-ख. ड. ज. । १६. 'एकैकबीजसाधन' नास्ति-क. ग. छ. ।
१७. मिति-ख. ड. ज. ।

१. अत्रोपस्थापिता एकादश प्रज्ञास्तेषां समाधानप्रकाराश्च सेतुबन्धे द्रष्टव्याः । एकैकाक्षरसाधन-
मित्यत्र दृढप्रयामिप्रायेण प्रश्नत्रयम् ।

साधनम् एकैकमक्षराणां त्रयाणां साधनम् । महाज्ञानं महादेव्याः स्वरूप-
विषयम् । प्रभावं सामर्थ्यम् । व्याप्तिस्थानं व्याप्तिपदम् । भवम् उल्लासम् ।
लयं विश्रान्तिम् । स्थूलसूक्ष्मविभेदेन । स्थूलं वैखर्यात्मना, सूक्ष्मं मध्यमा-
पश्यन्तीभ्याम् ॥ १-२ ॥

तस्य प्रभावश्च विमर्शरूपः, तम् । किमुक्तं भवति—^१प्रकाशविमर्शरूपौ शिवशक्ति-
वर्णावकारद्वकारोपलक्षितौ महाज्ञानतत्प्रभावानुपदिश्येते इति भावः । व्याप्तिस्थान-
मिति । तदुभयं शक्तिशिवरूपमेकादशं पश्यन्तीरूपं तन्मध्यमावैखरीरूपानामक्षरौणां
व्याप्तिस्थानमाश्रयस्थानम्, तदाश्रित्य तत्प्रवर्तनात् । भवमिति । भवत्यस्मादिति ।
अस्मात् पश्यन्तीरूपादक्षरसन्दर्भात्तदुत्तरप्रकारद्वयाक्षरसन्दर्भस्योत्पत्तिरिति भावः ।
लयमिति । लीयतेऽस्मिन्नितिलयः । मध्यमावैखरीरूपं तदुभयमस्मिन्नेव पश्यन्तीरूपे(ण?)
लीयत इति भावः । स्थूलसूक्ष्मविभेदेनेति । स्थूलं च सूक्ष्मं च स्थूलसूक्ष्मम् । किमुक्तं
भवति ? पश्यन्तीकार्यरूपं वैखरीमध्यमाद्वयं स्थूलसूक्ष्मम् । तत्र मध्यमा सूक्ष्मं रूपम्,
वैखरी स्थूलं रूपमिति भावः । तदुभयकारणं पश्यन्तीरूपं परमित्यर्थात् सिद्धम् । एवं
परसूक्ष्मस्थूलभेदेन शरीरे वर्णक्रमः संव्यवस्थित इति ^२प्रागीपन् सूचितं त्वया । तदि-
दानौ प्रकटीकुरु हे परमेश्वर ! इति यावत् ॥ १-२ ॥

१. एकैकाल-ख. ड. । २. स्थूला-घ. । ३. सूक्ष्मा-घ. । ४. एपा-क. ग. छ. ।
५. द्वप-ख., द्वप-ड. । ६. एपेण-क. ग. छ. । ७. 'अक्षराणां' नास्ति-क. ग. छ. ।
८. 'आश्रयस्थानम्' नास्ति-क. ग. छ. । ९. तस्मात्-ड. ज. । १०. द्वपार्ण-ख. ड. ज. ।
११. 'भावः' नास्ति-ग. छ. । १२. पश्यन्त्या रूपेण-क. ग., पश्यन्तीयागूरत्तने-ख. ड. ज. ।
१३. 'भावः' नास्ति-क. ग. । १४. इतः पूर्वम्-^३'रम्यमपि' इत्यधिक-ख. ग. ज., लयित-
मपि-ड. । स चानावश्यकः । १५. 'रूप' नास्ति-क. छ. । १६. एप-ज. ड. ज. ।
१७. तत्त्वया-ख. ड. ज. ।

१. "वेचितुं महाज्ञानं प्रकाशः । प्रभावो विमर्शः । व्याप्तिस्थानयोः सामर्थ्यम् । स्थानं परा
वाक् । भवः पश्यन्ती । लयो मध्यमा । स्थूलशरीरं वैखरीति व्याचक्षते । तत्र मूलं
मृग्यम्" (से. पृ. १३३) ।
२. अत्र द्वादशमूत्रव्याख्यानं निष्कोलतत्प्रदायानुसार्त्तिषां व्याख्यायां वर्णक्रमदर्शनपक्षव्याख्यानं
(पृ. ३५-३७) द्रष्टव्यम् ।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि महाज्ञानं सर्वज्ञानोत्तमं परमं ।

येनानुष्ठितमात्रेण भवाब्धौ न निर्मज्जति ॥ ३ ॥

शृण्वत्यादि । महाज्ञानं संसारक्लेशहरत्वात् । सर्वज्ञानोत्तमं सर्वेषां
ज्ञानानामुत्तमम्, अनुभवारूढत्वात् । अनुष्ठितमात्रेण अनुसहितमात्रेण ।
न निर्मज्जति व्यवहरन्नपि संसारक्लेश नानुभवति । जीवन्मुक्तवादित्यर्थः ।
अनाभियुक्तवचनम्—

संसार एव निवसन् जनो व्यवहरन्नपि ।

न बन्धनं तथाप्नोति पश्यन्ने पयो यथा ॥ इति ।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञायामपि—

सर्वो ममाय विभव इत्येव परिजानत ।

विश्वात्मनो विकल्पानां प्रसरेऽपि महेशता ॥ (४।१।१२) इति ।

श्रीपरमार्थसारेऽपि—

मिन्नाज्ञानग्रन्थिगंतसन्देहं पराकृतभ्रान्तिं ।

प्रक्षीणपुण्यपापो विग्रहयोगेऽप्यसौ मुक्तः ॥

अग्न्यभिदग्धबीजं यथा प्ररोहासमर्थतामेति ।

ज्ञानाग्निदग्धमेव कर्म न जन्मप्रदं भवति ॥ (६१-६२) इति ॥ ३ ॥

शृणु देवीत्यादि । महाज्ञानं परमं प्रकाशविमर्शरूपस्य वैर्णकमादिभूतपश्यन्ती-
मयस्य शिवस्य स्वरूपज्ञानमिति भावः । सर्वज्ञानोत्तममिति । सर्वेषां तत्त्वज्ञानानां मध्ये
एतदेवोत्तमं संसारमोचकत्वादिति । येनेत्यादि । येनानुष्ठितमात्रेण भवाब्धौ संसारसागरे
न निर्मज्जति न निपततीति यावत् ॥ ३ ॥

१. सर-वाक. ख. । २. प्रिये-ख. । ३. मेऽपि-सख. । ४. विमुह्यति-सख. ।

५. 'अनुसहितमात्रेण' नास्ति-ख. ड. । ६. स त्वन्ध कथ-ख. ड., बन्धन कथ-प. ।

७. पश्ये पश्ये-घ. । ८. 'ईश्वर...' भवति ॥ इति' नास्ति-ख. घ. ड. । ९. ज्ञानानलेन दग्ध-ग. ।

१०. पश्य-ख. ड. ज. । ११. इत पूर्वम्-'वर्णक्रमस्य' इत्यधिकं पाठ-ख. ड. ज. ।

१२. एतन्मुत-ख. ड. ज. । १३. 'सर्व...' यावत् नास्ति-ख. ड. ज. ।

त्रिपुरा परमा शक्तिराद्या जातादितः प्रिये ।

स्थूलसूक्ष्मविभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका ॥ ४ ॥

परमा । पारम्यं सर्वोत्कृष्टत्वम् । शक्तिः सर्वधारिका मायालक्षणा विमोहिनी । आद्या प्रथमोन्मेषरूपा । जाता व्यक्तिकृता । ^१आदितः । महा-
प्रकाशरूपा^२ऽनुत्तरशिवात्मनः स्वरूपभूता विमर्शशक्तिः () वी(जोच्छ्रूय-
^३जादुच्छ्रूय)दिव महास्फुरत्तात्माऽनुभवैकगम्या स्पन्दशक्तिरुज्जृम्भितेत्यर्थः ।
स्थूलसूक्ष्मविभेदेन । स्थूलं कलातत्त्वमुवनाभिधेयस्वरूपार्थश्रिकम्, सूक्ष्मं वर्णपद-

त्रिपुरा परमेत्यादि । त्रिभ्यः पुरा त्रिपुरा । त्रिविन्दुत्रितत्त्वैभ्यः पुरा पूर्वं
स्थितेति भावः । कोऽभिप्रायः ? त्रिवृत्करणत् प्रागियं केवलमाकाशकारपरमकाम्य-
रूपात्तत्कामान्तरस्थितेति भावः । सा परमा विद्योत्तीर्णा । शक्तिरिति सामर्थ्यम् ।
तस्याद्यशिवस्यान्तर्गतविमर्शरूपेति भावः । आहति । त्रिपुरा वर्णानामादिभूता कारण-
रूपा सैयमकारहकारकामकलापर्यायप्रकाशविमर्शरूपाऽपीति यावत् । जातादितः^४
प्रिये । इति । अभिव्यक्ताद् हकारात्मकान्छिन्नात् । कोऽभिप्रायः ? इच्छादिचतुष्कला-

^५परमा शक्तिरिति सौभाग्यविकारण्याद् बीजापूरवदकारात्मनः शिवाय वारणात्
तेष्वनरसविमर्शात्मकह्वारापरपर्यायिकामनलाक्षणेन या जाता परिणता । अयं भाव — वामादि-
चतुष्कलासंनिहितरूपादवारादह्वररूपेणेत्यादि चतुष्कलमष्टिरूपिणी^६ केवलह्वारात्मकी
शक्तिः प्रजादादुत्पन्नन्ती या जातेति यावत् । स्थूलसूक्ष्मविभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृकेति ।

१. प्रथमा-साध. । २. देवि-य. । ३. शक्ता-वाग. से., जातेह सा-य., जाता हि
सा-साध. । ४. विमर्गेन-वाक. स. । ५. 'तर्थाधारत्वात्' इत्येव पाठ-स. य. । ६. पादनु-य. ।
७. चतुष्कलादिवन्म-ग., चतुर्णादि महा-य. । ८. पुरा इति-य. । ९. 'कोऽभि'.....स्थितेति भावः'
मास्ति-ग. । १०. वाम-य. । ११. नन्दवारिण्यात्-य. । १२. तदेव-य. ज. । १३. रूपिणा-स. ।

१. 'आदिन इत्यस्य तर्थादिभूताद् बह्वर्णः सत्त्वादिपर्यय इति तु चेत्विन् । ज्ञानेच्छात्रियामक-
शक्तिरिवप्रकाशा तन्ममष्टिरूपशान्तिमकेत्यर्थ इत्यन्ये । ...केति तु चैतोर्यं विद्यादूटप्रयं
तदुत्पादिना मातृका स्थूलसूक्ष्मविभेदेन वीजरोमध्यमादिभेदेन द्विविधा ज्ञानादिनो ह्वाररूप-
-शिवात्जातेत्यर्थ इत्याहुः' (से. पृ. १३४) ।

२. त्रिपुरा परमेत्यादितो धन्यस्तमाप्तिपर्यन्तं स. य. ज. त्रिपुरायां मन्त्रपुरीमातृकास्त्वन्यपि
एव पाठ उपलभ्यते । कोऽत्र सूत्रासारेणु रचायते ।

मन्त्राभिधानरूपशब्दत्रिकम्, 'तयोर्विभेदेन, तच्छ्रूयेत्यर्थः । अथवा स्थूलं कार्यं पृथिव्यापस्तेजो वायुर्नभ इति । सूक्ष्मम् एषामेव रूपं गन्धो रसो रूपं स्पर्शः शब्द इति । त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका । कर्तृकरणकर्मव्युत्पत्त्या लोक-
लोकनलोक्यात्मा प्रपञ्च. पट्त्रिंशत्तत्त्वसमुदायः । त्रिलोक एव त्रैलोक्यम् ।
तस्योत्पत्तौ समुदये मातृभूता कारणभूता ॥ ४ ॥

सप्तष्टिरूपिणी त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणी केवलहकारात्मिका शक्तिराद्या धामादिचतु-
ष्कलासंपिण्डितरूपिणी आदितो वस्तुरूपादङ्कुररूपेण व्यक्तिं गतेति भावः । सूक्ष्मसूक्ष्म-
विभेदेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृकेयस्यायं भावः—अकारहकारौ वर्णक्रमस्याद्यन्तौ । तत्स-
मष्टिसमरसभावेन रुद्रसंख्यपरमाश्रुतमयं पश्यन्तीरूपं परमिति सुसिद्धवत् कृत्वा
तदुत्तरयोर्मध्यमावैख्योः सूक्ष्मस्थूलतां व्यपदिश्येवं परमूक्ष्मस्थूलवर्णाङ्कुरा आद्य-
शक्तिरेव सप्तपट्टिवर्णरूपिणी त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणी मातृका । लोक्ष्यतेऽनेनेति लोफ-
स्त्रैलोक्यम् । धामत्रितयस्योत्पत्तिर्मातृकाचकादिति तथोच्यते । एवं सप्तपट्टिवर्णरूपिणी
त्रिधामजननी जातेति सयन्धिः । अथवा रसाधारस्यवर्णरुद्रन्यके त्रिवीजसंयन्धि
त्रिधा विभक्तं कुर्यात् । अथवा वैपरीरूपं बाग्भवर्षाजम्, मध्यमारूपं कामराजम्,
पश्यन्तीरूपं शक्तिबीजमिति । एवं त्रिवीजात्मरुः प्रकाश एव त्रैलोक्यमित्यर्थः ।
तस्योत्पत्तिकारिणी मातृकेति यावत् । अनेन शरीराभ्यन्तरे भङ्गया उपासनाप्रकारोऽपि
दक्षितः ॥ ४ ॥

अत्र लोकशब्द आलोकपर्याय । प्रकाशपर्याय इत्यर्थः । वनारहकारयोश्चतुष्कलाद्ययावयादि
व्यष्ट्या सामरस्ये तत्रिविधप्रकाशपर्यायालोकवत् परमन्तीरूपसूक्ष्मतया परमिति सिद्धवत्तुत्वा
पुनर्मध्यमावैख्योः सूक्ष्मस्थूलभावात् परसूक्ष्मस्थूलाकार त्रिधा भिन्न शिवशक्तिलोकन शिव-
शक्त्यभिन्न तथा चाय्यक्तैकादशाक्षरानन्तरममय पश्यन्तीवाग्रूप नवैवाश्रय सूक्ष्मवर्णमध्यमा-
वाग्रूप सप्तचत्वारिंशद्व्यक्तिरपि विप्रकीर्णं वैखरीवाग्रूपमिनीद त्रिधा लोकनमित्येव त्रयस्त्रिलोक-
त्रिप्रकारास्तेषां समुदायस्त्रैलोक्यम्, तस्योत्पत्तौ मातृका कारणभूता शिवशक्तिरित्यर्थः ।
त्रिवृत्करणवृन्दमेवेदमपि ज्ञातव्यम् । अन्यन्व रसाधारबीज पश्यन्तीरूप चेत्तपि शरीरान्तवर्ण-
चक त्रिवीजवत् प्रकाशवत् स्यात् । एव वर्णक्रमस्य शरीरान्तरूपामनाप्रवारो दक्षित ॥४॥

१. तयोर्विभुनयोर्विभेदेन-स. ४. २. 'अथवा...शब्द इति' नास्ति-स. ४. ३. अस्यो-य. ४. 'मातृका...स्योत्पत्ति.' नास्ति-छ. ५. सयन्धि यत्-क. ग. ६. स्थूलरूपा-स. ४. ७. 'नव...वाग्रूप' नास्ति-स. ८. साधार-स. १.

त्मना वर्तते कार्यरूप. प्रपञ्च इति । अस्यामिति । अस्यां विमर्शाख्याया शक्ती । परिणतायां विकासभावमापन्नायाम् । परो विमर्शपदवीव्यतिरिक्तो^३ विमृष्टरूप. । अयं भाव.—विमर्शाख्यायामस्या शक्ती पञ्चध्वस्फारमयपट-
त्रिशतत्वगर्भमहाहन्तापरामर्शमहाविभूतिरूपप्रपञ्चात्मना महाविकासभाव-
मापन्नायामेतत्स्थितिव्यतिरिक्त. कश्चिदस्तीति वादोऽयमनुपपन्न इति । अय-
मयंस्तुना द्योत्यते । किञ्चावभासस्य शिवस्य विमर्श एव स्वभाव. । तदुक्तं
महागुरुभिः—

स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा ।

प्रकाशोऽप्योपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः ॥ इति ॥ ५ ॥

(ई० प्र० १।५।११)

न कश्चित् पर इत्यादेरयं भावः—तदेवलक्षणविमर्शशक्त्यात्मक एव परमेश्वरो न कदाचिदपि शक्तित्वरूपं व्यभिचरति । यदि व्यभिचरतीत्युच्यते, तर्हि न स परमेश्वरः, जडत्वापातात् । तस्माच्छक्त्यात्मक एव परमेश्वरो नान्य इति सिद्धम् । तदुक्तम्—

^१“शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमास्तु महेश्वरः” (स० म०) इति ।

अन्यच्च—

शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न वाञ्छति ।

तादात्म्यमनयोर्नित्यं बहिर्दाहिकयोरिव ॥ (यो० प० ३) इति ॥५॥

पर (इत्यादे) अयं भाव—विमर्शशक्त्यात्मक एव परमेश्वरो न कदाचिदपि पदार्थात्मता व्यभिचरति । ^२फलभेदोपितभेद पदार्थात्मा शक्तिरिति प्रसिद्ध । यदस्या व्यभिचरति निस्सारो न परमेश्वर, जडत्वापातात् । तस्माच्छक्त्यात्मक एव परमेश्वरो नान्य इति प्रसिद्धम् । तदुक्तम्—

“शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमास्तु महेश्वरः” (स० म०) इति ॥५॥

१. पर शिवो—घ. । २. क्तो वि—ग., क्तो विप्रकर्षं—ख. ड. । ३. ‘शक्तो’ नास्ति—ख. ग. ड. । ४. ‘ह्य’ नास्ति—घ. । ५. ‘भाव’ नास्ति—ख. ग. ड. । ६. दोषयनु—ख. ग. ड. । ७. ‘किञ्चा’ इति नास्ति—ख. ड. । ८. प्रकाशाद्व्योपर कोऽपि—ग. । ९. भारती—ख. ड. । १०. जार—ज. ।

१ “श्रीमर्वमङ्गलायामपि—शक्तिश्च शक्तिमादौ पदार्थद्वयमुच्यते । शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमास्तु महेश्वरः ॥” (पृ. ८९) इति शिवसूत्रविमर्शिन्याम् ।

२ “यदाहुः—फलभेदोपितभेद पदार्थात्मा शक्तिः” (ग. प., पृ. ७४) इति ।

परो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन ।

शक्तस्तु परमेशानि शक्त्या युक्तो यदा भवेत् ॥ ६ ॥

शक्तिरहितः परोऽस्तीत्यस्मिन् पक्षे द्वयमाह—परो हीति । परः पर-
मेशः । हिर्हेतौ । शक्तिरहितः शक्त्या वैभवेन रहितः । शक्तः कर्तुं न किञ्चने-
त्यस्यायमर्थः—सृष्ट्यादिषु कर्मसु मध्ये न किञ्चिदपि कर्म सम्पादयितुं
शक्नोति, असमर्थत्वादिति । शक्तिवैधुर्यपक्षे त्वकर्तृतामुक्त्वा शक्तिमत्पक्षे
कर्तृतामाह—शक्तस्त्विति । शक्त्या विमर्शाख्यया स्वाभाविकया संविदा,
युक्तः संमिलितः, समरसीभूत इत्यर्थः । तदुक्तम्—“शक्तमोऽस्य जगत्कृत्स्नं
शक्तिमांस्तु महेश्वरः” (स० म०) इति । पञ्चैदशिकायामपि—

शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद् व्यतिरेकं न वाञ्छति ।

तादात्म्यमनयोनित्यं बह्निर्दाहिकयोरिव ॥ (बो० प० ३) इति ।

परो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किञ्चन इति । शक्त्या (अर्थः ? युक्तः) शिषो
नान्य इति प्रतिज्ञातं परमेश्वरेण । इदानीं हेतूपन्यासेनैव समर्थं समर्थयति । परः पर-
मेश्वरः । शक्तिरहितः शक्त्या रहितश्चेत् । किञ्चन स्वल्पमपि (कर्तुं न शक्तः । अशक्त-
त्वादिति यावत् । कोऽर्थः ? शक्तिशक्तिमतोर्भेदाभ्युपगमपक्षेऽनीश्वरं जगदापद्येत,
तन्नियमनसामर्थ्याभावादिति । शक्तस्तु परमेशानि शक्त्या युक्तो यदा भवेदित्यस्यायमर्थः—
यदा पुनः स परमेश्वरः शक्त्यात्मकोऽभ्युपगम्यते, तदाऽसौ सर्वजगद्रचनासमर्थो
भवति ॥ ६ ॥

परो हीत्यादि शक्त्यात्मकत्वहेतूपन्यासेन समर्थयति । परः परमेश्वरः । शक्तिरहितः
शक्तिहीनश्चेत् । न किञ्चन न स्वल्पमपि कर्तुं शक्तः । शक्तिरहितत्वादिति यावत् । शक्तिशक्ति-
मतोः शक्तीश्वरयोर्भेदाभ्युपगमे जगदनीश्वरत्वमापाद्यते, तस्य नियमनसामर्थ्याभावात् । शक्त-
स्त्वित्यादि । यदा शक्त्यात्मक एव शिव इत्यभ्युपगम्यते, तदा हि शक्तः सर्वजगद्रिमोणादि-
समर्थो भवति ॥ ६ ॥

१. परश्च-च. । २. यमचिप्रायः-ल. ड. । ३. कर्तृत्व-ल., कर्तृरता-ग. ।

४. इतः परम्-अगतः स्थितिसंख्या युक्तः इत्यधिक-ग. । ५. ‘पञ्चदशिकायामपि’ नास्ति-
ल. घ. ड. । ६. शक्तिस्तु-ग. । ७. दाहक-ल. य. ड. । ८. इति च-घ. ड. । ९. शक्त्यर्थः-छ. ।
१०. नैम-छ. । ११. युक्तो-छ. । १२. समर्थ-ड. ।

शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते ।

ज्ञातेनापि महेशानि शर्म कर्म न किञ्चन ॥ ७ ॥

ध्यानावष्टम्भकाले तु न रतिर्न मनःस्थितिः ।

शिवसूत्रेऽपि—“स्वशक्तिप्रचयो विश्वम्” (३।३०) इति । श्रीविज्ञानभैरवेऽपि—

शक्तिशक्तिमतोयस्मादभेदः सर्वदा स्थितः ।

अतस्तद्धर्मधर्मित्वात् परा शक्तिः परात्मनः ॥

न बह्वेर्दाहिका शक्तिव्यतिरिक्ता विभाव्यते । (१८-१९) इति च ॥ ६ ॥

शक्तिमत्परमेशव्यतिरिक्तपक्षे शिवादीनामभिधानाभिधेयसिद्धिश्च न संभवतीत्याह—शक्त्येति । शक्त्या विना शक्तिसंमिलितव्यतिरेकपक्षे । शिवे परमश्रेयोरूपिणि । सूक्ष्मे अतिक्रान्तचक्षुरादिसविद्देवीप्रसरमार्गे । नाम शिव-महेशमहेश्वरशङ्करपरमेश्वरमहादेवमूढमहेशानेशाद्यभिधानव्यवहार इत्यर्थः ।

इदानीं शक्त्या रहितः शिव इत्यस्य बहुदोषदुष्टत्वं दर्शयति—शक्त्या विनेत्यादिना । शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते इति । शक्त्या विना शक्तिरहिते विमर्श-रहिते शिवे । सूक्ष्मे दुर्विज्ञेये । नाम धाम न विद्यते । नाम ईश्वरः शिव इत्यादि । धाम प्रकाशो ज्ञानम् । कोऽर्थः ? शक्तिरहितः शिव इत्यस्मिन् पक्षे शिव ईश्वर इत्यादीनामभि-रतिर्देश्यो भवेत् । तथा शक्तिरहितः शिव इत्यभ्युपगमपक्षेऽप्रकाशात्मत्वेन शिवस्य जडत्वमापद्येत । तस्मादुभयदोषं परिहर्तुमिच्छता महाविमर्शपरः शक्त्यात्मकः परम-

शक्त्या विनेत्यादि । अधुना शक्तिरहित्ये सत्यस्य बहुदोषदुष्टत्वं दर्शयति—शक्त्या विना । शक्तिविमर्शस्यातन्वयम्, तद्वहिते शिवे । सूक्ष्मे दुर्विज्ञेये ज्ञेये । नाम धाम न विद्यते । शिव शङ्कर त्यागुरीश्वर सष्टेत्यादिभिर्नामभिरतिर्देश्यो भवेत् । यौम प्रकाशो बोधो ज्ञानमिति परस्परपर्याया एकार्था । तथापि शक्तिपर्यायविमर्शरहित्ये प्रकाशास्य प्रत्यवमर्शकाभावादप्रकाशात्मभूतत्वं शिवस्यान्यतमस्त्वापत्तिः । तदुक्तम्—“वाग्वपता चेदुत्प्रायेदवबोपस्य शाश्वती । न प्रवाग प्रवागेत सा हि प्रत्यवमर्शिका ॥” (वा० प० १।१२४) इति । तस्माद्

१. धाम नाम—सप्त. । २. कर्म शर्म—वाक. ख. ग. । ३. मति—वाक. ख. घ. । इतोऽप्रे-
“न शिवः शक्तिरहितो न शक्तिः शिववर्जिता । उभौ बलितसंयोगौ भूत्येका परमेश्वरि ॥”
इत्येयोऽप्येकः । इत्येयो दृश्यते—सप्त. । ४. पुनरन्यत्र—ख. घ. । ५. बह्वेदभेद—ग. । ६. मेश्वर—घ. ।
७. रेवत्य—ग. । ८. नामनिर्देश्यो न—घ. । ९. गमन—घ. । १०. इत्येवेन—ग., शक्त्येन—घ. ।
११. भवति—घ. । १२. नाथ—ख. ।

धाम स्थानप्रकाशानुभवोन्मेषोद्यन्तृतादिसिद्धिरित्यर्थः । परिस्फुरत्तात्म शक्तं तेज इति यावत् । किञ्च, एवमयमित्येवरूपेण कश्चिद् वस्तुविशेषो ज्ञातो भवति । स त्वस्य स्वभावः । स तद्विशिष्टः सदा भवति । सैव शक्तिरिति वयं मन्यामहे । तदभावे नस्य ज्ञातत्वं न सम्भवति । तत् तिष्ठतु । ज्ञातत्व-

प्रकाशः शिव इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा नास्तिकाग्रे परब्रह्मवार्दिपक्ष-
न्निरीश्वरं जगदापद्येत । ज्ञातेनापि महेशानि कर्म शम न किञ्चनेति । ज्ञातेनापि । कथ-
ञ्चिज्ज्ञातेनापि । कर्म शमं न किञ्चन स्वल्पमपि न संभवतीत्यर्थः । अयं भावः—शक्ति-
रहिते शिवे ज्ञातेऽपि न कश्चित् पुरुषार्थो लभ्यते । तथाहि—शक्तिरहितत्वात् कर्म-
वान् शिवः । कर्मत्युद्भवस्थितिसहारतिरोभावानुग्रहकरणम् । शमं प्रकाशविमर्शात्मक-
बोधद्वयविनिर्मुक्तो महाविमर्शात्मक परप्रकाश शिव इत्यर्थः । ज्ञानेनापीति । कथञ्च-
दाभासते ज्ञानादिति । तेनायक्रियाकारिशक्तिरहितेन शिवेनास्य ज्ञातुः शमं कर्म न किञ्चन ।
कोऽयं ? निश्चयसपदप्राप्तियोग्यतामाविर्भावयन्त्यः प्रवृत्तयः कर्म । तदुदीपिनी मनोनिवृत्ति-
रिति शमं । तदुभयसङ्कल्पोऽपि शक्तिजन्यवेत्तुं मवशा नैव सम्भवति । उक्तं च—प्रयोजन-
मनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते (द्रष्ट० वा०, पृ० ६५३) इति । शक्तिराहित्ये ज्ञातादपि

१. 'इत्यर्थः' नास्ति—घ. । २. 'परि यावत्' नास्ति—ख. ड. । ३. विज्ञातो—ग. ।
४. 'स भवति' नास्ति—ख. ड. । ५. इत परम्—“ननु किमिव शक्तिस्वरूपम् ? किं
चैतन्यमात्रम्, किं वा चैतन्यविषयत्वम्, किं वा बुद्ध्याद्यन्यतमत्वम् उत तदितरत्वम्, किं वा
सामर्थ्यमात्रमिति ? नाद्यः सद्यो विकल्पोऽवकल्पते, चित् केनचन पदार्थे(न) समिधितत्वस्य
मिधैरनाभितत्वात् । (न द्वितीय), चैतन्यत्वे नित्यपिपासा सत्या नित्यतया कर्तव्येतरतया-
तिमद्गार्तापक्ष पर पदमिति स्यात् (?) । नापि तृतीय कृतीन्द्रमतोऽद्य, प्राचीनकल्पितप्रापित-
बोधस्य समुन्नेषात्, बुद्धेरपि बोधविषयतया तद्विपुलतरप्युक्तत्वात् । सुरीयेऽपि सूरोग्दोरीकृता
कृताकृतान्तता न सिद्धयति, बोधबोध्यत्वयोरन्यतरत्वस्य वक्तव्या(व्या?)व्यत्वात् तत्साया मुक्ता
कृतान्तता । पञ्चमेऽपि सञ्चयतापञ्चक, तस्य तु भावभावत्वादिति (?) । एतत्सर्वमप्यर्वाचीन-
पर्वपर्वतनिवृत्तम्, न तु सुपर्वतानुस्यूतमतोनामपूर्वम्, परपदस्य केवलस्य वाङ्मनोऽपदतया सज्ञा
भात्रेण सिद्धे, वेपलायाश्रितो लक्षकत्वाद् विकल्पवत्पस्यापदत्वाच्च । उक्तं च
धोमबुग्मतभैरवेण—

सर्वनामानि नित्याया सत्यान दधानात्मन ।

एकात्मनीं लक्षकाणि लक्ष्या सा साक्षिणी जिति ॥ इति ।

अतोऽस्ममतस्य सम्मत सम्मतत्वादपि स्वीकार्यकार्यवर्माणामिति (?) । इत्यधिकः पाठ —ग ।

६. पक्षे च निरी—घ. छ. । ७. 'ज्ञाना' "कोऽयं ?" नास्ति—ख. ड. । ८. कर्म—ड. ख. । ९. श्वेतु—ज. ।

पक्षेऽपि शिवस्य प्रयोजनाभाव दर्शयति—ज्ञातेनापीति । ज्ञातेन ज्ञा(तः)न-
कर्मीभूतेनापि । अर्थसामर्थ्यात् कथि(तः)तेऽपि महेश्वानीत्यामन्त्रणं शक्ति-
ध्यातिपरामर्शसूचकम् । अशक्तः शिव इत्येतत्पक्षोपन्यासोऽपि तद्विकीर्तो-
पन्यासेनेति तात्पर्यम् । शर्म शिवशक्तिसामरस्यात्म परिपूर्णाहंपरामर्श-
स्थितिलक्षणमकृत्रिम सुखम् । कर्म 'आभासनरक्तिविमर्शनबीजावस्थापन-
तद्विलापनात्मकम् । ध्यानेति । ध्यानं समाधेरप्युपलक्षणम् । अयमर्थः—
अशक्तः शिव इत्यङ्गीकृतौ ध्यानसमाधानवेलाया महानन्दोदधिनिर्भगना

शक्तिशिवसामरस्यपराहभावानन्दात्मना स्थितिः । तदुभयमपि शक्त्या विना शिवे न
संभवतीत्यर्थः । अतः शक्त्यात्मक एव शिवः । शक्तिरपि शिवात्मकस्वभावैवेति
सिद्धम् । ध्यानावध्वम्भकाले तु न रतिर्न मन स्थितिरिति । अस्यार्थः—ध्यानकालेऽपि
शक्त्यभावाद्भयं न संभाव्यते । अथवा संकुचितसमस्तरूपायाः परमानन्दप्रकाशलक्षण-
परमशिवसामरस्यभुपनीताया परविकासदक्षामपन्नायाः परायाः शक्तेरनुसन्धान-
वेलायां न रति । स्वरसपरमानन्दविभव्यतिरिक्ततुच्छबुद्बुदप्रायविषयभिलापो
रति । साऽस्मिन्न समवति^१ न मन स्थितिरिति । अस्य समस्तदुःखहेतुसंकल्पविकल्पा-

तस्माद् ग्रहीष्टुममर्थत्वात् न स्यापि पुदपाखंलाभ इत्यर्थः । तत्किञ्चन । अशक्त्यात्मकः शिवोऽप्य-
कर्मशर्मवान् । पञ्चकृत्यकरणं कर्म । प्रकाशविमर्शतिमकशिवशक्तिसामरस्यपराहभावानन्दा-
त्मनाऽनन्दिनि शर्म । तदुभयमपि शक्त्या विना निस्सारतया शिवस्यापि नैव सम्भवतीति ।
अतः शक्त्यात्मक एव शिवः, शक्तिरपि शिवात्मकस्वभावैवेति सिद्धम् । “शक्तिमद्भूपा-
द्वयतिरेकं न वाञ्छति । तादात्म्यमनयान्तरं वृत्तिदाहिबयोरिव ॥” (बो० प० ३) इति ।
ध्यानावध्वम्भेति । संकुचितविश्वरूपाया परमानन्दप्रकाशलक्षणपरमशिवसामरस्यमुत्तीतायाः
परविकागदक्षामपन्नाया पराया शक्तेरनुसन्धानवेलायां न रति, स्वरसपरमा-

१. 'अपि' नास्ति—ख. ड. । २. परशिवस्य—ख. ड. । ३. 'ज्ञातेनापीति' नास्ति—ख. ड. ।
४. जीव—घ. । ५. सेऽपि—ग. । ६. ज्ञातेनेति—ख. ड. । ७. समाधि—ख. ड. । ८. 'नि' नास्ति—
ख. ड. । ९. 'शिवे' नास्ति—छ. । १०. भावा चेति—छ. । ११. अस्यापमर्श—छ. । १२. भयमपि—छ. ।
१३. 'तदिदानीं' इत्यपिक—व. छ. । १४. दायामापन्नायां—ड. ।

१. “आभासन रक्ति-विमर्शन-बीजावस्थापन विलापनतरतानि” (११) इति प्रत्यभिज्ञाहृदयग्रन्थप्र
रम्भोपमम् ।

प्रविश्य परमार्गान्तः सूक्ष्माकारस्वरूपिणी ॥ ८ ॥
कवलीकृतनिश्शेषा बीजाङ्कुरतया स्थिता ।

महायोगिनां विश्वैकात्म्यात्मशिवशक्तिसामरस्यमहोद्दरमणं तत्र मनसः
स्थिरीकरणं च न भवतीति ॥ ७-८ ॥

एवं प्रसङ्गागतं शक्तिमच्छिवैपक्षोपन्यासं निगमय्य प्रकृतामेव त्रिपुरा-
शक्तिमन्तःसौषुम्नमार्गानुप्रवेशमुखेन पुनरपि प्रपञ्चयति—प्रविरयेत्यादि ।
परमार्गान्तः परस्य शिवस्य प्रापकसुषुम्नामार्गान्तः । 'न त्विन्द्रियप्रसरेदन्ता-

स्पदमनसोऽपि परमशक्तिशिवसामरस्यानुसन्धानवेलायां न पृथगवस्थानमिति यावत् ।
एतदेव महाज्ञानशब्देनोक्तमिति भावः ॥ ७-८ ॥

प्रविश्य परमार्गं तु सूक्ष्माकारस्वरूपिणी । कवलीकृतनिश्शेषबीजाङ्कुरतां गतेत्यस्य
व्याख्या—प्रविश्य परमार्गमिति पञ्चशक्तिरूपमयनात्मकं संकोचरूपं सृष्टिमार्गं प्रविश्य
सूक्ष्माकारस्वरूपिणी विमर्शशक्तिरिति भावः । तदुक्तं संकेतपद्धत्या—

अनिकेतोऽतिद्विधोऽन्नः सृजन्ती(ति?) पञ्च(क?) स्वयम् ।

शक्तिस्तुर्पात्मभेदेन लयमेत्यनिकेतने ॥ इति ।

कवलीकृतानि मासौकृतानि निश्शेषबीजानि वस्तुतत्त्वरूपाणि येन संभव(ति?)न्ति),
कवलीकृतनिश्शेषबीजस्य परमयिन्दुरूपस्य शिवस्य आद्याङ्कुरतां प्रथमाङ्कुर-
नन्दविभवव्यतिरिक्तकर्मप्रायविषयाभिलाषो रतिः, साऽस्मिन्न भवति । न मनःस्थितिरिति ।
समस्तदुत्ततद्भूत्यविकल्पस्पन्दस्य मनसोऽपि परमशिवशक्तिसामरस्यानुभवैत्याप्यावरणेन न
पृथगवस्थानम् । एतावद् विज्ञानशब्देनोक्तमिति भावः ॥ ७-८ ॥

प्रविश्य परमार्गं तु सूक्ष्माकारस्वरूपिणीति । इतः पूर्वं वस्तुवैज्ञानिकरूपमाणापरपर्यायोऽ-
प्युपगम(त्वाहो?वाहो) विभागात्मकः प्रवृत्तस्माद्भिन्नः परमार्गः । पञ्चशक्तिस्वरूपी-

१. तं तु-अ. ख. सक. र. । २. वात-सत. । ३. तोय-वाक. म. ग. से. । ४. पाङ्-
कुरतां गता-अ., पाङ्कुरतां गता-वाक. म. सक. । ५. महाभयार्थ-स. ड., महाहृदय-घ. ।
६. प्रसङ्गत-स. ड. । ७. बोधन्यास-स. । ८. तद्विन्द्रियप्रसरेदन्ता-मृमि-घ. । ९. इतः परम्—“प्रवृत्तिं प्रवृत्ते
संसारकर्मप्रवृत्तिरूपः प्राणापरपर्यायबीजाङ्कुरव्याप्योविशतः । अस्मान् परमार्गं” इत्यपिः
पाठ-क. । १०. मया-क. ग. । ११. तविद्योन्न-क. ग., विद्योत्ता-घ. । १२. शक्तिपूर्वा-घ. ।
१३. भाव-म. ड. । १४. स्वरूपो-स. ड. ।

१. मातृजात्रयपाठापारेण परिवर्त्य एव पाठो मूले स्थापितः ।

वामा शिखा ततो ज्येष्ठा शृङ्गनाकारतां गता ॥ ९ ॥

रौद्री तु परमेशानि जगद्ग्रसनरूपिणी ।

भू(मिः?मौ) । सूक्ष्माकारस्वरूपिणी स्वरूपज्योतीरूपा विभागात्मगुणीभूत-
प्राणपश्यन्त्याकारस्वरूपिणी । कवलीकृतनिश्शेषा यया निश्शेषं विषयजातं
कवलीकृतं श्रौसीकृतं सा कवलीकृतनिश्शेषा । बीजाङ्कुरतया स्थिता । बीजं
कारणम्, अङ्कुरं कार्यम्, एवमवस्थाद्वयेन शब्दितेत्यर्थः । तदुक्तं श्रीरहस्य-
गुरुप्रवरेण—

अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम् ।

कार्यता क्षयिणी तत्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् ॥ (स्प० का० १४) इति ॥ ८-९ ॥

कुलस्थानगतमूलाधारादकुलस्थानगतपरमशिवं प्रत्युल्लसन्तीयं महा-
शक्तिः परावागात्मना विश्ववैचित्र्यमवविभासयिषुरेवंविधां संज्ञां लभत

भावं सा प्रकृता विमर्शशक्तिर्वैतः प्राप्नोतीति यावत् । कोऽभिप्रायः ? १ वामादिपञ्चक-
मिति इच्छादिपञ्चकं प्रसित्वा समरसभावेन स्थितो यो बिन्दुरनामरूपात्मा स बीजम्,
तदन्तर्विमर्शरूपेण स्थिता या शक्तिः, सा स्वेच्छावशाद् बीजोच्छूनदशायां निर्गता,
तन्मात् सा मृणालतन्तुरूपा प्रथमरेखा, प्रथमाङ्कुर इत्यर्थः । बीजाङ्कुरतया स्थितेति पाठे
सर्वमेवत् समानम् ॥ ८-९ ॥

वामा शिखा तया ज्येष्ठा जगद्ङ्कुरता गता । रौद्री तु परमेशानि जगद्ग्रसनरूपिणीत्ये-
तस्य (व्याख्या)—वामा शिखा । बीजस्य प्रथमाङ्कुररूपेण स्थिता या शक्तिर्विमर्शशक्तिः,
पञ्चात्मनः सकोषभावेनाधोमुखागमवाहस्तत्त्ववर्णादिपदध्वंसृष्टिप्रार्थं । तत्र सप्तस्ता (यो? ध्वो) प-
सहारेण स्वस्वरूपपरमनिवासमात्मसात्पुनंती निरतिशयाखण्डपरमप्रकाशविमर्शानन्दपरोल्ला-
सैवरेणा शैवी शक्तिर्या मदीदिता, तया निजेच्छया कवचित् गमुन्मेषगमये स्वत स्फुरन्त्याऽऽद्य-
प्रमया घालार्ककोटिप्रागैव भागवत्सूक्ष्म(व?)या मृणादेवतन्तुनिधया गर्भीकृततप्तसप्तसत्तार-
मपि तदुत्तरवार्तितत्त्वतेजोऽप्रमित बिन्दुरूप शिवप्रकाशसूदमपराख्य बीजमनुबन्धन्त्याऽर्धेन्द्रा-
पारया १ मयपमानवामादिघातयाधारतया बन्दाख्याम्बिकाशक्त्या भुवते सूदमानारस्वरूपिणी-
त्युच्यते । कवलीकृतनिश्शेषबीजाङ्कुरतां गतेति ॥ ८-९ ॥

१. शिखा—वाग. से. तह. ख. । २. तया—अ. से. तह. ख. । ३. जगद्ङ्कुरता—अ. ।

४. रौद्रिका—तस. । ५. अक्षय—सह. । ६. प्राणवन्त्या—प. । ७. 'वासीकृत' नास्ति—ख. द. ।

८. मृणमा तया—ज. ।

१. वामादिपञ्चकमिच्छादिपञ्चकं धार्येव ३५ तमे पृष्ठे निरूपितं द्रष्टव्यम् ।

२. वामाद्या दत्तयोऽनुपदमेवोक्ताः ।

इत्याह—वामेत्यादि । वामा तत्त्वानि वमतीति । अत्राभियुक्तवचनम्—
वान्तं ययाऽनिश ' सर्वं महदादिप्रभेदकम् ।

कटाहादिशिवान्तं यत्तद्ग्रासादीश्वरी नुमः ॥ इति ।

अथवा संसारप्रत्यनोकभूता शक्तिः^१ । शिखा तेजोरूपिणी, विश्वग्रसन-
शीला सविदित्यर्थः । ज्येष्ठा विश्वोदयप्रसरभूमिः । शृङ्गाटाकारतां गतेत्य-
स्यायमर्थः—इयमेव प्रकृता चिच्छक्तिः स्थितिसहृतिसृष्टिकरी^२ त्रिकोणात्मता

सामभागेन कुटिलीभूय विन्दुदक्षिणेन ईशानान्तं गता सा रेखा वामाशक्तिरूपा ।
तथा ज्येष्ठेति । विन्द्वीशानगता रेखा पुनः कुटिलीभूय विन्दुपश्चिममाग्नेयं गता ज्येष्ठा ।
पुनर्बामेन विन्दुप्रथमाङ्कुरमिलिता यदा तदा रौद्रीशक्तिरूपा भवतीत्यर्थः । इत्थं गता
सा विमर्शशक्तिः प्रथमाङ्कुररूपैव शृङ्गाटाकारा भवति । शृङ्गार्दं त्रिकोणं भवति ।

तद्वत् प्रागुक्ता स्वान्तं कृतवामेच्छादिनिशैव तत्त्वमन्त्रबीजमुख्यसर्वसूक्ष्ममावसामरसी-
भावेन प्रकाशमानादनामरूपादकारस्य सूक्ष्माकाराद् विन्दुरूपा निजेच्छासमासादितसमुन्मेषा-
दुच्चूनदगाया तदन्तर्भ्याम्ना विमर्शान्वितसमविन्दुस्फुटनप्रभागस्य परमार्गं सृष्टिमार्गद्वारनिर्ग-
मनकाले प्रविश्य कुटिलाग्रतेजोऽन्वेन यदाऽऽकुरिता तदा यामा नाम शिखा । तथा ज्येष्ठेत्यादि ।

१. इतः परम्—'वामा', सत्तारिणां विमोहिनी शक्तिः । शिखा प्रकाशात्मिका सयित् ।
ज्येष्ठा सुप्रबुधानां शिवमयी शक्तिः । शृङ्गाटाकारता गता । इयमेव प्रकृता महती चिच्छक्तिः
स्थितिस(ग?हृ)तिनृष्टिकरी त्रिकोणात्मता गता रौद्री बुभुक्षुना द्वावविप्रौ रौद्री शक्तिः ।
सदुपसं शीतग्राहोः—

वामा सत्तारिणामीशा प्रभुशक्तिविधाविनी ।

ज्येष्ठा तु सुप्रबुधानां बुभुक्षुना च रौद्रिका ॥

वामा सत्तारवमता ज्येष्ठा शिवमयी यतः ।

द्वावविप्रौ रौद्रौ रौद्री चातित्त्वमर्माणम् ॥ (६।५६-५७) इति ।^३

इत्यधिक पाठ—ग. । २. रौश्वर—ख. घ. ड. । ३. प्रसव—ख. ड. । ४. प्रकृता
प्रकृतिर्बहती—ग., प्रकृता प्रकृती महती—घ. । ५. 'विशक्ति' नास्ति—ड. । ६. भाग—ज. ।
७. पादरस्य—ख. ड. ।

१. वामेति पूरणीयम् ।

२. "यत्तु शृङ्गाटपदेन त्रिकोणं व्यपदिश्यते तत्राप्येवैव स्पृष्टाति" (ते. वृ. १३९) ।

गतेति । रौद्रीत्यादिकः प्रकृताया एव शक्तेर्विशेषद्योतकः । रौद्री । जगतश्चित्तदे
निरोचनाद् द्रावणाद्बुद्धः, तद्विभूतिमयी रौद्री चित्तिशक्तिः । परमेशानीत्या-
मन्त्रणं महाविभूतिमेतत्वं संविदः स्वानुभवसिद्धमिति श्रोतृजनं प्रतिबोध-
यति । जगद्ग्रसनरूपिणी । सृष्ट्यादिक्रमात्मकमपि जगद् ग्रसित्वा सर्वं
स्वात्मतया आद्या शक्तिः प्रकाशयतीति भावः ॥ ९-१० ॥

एतदभिप्रेतं शास्त्रादौ “यदेकादशमाधारम्” (११६) इत्यत्र सूचितम् ।
इहानुष्मिहापेक्षितं श्रीवीरकाचार्येण यात्रिपुरसुन्दरीदण्डके सूचितम्—“इदिति (यदि)
सर्वशून्यान्तर्भूमी निजेच्छासमुन्नेपसमयं, समासाद्य बालाप्रकोटवंशरूपा विगर्भी-
कृताशेषसंसारबीजाऽनुबन्नासि कन्दं तै(या?)दा) त्वमन्यिका गीयसे । तदनु-परिजनि-
कुटिलाप्रतैजोऽङ्कुरा जननि वामेति संस्तूयसे । (ततः) बद्धमुस्पष्टरेखा शिक्षा, व्येष्टेति
संभाव्यसे । सैय शृङ्गाटाकारवामागता तदा रौद्रीति विस्त्याप्यसे॥” (२४) इति ।
अस्यार्थः—सर्वं समस्तं वर्णतत्त्वोपसंहारेण इदिति सर्वशून्यधिकासबीजाभावं गता
विमर्शरूपिणी शक्तिर्निजेच्छावशाद् बीजसमुच्छूनदशायां बालाप्रभागस्य कोटिभागो-
कृतस्य एकभागसमानसूक्ष्मरूपाऽन्तःकृतसमस्तवर्णतत्त्वस्वरूपिणी उपरि समुद्भूयमान-
शृङ्गाटरूपत्रिशकूनामादौ प्रेमासजतया त्वयोमुत्तार्धचन्द्राकारेण स्थिता अन्यिका-
शक्तिरूपा कन्दमिव गीयसे । तदनु परिजनितेति । तदनु अर्धचन्द्रेति स्थिताया
बिन्दुरु(पी?)पं) बीजम्, तस्मात् परिजनितप्रथमाङ्कुररूपं रेखाप्रभागे कुटिलीभूय
बीजदक्षिणेनेशानपर्यन्तं व्याप्य स्थिता तेजोऽङ्कुररूपा वामेति संस्तूयसे । बद्धमुस्पष्ट-
बिन्दोर्दक्षिणभागे प्रवृत्तायास्तस्या वामाया चिन्वरमूले बन्नीभूता या तिर्यग्दीर्घा या सा
ज्येष्ठा नाम । सा तु पुनर्वकारम्भभावेन प्रवृत्ता प्रथमाङ्कुरमिलिता यदा स्यात् तदा
रौद्री नाम । एव सा विमर्शशक्तिरूपेण शृङ्गाटाकारतां गता । शृङ्गाट त्रिकोणमित्यर्थः ।
एवमभिप्रेत्य “यदेकादशमाधारबीजम्” (११६) इति सूचितम् । इह लक्ष्यमाणमेव

१. समपत्यं—त्र. द. । २. स्वभावतः—त्र. द. । ३. ‘आद्या शक्तिः’ नास्ति—त्र.
ग. द. । ४. तदा—त्र. द. । ५. शिक्षा—छ. । ६. ‘तैव’ नास्ति—छ., तत्र—त्र. द. । ७. ‘तदा’
नास्ति—त्र. द. । ८. बीजभावं—त्र. ग. । ९. प्रेमा—छ. । १०. मुदादि—छ. । ११. रस्य मुले
वरीमूला या तिर्यग्—छ. द. ।

१. “वीरकाचार्यास्तु—स्वप्रपञ्चप्रयोगेनानामेवान् प्रवृत्ते रेते वामाज्येष्टे । बिन्दोः पूर्वस्यां
तिर्यग्प्रेता रौद्री । एतस्मिन्नयमप्यष्टिरन्विता शृङ्गाटाकारतां त्रिकोणाकारतां गतेति
व्याचक्षते” (से. पृ. १३९) ।

एषा सा परमा शक्तिरेकैव परमेश्वरी ॥ १० ॥
त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी ।

एषा सा परमा शक्तिरेकैव परमेश्वरीत्यनेनैवंविशिष्टामसामान्यवैभवा
संविदं स्वात्मतया प्रत्यभिज्ञापयति महादेशिकः शिवः । परमा शक्तिरिति

रेरेति । तदनु भूयोऽपि कुटिलीभूय बिन्दुपश्चिमेनाग्नेयदिशं गताः सुस्पष्टरेखा
सा ज्येष्ठेति संगीयसे । सैव भूयोऽपि कुटिलीभूय प्रथमाङ्कुरेण मिलिता रीद्रीति
विख्याप्यसे । एव त्रिशक्तिरूपेण शृङ्गाटं त्रिकोणं लिख्यत इति भावः । अतो व्यष्टि-
समष्ट्यात्मना व्यवस्थितपञ्चकारणरूपबिन्दुमाविश्य गुप्तरूपेण वर्तते घर्णादिभूतो
झकारः परमशिवः प्रकाशस्वभाव इति भावः । तदुक्तं श्रीसिद्धनाथपादः—

अनक्तं यत्परं ज्योतिः सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।

इच्छा कुण्डलिनी तस्य तेजो नादसमुद्भवः ॥

इच्छानादसमायोभाद् रीद्री शक्तिरजायत ।

आसामाधाररूपेण चन्द्रविम्बैर्धर्ममयिका ॥

क्रमात् कुलोदयो व्याप्तिः कुलोपश्चायमुच्यते । इति ।

जगद्भ्रमरः पिपीति । इत्यमकुलशृङ्गाटाकारतां गता विमर्शशक्तिर्या समस्तार्ध-
प्रचिलापनहेतुः परमप्रकाशमेरुवाभिज्ञा सा जगद्भ्रसनरूपिणी भवति । तदुक्तं
श्रीमते—“संघर्तामण्डलान्ते क्रमपदनिहितानन्दशक्तिः सुभीमा” इति । संघर्त-
योनिमण्डल मध्यस्थलमिति यावत् ॥ ९-१० ॥

श्रीदीपकाचार्येणापि स्पष्टमेव “शक्तिरिति (यत् ?)” इत्यादिग्रन्थेनायमर्थः स्तोत्रीकृतः ।
“अनक्तं यत्परं ज्योतिः” इत्यादि “कुलोपश्चायमुच्यते” इत्यनेन ग्रन्थेन श्रीरत्नरत्नशास्त्रेणा-
नूदितः । जगद्भ्रसनरूपिणीत्यादि । शर्माकृतात्पञ्चजगद्बीजरूपिणी ॥ ९-१० ॥

१. एव-याक. ए. ब. सक. ख. । २. परमा-ब. । ३. देवि-भाग. ते घ.,
शक्ति-सर. । ४. ख्याप्यसे-क. ग. । ५. एतदुक्तं-क. छ. । ६. अलपतं-क. छ. ।
७. बिन्दुपं-छ. । ८. स्तोत्र-छ. । ९. तानिमण्डलान्ते-क. ग. संघर्ता श्रीमण्डली ते-छ. ।
१०. ‘घो’ नास्ति-ख. । ११. रत्नकुल-ड. ।

१. कुलरत्नशास्त्रमेतत् सिद्धनाथकृतिरित्याभ्यामुद्धरणभ्यां भाषते ।

२. शक्तिज्ञानात्स्य-एशिपाटिक् सोताइटीसम्भाषास्तत्रप्रत्यविवरणसूच्यां (भा. ८, ए. १, पृ. १)
शुक्तिज्ञानात्प्रत्यविवरणे तस्य मङ्गलाचरणश्लोकरत्वेनोपलभ्यत एव श्लोकरत्नः । नेपाथ-
राजरीयबीरपुस्तकानामप्यभ्यामपि (भा. ४, पृ. ५८, ६०, ६२) तथैव । अत्रत्य एव
पाठोऽत्र मूले स्थापितः ।

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ॥ ११ ॥
त्रैलोक्यं संसृजत्येषा त्रिपुरा परिकीर्त्यते ।

ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी । शक्तित्रयावपृम्भेन ^१ब्राह्म्याद्या मातरः । ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिकेति । ज्ञानशक्तिरवभासनात्मिका । क्रियाशक्तिरुल्लेखनरूपा । इच्छाशक्तिर्विच्छेदनावभासनस्वातन्त्र्यात्मा मायालक्षणा

तत्त्वव्यापिका रुद्रकारणसंहारयित्री स्थिता । एवं शक्तित्रय)बीजत्रयगुणत्रयादिभि-
न्नितृत्करणरचनाचतुरां तथा त्रिविधा त्रिप्रकारा समस्ताध्वव्यापिनी त्रिपुरेत्युच्यते
इति भावः ॥

ज्ञानशक्तिरित्यादि त्रिपुरा परिकीर्त्यते इत्यन्तस्यायं भावः—इच्छादिशक्तिप्रितय-
स्येव व्यापृतत्वं न चतुर्थफलायाः शान्ताख्यायाः, तस्याः कन्दरूपत्वात् । त्रिशक्तीनां
बीजसाम्यमत्रैवेत्यवस्थात्रयमस्ति । तत उद्रेकावस्थायां सृष्ट्यादित्रितयकर्तृत्वं त्रिपुरा-
मूर्तिवैचित्र्यात्, साम्यावस्थायां तिरोभावकर्तृत्वमीश्वरमूर्त्या, बीजाद्य(म?)नुग्रह-
कर्तृत्वं सदाशिवमूर्त्या । इत्थं कृत्वा पञ्चकर्तृत्वं शक्तीनामवस्थाभेदवशात् । उद्रेकस्त्वे-
कैकशक्त्याधिक्यम् । तद्यथा—यदेच्छाशक्तेराधिक्यं गुणभूतत्वं क्रियाज्ञानशक्त्योस्तदा
ग्निमण्डलमाकुर्वती सहारचक्रवतिनी ज्ञानशक्तिर्वाग्भवबीजात्मतत्त्वतामसरुद्रकारणसंहारिणी-
त्येव त्रिशक्तित्रिधामत्रिबीजत्रितत्त्वत्रिगुणत्रिकोणादिभेदव्याविभविण त्रितृत्करण-
रचनावैचित्र्यचतुरा वैविध्येन समस्ताध्वव्यापिनी त्रिपुरेत्युच्यते ।

ज्ञानशक्तिरित्यादि । अत्र समृजतिक्रियान्तस्पर्शोपा(न्तथी? सत्रि)शक्तिसाध्य-
मृष्ट्यादिकर्मत्रयसंगं त्रिजगद्विषय त्रिपुरा त्रिविधा देव्यैकैव करोतीत्यत इच्छादिशक्तीना
तिसृणामेव (विद्यातत्त्व ? व्यापृतत्त्व) न तु तुरीयकलाया शान्ताख्याया, तस्या अम्बिकाया
(रूप ?) कन्द(र्ष?)रूपत्वात् । अन्यच्च, तिसृणामपीच्छादिशक्तीना बीजसाम्य(मुद्रेक-
मिति । अस्या ? मत्रैवेत्यवस्था)स्तिस्रो विद्यन्ते । तदिच्छाक्रियाज्ञानशक्तीनामेकैव स्यामेवोद्रे-

१. यममृजयस्मात्—साख. । २. त्येस्मात्—वाक. ख. अ. । ३. तिता—वाक. ख. ।
४. 'ब्राह्म्याद्या - त्मिकेति' नास्ति—ग. । ५. ब्रह्माद्यात्मता ज्ञानशक्ति—ग. घ. । ६. 'विच्छेद-
नावभासनस्वातन्त्र्यात्मा' नास्ति—ख. ड. । ७. तुरतया—क. ग. । ८. द्वात्रिंशत्तैवैक—छ. ।
९. लोच्छा—ज. । १०. कारण—ख. ज. । ११. स्तार्थि—ख. ड. । १२. क्रियार्थ—ख. ।
१३. श्यायामस्या—ज. ।

१. ब्राह्म्याद्या ब्राह्मो-विष्णवी-ईश्वरोति तिस्रो मातरः ।

समवायिनी शक्तिः । शक्तित्रयं श्रीमालिनीविजये व्याख्यातम् । तदुत्तरत्र^१
वक्ष्यामः । त्रैलोक्यं संसृजत्येषा त्रिपुरा परिकीर्त्यत इत्यस्यायमर्थः—
इत्य तत्तत्क्रियावैचित्र्यविशेषेणाहन्ताभिधानां चैषा विमर्शाख्या शक्तिर्ग्राहक-

ब्रह्ममूर्तिमास्थायाध्वभेदं सृजति सा विमर्शस्वपिणी शक्तिः । यदा तु क्रियाशक्तेराधिक्यं
ज्ञानेच्छाशक्त्योर्गुणभूतत्वं तदा विष्णुमूर्तिमास्थायाध्वभेदं पालयति । यदा पुन-
र्ज्ञानशक्तेराधिक्यं क्रियेच्छाशक्त्योर्गुणभूतत्वं तदा रुद्रमूर्तिमास्थायाध्वभेदं प्रविलाप-
यति । अध्वरूपाणि पदप्रकाराणि वर्णपदमन्त्रकलातत्त्वभुवनख्यानि । तानि च
शब्दार्थात्मकानि । वर्णपदमन्त्राणि शब्दात्मकानि । कलातत्त्वभुवनान्यर्थात्मकानि ।
तानि च कार्यकारणभावेन स्थितानि । तत्र स्थूलं कार्यं सूक्ष्मं कारणम् । वर्णान्युक्ता-
न्येव सप्तपट्टिप्रकाराणि । पदानि च वर्णसंयोगजान्येकाशीत्यादीनि । मन्त्राणि च पद-
जानि द्वादशश्लौक्यादि ।^२ शुद्धपञ्चकम्, मायाकालमलानिबलिविद्यारागपुरुषाख्यानि
शुद्धाशुद्धसप्तकम्, प्रकृतिगर्भवुद्धिमनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायुगुह्य-
वाक्पमार्गवक्प तद्विभक्तशक्तिरित्यतिरिक्तयोः शक्तयोर्द्वयोरप्यनुत्पन्नभावः च भजता ब्रह्मविष्णु-
रूपाणां तर्था तेषां साम्यवीजदसाजुषोरीश्वरसदाशिवयोश्च मूर्तिमती सा विमर्शशक्तिरेकैव
स्वेच्छया पदध्वना सृष्टिस्थितिलय(वि?तिरो)धानानुग्रहे पञ्चकृत्यं क्रीडति । तेऽप्यध्वान्
पदत्रिसप्तत्त्वानि तथा भुवनानि चतुर्विंशत्यधिके द्वे शते । तथा च कला अपि तत्तद्भुवनान्तः
स्फुरन्त्यस्नधारयास्तावत्य एवेति रूपाध्वानस्रयः । अथ वर्णा पञ्चाशत् । अनन्तपदध्वापकानि
मुमिदन्तोपाधिमकोचितानि पदान्येवाशीतिरेव । तर्था गर्भीकृतासख्यातमन्त्रवत् सप्तकोटि-
महामन्त्रा व्यापका साद्गुरुशिवान्धौ मन्त्रा एकादशेति नामाध्वानोऽपि त्रयः । तत्र
भुवना(ध्वनि स ? ध्वन) तत्त्वाध्वनि, (स ? चै ? तस्य) वर्णाध्वनीत्युत्तरोत्तरव्यापकाध्वनि पूर्व-
पूर्वव्याप्याध्वान्तर्भावो ग्रन्थविस्तारमीत्याऽत्रानुक्तोऽपि गुरोः शास्त्रतश्च यथावद्विज्ञेयः । तस्मात्

१. 'शक्ति' नास्ति-ख. ड. । २. इति-घ । ३. भक्तिप्राय-ख. ड. । ४. विषय-
ग्रहणप्राह्यात्मकत्रैलोक्यं-ख. ड. । ५. धानेवा-ग. । ६. शोतिपदानि-छ. । ७. रन्व-ख. ज. ।
८. तदा-ड. । ९. रयम-ड. । १०. इत. परम्—'तद्वन्मन्त्राध्वनि पदाध्वनि' इत्याधिक. पाठः-ज. ।

१. उत्तरत्र ४।२४ श्लोकेऽस्यदीपकविर्णोमितिपदस्य व्याख्यानावसरे ।

२. अत्र कलाध्वनौ निरूपकं न कृतम्, अनुपदमेव वर्णेषु कलानां प्रविलापनं तु दृश्यते । शिवः,
शक्तिः, सदाशिवः, ईश्वरः, शुद्धविद्या चेति शुद्धानां तत्त्वानां पञ्चकम् । शुद्धाशुद्धानां तत्त्वानां

ग्रहणग्राह्यात्म त्रैलोक्य ससृजतीति यस्मात्, तस्मात् त्रिपुरेति कीर्त्यत
इति ॥ १०-१२ ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाकाशवायुज्वलनसलिलधराद्यान्यशुद्धरूपाणि चतुर्विंशतिसंख्यानि ।
भुवनानि ^१चतुर्दशादशतान्तानि चतुर्विंशतिः । तत्र कार्यरूपं मन्त्रभुवनद्वयं तत्कारण-
भूतेन पदतत्त्वद्वयेन प्रविलापयेत् । पदतत्त्वद्वयमपि स्वकारणवर्णं (तत्त्वा ? कला)त्मनि
सहरेत् । तौ च कलावर्णात्मानौ वाच्यवाचकभावेन स्थिताविति कृत्वा वाच्यं
कलाध्वानं वाचके वर्णाध्यनि कारणे संहरेत् । तत्र क्षादिदान्वात्मनि चतुर्विंश(तिषु ?-
तौ) निवृत्तिकलामन्तर्भावयेत् । आदिधान्तसप्तके(षु ?) प्रतिष्ठायां । गाविका(न्त ?-
न्तेषु) त्रिषु विद्याम् । दीर्घस्वराष्टकेषु शान्तिम् । ^२ह्रस्वा(द्य ?)ष्टकेषु शान्त्यतीतकलामन्त-
र्भावयेत् । एष वर्णा (न्तमध्व ? ध्वनि) पञ्चकलाध्व(नि ? न.) संहारप्रकारः ।
एवं पञ्चाध्वनामपि व्याप्यव्यापकभावेन स्थितानां वर्णक्रमान्तर्गतत्वमस्तीति वर्णक्रम-
स्व(स्व ? स्वा)तराध्वपन्मकारणयोस्तत्त्ववर्णाध्वनौ “आशरूपाप्रधाना मौलाद्यां नदाशिव”
इत्युक्तपुस्त्या (कैटा ? क्षिति)तत्त्व (ध्र ? ध)र्णादिप्रधानतत्त्व(ट)वर्णान्ति चतुर्विंशते-
(ह्रस्वं ? रशुद्ध)तत्त्वानां वर्णानाम्, तथा पुरतत्त्व(ज्ञ ? ज)वर्णादिमायादितत्त्व(स ? घ)-
वर्णान्त सप्तानां (शुद्धा)गुह्यतत्त्वानाम्, तथा शुद्धविंशतितत्त्व (भ ? ग)वर्णादिसदाशिवतत्त्व-
(ग ? क)वर्णान्त र्षयाषा शुद्धतत्त्वानां वर्णानाम्, तथा शक्तिनतत्त्वस्य शुद्धस्यैकस्य विसर्जनीया-
दाकारान्तस्य दीर्घाष्टकस्य, तथा शिवतत्त्वस्य शुद्धस्यैकस्यानुस्वाराद्यकारान्तस्य ह्रस्वाष्ट-
कस्य चेत्येव वाच्यवाचकप्रकाशमामरस्य वह्निदाहिनैक्यमिव स्वातन्त्र्येण प्रतिपन्न प्रतिपद्य
सर्वाध्यभि सामान्यरूपं तदा सर्वप्रकाशैक्यप्रत्ययमशंकवर्णाध्वना वैशेषिकं च पञ्चकलाना-
मैकैक्यमवगन्तव्यम् । यथै कटपयादिभि^३ स्वशून्यनलै (?) सख्यावर्णैर्मदवाक्यं श्लोक्यते—

१. ग्राह्यात्मा-ग. । २. ‘तस्मात्’ नास्ति-ख. ग. ड. । ३. प्रविलाप्य-घ. ।

४. कट्टा-ड. । ५. मौलाना-च. । ६. कैटाकट्टा-च. ड. । ७. तदा-ख. ।

८. त्रयाणां त्रयाणां-च. ड. । ९. सदा-ख. । १०. मेकैकैक्य-ड. । ११. यदा-ख. ।

१२. दिभिश्च शून्यविनन्ते-ज. ।

सप्तकम् । अगुह्यरूपाणि च चतुर्विंशतितत्त्वानीति सफलनया चतुर्विंशतितत्त्वानि । प्रवृत्ति-
शुद्धिर्गम्य इति तु साख्यदर्शनसमनं यम, त्रिपुरादर्शने तु नास्ति स ।

१. ‘भुवनानि चतुर्विंशतितत्त्वानि द्वे शने’ इति भद्रपुरोमागृकायु स्थितं पाठं शोभनं शुद्धम् ।

२. ह्रस्वस्यराष्ट्रवेदित्यर्थः ।

रूपिणी चिच्छक्तिरपि वैखर्यादिभिभेदेन त्रितत्त्वगामिनीति सैव धामसंवित्त्वरूपेणैव पररूपिणी स्थिता सर्वतत्त्वस्वरूपिणी त्रिवृत्करणत् पूर्वमेकविधैव चानुसन्वेया । सा च विमर्शशक्तिरिच्छात्मना बलाचतुष्टयं कूर्माङ्गवत् संकोचयित्वा पञ्चकारणरूपेऽकुल-
चिन्दौ शृङ्गाटात्मनि वर्तमाना शृङ्गादं तत्कन्दाभिमानिकलाचतुष्टयं प्रसित्वा केवले चिन्दौ विशेषवीजात्मनाऽन्त सारविमर्शरूपेण स्थिता त्रिपुरा परिकीर्तयत इत्यभिप्रायः ।
एतदुक्तं सवेतपद्माया—

मूर्तिवैचित्र्यविमवादिच्छायाः प्रधिकस्वरम् ।
अध्वमेदं सृजत्युच्चैर्याप्यध्यापकभेदितम् ॥

यज्ञो जनस्य यज्ञैवारकमित्युक्तसत्यया ।
वङ्गान् तत्त्वपुरेणार्णपदमन्त्राध्वना परे ॥
उपान्त्यादाँरुह क्षेमो गिरीपुत्रं खनीरिति ।
मैष्यमाशा सनि मून सेनानीर खनीरिति ॥
अनाभानदयालीन वाय रक्तमितीरिते ।
रवन मया त्वया योगानमित्युदितमार्गगा ॥
निवृत्त्यादिमिराश्लिष्टा कलाभि पञ्चभिः कमात् ।
मामान्यपञ्चकारेण तिस्रोविवक्ष्यते ॥
ध्याया पञ्च कला वर्णविद्यया चतुर्ध्वया ।
सप्तमिभिर्भिरष्टाभिर्दोर्ध्वं स्वैस्तथाऽष्टभिः ॥
प्राङ्निवृत्तिं प्रणिष्टा च विद्या दान्तिश्च पञ्चमी ।
पान्त्यनीतेति कवय कल्पमन्ति कला कमात् ॥

एव स्वव्यतिरिक्तानां सर्वधाम-वना स्वस्वकारणप्रवणद्वारेण वर्णक्रमान्तर्माक्षौ भवतीति सर्वाध्व-
गवन्तया स्फुरद्गणेशमरुपिणी स्थिता च विमर्शशक्तिरपि वैखर्यादिभिभेदेन त्रितत्त्वगामिनी
सैव धामसंवित्त्वरूपेणैव पररूपिणी स्थिता सर्वतत्त्वस्वरूपिणी पुनस्त्रिवृत्करणत् पूर्वमेकविधे
चानुसन्वेया । सा च विमर्शशक्तिरिच्छादिस्काराचतुष्टयं कूर्माङ्गवत् संकोच्य पञ्चकारण-
रूपाऽकुलचिन्दौ शृङ्गाटात्मनि वर्तमाना पुन शृङ्गाटमरन्दाभिमानिनी बलाचतुष्टयं प्रसित्वा
केवलचिन्दौ विशेषवीजात्मन्यन्तसारविमर्शरूपेण स्थिता त्रिपुरा परिकीर्तयत इत्यभिप्रायः ।
त्रिपुरा परिकीर्तयते । तदुक्तम्—

१. 'स्थिता सर्वतत्त्वस्वरूपिणी' नास्ति-छ. । २. 'शृङ्गाटा ---चिन्दौ' नास्ति-ग. ।

३. मेदनम्-छ । ४. यज्ञो जनस्य-ज. यज्ञो जनस्य-ज. । ५. दृष्ट-ज. । ६. पुत्रं-द. ।

७. 'मैष्यमाशा' यथैव जपानुवाक्यसिद्धता । ८. तीरते-द. । ९. पता-द. ।

यदोल्लसति शृङ्गाटपीठात् कुटिलरूपिणी ॥ १२ ॥

शिवार्कमण्डलं भित्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम् ।

तदुद्भवामृतस्यन्दपरमानन्दनन्दिता ॥ १३ ॥

यदेति । उल्लसति मध्यचारमार्गेण ऊर्ध्वं स्फुरति । शृङ्गाटपीठाद् मूलाधारगतचतुर्दलपद्ममध्यत्रिकोणकुलस्थानात् । कुटिलरूपिणी इदन्ताप्रस-
रोन्मुखी । सृष्टिमार्गं स्वाभाविकं विहाय गुरुक्तयुक्त्या संहारमार्गं प्रति
यदोल्लसतीत्यभिप्रायः । शिवार्कमण्डलं भित्त्वेति । मूलाधारादितत्तदाधार-
गतकमलोदरनिर्भेदनक्रमेण ब्रह्मस्थानगतहंसात्मशिवाधिष्ठानाङ्कोपलक्षित-
प्रकाशभुवं प्राप्येत्यर्थः । द्रावयन्तीन्दुमण्डलमिति । महाप्रकाशशिवसंमेलन-
समुज्ज्वलितं महानन्दलक्षणं चन्द्रमण्डलं द्रावयन्तीत्यर्थः । तदेति ।

स्थूलो व्याप्यो व्यापकोऽन्यो भुवनादिः कलान्तगः ।

एवमन्यत् समस्तं तज्ज्ञानशक्तिविपाकयुक् ॥

रौद्रीरूपं समुल्लास्य निखिलं गम्यते यदि ॥ इति ॥ १०-१२ ॥

यदोल्लसतीत्यादि तेन मार्गेण सन्तुष्टेत्यन्तस्यायमर्थः—यदा यस्मिन् काले ।
उल्लसति ऊर्ध्वं लसति स्फुरति, संहारमार्गं प्राप्य स्फुरतीत्यर्थः । शृङ्गाटपीठादिति ।
अकुलबिन्दोरिव लक्षणमुक्तम् । तल्लक्षणलक्षितं तदेव शृङ्गाटं त्रिकोणकुलशक्तेरासन-
भूतिवैचित्र्यविभवादिच्छायाः प्रविकस्वरम् ।

अध्वभद सृजत्युच्चैर्व्याप्यव्यापकमेदितम् ॥

स्थूलो व्याप्यो व्यापकोऽन्यो भुवनादिः कलान्तगः ।

एवमन्यत् समस्तं तज्ज्ञानशक्तिविपाकयुक् ॥

रौद्रीरूपं समुल्लास्य निखिलं गम्यते यदि ॥ इति ॥ १०-१२ ॥

यदोल्लसतीत्यादि सन्तुष्टेत्यन्तम् । यदा उल्लसति ऊर्ध्वं स्फुरति संहारायोर्ध्वं ज्वल-
यति । शृङ्गाटपीठात् अकुलस्थाने यदा कन्दबिन्दुशृङ्गाटपीठमविर्भूतम्, तदा जातात् कुल-
शक्तेरप्यासनभूता(त्) त्रिकोण(त्) । कुटिलरूपिणी सकुचितरूपिण्यपि शिवा उपाधिलय-

१. भ्राम-तल. । २. मदिरा-याक. ख. । ३. मध्या-य. ड. । ४. संस्फुरति-त. ड. ।
५. 'गत' नास्ति-ख. ड. । ६. 'कुल' नास्ति-ख. घ. ड. । ७. दध-य. घ. ड. ।
८. ब्रह्मरूपगतशिवा-य. । ९. हसा-ख. । १०. नमर्को-घ. । ११. 'तदेति' नास्ति-ख. ड. ।
१२. एवमन्यतमस्तत्त्वक्रियाज्ञानविपाकयुक्-छ. । १३. मया-ड. ।

कुलयोऽपि कुलं त्यक्त्वा परं पुरुषमेति सा ।

निरक्षरं निर्गुणं च कुलरूपविवर्जितम् ॥ १४ ॥

अयमर्थः—महासामरस्यमहानन्दानुभवरूपामृतस्यन्दात्मपरमानन्देन नन्दिता परिपूर्णति । पारिपूर्णमाकाङ्क्षणीयराहित्यम् । तदुक्तं श्रीरहस्यगुरुभिः—

आकाङ्क्षणीयमपरं येन नाथ न विद्यते ।

तव तेनाद्वितीयस्य युक्तं यत्परिपूर्णा ॥ (शि०स्तो० ५।१७) इति ।

ध्यात्वा तसामरस्यविषयेऽभियुक्तोक्तिः—

मूलाधारात् स्फुरिततडिदाभा प्रभा सूक्ष्मरूपो-

द्ब्रह्मन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता ।

सौपुम्नाध्वाचरणनिपुणा सा सवित्राऽनुवद्धा

ध्याना सद्योऽमृतमथ रवेः स्नात्रयेत् सार्धसोमात् ॥ इति ।

(प्र० सा० १०।७)

कुलेति । अतिसूहणीयत्वात् सर्वजनागोचरत्वाच्च कुलयोऽपि देहप्रभातुः

मिति भावः । तस्मात् त्रिकोणपीठादूर्ध्वं गच्छत्यकुलविन्दुरूपपरपुरुषसमागमेच्छया यदा, तदा तामेव शक्तित्रयवीजत्रयतरयत्रयत्रिवृत्तसर्वाध्वप्रविलापनेन विकास-भूमिमुपगूढ इति यावत् । निरञ्जनमित्याद्यकुलविन्दुरूपस्य शिवस्य स्वरूपकथनम् ।

भावे निरौवरणमहाप्रकाशधमिणी सा अकिन्हुंदि स्थित कामराजवर्ममण्डल तेज कण-मिवान्तनिधाय त्रिवृत्त सर्वं विलापयन्ती उदगच्छन्ती कुलयोऽपि कुलकुण्डलिनीशक्तिरकुलगतं सम्यग्मृतमण्डलं दावयन्ती तत्र सवहिष्यामृतपानाविभूतपरावन्दसमृद्धा स्वजन्मगृहमपि विस्मृतान्जुलविन्दुरूप परपुरुषाय शिवम्, निरञ्जनं स्वनं प्राप्यभूमिहीनम्, निर्गुणं मायितम्, कुलरूपविवर्जितम् आभिजात्यजन्ममौल्यङ्गहितमनादिनिधनम्, अभ्येत्य स्वच्छन्दं रमते । यदा कुलयोऽपि दमिताता सुन्दरी वाचित् स्व मनोहाग्निमुत्कृष्टं स्वयवृतं पतिमुद्धास्य स्वैस्मान्नि-वर्तितल(क्ता/सणा)-नरं निरतिशयगुणास्पदमाभिजात्येन यजितं तप्राशुष्य स्वजन्मगृह-

१. निरञ्जं निर्गुणं नित्यं-सप्त. । २. मृतस्य त्रिदशमपरमा-ग घ. । ३. एषा पद्वितीति-स. ड. । ४. 'इति' नास्ति-च. घ. । ५. 'अनि' नास्ति-च. ड. । ६. 'त्रय' नास्ति-च. ग. । ७. निरञ्जन-स. । ८. यदा-च. । ९. स्वप्ना-ड. ।

१. मूलाधारादिनि । "अधिष्ठानमेव मूलाधारः । प्रभा कुण्डलिनीमस्तकम् । मस्तकमपि पर-ब्रह्म । तदेव ब्रह्म सवित्रूपिण्या प्रकृत्या सह सार्धसोमो रविश्च मायित्वात्" इति प्रपञ्चसार-

पत्नी, आगमभाषया कुलेश्वरी देहाभिमानिनी सविदित्यर्थः । कुलं त्यक्त्वा । पट्त्रिंशत्तत्त्वसमुदायरूप शरीरं कुलम्, तदभिमानं विसृज्य । देहप्रमातृतां त्यक्त्वेत्यर्थः । परम् अन्यमुत्कृष्टं चाकुलस्थानवर्तिनम् । पुरुषं पूर्णं पुंस्त्वयुक्तं चाकृत्रिमप्रमातारम् । एति गच्छति । काचित् कुलाङ्गना चिरकालं कस्यचिद् गृहिणी भूत्वा गुप्ता वर्तमाना सती देशिकाख्यकटकावलम्बनेन तत्प्रदर्शित-मार्गानुसारेण महाभोगप्रदं परं पुरुषं गूढाचारेणाभिसरतीति ध्वन्योऽर्थः^१ । सेति प्राक्परिशीलिता । किंविशिष्टं परं पुरुषमिति ? तदाह—निर्लक्षणम् । निर्गतानि लक्षणानि यस्मात्तम् । निर्गुणं निर्गता गुणा यस्मात्तम् । कुलरूप-विवर्जितं कुलेन रूपेण च विवर्जितम् । अत्र महाकवयः—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्वालमृगाक्षि भूयते तदस्ति किं व्यस्तमपि निलोचने ॥ इति ।

(कु० स० ५।७२)

१. इदं—न. । २. 'शरीरं' नास्ति—च. ड. । ३. 'उत्कृष्टं वा' नास्ति—च. ड. । ४. 'पुसवपुषत च' नास्ति—ख ड. । ५. कस्यचिच्चिरकालं—न. ड. । ६. तत्सम्प्रदायदं—च ड. । ७. इति परम्—“तथाविवम् अलक्ष्यमिति भावः । स्वयंप्रकाशमिति च । ननु तस्य कथं शक्तिसमितत्वम् ? लक्ष्यस्य वस्तुनो लक्ष्यान्तरमेलनं दृष्ट्यु, सम्बन्धारम्भभावेति । नैतदस्ति ब्रूयणम् । किमेतन् केवलदशामाभिव्योच्यते, किं वा व्यावहारिकीमिति । प्रथमे तु सिद्धसाधनता । द्वितीये भूषणमेव, शरत्तदादशसामर्थ्यस्य समर्थितत्वात् तौ(ण?धं)कारैरिति । किञ्च” इत्याधिकं पाठो दृश्यते—ग. ।

विवरणे । “स्वभूलाधारादारभ्य मस्तकं मस्तकोपलक्षितद्वादशान्तर्पर्यन्तम् उद्गच्छन्ती विद्युत्स्फुटनपथं परित्स्फुरिततडिवाभा विसर्तनुबत् सूक्ष्मरूपा अश्रुतरा अणो सकाशावणीयसी आदित्यादितेजसा धूलभूता कारणभूता वेणुरग्नस्यदीपवत् सुषुम्णारग्नप्रमध्यसचरणनिपुणा या प्रभा कुण्डलि-याख्या सा द्वादशान्तस्थकस्याप्यमण्डलमालिखन्ती ध्याता सोमसहिताद् रवेर्द्वादशान्तस्थितसवित्रात्मकसहस्रदलपुष्पपद्मकाणिकापतचन्द्रमण्डलावेधेन सद्यस्त्वदानीमेवामृतधारां स्वापयेत्” इति प्रपञ्चसारसं-धदौषिकायाम् ।

। “इह ग्रन्थे मूलाधारपीठस्थत्रिकोणया कुलकुण्डलिनी सूक्ष्मरूपेण सुषुम्णाभार्गन्तं प्रविश्या-नाहृतमण्डलस्य रविं भित्त्वा सहस्रारस्थेन्दुमण्डलं विद्राग्याकुलकुण्डलि-या सगता तदुत्था-मृतधाराभिराप्यायिता पराकृत्य स्वस्थानमाप्नोतीत्यप्यर्थः उत्तरतन्त्रे वक्ष्यमाणं श्लेषेणोक्तं” (ते. पृ. १४१) ।

ततः स्वच्छन्दरूपा तु परिभ्रम्य जगत् पुनः ।

तेन चारेण संतुष्टा पुनरेकाकिनी सती ॥ १५ ॥

अत्र रहस्यं च—“स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता” (श्वे० उ० ३।१९) इति, “निष्कलं निष्क्रियम्” (श्वे० उ० ६।१९) इत्यादि च ।

तत इति । स्वच्छन्दरूपा महदवष्टम्भेन नियन्त्रणप्रचारा । जगत् चिदम्बरमवलम्ब्य तद्रूपतया स्फुरत् । तेन चारेण यथा संहारक्रमेण पूर्वमूर्ध्व गता । पुनः सृष्टिक्रमेण तेन चारेणेत्यर्थः । सन्तुष्टा परमानन्दमयी प्रीतिमती ।

अन्यत् सुगमम् । पुनरेकाकिनी अतीत्यादि व्यक्तिभागेत्यन्तस्यायमर्थः—एवं संहारक्रमेणोपभोगसन्तुष्टा पुनः स्वच्छावशात् सृष्टिमार्गं प्रविश्योक्तसमयेन कुलपुरुषमुपगृह्णन्तं प्रलोभयन्तीव स्थिता विमर्शशक्तिर्गमाग(मेव ? मेन) रमत इति यावत् । एकाकिनीति । यदेवं परपुरुषसमागमं स्वातन्त्र्यवशात् समाचरति, तदा तत्कर्माण्युपादानसहकारिकारणनिरपेक्षतयैव समाचरति । कोऽभिप्रायः ? य(दे ? दे)वं गमागमेन जगच्चित्रविरचनयिलापनकारिणी, तदा स्वातिरेकेण तदुपकरणकारणभिन्नास्ति, तदुपादानसहकारिकारणस्वातन्त्र्यव्यतिरिक्तं नापेक्षत इति भावः । तदुक्तं सूत्रद्वयेन—“चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः” (प्र० हृ० २), “स्वेच्छया स्वमितौ विश्वमुन्मीलयति” (प्र० हृ० २) । तथा ^१ऋजुविमर्शिन्यामप्युक्तम्—

मुपेक्ष्य तेन सह स्वेच्छया प्रीडति तथैवेत्यर्थः । तेन मार्गेणेत्यादि । तेन मार्गेण (सामरस्यानुभवसन्तोषा ? महारत्रमेणोपभोगमन्तुष्टा) पुनरेकाकिनी पुनरुपाधिघूतनेन परमशिवसमरसीभावाद्भूतरूपिणी तदा पुनरेकाकारे मूलशृङ्गाटे एकाकिनी परमानन्दरूपिणी सती प्रागुपहितत्वादव्यक्तापि गमागमाभ्या नादप्रकाशविमर्शरूपेण भक्तानां व्यक्तिमायता स्वेच्छया प्रसीदतीत्यर्थः । एनानिनीशत्रेन शक्तिप्राधान्यमभिव्यजन्ति परमेश्वर इति भावः । “चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः” (प्र० हृ० १), “स्वेच्छया स्वमितौ विश्वमुन्मीलयति” (प्र० हृ० २) इति । अन्यत्रापि—

१. आभ्य-वाग, से. सव. । २. त्रयम्-सख. । ३. तेनाचारेण-वाग, से. सख, त्रिनाचारेण-सख., तेन मार्गेण-अ. य. । ४. ‘अत्र-तत इति’ नास्ति-अ. य. । ५. महाव-स. ड. । ६. यदा-स., यथा-य. । ७. प्रीतिमिता-ग. । ८. समस्तमनेन-क. छ. । ९. मुपगृह्य त-ग. छ. । १०. य-छ. । ११. मेव-छ. । १२. स्वाभिव्यक्ता-स., ह्यभिव्यक्ता-ड. ।

१. प्रस्तुतापामृजुविमर्शिन्या न दृश्यते चचनमेतत् ।

रमते स्वयमव्यक्ता त्रिपुरा व्यक्तिमागता ।
तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टा वर्णशक्तित्रयात्मिका ॥ १६ ॥

एकाकिनी अद्वितीया । सैती महास्फुरत्तारूपा । रमते स्वयमिति । अद्वया-
नन्दमयी महाहन्तात्मिका स्वसविदमनुभवतीत्यर्थ । अव्यक्ता विश्वोत्तीर्णा
भानैकशरीरिणी । व्यक्तिमागता विश्वात्मना प्रकाशमाना । अथवा अव्यक्ता
पश्यन्तीवाक्प्रधानेन रूपेण, व्यक्तिमागता मध्यमादिवाक्प्रधानेन रूपेण ।

जगच्चित्र समालिख्य स्वात्मतूलिकयात्मनि ।

स्वयमेव तदालोक्य प्रीणासि जगदीश्वरी ॥ इति ।

अव्यक्ता व्यक्तिमागतेति । इत्थ सा (सदा ? शक्तिरा) शिवमाकीटमेकप्रकारेण
गमागम वितन्वती लच्छ्वासनि श्वासलक्षित्वाऽप्यदीक्षितात्मभिर्मलमयै कर्मवृत्तैः पशुभिः
क्षुद्रकर्मरतैः (न) ज्ञायते यस्मात्, तस्माददीक्षितात्मना देशिकैर्पादोपसर्पणविमुखाना
समलाशयानामव्यक्तेति भाव । तदितरेषा कल्याणदेशिककटाक्षस(व्य ?)मुत्थ-

जगच्चित्र समालिख्य स्वात्मतूलिकयात्मनि ।

स्वयमेव तदालोक्य प्रीणासि परमेश्वर ^१ ॥ इति ।

किञ्च, अव्यक्ता व्यक्तिमागतेत्यस्यायमभिप्राय — विश्वात्मरूपिणी शक्तिराशिवमाकीटमुच्छ्वास-
नि श्वासलक्षण गमागम वितन्वती देशिकरहिताना क्षुद्रवमनिरताना पशूना मलकर्ममायाह्वय-

१. मेघ-वाक. ख. । २. ह्याति-वाग. ते., विकृति-सक. । ३. पट-सक. ।

४. वेधक्रिया-सख. । ५. 'सती' इत्यत परम्—'उक्त च-एकाकिनी काचन शक्तिरेया
योयात्मना सा विदुया निषेध्या । वेध विरोधाद्यमुक्त जुपाण या ता निषेधे त्रिपुरात्मभावाम् ॥
इति' इत्यधिक पाठ-ग. । ६. अद्वया तीत्यय 'इत्यस्य स्थाने' 'रमण नाम स्वात्म (नीत्वोप ?
नि तोप) जुपति । अय भाव — अम्बरशम्बरपुरस्तराडम्बराकारा धारानिराक (?) रविकार-
रस्ता (?) सती ५५१ शक्तिरस्तपरिदशितदर्शनत्रिपुरा (?) विजोत्तमाना द्वयाद्वयानन्दमयौ महा
हतात्मिका सविदमनुभवतीति (भाव ?) । अन्यत्र च—मातृणा या ॥ २३३ ताद्यमूता मूतानां
या हेतुमूतात्ममूता । मूताधीशा मूतिमूयात्मयोषा सा ते मूयात् मूतये मूतये च ॥ इति' इति
पाठ-ग. । ७. 'व्यक्ति रूपेण' नास्ति-ख. ड. । ८. 'जगच्चित्र श्वरी ॥ इति' नास्ति-ग. ।
९. समा-छ । १०. देशिवेश-क. ग. । ११. किञ्चन-ख. ।

१ 'जगदीश्वरी' इत्येव प्रकरणानुवूल पाठ । योगिनोहृदयदीपिकाया (पृ. ६४) 'भगवान्
शिव' इति पाठो दृश्यते ।

वागीश्वरी ज्ञानशक्तिर्वाग्भवे मोक्षरूपिणी ।
 कामरौजे कामकला कामरूपा क्रियात्मिका ॥ १७ ॥
 शक्तिरौजे परा शक्तिरिच्छैव शिवरूपिणी ।

तत्त्वत्रयनिर्दिष्टा । आत्मविद्याशिवाख्य तत्त्वत्रयम्, तद्रूपतया शब्दिता ।

वर्णशक्तित्रयात्मिका वर्णत्रयात्मिका शक्तित्रयात्मिका च ॥ १२-१६ ॥

अमुमेवायं विवेचयति—वागिति । वागीश्वरी वाग्भवाधिष्ठात्री । ज्ञान-
 शक्तिः, विद्याप्रवर्तकत्वात् । वाग्भवे रौजे । मोक्षरूपिणी विद्यारूपतयाऽमृतत्व-
 प्रकाशिका । यद्रहस्यम्—“विद्ययाऽमृतमश्नुते” (ई० उ० ११) इति ।

ज्ञानाग्निनिर्वग्धसमस्तमलानाममलाशयानां जीवेतामेव शिवत्वमुपगतानां चेतस्यनव-
 रतमभिव्यक्तिमागतेति भावः । तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टेत्यादि त्रयात्मिकेत्यन्तस्य त्रिपुराया-
 न्निभेदकारणं त्रितत्त्वत्रिवर्णत्रिशक्तिभेदमित्युक्तमर्थं पुनरपसंहारेऽप्यनुस्मरतीति
 भावः ॥ १२-१६ ॥

पाशजालावुत्तत्वाद्ज्ञाताऽप्यव्ययनाऽपि) कल्याणदक्षिणकटाक्षोद्यज्ज्ञाना(दि'नि)द्वयपाशानां
 मन्त्रिणाग्निना जीवनामव शिवभावमापन्नानां चेतस्यनारतमभिव्यक्तत्वाद् व्यक्तिमागतेत्युक्त-
 मिति । तत्त्वत्रयविनिर्दिष्टेत्यादि । त्रिपुरायास्तत्रैविव्यक्तत्वाद् यादिवद्भावपरिणतितात्पर्यमुपसंहार-
 ऐव्यनुस्मरण्यनि ॥ १२-१६ ॥

१. रमवा-वाक्. ख. व । २. राजा-वाक्. ख. व । ३. हवे-सख ।

४. बीजा-वाक्. ख. । ५. विद्य-वाक्. ख. व । ६. 'वर्णं त्रिका च' नास्ति-ख. ड ।

७ इत परम्—“श्रुतिश्च-प्र णी देवी सरस्वती वागेभिर्वाजिनीवती । घानामनिप्रवृत्तु ॥”

(ऋ. ६।१।४) इत्यपि पाठ-ग. । ८. इत परम्—“वत्वारि वाक्” (ऋ. १।१६।४५)

इति च । किञ्च” इत्यपि पाठ-ग. । ९. इत परम्—“श्रीमदुन्मत्तभैरवपुराणादि-‘मुत्तं

गोशरामु च महिषोघिनत्रिजरापञ्चमस्य । यद सप्तदशं बुद्धयं वाच याचामहे महेऽस्य ॥”

इति । या हि सप्तृन्भिनीपरीक्षा त्रिविधेन विद्वद्भिराज्ञास्या । यद्रहस्यम्—‘ता नो मन्द्रेषमूर्जं

दृष्ट्वा धेनुर्गामानुषमुष्टुनैतु’ (ऋ. ८।१००।११) इति, ‘वर्धन्तु त्वा मुष्टुनयो गिरो मे’

(ऋ. ७।११।७), ‘पुष्यं धानं स्वस्तिनि सदा ॥’ (ऋ. ७।१।२०) इति च । ‘वाचं यजन्ते

जनितापमुक्थं मुक्थं च मुक्थं भुवि वावदूषा’ इति च । अन्यत्र च—‘तदस्ततः त्रैरनिश

सरायती जनेरपाम्या भुवि कीर्तिमिच्छुभि’ इति च । ये नाद्रियन्ते गिरमारमन्तो

जीरन्त एते निररा ग्रियन्ते’ इति च” इत्यपि पाठ-ग. । १०. जीवाना-छ. ।

एवं देवो व्यक्षरो न महात्रिपुरसुन्दरी ॥ १८ ॥

पारम्पर्येण विज्ञाता भवबन्धविमोक्षणी ।

कामकला कामराजबीजसारभूता । कामरूपा महाचमत्काररूपा । क्रिया-
त्मिका क्रियाशक्तिरूपा । परा व्यापिका । ईच्छा इच्छाशक्तिः । शिवरूपिणी
परमशिवरूपिणी । परमशिवसामरस्यस्वरूपिणीत्यर्थः ॥ १७-१८ ॥

एयमिति । अस्यायमर्थः—एवं सामर्थ्ययुक्ता त्रिवर्णात्मिका त्रिपुर-
सुन्दरीति । एवंविशिष्टेय त्रैपुरी विद्या सत्सम्प्रदायविज्ञाता कार्यकरोत्याह—

वागीश्वरीत्यादय इच्छेव शिवरूपिणोत्यन्तेन यस्मिन् स्थाने यदक्षरं वा शक्ति-
र्यत्तत्त्वं तद्विभागं दर्शयतीति भावः ॥ १७-१८ ॥

एवमित्यादि विमोक्षणीत्यन्तस्य—भेदेऽप्येवमुक्तप्रकारेणास्यास्त्रिपुरसुन्दरी-
विद्याया अक्षरत्रयोत्पत्तिरुक्ता । अक्षरत्रयस्यापि त्रिवृत्कृतसर्वाध्वव्यापकत्वमस्तीति
भावः । पारम्पर्येण विज्ञातेति । शिवादिगुर्वन्तपादुकाक्रमेण सह विहायते यदा, तदैवं
त्रिपुरसुन्दरी विद्या पुरुषार्थसाधिका भवति । अन्यथा भवबन्धविमोक्षणी जायते ।
भवबन्धः, तस्मादेनं साधकं मोक्षयति परमानन्दलक्षणपरमशिवसमरसोभावं प्रयच्छ-
तीति भावः ।

वागीश्वरीत्यादि इच्छेव शिवरूपिणोत्यन्तम् । यस्मिन् बीजे वा तदीया शक्तिर्यत्तत्त्व
येत्यत्र तद्विभागं दर्शयति । वाचबीजे मोक्षो जाय्यमोक्ष, वागीश्वरस्य फलम् । कामकला
वामेश्वरी बीजेशा । वामरूप बन्धपंसीभाग्य मध्यबीजफलम् । परा शक्तिरमृतेश्वरी ।
विपमोक्षस्तृतीयबीजफलम् ॥ १७-१८ ॥

एव त्रिवीजैर्विध्यादप्यागमोक्ता महात्रिपुरसुन्दरीति नाभार्यप्रसता । पारम्पर्येण
शिवादिगुर्वन्तपादुकाक्रमेण सह सम्यक् ज्ञाता चेत् सत्सारबन्ध मोक्षयति । परमानन्दलक्षणे
परमशिखे समरसोभाव प्रयच्छतीति भावः ।

१. देवि-य. सक. । २. री-वाग. से. । ३. पु-सप्त. । ४. चिनो-वाग. स. । चनो-
वाग. मे. । विनाशिनी-सप्त. । ५. 'परा' नास्ति-स. ड. । ६. 'इच्छा' नास्ति-स. ग. ।
७. 'परमशिवरूपिणी' नास्ति-स. ग. घ. । ८. 'स्व' नास्ति-य. ड. । ९. 'एयमिति'
अस्यायमर्थः' नास्ति-स. ड. । १०. इतः परम्—'अत्र च 'यतुल्यवृत्तिता भाषा यदाधारा
हि शेषेते । यत्रे मन्त्राणि सर्वाणि शेषा त्रिपुरसुन्दरी ॥' इति' इत्यपि पाठः-य. ।
११. 'यत्तत्' नास्ति-ड. ।

पारमिति । पारम्पर्येण शिवादिस्वदेशिकपर्यन्तगुरुपारम्पर्येण । पारम्पर्यं तु त्रिप्रकारम्—दिव्यसिद्धिमानवभेदेन । इह विद्यायाः सन्तानद्वयमस्ति—कामराजसन्तानो लोपामुद्रासन्तान इति । विद्यायाः सकीलनिष्कीलभेदेन सन्तानद्वयोपपत्तिः । तयोः कामराजसन्तानः सकीलविद्यानुबन्धी विच्छिन्नश्च । विच्छेदो नाम पारम्पर्यवियोगः । इतरो निष्कीलविद्यानुबन्धी लोपामुद्राङ्गस्यादिपरिगृहीतत्वादविच्छिन्नश्च । तत्र दिव्यौघः सप्तभिर्गुणैर्भूमिर्मुद्रितः, सिद्धौघश्चतुर्भिः । मानवौघस्त्वपर्यन्तौऽप्यजुर्विमर्शिनीकत्रं वधि महागुरुभिरपृभिः स्थापितः ।

तत्र दिव्यक्रमो लिख्यते—मध्यत्र्यध्रमध्यस्थानगतोऽध्याणपीठस्थित-समस्तविद्याभिधेयमहात्रिपुरसुन्दरीदेवीविमृष्टरूपो महाप्रकाशरूपः परमानन्द-

^१पारम्पर्यं तु द्विप्रकारमस्ति—एकं कामराजसन्तानम्, अपरं लोपामुद्रासम्प्रदायम् । सकीलनिष्कीलभेदेन प्रकारद्वयमाश्रित्य समुपास्यते साधकोत्तमैः । तद्विदानीं ^२चतुः(पट्टि?)पीठभेदेन लिख्यते । आदौ प्रकाशविमर्शसारनिर्विशेषविन्दुलक्षणः परमानन्दानुभव एव परमो गुरुः । स पुनर्निर्विशेषैर्विन्द्वैर्मास्मात् स्वेच्छावशात् प्रकाशविमर्शशक्तिशिवात्मनात्मानं विमज्ज्योऽध्याणपीठे कृते युगे कामेश्वरकामेश्वरीसंज्ञेया

^३पारम्पर्यं तु कामराजलोपामुद्रादिक नानाविधं प्रवर्तते । तत्रादौ तावत् प्रकाशविमर्शसारनिर्विशेषविन्दुलक्षणं परमानन्द एवानुसृतिगम्य परमो गरीयान् शिवः । पुनरोजापूर्व-पीठानां वृत्तादिपुगानुसौरिणामाद्ये गु(णो?)णीलिनादसाधारणनादतया समस्ताया श्रीमूल-विद्यायास्तदन्येषु त्रिषु ज्येष्ठमध्यवर्ति(पडा?)ठीलि(सू?)त्र)प्रवर्तकपुण्यत्रिनादात्मकतया

१. सैद्ध-ग. घ. । २. द्वयागति-ग. । ३. 'विच्छेदो वियोगः' नास्ति-ख. ड. । ४. 'सिद्धौघश्चतुर्भिः' नास्ति-ख. ड. । ५. 'अपि' नास्ति-ख. ग. ड. । ६. 'तत्र' नास्ति-ख. ड. । ७. क्रमेणालिख्यते-ग. । ८. 'स्थानम्' नास्ति-ख. ड. । ९. मिति-ख. । १०. 'एव' नास्ति-ग. छ. । ११. यात्मा-ग. । १२. बीजात्मा-क. ग. छ. । अत्र ज्ञानदीपविमर्शिनीस्थः पाठो मूले स्थापितः । १३. संज्ञा-ग. III. । १४. हेतु-ड. । १५. सारेण-ख. ।

१ पारम्पर्यप्रदर्शकोऽयत्त्यः सर्वोऽपि ग्रन्थो ज्ञानदीपविमर्शिन्यामपि दृश्यते ।

२ 'चतुष्पीठभेदेन' इत्येव पाठो दृश्यते ज्ञानदीपविमर्शिन्याम् ।

३. "अत्र प्राञ्चट्टीकाकारा विज्ञाते" श्लोकानां व्याख्यानमतीतं विस्तृत्य यथेच्छमेव स्वातन्त्र्येण वर्णयन्तोऽन्यपारम्पर्यवदेन लोपामुद्रासन्तानकामराजसन्तानदिव्यसिद्धिमानवौघतद्भेदादिकं बहु

लक्षण. परमशिव एव प्रथमो गुरुः । अस्य गुरोः श्रीचर्यानाथ इति सज्ञा ।
स च स्वाभिन्नायै विमर्शाख्यायै स्वशक्त्यै कृतादौ प्रथममुपदिदेश । अत्रा-
भिमुक्तवचनम्—“अथान्तरौडुपीठस्था महात्रिपुरसुन्दरी” (सं० प०)
इत्यादि,

अदृष्टविग्रहा स्वान्तरुदिता परमा कला ।

अस्वराकारर्तामाप्ता अथसङ्केतमध्यगा ॥ (सं० प०) इति,

एक एव प्रकाशाख्य. पर. कोऽपि महेश्वरः ।

तस्य शक्तिर्विमर्शाख्या सा नित्या गीयते बुधैः ॥ (सं० प०) इति च ।

स्थितश्चर्यानाथरूपी ह्यस्यास्त्रिपुरसुन्दर्या मन्त्रविद्यामुद्राख्यत्रितयप्रकाशकत्वेन गुरु-
ताराज्ञास्वरूपी तुरीयविद्याभिमानो आज्ञासंकेतप्रवर्तकः परमशिवः स्वाभेदेन
स्थितायै स्वशक्त्यै कामेश्वर्यै प्रथममुपदिदेश । तदुक्तं सन्तपदस्याम्—

अथान्तरौडुपीठस्था महात्रिपुरसुन्दरी ।

शाक्तस्फारसमाविष्टो यो होतामुषरेन्नरः ॥

सोऽचिराल्लभते सिद्धिं वाक्कामविपसंक्षिप्ताम् ।

छिन्ना रद्धाश्च ये मन्त्राः कोलिता मूर्च्छिताश्च ये ॥

सिद्धयन्ति तेऽचिरात्तस्य शक्तिर्विस्फारबृंहिताः ।

मुद्रा विद्याश्च मन्त्राश्च (यन्त्र ? यत्र) यन्त्राणि संस्थिता ॥

अयक्तीनामपि शक्तिकामराजवाग्भवबीजानामधिदेवतान्तरपरिणामात्मकचर्योद्दीर्घपेठमित्र-
प्रकाशनामभिधत्तलो गुरुमूर्तयो जाता । इति प्रकाशान्तपदम् (?) । तत प्रागुन्मिषित
महादिव्यगुरुपञ्चक दिव्योद्य । वाम एवान्त ? । स एव विनष्टसन्तान पुन प्रवर्तयतीति
तन्नामाङ्कित स्वसन्तानमवगन्तव्यम् । तदुपरि समयादिविमलान्तं नादपञ्चव सिद्धीय । तत
परमागमोक्त्याऽऽ(ति ? नि)सन्ततिमनिबोध । इति कामराजगुरुसन्तति । श्रीलोपामुद्रा-
सन्ततिर्हं वि स्थापिता नात्र लिखिता । इति पारम्पर्यनिर्णय ।

१. उपधाप्रोड्याण-चि, अथान्तरोड्याण-ख. ड. । २. कामराजशरीरिणी-चि. ।

३. अपरा-घ. । ४. तां प्राप्ता-ख. ड, तां प्राप्य-चि. । ५. ‘स्थित’ राज्ञा नास्ति-ग. छ. ।

६. त्रिवृत्करण-ज्ञा. । ७. गुरुज्ञा-र. । ८. सन्तकाम-ज्ञा. । ९. यन्त्र-क. ग. । १०. पठि-ख. ।

११. सन्तानि-ड. ।

विस्तृत्य लिखन्त स्वोत्प्रेक्षितार्थ ईदृशपरम्परायात इति वदन्ति । तत्सर्वं प्रामाणिकमप्यक्षर-
स्वारस्यानाक्रान्तत्वान्मूलानुषयुक्तत्वाद् ग्रन्थगौरवमयाच्चोपेक्षितमस्माभिः ” (से. पृ. १४२) ।

मध्यत्र्यथाग्रकोणगतकामरूपपीठस्थितवाग्भवबीजाभिधेयकामेश्वरी -
देवीविमृष्टरूपश्रीमदोडुनाथदेवस्त्रेतागुरुः । अत्रामियुक्तवचनम्—“त्र्यथाग्र-
कोणगा या सा कामेशी कामपीठगा” (सं० प०) इत्यादि ।

मध्यत्र्यदक्षिणकोणगतजालन्धरपीठस्थितकामराजबीजाभिधेयवज्र-
ेश्वरीदेवीविमृष्टरूपश्रीपद्मनाथदेवो द्वापरगुरुः । अत्रामियुक्तवचनम्—“त्र्यश्र-
दक्षिणकोणस्था वज्रेशी जालपीठगा” (सं० प०) इत्यादि ।

तमह पीठराजेशमोड्डाराख्यं नमाम्यहम् ।
याक्कामविपमोक्षाणामालयं सर्वसिद्धिदम् ॥
श्रीपीठं राजदुष्प्रेक्ष्य तमहं शरणं अये ।
अज्ञानतिमिरध्वंसादाज्ञास्कारप्रदर्शनात् ॥
आज्ञापीठमिति प्रोक्तमोडुपीठं नमाम्यहम् ।

अनेनोडुपीठभेदेन स्थितं चर्यानन्दशक्तिरूपमन्त्रविद्यामुद्राप्रकाशक तुरीय-
विद्यार्त्वरूपमौद्यमित्युनमिति यावत् । अथ पुनस्तस्य चर्यानाथरूपस्य परमशिवभट्टा-
रकस्याज्ञापीठे स्थित्वा कृताधिकारं कुर्वतो धिमशंरूपिणी शक्तिः कामेश्वरी । सा पुनः
पूजकत्रिपीठभेदेन ओपमित्राख्या(न्) शक्तिकामराजवाग्भवाधिदैवतान् मन्त्रविद्या-
(मुद्रा)गुरुन् त्रेताद्वापरकलिष्वधिकारपुरुषान् चित्राणविषयज्येष्ठमध्यमबालाख्यान
श्रीन् सिद्धान् सुपरीक्ष्य तेषु प्रकाशयामास मन्त्रविद्यामुद्रागुरुनिति । एतत्त्रितय
संकेतपद्धत्या यथोक्तमवलोक्य शोधितं कुर्यात् । यद्यथा—

त्र्यश्रस्योत्तरकोणस्था अगेशी पूर्णपीठगा ।
कामादिनवसंकेतयन्त्रमन्त्रविधौ स्थिता ॥
नवसिद्धिप्रदा या सा मन्त्रपीठकृतास्पदा ।
अणिमादिमहामोक्षपर्यन्तघटनोद्यता ॥

१. 'मध्यत्र्यथा' इत्यादि नास्ति-य. । २. राजाभि-ख. छ. । ३. पटिठ-ल. ।
४. 'श्रीपीठ' 'संज्ञात' ॥' नास्ति-ग. । ५. 'अनेनो कामरूप नमाम्यहम् ॥' नास्ति-ग. ।
६. 'स्व' नास्ति-छ. । ७. आसाद्य-छ. । ८. 'चर्यानाथरूपस्य परम' नास्ति-छ. ।
९. 'राज' नास्ति-ग. । १०. 'श्रीन्' नास्ति-छ. । ११. 'मुद्रा' नास्ति-छ. ।
१२. शोधनं-ग. । १३. अस्मिन्तरवि-ग. छ. ।

मध्यत्र्यश्रोत्तरकोणगतपूर्णगिरिपीठस्थितशक्तिवीजाभिधेयभगमालिनी-
देवीविमृष्टरूपश्रीमित्रेशनाथदेव. कलिगुरु. । अत्राभियुक्तवचनम्—“व्यश्र-
स्योत्तरपीठस्था भगेशी पूर्णपीठगा” (सं० प०) इत्यादि ।

द्वादशान्तादितात्वन्तं जगद्वाह्यादकं परम् ।
पुनः कन्दोदितात्वन्तं शक्तिवीजं समुद्धरेत् ॥
पूर्णपीठे स्थिता याज्ञा विपनिर्नाशिनी परा ।
यैर्मनाक् स्मर्यते तेषामजरामरता सदा ॥
मननत्राणधर्मोऽसौ मन्त्रो यः परिकीर्तितः ।
अस्याधारो मन्त्रपीठः पूर्णाख्यो जयतादजः ॥

इत्यार्यस्य ज्येष्ठस्याधिकारः ।

त्र्यक्षदक्षिणकोणस्था धमेशी जालपीठगा ।
नवविद्याख्यसंकेतस्फारसिद्धिप्रदायिका ॥
करशुद्धौ देहरक्षात्मासने चक्रशासने ।
मन्त्राधारे तथा साध्यावाहने तु सुपूजिता ॥
त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।
श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महात्रिपुरभैरवी ॥
विद्यासंकेतमेतत्तु गुरुपूर्वत्वमागतम् ।
श्रीमद्दीपकसन्तानसन्तत्या दर्शितं नुमः ॥
गुदमेढूनाभिचक्रहृद्गलभ्रूविभेदितम् ।
तठ्ठणारुणसंकाशं कामराजं समुद्धरेत् ॥

इति पष्ठनाथस्य मध्यमस्याधिकारः ।

त्र्यस्राप्रकोणगा या सा कामेशी कामपीठगा ।
मुद्रादशकसंकेतदशसिद्धिप्रदायिका ॥
एका चैव महामुद्रा योनिमुद्रात्वमागता ।
तया विभक्तः स्वात्मा तु संक्षोभादिप्रभेदतः ॥

१. कोणस्या-वि. । २. वण्डा-छ. । ३. शक्त्यन्तं तु-क. छ. । ४. यर्माग्नी-क. ।

५. द्रुज-क., द्रज-छ. । ६. इत्योद्भास्यस्य ज्येष्ठाधि-क. छ. । ७. हृत्कण्ठ-छ. ।

मित्रेशदेव कलियुगादो भगवती लोपामुद्रा भगवन्तमगस्त्य च महा-
तप पुञ्जमिथुनमनुगृहीतवान् । एतत्सप्तकं दिव्यौघसन्नम् ।

शस्त्रिगर्भान् प्रोच्छलन्त हृद्मन्यप्रविभेदकम् ।
देदीप्यमान जिह्वामे वाग्भव त्व समुद्धरेत् ॥
कामपीठे स्थिता याला कामतत्त्वप्रबोधिका ।
स्मरणाद् देशिकान्द्राणा वाग्विलासप्रदायिका ॥
द्रावणात् पाशजालस्य तत्परस्य च मोदनात् ।
मुद्रापीठमिति प्रोक्तं कामरूपं नमाम्यहम् ॥

एष बालम्य मित्रस्याधिकारः । त्रिसिद्धा ओलित्रयौभिमानीन इति । तदुक्तं
सप्तपद्यत्वात्—

धन्दाप्रकोणात् प्रोच्चैर्या स्फुरन्ती सततोदिता ।
कामेशीं सर्वगा नित्या गुरुरूपा नमामि ताम् ॥
व्येष्टमध्यमनालारत्यान् चित्प्राणविषयात्मकान् ।
ओपमित्रिशसहोयान् नोम्यहं सिद्धपुङ्गवान् ॥ इति ।

अत्रोद्भासिसिद्धानां नामाद्याक्षरग्रहणम् । यथा—ओ इत्यनेन ओङ्कस्य ग्रहणम् ।
प इत्यनेन पट्टस्य । मित्रीश इति सम्पूर्णस्य ग्रहणम् । रुकारेण रुपिरिति ग्रहणम् ।
पनारेण पट्ट इति । पट्टमित्रयोर्लोन्निवे धैदिके एरुप्रकारेण नामग्रहणं कृतम् ।
श्रीमद्वोङ्कस्य कौले आङ्कु इत्येयं प्रसिद्धम् । लोके ऋपिरिति श्रीमत्कोषमुनिमद्वारक इति
श्रीमद्वोङ्कसस एवाभिधानम् । तदिह त्रितयं कादिभेदे ओलित्रितयनिरूपणे ओलि
गायत्र्या स्पष्टं ज्ञायते । तद्यथा—ओङ्कुनाथाय विद्महे श्रीदुर्वाससे धीमहि । तन्न
कौलि प्रचोदयात् ॥ तथा—पट्टनाथाय विद्महे श्रावुमाराय धीमहि । तन्नो लक्ष्मी
प्रचोदयात् ॥ मित्रनाथाय विद्महे श्रावण्ठाय च धीमहि । तन्न कुञ्जि प्रचोदयात् ॥
श्रीदुर्वाससं मुनिसंन्यमहादेवा लोन्नि । एतेषां पूजानाम् गुणमुखादेवावगन्तव्यम्, न
पुनः पुस्तके लेख्यम् । एतं व्यापिनीसमनोन्मन्यपरपर्याया शृङ्गाटत्रिरेराभिमानीन-
स्य सन्निहिता । चतुर्यमिथुनरूपं कामेश्वरकामेश्वरारूपं प्रकाशविमर्शमयं शृङ्गाट-
मध्यस्थविन्दुरूपं दीजोर्चनविभक्तविन्दुभागाकारमाश्रित्य स्थितं श्रीचर्यानाथ-

सिद्धक्रमो लिख्यते—लोपामुद्राऽगस्त्याभ्यां कङ्कालतापसाचार्योऽनु-
गृहीतः । तेन धर्माचार्यो लघुकर्ताऽनुगृहीतः । तेन मुक्तकेशिनी नाम योगिन्यनु-
गृहीता । तयाऽस्मद्भोजमहत्तरः प्रसिद्धवृद्धपादानो भोजदेवदृष्टचमत्कारो
महादेशिकप्रवरः श्रीमान् दीपकाचार्यो दण्डककर्ताऽनुगृहीतः । एतच्चतुष्टयं
सिद्धौघसंज्ञम् । अत्रामिथुक्तवचनम्—

दि(व्याः१व्यं) सिद्धत्रयं पूर्वं दम्पती च ततः क्रमात् ।

लोपामुद्रा तथाऽगस्त्यस्ताभ्यां कङ्कालतापसः ॥

तेन धर्मश्च कृपया धर्मेण च महात्मना ।

मुक्तकेशी ततस्तेन दीक्षिता मन्त्रनायिका ॥

तया दीपकनाथश्च दीपकेन महात्मना । (सं० ५०) इत्यादि ।

मानवक्रमो लिख्यते—दीपकाचार्यस्यौरसः पुत्रः सङ्केतपुञ्जप्रकाशको
जिष्णुदेवस्तेनानुगृहीतः । तेन कटाक्षीकृतो मातृगुप्तदेवः प्रभाकरगुरुः । तेना-

तच्छक्तिमिथुनमिति भावः । 'एवं शृङ्गादस्य त्रिरेखामयत्रिवीजमध्यस्थतुरीयघिया-
स्वरूपमिति । पञ्चकारणरूपपरमकामात्मके गुप्ताद्यस्वरूपे सर्वमेतद्व्यवस्थितमिति
सुनिपुणमतिभिरवगन्तव्यमिति भावः । एतत्पञ्चकं दिव्यौघः । एतेषां गुप्तनामग्रहणं
यथा प्रकाशिस आद्यग्रहणाज्ज्ञातव्यम् । ततः परं कलियुगगुरुणा मिश्रीशेन मिथुन-
मनुगृहीतं वल्लोपामुद्रागस्त्यात्मकम् । तत्पूजानाम सपर्यानीमाग्रग्रहणं गुरुमुखा-
ज्ज्ञातव्यम् । ताभ्यामनुगृहीतः कङ्कालतापसः, तेन धर्माचार्यः, धर्माचार्येण मुक्तकेशिनी
नाम योगिनी, तथा श्रीदीपकाचार्यः । एतत्पट्कं सिद्धौघः । 'कदैविकैर्मम आद्यग्रहणाद्
गुप्तनाम । तदनु जिष्णुदेव-मातृगुप्तदेव-तेजोदेव-मनोजदेव-कल्याणदेव-रत्नदेव-श्रीवासु-
देवाख्याः सप्तकं मानवौघाः । 'किंविश्वकमपदैवैराद्यग्रहणाद् गुप्तनाम । इत्थं सर्वेषां
पूजानाम गुरुमुखाज्ज्ञातव्यम् ।

१. 'सिद्धक्रमो लिख्यते' नास्ति-ख. ड. । २. तापना-ख. । ३. बहुपादो नाम-ड. ।
४. 'अनुगृहीतः' नास्ति-ख. । ५. देव्याः-ग. घ. ड. । ६. दीपकलानायः-ख. । ७. प्रकाशो-
ख. ड. । ८. कटाक्षितो-ख. ड. । ९. 'तेनावलोकितस्तेजोदेवः' नास्ति-घ. । १०. 'एवं.....
स्वरूपमिति' नास्ति-घ. । ११. रयाभ्यामाद्य-क. ग. । १२. दिविवैर्मम-क., दिविकैमम-छ.,
प्रमादिविकै-जा. । १३. वि-ग., विविश्वकमपरस्वाद्य-जा. । १४. पट्क-क. ।
१. अत्रत्येषु पाठनिर्णयेषु परम्पराप्राप्तविद्योपदेशा एव प्रभवः ।

वलोकितस्तेजोदेव । तेनेक्षितो मनोजदेवः । तेन दृष्ट. कल्याणदेव । तेन
संभावित. श्रीरत्नदेव । तेनाङ्गीकृत श्रीवासुदेवमहामुनि । तेन पुत्रीकृत
ऋजुविमर्शिनोकर्ता शिवानन्दमहायोगी । एतदष्टक मानवोधसज्ञम् । सर्वेषां
पूजानाम् पूज्यवचनात् श्रोतव्यम् । पारम्पर्यक्रमोऽपि पारम्पर्यक्रममाप्तः ।
सर्वथा समर्चनीया महागुरुव । अनादरणे तु महान् दोषः । तदुक्तं भगवता
व्यासमुनिना—

श्रुतस्य दातारमनुत्तरस्य निर्धि निधीनां चतुरन्वयानाम् ।

ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीय पोषान् लोकास्ते व्रजन्यप्रतिष्ठान् ॥ इति,
(म० भा० १।७६।६४)

पिता माता तथैवाग्निगुरुंरामा च पञ्चमः ।

यस्यैते पूजिता पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ इति च ।

(म० भा० ३।१५९।१४)

अभियुक्तवचोऽपि—

लोकसाधारणैर्धर्मैर्नावमान्यो गुरुः शिवः ।

चतुश्चरणसाधर्म्याददृष्ट्या मृगराडिव ॥ इति ।

१ कामराजसन्तानेऽपि दिव्यपञ्चक समानमेवेति तत्र तत्र स्पष्टम् । ततः पप-
कौटुम्भार्गनाश्रीसङ्गान् दिव्यान् सर्वान् संपूज्य, ससगपिमगाणविधिसङ्गान् सिद्धान्
संपूज्य, नतुसुरादिविसङ्गान् मानवगुरुन् संपूजयेत् । यथा क्षीपकसन्ताने श्रीमती
लोपामुद्राऽगस्त्यपत्नी प्रधानभूता, विनष्टसन्तान पुनरुत्थाप्य प्रवर्तयतीति कृत्वा सा

१ भानुगुप्तदेव-ग. । २. 'त' नास्ति-ख. ड. । ३. तेनाङ्गीकृतस्तेजोदेव श्रीवासु-घ. ।
४. 'मह' नास्ति-घ. ड. । ५. एतत्सर्वं श्रीगुरुवत्त्रादवगन्तव्यम्-घ. । ६. स्पर्षादा-
दृत-ख. ड. । ७. अनादरेण-घ. ड. । ८. एतदुक्तं-ख. ड. । ९. तमस्य-मु. । १०. नामपि
लभ्यविद्या-मु. । ११. पाता सन्ताने व्रजत्यप्रतिष्ठाम्-घ. । १२. 'पिता इति च' नास्ति-
ख. ड. । १३. अत्राभियुक्तवचोऽपि-ख. ड. । १४. 'इति' नास्ति-ख. ड. । १५. भा-ग.
मा-घ. । १६. 'दिव्यान्' नास्ति-ग., देवान्-घ. । १७. देवी-न. ।

१. नास्त्येवोऽनुच्छदो मानदोषविमर्शिन्याम् ।

(य^१अ)त्रानुक्तं यद्यपि गुरुपङ्क्तिस्माराधनस्थानम्, तथाप्येतद्विधा-
विषये शास्त्रान्तरोक्तं स्थानमादत्तव्यम् । तथा चामियुक्तोक्तिः—“प्राङ्मध्य-
योन्योः पुनरन्तराले संपूजयेत् प्राग् गुरुपादपङ्क्तिम्” (प्र० सा० ९।१४)
इत्यादि । एवमङ्गविद्योद्धारस्तदाराधनं तत्स्थानं च । तदुक्तं श्रीलक्षणसारे—

जातवेदसि भूतेशे यातुघाने समीरणे ।

दैवीमौलौ चतुर्दिक्षु कर्माद् हृदादिकं यजेत् ॥ इति ।

“ततः कामेश्वरो नित्या” (१।२६) इत्यादिनित्यानां प्रसक्तेस्तदर्चा
कथिता । स्थानप्रकारौ सम्प्रदायतः । “तपणानि निवेदयेत्” (१।१८३)
इत्युक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्घ्यशुद्धिरुपदिष्टा । सा च शास्त्रान्तरादायाता । तथा
चाहुराचार्याः—

स्वच्छन्दैरवे तन्ने यद्यपीदमुदाहृतम् ।

तथापीह समानत्वात् सिद्धान्तेऽप्युपयुज्यते” ॥ इति ।

(क० क्र० ५०१)

यथा लक्षणसारेऽर्घ्यशुद्धिविधानम्—

कृतमण्डलपर्यन्ते हे(तु^१य^२तोर्य^३)जनमारभेत् ।

पशुवेशमोपिताशु(द्वि.१द्वि)शोधनायामृताय च ॥ इत्यादि ।

“सर्वबाहृतः” (२।७४) इत्येतत्कुलचक्रकल्पनसूचनम् । “पूजयेद्वात्रि-
समये कुलाचारक्रमेण यः” (२।७५) इत्येतत्कारणोपादानवीजम् ।

प्रयानमूवा तत्र, तथाऽत्रापि क्लीमौनन्दसंज्ञः कामदेवो रतिमर्ता विनष्टसन्तानं पुनः
पुनः प्रवर्तयतीति सन्नामाङ्कितमिदं सन्तानम् ।

१. यत्रानुरक्तं-य. घ. । २. ‘यद्यपि’ नास्ति-स. ड. । ३. ‘तथा चामियुक्तोक्तिः’
नास्ति-स. । ४. दारात्तदा-अ. ड., रात्तदा-य. । ५. तत्तत्स्थानं-स. ड. । ६. सागरे-य. ।
७. देवमौ-स., तय मौ-घ. । ८. हृदयाद्या यजेत् कर्मात्-अ. ड. । ९. दिना नित्यादीनां-य. घ. ।
१०. रर्चादि-स. ड. । ११. ‘इति’ नास्ति-स. ड. । १२. तथा-घ. ड. । १३. सव्यसारे-य. ।
१४. हेतुमाधाय आरभेत्-ड. । १५. ‘सर्व’-सूचनम् नास्ति-स. ड. । १६. ‘वत्पन’
नास्ति-य. । १७. वा-य. ।

संस्मृता पापहरणी जप्ता मृत्युविनाशिनी ॥ १९ ॥

पूजिता दुःखदरिद्रव्याधिदौर्भाग्यघातकी ।

हुता विघ्नौघशमनी ध्याता सर्वार्थसार्धकी ॥ २० ॥

“मयाऽप्येतद्व्रतस्येन क्रियतेऽद्यापि सुव्रते । जपस्त्रिसन्ध्यमेतस्यास्तदेतत्पद-
सिद्धये ॥” (४।६९) इत्येतत्सन्धानुष्ठानमूलम् । “गणेश” (१।१) इति
सूत्रं सूर्यार्घ्यदाननिमित्तम् । “एतेनैव” (२।६४) इत्येतत् स्नानपानादि-
सूचनम् । “अथवा येन” (४।५१) इत्येतन्मूलविद्याध्याननिदानम् । “एवं
पूजाविधानं तु कृत्वा दौ साधकोत्तमः” (१।१८३) इति पूजाविधानान्यथाऽ-
नुपपत्त्या पूजारम्भकालप्राप्ततालत्रयकल्पनम् “तालत्रयं पुरा दत्त्वा सशब्दं
विघ्नशान्तये” (२७) इति श्रीपरार्तिशिकोक्तनीत्या समुदितमित्यशेष-
मनवद्यम् ॥

भवबन्धविमोचनी । एवं पारम्पर्येण सह विज्ञातेयमवगता त्रैपुरी
विद्या शब्दतोऽधिगताऽर्थतो विज्ञाता च ससौरबन्धात् साधकं मोचयतीत्यर्थः ।
अस्याः संसारमोचकत्वे युक्तिमाह—संस्मृतेति । पापहरणी । पापं
पुण्यस्याप्युपलक्षणम् । परमार्थवित् पुण्यपापैर्न सस्पृश्यते । तदुक्तं

एवं पारम्पर्यक्रमं गुरुमुखेनैव ज्ञात्वैव ये एनामभ्यस्यति चेद्देहिकामुष्मिकं फल-
मिति प्रकाशविमर्शसमरसानन्दलक्षणं कैवल्यमिहानुभवति भवबन्धविमोक्षणीत्युच्यते ।
संस्मृता पापहरिणीत्यादि ध्याता सर्वार्थतोऽधीत्यन्तेन स्मरणजपपूजाहोमध्यानानां पृथक्
फलं दर्शयति ॥ १८-२० ॥

एवमेना विद्याभ्यस्यति चेद् भवबन्धविमोक्षणीत्युच्यते । संस्मृता पापहरिणीत्यादिना
जपपूजाहोमध्यानानां पृथक् पृथक् फलमपिना प्रकाशयति ॥ १८-२० ॥

१. हन्नीयं-सख. । २. जरा-सख. । ३. दौर्भाग्य-से. व. सक. ल. ।
४. दारिद्र्य-से. व. सक. ल. । ५. तिनी-वाग. से. सक. ल. । ६. मृत-सख. ।
७. स्मृता-सख. । ८. पिता-वाग. से. सख., धनी-सक. । ९. ‘गणेश’...निदानम्
नास्ति-स. ड. । १०. ‘एवं’ नास्ति-ख. ड. । ११. ‘सह’ नास्ति-ख. ड. । १२. ‘संसारबन्धात्’
नास्ति-ख. ड. । १३. ‘पाप’...इति नास्ति-ख. ड. । १४. मुखात्-घ. । १५. ‘य’ नास्ति-व. ग. ।
१६. ‘साधकी’...‘त्रितय’ नास्ति-घ. । १७. ‘पुण्य’ नास्ति-ख. ।

एतस्याः शृणु देवेशि बीजत्रितयसाधनम् ।

धवलाम्बरसंवीतो धवलावासमध्यगः ॥ २१ ॥

पूजयेद् धवलैः पुष्पैर्ब्रह्मचर्यरतो नरः ।

धवलैरेव नैवेद्यैर्दधिक्षीरौदनादिभिः ॥ २२ ॥

श्रीपरमार्थसारे—

ह्यमेघशतसहस्राण्यपि कुरुते ब्रह्माद्यातलक्षणि ।

परमार्थविघ्न पुण्येन च पौपैर्लिप्यते विमलः ॥ (७०) इति ।

॥ १८-२० ॥

अस्या विद्यायास्त्रयाणां बीजानां प्रत्येकमाराधनं वक्तुमुपक्रमते—

एतस्या इति । तत्र प्रथमं वाग्भवबीजसाधनमाह—धवलेति । धवलाम्बरं शुक्लवस्त्रम् । धवलावासः सौवर्गहम् । ब्रह्मचर्यरतो वनिताजनं वागर्ध्व-
देवतेति मन्यमानः । अष्टाङ्गमेथुनवर्जित इत्यर्थः । उक्तं च—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥

एतस्या शृणु देवेशि बीजत्रितयसाधनमिति । चतुर्थपटलारम्भे महादेव्याः पृथक् पृथक् एकैकबीजसाधनं कथमपि पृष्टस्तत्राश्रयोत्तरं दातुमिदानीमेवाधसर इति कृत्वा प्रत्येकबीजसाधनप्रकारं कथयामि, तच्छृण्वति भावः । धवलाम्बरेत्यादिभ्यः संपूर्य परमेशानित्यन्तेन वाग्भवबीजसाधनवेलायां वेपथ्वस्त्राभरणवासआसनपूजोपकरण-
धूपगन्धपुष्पनैवेद्यमूर्तिध्यानानां श्वेतरूपता कार्या । ब्रह्मचर्येणापि भवितव्यमिति भावः । ध्यानस्य श्वेतफलत्वं सरस्वतीरूपत्वं च श्रीमदण्डकोक्तप्रकारेण परिकल्पनीयम् ।

एतस्याः शृणु देवेदीत्यादि । “एकैकाक्षरसाधनं वद” (४१) इति श्रीगुक्तस्योत्तर देवीस्वरूपानुभावप्रकाशपूर्वकं यदि श्रोतुस्तात्पर्याधिक्या (त्वं संप्रयो) जनमिनीदानीमवमरप्राप्तिं प्रति बीजसाधनमिति, श्राव्यते । धवलाम्बरेत्यादि वागीश्वरौ परमेश्वरान्तर्धोदण्डवान्तर्ध्वं तत् “मुमुक्षु-
स्फटिक” (नि० ६० १९) इत्यादिवाक्यप्रवर्तितस्फटिकासंगुप्तव्याख्यारव्युपलब्धा वाग्बीज-
-

१. संपुत्तो—मल. । २. म्बर—माव. स. अ. । ३. पल्लवैः—ब. । ४. पापः स्पृष्टयते—मु. ।

५. अत्र—स. इ. । ६. विप्रेति—ग. घ. । ७. वापूय—ब. । ८. प्रागनुक्त—इ. । ९. ‘वासय’
मालि—इ. । १०. ‘व’ नास्ति—इ. ।

१. अत्राक्षरप्रत्ययं श्रुतिः सर्वानु मानुषानु ।

सङ्कल्पधवलैर्वापि यथाक्रामं यथा लभेत् ।
 संपूज्य परमेशानि ध्यायेद् वागोश्वरीं पराम् ॥ २३ ॥
 बीजरूपामुल्लसन्तीं ततोऽनङ्गपदावधि ।
 ब्रह्मग्रन्थि विनिर्मिथ जिह्वाग्रे दोपरूपिणीम् ॥ २४ ॥

एतन्मैथुनमप्राङ्ग प्रवदन्ति मनीषिणः । इति ।

(द० स्मृ० ७।३१-३२)

सङ्कल्पधवलैर्वापीति । धवलोपकरणवैकल्ये भावितश्चैत्यै । वागीश्वरीं परा-
 मिति । महास्फुरत्ता पूर्णाहविमशरूपामनाहतलक्षणा वाचमित्यर्थः । उक्त-
 च—“अनाहतशीर्ष्णी वाग् जुपाणा सोमस्य तृप्यतु” (तै० सं० ३।२।५।१)
 इति ॥ २१-२३ ॥

अन्तर्मातृकोदयप्रतिपत्तिमाह—बीजेति । बीजरूपां वाग्भवबीजा-
 धिष्ठानमहाशक्तिरूपाम् । उल्लसन्तीं ज्योतीरूपतया पश्यन्त्यादिक्रमेणोर्ध्वं

तद्यथा—“सुस्फीसस्फटिकघटिताक्षसूत्रनक्षत्रनैचयचक्रपरिधर्तनविनोदसंदर्शितनिशा-
 र्ममयचारे सुचारे महाज्ञानमयपुस्तकं हस्तपद्मेऽत्र वामे दधत्या भवत्या स्फुट वाम-
 मार्गस्य सर्वोत्तमत्वं समुपदिश्यते” (त्रि० द० १९) इति (सूचितम् ?) । तत्रायं
 भावः—यथा मूलग्रन्थोक्तदेवीमूर्त्या भुजे वर्णे शरीरे धार्ये विशेषः । १. द्विभुजा
 श्वेतवर्णा बालारूपा पुस्तकाक्षमालाधारिणी ध्येयेति भावः ॥ २१-२३ ॥

रक्तवलेवरा सवला सितसरोजासनवसनमुमनोजुलेपनाभरणाभिरामा मुसिनाः। देवीदत्त-
 २. बलदेवो जिनेन्द्रिय साधको न्यामेनात्मसात्त्वा लघूपदीपनैवेद्यादिभिर्घवलेष्व मस्तवे हवि-
 ष संपूज्य देव्यात्मान्तरायान्तर्गमिन् वटयमाणेन परा निष्कल कुण्डलिनी तेजोरूपा वागीश्वरी-
 मम्मसेदित्युपपन्नाभिप्राय ॥ २१-२३ ॥

१. बाल-व., वामफलप्रदाम्-वाग्. से. सर. ल. । २. विद्वान्दप्रबोधिनीम्-वाक्. ल.,
 सत स्वाङ्गपदावधि-सत्त्व. । ३. ब्रह्मरन्ध्र-अ. । ४. वारिणीम्-सत्त्व. । ५. 'अन्त'
 नास्ति-स. इ. । ६. मुस्फुट-त्रि. द. । ७. 'नि' नास्ति-त्रि. द. । ८. समयचारेषु-छ ।
 ९. तदा मुस्फुट-त्रि. द. ।

१. “अत्र प्राक्—द्विभुजा श्वेतवर्णा बालारूपा पुस्तकाक्षमालाधारिणी ध्येयेत्याहुः”
 (से. पृ. १४३) ।

२. पदवलेष इत्यर्थः । “बलदो धवलोरुजुन” (१।५।१३) इत्यमरः ।

स्फुरन्तीम् । अनङ्गपदावधि । अनङ्गोऽशरीरे, अकुलस्थानगत. परमशिव. । अनङ्गशब्दोऽशरीर इति रहस्यम् । तदेव पदम्, पद्यते ज्ञायते मुमुक्षुभिरिति । तदवधि तत्पर्यन्तम् । ब्रह्मग्रन्थि विनिर्भिद्येत्यस्यायमर्थः—प्रथम मूलाधारगतचतुर्दलकर्मलकर्णिकागतेच्छाज्ञानक्रियार्शकत्यात्मकत्रिकोणस्थानात् तद्वद्वटं विनिर्भिद्येति । अत्र रहस्यागमसारसम्प्रदायतत्त्वविदो महायोगिप्रवराः साम्बमिश्राः—“या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती” (सा० प० ५) इति । अन्यार्थः साम्बपञ्चाशिकाविवृतिरचने श्रीक्षेमराजाचार्यकृते द्रष्टव्यः ।

^१बीजरूपाभित्यारभ्य चिन्तयेदित्यन्तस्यायमर्थः—एवं सकलां वागीश्वरीं संपूज्य मृणालतन्तुवत् सूक्ष्मरूपिणीमपि स्वभासाक्रान्तजगत्त्रयां शरच्चन्द्रसमुच्चयसंकाशामतुलप्रभामभिषणां वाग्भवबीजरूपां मूलबलयकमलकर्णिकानिपण्णां शृङ्गाटपीठोदरमध्यस्थितनिश्शेषबीजविन्दुस्फुटनोद्भवामृज्वीभूतां मध्यमार्गेण चक्रपञ्चकनिर्भेदेन ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्याकुलसहस्रारकमलकर्णिकानिपण्णाचिन्मयकलापोडशमरितपूर्णेन्दुयिन्यमध्यन्यस्तशृङ्गाटपीठोदरगतपरमगोलकब्रह्मरन्ध्रग्रन्थि विनिर्भिद्य गलत्क्षीरधारोपमसुसितसप्तपट्टिवर्णपद्माक्षरूपनिरन्तरनिविडसुधाधारया परिप्लुतशरीरा धारया सह लम्बिकारन्ध्रपदेन तालुमूलमाविश्य जिह्वामापूर्य तदग्रेण बहिर्निपतन्ती दीपशिखाकारां शक्तिं ध्यायन् प्रथमबीजमभ्यसेदिति । प्रतिपदं च विविच्य दर्शयामः । जिह्वाम्रे ध्यायेदिति संध्यः । कामिति वि(प१श्वे)^२ परा वागीश्वरीमिति संध्यते ।

बीजरूपा वाग्बीजज्योतिर्मूर्तिम् । उल्लसन्तीम् उद्दीपनानन्तर चन्द्रवृन्दनिर्भेदनायोध्वं स्फुरन्तीम् । ततः प्रवृत्तशृङ्गाटपीठात् । अनङ्गपदावधि । अनङ्गवपुरनयनवा वा तस्मात् निष्कलोज्ज्वल प्रकाशक (स्वतावत् ? स्वभावात्) परमशिव, वा वा परम्, सपद्यत इति पदम् । तदेवाकुलविन्दुरूपमवधीरितमत प्राप्य पूर्वं नास्तीति वाग्भवोपलक्षिताया वरुणा विमर्शकवत्या इत्यर्थः । ब्रह्मग्रन्थि तस्य परब्रह्मततो शिवस्य ग्रन्थिरूप तत्परविन्दु गोलवाकारम् । विनिर्भिद्य समरमीभावेन तादात्म्यं प्राप्य । तस्मादूर्ध्वगमावधे शिवस्थानादाज्ञामागत्य ।

१. गच्छतीम्—ख. ड. । २. र शुल्—ग. घ. । ३. ‘ज्ञायते’ नास्ति—ख. ड. । ४. ‘गत’ नास्ति—ख. ड. । ५. पद्य—ग. घ. । ६. ‘शक्त्या’ नास्ति—ख. ड. । ७. तद्वद्वटं—ख., तद्वद्वटि—ड. । ८. ‘सार’ नास्ति—ख. । ९. ‘सेविति’ इत्यतः पुनरासरम्भो घमातृवाया, ‘सेदिति भाषार्थः’ इति तत्रत्य पाठः । १०. उत्था—ड. ।

१. अधिमध्याह्नानुपुष्याय ‘ध्यायेद्वागीश्वरीमित्यारभ्य’ इति पाठेन भाष्यम् ।

२. विसर्गे ताये इत्यर्थः ।

दीपरूपिणीं प्रकाशैकरूपिणीम् ।

^१या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी ।

इच्छात्वं तस्य सा देवी सिसृक्षोः प्रतिपद्यते ॥

.....

एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति सुनिश्चितम् ।

ज्ञापयन्ती क्षैटित्यन्तर्जनशक्तिर्निगद्यते ॥

एवंभूतमिदं वस्तु भवत्विति यदा पुनः ।

जाता तदैव तत्तद्वत् कुर्वन्त्यत्र क्रियोच्यते ॥

एवमेवा त्रिरूपापि पुनर्भेदैरनन्तताम् ।

अर्थोपाधिवशाद्याति चिन्तामणिरिवेश्वरी ॥

परामिति निष्कलरूपिणीमिति भावः । ज्योतिस्तन्तुरूपामिति यावत् । बीजरपरामिति वाग्भवबीजरूपिणीम् । तां स्मृत्योत्थापयेदित्यर्थः । जलसन्तोमिति । उपरितनपञ्चचक्र-
भेदेन ऊर्ध्वं स्फुरन्तीमित्यर्थः । तत इति प्रकृताच्छुद्धाटपीठादित्यभिप्रायः । अनङ्ग-
पद्मावतीति । अनङ्गोऽङ्गरहितः । अङ्गमिति शरीरं करचरणादिलक्षितम्, तन्नास्ति
यस्य परमशिवस्य प्रकाशैकत्वभावस्येति (सं^१ स) भवत्यनङ्गोऽशरीरः परमशिवः । स
एव पद्यत इति पदम्, विश्वस्य प्रापणाद्वा पदम् । मर्यादेति भावः । ^२ब्रह्मरन्ध्रं
विनिर्मयेति ब्रह्मणो ग्रन्थिं ब्रह्मग्रन्थिं प्रकाशैकत्वभावस्य ब्रह्मणो ग्रन्थिं गोलकाकारां
निह्नापे विश्रान्तिस्थाने । दीपरूपिणीं दीपबदुज्ज्वला भिन्तयेत् । वाग्भवल्पिण्या शक्तेरद-
(ये मूलाणां ? मो मूलाधारे), मूलादिब्रह्मग्रन्थिपर्यन्तं व्याप्तिस्थानम्, जिह्वाग्रं विश्रान्तिस्थानम् ।
कीर्त्यं ? मूलाधारे कमलकणिनाश्रयशृङ्गाटोदरस्फुरदधोपतत्त्वभूतबिन्दुस्फुटनोद्भवा वाग्भव-
बीजात्मिका वागीश्वरी परा निजला शरच्चन्द्रचन्द्रिकामणिमामयवा दीपशिक्षामासुरादृजवीभूत-
मृणालतन्तुतनीपसीमपि स्वभावसत्त्वान्तनिलिखुवनाभोगा सुपुष्पासुपिरेण पञ्च चक्राणि विद्यमि
उदात्तं प्रह्लादिलमुरलङ्घ्य पोटशान्तगतसर्द्धाराशरविन्दवीजवोदवाश्रयशानन्दतन्निमय-

१. जगत्पत्र-मु. । २. तातं-य., आता-घ. इ. । ३. द्वि-मु. । ४. रनेकताम्-मु. ।

५. 'ज्योतिस्तन्तुरूपेति यावत्' नास्ति-घ. । ६. 'समव' मयवेति' नास्ति-ग. घ. ।

७. स्फुटितो-इ. । ८. सहस्राम्बरार-ख. ।

१. तुलनीयम्—शिवसूत्रविमर्शनी, पृ. १००-१०१ ।

२. अत्र मातृवासु 'ब्रह्मरन्ध्रम्' इत्येव पाठो दृश्यते. ध्यायानुरोपात्तु 'ब्रह्मग्रन्थिम्' इति पाठेन भाष्यम् । 'ब्रह्मग्रन्थिपदं ब्रह्मरन्ध्रपरमिति चेत् । आश्रयतु पुरश्चरणसाम्यप्रयोगयो-
रतंसर्गाग्रहादिषु सर्वमेकप्रयोगत्वेन व्याचक्षते' (पृ. १४४) इति सेतुबन्धे ।

तत्र तावत्समापन्ना मातृभावं विभिद्यते ।

द्विधा च नवधा चैव पञ्चाशद्धा च मालिनी ॥

बीजयोन्यात्मकाद् भेदाद् द्विधा बीजं स्वरा मताः ।

कादयश्च स्मृता योनिर्नवधा वर्गभेदेतः ॥

बीजमत्र शिवः शक्त्योनिरित्यभिधीयते ।

वर्गाष्टकविभेदेन माहेश्वर्यादि चाष्टकम् ॥

प्रतिवर्णविभेदेन शतार्धकिरणोज्ज्वला ।

रूपाणां वाचकत्वेन तत्संख्यानां निवेशने ॥ (३।५-१३, १५)

इति श्रीमालिनीविजयनिरूपितनीत्या पारमेश्वरी परा वाक् प्रसरन्ती
इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिरूपतां (श्रित्वा) बीजयोनिर्वर्गवर्ग्यरूपां शिवशक्ति-
माहेश्वर्यादिवाचिकामादिकान्तरूपां मातृकात्मतां श्रित्वा ^१जिह्वाग्राग्निर्गच्छ-

शक्तिम् । तर्त्यग्रेण भित्वा प्रवेशयेदिति भावः । तस्य गोलकाकार(त्व)मुक्तमुत्तरपदे—

कदम्बगोलकाकारं तं कामं बिन्दुरुपिणम् ।

जिह्वाग्र इति विश्रान्तिस्थानं सूचितम् । दीपहृषिणीमिति शक्तितन्तोः प्रभाया
दीपप्रभोपमत्वं दर्शितम् । एवं वाग्मयरूपिण्याः शक्तेरुदयो मूलाधारे, मूलादिप्रद-
रन्धान्तं व्याप्तिः, विश्रान्तिस्तु जिह्वाग्रे । एवं वाग्मवबीजस्य साधनप्रकारः । बह्वर्ग-
मिति पाठे सुगममेव ॥

पोडशबलापूर्तिपूर्णेन्दुमण्डलान्तमुल्ला(स?स्य) कुलशृङ्गादविष्टोपविष्टमुपविष्टब्रह्मप्रण्य-
वञ्जकं पराभूततेजःसम्प्रेक्ष्यदम्बगोलकाकार परबिन्दुं विद्याह्य प्रविश्य ततः क्षीरपारावद-
शून्यपारामूर्त्यां सवन्त्या तदनुष्ठान्तगतापट्टिवर्णश्रमनादिन्या पश्च्युतसबलकुलाधारया लम्बिवा-
रन्ध्रेण तान्दुमूलमवगाह्य जिह्वाभापूर्य तदग्रेण बिन्दुभिनिस्मरन्ती पराभूततेजोवाद्यमयीं
मूलशक्तेयां व्यवधानेन यावत्फलोदयं ध्यायेत् । इति वाग्मवबीजसाधनम् ।

१. पद्म-घ. । २. द्विधा-स. ग. ड. । ३. वादिभिन्न-मु., मुद्रितपुस्तके पश्चि-
म्यायासोऽत्र दृश्यते । ४. यादतः-ग. । ५. 'शक्ति' नास्ति-स. ड. वि. । ६. 'वर्ग' नास्ति-ग. ।
७. कामाधित्य जि-स. ड., कासरतां स्थित्या-ग. । ८. तयाग्रेण-क. ग. छ. ।
९. 'जिह्वाग्र' नास्ति-क. ग. छ. । १०. 'एव' नास्ति-क. ग. घ. । ११. समृद्ध-ड. ।
१२. शक्ति-ड. ॥

१. जिह्वाग्राग्निर्गच्छन्ती दीपहृषिणी, प्रभादीपहृषिणीति यावत् ।" न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः
दाहानुमायते । अतुविद्विष्य भावं सर्वं शब्देन भासते ॥" (१।१२३) इति वाग्यपरी-
यवनमन्त्रोपोद्बलम् ।

चिन्तयेन्नष्टहृदयो ग्राम्यो मूर्खोऽतिपातकी ।

शठोऽपि यः पादमेकं सुस्पष्टं वक्तुमक्षमः ॥ २५ ॥

जडो मूर्कोऽतिदुर्मेधा गतप्रज्ञो विनष्टधीः ।

सोऽपि संजायते चाग्मी वाचस्पतिरिवापरः ॥ २६ ॥

सत्पण्डितघटाटोपजेताऽप्रतिहतप्रभः ।

(न्ती?न्ती, तां) चिन्तयेदिति भावः । चिन्ता पुनः पुनर्निभालनम् । नष्टहृदयः । विश्वप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चित्प्रकाशो हृदयम् । उक्तं च—“सर्वेषामेव जन्तूनां संविद्धृदयमुच्यते” इति । ग्राम्यः पशुकर्मरतः । मूर्खः सदसद्विवेकानभिज्ञः । अतिपातकी निषिद्धैकसेवी । शठः वञ्चकः । जडः अनवहितः । मूकः अस्फुरितवाक् । अतिदुर्मेधाः अतिशयेन दुर्बुद्धिः । गतप्रज्ञो गतस्थिरप्रज्ञानः । विनष्टधीः अनुत्सन्नधीः । पण्डिताः पण्डा सम्यक्तत्त्वदर्शिनी प्रज्ञा संजाता

एवं चिन्तयेन्नष्टहृदय इत्यारभ्य सर्वतो वेदि जायत इत्यन्तः श्लोकसमुदायो बागभयवीजसाधनफलवचनः स्पष्टार्थः । तत्रास्पष्टार्थानि पदानि व्याकुर्मः । नष्टहृदयः नष्टधैर्यः । ग्राम्यः कामपरवशीकृतः । मूर्ख इति सदसद्विवेचनाकुशल इत्यर्थः । पातकीति स्वधर्मप्रच्युत इति भावः । शठोऽपीति कृत्रिमपर इत्यर्थः । जडो निश्चेष्टः, अलस इति यावत् । अतिदुर्मेधा इति । अशब्दोऽप्यसंपादबुद्धिरित्यर्थः । गतप्रज्ञ इति । नैसर्गिकप्रज्ञोऽपि गुरुदेवताद्यवमाननाप्रष्टप्रज्ञो भवति यस्तथाविध इत्यर्थः । विनष्टधीरिति । अधिगतार्थावधारणाकुशलबुद्धिरित्यर्थः । सत्पण्डितघटाटोपजेताऽप्रतिहतप्रभ इति । सन्तः पण्डिताः सत्पण्डितास्तेषां घटा समूहः, तस्य आटोपोऽबलेपः, गर्व इति यावत् ।

नष्टहृदय इत्यादि जायत इत्यन्ता प(ले?)वचना । (विसृज्यसाहानियमा महति प्रीयन्ते ?) । नष्टहृदयो नष्टवियधैर्यं । ग्राम्यो दुष्कामोपभोगाधीन । मूर्खः सदसद्विवेकाबुलित । पातकी स्वधर्मच्युत । शठः कृत्रिम । जडः अलस । अतिदुर्मेधा यस्मिन् बुद्धिः संपादयितुं यत्नतोऽप्यशक्ता?क्या सोऽतिदुर्मेधा । गतप्रज्ञो गुरुदेवताद्यवमानेन

१. पद स्पष्टमक्षर-बाग. से. सक. ख. । २. मूर्कोऽपि-वाक. ख., मूर्खोऽपि-बाग., मूर्खोऽपि-अ. । ३. शोऽपि नष्टधी-बाक. ख. । ४. पण्डित-अ. व. सख. । ५. समूहस्य-सख. । ६. 'पुन.' नास्ति-ख. ड. । ७. 'विश्व उक्तं च' नास्ति-ख. ड. । ८. अस्पष्ट-ग. । ९. दुःसंपातबुद्धिः-ख. घ. ड. । १०. 'स्थिर' नास्ति-ख. ड. । ११. अनुपपन्न-ख. ड. । १२. 'तस्य' नास्ति-क. घ. छ. । १३. 'इत्यन्ते' इत्यन्ते (से. पू. १४४) ।

सत्तर्कपदवाक्यार्थशब्दालङ्कारसारवित् ॥ २७ ॥

वातोद्भूतसमुद्रोर्मिमालातुल्यैरुपन्यसेत् ।

येषां ते पण्डिताः । घटा समूहः । आटोपो गवं । अप्रतिहतप्रभ आरम्भ-
मध्यविश्रान्तिदशास्वस्खलितवक्त्रतेजा इत्यर्थः । अत्रामियुक्तवचनम्—

इति निगदितवानसौ महात्मा परिकरबन्धगृहीतवक्त्रतेजाः ।

अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै परमपदैकविबोधकं वसिष्ठः ॥ इति,

(यो० वा० २।२।२८)

यत्कथ्यते हि हृदयङ्गमयोपमानयुक्त्या गिरा मयुरमुग्धपदार्थया च ।

श्रोतुस्तदङ्ग हृदयं परितो विसैरि व्याप्नोति तैलमिव वारिणि वार्यं शङ्काम् ॥

(यो० वा० ३।८।४५) इति च ।

सत्तर्कैति । आगमयुक्त्यनुभवोपेतः सत्तर्कः । सारशब्द उत्कर्षवाची ।

स्वयमप्रतिहत(स्व/प्र)भावः सन्नेव तस्याटोपस्य जेता भवतीत्यर्थः । सत्तर्कपदवाक्यार्थ-
शब्दालङ्कारमारब्धविति । ^१सन्तस्तर्काः सत्तर्काः, सन्ति पदानि सत्पदानि, सन्ति
वाक्यानि सद्वाक्यानि, सन्तोऽर्थाः सदर्थाः, सन्तश्च ते शब्दाश्चेति सच्छब्दाः, सन्तश्च
तेऽलङ्काराश्चेति सदलङ्काराः । तेषां सर्वेषां सारो हृदयं तद्वेत्तीति सत्तर्कपदवाक्यार्थ-
शब्दालङ्कारसारवित्तुल्युच्यते इति समासार्थः । प्रमाणानुग्राहकः संभवासंभववचनः
सत्तर्कः । (पदानि यथोक्तलक्षणानि) । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशा(द्विद्विषैर्दन्वितै-
नियर्गमिद्वाऽपि यस्य ज्ञाना निर्मूढा न गतप्रज्ञः । विनष्टधीः अधिगम्यमानार्थावधारणासमर्थधीः ।
घटा समूहः । आटोपः अवलेपः । अप्रतिहतप्रभः अव्याहतप्रभावः । सत्तर्क इत्यत्र (सत्) शब्दः
प्रतिपदमलङ्कारपदान्तमनुबन्धाति । तर्कं ब्रूः, उल्लेखेन यावत् । यद्वा नि यथोक्तलक्षणानि ।
आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशादन्वितैकार्यप्रतिपादनमुदायो बतवयम् । शब्दप्रतिपाद्या भर्षाः ।
^२जानिन्(पो?पको)पमानादयोऽलङ्काराः । तेषां हृदयं सारं वेत्तीति सारवित् । (तर्कः)

१. घटतर्क-वाक. ख. । २. वाताहत-वाग. अ. से. तव., वातोद्भूतोर्मिमालाम-
भारतीमिरुपन्यसेत्-सख. । ३. निबन्धनं-ग., विदो धनं-ख. ड. । ४. दुग्ध-श. ड. ।
५. विसर्ग-ख. ड. । ६. वारि-ख. । ७. 'सत्तर्कैति' नास्ति-ख. ड. ।

१. "सत्तर्कं तर्कारूपदृक् वेत्तिदन्वियन्ति" (से. पृ. १४५) ।
२. "स्वभावात्स्वानुपमा रूपकं बोधिकावृत्ती" (२।४) इति व्याख्यादौ दण्डी ।

सुकुमारतरस्फाररीत्यलङ्कारपूर्वकैः ॥ २८ ॥

पदगुणैर्महाकाव्यकर्ता देवेशि जायते ।

वेदवेदाङ्गवेदान्तसिद्धान्तज्ञानपारगः ॥ २९ ॥

ज्योतिश्शास्त्रेतिहासादिमीमांसास्मृतिवैक्यवित् ।

पदगुणैः पदसमूहैः । वेदः कर्मकाण्डम् । वेदाङ्गं निरुक्तादि । वेदान्तः
अध्यात्मभागः । सिद्धान्तः शैवशास्त्रम् । ज्ञानशब्दो वेदादिषु चतुर्षु संवद्धभूते ।
पारगः काष्ठां प्राप्तः । ज्योतिःशास्त्रम् आर्यभट्टाद्यादिः । इतिहासादिः भार-
तादिः । मीमांसा पूर्वा चोत्तरा च । स्मृतिः मन्वादिशास्त्रम् । वाक्यानि

कार्यप्रतिपादकपदसमुदायो वाक्यम् । अर्थाः शब्दप्रतिपाद्याः । अलङ्कारा २ जात्यादयो
नाटकादविपर्ययनपटयः । वातोद्धूतसमुद्रोन्मितालातुर्व्येहपन्यासैरप्रयत्नेन पदकदम्बक-
रचनासमर्थ इत्यर्थः । सुकुमारतरस्फारवृत्तालङ्कारपूर्वकैरिति । सुकुमारतराश्च तैस्फारा-
श्चेति सुकुमारतरस्फाराः । के ते ? वृत्तालङ्काराः । वृत्तानि वसन्ततिलकादीनि,
अलङ्कारा उपमादयः । तत्संघट्टैरित्यर्थः । सुकुमारोऽत्र ललितः । स्फारः स्फूर्तिमानिति
यायत् । सिद्धान्तज्ञानपारग इति दीर्घागमज्ञानपारग इत्यर्थः । इतिहा(सान्नु)स उ)
पाण्यानानि । मीमांसा वेदार्थविचारः । स्मृतयोऽष्टादश मन्वादिप्रोक्ताः ॥ २४-३३ ॥

यथावदुक्ता वैशेषिकनैयायिकादिसिद्धान्ता । पदानि मुनिहन्तपदानि । (यामनानि ? वाक्यानि)
व्यवहारानि (रूपाणि परमीमांसा ? पूर्वमीमांसापाणि) । अर्चशब्दालङ्कारा उपमारूप(क)-
दीप(क)शात्यादयोर्जालङ्कारा , पुनरुक्तवदाभासमानानुप्रासयमकचित्रयन्मादयः शब्दा-
लङ्कारा । इत्येतेषां सता विशिष्टमानां तर्कादीनां सारो हृदयं तात्पर्यं तद्वैतैति सारविद् ।
वाताहतेत्यादि । अयलेनातिमुन्दरपदकदम्बकविरचनातिशयचातुर्यं वाताहतसमुद्रोन्मिताला-
तुल्यम् । सुकुमारतरस्फाररीत्यलङ्कारपूर्वकैः । सुकुमारललितस्फारमूर्जितं तत् । (विद्या ?-
सिद्धा) न्तः शैवागमः । इतिहास उपाख्यानानि । मीमांसा न्यायेन वाक्यविचारः । स्मृतयोऽ-
ष्टादश याज्ञवल्क्यादयः ॥ २४-३३ ॥

१. वृत्तालङ्कारपूर्वकम्-बाग. से., पूर्वकै-अ., स्फरीत्यालङ्कारपूर्वकैः-सख. ।
२. गुणै-बाह. स. अ. । ३. वेदेवि-सख. । ४. वेदान्तसिद्धान्तवेदाङ्ग-माक. स. ग. ।
५. वाक्य-य. । ६. आर्यपाट्टादि-स. इ., सूर्यभट्टादि-ग. । ७. 'ते' नास्ति-क. ग. घ. ।
८. शैवसिद्धान्त-क. घ. च. ।

१. जानिः स्वभावोक्तिः । "स्वभावोक्तिश्च जातिश्च" (२८) इति वाक्यादसौ दण्डी ।

पुराणरसवादादिगारुडानेकमन्त्रवित् ॥ ३० ॥

पातालशास्त्रविज्ञानभूततन्त्रार्थतत्त्ववित् ।

विचित्रचित्रकर्मादिशिल्पानेकविचक्षणः ॥ ३१ ॥

महाव्याकरणोद्धारशब्दसंस्कृतसर्वगोः ।

सर्वभाषारुतज्ञानी समस्तलिपिकर्मवित् ॥ ३२ ॥

गोष्ठीषु विदग्धैः प्रयुक्तानि पञ्चावयवयुक्तानि । विदितः सर्वत्र । पुराणम् अष्टादश-
संख्याकम् । रसवादतन्त्रं काकचण्डेश्वरीमतादि । आदिशब्दो गन्धयुक्त्यादि-
तन्त्रं परामृशति । पातालशास्त्रं विलद्वारप्रकाशकं शास्त्रम् । विचित्रेति ।
आदिशब्देन मयमतादिकं लक्ष्यते । शिल्पानेकविचक्षण इति गिरिस्तम्भो-
दधिपानासुरभक्षणेन्द्रपदभ्रंशनादिप्रवीण इत्यर्थः । महाव्याकरणेत्यत्र
महच्छब्देन महर्षिप्रणीतं महाभाष्यादिकं लक्ष्यते । सर्वभाषारुतज्ञानी । सर्वेषां
जन्तूनां भाषाज्ञानी रुतज्ञानी च । यथायोग्यं मनुष्याणां भाषां विजानाति,
पक्ष्यादीनां विरुतं च जानाति । यदाह पक्षिवाक्यश्रवणप्रतिक्रिययोः कण्ठं
प्रति व्यासमुनिः—

विश्वामित्रमुतां ब्रह्मन् न्यासभूतां भरस्व वै ।

कामक्रोधावजितवान् सखा ते कौशिकीं गतः ॥

तस्मात् पोषय तत्पुत्रीं दयावानिति तेऽब्रुवन् ।

सर्वभूतरुतज्ञोऽहं दयावान् सर्वजन्तुषु ॥

निर्जनेऽपि महारण्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ।

आनयित्वा ततश्चैनां द्रुहित्वे न्ययोजयम् ॥ इति ।

(म० भा० १।७२।१४)

१. यादविद्यादि-सख. । २. तन्त्र-च. सख. । ३. सिद्धि-सख. । ४. णादौ च-सख. ।

५. सर्व-सख. । ६. सर्वग-सख. । ७. भूत-च. । ८. ज्ञान-याक. ख. । ९. कृत्-बाग. से. ।

१०. 'विदितः' नास्ति-घ. । ११. प्रवे-ख. ड. । १२. शिल्पा-इत्यर्थः' नास्ति-ख. ड. ।

१३. 'महच्छब्देन' नास्ति-ख. ड. । १४. भाषामपि जा-य. घ. । १५. दीनामपि रुतं-ग. घ. ।

१६. 'प्रति' नास्ति-ग. । १७. कौशिको-ख. ग. ड. । १८. न्यवेजयम्-मु. ।

नानारात्र्यार्थशीक्षादिवेत्ता भुवनविश्रुतः ।

सर्ववाङ्मयवेत्ता च सर्वज्ञो देवि जायते ॥ ३३ ॥

तथा कामकलारूपा मदनानुरगोचरे ।

उदयार्थमविम्बाभा समुज्ज्वलवपुः प्रिये ॥ ३४ ॥

समस्तलिपिकर्मविद् बहुभेदभिन्नाक्षरविन्यासकर्मापि विजानाति । नानेति । नानाशास्त्रं न्यायवैधेयिकसांख्ययोगबौद्धाहंतपोशुपतपश्चरात्रभरतवात्स्यायनी-
यादि । शीक्षा शिक्ष्यतेऽजयेति वर्णाशुच्चारणलक्षणम्, शिक्ष्यन्त इति
वा शिक्षा वर्णादयः । शिक्षैव शीक्षा । दैर्घ्यभागमायातम् । भुवनविश्रुतो
लोकेषु प्रथितयथा । सर्वज्ञो देवि जायत इति । ईश्वरकल्पो
भवतीत्यर्थः ॥ २४-३३ ॥

अथ कामराजबीजसाधनमाह—तथेति । 'तथा यथा वाग्भवबीज-
साधनमुक्तम् । कामकलारूपा कामराजबीजसारभूता । शक्तिरिति शेषः ।

तथा कामकलारूपेत्यारभ्य एकैवमुभयार्थमेवेत्यन्तेन 'श्लोकसमुदायेन कामराजबीज-
साधनप्रकारमुपदिशति । तथा कामकलारूपा मदनानुरगोचर इत्यस्य यथा पूर्वं वाग्भव-
बीजसाधनावसरे वाग्भवबीजात्मना शक्तिं चिन्तयेदित्युक्तम्, तथा तेनैव प्रकारेण
अनन्तरं तथा कामकलेत्यादिग्रन्थेन कामकलादिवीजसाधनं निगद्यते । तथा प्राग्बद्,
वाग्भववदित्यर्थः । बोधे नित्यमविनाभावेन सन्निहितत्वात् । यद्वा मध्यमपदलोपी समासः ।
तद्व्याख्येयतरङ्गिण्यम्बप्रगतिं यावत् । स्फुरद्दीपशिक्षाकारा मूलबिन्दो मूलचिन्त्युपपन्नं दीर्घीभव-
प्रिमलप्रदीपप्रभाकारा मूलचिन्तिरित्यर्थः । प्रातस्तस्मिन्सुखं(दि?)तिरवतता त(श?)या
दीपशिक्षावद्वर्ध्वादीनिमत्ता वकीत्यत्रितोष । विष्णुधाराप्रबन्धिनी सूक्ष्मतरशक्तिश्चिह्नोष्णाति-

१. शस्त्रार्थनित्यादिवेदवेदाङ्ग-वाक्यं च., शस्त्रास्त्रलेख्यादिवेत्ता भुवन-सत्त्वः ।
२. तु-य. । ३. इतः परम्—“एवमेतन्महेशानि वाग्भवस्य तु साधनम् । ततस्तु भृशं
ब्रह्मणि कामराजस्य साधनम् ॥” इत्यधिक. श्लोकः—वाय. से. सक. । ४. यदा—वाक्य. ए.,
मया—सक. । ५. प-सक. । ६. रत-सक. । ७. तद्व्याख्येयविम्बाकारा महेष्परि-वाक्य. ए.,
तद्व्याख्येयविम्बाभा महेष्परि-वाक्य. ए., तद्व्याख्येयविम्बाभा-य. सक., उद्यदादित्य-
वाक्य. से., तद्व्याख्येयलघोत-सक. । ८. भिन्नलिपिन्यासकर्मापि जानाति-सक. ड. । ९. “पाशुपत”
नास्ति-सक. ड. । १०. पाञ्च-य. । ११. शिष्यते-सक. ड. । १२. शिष्यन्त-सक. ड. । १३. “तथा”
नास्ति-य. । १४. “बीज” नास्ति-य. ग. छ. । १५. चिन्तितनीयेत्यु-य. ।
१. “यत्र प्राग्बद्. सायः सप्तभिः दलैर्कैरेकं प्रयोगमाहुः । अन्ये तु तथेत्येकेन परेनैव वाग्भव-
साधनधर्मान्तिरेकं वदन्तस्तावन्तैव कामराजसाधनमुक्तप्रायं मन्त्रमात्रा इतरां सर्वमेक-
व्याख्यप्रयोगपरत्वेन बोधयन्ति” (से. पू. १४६) ।

स्फुरद्दीपशिखाकारां बिन्दुधाराप्रवर्पिणी ।

समस्तभुवनाभोगकवलीकृतजीविता ॥ ३५ ॥

मदनाङ्कुरगोचरे । मदनाङ्कुर इति ^१योनिवलयान्त स्फुरन् मासविशेषः, तस्य गोचरे योनिस्थाने । तस्या प्रतिपत्तिमाह—उदयार्यमेति । उदयः प्रकटी-
भावः । अर्यमा रविः । समुज्ज्वलवपुः अतिदीप्तवपुः । स्फुरद्दीपशिखाकारा ।
दीपशिखाशब्देन ज्योतिस्तन्तुलंक्ष्यते, तदाकाराः । बिन्दुधाराप्रवर्पिणी
(द्वै?द्रु)तलाक्षाबिन्दु(व)द्रक्तामृतधारावर्पिणी । समस्तेति । भुवनाभोग-
शब्देन प्राणिजात लक्ष्यते । ग्रासीकृतप्राणिजीविता । सर्वं प्राणिजात कर्म-

मृणालनालान्तः ^२प्रस्फुरद्योनिवलयमदनाङ्कुरस्थाने शक्तिर्महाकामकलारूपतया महा-
कामराजधीजात्मना चिन्तनीयेत्यर्थः । तरणारुणविम्बाभा समुज्ज्वलवपुः प्रिपे ! इति ।
उद्यदादित्यमण्डलप्रभाप्रमोषितकिरणसंहतिरित्यर्थः । कोऽर्थः ? अति(रि?र)क्ता चिन्त-
नीयेति यावत् । स्फुरद्दीपशिखाकारेति । मूलाधारादुपरि पर्यस्ता स्वाधिष्ठानादारभ्य ब्रह्म-
रन्धान्तं प्रस्फुरत्सहस्रदलकमलकर्णिकापर्यन्तं दीपशिखाकारा दीपप्रभाश्चिन्तनीयाः ।
मूलशक्तिरिति यावत् । ^३तरणारुणविम्बाभा चिन्तनीयेत्युक्त्वा तदनन्तरमेव दीप-
तापसङ्गविद्रुतचित्सुषामण्डलगतकुलशृङ्गाटविगल्दमृतधारा पातयन्ती भवति यदा, तदा
समस्तभुवनाभोगकवलीकृतजीविता समस्तेषु भुवनेषु क्षीरेष्वभोगाय परिपूरणाय परिपोषणाय
प्र(विष्टा?वेशा)य स्वस्ववैक्या कलया प्रतिकवलीकृतजीवितात्मसात्कुनचैतन्या । अपि च, महास्व-

१. मृतधारा-सक । २. का-सख । ३. पतिभक्ति-य. । ४. 'अतिदीप्तवपुः'
नास्ति-ख. ड. । ५. इत परम्—'मूलाधारादुपरि स्वाधिष्ठानादिक्रमेण ब्रह्मरन्धात निर्मल-
प्रदीपमण्डलाकारा सहस्रदलकमलकर्णिकावधि राजमानेत्यर्थः । बिन्दुधाराप्रवर्पिणीति । बिन्दुधारा
सूक्ष्मतरशक्तिशि(धोष्णे?वोष्णे)न विद्रुतचित्सुषामण्डलगतकुलशृङ्गाटविगल्दमृतधारा
पातयन्ती स्थिता' इत्यधिक पाठ-य. । ६. मृत-ग. घ. । ७. लाक्षाविरक्ता-ख. ड. ।
८. कालाव-ख. ड. । ९. वि-क. ग. छ. । १०. जीवात्म-ड. ।

१. "मदनमदिरान्तर्धतिमासविशेषो मदनाङ्कुर इति प्राचा व्याख्यान " (से. पृ. १४६) ।

२. "तेनोद्यदादित्यविम्बमित्येकमेवोपमानं मन्यमानानां प्राचामादित्यदीपशिखयो परस्पर-
विद्वद्भावोभयतुल्यता कथमित्यादिष्वप्य तत्समाधानार्थं व्ययव्यादिकल्पनमपास्तम्"
(से. पृ. १४७) ।

‘महास्वमहिमाक्रान्तस्वस्थाऽहङ्कृतिभूमिका ।

क्रमेण च ततोऽनङ्गपर्यन्तं प्रोक्तसन्त्यपि ॥ ३६ ॥

शरीरानङ्गपर्यन्तमेकैवमुभयात्मिका ।

कलावष्टव्यमित्यर्थः । महेति । अस्यायमर्थः—महता स्वमहिम्ना आक्रान्त सर्वम्, तथा आक्रान्त्या हेतुना स्वस्था सुखेन स्थिता । सर्वप्राणिनामहङ्कृति-भूमिकेति । भूमिका अवस्थितिः । एतत्पर्यन्तं कामकलाविशेषणम् । क्रमेणेति । अनङ्गपर्यन्तम् अकुलस्थानगतानङ्गाभिधेयपरमशिवावधि । प्रोक्तसन्ती मूल-दङ्कुलशिवावधि तत्तत्स्थान निर्भिद्य प्रकर्षेणोर्ध्वं स्फुरन्तीत्यर्थः । अपि पुनरर्थः । शरीरेति । शरीरानङ्गपर्यन्तम् । पुनः प्रतिलोममार्गेण सृष्टिरूपेण

शिक्षाकारोऽप्युच्यते, अतः पूर्वापरविरोधान्न निर्णय इति । तदिह विषयभेदेन परि-
हर्तव्यम् । तद्व्याख्यानविन्यासेति प्रभाषास्ववितरक्तबोधाहरणम्, दीपप्रभेति दीप्ति-
मत्तायाम् । अतो न विरोध इति । त्रिबुधाराभ्रवर्षणोति । तत्क्षणान्तं कथितसान्द्रलाक्षा-
द्रूपोपमा स्फुरत्स्फुलितविन्दुधाराभ्रमधःशक्तिनादेन रसन्तीमेवोर्ध्वं यान्तीं ध्यात्वेति
भावः । समस्तभुवनाभोगवलोक्तजीवितेति । स्वशक्तिस्फिरणपाशजालपाशितसमस्तभुव-
नान्तद्वारिप्राणिनिकायजीवितेत्यर्थः । महास्वमहिमाक्रान्तिर्ध्वस्ताहङ्कृतिभूमिकेति । महा-
स्वमहिमाऽहमायलक्षणस्वात्मेश्वरविमर्शानुसन्धानमयेन १ ध्वस्तमहर्थादिपरिच्छेदा-
भिमानहेतुकप्रिमाहङ्कारभूमियेत्यर्थः । क्रमेण तु ततोऽनङ्गपर्यन्तं प्रोक्तसन्त्यपीत्यन्तस्य

महिमाक्रान्तध्वस्ताहङ्कृतिभूमिका महास्वमहिमाक्रान्त्या सर्वात्मेश्वरपरमसामरस्यसामकपर-
मन्दानुभावलक्षणोपहार भावसन्ध्यातिविनाशितेदमावादिपरिच्छिन्नाभिभावहेतुबुद्धिमाहङ्कारभ्र-
भूमिकाक्रमेण मूलधारारोहक्रमेण ततो मूलाद् अनङ्गपर्यन्तं परमशिवविन्दुपर्यन्तम्, एवमनवरतं
प्रोक्तसन्त्यपि शरीरानङ्गपर्यन्तमेकैवमुभयात्मिका कूलविन्दोरकुलपर्यन्तमतुल्यविन्दो कुलपर्यन्त-

१. क्रान्ति-अ. शक्तः, क्रान्ति-वाक. स. त. । २ ध्वस्ता-अ. वाक. ध., प्रस्ता-सख. ।

३. तु-अ. ते. य. सख., नीति-सख. । ४. पर्यन्तात्-वाक. स. । ५. द्युति-सख. ।

६. मेवैव-वाक. स. सख. । ७. सुभगाधिक-सख. । ८. अस्यायं-स. घ. इ. । ९. न्त कु-नी.

स्तो-गु-घ. । १०. सान् कु-घ. । ११. रेत्यु-घ. । १२. नदिन वमन्त-घ. । १३. ध्वस्ता

प्रियेन इव द्युयत इत्यतः नास्ति-ग. । १४. णोपहार-स. ।

१. “प्राञ्चानु पुरावरण प्रयोगद्वयं च इमान् श्लोकान् प्रकारान्तरेण व्यावक्षते” (सि. पु. १४८) ।

२ “ध्वस्ताहङ्कृतीति पाठेऽहङ्कृतिशब्देन तत्प्राणिनामहङ्काराद्या न बराहन्ता” (सि. पु. १४७) ।

ज्वलन्मेण्डलदुष्पेक्ष्यमदनोत्तममानसाः ।

क्लिन्नाः प्रचलिताङ्गयैस्तु विमूढा मदविह्वलाः ॥ ४० ॥

निवेदितात्मसर्वस्वा जायन्ते वशगाः प्रिये ।

चलज्जलेन्दुसदृशो धालार्ककिरणारुणा ॥ ४१ ॥

चिन्तिता योपितां योनौ संमोहयति तत्क्षणात् ।

सैव सिन्दूरवर्णाभा हृदये^१ चिन्तिता सती ॥ ४२ ॥

धिको मदनात् प्रकृष्टः । कामराजबीजसाधकदर्शने सर्वेषां पुंसां कामपार-
वश्य भवतीति तात्पर्यम् । विलिन्ना विकृतेन्द्रिया । विमूढा अविवेकचिन्ता ।
मदविह्वला हृष्येय्याकुलाः । निवेदितात्मसर्वस्वा निश्शेषेण निवेदितशरीर-
सर्वस्वा । चिन्तिता । कामकलेति शेषः । संमोहयतीत्यस्यायमर्थः—
या साध्या मता सर्वा । संमोहोन्मादनाभ्यामाविष्टचित्ता कृत्वा

प्रतिबिम्बे^१भित्ते^२न्दुवदतिचञ्चला धालार्ककिरणारुणा महाकामराजबीजात्मना
योपिता मदनमन्दिरमध्यं ध्यातेयं शक्तिदृष्टादृष्टसमस्तसाध्यसुन्दरीविश्वोभजननी-
त्यर्थः । सैव सिन्दूरवर्णमित्यारभ्य चित्ताकर्षकरी स्मृतेत्यन्तस्यायमर्थः—सैव महाकाम-
राजबीजरूपा सिन्दूरवर्णा^३ योपिता हृदये चिन्तिता सती संमोहनोन्मादना^४(वैशैरा-
कृष्ट^५भ्यामाविष्ट^६)चित्तायाः साध्याया आकर्षणकरीत्यर्थः । नियोजिताऽप्येत्यारभ्य
करोति हि वश जगदित्यन्तस्य^७(अयमर्थः)—अथवेति योगान्तरद्योतकः शब्दः । मूर्धन्यं^८
घोमुखसहस्रारकर्मलवलयान्तर्महाकामकलाबीजात्मनाऽसि^९(रि^{१०})काच्छशीतामृतबिन्दु-
विलोम^{११}जननी । संमोह पारवश्यम् । उन्मादो मदनविकारः । साभ्यामाविष्टचित्ताया
आकर्षणकरीत्यर्थः । नियोजितेत्यादि । मूर्ध्नि अधोमुखसहस्राराब्जमध्ये । धर्पन्ती

१. मदन-जाग. से. व. सक. ल. । २. दहनो-वाग. से. व. सक. ल. । ३. सा-
अ. से. व. सक. ल. । ४. प्रा-अ. से. व. । ५. पाङ्गा-वाच. से. व. अ. । ६. ला-अ. से. व.,
कि वा प्रचलिताङ्गयैस्तु मदनविह्वला-सप्त., नास्त्येवैषा पङ्क्तिः-सक. । ७. तार्प-सप्त. ।
८. वशगां देवि जायते-वाग. अ. से. व. सक. ल. । ९. चलज्जले-सप्त. । १०. शा-अ. व. ।
११. सशोभ-वाक. व. प. से. व. । १२. योतम्बिता रती-सप्त. । १३. ददातीति-ल. ड. ।
१४. 'क्लिन्ना' नास्ति-ल. ड. । १५. 'हृष्येय्याकुला' नास्ति-ल. ड. । १६. मादृष्ट-ल. ड. ।
१७. 'सैव करोष्य' नास्ति-छ. । १८. 'योपिता' 'वश जग' नास्ति-घ. । १९. 'कलपक'
इति पाठ-घ., अत्रैव यमानुकाशसिता ।

संमोहोन्मादनाकृष्टचित्ताकर्षकरी स्मृता ।

नियोजिताऽथवा मूर्ध्नि वर्पन्ती रक्तबिन्दवः ॥ ४३ ॥

धारणासम्प्रयोगेण करोति विवंशं जगत् ।

अथान्यं सम्प्रवेक्ष्यामि प्रयोगं भुवि दुर्लभम् ॥ ४४ ॥

येन विज्ञातमात्रेण साधको मदनायते ।

भाकर्षयतीति^१। किमनेन क्षुद्रेण व्याघ्रवशीकरणेन, विश्ववशीकरण-
प्रवीणेय कामकलेत्याह—नियोजितेति । ^२मूर्ध्नि स्वकीये । धारणासम्प्रयोगेण
धारणाभ्यासबलेन ॥ ३७-४४ ॥

अथेति । ^३अन्यं महाफलम् । दुर्लभं शक्तिपातविहीनानाम् । येन प्रयोगेण
विज्ञातमात्रेण गुरुमुखात्स्वमात्रेण, अनुष्ठानं विनेत्यर्थः । साधक अधि-
गन्ता । मदनायते स्वयं कामो भवतीत्यर्थः ॥

निरमृतधारावाहिनीधारणासम्प्रयोगेण ध्यानेन । कोऽर्थः ? एवंभूतां परां शक्तिं
चिन्तयतः साधकस्य वशे समस्त जगद् भवतीत्यर्थः ॥ ३७-४४ ॥

अथान्यं सम्प्रवेक्ष्यामि प्रयोगं भुवि दुर्लभमिति । महाकामराजबीजसाधनप्रकारं
बहुविधमुपदिश्येदानीं प्राकृतबुद्धिभिरप्राप्यमहाकामराजबीजेन प्रयोगान्तरमुपदिशति
शिवः । अथान्यं सम्प्रवेक्ष्यामीत्याह—कामस्य लोभयेज्जगदित्यन्तस्य श्लोकसमुदायस्यायं
रक्तामृतविन्दुमि रक्तामृतविन्दुवस्तुसहिता वरं कुर्वती (इदं^४ अति)रक्ता कामकले-
त्यर्थः ॥ ३७-४४ ॥

कामस्यमित्यादि । काममग्न्यद-दर्पमकरध्वजमोहनाख्या पञ्च कामा नायाबीजबाण-
तृतीयबाणवाग्भवधाणतुरीयस्त्रीहृदयारवपञ्चबीजसमुद्भवा । तैरिदं यन्त्रम् । त्रिपुरारणेऽ-

१. संमोहो-य. । २. विता-य. । ३. वेश-वाक. ख, विष्ट-वाग से अ. घ. ।
४. मता-सक. । ५. वि-य. । ६. बिन्दुमि-याग. से. अ. ब. सक. ख. । ७. सम्प्रयोगेण-य,
तु सम्प्रयोगाच्च-सख. । ८. करोति वश-य. । ९. वशाग-याग. से. सक. ख. ।
१०. ग्यतु-य., अन्यथा-सख. । ११. शृणु-याग. से. । १२. दुर्लभं भुवि-सख. ।
१३. 'इति' नास्ति-ख. ड. । १४. 'अन्य' नास्ति-ख. ड. । १५. 'अनुष्ठानं विनेत्यर्थ' नास्ति-ख. ड. ।
१६. मकरध्वजकल्पो भवतीत्यर्थ-य. । १७. 'साधकस्य' नास्ति-ख. । १८. मदतो-य. ।
१९. बीजे बहुविधमुपदिशन्-ख. । २०. रिता-ड. ।

१. "प्राञ्चस्तु—अनेनाद्यद्वयेनैव प्रयोगं व्याचक्षणा. स्वभूयन्त्येव स्थिता रक्तविन्दुवर्षिणी इदं
व्यापेदित्याहुः" (से. पृ. १४९) ।

१कामस्थं काममध्यस्थं कामोदरपुटीकृतम् ॥ ४५ ॥

कामेन कामयेत् कामं कामं कामेषु निक्षिपेत् ।

श्रीकामराजयन्त्रमाह—कामस्थमिति । अत्र वीजपञ्चक वेष्टनं साध्यं कोणपट्क चैत्रं च कामशब्देनोच्यते । वीजपञ्चकं तावत् ह्रीं ह्रीं ऐं व्लूं व्लूं इति । कामस्थं कामरूपेण ह्रींकारात्मना स्थितं यद्वीजं तत् ।

भावः—कामस्य काममध्यस्थमित्यादिना पञ्च कामा अभिमताः । ते त्रिपुराणवे समुद्भूताः । तैरेवार्थं प्रयोगः सर्पाद्यत इति यावत् । कोऽर्थः ? काम-मन्मथ-वन्दर्प-मरु-ध्वज-मोहनाद्याः पञ्च कामाः । ते मायावीज-वाणतृतीय-वाग्भव-व्यङ्ग्य-र-क्षी-हृदयाद्य-वीजपञ्चकसमुद्भवाः । एतद्वीजपञ्चकं पञ्चकामकारणत्वात् पञ्च कामा इत्युच्यते । तदुक्तम्—

कामं प्राणं प्रजुर्वीत मन्मथं कारयेत् तनुम् ।
वन्दर्पं मन्दिरं कृत्वा द्विधाभूतं च पार्वति ॥
मरुध्वजं न्यसेद् देवि पटस्थानेष्वस्य मुव्रते ।
मोहनाभ्यन्तरे कृत्वा वेष्टयेत् तस्य मायया ॥ इति ।

पुस्तकम्—

काम प्राणं प्रजुर्वीत मन्मथं कारयेत्तनुम् ।
वन्दर्पं मन्दिरं कृत्वा द्विधाभूतं च पार्वति ॥
मरुध्वजं न्यसेद् देवि पटस्थानेष्वस्य मुव्रते ।
मोहनाभ्यन्तरे कृत्वा वेष्टयेत् तस्य मायया ॥ इति ।

१. साधयेत्-वाक. छ । २. 'कामस्थमिति । अत्र' नास्ति-छ. ड. । ३. 'चक्र' नास्ति-छ. ग. ड. । ४. सपद्यत-क. ग. । ५. इत्युच्यन्ते-क. ग. । ६. तस्य-क. छ. ।

- १ 'कामस्य काममध्यस्थं कामोदरपुटीकृतम्' (५।९४) इत्यादिना तन्त्रात्मकस्यैव साधकं शोकेन नुल्लिख्यते ।
- २ 'ह्रीं ह्रीं व्लूं व्लूं स' इति पञ्च वाणबीजानि सुमनोदयेऽयत्र च दृष्टव्यानि । तेषु वाणबीजेषु तृतीयं बीजं 'व्लूं' इति वर्णने । तस्यैवात्र वाणतृतीयपदेन परामर्शः ।
- ३ कामेश्वरीमन्त्रविवरणे व्यङ्ग्य-समुद्भूत (पृ. ११६-११७) । तत्रैव (पृ. ११७) वन्याणदमंगो मो तु व्यङ्ग्यारमेव बीजम् ।
- ४ 'कामादान' इति सर्वान् मातृकाम् स्थितं पाठः । सेतुबन्धस्य पाठोऽयं धृते स्थापितः । अग्रे श्लोकादयमाद्यं सेतुबन्धे दृष्टव्यः ।

कामेन कामितं कृत्वा कामस्थं क्षोभयेद् ध्रुवम् ॥ ४६ ॥

काममध्यस्थ कामस्य ह्रीकारस्य मध्ये स्थितम् । कामोदरपुटीकृतम् उक्तं तदेतद्बीजद्वय कामस्यैकारात्मनः पट्कोणरूपस्योदरेण पुटीकृतम् । कामेन कामयेत् काममिति । अत्र द्वितीयान्त कामशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या साध्य-मभिदधाति । तत्साध्य कामेन अन्त स्थितेन ह्रीकारेण । कामयेत् वेष्टयेत् ।

ह्रीं ह्रीं ऐं वृद्धं ह्रीं । कामस्य काममध्यस्थ कामोदरपुटीकृतम् । कामेन कामयेत् काम काम कामेषु निक्षिपेत् ॥ कामेन कामितं कृत्वा कामस्य क्षोभयेज्जगत् । इत्यस्याय-मर्थः—कामस्य ह्रींकारं तत् काममध्यस्थ मन्मथकामोदरे कुर्यात् । कामोदरपुटीकृतं तदुभयं काममन्मथारुचं कामद्वय कन्दर्पकामेन द्विधाभूतेन पुटीकुर्यादित्यर्थः । काम-मन्मथ(द्व?)योरन्तर कन्दर्पकामेन ऐंकारेण पट्कोणाकारेण वेष्टितं कुर्यादित्यर्थः । कामेन कामयेत् काममिति । काम्यत इति काम इति कर्मव्युत्पत्त्या काम्यमानसाध्यवृन्द् कामशब्दव्यपदेश्यं भवति । साध्यरूपं तं कामं कामेन प्रथमकामेन ह्रींकारेण वेष्ट-येत् । कोऽर्थः ? प्रथमकामरेफहकारयोर्मध्ये साध्यविग्रहं चिन्तयेदित्यर्थः । काम कामेषु निक्षिपेदिति । पट्कोणेषु काम मकरध्वजबीजं वृद्धंकारं निक्षिपेत् । पट्कोणात् कामस्य अनापि तदेव यन्त्रमुच्यते । कामस्य भागाबीजमध्यस्थम् । काममध्यस्थमिति कामोदरपुटीकृतं कामेन कामयेत् काम वाग्भवद्वयेन पट्कोणमुत्पाद्य प्रायुक्तं तदन्तं स्थं कुर्यात् । काम कामेषु निक्षिपेत् । समुद्रबाणं पट्कोणेषु निदध्यात् । कामेन कामितं कृत्वा । सुन्दरीहृदयं मूर्ध्वस्थं कृत्वा तन्मायया वेष्टयेदित्यर्थः । कामस्य क्षोभयेज्जगत् । एव कामारयं यन्त्रं जगत्

१ कामस्थ—वाक. स्थ । २. उच्यते—वाक. स्थ. व. म. सक. ल । इत परम्—'एतद्दि-
वेषद्वयेन कामराजस्य साधनाम् । प्रवक्ष्यामि समासेन शक्तिबीजस्य साधनम् ॥' इत्येष भूकोऽ-
धिक—वाग. से., सकपुस्तके—'एतद्दि कौलिक रूपं कामैश्वर्यप्रवर्तकम् । काममन्मथक (पद-
मथ ? पन्दवथ) मकरध्वज ॥ कामो मया समाख्यातो मन्यथो मकरध्वज । कन्दर्पो वाग्भवो
देवि (दि ? इ)न्दुसज्जं चतुर्यकम् ॥ मकरध्वजेति विख्यातं स्वीयसज्जं ॥ महेश्वरि । इति ते
कथितो देवि कामपञ्चकनिर्णयः ॥ प्रवक्ष्यामि समासेन शक्तिबीजस्य साधनम् ।' एष पाठो
दृश्यते, सप्तपुस्तके तु—'कामाधनं प्रकर्तव्यं मन्मथं कारयेत्तनुम् । कन्दर्पं मन्दिरं कृत्वा द्विधाभूतं
च पावति ॥ मकरध्वजं न्यसेदद्यात् पटस्थाने तस्य सुवते । मोहनाम्यन्तरे कृत्वा वेष्टयेत्तेन
मायया ॥' इति पाठः । ३. 'उच्यते पुटीकृतम्' नास्ति—ख. ड. । ४. साधय—ख. ग. ड. ।

कामं कामेषु निक्षिपेदिति । कामं ब्रूङ्काराख्यं बीजम् । कामेषु पट्कोणेषु । निक्षिपेत् लिखेदित्यर्थः । कामेन कामितं कृत्वेति । कामेन स्त्रीकाराख्येन बीजेन । कामितं वेष्टितम् । कृत्वा कामस्यं क्षोभयेद् ध्रुवमिति । कामस्यम् एतच्चक्रमध्यस्थितं साध्यमित्यर्थः । क्षोभयेत्, यन्त्रमिति शेषः । एतच्चक्रं

त्रिकोणाकारत्वादिति भावः । अथवा तृतीयं कामं विद्यासंज्ञा^१हृत्वाद् राजत्वाद्वा, मन्मथाख्यकामस्थाने तमुद्घास्य मूलविद्यामध्यगतमहाकामराजं निक्षिपेत् । किमेवमिति ? कामराजसाधनप्रकरणत्वात्त्रिञ्चीयत् इत्यर्थः । कामेन कामितं कृत्वेति । कामेन मोहनाख्येन स्त्रीहृदयेन कामितं कुर्यात् । कोऽर्थः ? मोहनाख्यकामोदरे एतत्सर्वं लिखित्वा ^१एतद्बहिर्माययाऽध्युष्टचारं^२ वेष्टयेदिति यावत् । कामस्यं क्षोभयेज्जगदिति । एवं पर्यस्तकामपञ्चकस्य मध्यस्थं साध्यरूपं जगत् चिन्तयेत् । तदुपरि स्थितः साधकः कामराजबीजं साधयेदित्यभिप्रायः । ^३बाह्ये भूर्जपत्रे रोचनाकुङ्कुमकस्तूरीचन्दनादिभिर्द्रव्यै रक्षां लिखित्वा साध्यप्राणप्रतिष्ठापनं विधाय हेममध्यगतां कृत्वा पञ्चसहस्रं पञ्चकामबीजानि जपित्वा मूलविद्यां च जपित्वा शिखादिस्थानेषु यत्नतो धारयेत् । तथा (अ?आ)न्तरेऽपि^४ मूलाधारस्थाने तद्विष्कोटिप्रभाभास्वरमहाचक्रत्रिकोणमध्ये प्रस्तुतकल्पानलप्रभामेनां रक्षा चिन्तयित्वा मूर्ध्नि स्थितसहस्रारकमलान्तरधरक्तसुधा-पूरापूरित(या?यो)न्यर्णर्विमहाचक्रमध्यत्रिकोणमध्यरक्तामृतधारासारवर्षिणीमेतां रक्षां क्षोभयेदित्यर्थः । साध्यं च तन्मध्ये यथावत् स्वागमेदित्यत्र ज्ञातव्यम् । तत्र मन्मथाख्या काम-राजं विना श्रीमूलविद्या कामराजबीजं वा निक्षिपेत् । एवमन्यस्मिन् यन्त्रे लिखिते वा सद्रूपं विष्ट कामराजबीजं साधयेत् । बाह्ये तु भूर्जपत्रे वस्तुरिजयेना रक्षा विहित्य जप्त्वा धारयेत् । इति कामराजबीजसाधनम् ॥ ४४-४६ ॥

१. 'वेष्टितम्' नास्ति-ख. ड. । २. 'कामस्यम्' नास्ति-ख. ड. । ३. चक्रक्रमं व्याख्याय-ख. ड. । ४. काम-क. ग. । ५. 'किमेवमिति' नास्ति-ड. । ६. 'कामितं - हृदयेन' नास्ति-ड. । ७. गन-ड. । ८. 'जंघ' इत्यनः 'किं बहुनो' इत्यन्तः पाठः छमातृवाया 'तेनैव प्रकारेण सूर्यस्य' इत्यतः परं स्थापितं, एष च लेखकप्रमाद इति प्रतीयते ।

१. 'एतद्बहि' इति सेतुबन्धस्य (पृ. १५०) पाठोऽत्र स्थापितः, मातृशामु तु 'तत्सर्वं' इति पाठो वर्तते ।

२. "वेचितु—एतद्बहिर्माययाऽध्युष्टचारं वेष्टयेदिति व्याख्यन्" (से. पृ १५०) ।

३. बाह्ये बाह्यपूजायामित्यर्थः ।

४. आन्तरे आन्तरपूजायामित्यर्थः ।

पदव्याख्याया स्फुट व्याख्यातम् । (अप्यय ? अत्राय) विन्यासक्र(म ? म.)—
प्रथम क्रोडोक्तसाध्यं 'भुवनेश्वरीबीजं विन्यस्य तद्वहिः प्रसिद्धकामबीजं
विधाय तदनु पट्कोणं लिखित्वा तत्कोणेषु ब्रह्मबीजं विरच्य तदनु स्त्रीकारेण

चिन्तयित्वा तेनाधृतापूरेण मूलाधारस्थमहाचक्रान्तर्लक्षितपञ्चकाममहाबह्विधतम-
गात्रयष्टि साध्यमप्यभिपिञ्चेदिति भावः ।

अथवा कामस्य कामरजमित्यादेरर्थान्तरं लिख्यते । परमशिवेच्छाशक्तिः
कामस्तस्य कामरजमित्युच्यते । कोऽर्थः ? मूलाधारवलयान्तर्गतं निशेषपीजात्मको
निष्पन्नानन्दलक्षणो यः शिवस्तस्य द्वितीयोन्मेषतया विशुद्धताकारेण स्थिता या कुण्ड-
लिनीशक्तिस्तस्यामन्तर्गतं स्थितं सचिन्त्यमानं जगत् क्षोभयेत् सा शक्ति-
रित्यर्थः । 'स्वाधिष्ठानचक्रमध्यात' प्रस्फुरद्योगिगर्भविन्दुरूपपरमशिवस्येच्छात्मिका
या महामात्रमा शक्तिस्तस्या मध्यस्थित काममध्यस्थमित्युच्यते इत्यर्थः । तथा मणि-
पूरचक्रान्तं समुद्यच्छक्तिवलयरूपलीकृतं कामोदरपुटोक्तमित्युच्यते । तथा वहराकाश-
कुशेशयान्तः प्रस्फुरच्छक्तिविरणवेष्टित कामेन कामयेत् काममित्युच्यते । कामेन
शक्त्या (काम्यकाम ?) कामं साध्यं कामयेद् वेष्टयेदिति यावत् । तदूर्ध्वं कण्ठ-
वदनभूमध्यललाटमग्नन्ध्रा(द्यासुन्दरीपुत्र्येपु) प्रस्फुरच्छक्तिरूपकामेषु कामं साध्यं
निक्षिपेत् चिन्तयेदित्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति—कामेन कामितमित्यादिना । अस्याय-
मर्थः—किं बहुनोक्तेन, मूलाधारादिनक्षत्रान्तर्गता नवाधारभूमिकासु यत्र यत्राभिरुचि-
स्त्वत्र तत्र शक्त्या काम्यमानं साध्यं कामितं कृत्वा शक्तिवलयान्तरस्थं चिन्तयेदित्यर्थः ।

१. तम् । अप्यय-ग. तथ्यम् । यद्-२. । २. विन्यस्य-त. इ. । ३. 'तत्' नास्ति-
छ. इ. । ४. चक्रमन्त-क. ग. । ५. स्थिति-घ. छ. । ६. 'बह्व' नास्ति-छ. ।

१. भुवनेश्वरीबीजं ह्रींकारम् ।

२. वेचितु—याम साध्यं कामस्य मूलाधारस्य विभाज्य तत्र काममध्यस्थ स्वाधिष्ठानस्य
विभाज्य पञ्चात् कामोदरेण मणिपूरदरेण पुटितं विहितं तदनु कामेनानाहतेन वेष्टितं
कामयेत् चिन्तयेत् । ततः कामेषु वन्दनभूमध्यललाटमग्नन्ध्रा(प्रेषु) कामं यथेष्टं साध्यं
कामेन निमित्तं विभावयेत् । इति नवमुच्यते गुणाधिभावनमेव प्रयोगः । प्रयोगांतरमाह—
कामेन कामितमिति । कामेन स्वेष्टयोगतन्त्राद्यतममन्त्रे कामिनं चिन्तितं कृत्वा कामस्य
स्वेष्टाविषयं क्षोभयेदित्यर्थः इत्यष्टौ । परे तु—कामं ह्रींकारं मूलाधारे कृत्वा तत्रैव सचि-

वेष्टयेदिति दमत्युपह्वरम् । अस्योपह्वरताप्रतिपादनपरः । 'कामपरम्परा-
शब्दः ॥ ४४-४६ ॥

कामस्य क्षोभयेदिति । नवाधारे उदिता या शक्तिः, सा स्वस्मिन् स्थितं साधकार्यं जगत्
क्षोभयतीत्यर्थः । एवमारोहावरोहक्रमेण नवलक्ष्येषु समभ्यसेत् । कोऽर्थः ? मूलादि-
ब्रह्मरन्ध्रान्तं ब्रह्मरन्ध्रादिमूलान्तं नवाधारेषु कामं शक्तिं साध्यकवलीकृतं यथाकाम-
मभ्यसेदित्यर्थः । अथवा कामो विन्दुरूपः शिवः, उक्तनवाधारनिलयसमस्त-
विश्वक्षोभकः । तेन कवलीकृतमुक्तसाध्यं चिन्तयेदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽपि प्रत्य-
योजना पूर्ववदेव । शक्तिशिवयोः काम(स्तत्त्वत्व)भागमान्तरसंसिद्धम् । उक्तं च
शक्तेः कामरूपत्वं श्रीमन्नोत्तरे—

प्रे(क्ष्य?क्ष)ते कामरूपाणि तत्रस्था परमेश्वरी ।

त तैत्त्वं कामसंज्ञं तु अवाप्ता परमेश्वरी ॥ इति ।

तथा शिवस्यापि कामरूपत्वमुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि ! अनङ्गो रूपवर्जितः ।

क्षोभयामि प्रजाः सर्वा नित्यं वै क्लेद्यामि च ॥ इति ।

अथवा कामस्यमित्यादेः पुनरप्यर्थान्तरं^१ लिख्यते । कामः प्रथमकामो ह्रींकारः,
तैत्त्रयं कामस्यम् । प्रथमकामचीजं ज्वलत्कालानलप्रख्यं मूलाधारे ध्यात्वा तन्मध्ये

१. 'त तत्त्वं "इति" नास्ति-छ । २. तत्त्वं क. । ३. मूलाधारस्यात तन्मध्ये-छ. ।

न्यायस्येन ज्वालादिभिर्वह्निमान् साध्यमुपरिस्थेनामृतधाराभिः प्लाव्यमानं चिन्तयेत् ।
एवमेव गन्धकन्दर्पाभ्यां प्रत्येकं दह्यमानं प्लाव्यमानं च चिन्तयेत् । सोऽयं कामस्यमिरमादि-
पदत्रयस्यार्थः । कामेन कामयेत् कामम् । पूर्वोक्तबीजत्रयेण साध्यमुत्तरीत्या वशायेत् । काम-
कामेषु निक्षिपेत् । मकरध्वजं पद्माधरेष्वपि निक्षिप्य दहनाप्लावने युयात् । मीन-
धेतुनाऽनाहत एव साध्यं वेष्टितं कृत्वा कामस्यविवरं क्षोभयेदित्यर्थः इति वदन्ति । तदुभय-
शिष्यप्रतारणमात्रमिति मनोविषय एव जानन्तु । अन्ये तु—कामराजकूटसाधनप्रकरणे पाठा-
न्तिङ्गादग्नयः कामपदे प्रकृतविद्याद्वितीयकूटमेव ग्राह्यमित्याहुः" (से. पृ. १५२) । अत्रत्या-
ङ्गमे प्रयोगेऽपि पक्षा अयंरत्नावल्या दृश्यन्ते ।

१. कामशब्दपरम्परानि यावत् ।

२. अत्र कामरेश्वरीमतविवरणे अयंरयेन उद्धृत एव पूर्वाचार्यभूषिणः स्मरणाय —
आद्योदीपकनाथतो ह्यप्यग्निरक्षापि वृत्तिः कृता
पर्यायं चैव चरिष्यन्ते गुरुवरे. स्वस्वाज्ञायोचित्यन. ।

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्या संहरते यदा ।
सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरं परिचिन्तयेत् ॥ ४७ ॥

इदानीं तार्तीयबीजसाधनमाह—शक्तीति । शक्तिबीजस्वरूपा तृतीय-
बीजाबलम्विन्यमृताख्या परा शक्तिरित्यर्थः । सृष्ट्या ब्रह्मरन्ध्रान्मूलविलावध्यव-
हन् । संहरते मूलाद् ब्रह्मरन्ध्रावध्यारोहति । सृष्टिसंहारपर्यन्तम् अकुल-

साध्यं संचिन्तयेद् दहमानम् । तथा तेनैव प्रकारेण मूर्धस्थसहस्रारकमलकर्णिकायां
तदेव प्रथमकामराजमतिरक्ताच्छुधाधारां वह(न?तु) चिन्तयित्वा तथाऽमृत-
धारया मूलाधारस्थ साध्यं प्लुष्यमाणं प्लावयेदित्यर्थः । तथा मन्मथकन्दर्पावपि
द्राव्यद्रावकभावेन मूलाधाराद् ब्रह्मरन्ध्रान्तं ध्यायेदिति यावत् । एतत् कामस्य कामे-
वरूपदीकृतमित्यादिपद(द्वय?त्रय)स्यार्थः । कामेन कामयेत् काममित्यस्य एवविषयं पञ्चकाम-
बीजेन काम्यमानमभिलषितमर्थं कामयेद् ईच्छेदित्यर्थः । काम कामेषु निक्षिपेदित्यस्य
काम चतुर्थं मकरध्वजं कामेषु पडाधारेषु निक्षिपेत् तद्वर्गं साधयेदित्यर्थः । पृथग्दा-
प्लावनं च कुर्यात् । कामेन कामित कृत्वेत्यस्य दह्राकाशकुशेशयान्तः पञ्च(म) काम
मोहनाख्य सिन्दूरधर्माणं सचिन्त्य काम्यमान तेन कामेन वेष्टित्वं कृत्वा पूर्ववदाप्ला-
वनं कुर्यादिति यावत् । कामस्य क्षोभवेज्जगदित्यस्य एवविषयपञ्चकामबीजस्थं जगदपि
साध्यं स्मृत्वा क्षोभयेत् साध(कमि? क इ)ति यावत् । इति कामराजसाधनम् ।
अस्याप्युदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्तिः, विश्रान्तिर्नक्षत्रन्ध्रे ॥ ४४-४६ ॥

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्या संहरते यदा । सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरं परिचिन्तयेत् ॥
इत्ययं श्लोकः शक्तिबीजसाधनप्रदर्शकः । अस्यार्थः—मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तं

शक्तिबीजस्वरूपेत्यादि । सृष्ट्या सृष्टिं संहरते ऊर्ध्वं गच्छति (सृष्टिः ?) सृष्ट्यादिताहार-
पर्यन्तं (सू? मू) लादिब्रह्मरन्ध्रान्तं ब्रह्मरन्ध्रादिमूलान् गमयामाभ्यासं याप्यं । एव गुणधर्माणामु-

१. वा-वाक्. ख., य-सप्त. । २. सृष्ट्या सहतिस्तीमया-वाक्. ख., सृष्ट्या
सहतिमापया-सप्त., सृष्ट्या सहतिरुपया-ख. सक्त. । ३. सहाराऽन्य सृष्टपन्त-य. ।
४. शरीर-य. सप्त. । ५. मूलाधारस्याव-ख. ग. इ. । ६. 'सृष्टिः' शक्तिबीजयोनिः
नास्ति-ख. इ. । ७. दू-गल्पाव-ख. । ८. 'इच्छेत्' नास्ति-ख. । ९. दित्यर्थं-ख. ।
१०. रिति । रहस्य-ख. ।

देवि स्वस्वरूपाऽऽन्तरेणुस्मरणं कामरूपमित्यादिक-

भूतोरस्यार्थपुत्रस्य तस्य शुद्धतो ज्ञोऽप्यर्थवित्तस्वत ॥ इति ।

वेष्टयेदिति दमत्युपह्वरम् । अस्योपह्वरताप्रतिपादनपरः । 'कामपरम्परा-
शब्दः ॥ ४४-४६ ॥

कामस्य शोभयेदिति । नवाधारे उदिता या शक्तिः, सा स्वस्मिन् स्थितं साधकार्थं जगत्
क्षोभयतीत्यर्थः । एवमारोहावरोहक्रमेण नवलक्ष्येषु समभ्यसेत् । कोऽर्थः ? मूलादि-
प्रक्षरन्धान्तं प्रक्षरन्धादिमूलान्तं नवाधारेषु कामं शक्तिं साध्यकवलीकृतं यथाकाम-
मभ्यसेदित्यर्थः । अथवा कामो विन्दुरूपः शिवः, उक्तनवाधारनिलयसमस्त-
विश्वक्षोभकः । तेन कवलीकृतमुक्तसाध्यं चिन्तयेदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽपि ग्रन्थ-
योजना पूर्ववदेव । शक्तिशिवयोः काम(तत्त्वत्व)भागमान्तरसंसिद्धम् । उक्तं च
शक्तेः कामरूपत्व धीमनोत्तरे—

प्रे(क्ष्य?क्ष)ते कामरूपाणि तत्रस्था परमेश्वरी ।

त तैत्त्वं कामसंज्ञं तु अवाप्ता परमेश्वरी ॥ इति ।

तथा शिवस्यापि कामरूपत्वमुक्तम्—

कामरूपो ह्यहं देवि ! अनङ्गो रूपवर्जितः ।

क्षोभयामि प्रजाः सर्वा नित्यं वै क्लेदयामि च ॥ इति ।

अथवा कामस्यमित्यादेः पुनरप्यर्थान्तरं^१ लिख्यते । कामः प्रथमकामो ह्रींकारः,
तैत्त्र्यं कामस्यम् । प्रथमकामबीजं ज्वलत्कालान्तप्रत्ययं मूलाधारे ध्यात्वा तन्मध्ये

१. 'त तत्त्वं "इति" नास्ति-छ. । २. तत्त्वं क. । ३. मूलाधारत्वात् तन्मध्ये-उ. ।

नवाय स्येन उवालादिभिर्दह्यमानं साध्यमुपरिस्थेनामृतधाराभिः प्लाव्यमानं घ्नितयेत् ।
एवमेव मग्मथक्वर्पाग्या प्रत्येकं दह्यमानं प्लाव्यमानं च घ्नितयेत् । सोऽयं कामस्यमित्यादि-
पदत्रयस्यार्थः । कामेन कामयेत् कामम् । पूर्वोक्तबीजत्रयेण साध्यमुत्तरोत्तराया वशायेत् । काम-
कामेषु निक्षिपेत् । मकरध्वजं पद्माधारेष्वपि निक्षिप्य दहनाप्लावने कुप्यात् । शीत-
केतुनाऽनाहृत एव साध्यं वेष्टितं कृत्वा कामस्यविषयं क्षीमयेदित्यर्थः इति वदन्ति । तदुभयं
शिष्यप्रतारणमात्रमिति मनोविण एव जानन्तु । अन्ये तु—कामराजदूटसाधनप्रकरणे पाठा-
त्स्लिङ्गादन्यत्र कामपदे प्रकृतविधाद्वितीयदूटमेव ग्राह्यमित्याहुः" (से. पृ. १५२) । अत्रत्या
द्गो त्रयोऽपि पक्षा अर्थरत्नावत्वाद् दृश्यन्ते ।

१. कामराजदूटपरम्परैति यावत् ।

२. यत्र कामवेश्वरीमतविवरणं जयरसेन उद्धृत एव पूर्वोक्तार्थसूचि. स्मरणीय—
आयोधीपकनाथतो ह्यगणितैरक्षापि वृत्तिः कृता
यस्याप्येव चरिष्यते गुह्यतरे. स्वस्वाज्ञाधीचित्यतः ।

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्वा संहरते यदा ।
सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरे परिचिन्तयेत् ॥ ४७ ॥

इदानीं तार्तीयबीजसाधनमाह—शक्तीति । शक्तिबीजस्वरूपा तृतीय-
बीजावलम्बिन्यमृतास्या परा शक्तिरित्यर्थः । सृष्ट्वा ब्रह्मरन्ध्रान्मूलविलावध्यव-
रह्य । संहरते मूलाद् ब्रह्मरन्ध्रावध्यारोहति । सृष्टिसंहारपर्यन्तम् अकुल-

साध्यं संचिन्तयेद् दृष्टमानम् । तथा तेनैव प्रकारेण मूर्धस्थसहस्रारकमलकर्णिकायां
तदेव प्रथमकामराजमतिरक्ताच्छुधाधारां वह(न?त्) चिन्तयित्वा तयाऽमृत-
धारया मूलाधारस्थं साध्यं प्लुप्यमाणं प्लावयेदित्यर्थः । तथा मन्मथकन्दर्पावपि
द्राव्यद्रावकभावेन मूलाधाराद् ब्रह्मरन्ध्रान्तं ध्यायेदिति यावत् । एतत् कामस्य कामो-
वरपुटीकृतमित्यादिपद(द्वय?त्रय)स्यार्थः । कामेन कानयेत् काममित्यस्य एवंविधं पञ्चकाम-
धीजेन काम्यमानमभिलषितमर्थं कामयेद् ईच्छेदित्यर्थः । कामं कामेषु निक्षिपेदित्यस्य
कामं चतुर्थं भ्रमरध्वजं कामेषु पञ्चाधारेषु निक्षिपेत् तदुगतं साधयेदित्यर्थः । पूर्ववदा-
प्लावनं च कुर्यात् । कामेन कामितं कृत्वेत्यस्य बहुराकाशकुशेशयान्तः पञ्च(मं) कामं
मोहनाख्यं सिन्दूरवर्णाभं सचिन्त्य काम्यमानं तेन कामेन वेष्टितं कृत्वा पूर्ववदाप्ला-
वनं कुर्यादिति यावत् । कामस्यं क्षोभयेज्जगदित्यस्य एवंविधपञ्चकामधीजस्थं जगदपि
साध्यं स्मृत्या क्षोभयेत् साध(कमि? क इ)ति यावत् । इति कामराजसाधनम् ।
अस्याप्युदयो मूलाधारे, भ्रूमध्यान्ते व्याप्तिः, विश्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रे ॥ ४४-४६ ॥

शक्तिबीजस्वरूपा तु सृष्ट्वा संहरते यदा । सृष्टिसंहारपर्यन्तं शरीरे परिचिन्तयेत् ॥
इत्यर्थं श्लोकः शक्तिबीजसाधनप्रदर्शकः । अस्यार्थः—मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तं

शक्तिबीजस्वरूपेत्यादि । सृष्ट्वा सृष्टिं संहरते कथं गच्छति (सृष्टिः ?) सृष्ट्यादिसंहार-
पर्यन्तं (सू ? मू) लादिब्रह्मरन्ध्रान्तं ब्रह्मरन्ध्रादिमूलान् गमागमाभ्यासं कार्यं । एवं शुश्रूषणमुप-

१. पां-धाक. ए., वं-सख. । २. सृष्ट्वा संहतिसौमया-धाक. ए., सृष्ट्वा
संहतिमायया-सख., सृष्ट्वा संहतिरूपया-व. सक । ३. संहारान्नाय सृष्ट्यन्तं-व. ।
४. शरीरे-य. शरी. । ५. मूलाधारस्याव-ख. ग. ड. । ६. 'सृष्टिः...शक्तिबीजयोगिन'
नास्ति-ख. ड. । ७. श्रुतालवाल-क. । ८. 'ईच्छेत्' नास्ति-छ. । ९. दित्यर्थ-छ. ।
१०. दिति । रहस्य-छ. ।

वेयि त्वच्चरणाञ्जरेषु नरण. कामस्यमित्यादिक-

श्लोकरूपार्थपुनस्तस्य गुरुतो कोऽप्यर्थवित्तवत् ॥ इति ।

ततो भवति देवेशि वैननेय इवापरः ।

नागानां दर्शनादेव जडोत्तरणकारकः ॥ ४८ ॥

देहिनाममृतासारधीरधाराधरोपमः ।

स्थिरकृत्रिमशैङ्गाख्यविपोपविपनाशकः ॥ ४९ ॥

दुष्टव्याधिग्रहानेकैडाकिनोरूपिकार्गणः ।

भूतप्रेतपिशाचौघैस्त्रिणेत्र इव दृश्यते ॥ ५० ॥

स्यानात् कुलस्थानपर्यन्तं कुलस्थानादकुलस्थानपर्यन्तं चेत्यर्थः । शरीरे सुपुद्गान्तरे । परिचिन्तयेत्, योगीति शेषः ॥ ४७ ॥

शक्तिबीजयोगिनः फलमाह—तत इत्यादि । दर्शनं साक्षात्कारः । देहिनां संसारधर्मवसानाम् । अमृतासारधीरधाराधरोपमः । आसारो वेग-वद वपम्, तत्कर्मणि धीरः प्रगल्भः । धाराधरो मेघः । स्थिरेति । 'स्थिरं

शक्तिबीजस्वरूपा स्त्रैष्टिसंहाररूपिणी चिन्तनीया, तथा ब्रह्मरन्त्रादारभ्य मूलाधारान्तं शक्तिबीजस्वरूपा परा शक्तिर्दिव्यामृत-रूपा समस्तं जगदुत्पादयन्ती ध्यातव्या । तार्किकबीजैरुमेयोभयात्मना शुक्लरूपेणाभ्यस्येति (तऽ? तोऽ) चिरान्निग्रहानुग्रहप्रधानत्वं संभवतीति यावत् ॥ ४७ ॥

ततो भवति देवेशित्यारभ्य त्रिणेत्र इव दृश्यत इत्यन्तः श्लोकसमुदायः शक्तिबीज-फलसूचनः स्पष्टार्थः ॥ ४८-५० ॥

यत शक्तिबीजस्वरूपा शक्तिमूर्ध्वगमन (न?) मंहास्त्रपिणीमागम परमावृतरूपिणीमभ्यमती निग्रहानुग्रहणमागम्य फलम् ॥ ४७ ॥

ततो भवतीत्यादि त्रिणेत्र इव दृश्यत इत्यन्तस्य शक्तिबीजमागमनागमप्रभवे परा महा-तेजावृष्टिमीमवधानेनौगमोक्तमवस्थाकालानुगुणं फलपर्यन्तं व्यापतोऽन्तरिह्रिषंयन साधकवर-स्याचिरादेवाष्टगुणमैश्वर्यं संपद्यते ॥ ४८-५२ ॥

१. यतो—वाक्, छ. । २. कारण—मन्त्र. । ३. दाहिना—वाक्, छ. । ४. तत्स्यन्दविषो वा बाण्यवोपम.—मन्त्र । ५. शङ्खादि—वाक्, से., शृङ्गादि—व. । ६. नाशना—ते. व. साध. । ७. नोह—से. साध. । ८. गर्ण—मे. मन्त्र. छ. । ९. चादि—वाग., चाग्रं—ते. व. सङ्ग. छ. । १०. 'कुलस्थानपर्यन्तं कुलस्थानादकुलस्थान' नास्ति—ग. । ११. 'वृष्टि' स्वरूपा' नास्ति—छ. । १२. बीजकमेवो—व. छ. । १३. स्थिति, अधि—छ. । १४. 'आगम' नास्ति—व. ।

१. 'स्थिरं शरीरादि । कृत्रिमं द्रव्ययोगोद्भवम् । शङ्ख मयेद मन्त्रतमिनि भ्रमः । तत्स्य-मुपग्रहवर्तितवादिष्वम् । नागादिविषाणि मर्त्याविवानि । दृश्यन्तरभवाग्युपविषाणि' (से. पृ. १५४) ।

अथवा येन विद्येयं परिपूर्णा विचिन्त्यते ।

जन्ममण्डलहृत्पद्ममुखमण्डलमध्यगा ॥ ५१ ॥

केवलैव महेशानि पद्मरागसमप्रभा ।

तस्याष्टगुणमैश्वर्यमचिरात् संप्रवर्तते ॥ ५२ ॥

स्थावरोद्भूतम् । कृत्रिमं सयोगजम् । जङ्गमस्याप्युपलक्षणमेतत् । दृष्टेति । अत्र दृष्टशब्दो व्याख्यादिभिर्विज्ञाचान्तैः सप्तभिर्गणैः सबद्धघते । त्रिणेत्रः त्रीणीच्छाज्ञानक्रियाख्यानि नेत्राणि यस्य स । दृश्यते । साधक इत्याध्याहार्यम् ॥ ४८-५० ॥

बीजानां त्रयाणां व्यस्तोपासनमुक्त्वा सम्प्रति समस्तोपासनेमाह—
अथवेति । येन परामर्शकेन । परिपूर्णा बीजनयसमुदायात्मना विद्या । जन्ममण्डलहृत्पद्ममुखमण्डलमध्यगेति । समस्तोपासनेऽपि वाग्भवादिबीजनयेन मूलादिस्थानत्रय गतेत्यर्थः । पद्मरागसमप्रभा मूलहृदयभ्रूविलेपुवर्णत्रय-
भावनायामपि सर्वतः पद्मरागसमप्रभा विद्या । तस्य चिन्तकस्य । अष्टगुणमैश्वर्यमिति अणिमादिगुणाष्टकोपेता विभूतिः ॥ ५१-५२ ॥

अथवा यत्र विद्यममित्यारभ्य अष्टगुणमैश्वर्यमचिरात् संप्रवर्तत इत्यन्तः श्लोकः
समस्तमूलविद्यासाधनप्रकारोपदेशपरः । अस्यायमर्थः—प्रथमबीजं ज्वलत्कालानलाम
मूलाधारे ध्यात्वा तस्य शिखारूपां शक्तिं केवलपद्मरागवर्णां भ्रूविलेपव्याप्तां ध्यात्वा
पुनस्तार्तीयं बीजं रक्तपौरुषसन्निभं (भ्रूवि १ भ्रूव) मलकुर्वा(णा) ध्यात्वा तस्य शिखारूपां
परां शक्तिं पूर्ववत् पद्मरागवर्णां पद्मजकर्णिकापर्यन्तं ध्यायेदित्यर्थः । अथवा
निष्कलीनसम्प्रदायानुरोधेन तु बीजरूपां कुलशक्तिं केवलं पद्मरागेनवर्णामामूल-
मौमस्तव ध्यायेत् । तस्यैव चिन्तयत साधकस्याचिरादेष्टगुणमैश्वर्यं संपद्यत इति
वाक्यार्थः ॥ ५१-५२ ॥

१ नाभि-शङ्ख स ग य ज । २ जावते-सक । ३ तत्र-य । ४ 'विज्ञाचान्तै'
नाति-स इ । ५ सात-ग । ६ याम-स ग इ । ७ भूमप्येषु-ग । ८ इत परम्-
'गिरारप गिरिमात्रभिः हृदय व्याप्तां परागप्रभां ध्यात्वा तस्य' इत्यधिकं पाठ-य ग ।
९ पर-त । १० आ' नास्ति-ग ।

। 'अत्र नाभिमण्डले वाग्भवादिबीजानां त्रयसंख्यया मूलाधारचित्तनोदयान्निरूप्यते । इत्थं च
ऋग्विष्णुशिवो-अथरत्नावलीसंस्कृति । अथरत्नावली तु प्रुगेऽपि नाभिमण्डले-देव पाठ आहतः ।

मनसा संस्मरेत्यस्या यदि नामापि साधकः ।
 तदैव मातृचक्रस्य विदितो भवति प्रिये ॥ ५३ ॥
 यदैव जपते विद्यां महात्रिपुरसुन्दरोम् ।
 तदैव मातृचक्राज्ञा संक्रामत्यस्य विग्रहे ॥ ५४ ॥

योऽस्यात्रिपुरसुन्दरीविद्याया नामापि मनसा स्मरति, तदैव साधको
 ब्राह्म्यादिशक्तिचक्रेण विदितो भवतीत्याह—मनसेति । यदीति यदा-
 वाचकः । यो वा त्रिपुरसुन्दरी विद्यां यदा जपति, तदैवास्य जपितुर्द्वे
 ब्राह्म्यादिशक्तिचक्राज्ञा निवसन्तीत्याह—यदैवेति । ^१आज्ञा पञ्चप्रकारा
 मन्त्रसिद्धिः । उक्तं च—

मनसा संस्मरेत्यस्या यदि नामापि साधक इति । एवमेनां ध्यातुं जप्तुमशक्येदं
 भक्तिपरवशो भूत्वा महात्रिपुरसुन्दर्या नाम संस्मरन् । अपिशब्द एवकारार्थो निश्चय-
 वचनः । मनसा श्रीनाम संस्मरेदेतावतापि पूर्वोक्तफलमभुते साधक इत्यर्थः । तदैव
 मातृचक्रस्य विदितो भवति प्रिये । इति । श्रीनामस्मरणस्य नैतावदेव फलम्, अन्यथा ।
 यदा यस्मिन् काले श्रीनामानुस्मरति साधकस्तस्मिन्नेव काले मातृचक्रस्य चतुष्प-
 ष्ट्यादेः (योगिनीकृन्दस्य) विदितो भवतीत्यर्थः । यदैव हि जपेद्विद्यां महात्रिपुरसुन्दरी-
 निति । यस्मिन् काले महात्रिपुरसुन्दरी मूलविद्यां जपति, तदैव मातृचक्राज्ञा संक्रा-
 मत्यस्य विग्रहे । तदीयाः कलाः ^१एव मातृचक्रे चतुष्पष्ट्यादि, तदाज्ञाप्रभावः साधके

मनसा संस्मरतीत्यादि । एवमभ्यासतो ध्यातादिनियत्याममर्थस्त्वेदपि पारवत्येन देव्या
 नाममन्त्रस्मरणनियमेवेत्यर्थं साधकश्चतुष्पष्ट्यादियोगिनीकृन्दस्य विदितो भवतीत्यस्य सृष्टी

१. रेत-मरु., रेत-सत्त्व. । २. यदा-जप. छ. घ. से. व. अ. । ३. काचक्र-सो.
 वगस्य-सत्त्व. । ४. हि जपेद्विद्यां-य. सत्त्व., जपते विद्यां-व., तदैव हि जपेद्विद्यां-सत्त्व. ।
 ५. री-य. सत्त्व. । ६. संक्रमत्यस्य-सत्त्व. । ७. निविश-नी?त इत्याह-ग. घ. ।
 ८. पञ्चप्रकारोऽर्थ-ग. । ९. 'यो' नास्ति-ग. । १०. 'श्रीनाम' 'काले' नास्ति-छ. ।
 ११. द्विद्वान्-ग. ।

ये तु द्रष्टव्यस्य जित्तने हृष्येदेयादृष्टे तन्त्रान्तरविशेषेऽपि प्रवृत्तप्रयोगे तथात्वे मान-
 भावाहुषेयम् । (जे. पू. १५५) ।

१. "आज्ञा जपेति केचिन् । मन्त्रनिष्ठिरित्यन्ये । मातृनामाज्ञा यथा सोरेष्टव्यनिहता तथाऽन्यापि
 (परि) तदिदमाज्ञातकमणं गुरुमुखेज्वलं रहस्यम्" (जे. पू. १५५-५६) ।

सर्वासां सर्वशक्तीनां योगिनीनां भवेत् प्रियः ।

पुत्रवत् परमेशानि ध्यानादेव हि साधकः ॥ ५५ ॥

१ स्पशं चावलोक्य संभाषा बिन्दुदर्शनम् ।

स्वयमावेशनं चैव मन्त्राणां पञ्चलक्षणम् ॥ (उ०प०) इति ।

ध्यानाद् मूलदेवताभिध्यानात् । यदा तु परमेशानीत्यस्यायमर्थः—
अणिमादिसिद्धिचक्रादिकामेश्वर्याद्यावरणान्तं मूलदेवता य. प्रसादयति, तस्य

संक्रामतीत्यर्थः । अथवा मातृचक्रमिति वर्णाभिमानिनीनां श्रीचक्राधिवासिनीनां सामर्थ्यं
साधकस्य भवतीत्यर्थः । सर्वासां सर्वशक्तीनां सामर्थ्यं साधकस्य भवतीत्यर्थः । तर्वासां
सर्वशक्तीनां योगिनीनां भवेत् प्रिय इति । सकललोकवर्तिनीनां कामचारिणीनां हृद्यो
योग्यता प्रवर्तते । ततोऽप्यनुष्ठानचातुर्यं सामग्रीं सिद्धयति । यदैव हि जपेदित्यादि । श्रीमहा-
विष्णुरसुन्दरीश्रीमूलविद्यामातृकाभावा । चतुर्धाष्टयंत कोटयो योगिनीनामित्यादिवदिह भूतेषु

१. संस्थाना—शक. ख ग से. । २. विध्या—य. घ. । ३. अणिमासिद्धिचक्रावरणादि-
कामे—ख. ग ड. । ४. यांच—ग. । ५. पान्त—घ. । ६. सशमयती—क. ग. । ७. 'सामर्थ्य'
नास्ति—छ. ।

१. स्पशंनमिति । स्पशंनं नाम मन्त्रेण सह साधकस्य सवन्धः । तस्यापि चिह्नं कम्पनम् । तच्च हृदि
पूर्णं जायते । अवलोकयन्नेति । मन्त्रो यदि साधकमवलोकयति तदेवा(य)लोकनम् । तस्यापि
चिह्नं धूमनम् । तदपि वष्टे भवति । संभाषा चेति । मन्त्रो यदि साधकं भाषते तत्संभाष-
णम् । तस्य चिह्नं स्तोमः । सा चास्य स्वयं ... समस्तविद्यामन्त्रपरिवत्स्वनम् । बिन्दु-
दर्शनमिति । बिन्दुदर्शनेन मन्त्रस्यात्मा विवक्षितः । मन्त्रो यदि साधकस्यात्मानं दर्शयति
तद्विन्दुदर्शनम् । तच्च धूमन्ये भवति । तच्चिह्नमणिमादिगुणावाप्तिः स्वयमावेशन-
मिति । मन्त्रो यदि साधकमावेशयति तत्स्वयमावेशनम्तस्यापि चिह्नं देहोत्पत्तयम् ।
उक्तं च धीमते—

स्पशंनं हृदि सस्यस्तु आलोच्य कण्ठदेशतः ।
ताम्रगुणानि तु संभाषा दर्शने बिन्दुमप्यतः ॥
स्वयमावेशनं देवि बुद्धिं र(अ)ग्ने न सदायः ।
स्पशने कम्पनं श्रेयमालोच्य धूमनं भवेत् ॥
संभाषे तु भवेत् स्तोमः साक्षात्पदवैव मयते ।
दर्शने तु गुणावाप्तिरणिमादि गुणाष्टकम् ॥
स्वयमावेशनं देवि उक्तमे जाय सदायः ।

इत्युत्तरपदविपरिणामे भूतस्वायं व्याख्यानं दृश्यते ।

यदा तु परमेशानि परिपूर्णा प्रपूजयेत् ।
 प्रयच्छन्ति तदैवास्य खेचरोसिद्धिमुत्तमाम् ॥ ५६ ॥
 चतुष्पष्टिर्यतः कोट्यो योगिनीनां महौजसाम् ।
 चक्रमेतत् समाश्रित्य संस्थिता वीरचन्दिते ॥ ५७ ॥
 आदौ सर्वन्धिनि पदे मध्ये बीजाष्टकं बहिः ।
 कलां ध्यात्वाऽङ्गनारङ्गे जायतेऽनङ्गवत् प्रियः ॥ ५८ ॥

खेचरत्वादिसिद्धिं ब्राह्म्याद्या. प्रयच्छन्तीति । परिपूर्णचक्राराधने किमित्येवं
 सिद्धिरित्यत आह—चतुष्पष्टिरिति । योगिनीनां चतुष्पष्टिर्कोटयोऽपि^१
 ब्राह्म्याद्यष्टशक्त्युल्लास एवेति बोद्धव्यम् ॥ ५३-५७ ॥

मध्यचक्रानुबन्धनं कञ्चन प्रयोग प्रकाशयति—आदाविति । 'आदौ
 सर्वादौ । सर्वन्धिनि निष्पन्ने । पदे स्थाने । अयमर्थः—प्रथमनिष्पन्नत्व-

भयतीत्यर्थः । पुत्रवत् परमेशानि ध्यानादेव हि साधक इति । महाकामकलारूपमहात्रिपुर-
 सुन्दरीविप्रहृष्ट्यायिन साधक पुत्रवत् पश्यन्ति योगिन्य इत्यर्थः । यदा त्वित्यारभ्य
 खेचरीं सिद्धिमनुलामित्यन्तः श्लोक पूजाफलवचनं स्पष्टार्थः । चतुष्पष्टिरित्यारभ्य वीर-
 चन्दिते इत्यन्तश्चक्रमभावप्रतिपादनपरः स्पष्टार्थः ॥ ५३-५७ ॥

आदौ सर्वन्धिनीत्यादि । प्रथमच(क्रीक)सर्वन्धिनि मध्यपदे मध्यत्रिकोणे । मूल-
 चिह्नमध्यगतमहाकामकला ध्यात्वा बहिरष्टकोणेषु चक्षिन्याद्विबीजाष्टकं सान्द्रलाक्षा-
 भुवनेषु च स्थितानां सर्वयोगिनीनामपि महाकामकलारूपदेवीविग्रहं ध्यायन् पुत्रवत् प्रिय सना-
 धनीयो भवति । यदा त्वित्यादि । परिपूर्णचक्रनित्यपूजाफलत्वेन खेचरीसिद्धिं परमानन्दप्रकाश-
 नुभवादिमयी देवी ददाति । चतुष्पष्टिरित्यादि चक्रमभावप्रतिपादनम् ॥ ५३-५७ ॥

आदौ सखन्धिनीत्यादि । सर्वन्धिनि गुदाबुद्धयः (तद्वयं तद्वायु)पचारनिरो-
 धादिसम्पत्त्वन्धयति प्रथमे पदे मूलाधारे मध्यत्रिकोणे कला महानला वामराजबीजस्वरूपिणी

१. पूर्ण—अ. सक. । २. ति—अ. सक. ख. । ३. तदैवास्य—अ., तदा तस्य—च. ।
 ४. खेचर्यं—वाच. ख. खेचरीं—वाग. अ. से. । ५. आदे—वाच. ख. । ६. सराम्बन्धि—सख. ।
 ७. पद—सख. । ८. कला—वाच. ख. अ., ध्यात्वाऽङ्गनास्वाङ्गे—सख. । ९. ज्ञानाङ्गे-
 वाच. ख., त्वनङ्गाद्या—अ. सक. । १०. प्रिये—वाच. ख. । ११. प्यष्टि—घ. । १२. 'अपि'
 नास्ति—ख. इ. । १३. शारयति—ख. इ. । १४. 'आदाविति' नास्ति—ख. इ. । १५. 'सर्वादौ'
 नास्ति—ख. इ. । १६. सर्वन्धिमध्य—ख. ।

१. "तथापि वृद्धेरन्यथा ध्यास्यातम्" (ले. पृ. १५६) ।

करशुद्ध्यादिविद्यानामेकैकं परमेश्वरि ।

रुद्रयामलतन्त्रे तु कर्म प्रोक्तं मया पुरा ॥ ५९ ॥

मादनैर्मदनो भूत्वा पाशाङ्कुशधनुश्शरैः ।

क्षोभयेत् स्वर्गभूलोकपातालतलयोपितः ॥ ६० ॥

योनिचक्र इति । मध्य इति । तत्रापि मध्यत्र्यश्वे "अथात्" (१।५९)
इत्यादिक्रमेणापीदमेवादित्यनम्, महादेवतासमाराधनस्थानत्वात् । वीजाष्टकं
वशिन्याद्यष्टवीजम् । बहिः कोणेष्वष्टस्वित्यर्थः । कलां कामराजसारभूता
"विन्दुं संकल्प्य" (१।१८५) इति परामृष्टम् । अङ्गनारङ्गे अङ्गनायाः
साध्याया योनिस्थाने । क्रीडाङ्कुरः पुंभिर्यत्र रज्यते स रङ्गः । प्रिय सुभगः ।
इदमस्य हृदयम्—नवयोनिचक्रमध्यत्र्यश्वे श्रीकामकला तद्वहिरष्टकोणे
वीजाष्टक परिभाष्य ज्वलदग्निनिभमिदं चक्र साध्यसुदुर्गयोनिमुपिरे
चिन्तयेदिति ॥ ५८ ॥

करशुद्ध्यादिविद्यानां पूर्वोक्तानां विद्यानां मध्ये एकैकस्या इत्यर्थः ।
कर्म विनियोगप्रयोगसामर्थ्याव्याप्त्यादि । पुरा तत्रैव शास्त्र इत्यर्थः ॥ ५९ ॥
द्रवोपमं सचिन्तयेत् । एतत्सर्वमङ्गनाया वराङ्गे योनी ध्यात्वाऽनङ्गवद् भवति
साधकः ॥ ५८ ॥

करशुद्ध्यादीत्यारभ्य कर्म प्रोक्तं मया पुरेत्यन्तः श्लोक स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

मादनैर्मदनो भूत्वेत्यारभ्य सिद्धिचिन्ताधरानर्गत्यन्तस्यायमर्थः—कुलपुरुषः पाशा-
ङ्कुशधनुश्शरैरात्मानं कामेश्वरं ध्यात्वा स्त्रियः साधयेत् । यदा पुरुषाणां विक्षोभं
बहिरष्टकोणे वशिन्यादिवाग्देवतावीजाष्टकं लाक्षाद्रवोपमं चिन्तयेद् यदि साधकोऽङ्गनारङ्गे
सुन्दरीणामास्थानेऽनङ्गवत् कामवत् सुभगो जायते । यदा आदौ सचिन्तयतीति प्रथमचक्रसचिन्तयि-
पदे मध्यपदे कला । शेष प्राग्वत् । आहोस्विदादौ प्रथमवीजसचिन्तयि पदे एकादसस्वरमयत्रिकोणे
रुद्र (महावामकलातुरीयकामबीजं मध्ये ध्यात्वा । शेष प्राग्वत् । अङ्गनारङ्गे अङ्गनायोनी
सर्वं चिन्तनीयमिति चेचित् । सर्वसाऽनन्तव्रतैर्नैव प्रयोगसिद्धिः स्वेया ॥ ५८ ॥

करशुद्धीत्यारभ्य कर्म प्रोक्तं मया पुरेत्यन्तः स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

१. पु-घ. सत्त. । २. पुरा मया-घ. । ३. भूलोक-से. ब. । ४. 'इति' नास्ति-ख ड. ।
५. अत्रापि-ख. ड. । ६. 'स्थानं' नास्ति-ख. । ७. द्रष्टव्य-ख. घ ड. । ८. 'बहिः' नास्ति-
ख. ड. । ९. हया-घ. । १०. 'पुमिः' नास्ति-घ । ११. 'इव' नास्ति-ख. ड. । १२. वीजानां-
ख. ड. । १३. प्रदान-ख., नास्ति-घ. । १४. सामर्थ्य-घ । १५. साधयतु-छ. । १६. क्षोभ-क. ।

तथैव शाक्तैर्देवेशि त्रिपुरीकृतविग्रहः ।

साधयेद् देवगन्धर्वसिद्धविद्याधरानपि ॥ ६१ ॥

तत्र शाक्ता महावज्रप्रस्तारजनिताः शराः ।

मादनाश्चादिपरतः सर्वाधस्ताद्वियोजिताः ॥ ६२ ॥

इदानीं संवननकर्मण्यायुधभेदेन विशेषमाह । संवननं तु द्विप्रकारम्—
पुरुषपुरन्धीभेदेन । तत्र प्रथमं पुरन्धीसंवनने गुणविधिमाह—मादनै-
रिति । मादनैः मदनसंवन्धिभिः । पाशाङ्कुशधनुश्शरैः । आयुधैरित्य-
प्याहार्यम् । क्षोभयेद् वशीकुर्यादित्यर्थः । सम्प्रति पुरुषवशीकरणे गुण-
विधिमाह—तथैवेति । शाक्तैः शक्तिसंवन्धिभिः । पाशाङ्कुशधनुश्शरैरिति
शेषः । त्रिपुरीकृतविग्रहः त्रिपुरारूपतया भावितशरीरः । साधयेद् वशी-
कुर्यादित्यर्थः ॥ ६०—६१ ॥

के शाक्ताः शराः के मादनाः शरा इति तदाह—तत्रेति । तत्र ख-
यामलतन्त्रे, शाक्ताः शरा इति संवन्धः । महावज्रप्रस्तारजनिताः । मन्त्रो-
द्धारार्थं ^१महावज्रप्रस्तारसजकं तत्र चक्रं मया संपादितमस्ति । तस्मा-
पाच्छति साधकस्तदा शाक्तैः पाशाङ्कुशधनुश्शरैर्महाकामकरूपश्रीमहात्रिपुरसुन्दरी-
विग्रहमात्मानं ध्यायेदित्यर्थः ॥ ६०—६१ ॥

तत्र शाक्ता महावज्रप्रस्तारजनिताः शरा इत्य(स्याः)स्यायमर्थः—शाक्ताः शरा वज्र-
प्रस्तारोद्भूताः । या रां लां वां सां इति । मादनास्त्वादिपरत इत्यादिना(स्त्रा)स्त्र)स्यादा-
वन्ते च योग्याः । सर्वाधस्ताच्च चापादीनामादौ च योजयितव्या इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मादनैर्मदनो भूवेति । योषिद्व(य)प्रयोगं पीडनं पाशाङ्कुशधनुश्शरै सहित-
मात्मानं कामेश्वरं ध्यात्वा प्रमदा, तथा शाक्तैः पाशाङ्कुशधनुश्शरैर्विता कामेश्वरी परमेश्वरी भूत्वा
पुङ्गवान् स्वाभिमतप्रयोगेण साधयेत् । पुरत पूज्या इत्यर्थः ॥ ६०—६२ ॥

१. तु सिद्ध-से. । २. देव-वाग. से. । ३. शक्तिमहाकृत-सल. । ४. प्रस्तारे-वाग. से. ।
प्रस्ताव-सल. । ५. मादनास्त्वादि-वाक ख. ग. से. , मदनान्स्वादिपुरतः-सक., मादनास्त्रादि-
परत-अ. सल. । ६. धस्या-वाक. ख. । ७. जयेत्-सक. । ८. स्वायुध-ख. ड., कर्मा-
ण्यायुधान्युपाय-ग. । ९. पुर-ख. ड. । १०. 'आयुधै' नास्ति-ख. ड. । ११. 'सम्प्रति'
वशीकुर्यादित्यर्थः' नास्ति-ख. ड. । १२. तन्त्रेति । तन्त्रे-ख. ड. । १३. तन्त्र-ख. ड. ।
१४. 'चक्र' नास्ति-ख. ड. । १५. 'अस्ति' नास्ति-ख. ड. ।

१. "महावज्रप्रस्तारनामा तन्त्रविशेषः" (से. पृ. १५७) ।

आद्यन्तगो महापाशः पौरुषेयः प्रकीर्तितः ।

रुद्रशक्तिः कुण्डलाख्या माया स्त्रीपाश उच्यते ॥ ६३ ॥

ज्जनिता । तस्मादुद्धृता इत्यर्थः । मादना मदनदेवत्या । शरा इत्यन्वयः । चशब्द समुच्चये । शाक्तमादनशरोद्धास्त्रममाह—आदिपरत इति । आदिपश्चाद्भावेन । 'आदौ शाक्ता. शरा समुद्धृता, पश्चान्मादना. शरा इत्यर्थः । ते शरा कस्मिन् समये समुद्धृता इति तत्राह—सर्गार्थस्तादिति । सर्वमन्त्रोद्धारपर्यवसानसमय इत्यर्थः । नियोजिता इत्य कार्यकरणे नियोजिता । पदव्याख्याया वाक्यार्थोऽपि स्फुटीकृत । उभयेषा शराणा धीजान्यतिरहस्यान्यप्युपासकानुग्रहात् कथयाम । द्रा द्री क्री ब्लू स इति । या रा ला वा सा इति ॥ ६२ ॥

पुरुषपुरन्ध्रीपौशद्वयबीजमत्रोद्धरति—आद्यन्तेति । आद्यन्तग आदि-स्वरानन्तरगतो यो वर्णः, आकार इत्यर्थः । महापाशो विश्ववशीकरणप्रवीण । 'रुद्रशक्तिः । अनेन हकारो लक्ष्यते । कुण्डलाख्या । कुण्डलशब्देन कुण्डली लक्ष्यते । तत्पुनः सरीसृपामिधयत्निबीजं लक्षयति । 'कुण्डलीत्याख्या

आद्यन्तगो महापाशः पौरुषेयः प्रकीर्तित इत्यस्यायमर्थः—आद्यन्तग आदित्तरस्यान्तग समनन्तरस्थितो द्वितीय स्वरः । कामेश्वरपाश इत्यर्थः । रुद्रशक्तिः कुण्डलाख्या माया स्त्रीपाश उच्यते इत्यस्यायमर्थः—कुण्डलकुण्डलीरूपा रुद्रशक्तिर्मायाबीजरूपा कामेश्वरीपाशमन्त्रः ॥ ६३ ॥

आद्यतय प्रथमदीपः । कुण्डलितः कुण्डलिनी मायति हल्लेखापमाया । ॥ ६३ ॥

१. नास्त्येषा षडक्ति-ख. । २. खत्र-ख. घ. ड. । ३. 'आदि' नास्ति-ख. ड. । ४. उद्धृता-घ. ड. । ५. 'शरा' नास्ति-ग. । ६. 'इति' नास्ति-ख. ड. । ७. 'नियोजिता' नास्ति-ख. ड. । ८. पद व्याख्याय-ख. ड. पदव्याख्याया-ग. । ९. यो विश्व-ग. । १०. 'अपि' नास्ति-घ. घ. ड. । ११. पाशबी-ख. ड. । १२. आदिस्वरात्तगतो-ख. ड. । १३. 'मिध' नास्ति-ख. ड. । १४. कुण्ड-क. ।

१. "आदौ शाक्तवर्णबीजा युद्धाय पश्चाच्छिववर्णबीजा युद्धतानीत्यर्थः इति प्राञ्चो ध्यायन्ते" (से. पृ. १५७) ।

२. 'रुद्र शिव एव शक्तिः सामर्थ्यं यस्य स हकार इति केचित् (से. पृ. १५८) ।

३. "कुण्डलास्यान्देन रेफो गृह्यते । माया ईश्वरः । तेन भुवनेश्वरीबीजमेव स्त्रीपाश इत्यर्थः इति प्राञ्च " (से. पृ. १५८) ।

तुरीयमरुणाधर्गाद् द्वितीयमपि पार्वति ।

पुंस्त्रीकोदण्डयुगलं कामोऽग्निर्व्यापकोऽङ्कुशः ॥ ६४ ॥

यस्य स रेफः । मायाशब्देन पुनरीकारो लक्ष्यते । सामर्थ्याद्विकारेफ-
मायारूपं भुवनेश्वरोवीजम् । स्त्रीपौश इत्यर्थः । विन्दुरपि सामर्थ्यादेतयो-
र्वीजयोरायात इति बोद्धव्यम् । ओ ह्री इति ॥ ६३ ॥

पुंस्त्रीकोदण्डवीजद्वयमङ्कुशवीजं चोद्धरति—तुरीयमिति । 'अरुणा-
धर्गस्तवर्गः । तुरीयवीजं धकारः । द्वितीयं यकारः । अनयोरपि वीजयो-
सामर्थ्याप्राप्तौ विन्दुः । धं य इति । कामः ककारः । अग्नी रेफः ।
व्यापक ओकारः । अत्राप्यायं(ति)तोऽनुस्वारः । क्रोमिति । अङ्कुश इति ।
"सामान्यवचनादभुक्तस्येति निर्देशोभावाद्व्योक्तिप्रकरणाच्चायमेव मिथुन-
स्याङ्कुशः ॥ ६४ ॥

तुरीयमरुणाधर्गादित्यारभ्य व्यापकोऽङ्कुश इत्यन्तश्चोदण्डानां व्याख्या लिख्यते—
"अरुणाधर्गस्तवर्गस्तच्चतुर्थमक्षरं कामेश्वरं धनुस्तस्य द्वितीय कामेश्वरीधनुः । काम
धकारः । अग्निरिति रेफः । व्यापक ओकारः । एभिरक्षरैः संपाद्यमानं वीजं कामेश्वराङ्कुश
भवति । "एतस्यैव व्यापनाक्षर(स्य) स्थाने ओकारमुदास्य ओकारप्रक्षेपादेव वीजं
कामेश्वर्यङ्कुशं भवति ॥ ६४ ॥

द्वितीयमित्यादि । अरुणाधर्गं पञ्चमो वाग्देवताधर्गः । कामोऽग्निर्व्यापकः । कामो
विसर्गति । अग्नि रेफः । व्यापको जयोदण्डचतुर्दशस्वरी । कामाग्निना पुषम् याजिती पीरय-
गाक्नाडङ्कुशवीजो भवतः ॥ ६४ ॥

१. यो-वाग से. । २. स्त्रीपुंस्त्री-वाक. स. । ३. कामाग्नि-वाक. स. । ४. ह्रीं स्त्री
पौश-य. ड. । ५. 'ओ ह्रीं इति' नास्ति-य. ड. । ६. वीजद्वय-स. ड. । ७. द्वितीयवीज
धकार-न. नास्ति-य. ड. । ८. द ध-स. ड., य य-ग. । ९. यतने-स. ड. ।
१०. निर्देशाद्वा-ग. । ११. ओकार-छ. ।

१. "वशिष्याद्यष्टनेन्द्रणाधर्गस्तवर्गः । तत्र चतुर्थमक्षरं धं शिवधनुः । द्वितीयं यं शक्तिधनुः ।
काम. ककारः । अग्नी रेफः । व्यापकस्योदण्डस्वरः । सम्प्रदायादिन्दुश्चेत्यर्थः इति प्राञ्च ।
अत्र व्यापकशब्दस्य जयोदण्डस्वरबोधकत्वे वीजो मृग्यः" (से. पृ. १५८) । जयरथेनापि
व्यापकपदेन ओकार एव गृहीतः ।

२. "एतमेव चेदमङ्कुशवीजं स्त्रीपुंश्वोरपि त्रिप्रेषानुक्तेरिति प्रामाणिक्यं, तेन यष्टस्वर-
जयोदण्डस्वरमेदनापि द्विष्य वदन् विद्यानन्दनाथ विमुक्त इति विचायम्" (से. पृ. १५९) ।

मुद्रा यस्त्रिपुरायास्तु देवि सिद्धयष्टकान्विताः ।

ता एव सर्वचक्रेषु पूजाकाले प्रदर्शयेत् ॥ ६५ ॥

अतः प्रधानविद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरि ।

नैतस्याः सदृशो काचिद् विद्या देवेशि विद्यते ॥ ६६ ॥

पूर्वं मुद्राप्रदर्शनमात्रं प्रसक्तम्, इदानीं मुद्राप्रदर्शने 'गुणविधिमाह—
मुद्रा इति । क्षोभिण्याद्याः पूर्वोक्ता र्या त्रिपुरायाः सवन्धिन्य । सिद्धयष्ट-
कान्विता अणिमादिमहाविभूतियुक्ता । एवकारो भिन्नक्रमः, पूजाकाल
एवेति । सर्वचक्रेषु त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तेषु । पूजाकाले प्रदर्शये-
दिति । नान्यस्मिन् काल इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

मुद्रा यस्त्रिपुरायास्त्रिवृत्यारभ्य पूजाकाले प्रपूजयेदित्यन्तस्यायमर्थः—(ह) देवि !
त्रिपुराया मुद्रा या अत्रैव प्रदर्शितास्ताः सृष्टिस्यितिसंहारात्मकचक्रत्रितयेऽपि पूजाकाले
यथानुक्रमेण सिद्धयष्टकानन्तरं प्रपूजनीया इत्यर्थः । 'सिद्धयोऽणिमाद्यः, अष्टका
ब्रह्माण्यादयः ॥ ६५ ॥

अतः प्रधानविद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरीति । इयं महात्रिपुरसुन्दरी विद्या आत्म-
विद्यानां प्रत्यङ्गद्वयक्षमिकर्तृत्वभावलक्षणस्य परमेश्वि(देवस्ये)च्छात्मकत्वात् प्राधान्येन
मुद्रा या इत्यादि । मुद्रा प्राणुक्ता अपि स्वस्वनाममन्त्ररणिमादिदशकब्राह्म्याद्यष्ट-
कारणद्वयान्तरं पूज्या । सर्वचक्रेषु आह्वानविनियोजिता प्रलम्बा विना नवमुद्रा दर्शयेदि-
त्यर्थः । इयं प्रयोजयेदिति पद सूचयति ॥ ६५ ॥

अतः प्रधानविद्येयमित्यादि । इयं महात्रिपुरसुन्दरी साधकान्तर्महोविद्याऽध्यात्म-
विद्यानामपि प्रधानविद्या न विद्यते । किञ्च, अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन त्रिसिक्तुं श्रमावै(स्यादु)?-

१. या त्रि-य. । २. त्रिका-ख. । ३. तयैव-सख. । ४. प्रपूजयेत्-याफ. ख. अ.,
पु पूजयेत्-सख. । ५. श्वरी-वाक. ख. । ६. तया-सक. । ७. व्याद्या या-ग. घ. । ८. 'या'
नास्ति-ख. इ. । ९. 'महा' नास्ति-ख. इ. । १०. 'अत्रैव' नास्ति-छ., तत्स्थाने 'मे' इति
यतंते । ११. 'चक्र' नास्ति-छ. । १२. 'महा' नास्ति-ख. । १३. स्वभास्यादु-ख. ।

१. "केचित्तु मुद्राप्रदर्शनविधिमात्रमेतदिति व्याचक्षाणा मन्त्रराहित्यमाहित्ययोश्चासीन एवायं
श्लोक इति मन्यन्ते । परे तु सिद्धयोऽर्पणमादिदशकम् । अष्टक ब्राह्म्याद्यष्टकम् । आध्या-
त्मन्यिता इत्यनेन तत्पूजकोत्तरकाल उच्यते । प्रपूजयेदित्येष तु पाठः । तेन बालविशिष्ट-
मुद्रापूजाविचिरेवायमित्याहुः" (से. पृ. १५९) ।

१ एतामेव पुराराध्य विद्यां त्रिपुरभैरवीम् ।
 त्रैलोक्यमोहनं रूपमकौपीं भगवान् हरिः ॥ ६७ ॥
 कामदेवोऽपि देवेशि महात्रिपुरसुन्दरीम् ।
 समाराध्याऽभवत्लोके सर्वसौभाग्यसुन्दरः ॥ ६८ ॥
 मयाऽप्येतद्भवतस्थेन क्रियतेऽद्यापि सुव्रते ।
 जैपस्त्रिसन्ध्यमेतस्यास्तदेतत्पदसिद्ध्ये ॥ ६९ ॥

प्रतिपादितक्रमेणैवविशिष्टेय त्रिपुरा विद्येति यत्.—अत इति ।
 प्रधानविद्या सर्वासा विद्याना मध्ये । इयं या मया तवे हृदयङ्गमता
 नीता । त्रिपुरा पराभट्टारिका । परमेश्वरीत्यामन्त्रणम् । एतस्या. सर्व-
 विद्याप्रसवभूमेरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

नारायणकामदेवावप्येतद्विद्यावलेनैव सर्वलोकसुभगावित्याह—एता-
 मितिद्वयेन ॥ ६७-६८ ॥

स्वरूपभूतेत्यर्थः । सन्त्वन्या अपि विद्याः स्वरूपभूताः शिवस्य, किन्त्वियं तासां-
 मप्याधारभूता । अतोऽस्याः प्राधान्यमुच्यत इत्यर्थः । नैतस्या सहशी काचिद् विद्या देवेशि
 विद्येत इति । यत् इयं समस्तमन्त्राणां विद्यानां च प्रसवभूः परमशिवोत्पत्ति-
 रूपा, अत एव कारणादेतस्या महात्रिपुरसुन्दर्या विद्यायाः सहशी अन्या काचिद्विद्या
 न विद्यत इति यावत् ॥ ६६ ॥

एतामेवेत्यादौ तदेतत्पदसिद्ध्य इत्यन्तश्श्लोकसमुदायेनास्या विद्याया विन्यगुरु-
 परम्परागत(ता)मुपदिशति परमशिव इति भावः ॥ ६७-६९ ॥

स्योन्मेषभूतेच्छाशक्तिमयी विद्यान्तरङ्गतया प्रधाना भूत्वाऽन्यासाम(पि) विद्याना-
 माधारभूता भवतीत्यत एव नाराणाद् एतस्या श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीविद्याया सहशी काचिदन्या
 विद्या न विद्यते ॥ ६६ ॥

एतामेवेत्यादिद्वयेन पारम्पर्यविद्या सिद्धि सूचयति ॥ ६७-६९ ॥

१. त्रैलोक्यमोहनम्—वाग., त्रैलोक्यमोहिनीम्—से. सख., त्रैलोक्यमोहनि—सक. ।
२. करोद्—सक. । ३. पि य—वाक. ख., पि च—सक. । ४. सुन्दरि—वाक. ख. ग. अ ।
५. जप्य—वाक. ख ग. से, जाप्य—सक. । ६. प्रतिपदादि—ख. ड. । ७. 'विद्याना' नास्ति—
 ख ड. । ८. 'या' नास्ति—ख ग. ड. । ९. 'तव' नास्ति—ख. ड. । १०. 'परा' नास्ति—ख. ड. ।
११. दश्यत—छ. ।

१ "एतच्छ्लोकद्वयविवरणपर एव भगवत्पादै सौन्दर्यलह्या हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्य-
 जननीमिति श्लोक उक्त" (से. पृ. १६०) ।

मध्यप्रपूजनाद् देवि वाक्पतिर्जायतेऽपरः ।
 तथैवापरकन्दर्पो बाह्यमध्यान्तराऽर्चनात् ॥ ७० ॥
 सर्वेण सर्वदा सर्वदेवीयुक्तेन पार्वति ।
 साधयेत् स्वेयरोसिद्धिमणिमादिगुणान्विताम् ॥ ७१ ॥
 इति श्रीनित्यापोडशिकाणवे चतुर्थं पटल ॥

— ० —

किमितरैर्देवैः, मयाप्येतद्भजनं सदा क्रियत इत्याह—मयाऽपीति ।
 एतद्ब्रतस्येन एतद्विद्याभजनोपायपदवीप्रविष्टेन । एतस्या विद्याया । तदेतत्
 कर्म । किमिति क्रियते इत्याह—पदसिद्धय इति । अयमर्थः—ईश्वराणा-
 मप्यैश्वर्यमनुष्ठानात्मना पौरुषेणैव सिद्धयतीति । यच्छ्रुति—“विष्णुर्वा
 अकामयत पुण्यलोकं शृण्वीय” (तै० ब्रा० ३।१।५।७), “रुद्रो वा अका-
 मयत पशुमान् स्याम्” (तै० ब्रा० ३।१।४।४) इति, “ब्रह्मा वा अकामयत
 ब्रह्मलोकमभिजयेयम्” (तै० ब्रा० ३।१।५।६) इति ॥ ६९ ॥

पूजाया चक्रविकल्पमाह—मध्येतिद्वयेन । मध्यप्रपूजनाद् ^१ महाचक्रं-
 मध्यम्यधार्चनात् । वाक्पतिर्जायतेऽपर इति । अपरो वाक्पतिर्जायते ।

मध्यप्रपूजनादित्यारभ्य अणिमादिगुणान्वितामित्यन्तरालोक्तमुदाय ^१ चक्रत्रयस्य
 पृथक् पृथक् फलवचनं स्पष्टार्थः ॥ ७०-७१ ॥

॥ इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुश्शतीटिप्पण्येऽर्थरत्नावल्यां
 प्रत्येकबीजसाधनविधिश्चतुर्थः पटलः ॥

मध्यप्रपूजनादित्यादिना श्रीपूजाचक्रस्य सत्त्वनियमिकस्य पूजाफलं पृथक् पृथक्
 स्पष्टमेव निर्दिष्टमिति ॥ ७०-७१ ॥

इति श्रीविद्यानन्दनाथविरचिते चतुश्शतीटिप्पण्येऽर्थरत्नावल्यां चतुर्थ पटलः ॥

— ० —

१. प्रथमाराधनाद्-सक. । २. जायते वाक्पतिर्नर-वाक. ख. । ३. न्तरेऽर्च-वाक. ख.,
 न्तपूज-वाग. से. ब. न्तमर्चयेत्-सक. । ४. सर्वेति-सक. । ५. सर्व-सक. । ६. तेचरी-से
 सक. ख. । ७. त इति तत्राह-ख. घ. ड. । ८. इति च-ग. घ. । ९. 'ब्रह्मा जयेदमिति'
 नास्ति-ग. घ. । १०. चक्रस्य-घ. । ११. 'अपर' नास्ति-ख. ड. । १२. 'विधि' नास्ति-क. ।
 १. 'तेन यद्वज्रविमर्शिनामुक्तं त्रिकोणबिन्दुपतदेवताचतुष्टयमात्रपूजनमेव मध्यपदेनोच्यत

पूजक इति शेष । बाह्यमध्यान्तरार्चनादिति । बाह्यशब्देनाष्टारमुच्यते ।
मध्यशब्देनान्तस्थत्र्यथमुच्यते । तत्तत्स्थानान्तरार्चनादिति । अयमर्थ — अष्टारे
वशिण्याद्यष्टक मध्यत्र्यश्रे तत्तद्देवतार्चनमिति । सर्वेण पूर्णचक्रेण । सर्वदा
सर्वस्मिन्नपि पूजाकाल इत्यर्थ । सर्वदेवीयुक्तेन अणिमादिसिद्ध्यादिमहा-
देवतान्तशक्तिचक्रोपेतेन । अणिमादिगुणान्विताम् अणिमादिमहाविभूत्यष्टको-
पेतामिति शिवम् ॥ ७०-७१ ॥

एवमृजुविमशिण्या नित्यापोडशिकार्णवे ।

शिवानन्दपरामृष्टश्चतुर्थं पटलो गतः ॥

— ० —

१. 'महा' नास्ति-ल. ४ । २ षट् चतुर्थं पटल गतम्-ख. ४ ।

इति तन्मानाभावाद्भावेयम् । यदपि रत्नावल्यामुक्तं षोडशाराद्यन्तदशारान्तविहित चक्र
मध्यपदेनोच्यते, षोडशदशषट्दलषष्ठमात्रविनिर्मुक्तं तु बाह्यमध्यगतपदेनोच्यते इति'
(से. पृ. १६१) ।

अथ पञ्चमः पटलः

श्रीदेव्युवाच

सर्वमेतत् त्वया प्रोक्तं त्रिपुराज्ञानमुत्तमम् ।

कामतत्त्वविधिज्ञानं मोक्षतत्त्वपदावधि ॥ १ ॥

एव चतुर्थ पटलं परामृश्य त्रयस्त्रिंशत्सूत्रप्रणिते पञ्चमे पटले विमर्शनीयानि पदानि विमृश्यन्ते । तेषु होमार्चनादिपरम् । तै. समाराधिता देवा. प्रसीदन्तीत्यस्मिन्नर्थे व्यासमुनिः—

जपहोमनमस्कारैः स्तोत्रैश्च पुरुषपंथ ।

देवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ इति ।

(म० भा० ३।१५०।२४)

श्रीदेवीत्यादि । त्रिपुराज्ञानम् । त्रिपुराया. पराशक्ते. सम्बन्धि यद् ज्ञानं

अथ पञ्चमपटले विषमपदव्याख्या लिख्यते । सर्वमेतत् त्वया प्रोक्तं त्रिपुराज्ञानमुत्तमम् । कामतत्त्वविधिज्ञानं मोक्षतत्त्वत्रयावधीति । कामस्य तत्त्वं कामतत्त्वम् । कामः परमशिवस्तस्य तत्त्वं विमर्शरूपपरमेश्वरीस्वरूपं कामकलेत्युच्यते । विधिरिति सकलनिष्कलभावेन तस्य विनियोगप्रकारः । ज्ञानं तदवगतिः । तदेव “मोक्षरूपिणी” (४।१७) इति पदेन दर्शितम् । अथवा कामतत्त्वविधिज्ञानं काम(राज)योजसाधनम्,

श्रीदेवी—सर्वमेतत् त्वया प्रोक्तं त्रिपुराज्ञानमुत्तमं कामतत्त्वविधिज्ञानमित्यादि । कामः परमशिव, तस्य तत्त्वं पराशक्तिस्वरूपा कामकला, विधिरिति सकलनिष्कलभावेन विधानं तत्साधनम्, ज्ञानं तदवगतिः । मोक्षतत्त्वत्रयावधि । मोक्षबीजतत्त्वाख्याद् वाग्भवबीजतत्त्वाख्या-

१. मेव—वाक. ख. । २. ह्यातं—सक. । ३. त्व विष—वाक. ख. । ४. ज्ञान—व. ।

५. तत्त्व त्रयं तथा—वाक. ख., तत्त्वत्रयावधि—ज. व., न्वितम्—तक., तत्त्व तयोर्विधि—सख. ।

६. चतुर्थ—घ. । ७. परामर्शनीयानि—घ. घ. । ८. ‘यवानि विमृश्यन्ते’ नास्ति—ग. घ. ।

९. ‘तत्त्व’……‘भारत ॥ इति’ नास्ति—ख. ड. । १०. बलिहोमनमस्कारैर्यन्त्रंश्च भरतपंथ—मु. ।

११. ‘पराशक्ते.’ नास्ति—ख. ड. ।

इदानीं जपहोमनां विधानं वद शङ्कर ।

येनानुष्ठितमात्रेण मन्दभाग्योऽपि सिद्ध्यति ॥ १ ॥

तत् त्रिपुराज्ञानम् । कामतत्त्वविधिज्ञानं कामतत्त्वप्रकारानुबन्धज्ञानम् ।
स च शक्त्युन्मेषविशेष एव । कामतत्त्वविषयज्ञानमिति पाठे काम. काम-
धीजम् । तच्चमित्यत्र तदा प्रकृतिभूतेनाहमित्यन्तरुल्लेखाविमर्शस्वभाव
ज्ञानम्, स्वरूपे भावप्रत्यय, तेन वाग्भववीजं लक्ष्यते । विपशब्देन व्याप्ति-
वाचिनाऽमृतम् । तेन कामराजवाग्भवशक्तिप्रोक्तानां ज्ञानमिति यावत् ।
मोक्षतत्त्वपदावधि । मोक्षस्य तत्त्व मोक्षस्य भावः, तदेव पद पद्यत इति,
तदेवधि । तद्धि यदा मोक्षस्वभावे पर्यवस्यति तदा कामतत्त्वविधिज्ञानं
प्रोक्तमिति पूर्वेण सवन्धः । तदुक्तं श्रीपरमार्थसारे—

मोक्षस्य नैव किञ्चिद्धामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।

अज्ञानग्रन्थिभिदा स्वशक्त्यभिव्यक्तता मोक्षः ॥ (६०) इति ।

विधानं प्रकारम् । येन विधानेन । मन्दभाग्य अकिञ्चनः । अपिशब्देनानेक-
जन्ममध्येऽप्यदुष्टलक्ष्मीवदनता सूच्यते । सिद्ध्यति परमैरवदेवतावदनैव
देहेन समस्तविभूतिभाजन भवति ॥ १-२ ॥

तेन वरयादि(का)करणे वेति । मोक्षो मुक्तिः, शक्तिशिवसामरस्यप्राप्तिलक्षणम् । तदपि
वाग्भवधीजसाधनेनेति “योग्यभावे मोक्षरूपिणी” (४।१७) इति पदेन दर्शितं पुरस्तात् ।
तत्त्वप्रयावधीति । आत्मविद्याशिवतत्त्वानां त्रिवीजरूपेण व्यापकत्वमपि कथितमेवेति
भावः । प्रत्येकधीजसाधने प्रयोगे ॥ १-२ ॥

दारम्यं त्रयावधि त्रिधाति(त्रि)तत्त्वादित्रिवृत्वारणत्वावधि बीजावधि व्याप्तेन प्रतिधीज
समासेन मूलविद्यायाश्च यत्साधनं प्राग् दक्षितं तत्सर्वं त्रिपुराविषयमिति । अत्र ‘(ता)या’
(४।४) इत्यादिना ग्रन्थेन प्रागनुक्तं देव्या जपहोमार्चाम्या विधानं वदेति प्रतीयतम् ॥ १-२ ॥

१. भार्या-वाक्. ल., मातृ-ज. । २. ‘तत् त्रिपुराज्ञानम्’ नास्ति-ल. ।

३. ‘कामतत्त्वविधिज्ञानं’ नास्ति-ल. ड. । ४. ‘स च मिति यावत्’ नास्ति-ल. ड. ।

५. मोक्षतत्त्व मोक्षतत्त्वस्य भाव-ल. ड. । ६. पदम्-ल. ड. । ७. ‘तदुक्तं मोक्षः’

इति नास्ति-ल. ड. । ८. ‘अपि भवति’ नास्ति-ल. ड. । ९. ‘वाग्भवे’ आत्मविद्या

नास्ति-ग. । १०. प्रत्ययोगे-ज. छ. । ११. मार्चना-ड. ।

१. प्राग् दक्षितमिति । अनुपं पटल इति यावत् ।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि त्रिपुरामन्त्रसाधनम् ।

जपहोमविधानं तु समीहितफलप्रदम् ॥ ३ ॥

चक्रमभ्यर्च्य विधिर्वत् सकलं परमेश्वरि ।

मध्यं वा केवलं देवि बाह्यमध्यगतं च वा ॥ ४ ॥

तदग्रसंस्थितो मन्त्री सहस्रं यदि वा जपेत् ।

व्रतस्थः परमेशानि ततोऽनन्तफलं लभेत् ॥ ५ ॥

शृणु देवीति । त्वमित्याख्यातेन संबध्यते । सकलं पूर्णम् । विधिर्वत् प्रचोदितक्रमेण । मध्यं वा मध्यत्र्यश्रं वा । केवलम् अन्यव्यावृत्तिपरमेतत् । बाह्यमध्यगतं च वेति साष्टारं मध्यत्र्यश्रं वेत्यर्थः । तदग्रसंस्थितः चक्राग्र-

चक्रमभ्यर्च्य सकलं विधिर्वत् परमेश्वरीत्यस्य सृष्टिस्थितिलयात्मकं सकलं चक्रं विधिर्वत् हेतुद्वितीयश्रीकुसुमाक्षैः पूजयेदित्यर्थः । मध्यं वा केवलं देवीत्यस्य सैव योनि-चतुरस्रान्तं सृष्टिचक्रं संहारात्मकं मध्यचक्रं वेत्यर्थः । बाह्यमध्यगतं च वेत्यस्य नवयोनि-दशारद्वयचतुर्दशारचतुरस्रान्तं स्थितिरूपं चक्रं वेत्यर्थः । तदग्रसंस्थितो मन्त्री सहस्रं यदि वा जपेदित्यस्य सृष्टिस्थितिसंहारात्मना स्थितानां त्रिषा विभक्तानां चक्राणां मध्ये एकं चक्रं विधिर्वदभ्यर्च्य तदग्रसंस्थितो भूत्वा मन्त्री एतां विद्यां जपेत् पुरश्चरणकामो नरो लक्षप्रमाणं ब्रह्मचर्यादिसंयुत इति याक्यार्थः । यदि तथा जप्नुमसमर्थस्तदा पूर्वोक्तचक्रप्रितयमध्ये एकं चक्रं विधिर्वत् स्त्रीप्रसूनकापिशायनाद्यैरभ्यर्च्य तस्य

चक्रमभ्यर्च्येत्यादि । सृष्टिस्थितिसंहारकारि सकलवाचकवाच्ययथाविधावि नवयोनि-दशारद्वयचतुर्दशारचतुरस्रात्मकं बाह्यमध्यगतं त्रीचक्रं कुलाचारक्रमेण सपरिवारपरमेश्वरी-पूजया प्रसादाभिमुखी वारयित्वा तदग्रसंस्थितस्तदभिमुखं समुपविष्टं शुभकरो व्रतस्थो जितेन्द्रियो निरन्तरापिब्रजपाद्यनुष्ठानाद्युक्तं प्रतिदिनं सहस्रमात्रादप्यनूनं यावज्जीव जपेत् । ततस्त्वाव-

१. देवेति-सह. । २. च-य. सह. । ३. त्रिपुरामन्त्रसाधनम्-सह. । ४. सकलं विधिर्वत्-अ. व. से. सह. सह. । ५. मध्यस्थ-अ., मध्ये च-सह., मध्यमं-सह. । ६. सौ देवी-सह. । ७. मने-सह. । ८. तु-वाच. सह. ग. । ९. तदग्र-वाच. सह. । १०. मदेत्-से. । ११. 'विधिर्वत्' नास्ति-सह. ड. । १२. 'स' नास्ति-सह. ।

ध्यात्वा चो हृद्गतं चक्रं तत्रस्थां परमेश्वरीम् ।

पूर्वोक्तध्यानयोगेन संचिन्त्य जपमारभेत् ॥ ६ ॥

भागसंस्थितः । व्रतस्थः इन्द्रियजयोद्यतः । यैदाह—“व्रतचारी सदैवैष य इन्द्रियजये रतः” इति ॥ ३-५ ॥

अथवा बाह्यचक्रपूजा परित्यज्य हृदयकमलोदरे चक्रं परिभाष्य संपूज्य जपेदित्याह—ध्यात्वेति । पूर्वोक्तध्यानयोगेन “ततः पद्मनिभाम्” (१।१३०) इत्यादिध्यानयोगेन ॥ ६ ॥

चक्र(स्य) पुरतः संस्थितो भूत्वा ^१मुद्रानन्धपूर्वकं सहस्र जपेदिति वाक्यार्थः । व्रतस्थ परमेशानि ततोऽनन्तफल लभेदित्यस्य राष्ट्रभ्रंशदेहपीडादिना कदाचिदपि जपह्रासं न कुर्यामिति सकल्पपूर्वकं जपेद् यायजीवाधिकारम् । ततोऽनन्तफलं लभेदिति भावः ॥ ३-५ ॥

ध्यात्वा तु हृद्गतं चक्रं तत्रस्थां परमेश्वरीम् । पूर्वोक्तध्यानयोगेन संचिन्त्य जपमारभे-
दित्यस्यायमर्थः—यदि कश्चिद् बाह्यचक्रमुद्धृत्य परमेश्वरीमाराधयितुमसमर्थः
साधक एतच्चक्रं पूर्वोक्तध्यानेन हृदयकमलकुहरान्तं संचिन्त्य परमेश्वरीं सपरिवारा-
माकाशादिश्रित्यन्तसंभवैर्गन्धादिनेयेद्यान्ते पञ्चोपचारैः शब्दाद्यैः स्वाभाविकैरभ्यर्च्य
परमावृत्तमलया संतर्प्य परमशिवसमरसोक्ततया स्वात्मैक्यं संचिन्त्य स्वयं च कामे-
श्वरीरूपायर्तमुद्रानन्धकं निधाय सहस्रमावर्तयेत् । मूलविद्यापुरश्चरणं कर्तुमशक्तैः
साधकश्चेदन्तर्यजनविधिप्रवीण सन् युक्तो विधिना जपेदिति जपविधिः । अन्तर्यजन-
न्मात्रनिपुणेनानन्तफलमुक्त्वयिरोधि सद्भक्तिपुरस्सर स्वयंपरमानन्दप्रबोधात्मकं धिवपदं
लभते ॥ ३-५ ॥

ध्यात्वेत्यादि । बाह्याचक्रान्तराचनेति ध्यान योगेऽज्ञाह्नप्रश्नकुरत्पूजाचक्राजसनि-
हिता परदेवता यथावदाराध्य प्रागुक्तफलाप्तये जपेत् ॥ ६ ॥

१. तु-अ., हृदि स्थित-सप्त. । २. उक्त च-सप्त. ह. । ३. स पूजा-सप्त. ग. ह. ।
४. ध्यानेन-सप्त. । ५. दित्येत-छ. । ६. ‘दित्येत’ “शब्दा” नास्ति-छ. । ७. शक्तश्चेत्-
ह. ग. । ८. ‘विधि’ नास्ति-छ. । ९. समुक्तो-क. छ. ।

१. “श्चित्तु योनिमुद्रामावप्य यो जपो मन्त्रदोषनिरासार्थत्वेन शक्यं सहस्रसहस्रावस्तन्प्रे-
विहितो दृश्यते, स तावन्मात्र एवेह पुरश्चरणत्वेन विधीयत इत्याहुः” (से. पृ. १६३) ।

निगदेनोपांशुना वा मानसेनापि सुव्रते ।

पूर्वोक्तन्याससंयुक्तो मुद्रासंनद्धविग्रहः ॥ ७ ॥

मुक्ताहारमयीं स्फोटवैदूर्यमणिसंभवाम् ।

पुत्रजीवकपद्माक्षरुद्राक्षस्फटिकोद्भवाम् ॥ ८ ॥

प्रवालपद्मारागादिरक्तचन्दननिर्मिताम् ।

कुङ्कुमागुरुकर्पूरमृगनाभिर्विभूषिताम् ॥ ९ ॥

अक्षमालां समाहृत्य त्रिपुरीकृतविग्रहः ।

लक्ष्ममात्रं जपेद् देवि महापापैः प्रमुच्यते ॥ १० ॥

जपे गुणविधिमाह—निगदेति । निगदेन व्यक्तोच्चारणेन । उपांशुना । विभक्तिरागमायाता । आत्मश्रवणयोग्यप्रयत्नेन । मानसेन स्मृतिमात्रेण । पूर्वोक्तन्याससंयुक्तः करशुद्ध्यादिवशिन्याद्यन्तन्याससंयुक्तः । मुद्रासंनद्धविग्रहो योनिमुद्राबन्धेन क्वचित्तत्त्वदेहः । पद्मारागादीत्यन्नादिशब्देन रत्नान्तरं गृह्यते । मृगनाभिः कस्तूरिका । अक्षमालाम् । अक्षमालाशब्दस्य मुख्यार्थः स्वोदिकान्ता वर्णमाला । अत्रामियुक्तवचनम्—

शीलस्य ह्यनमथान्तरम् । तैथाहि—^१मूलाधारकमलान्तरुद्यस्त्रिकोणकुण्डान्तर्लल-
सितचिदम्री मनसा लुचा सुपुम्नावर्त्मना पराकाशशुद्धेशयान्तःस्पन्दिपरमशिवसुधा-
ज्येन मूलविद्यामुष्मन्नाग्याहुति विद्यायानन्तरं सकलधर्मोपसृज्यदुःसाक्षशृङ्गीर्जु-
याद् यथाशक्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

मुक्ताफलामृतमणीत्यादयश्च अक्षमाला समाहृत्येत्यन्तः श्लोकसमुदायोऽक्षमाला-
साधनप्रकारोपदेशकः स्पष्टार्थः । त्रिपुरीकृतविग्रह इत्यादिभ्य अप्त्वः त्रिपुरमुदरीमित्यन्ताः

निगदेनेत्यादि । इतिनिग्रहोऽन्तस्थापयमाविसर्वविधिर्विहितसिद्धारवायोपदेशिनोऽयमर्थः ।
पूर्वोक्तन्यासयोगेनात्मवत्त्वेन त्रिपुरीकृत्यान्तर्वाह्यागानुरूपेण शृङ्गोपचाराचननवमुद्रादंशना-

१. न्यासांनदो-वाक. ख. सव., न्याससंबन्धो-सख. । २. मुद्रित-सक. । ३. पलामल-
गणितरीतवैपुल्यसंभवाद्-बाग. अ. से. गज., स्फीता वैदूर्य-व., कलशनागिचपतिद्वैदूर्यसंभवाद्-
सख. । ४. विभाविताम्-बाग. से. । ५. लक्ष्मेश-बाग. से. सख. ख. । ६. 'अथा' ..
पान्तिरा ॥ इति' नास्ति-ख. ड. । ७. 'तैथाहि'..विद्यायान्तर' नास्ति-ख. । ८. शशये-ख. ।

१. अत्र "महान्मान्ये" (श्रु. १४९) इति विज्ञाननेरवचनम्, योगिनीहृदयदीपिकायं
"पद्माभिरुविरीते" (पृ. २६४) इत्यादिषु पदनिबचनं धानुगन्धेयम् ।

लक्षद्वयेन पापानि सप्तजन्मकृतान्यपि ।

नाशयेत् त्रिपुरा देवो साधकस्य न संशयः ॥ ११ ॥

जप्त्वा लक्षत्रयं मन्त्रो यन्त्रितो मन्त्रविग्रहः ।

पातकं^१ नाशयेदाशु सप्तजन्मसहस्रजम् ॥ १२ ॥

जप्त्वा विद्यां चतुर्लक्षं महावागीश्वरो भवेत् ।

इतीरिता सकलजगत्प्रभाविनी क्रमोत्क्रमक्रमगुणितार्णमालिका ।

अभीष्टसाधनविधये च मन्त्रिणां भवेन्मनुप्रतिपुटिताक्षमालिका ॥ इति ।

(प्र० सा० ८।२६)

ता विहायात्र मुक्ताफलादिगौणार्थो गृह्यते । महामुख्यार्थस्तु कारणेश्वरी-
पङ्क्तिसंविन्मार्गजपविधौ द्रष्टव्यः । तदुक्तं श्रीमहागुरुभिः—

मत्पर नास्ति तत्रापि जापकोऽस्मि तदेवयतः ।

तत्त्वेन जप इत्यक्षमालया दिशसि क्वचित् ॥ इति ।

(शि० स्तो० ३।१७)

समाहृत्य गृहीत्वा । यन्त्रित. चर्यापादोक्तक्रमेण सयतः । मन्त्रविग्रहो
मन्त्रन्यस्तदेहः । जप्त्वा जपित्वा । जपशब्दनिर्वचनेऽभियुक्तोक्तिः—

मन्त्रतत्त्वाप्रमादो यः स जपो जन्मपालनात् ।

जन्म मन्त्रसतत्त्व तत्पालनं तद्विमर्शनम् ॥ इति ।

असौ पारमार्थिको जपः । अत्र तु वर्णावतिरूप इति विशेषः । जप-
विधावभियुक्तोक्तिः—

श्लोका जपसंख्याधाचकाः स्पष्टार्थाः । विधिवज्जायत इत्यारभ्य स्वच्छन्दगतिरीश्वर
इत्यन्तप्रम्यो मूलविद्याफलवचनः स्पष्टार्थः ॥ ७-१७ ॥

क्षमालाप्रहणादि कृत्वा यथाकाम जपेदिति । ततो निगदेन निजानुसूतिव्यक्तेन, उपाधुना निज-
धुतिव्यक्तेन, मानसेन मनोगतेन सर्वोपचारेण जपेत् । मुक्ताफलामलमणिरिति । निर्मलमुक्ता-
मणिरिव स्थित स्फुरितम् । लक्षमात्रमित्यादि गतिरीश्वर इत्यन्त स्पष्टार्थः ॥ ७-१७ ॥

१. नास्त्येव श्लोकः—सख. । २. प्रयतो—वाक. ख. । ३. काष्ठा—सक. । ४. यदि—द. सक. ।
५. गम्—वाग. ते. कम्—सक. । ६. जपमालिका—मा. । ७. कारणेश्वर—ख. ड., परमेश्वरि—ग. ।
८. विनाशित—उ. । ९. मार्गेण—ख. ड. । १०. 'मन्त्रन्यस्तदेह.' नास्ति—ख. ड. । ११. सति-
प. ड. । १२. 'अगौ'—च ॥ इति नास्ति—ख. ड. । १३. विधाने—ग. । १४. स्फुरितम्—ड. ।

पञ्चलक्षाच्चादरिद्रः साक्षाद् वैश्रवणायते ॥ १३ ॥

जप्त्वा पङ्कलक्षमेतस्या महाविद्याधरेश्वरः ।

जप्त्वेव सप्तलक्षाणि खेचरीमेलकं व्रजेत् ॥ १४ ॥

अष्टलक्षप्रमाणं तु जप्त्वा विद्यां महेश्वरि ।

अणिमाद्यष्टसिद्धोऽंशो जायते देवपूजितः ॥ १५ ॥

नवलक्षप्रमाणं तु जप्त्वा त्रिपुरसुन्दरीम् ।

विधिवज्जायते मन्त्री रुद्रमूर्तिरिवापरः ॥ १६ ॥

कर्ता हर्ता स्वयं गौरि^१ लोकेऽप्रतिहतप्रभः ।

प्रसेन्नो मुदितो धीरः स्वच्छन्दगतिरोश्वरः ॥ १७ ॥

पद्मासनः प्राग्बदनोऽप्रलापी तन्मानसस्तर्जनिर्वर्जिताभिः ।

अक्षस्रजा वाञ्छुलिभिर्जपेत् तं नातिद्रुतं नातिविलम्बितं च ॥ इति ।

(प्र० सा० २०।३९)

एतस्या विद्यायाः । खेचरीमेलनं योगिनीभिः सहासिका । विधियद् यथाशास्त्रम् । रुद्रमूर्तिरिवापर इति शापानुग्रहकमो महायोगी भवतीति । कर्ता अनुग्रहविधौ श्र्यादिसंयोजनसमर्थः । हर्ता निग्रहविधौ श्र्यादिसंहरण-प्रवीणः । स्वयम् । सिद्धिमन्त्रः साधक इत्यर्थः । सिद्धिर्नाम देवतात्मत्वेन प्रकाशमानता । तदुक्तमभियुक्तैः—

सिद्धिर्नाम भूतना हि देवतानामहङ्कृतेः ।

दृढत्वं तच्च ताद्रूपतादात्म्यामशानादिभिः ॥ इति ।

^१इयं महासिद्धिः । इह हि^२ लौकिकी सिद्धिरुच्यते । प्रसन्नः अतिप्रसन्नः

१. हरिदोऽपि—वाग. से सक. छ., हरिदोऽपि—च. । २. श्रवणो भवेत्—याप. मे. रा. ११. ।
 ३. सप्तलक्षाणि जप्त्वेव—च. । ४. मेलको भवेत्—याप. से. सख, मेलनं भवेत्—सक.,
 सायनः खेचरो भवेत्—च. । ५. च—से., जेन—सक. । ६. तु सायन—च. । ७. नामीश्वरो
 देवि जायते—नख. । ८. दिवि पूजक—च., देवि पूजित—सक. । ९. देवि—याप. ।
 १०. देवि—च. । ११. नित्यमुदितो धीरः—याप. छ., धीरः—सख. । १२. वरन—य. ड.,
 संहरणमणि—ग. । १३. सिद्धं मन्त्र—ग. । १४. मानवम्—ग. । १५. मन्त्राणां—ग. ।
 १६. ताया छ—ग. घ. । १७. 'इयं'—इत्ये—च. । १८. 'हि' नास्ति—ग. ।
 १९. 'अति'—वाङ्मय. नास्ति—च. ।

निगदेन यदा जप्तं लक्षं चोपांशुना कृतम् ।

मानसेन महेशानि कोटिजापफलं लभेत् ॥ १८ ॥

प्रशान्तमायाकालुष्यः । मुँदितः प्रत्यभिज्ञातशङ्करात्मस्वभावानुत्तरानन्द-
चमत्कारः । धीरः पुनः पुनर्विभावितमहेश्वरस्वरूपामर्शनतदुपनिषत्सार-
संग्रहः । स्वच्छन्दगतिः—

योगी स्वच्छन्दयोगेन स्वच्छन्दगतिचारिणा ।

स्वच्छन्दपदवीलीनः स्वच्छन्दसमतां व्रजेत् ॥

(स्व० त० ७ । २६०)

इत्याम्नातनीत्या विधिनिषेधागोचरनिर्यन्त्रणमहारहस्यशिवमार्गानुप्रविष्टः ।
ईश्वरः समस्तविभूतिप्रसवावनिः ॥७-१७॥

निगदेनेत्यस्यायमर्थः—उच्चैर्भाषणेन लक्षजपस्य फलम् उपांश्वेकेन
लभ्यते । उपाशुरूपस्य कोटिजपस्य फलं मानसेनैकेन लभ्यत इति । अत्रा-
भियुक्तवचनम्—

उच्चारो मनसा स्थानध्यानवर्णप्रकल्पनात् ।

मानसो जप इत्युक्तो योगमार्गप्रवर्तकः ॥

निगदेनेत्यादि । वाचिकलक्षजपफलमुपांशुना जप्तं कोटिजाप्यफलमेकेन मानसेन
लभ्यते । वाचिकोपांशुमानसानां लक्षणं धीतिद्विनायपदेरुक्तम्—

उच्चारो मनसा स्थानध्यानवर्णप्रकल्पनात् ।

मानसो जप इत्युक्तो योगमार्गप्रवर्तकः ॥

निगदेनेत्यादि । प्रागेव “सहस्रं यदि वा जपेत्” (५।५) इति श्रुतमीताना सहस्र-
सह्यानिगदादयो गृह्यन्ते । अत एव निगदेन जप्तं सहस्रं यथा जप्तमेव न नाप्यत एवेत्यर्थः ।
उपांशुजप्तं सहस्रं निगद लक्षजपमम भवति । मनसावर्तितं जपं सहस्रं निगदजप-
कोटिर्जापने ॥ १८ ॥

१ ॥ यज्जप्तं—वाग, से., यथा जप्तं—सर्व., तथा जप्तं—सर्व. । २. समम्-
वाग, से., स्मृतम्—यज्ज. ल. । ३. जाप्यफलं लभेत्—वाग, से., जाप्य—अ., जाप्यफलं—सर्व., ॥ ।
४. मुदितः प्रमुदितः—घ. । ५. ‘पुनः’ नास्ति—ल. ड. । ६. निभावित—ड. । ७. स स्वच्छन्दपदे
पुनः—मु. । ८. लक्ष—न. । ९. प्रसव—न., प्रसवावधि—घ. । १०. ध्यानस्थान—क, ग, घ. ।
११. लभते—घ. । १२. गृह्यन्ति—ड. । १३. स्तमेव—ड. । १४. ‘जपं’ नास्ति—ल. ।

यत्र वा कुत्रचिद्देशे लिङ्गं वै पश्चिमामुखम् ।
 स्वयम्भु वाणलिङ्गं वा इतरैर्वापि सुव्रते ॥ १९ ॥
 तत्र स्थित्वा जपेत्लक्षं त्रिपुरोकृतविग्रहः ।
 ततो भवति देवेशि त्रैलोक्यक्षोभको नरः ॥ २० ॥

उपाशुर्निजकर्णैकगोचरः सिद्धिदायकः ।

सुस्पष्टवचनोच्चारो वाचिक सिद्धिदायकः ॥ (सि० पा०) इति ।

अत्र मानवं वचनम्—

विधियज्ञाक्षपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपाशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ (२।८५) इति ॥ १८ ॥

स्वयम्भुवाणेतरलिङ्गाना मध्येऽन्यतमलिङ्गसन्निधौ जपेदित्याह—
 यत्रेतिद्वयेन । यत्र कुत्रचिदिति मेध्यामेध्यविकल्पो न कर्तव्य इत्याह ॥ १९-२० ॥

उपाशुर्निजकर्णैकगोचरः सिद्धिदायकः ।

सुस्पष्टवचनोच्चारो वाचिकः सुविशुद्धिदः ॥ (इति) ॥ १८ ॥

यत्र वा कुत्रचिद्देशे लिङ्गं वै पश्चिमामुखम् । स्वयम्भूर्वाणलिङ्गं वा इतरैर्वापि सुव्रते ॥
 इत्यस्य (व्याख्या लिख्यते)—^१अस्मिन् शरीरे यत्र कुत्रचिद् मूलाधारप्रदेशे पश्चिमा-
 भिमुख स्वयम्भुवाचकं ज्योतिर्लिङ्गं स्फुरति तत्र स्थित्वा लक्षं जपेत् । तथाऽस्मिन् शरीरे

यत्र कुत्रचिदित्यादिग्रन्थार्थो बहिरन्तर्भविन द्विविधः । अन्तस्य मूलाधारद्वय
 भूमध्येषु पश्चिमाशु (लम्? खान्द्र) ध्वंस्फुरच्छक्ति (ज्यो? ज्यो) त्रिविन्दुलिङ्गानि स्वयं (म्भु)-
 वाणेतराख्यानि स्युः । तत्र तत्र क्रमेण स्थित्वा तत्तत्लिङ्गमपि लक्षीकृत्य मानसं लक्षं
 जपेत् । बाह्येऽपि स्वयमाविर्भूतं लिङ्गम्, वाणलिङ्गाख्यं भवत्या पूजितं नर्मदालिङ्गं

१. भूर्वा-अ. सक. । २. र वा-अ. ब. सख. । ३. कारक-वाग. सं. सख. ।

४. एषा पदक्तिर्न दृश्यते-ख. ग. ड. । ५. शुद्धिमायत-घ. । ६. पय-ग. घ. । ७. सहस्रो-
 ख. ग. घ. ड. । ८. स्वयम्भुवाणामृतलिङ्गाना पश्चिमाभिमुखाना मध्ये-घ, स्वयम्भुवाना
 लिङ्गाना-ग. । ९. 'जपे जप्य' नास्ति-ग. । १०. मेध्यदेश-घ. । ११. 'सिद्धिदायक' इति
 सर्वासु मातृकासु स्थित पाठ । अत्र ज्ञानदीपविमर्शनीस्य पाठ स्थापितः । १२. म्भु वा-ग.,
 भुव वाणलिङ्ग-छ. ।

१ "ब्रह्माण्ड इव पिण्डाण्डेऽपि स्वयम्भवादिलिङ्गायुत्तरपटले चक्ष्यन्ते । तत्परत्वेनैतद्ग्रन्थ-
 व्याख्यानं रत्नावलीकारस्य व्यामोह एव" (से. पृ. १६६) ।

एवं जप्यं यथाशक्ति कृत्वादौ साधकोत्तमः ।

होमं कुर्याद् दशांशेन कुसुमैर्ब्रह्मवृक्षजैः ॥ २१ ॥

कुसुम्भकुसुमैर्वापि त्रिमध्वक्तैर्यथाविधि ।

ततो भवति विद्येयं महाविघ्नौघघातकी ॥ २२ ॥

सर्वकामप्रदा देवि मुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।

योनिंकुण्डे भगाङ्के वा चतुर्ले वार्धचन्द्रके ॥ २३ ॥

जप्यं जपम् । होमं कुर्यादिति ।

चिद्विकासेन वैद्यस्य तद्विलासस्य तत्तया ।

परामर्शो महाहोमः परिपूर्णमहाफलः ॥

इत्यकल्पितार्चपरामर्शहोमोपनिषत् । ईह तु तदास्ये गोणो होमविधिः ।

दशांशेन जपाद् दशांशेन । ब्रह्मवृक्ष. पलाश. । तदुद्भवै. समितुष्पादिभिः ।

कुसुम्भो बह्मिशिलः । त्रिमधु शकरा घृत मधु । अर्घं पापम् ॥ २१-२३ ॥

यत्र कुत्रचिदाधारप्रदेशे हृदयरुमलोपलक्षिते वाणवाचकं ज्योतिर्लिङ्गं समुल्लसति तत्र स्थित्वेत्यादिपूर्ववत् । तथा यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्रदेशे आधारे भ्रूमध्ये इतराश्वं ज्योतिर्लिङ्गं तिष्ठति तत्र स्थित्वेत्यादि पूर्ववत् । अथचौ बाह्ये यत्र कुत्रचित् प्रदेशे स्वयम्भूलिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तिष्ठति, तथा वाणलिङ्गं स्थापितं तिष्ठति, इतर पर्वतलिङ्गं वा पश्चिमाभिमुखं तिष्ठति, नन्दिगणेशादिरहितस्थानमन्विष्य प्राप्य तत्र स्थित्वा लक्षं जपेदिति भावः । तदुक्तमुत्तरपटके—

पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं योनिरथं परिकीर्तितम् ।

स्वयम्भूर्वाणलिङ्गं वा इतरं वापि सुव्रते ॥ इति ॥ १९-२० ॥

भगाङ्क इत्यश्वत्थपत्राकृतिरिति भावः ॥ २१-२७ ॥

वाणलिङ्गम्, इतरस्थापितं पर्वतगव पश्चिमाभिमुखम् । नन्दिकेशादिरहितं तिष्ठति चेत् तत्र स्थित्वा लक्षं जपेदिति ॥ १९-२० ॥

होमं कुर्याद्दशांशेनैतदारम्य कालमृत्युयमादिभिरित्यन्त शृङ्गकतमुदायः पुण्डिलक्षणहोम-
द्वयनफलवाची प्रायः स्पष्टार्थः । तत्रापि भगाङ्के अश्वत्थपत्रावृतो ॥ २१-२७ ॥

१ जप-वाक. ख. ग. से. अ. व., जाप्य-सख. । २. घानिका-वाग. से., ज्ञोपधा-
तिपा-सक., मह(पोष)विनाशिनो-सख. । ३. भगाकारे-वाप. से. । ४. चन्द्रकापदे-सख. ।
५. चेतस्य-ग. घ. । ६. परिपूर्णफलोदय-ग. । ७. इत्यकल्पनाञ्च-ख. ड., इत्यनिरप-
वत्पनाञ्चा-घ. । ८. 'ईह-विधि' नास्ति-ख. ड. । ९. 'दशांशेन' नास्ति-ख. ड. ।
१०. 'तदु' दिभिः' नास्ति-ख. ग. ड. । ११. 'वा' नास्ति-घ. । १२. मधु वा-ग., भुवं
वाणलिङ्ग-घ. ।

नवत्रिकोणकुण्डे वा चतुरस्रेऽष्टपत्रके ।
 योनिकुण्डे भवेदाग्नी भङ्गे चाकृष्टिरुत्तमा ॥ २४ ॥
 वर्तुले च भवेच्छङ्खमोरर्धचन्द्रे त्रयं लभेत् ।
 नवत्रिकोणकुण्डे तु स्वेचरत्वं प्रपद्यते ॥ २५ ॥
 चतुरस्रे भवेच्छान्तिर्लक्ष्मीः पुष्टिररोगता ।
 पद्माङ्के सर्वसम्पत्तिरचिरादेव जायते ॥ २६ ॥
 चक्रेऽष्टकोणसुभगे समीहितफलं लभेत् ।
 मल्लिकामालतोर्जातोपुष्पैराज्यपरिप्नुतैः ॥ २७ ॥

योनिकुण्डे अश्वत्थदलाकारे । भगाङ्के मन्मथावासभूमौ । वर्तुले वृत्ता-
 कारे । अर्धचन्द्रके अर्धचन्द्राकारे । नवत्रिकोणकुण्डे नवत्रिकोणाकारे कुण्डे ।
 अष्टपत्रके अष्टदलाकारे । आकृष्टिराकर्षणम् । पद्माङ्के अष्टदलाकारकुण्डे
 चक्रेऽष्टकोणसुभगे इत्यस्यायमर्थः—अष्टभिः कोणैः सुभगे चक्रे, चक्राकारे
 कुण्ड इति यावत् ॥ २३-२७ ॥

वाग्भववीजमात्रसाधनेऽपि मल्लिकामालतीत्यादिभिः श्वेतपुष्पैः सारस्वत-
 सिद्धये होम इत्यर्थः । मल्लिकामालतीत्यादि । अत्र विकसितैरनाघ्रातैः

वाग्भववीजसाधने होमद्रव्यम्—मल्लिकामालतीत्यादि । श्वेतपुष्पैः सारस्वत-
 सिद्धये होमः कार्यः । करवीरजपापुष्पाणि वक्ष्यार्थमिति । कर्पूरादि सौभाग्यार्थम् । पुरं
 वाग्भववीजसाधनेऽपि मल्लिकामालतीति श्वेतपुष्पैः सारस्वतसिद्धये होमः, करवीरजपा-
 पुष्पाणि वक्ष्यामः, कर्पूरादि तत्तत्सौभाग्यसिद्धये । पुरं गुग्गुलु । एतदपि वक्ष्यामः । पलं महासव-

१. चक्रे—वाक. ख., कुण्डेऽपि—सख. । २. थे—वाक. ख. । ३. कोणके—सख. ।
 ४. भगाङ्के कृष्टि—वाक. ख. । ५. लभे—सख. । ६. जयं—सक., धियं—घ., द्वय—साध. ।
 ७. भवेत्—वाग. से. घ. सख. । ८. नवत्रिकोण, वर्तुल इति पङ्क्तिश्रमः—घ. । ९. कुण्डेऽपि—सक. ।
 १०. प्रजायते—वाग. से. घ. सक. ख. । ११. रथे—घ. सक. । १२. न्ति पुष्टिर्नरोगता
 तया—सक. । १३. पद्माने—वाग. से. । १४. सिद्धिस्तु अ—सक. । १५. दृष्टि—घ. । १६. अष्टकोणे
 पु—वाग. से. । १७. भवेत्—वाग. से. । १८. जाति—से. सक. । १९. इवैव—सक. । २०. मधु—वाग.
 से. घ. सक. । २१. कृषे—ख. घ., कूटे—घ. । २२. 'नव' चक्राकारे नास्ति—ख. घ. ।
 २३. 'यावत्' 'होम इत्यर्थः' नास्ति—घ. घ. ड. । २४. 'मल्लिकामालती' इति नास्ति—
 ख. घ. ड. । २५. पुष्प—घ. । २६. 'सारस्वतसिद्धये' नास्ति—क. घ. ।

हुतैर्भवति वागीशो मूकोऽपि परमेश्वरि ।
 करवोरजपापुष्पाण्याज्ययुक्तानि पार्वति ॥ २८ ॥
 हुत्वाकर्षयते मन्त्रो स्वर्भूपातालयोपितः ।
 चन्द्रकस्तूरिकामिश्रं हुत्वा कुङ्कुममोश्वरि ॥ २९ ॥
 तत्र कन्दर्पसौभाग्यात् स सौभाग्याधिको भवेत् ।
 चम्पकं पाटलादीनि हुत्वाऽसौ श्रियमाप्नुयात् ॥ ३० ॥
 श्रीखण्डमगुरुं वोपि कपूरं पुरंसंयुतम् ।
 हुत्वाऽमरपुरन्ध्रीणां देवि विक्षोभको भवेत् ॥ ३१ ॥
 हुत्वा पलं त्रिमध्वक्तं कृत्वा स्मृत्वा महेश्वरीम् ।
 खेचरो जायते देवि गत्वा नैक्तं चतुष्पथे ॥ ३२ ॥

सुगन्धिभिरनु(ष्टि?)तैः पुष्पैरिति तात्पर्यम् । उक्तं च—

मुकुलैः पतितैर्मलानि शीर्णैर्वा जन्तुद्रूपितैः ।

आघ्रातैरङ्गसस्पृष्टैरुपितैश्चैव नाचयेत् ॥ इति ।

(प्र० सा० ६।५३)

हुतैरित्यादि । हुतैः होमे । वागीशः वाचस्पतिः । चन्द्रकस्तूरिकामिश्रम् । इदं
 कुङ्कुमस्य विशेषणम् । चन्द्रः कपूरः । तत्र होमे । असौ होता । श्रीखण्डं
 चन्दनम् । पुरं गुग्गुलुः । अमरपुरन्ध्रीणाम् अप्सरसाम् । पलं मासम् । काल-

गुग्गुलुः । एतदपि यदयर्थे । पलं महामासादि । दक्षिणधुक्षीरलाजादि कालजिह्वोमाधम् ॥

१. नास्त्येष श्लोक-य. । २. वाचयते-य. । ३. खमू-वाक. ख. । ४. चन्द्र-वाग.
 से., सित-सक. । ५. युक्त-सक. । ६. हुत्वा-वाक. ख. । ७. हुत्वा-वाक. ख. ।
 ८. ग्योन्लासतामर्थवान्-वाग. से., ग्याधिकसौभाग्यभाग-य., ग्य लभते साधकोत्तम-
 सक. । ९. चम्पक-वाक. ख., पाटलाजानिकुसुमे-सक. । १०. वै-वाक-ख. ग. से. ।
 ११. वा-मे. सख. । १२. पुर-य. । १३. मिथितम्-सख. । १४. पुर-वाक. ख. सक. ।
 १५. क्षोभकरो-वाग. से. सक., क्षोमाय जायते-सख. । १६. इत परम्-‘दासोऽपि लभते
 सद्यो लशाम्भोरहोमत । दुर्भयं सुभयो भूयात्पक्षकह्वारहोमत ॥’ एष श्लोकोऽधिको
 दृश्यते-वाग. से. । १७. पलत्रयं देवि त्रिमध्वक्तं-सक. । १८. श्वरि-य. सक. ख. ।
 १९. रात्री-वाग. से. सक. ख., हुत्वा-य. । २०. ‘हुतैरित्यादि’ नास्ति-ख. ग. ड. ।
 २१. ‘अमरपुरन्ध्रीणाम्’ नास्ति-य. ड. ।

तथा दधिमधुक्षोरमिश्रांल्लोजान् महेश्वरि ।

ह्रुत्वा न बाध्यते रोगैः कालमृत्युर्यमादिभिः ॥ ३३ ॥

इति श्रीनित्यापोडशिकाण्वे पञ्चम पटल ।

ग्रन्थश्च परिसमाप्तः ॥

— ० —

मृत्युर्यमादिभिरिति । ^१आदिशब्देन व्याधिलक्ष्यते । कालोऽवच्छेदक । मृत्यु मारयिता । यम उपरमयिता । व्याधि. चिन्ताकर । शरीरोपतापलक्षणो रोग । इदमस्य हृदयम्—

कालो मृत्युर्यमो व्याधिस्तत्त्वतस्त्वेक एव तु ।

दृत्यन्तरविशेषेण पर्यायेणाभिधीयते ॥

सर्वावच्छेदक कालो मृत्युमारयिता च स ।

यमनाद्यम एवाय व्याधिश्चिन्ताप्रदो हि स ॥

इत्युक्तदिशा बहुविकारप्रदा एता शरीरायासकारिण्यो विकल्पोदयभूमयोऽ-

होम दुर्गादिशाशनेत्यारभ्य ह्रुत्वा न बाध्यते रोगैः कालमृत्युर्यमादिभिरित्यन्तः श्लोकसमुदाय गुण्डलक्षणहोमद्रव्यसत्कलवचन ॥२७-३३॥

॥ इति श्रीविद्यानन्दविरचिते चतुश्शतीटिप्पणोऽर्थरत्नावल्या

त्रिपुराजपहोमोपदेश पञ्चम पटल ॥

भाषादि । दधिमधुक्षोरमिश्रार्जैः कलहादिविजयाय । इति शुभम् ॥ २७-३३ ॥

१. तदा—याक. ख. । २. देवि—सख. । ३. व्याधि—सक. । ४. भयादिभि—याक. ख. ।

अग्र—ह्रुत्वा पल, ह्रुत्वा न, खेवरो, तथा—इति पशुक्तिभ्यो दृश्यते—ख. । ५. इति परमिनेऽपिवा ददा भूयो ददयते केवल सेतुयथ एव—

‘समन्तमप्रवृत्तपोषेर्ध्यानहोमजपादिभिः । प्रयोगा कथिता देवि सिद्धयन्त्येव न शक्य ॥

तत्तमत्रानरस्थाने विद्यामेतां तु विनयेत् । एतस्यां साधितायां तु सिद्धा स्यामातृवा यतः ॥

गुरुष्विष्टमाग्रे भातृकाऽन्तरिता न्येत् । कर्तव्य परमेष्ठानि सत्सिद्धिप्रदायकम् ॥

॥ ध्यान मुक्तामुद्रादिबलानां परिवर्त्तनम् । ध्यान शक्तिमतावेष्टान् तुमहृत्मातरस्यम् ॥

सपतेन्द्रियमवार प्रोच्चरेद्रादमातरम् । एष एव अप्रोक्तो न च बाह्यजपो जपः ॥

साधयानो न होतव्यः सत्तत्तन्नेदित यथा । यावद्वक्ष्यमहोषद्भी मन पूजार्हानि हुने ॥

१ “यमादिभिरित्यादिपदेन परवृत्त्यादिपठनम् । व्याधिपठनमिति शब्दा व्याख्याने रोगध्यामो

भेदश्चित् ॥” (मे पृ १७१) ।

वस्थाः कलयापि कतिपयकालशरीरस्थितिर्कृत्स्नदशाहारव्यकारितमहाहन्ता-
महामृतमहोदधिनिमज्जद्देहादिप्रमातृकस्य समावेशरसास्वादिनिपुणस्य महा-
योगिजनस्य—

जीवन्नेव विमुक्तोऽसौ यस्येयं भोसना सदा ।

यः शिवं भावयेन्नित्यं न कालः कलयेच्च तम् ॥

(स्व० त० ७।२५९)

इत्याश्नातनीत्या न कदाचित् संभावनाप्रत्ययविषयता भजन्तीति
शिवम् ॥ २७-३३ ॥

“एवं प्रजल्पितं मातस्त्वद्भक्त्युद्रेकतो मया ।

समञ्जसं वेतरद्वा तत् ते सोढव्यमम्व हे ॥

“प्रसृता भारतीज्योत्स्ना शिवानन्देन्दुमण्डलात् ।

कुदेशिकमहाधर्मसन्तप्तैः सेव्यतां चिरम् ॥

एतद्वर्णमुत्पष्ट चतुदशत्यागमोर्ध्ववत् ।

योगीन्द्रो वामनं कुर्यात् परमं पदमश्नुते ॥

॥ इति श्रीविद्यानन्दनाथविरचिते चतुदशतीटिप्पणेश्वररत्नावल्या पञ्चम पटलः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

— ०:—

स्वसंयुक्त्रिपुरा देवी लीहित्य तद्विमर्शानम् । भाशाहकुसो तवीयो तु रागद्वेषात्मनी स्मृती ॥
शाब्दस्पर्शादयो बाणा भवस्तस्याभवद्वनु । विभ्रप्रतीतित्रनिका शक्तयश्च क्रमेण दाः ॥
पूर्वपश्चिमक्षी द्वारौ प्राणापानरमको स्मृती । कालो धामानि भूतानि नव च काश्यपुनमात् ॥
वरणेन्द्रियचन्द्रस्य देवीं सविस्वष्टपिणोम् । विश्वाहृद्वृत्तिपुष्पैस्तु पूजयेत् सर्वसिद्धये ॥” इति ।

१. वृत्ति-ग. । २. न्तामृत-ग, न्ता मद-घ. । ३. स्वादन-क्ष. । ४. यस्येया-मु. ।

५. भावना-ट. । ६. शिवो हि भावितो नित्यं न कालः कलयेच्छिवम्-पु. । ७. कलये-ग.)

८. ‘न’ नास्ति-ख, ड. । ९. ‘शिवम्’ नास्ति-ग. । १०. अत्रत्योऽन्तिमं श्लोकं प्रथमत्वेन

स्थापित-ख ड. । ११. प्रभूता-ग. । १२. माद् भदेत्-ख. ।

१. “तन्मन्त्राणि कालादिनवात्मकत्वस्य चक्राणामनुत्तावपि तद्व्याख्यातृभिः पञ्चत्रिंशे पटले
“पन्त्राणि मन्त्राः सर्वत्र” (३५।१६) इति श्लोकव्याख्यावसरे चक्रनवचक्रासनामेतानि
कथयित्वा तत्तत्प्रत्ययं नित्यापोदशिकारणं प्रोक्तमिति ग्रन्थेन कालो धामानि भूतानि त्यपमेव

इति परमरहस्यं प्राप्तसत्सम्प्रदायं
 स्फुटविवृतिविलासं प्रोन्मिपञ्चक्रराजम् ।
 निपुणमतिनिपेयं निर्गतांशोपदोषं
 विवरणमकृतेहं श्रीशिवानन्दयोगी ॥
 एकत्रिंशच्चिकद्वन्द्वतत्त्वात्मपरमेशितुः ।
 परानुग्रहसृष्ट्यंशत्रितयं हृदयं नुमः ॥
 एवमृजुविमर्शिन्मां नित्यापोढशिकोणवे ।
 शिवानन्दपरामृष्टः पञ्चमः पटलो गतः ॥

—:०:—

१. 'निर्गता'... 'नुमः' नास्ति—स. ड. । २. अस्या—न. । ३. कोदधेः—य. । ४. पटं पञ्चमं पटलं गतम्—स. ड. ।

लिखितम् । एवं सति यत् प्राचीनैर्विमर्शिन्मादिटीकाकारैः सर्वैरकण्ठ्येन मूलस्य पञ्चम-
 पटलस्य चतुस्त्रिंशता श्लोकेरैव समाप्तिं मय्यमानैवत्तरत्र पठ्यमानान् दश श्लोकान् पुस्तकेयू-
 पलभ्यमानान् संगतानपेक्षितानपि परित्यजद्भिः किमभिप्रेतमिति त एव प्रष्टव्याः । यदि
 पुनः सार्धत्रिंशदधिकचतुस्त्रिंशतश्लोकघटिताया अस्याः पञ्चपटल्याः पूर्वचतुस्त्रिंशतीति समाख्या-
 समर्थनार्थमिदं साहसम्, प्रथमचक्रोद्धारान्ते सार्धत्रयाणां द्वितीयचक्रोद्धारद्वयाणां सप्त-
 दशानामत्रयाणां दशानां च श्लोकानां त्याग इत्याशयः स्यात्तदाऽप्ययुक्तमेव । अतिप्राचीनै-
 र्मनोरमाकारैरेतत्तन्नीयत्वेन लिखितश्लोकात्सङ्गात् पुस्तकेयूपलभ्याच्च कतिपयाना-
 मप्रतिपत्तये निश्चिते सति समाख्याया एवाल्पम्यूनाधिकभावाविश्रवा गीगत्वेन निर्बोद्धुं
 पुक्तत्वात्' (से. पु. १७५-१७६) ।

परिशिष्टभागः

तत्र

दीपकनाथसिद्धविरचितं त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्
शिवानन्दमुनिविरचितः सुभगोदयः
शिवानन्दमुनिविरचिता सुभगोदयवासना
शिवानन्दमुनिविरचितं सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्
अमृतानन्दयोगिविरचितः सौभाग्यसुधोदयः
अमृतानन्दयोगिविरचितश्चिद्विलासस्तवश्च ।

त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्

दीपकनाथसिद्धविरचितम्

जयति निजसुधाम्भस्संभवा वाग्भवयो-

रथ सरससमुद्यत्कामतत्त्वानुभावा ।

तदनु परमधामध्यानसंलक्ष्यमोक्षा

रविशशिशिलिरूपा त्रैपुरो मन्दशक्तिः ॥ १ ॥

जय जय जगदेकपातनंमश्नन्तूडेन्द्रसोपेन्द्रपद्मोद्भवोष्णांशुशीतांशु-
शिखिपवनयमघनददनुजेन्द्रपतिवरुणप्रमुखसकलसुरभूकुटमणिनिचयकरनिकर-
परिजनितपुरविविधरुचिसचिरकुसुमचयवुद्धितुल्यध्रुमद्भ्रमरमालानिनादानुगत-
मञ्जुशिखानमस्तीरकलकनकमयकिङ्किणीप्रणयन्त्यदुदामनिमृतपदललित -
किङ्करालङ्कृतसुचङ्क्रमणलीले सुलीले स्थलाम्भोजनिभचरणनखरत्न-
कान्तिच्छलेन हरनयनहव्याशनप्रतिकृतानङ्गविजयश्रियाऽसौ भवत्या भवेनेव
शरणागतः पादमूले समालीन इ(वा)लक्ष्यते मुलक्ष्यते ललितलावण्यतरुकन्दली-
सुभगजङ्गलते चिह्नते ॥ २ ॥

गलितकलपौतप्रभोरु(द्यु)ते सु(द्यु)ते विद्युद्युतोत्तमाणि(क्षय)व्य-
वन्धोज्ज्वलानयकाञ्चीकलापानुसंयमितसुनितम्बविम्बस्थले सुस्थले ॥ ३ ॥

स्मरद्विरदपरिचितनवरोमराज्यक्षुणे निरङ्कुणे ॥ ४ ॥

दक्षिणावर्तनाभिभ्रमत्त्रिवलीतटपरिलुठितललितलावण्यरससुरतनिम्नगा-
भूषितसुमध्यदेशे सुदेशे स्फुरत्तारहारावलीगगनगङ्गातरङ्गवज्रजालिङ्गितो-
त्तुङ्गनिविडस्तनसीवर्णगिरिशिखरयुग्मे अयुग्मे उमे ॥ ५ ॥

मुरारिकरकम्बुरेखानुगतकण्ठपीठे सुपीठे लसत्सरलसविलासभुज-
युगलपरिहसितनवकोमलमृणाले सुनाले ॥ ६ ॥

महाहंमणिवलयजमयसूक्ष्मयमांस(लिङ्ग)करकमलनखरत्नकिरणे जितरणे
सुकरणे सुशरणे ॥ ७ ॥

स्फुरत्पद्मरागेन्द्रमणिकुण्डलोत्तसितकान्तिच्छटोच्छुरितगण्डस्थलोरचित -
कस्तूरिकापत्ररेखासमुद्धातमुवानायगाण्डोवशोमे सुशोमे ॥ ८ ॥

महासिद्धगन्धवंगणकिनरीतुम्बुरुप्रमुखवररचितवरविविधपदमङ्गला -
नङ्गसङ्गीतमुखश्रवणसम्पूर्णवर्णे सुकर्णे जय स्वामिनि ॥ ९ ॥

शशिशकलसुगन्धिताम्बूलपरिपूर्णमुखि सुमुखि ॥ १० ॥

वालप्रवालप्रभाघरदलोपान्तविश्रान्तदन्तद्युतिद्योतिताशोकनवपल्लासक -
शरदिन्दुकरनिकरसान्द्रप्रभे सुप्रभे देवि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा(ति?दि)निर्माणविविधमूत्रसुस्पृष्टनामाग्ररेखे सुरेखे ॥ १२ ॥

कपोलतलकान्तिविभवेन न विभान्ति नश्यन्ति यान्ति धावन्ति
तेजासि च तमासि च विमलतरतरलतरतारकानङ्गलीलात्रिलासोल्लसत्कर्ण -
मूलान्तविश्रान्तविपुलक्षणाक्षेपविक्षिप्तश्चिरचितनवजुन्दनीलाम्बुजप्रकरपरि -
भूषिताशावकाशे सुकाशे ॥ १३ ॥

चलदभ्रलताविजितकन्दपङ्कोदण्डभङ्गे सुमङ्गे ॥ १४ ॥

मिलन्मध्यमृगनाभिमयविन्दुपदचन्द्रतिलकायमानेक्षणालङ्कृताधेन्दुरो -
(चिह्न?चिल)लाटे सुललाटे ॥ १५ ॥

लसद्भ्रशमणिजालकान्तरितवरचलत्कुन्तलान्तानुगतकु(न्त?न्द)मालानुपक -
भ्रमदभ्रमरपङ्के सुपङ्के ॥ १६ ॥

बहद्बह्लपरिमलमनोहारिनवमालिकामल्लिकामालतीकेतकीचम्पकेन्द्रीव -
रोदारमन्दारमालानुसग्रथितघ(मं?म्मि)ल्लमूर्द्धाविनद्वेन्दुकरसञ्चयोऽय गगन -
तलसञ्चरोऽय यशश्ठनरु(प?प) सदा दृश्यते ते शिवे ॥ १७ ॥

यस्य मधुरस्मितज्योतिषा पूर्णहरिणाङ्गलक्ष्मी क्षणाक्षे(प?प)
विक्षिप्यते तस्य मुखपुण्डरोक्तस्य कविमि वदा कोपमा केन कस्मिन्
कर्य दीयते ॥ १८ ॥

^१सुस्फुटस्फटिकघटिताक्षसूत्रनक्षत्रचयचक्रपरिवर्तनविनोदसन्दर्शितनिशा -
समयचारे सुन्दारे महाज्ञानमयपुस्तक हस्तपद्मेऽन वामे दधत्या भवत्या तदा
सुस्फुट वाममार्गस्य सर्वोत्तमत्व समुपदिश्यते ॥ १९ ॥

। ययत्नाव याप् (पृ० २२८) उद्धतमेतत् ।

दिव्यमुखसौरभे योगपर्यङ्कवद्धासने सुवदने सुरसने सुदर्शने सुमदने
सुहसने सुरेशि जननि तुभ्य नमो जय जननि तुभ्य नमो जय जननि
तुभ्य नम ॥ २० ॥

अ इ उ ऋ लृ इति लघुतया तदनु दध्यैण पञ्चैव योनिस्तथा वाग्भव
प्रणव औ विन्दुर क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द
ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह ळेति सुबद्धरुद्रात्मिकाममृत-
करकिरणगणवर्षिणी मातृकामुद्गरन्ती हसन्ती लसन्ती वसन्ती सदा तत्र
कमलवनभवनभूमौ भवन्ती भ(व मे?वमे)दिनी भ(य?य)भङ्गिनी सभभुवं-
स्वभुवनमू(ति?ति)भ ये सुभये सुवाक्ये ॥ २१ ॥

सुकृतिना येन सम्भाव्यसे तस्य जर्जरितजरसो विरजसोऽपि पुत्री-
कृतार्कस्य सत्कर्तृपदवाक्यागमवेदवेदाङ्गवेदान्तसिद्धान्तसौरशैवादिवैष्णव-
पुराणेतिहासस्मृतिगारुडभूततन्त्रस्वरोदयज्योतिषायुर्वेदनाना(रव्य?स्थान)-
पातालशास्त्रार्थमन्त्रशिक्षादिक विविधविद्याकुल लिखितपदगुम्फसम्बन्धरस-
सत्कान्तिसोदारभणितप्रबन्धप्रभाष्यसमालङ्कृताशेषभाषामहाकाव्यलीलोदया
सिद्धिरूपया(न्ति?ति) सद्योऽम्बिके ॥ २२ ॥

वाग्भवेनैकेन वाग्देवि वागीश्वरो जायते । कि(न्तु?न्तु) किल कामाक्षरेण
सकृदुच्चरितेनैव तव साधको वाधको भवति भुवि सर्वशृङ्गारिणा तन्मयन-
पयपतितनेत्रनीलोत्पला झटिति यदि सिद्धगन्धर्वगणसुन्दरीललितवरविद्या-
धरी वासुरी वामरी वा महीनाथनाथाङ्गना वा ज्वलन्मदनगरशरनिकर-
दलितसक्षोभिता निग(लि?डि)तेव ज्वलितेव स्खलितेव मुषितेव सपद्यते ।
शक्तिवीजैकसन्ध्यायिना योगिना भोगिना वैनतेयायते दाहिनाममृतमेधापते
दुस्सहविपाणा निशानाथचूडायते । ध्यायते धार्यते येन बीजत्रय तस्य नाम्नैव
पशुपाशमलपञ्जरं नृन्यति तदाज्ञया सिद्धयति च गुणाष्टक भक्तिभाजा
महामैर(वी?वि) कवलितसकलतत्त्वात्मिके सुस्वरूपे सुरूपे परिणतशिव(ि)या
त्वयि तदा क पर शिष्यते का क्रिया शिष्यते यदि त्वद्भक्तिहीनस्य तत्त्वस्य
कार्यक्रियाकारिता तदिति तस्मिन् विधौ तस्य किं धाम किं(मा?ना)म किं

कर्म किं शर्म किं नर्म किं वर्म किं धर्म का गतिः का रतिः का प्रतिः किं वर्जनीयञ्च ॥ २३ ॥

^१अटिति यदि सर्वगुन्यान्तर्भूमौ निजेच्छासमुन्नेपसमं समासाद्य बालाकंकोटयं(शुश)रूपा विगर्भीकृताशेषसंसारबीजाऽनुवप्राप्ति (का त्वं ? कन्दं) तदा (प्यत्वम)म्बिका गीयसे । तदनु परिजनितकुटिलाग्रतेजोद्धुरा जनति धामेति संस्तूयसे । ततः (वद्धसु)स्पष्टरेखा शिखा ज्येष्ठेति संभाव्यसे । (तत्र ? सेव) शृङ्गाटकाकारतामागता (तदा) रौद्रीति विख्याप्यसे ॥ २४ ॥

ताश्च धामादिकास्त्वत्कलालीन् गुणान् सन्दधत्यः क्रियाज्ञानचयवाञ्छा-स्वरूपाः क्रमात् तामरसजन्ममधुमयनपुरवैरिणा बीजभावं भजन्त्यः सृजन्त्य-क्षिमुवन त्रिपुरसुन्दरीति तेन सङ्कीर्त्यसे ॥ २५ ॥

तत्र शृङ्गाटपीठोल्लसत्कुण्डलोकाकलापा कुलात्रोल्लसन्ती स्रग्वी शिवार्कं समास्कन्द्य चान्द्रं महामण्डलं द्रावयन्ती पिवन्ती सुधां कुलवधूः कुलं परित्यज्य परपुरुषकुलीनमवलम्ब्य विश्वं परिभ्राम्य सर्वस्वमाक्रम्य तेनैव मार्गेण निजकुलनिवासं समामत्य सन्तुष्यसीति प्रियः कः प्रतिः कः प्रभुः कोऽस्तु तेनैव जानीमहे हे महेशानि रमसे च कामेश्वरी कामगिर्यालयेजङ्ग-कुसुमादिभिः सेविता तदुपरि जालन्धरपीठे वज्रपीठेषु वज्रेश्वरी परिजना नटयसि पुनः पूर्णगिरिगह्वरे नग्नवसनावित्ते भगमालिनी विलससि देवि ज्वलन्मदनशरनिकरमधुविकसितसमदमधुकरकदम्बविपिनविभवे भगवति श्रीत्रिपुरसुन्दरि श्रीभोव्याणपीठे नमस्ते नमस्ते नमस्ते नमस्ते शिवे ॥२६॥

इति त्रिपुरसुन्दरीचरणकिङ्करशिरिचङ्किणीशिङ्गितं

महाप्रणतिदीपकं त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम् ।

इमं भजति भक्तिमान् पठति यः सुधीः साधकः ।

स चाष्टगुणसम्पदां भवतु भाजनं सर्वदा ॥ २७ ॥

सौधाम्बुधावरुणपोतसुवर्णशैल-

कादम्बदिव्यवनमध्य(म)वर्णभूमौ ।

भास्वद्विचित्रमणिमण्डपदिव्यपीठ-

मध्यस्थितां भुवनमातरमाश्रयामि ॥ २८ ॥

ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरिचन्द्रसहस्ररश्मि-

स्कन्दद्विपाननहुताशनवन्दितायै ।

वागीश्वरि त्रिभुवनेश्वरि विश्वमात-

रन्तर्वहिश्च कृतसंस्थितये नमस्ते ॥ २९ ॥

इ ति दी प क ना थ सि द्ध वि र चि तं

त्रिपुरसुन्दरीदण्डकं समाप्तम् ॥

सुभगोदयः

शिवानन्दमुनिविरचितः

यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकम् ।
कृत्य पञ्चविधं शश्वद् भासते त स्तुम. शिवम् ॥ १ ॥
प्रातः शिरसि शुक्लेऽञ्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुहम् ।
वराभययुतं शान्त स्मरेत् तन्नामपूर्वकम् ॥ २ ॥
मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं मूलविद्या विभावयेत् ।
उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्छ्वासं दृढासन. ॥ ३ ॥
अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्रिरम् ।
तत्प्रभामण्डलन्यासं शरीरं परिचिन्तयेत् ॥ ४ ॥
स्नानकर्मणि सप्राप्ते मूर्ध्नि मन्त्री जलाञ्जलिम् ।
विद्ययाऽथ त्रिश. कुर्यात् तत्पूतस्त्रिरप. पिवेत् ॥ ५ ॥
तर्पणं च त्रिधा भूयस्त्रिधा च प्रोक्षणं तनौ ।
त्रिधा चार्घ्यं दिनेशाय तन्मुख. सम्यगुत्क्षिपेत् ॥ ६ ॥
चक्रराजं हृदि ध्यात्वा मध्ये देवी विभावयेत् ।
अष्टोत्तरशतावृत्त्या जपेद् विद्या प्रसन्नधी. ॥ ७ ॥
ततो मीनीं विशुद्धात्मा हृदा त्रिधा परामृशन् ।
अवहिर्मानसो योगी यागभूमिमथो विशेत् ॥ ८ ॥
तत्र प्राङ्मुख आसीर्नो वराध्याम्बरभूषण. ।
सिन्दूरचित्रितं चक्रराजं भूर्मां समालिखेत् ॥ ९ ॥

१. गुह-त्र. । २. दिवा-स., दादित्यसंज्ञायां तदित्येति सप्रभाष-सौ. । ३. पटल-मी. ।
४. रमपि-सौ. । ५. मन्त्रजपाञ्जलि-त्र. । ६. विद्या-त्र. । ७. यथावि-र. । ८. तं प-र. ।
९. रत्नज-स.

अथवा हेमताम्रादिपट्टे चक्र विलिख्य तु ।
 स्थापयेत् पुरतः पीठे रक्तचन्दननिर्मिते ॥ १० ॥
 पञ्चशक्तिचतुर्वह्नितद्विलासात्मकं समम् ।
 ऋज्वाकृतिं यथा चक्रं तथा कुर्यात् समाहितः ॥ ११ ॥
 भृगूहं स्वरपत्राब्जं वस्वरं भुवनाश्रकम् ।
 दशारयुग्ममष्टाश्रयं मध्यं च भेदतः ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्यमोहनं चक्रं सर्वशापरिपूरकम् ।
 सर्वसंक्षोभणं चक्रं सर्वसौभाग्यदायकम् ॥ १३ ॥
 सर्वार्थसाधकं चक्रं सर्वरक्षाकरं तथा ।
 सर्वरोगहरं हृद्यं सर्वसिद्धिप्रदाभिघम् ॥ १४ ॥
 सर्वानन्दमयं मध्यं नवमं चक्रनायकम् ।
 नवधा चक्रसङ्केतं यो जानाति स पूजकः ॥ १५ ॥
 गन्धपुष्पाक्षतादीश्च दक्षभागैः निधापयेत् ।
 दीपास्तथाऽभितो मन्त्री पुरतः साधनान्तरम् ॥ १६ ॥
 चक्रराजं समभ्यर्च्य ततः सम्पूर्णविद्यया ।
 यजेत् पुरत्रयं भङ्ग्या वीजत्रयसमन्वितम् ॥ १७ ॥
 शोपदाहाप्लवकृत्वा वाय्वग्निसलिलाक्षरं ।
 प्राणायामत्रयं कुर्यात् स्मरन् विद्यां हृदा पुनः ॥ १८ ॥
 पार्ष्णिधातकरास्फोटसमुदञ्चितवक्त्रकैः ।
 तालत्रयमथो दद्यात् सशब्दं संप्रदायतः ॥ १९ ॥
 अमृतीभूतदेहोऽस्तौ देव्यात्मा साधकोत्तमः ।
 न्यासं देहस्यैसनाहं विदधीत विधानतः ॥ २० ॥

१. रूप्यताम्र-त । २. ध्वजा-क. । ३. परम्-त्र । ४. पुष्पाक्षता-क. ।
 ५. गेडमि-क । ६. मिथो-त. । ७. सातना-क. । ८. स्य सप्ताह-त्र. ।

अ आ सौ

इति बीजनयावृत्त्या मन्त्रमादितलान्तकेम् ।

करशुद्धिर्वाधि कुर्यात् स्थितिन्यासक्रमेण तु ॥ २१ ॥

ह्रीं ह्रीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीदेयात्मासनाय नमः ।

हैं हवली हसौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीचक्रासनाय नमः ।

हसैं हसक्लो हससौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीसर्वमन्त्रासनाय नमः ।

ह्रीं क्लीं क्ले श्रीमहानिपुरसुन्दरीसाध्यसिद्धासनाय नमः ।

चतुर्भिरेतेमनुभिः कुर्यादासनकल्पनाम् ।

यष्टश्रक्तस्य मन्त्राणां देवतानां सपुष्पकैः ॥ २२ ॥

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीहृदयाय नमः ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीशिरसे स्वाहा ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीशिखायै वषट् ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीकवचाय हुं ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीनेत्रत्रयाय वोपट् ।

ऐं क्लीं सौ श्रीमहानिपुरसुन्दरीअस्त्राय फट् ।

पङ्कजमाचरेदेते पङ्क्तिमन्त्रैः स्थितिप्रदौ ।

निद्वयेकदशकनिद्विसंख्याङ्गुलिगते क्रमात् ॥ २३ ॥

ह्रीं श्रीं अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औं अ भ ङ्ग
वशिनीवाग्देवतायै नमः ।

ह्रीं श्रीं क ख ग घ ङ क्लृप्तीं कामेश्वरीवाग्देवतायै नमः ।

ह्रीं श्रीं च छ ज झ ञ ण्लीं भोदिनीवाग्देवतायै नमः ।

ह्रीं श्रीं ट ठ ड ढ ण ङ्लीं विमलावाग्देवतायै नमः ।

ह्रीं श्रीं त थ द ध न ङ्गीं अरुणावाग्देवतायै नमः ।

१ न्तिकम्-स । २ 'श्रीमहानिपुरसुन्दरी नास्ति-क । ३ 'ए व'नीं सौ
मन्त्राय षट् इत्यस्य स्थाने ए हृदयाय नम इत्यादि इत्यथ पाठ-क । ४ नतक-क ।
५ ह्रीं श्रीं रहित एव पाठ सवत्र-क । ६ सम्पूर्णां पञ्क्तिर्नास्ति-स ।

ह्रीं श्रीं प फ व भ म हस्र्ल्वयुं जयिनीवाग्देवतायै नम ।
ह्रीं श्रीं य र ल व^१ श्मर्युं सर्वेश्वरीवाग्देवतायै नम ।
ह्रीं श्रीं श प स ह ळ क्ष क्षत्री कौलिनीवाग्देवतायै नम ।

^२शिरोललाटभ्रूमध्यकण्ठहृत्ताम्रिगोचरे ।

आधारे व्यूहक यावन्यासमष्टभिराचरेत् ॥ २४ ॥

विधाय वामभागे तु मण्डल चतुरस्रकम् ।

शुद्धोदकेन गन्धाद्यैरचयेन्मूलविद्यया ॥ २५ ॥

तत्र शङ्ख प्रतिष्ठाप्य पूर्वोद हेतुसयुतम् ।

सगन्धपुष्प साधार सपङ्कजाचनं पुन ॥ २६ ॥

कृत्वा तेन पुरोभागे मण्डल चतुरस्रकम् ।

निकोणवृत्तपट्कोण रचयेत् तत्र मण्डलम् ॥ २७ ॥

समस्तव्यस्तवीजैस्तु मध्य कोणत्रय तथा ।

अचयेद् गन्धपुष्पाद्यैर्वीजावृत्त्या पङ्कसकम् ॥ २८ ॥

तत्राग्निसोमसूर्यात्मबुद्ध्याधारादिक त्रिकम् ।

आराधयेत् पुनश्चार्घ्य विशेषेण समर्पयेत् ॥ २९ ॥

अभ्यन्तरे लिखेत् त्र्यस्र सबीजोदरकोणकम् ।

अकथादित्रिरेखात्म सहस्राभ्यन्तर बुध ॥ ३० ॥

तच्च हसेन चाराध्य बहिर्वृत्तात् पङ्कलके ।

पङ्क्तिर्मूलपङ्क्त्यैश्च पुरोभागादि पूजयेत् ॥ ३१ ॥

मूलविद्या जपेत् नमवार स्पृष्टार्घ्यकं पुन ।

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्घूपदीपादि दशयेत् ॥ ३२ ॥

१ सम्पूर्णा पङ्क्तिर्नास्ति व । २ गुह्यके-ह । ३ पूर्वोदो-क । ४ सयुत-२ ।

५ चतुरस्र च मण्डलम्-ह । ६ अभ्यर्च्य-च । ७ तया सहस्रया-ह ।

१ 'य र ल व न' इति, य स ह ळ क्ष इति च त्रयो दशपदे-क । तथा च 'यस्य-
पञ्चमयोरपि पञ्चपञ्चवर्णा मन्त्रेति तु केचित् (पृ० ५१) इति तेषु बन्धोक्तिरत्र सपञ्छने ।

२ त्रिमाषोदगिकोणवत्स्य (११२९) सूत्रम् ।

प्रोक्षयेत् तेन चात्मानं पूजोपकरणान्यपि ।
 द्रव्यान्तर चक्रराजं सर्वं विद्यामयं भवेत् ॥ ३३ ॥
 'ततो हृदयपद्मान्तः स्फुरन्ती सौविदी कलाम् ।
 अशेषव्यवहाराणामधिष्ठात्री परां शिवाम् ॥ ३४ ॥
 ध्यात्वा चिरं प्रसन्नात्मा यत्तप्राणगतिक्रमः ।
 त्रिखण्डामुद्रया पश्चाद् बहुदायुषुष्टक्रमात् ॥ ३५ ॥
 निर्गमय्यातिदीप्ताभा तामावाहनविद्यया ।
 चक्रमध्यत्रिकोणान्तः श्रीपीठान्तर्निधापयेत् ॥ ३६ ॥

हृत्सूरै हृत्क्लृरी हृत्सी. श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै नमः ।
 बालाकर्मण्डलाभासां चतुर्वाहा त्रिलोचनाम् ।
 पाशाङ्कुशौ शराश्चापं धारयन्ती शिवा श्रये ॥ ३७ ॥
 एव ध्यात्वाऽर्चयेद् देवीमुपचारैरशेषतः ।
 धूपदोपनिवेद्यानैर्मुद्राः संदर्शयेत् क्रमात् ॥ ३८ ॥
 तर्णानि पुनर्दद्यात् त्रिवार मूलविद्यया ।
 तत्तत्तिथिमयी नित्या समयेऽस्मिन्निधाऽर्चयेत् ॥ ३९ ॥
 प्रतिपत्प्रभृतां देव्याः पौर्णमास्यस्तिकार्कः क्रमात् ।
 एकैका पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥
 'विभाव्य च महाश्रयस्त्रं समरेखं स्वरोदरम् ।
 तत्तद्वर्णं तिथिमयीम स्वरे षोडशी यजेत् ॥ ४१ ॥

१. सहिता-क., सविद-य. । २. मास्त्येष इत्येकार्धः-न. । ३. 'श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै'
 नास्ति-क. । ४. त्वा यजेद्-क. । ५. देवीं हृदादीन् सोपचारक-क. । ६. मृती-क. ख. ।
 ७. देव्या-ख. । ८. स्यन्ति-क. स्यान्ति-ख. । ९. रेखास्वरोदरम-द. ।

१. योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ३०२, ३१३) दृश्यते श्लोकार्धः ।
२. श्रुतिमिश्रित्याम् (पृ० ४९), अर्चन्त्यावल्या (पृ० ४९) चोद्धृत सन्नेतपद्धतिवचनमेतत् ।
३. योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० २६) दृश्यते श्लोकार्धः एव ।

अ ऐ क्ली सौं आ ई ऊ या रा ला वा सा कामेश्वरीच्छाकामफलप्रदे
सर्वसत्त्ववशङ्करि जगद्विसोमकरे हु हु हु ऐ द्रा द्री क्ली ब्लू स ह्सौ क्ली ऐ
कामेश्वरीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

आ ऐ भगभुगे भगिनि भगोदरि भगमाले भगावहे भगगुह्ये भगयोनि
भगनिवासिनि सर्वभगवशङ्करि भगरूपे नित्यक्लिप्ते भगस्वरूपे सर्वाणि भगानि
मे ह्यानय वरदे रेत्ये सुरेत्ये भगक्लिप्ते क्लिप्तद्रवे क्लेदय द्रावय अमोघे
भगविच्चे क्षुभ क्षोभय सर्वसत्त्वान् भगेश्वरि ऐ ब्लू जे ब्लू भे ब्लू मों
ब्लू हे ब्लू हे क्लिप्ते सर्वाणि भगानि मे वशमानय क्ली हर्बले ही
भगमालिनीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

इ ह्री नित्यक्लिप्ते मदद्रवे स्वाहा नित्यक्लिप्तानित्याश्रीपादुका
पूजयामि ।

ई ओ क्रो भ्रो क्रो त्रो क्रो छो ज्रो क्षो स्वाहा भेरुण्डानित्या-
श्रीपादुका पूजयामि ।

उ ॐ ह्री वह्निवासिन्यै नमो वह्निवासिनीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ऊ ह्री फे स नित्यक्लिप्ते मदद्रवे स्वाहा महाविघ्नेश्वरीनित्या-
श्रीपादुका पूजयामि ।

ऋ ॐ ह्री शिवदूत्यै नम शिवदूतीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ॠ ह्री हु खे च छे क्ष क्ली हु क्ष ह्री फट् त्वरितानित्याश्रीपादुका
पूजयामि ।

ल ऐ क्ली शौ कुलमुन्दरीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

लृ द्रा द्री क्ली ब्लू स नित्यानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ए ह्री फे सू भू क्ली आ ह्री क्रो नित्यमदद्रवे हु फे ह्री नीलपताका-
नित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ऐ श्मूर्यी विजयानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ओं स्वी सर्वमङ्गलानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

ओ ॐ नमो भगवति ज्वालामालिनि देवि देवि सर्वभूतसहारकारिके
जातवेदसि ज्वलन्ति ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल ह्रा ह्री ह्रू र र र र
र र र हुं फट् स्वाहा ज्वालामालिनीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

अ च् क्रौ चिनानित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

अ मूलमुच्चार्य महानिपुरसुन्दरीनित्याश्रीपादुका पूजयामि ।

मध्यप्राक्स्थसमध्यान्तस्थितिनित्यार्चनात् पुन ।

त्रिभङ्ग्या पूजयेन्मन्त्री गुरुपादक्रमावलिम् ॥ ४२ ॥

पराख्या परापराख्यामपराख्या त्रिकात्मिकाम् ।

मुनिवेदनागसख्या गुरोर्ज्ञात्वा समर्चयेत् ॥ ४३ ॥

मायालक्ष्मीवीजयुग्म सर्वमन्त्रेषु चादित ।

सयोज्य पूजयेद् विद्यामुपदेशविधानतः ॥ ४४ ॥

अभितोऽङ्गावृत्तिं (तिथीं) देवीमग्नीशासुरवायुषु ।

देवीमौलौ चतुर्दिक्षु यजेच्छ्रीशम्भुनिर्णयात् ॥ ४५ ॥

बाह्यचक्रेषु योगिन्यस्तदुल्लाससमुद्भवा ।

तद्वधानेन समा ध्येया पूजाया साधकोत्तमैः ॥ ४६ ॥

प्रकटाश्च तथा गुप्तास्तथा गुप्ततरा पराः ।

सप्रदाया कुलोत्तीर्णा निगर्भाश्च रहस्यकाः ॥ ४७ ॥

परापररहस्यस्था अतिपूर्वरहस्यकाः ।

नवधा नामसकेतो योगिनीना विधीयते ॥ ४८ ॥

त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरवासिनी ।

श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महानिपुरसुन्दरी ॥ ४९ ॥

अत्युपह्वरमेवेद विद्यासकेतसञ्ज्ञितम् ।

सत्सप्रदायसंसिद्धं नवक भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ५० ॥

चक्रेश्वरी यजेत् तत्र तत्तच्चक्रार्चनादर्थम् ।

पूजाया प्रतिचक्रं च मुद्रा सदशयेत् क्रमात् ॥ ५१ ॥

हो श्री अणिमासिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री लघिमासिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री महिमासिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री ईशित्वसिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री वशित्वसिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री प्राकाम्यसिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री भुक्तिसिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री इच्छासिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री प्राप्तिरसिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री सर्वकामसिद्धिशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री ब्रह्मणीशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री माहेश्वरीशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री कीमारीशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री वैष्णवीशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री वाराहीशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री इन्द्राणीशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री चामुण्डाशीपादुकां पूजयामि ।
 हो श्री महालक्ष्मीशीपादुकां पूजयामि ।

पशुपत्मादितः पूज्यं द्वारदक्षिणभागतः ।
 यथाक्रमं पश्चिमादिचतुष्कं च तथा पुनः ॥ ५२ ॥
 वायुदिक्ष्मादितः पूज्यं द्वयमन्तेऽङ्गुष्ठान्तः ।
 ब्राह्म्यादितोऽव्यभागेषु दिक्षु चाष्टमु पूजयेत् ॥ ५३ ॥
 अ वागामाकर्षिणीनित्याङ्गलाशीपादुकां पूजयामि ।
 आ नृदध्याकर्षिणीनित्याङ्गलाशीपादुकां पूजयामि ।

इ अहङ्कारार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ई शब्दार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 उ स्पर्शार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ऊ रूपाार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ऋ रसार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ॠ गन्धार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ॡ चित्तार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ॢ धैर्यार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ए स्मृत्यार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ऐ नामार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 ओ बीजार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 औ आत्माार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 अ अमृतार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।
 अ शरीरार्कपिणीनित्याकलाश्रीपादुका पूजयामि ।

भूपतसरोजान्त पश्चिमाशदलादित ।

विलोमेन यजेदेता क्रमात्नित्या. कला. पुन ॥ ५४ ॥

क ख ग घ ङ अनङ्गकुसुमादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 च घ ङं झ ञ अनङ्गमेखलादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 ट ठ ड ढ ण अनङ्गमदनादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 त थ द ध न अनङ्गमदनातुरादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 प फ व भ म अनङ्गरेखादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 य र ल व अनङ्गवेगिनीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 शं सं ष ह अनङ्गाद्गुहादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।
 ङं क्षं अनङ्गमालिनीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

चतुष्क प्रथमं पूज्य पोरस्त्यादिदिशक्रमात् ।

द्वितीयमग्निकोणादि नौगपनाम्बुजेऽर्चयेत् ॥ ५५ ॥

ह्रीं श्री सर्वसंशोभिणीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वविद्राविणीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वाकपिणीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वाह्लादिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वसमोहिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वस्तम्भिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वजम्भिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्ववशङ्करीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वरञ्जिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वोन्मादिनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वायंसाधनीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वसम्पत्तिपूरणीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वमन्त्रमयीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

ह्रीं श्री सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करीशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

मन्त्रश्रेणु स्थिता एता शक्तय सर्वसिद्धिदा ।

पश्चिमादिक्रमेणैव विलोमेन प्रपूजयेत् ॥ ५६ ॥

सर्वसिद्धिप्रदादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

सर्वसम्पत्प्रदादेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

सर्वप्रियङ्करीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

सर्वमङ्गलकारिणीदेवीश्रीपादुका पूजयामि ।

१. भाग-४. । २. ह्रीं श्री रहिता एव पाठ सर्वत्र-४. । ३. सर्वाकारि-४. ।

४. मनुष्येष्ट-४ । ५. चोता-४. ।

। एतदुक्तोपेन मूले (१।१७०) इत्यत्र 'सर्वप्रियङ्करी' इत्यत्र एव 'सर्वप्रियङ्करी' इति पाठः रचायनीयः ।

सर्वकामप्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वदुःखविमोचिनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वविघ्ननिवारिणीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वमृत्युप्रशमनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वाङ्गसुन्दरीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 सर्वसौभाग्यदायिनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।

पङ्क्त्यश्रेषु स्थिता एता देव्यः सर्वार्यसौधिकाः ।
 वाहणी दिशमाश्रित्य वरिचस्येद विलोमतः ॥ ५७ ॥

ह्री श्री सर्वज्ञादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वशक्तिमयीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्रीं सर्वेश्वरप्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वज्ञानमयीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वव्याधिविनाशिनीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वाधारस्वरूपिणीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वपापहरादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वानन्दमयीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वरक्षास्वरूपिणीदेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।
 ह्री श्री सर्वेप्सितफलप्रदादेवीश्रीपादुकां पूजयामि ।

महाफलप्रदा देव्यो दशान्तर्दिगराश्रयाः ।
 पश्चिमाशामवपृथ्य पूर्ववत् पूजयेदिमाः ॥ ५८ ॥
 मध्यचक्रे विलोमेन वशिन्याद्यष्टकं यजेत् ।
 पादुकां पूजयामीति (न्यासाभ्यासे) दैवी विशेषतः ॥ ५९ ॥

१. पङ्क्त्यश्रेष्ठ-क., षट्पथेष्ठ-ख. । २. सिद्धिदाः-ख. । ३. ह्रीं श्रीं रहितः पाठः .
 सर्वप्र-ख. । ४. पापप्रशमनी-ख. । ५. मध्ये-ख. । ६. सादेत-क. । ७. 'देवी' नास्ति-क. ।

ब्राह्मीक्ली ब्लूंस (या रा ला वा सा सर्व)जम्भनेभ्यो वाजेभ्यो नमः ।

(घ थ सर्वस)मोहनाय धनुषे नमः ।

(आ ही सर्व)वशीकरणाय पाशाय नमः ।

क्रो (सर्व)स्तम्भनायाद्गुशाय नमः ।

महामध्यमहादेवीपद्महावरणाद् बहि ।

पश्चिमादिचतुर्दिक्षु यजेद् वाणाद्यमायुधम् ॥ ६० ॥

वाग्भवमुच्चार्याग्निचक्रे कामगिरिपीठे मिश्रीशनायात्मके कामेश्वरी-
देवीरुद्रात्मशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

कामराजमुच्चार्य सूर्यचक्रे जालन्धरपीठे पद्मेशनायात्मके वज्रेश्वरी-
देवीविष्णवात्मशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

शक्तिबीजमुच्चार्य सोमचक्रे पूर्णगिरिपीठे ओडघाणनायात्मके भगमा-
लिनीदेवीब्रह्मात्मशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

श्रीमूलमुच्चार्य ब्रह्मचक्रे ओडघाणपीठे चर्यानायात्मके श्रीमहात्रिपुर-
सुन्दरीदेवीपरब्रह्मात्मशक्तिश्रीपादुका पूजयामि ।

कामेश्वर्यादिका एता अग्रदक्षोत्तरोदरे ।

वा(का?का)मशक्तिबीजाना व्यस्ताव्यस्तमुखो यजेत् ॥ ६१ ॥

पूर्ववद् घूपदीपौ च मुद्रा. कारणतर्पणम् ।

नैवेद्य सघृतं दद्यात् सितापुपादिसयुतम् ॥ ६२ ॥

वरिवस्या विधायेत्य सज्जप सहुतक्रियम् ।

सह कामकलाध्यान सौभाग्यहृदय स्मरेत् ॥ ६३ ॥

मण्डल चतुरर्ध्रं च सवृत्त वामभागतः ।

विधाय मनुनाज्जेन सपुण्य तत्समर्पयेत् ॥ ६४ ॥

१. जाभा-क. । २. मुख-ख. । ३. नैवेद्य सघृतं ततः । सितापुपादिसयुतं दद्यात्मुद्राश्च
दर्पणम् ॥-छ. । ४. विद्या जप्या समर्प्यं ततः-ख. । ५. पठेत्-ख. । ६. 'मण्डल' ह
'स्वाहा' इत्येव पाठः पूर्व ४४ श्लोकान्तरं स्थापित-ख. । ७. समर्पयेत्-ख. ।

ऐ व्यापकमण्डलाय ऐ ।

अर्घान्नपूर्णसलिल स्थापयेत् तत्र भाजनम् ।

त्रिधा पठन् कलावर्णमनु दद्याद् बलिं तत ॥ ६५ ॥

ॐ ह्रीं सर्वविघ्नकृद्भ्यः सर्वभूतेभ्यो हूं स्वाहा ।

बद्ध्वा तु खेचरीमुद्रा क्षमस्वेति प्ररोचयेत् ।

यथोपदेश प्रणमेद् गुरुभक्तिभरानत ॥ ६६ ॥

१ मूलोद्भव शक्तिचक्रं यतस्तन्मयता गतम् ।

तस्मिन्नेवाव्यये तत्त्वे विलीन तद्विभावयेत् ॥ ६७ ॥

२ मूल स्वात्मनि चिद्रूपे यजेद्यत्तत्तदेव हि ।

पुष्पादिक समाधाय शुची देशेऽस्तु वा त्यजेत् ॥ ६८ ॥

३ पराहन्तामये सविदग्धो सवेद्यतपणे ।

इदन्तालक्षण हव्य जुहुयादवहिर्मुख ॥ ६९ ॥

एतद्विद्याचिरविलप्टे शिष्यैरभ्यर्थितो भृशम् ।

शिवानन्दमहायोगी सुभगोदयमब्रवीत् ॥ ७० ॥

मन्त्रा शत समुद्दिष्टाश्चतुर्लिङ्गशदधिश्चिय ।

सारवन्तीह सूत्राणि सप्तति सुभगोदये ॥ ७१ ॥

प्रसूता भारतीज्योत्स्ना शिवानन्देन्दुमण्डलात् ।

कुदेशिकमहाधर्मसन्तप्तै सेव्यता चिरम् ॥ ७२ ॥

इति शिवानन्दमुनिविरचित सुभगोदय समाप्त ॥

— — —

१. पाणि-दी. । २. परि-दी. । ३. यद्यप्य त-ल. । ४. सपेत-ख. । ५. तपणम्-क. ल. ।

१. एष श्लोको योगिनीहृदयदीपिकायाम् (पृ० ६९, ३३८) उद्धृतो दृश्यते ।

२. पदंतिरेयोदना दृश्यते तत्रैव (पृ० ६९) ।

३. महार्पणमन्त्रोपरिमतं (पृ० १३२) समुद्धृत एष श्लोकः ।

सुभगोदयवासना

शिवानन्दमुनिविरचिता

पराभूजन्मपश्यन्तीवल्लीगुच्छसमुद्भवा ।
मण्यमासौरैर्भा वैखर्यक्षमाला जयत्यसौ ॥ १ ॥
समस्तसम्पत्सम्पूर्णभोगमोक्षफलाप्तये ।
ध्यानामृतमयं नौमि गुरुं संविन्मयं शिवम् ॥ २ ॥
पूर्णप्रमातृ(संज्ञिता)सिद्धयै संकोचानां च शान्तये ।
चिदानन्दम(हीहा)सारां विद्यामात्मोकरोम्यहम् ॥ ३ ॥
चिद्रसाच्छामृताम्भोगिलहरी(तस्यैरस)शीकरैः ।
आर्द्राकृतसमस्ताङ्गो विदधे स्नानमुत्तमम् ॥ ४ ॥
अशेषकर्मानुष्ठानयोग्यताप्रतिपादिनीम् ।
सन्ध्यामुपासे शिवयोः सामरस्यपदं शिवाम् ॥ ५ ॥
कालचक्रमयीमेतामन्तस्तपनमण्डले ।
तोयाक्षलिप्रदानेन प्र(ण?णौ)म्यात्मांस्विकामहम् ॥ ६ ॥
विहितप्रतिपिडात्मविकल्पपदपातनम् ।
सिद्धिरक्षाकरं क्षेत्रं यजनस्थानमाश्रये ॥ ७ ॥
भूपानुलेपतिलकमालावलाङ्गनादिभिः ।
अलङ्करोम्यहं देहं संवित्पीठमनुत्तमम् ॥ ८ ॥
अहन्तेदन्तयोर्वीजमविभागरसात्मकम् ।
शिवशक्तिमयं चक्रं विश्वाकारं भजाम्यहम् ॥ ९ ॥

१. पल्लीगच्छ-क. । २. लोभरी-क. । ३. स्वभा-क. । ४. विदन्त-क. ।

१. चित्तपा (पृ० ४१) समुद्धत एव इत्येकः । 'परा मुद्रम' इत्येवपरिच्छेदोपपत्तः ।
पाठोऽनुचितस्तत्रायः ।

अयं वैश्वम्भरो भागो देव्याश्चक्रात्मना स्फुरत् ।
 शरीर स्थूलमेवेद भावयामि मुखाद् गुरो ॥ १० ॥
^१सोमसूर्यकृशान्वात्मतेजोऽक्षितयरूपकम् ।
 नेत्रत्रय भावयामि वृत्तत्रितयमञ्जसा ॥ ११ ॥
^२पोडशच्छदपद्मोऽयं भागो भूताक्षमानसम् ।
 विकारात्मकतापन्नं देव्या, सभावयाम्यहम् ॥ १२ ॥
^३वसुच्छदनपद्माङ्गदलोऽयं चक्रगो विभुः ।
 अयक्ताद्या, प्रकृतयो भूतान्ता निश्चिनोम्यहम् ॥ १३ ॥
^४चतुर्दशारघरणी करणानि चतुर्दश ।
 चतुर्दशदिवारण्य महादेव्या, स्मराम्यहम् ॥ १४ ॥
^५वाह्यो दशारभागोऽयं बुद्धिकर्मक्षगोचरः ।
 मण्डलात्माभिमानि(न्योऽन्या) देव्या, सकल्पयाम्यहम् ॥ १५ ॥
^६अन्तर्दशरवमुघा बुद्धिकर्मन्ध्रियावलिः ।
 महानिपुरसुन्दर्या इति सचिन्तयाम्यहम् ॥ १६ ॥
^७अष्टाराशप्रदेशोऽयं चित्रिर्वर्णपणादिकम् ।
 सूक्ष्म पुयंपृक् देव्या मतिरेषा हि गौरवी ॥ १७ ॥

१. शीत्य भोग-चि., वाङ्मदेशो-वी. । २. सकल्प-क. । ३. श्रो देशो-क.,
 श्रुदेशो यक्ष-वी. । ४. चक्रको-चि. । ५. भूतासा-क. भूतानां-चि. । ६. वसुधा-वी.,
 सरणी-चि. । ७. चक्ररूपदिवारण्या-क. । ८. गोचरा(-)-क. । ९. सारकर्मन्ध्रियाणि च-वी. ।
 १०. पटारम्यपदे-वी. । ११. प्रवेशो-चि. । १२. वर्णपणकादि-क., वर्णपु सादि-चि. ।
 १३. सूक्ष्मजग-क., सूक्ष्मपुयंपृक्-चि. ।

- १ चिद्वत्त्वा (पृ० ५३) समुद्रत एव श्लोकः ।
- २ चिद्वत्त्वा (पृ० ६४) योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते श्लोकः ।
- ३ चिद्वत्त्वा (पृ० ६३) योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते श्लोकः ।
- ४ चिद्वत्त्वा (पृ० ६२) दृश्यते सम्पूर्णं श्लोकः, योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ६८) तु
 पूर्वार्धमात्रमेव ।
- ५ श्लोकार्धमिद्वत्त्वा (पृ० ६१) दीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते ।
- ६ श्लोक एव दीपिकायां (पृ० ६८) दृश्यते ।
- ७ चिद्वत्त्वा (पृ० ६०) दीपिकायां (पृ० ६८) च दृश्यते श्लोकः ।

- १ इच्छादिशक्तित्रितयं पशोः सत्त्वादिसंज्ञकम् ।
 २ महत्प्रश्रं चिन्तयामि गुरुवक्त्रादनुत्तरात् ॥ १८ ॥
 ३ महामध्यं च चक्रस्य महानन्दात्मकं पुनः ।
 अनुत्तरविमर्शकसारं संविन्मयं भजे ॥ १९ ॥
 विभाव्यैवं चक्रमति भूयो भूयो विमृश्य च ।
 विद्यां करोमि च पुनः समस्तव्यस्तपूजया ॥ २० ॥
 ४ संवित्सत्त्वनैर्मल्यसिद्धये शोषणादिकम् ।
 विकल्पसार्वभौमस्य शरीरस्याश्रयाम्यहम् ॥ २१ ॥
 आनीय (संसां) विदं वेद्यं तदेकीकरणात्मकम् ।
 प्राणसंयमनं कुर्वन् वेद्योपशममारभे ॥ २२ ॥
 ५ पातालादिषु लोकेषु ये विघ्ना भेदलक्षणाः ।
 ददामि तालत्रित(यासंयं त)त्रिराकृतिसत्सलम् ॥ २३ ॥
 ६ कारणात्मपराभृष्टकार्यंभूताङ्गुलिस्थितिम् ।
 करोमि चिन्मयीं शुद्धिं करयोः पॅरिशोधनीम् ॥ २४ ॥
 भावराशिमशेषेण चिद्रूपाणां शिवात्मनाम् ।
 चतुर्णामर्चकादीनां विदधाम्यासने कमात् ॥ २५ ॥

१. तदपशो-क. । २. भावप्राप्ति-दी. वि. । ३. तरसु-वि. । ४. तम-क. ।

५. भजेन्-क. । ६. कार्यंभूतान् भुवि स्थितिः-क. । ७. स्वर्गशोधनीय-क. दी. ।

१. चिद्वत्सो (पृ० ४४) दीपिकायां (पृ० ६८) बोद्धतः श्लोकः ।

२. 'महत्प्रश्रं'.....'महानन्दात्मकं' अपुस्तके न दृश्यते, दीपिका(पृ० ६८)चिद्वत्सी(पृ० ४३, ७१) -
 दृष्ट एवोऽस्तत्र प्रुटित इति प्रतीयते, 'पुनः' इत्यन्तिमस्य परस्य तत्रोपसर्गः ।

३. चिद्वत्सो (पृ० ७१) समुद्धृत एव श्लोकः ।

४. महार्थमञ्जरीपरिमते (पृ० ११५) श्लोकोऽयं दृश्यते । श्लोकास्याभिप्रायस्तत्रैवावलोकनीयः ।

५. दीपिकायां (पृ० २४७) दृश्यते श्लोकार्थः ।

६. दीपिकायां स्वल्पज्ञे (पृ० २३७, २८०) महार्थमञ्जरीपरिमते (पृ० ११७) च श्लोको
 एव दृश्यते ।

१ सर्वज्ञत्वादिशक्तीनां सतीनामात्मनि प्रभौ ।
 उन्मत्तनं भावयामि पङ्क्तविधियोगतः ॥ २६ ॥
 मातृकावर्गसंयुक्तवशिन्याद्यष्टकस्मृतेः ।
 विमृशामि महाहन्ता परिपूर्णचिदात्मिकाम् ॥ २७ ॥
 कल्पयामि च सामान्यमर्ध्यं सर्वविशोधनम् ।
 चिद्रसप्रायममृतं सिद्धिदं कल्मषापहम् ॥ २८ ॥
 शिवशक्त्यात्मपट्कोणसामरस्यत्रिकोणकम् ।
 संविद्रूपमहादर्शं करोम्येतेन मण्डलम् ॥ २९ ॥
 मातृमानप्रमेयात्मपावकेनेन्दुविग्रहम्^१ ।
 आधारपात्रपीयूषं सन्दधेऽहमनुक्रमात् ॥ ३० ॥
 कलासनविमर्शनं विशेषा(र्ध्यं?र्ध्यं) चिदात्मकम् ।
 भावयामि भवप्राप्तिसाधनं भवभेषजम् ॥ ३१ ॥
 अर्घ्योदाभ्युक्षणेनैव देहपुष्पस्थ(या?ला)दिकम् ।
 सविदम्भो धिलहरीरसेनार्द्राकरोम्यहम् ॥ ३२ ॥
 स्वात्मानन्दचमत्कारं परितृप्तिप्रयोजनम् ।
 समार्धं समतासारं सम्यगङ्गीकरोम्यहम् ॥ ३३ ॥
 स्वातन्त्र्योल्लासि(का?ता)शेषतत्त्वद्रातविजृम्भितम् ।
 सवित्तत्वं महाहन्तासारं ध्यायामि शीतलम् ॥ ३४ ॥
 २ ज्ञानक्रिया(स्त?स)तत्त्वेन मन्त्रमुद्राक्रमेण तु ।
 आवाहयामि हृदयाद्बहिः संवित्कला निजाम् ॥ ३५ ॥
 ३ घृतकाठिन्यवधैकमहायोनीं चिदम्बरम् ।
 द्रुतहेमघनीमा(व इ?वमि)व मूर्तीकरोम्यहम् ॥ ३६ ॥

१. मृतकारिण्य-क. । २. चक्र-दी. । ३. वनिति मूर्ति-दी. ।

१. महार्यमञ्जरीपरिमले (पृ० ११७) समुद्रत एव इत्येकः ।
२. अग्निरविघ्नविग्रहमित्यर्थः । इति. सुषे. । 'इति सुषे प्रभौ' (३३।१११) इत्यमरः ।
३. 'अष्टम्यम्'—'मन्त्रमुद्राक्रमेण ज्ञानक्रिये लिल्लासयिष्येते' (अजु० ॥ ४६) इति वचनम् ।
४. दीपिकायां (पृ० ८६) इत्येते श्लोकः ।

- १ प्रकाशैकघने घाम्नि विकल्पान् पाशवादिकान् ।
 २ निक्षिपाम्यचनंद्वा वहाविव घृताहुती ॥ ३७ ॥
 रागद्वेषचरं पूर्णम(हि१भि)मानावसेचनम् ।
 ३ चिरेण मयि संजातमुपहारीकरोम्यहम् ॥ ३८ ॥
 ४ प्रदानैस्तपणैः सम्यग्विशुद्धैरमृतात्मभिः ।
 महाहन्तीकरोमीदं विश्वं ह्यवपुर्धरम् ॥ ३९ ॥
 प्रकाशभरिताः) ५ कान्तिक्रियासा(र१राः) शिवात्मिकाः ।
 ६ ज्ञानक्रियात्मने देव्यै मुद्राः संदर्शयाम्यहम् ॥ ४० ॥
 ७ वायुर्ज्योतिर्रब्भूमिशब्दादिगुणभेदेतः ।
 ८ दशपञ्चतया व्यासा व्यापिकाः पूजयाम्यहम् ॥ ४१ ॥
 अनुत्तरादिसर्गान्तबोधचन्द्रकलाश्रिते ।
 ९ मध्य(त्रा१श्व)श्रे षोडशैता यजेन्नित्याः कलाः क्रमात् ॥ ४२ ॥
 १० प्रमात्सप्तकेष्वे(को१कं) विहाय प्रथमं पुनः ।
 ११ त्रिकं वारादिभेदेन संश्रये गौरवी स्थितिम् ॥ ४३ ॥
 सर्वज्ञत्वादिकाः शक्तीः सेवे संवि(त्त१त्ति)तः पराः) ।
 १२ षडङ्गोपास्तियोगेन गर्भविरणदेवताः ॥ ४४ ॥
 १३ चक्रराजे परामृष्या योगिन्यैः प्रकटादिकाः ।
 १४ विमर्शाल्याश्चिदम्भोघिलह(री१र्य)स्ता अपि क्रमात् ॥ ४५ ॥

१. विकल्पप्रसरादिकान्-दी. २ प्रस-से. ३. निक्षिपेत् स्वार्चन-दी. ४. नैदाने-दी. क. ५. बहाहन्ता-दी. मदहन्ता-दी. ६. विश्वह्यवपुर्धरम्-क. ७. पुरतरम्-दी. ८. रवते घट-क. ९. योगत-क. १०. दश पञ्च च यादित्या व्यापिका यजता भजेत्-क. ११. मृश्य-चि. १२. योगिनी-चि. १३. विमृशामि चिद-क. १. दीपिकाया (पृ० १९३) सेतुवन्धे (पृ० १९४) च बतंते । २. दीपिकाया स्थलद्वये (पृ० २६४, ३३३) समुद्धत एव श्लोकः । ३. कान्तिशब्दोऽत्र प्रकाशार्थस्वाज्ञानपरः । ४. चिद्वत्त्वा (पृ० ३६) समुद्धत. श्लोकः । ५. शिव, मन्त्रमहेश्वर, मन्त्रेश्वर, मन्त्र, विज्ञानाकल, प्रत्ययाकल, सकल इति सप्त प्रमातारः । ६. चिद्वत्त्वा (पृ० ५६) दृश्यते श्लोकः ।

वसुधाभवने दे(वंशीं) महाचित्तरुमक्षरीम् ।
 प्रकटाह्वां पूजयामि त्रैलोक्यपरिमोहिनीम् ॥ ४६ ॥
 यस्या उल्लसिता एता योगिन्यश्चिदधनत्वयः ।
 चक्रेश्वरीभंजाम्येताश्चक्रे चक्रे समाहितः ॥ ४७ ॥
 राजच्छदनपद्मस्था गुप्ताह्वाश्चिन्मणिप्रभाः ।
 ताः संदधे महाशक्तीः सर्वाशापरिपूरिकाः ॥ ४८ ॥
 याश्च गुप्तराह्वानाः संवित्कौस्तुभदीप्तयः ।
 भजे ता वसुपद्मान्जे सर्वसंक्षोभणात्मिकाः ॥ ४९ ॥
 चतुर्दशारावरणे या देव्यश्चिन्मधुश्रिगः ।
 कलाह्वाः पूजयाम्येताः सर्वसौभाग्यदायिकाः ॥ ५० ॥
 बाह्यपङ्क्त्यश्रके या वा (देव्य)श्चिच्चन्द्रचन्द्रिकाः ।
 सर्वायंसाधिका एताः कुलोत्तीर्णाह्वया यजे ॥ ५१ ॥
 १ अन्तर्दशारगा देव्यो विद्युत्पुञ्जनिभाः शुभाः ।
 निगर्भाख्या भंजाम्येताः सर्वरक्षाविधायिनीः ॥ ५२ ॥
 अट्टारे या वशिन्याद्याश्चित्क्षीरस्निग्धताः पराः ।
 सर्वरोगहरा एता विमृशामि विशेषतः ॥ ५३ ॥
 २ देव्याः संवित्सत्तत्त्वाया भेदो(दोह)लनहेतुकाः ।
 आमुधाख्याः पराः शक्तीर्वाणाद्याः पूजयाम्यहम् ॥ ५४ ॥
 सर्वानन्दमयी मध्ये महात्रिपुरसुन्दरीम् ।
 यजाम्यतिरहस्यां तां महार्चिःस्पन्दधमिणीम् ॥ ५५ ॥
 विमृशामि महाहस्तां संवित्स्रोतोमहानदीम् ।
 ३ जनिपालनधर्मेण जपेनान्तर्मुखात्मना ॥ ५६ ॥

१. चक्रेश्वरी-वि. । २. अत्र चक्र समाधिताः-वि. । ३. देव्यश्चिस्तत्ताप्रकटाणि
 याः-क. । ४. पूजनीयाः-वि. । ५. त्रयस्तत्तायाः-वि. । ६. इमन्-वि. ।

१. चिद्वत्सा (पृ० ६१) श्लोकोऽयमवलोक्यते ।
२. चिद्वत्सा (पृ० ५८) पद्यमिदमवलोकनीयम् ।
३. महार्चमन्जरीपरिपले (पृ० १२८) समुद्रत एव इलोकावः ।

संविन्मये महावह्नौ विमशं परमार्चिपि ।
 श्रद्धो करोम्यक्षवृत्तीस्तिला(द्याऽज्या)हुतिकमंणा(म्?) ॥ ५७ ॥
 सर्वज्ञत्वादिशक्तीनां संविद्रू(पाऽप)विमशं नम् ।
 विलयाङ्गविधानेन विदधामि विधानतः ॥ ५८ ॥
 विश्वभेदत्रयप्रायां महासंवित्त(नूणं?नू नि)जाम् ।
 भावयामि महाकामकलाध्यानेन नित्यदा ॥ ५९ ॥
 सौभाग्यहृद्विमर्शेन संवित्सर्वात्मभावनाम् ।
 तन्मयत्वफलावाप्त्यै करोम्यहमनारतम् ॥ ६० ॥
 अर्चास्थानानि मानिन्यै देवतायै चिदात्मने ।
 ददामि च बलिध्याजादं विकल्पा(द्वि?न वि)ध-
 (शाऽश)ब्दि(कात्?तान्) ॥ ६१ ॥
 कायबाहुमन(सा?सां) येयं शिवैकात्म्येन योजना ।
 नमस्कृतिं करोम्येतां संविद्रू(पाऽप)विमर्शि(नीऽनीम्) ॥ ६२ ॥
 इदन्तोत्लासितं हव्यं संविच्चक्रस्य मध्य(म?ग)म् ।
 महाहन्तीकरोम्येवं तदिदं च विमृश्यते ॥ ६३ ॥
 संविदग्नौ महासारे विमर्शैकशरीरिणि ।
 भेदाभासमिदं हव्यं जुहोम्यपुनरुद्भवम् ॥ ६४ ॥
 क्रियाशेषमशेषेण विमृशामि चिदात्मकम् ।
 पराम(शं?शः) परा पूजा पवित्रं हि विधीयते ॥ ६५ ॥
 ग्रथिता सेयमम्लान(ः) संविन्माला मनोहरा ।
 महानुभावगन्धाढ्या जुपतां लोकमातरम् ॥ ६६ ॥
 इती(त्रास्व?रिताऽस्याः) क्रमवासना क्षुभा विच्छेदहीनक्रममार्गशोचिनी ।
 हिताहितद्वैतपथप्रणालिनी समस्तसंविन्मयपूर्णचित्तया ॥ ६७ ॥
 सूत्राणामपि सप्तत्या सुभगोदयवासना ।
 शिवानन्देन रचिता विदुषां प्रहृतां महत् ॥ ६८ ॥
 इति शिवानन्दमुनिविरचिता सुभगोदयवासना समाप्ता ॥

सौभाग्यहृदयस्तोत्रम्

शिवा नन्दमुनिविरचितम्

१तन्मह. परमं नौमि कृत्यैः पञ्चभिरङ्कितम् ।
 अशेषविश्वाभेदात्म पूर्णाहन्तात्मकं शिवम् ॥ १ ॥
 त्रिधा विभक्तं यद्वस्तु स्तोत्रस्तुत्यस्तुतिक्रमात् ।
 एकस्मे महसे तस्मै नमः सकलचक्षुषे ॥ २ ॥
 स्मरामि ता परा वाचं पश्यन्त्यादिक्रमाश्रयाम् ।
 नानाविधरसाकारा महानुभवरूपिणीम् ॥ ३ ॥
 २देशकालपदार्थात्मं यद्यद्वस्तु यथा र्यथा ।
 तत्तद्रूपेण या भाति तां श्रये सावित्री कलांम् ॥ ४ ॥
 मूलादिविलपयन्तं महान्निपुरसुन्द(रीश्वरि) ।
 या तनुस्ते तडित्प्रख्या ता भजे भवशातनीम् ॥ ५ ॥
 ३योनी कनकपुञ्जाभं हृदि विद्युच्छटोज्ज्वलम् ।
 आज्ञाया चन्द्रसकाशं महस्तव महेश्वरि ॥ ६ ॥
 ४प्रसृतामृतरश्म्यौघैस्तर्पितचराचराम् ।
 भवोनि भवशान्त्यै त्वा भावयाम्यमृतेश्वरीम् ॥ ७ ॥

१. रचितम्-क. । २. भेदेन-क. ख. । ३. त्रिविधस्त च-क. ख. । ४. स्तोत्य-क. ख. ।
 ५. परम-ख. । ६. वार-क. ख. । ७. र्यथा-क. ख. दो. । ८. तया-क. ख. दो. ।
 ९. सावित्री-क. ख. । १०. पराम्-क. । ११. वन्दे-ख. । १२. सकाश-क. । १३. श्म्यो-ग. ।
 १४. भवानी-ख. दो. ।

१. 'तन्मह परम नौमि' इत्यत्राभिप्रेक्ष्य (पृ० ५) दृश्यते ।
 २. रीपिकायां स्थलरूपे (पृ० ५. १७९) समुद्रनोप्य इत्येव ।
 ३. महापद्मप्ररोधरिमले (पृ० १४५) दृश्यते इत्येव ।
 ४. रीपिकायां (पृ० २५७) दृश्यते इत्येव ।

१ वेर्णं. कला पेदं तत्त्व मन्दो भुवनमेव च ।
 इत्यध्वपट्कं देवेशि भाति त्वयि चिदात्मनि ॥ ८ ॥
 अनाश्रितादिकालाग्निरुद्रान्त चिरमद्भुतम् ।
 उन्मीलयसि मातस्त्वं प्रकाशवपुषि त्वयि ॥ ९ ॥
 यदिदं भासते देवि नामरूपक्रियात्मकम् ।
 प्रकाशवपुषि त्वत्तस्तत्सर्वं नातिरिच्यते ॥ १० ॥
 २ नेत्रादिजालकोपान्ते हृत्पद्मासनलीलया ।
 वारं वारं त्वया देवि रूपादिमधु सेव्यते ॥ ११ ॥
 संविद्देव्यः समाक्रम्य विषयानमृतासर्वान् ।
 योगिना प्रेयन्त्यार्यं त्वत्पूजार्थं हि सर्वदा ॥ १२ ॥
 सौभाग्यहृदयं गुह्यं शिवानन्देन योगिना ।
 समाराधनपूर्त्यर्थं स्तुतं सकलकामदम् ॥ १३ ॥
 इति विरचितमेतत् त्रैपुर स्तोत्रमोक्षं
 प्रकटितपरमार्थं योगिवैर्योपजुष्टम् ।
 सकलदुरितरोमध्वंसनानन्यकार्यं
 प्रतियजनविधान सेव्यता भक्तियुक्ते ॥ १४ ॥
 ॥ इति शिवानन्दमुनिविरचित सौभाग्यहृदयस्तोत्रं समाप्तम् ॥

१. वर्ण-क. ए. । २. मनुस्तत्त्व-क. ख. । ३. पद-क. ए. । ४. चिद्र-ख. ग. ।
 ५. धपुषस्तस्मात्-क. ख. । ६. ज्वाल-क. ख. । ७. मया-ख. । ८. सव-ग. । ९. योगिनी-क. ।
 १०. ज्ञाप्य-क. । ११. स्तोत्र-ख. । १२. सर्व-क. चिदा-ख. । १३. स्मृत-ग. ।
 १४. भास-क. । १५. कर्षण-क. । १६. योग-क. ।

१. महापद्मस्तोत्रपरिमले (पृ० ७३) चिद्वर्त्तया (पृ० १८) च दृश्यते श्लोकः ।
 २. महापद्मस्तोत्रपरिमले (पृ० १३) उद्धतोऽयं श्लोकः ।

सौभाग्यसुधोदयः

अमृतानन्दयोगिविरचितः

- ^१जयेति ज्योतिरनुत्तरमिदमखिलं यस्य भासते मासा ।
सा भासयति यत्र भानुर्न शीतभानुः कुतो बृहद्भानुः ॥ १ ॥
- ^२स्वाभाविकी स्फुरत्ता विमर्शवैपुरुस्य विद्यते शक्तिः ।
सैव चराचरमखिलं जनयति जगदेतं(वृद्ध)वति संहरते ॥ २ ॥
- तस्य निरूपाविमूर्तेर्निखिलातीतस्य नित्यतृप्तस्य ।
ससारमोहसंभ्रमसंगतिरनयैव सन्तत भवति ॥ ३ ॥
- सेय तदेकरस्यात् परा परामर्शरूपिणी शक्तिः ।
स्वस्वातन्त्र्योल्लासस्पन्दादेकाऽप्यनेकधा वितता ॥ ४ ॥
- प्रथमं पश्यन्त्यादिप्रकारभेदप्रपञ्चिताकारा ।
विश्वोत्तीर्णानाहतनादमयी सैव मातृका जाता ॥ ५ ॥
- अखिलमनाहतमूर्तिर्मित्युत्तीर्णस्वरूपिणी तरति ।
^१कायति नानानामप्रपञ्चरूपेण मातृका देवी ॥ ६ ॥

१. एषा पद्विर्त्तिर्न दृश्यते—४. ख. । २. जयति—ग. । ३. दृशात्य—ती. । ४. देवदपि च सहरति—ग. मी. । ५. श्रियोपोल्ल—ग. । ६. 'विश्व' नाम्नि—ग. । ७. नामवती—ग. । ८. पद्विर्त्तिचतुष्टयं न दृश्यते—४. ख. ।

१. "यत्र तेजासि तेजासि तमासि च तमासि च । तेजास्यैव तमास्येतद्भूतद्वन्द्वे ।" इति प्रथम श्लोक—४. यत्र यद्वितीयपद्विर्त्तिस्मान्ने—'तस्यै यत्यनुसरे' इति दृश्यते—ख. । यन्मुनस्तु—"यत्र तेजासि तेजासि तमासि च तमास्येतम् । तेजासि च तमास्येतद्भूते ज्योतिरनुत्तरम् ॥" इति त्रिंशद्विंशत्युत्तरातीतिशयानुत्तिमङ्गलचरणश्लोक एव विवृतरूपेणात्र दृश्यते ।

२. सौभाग्यभास्वरे ललितामहृन्नाममाप्ये (पृ० १२२) उद्धृतो दृश्यत एव दम्बिकः ।
३. श्लोकार्थो भागिनोद्धृतपदीपिकाया (पृ० १०६) दृश्यते ।

निजभागाहविर्भागा(?) पर्याससमासैकरस्यभेदम(विशयी) ।

एकाऽप्येकादश(वा?द्या) जाता माता परैव पश्यन्ती ॥ ७ ॥

[^१पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणाना सरणिमपि यदुत्तीर्णा ।

तेनेय पश्यन्तीत्युत्तीर्णेत्यप्युदीर्यते माता ॥]

पश्यन्त्य(१) परमार्थं स्व(१)वयवा (प्या?व्य)ष्टयोऽष्ट वामा(सा?द्याः) ।

ताभ्य समष्टिरूपे न सामरस्य च तत्त्वतो भिन्नम् ॥ ८ ॥

एकैकरसरूपा पराऽपराऽष्टाशमातृपरमार्था ।

ताभ्यामनाहताख्या नादमयी मध्यमाऽभवन्माता ॥ ९ ॥

स्थानादिभिरहतत्वाद् बुद्धिव्यापारमात्रबोध्यत्वात् ।

माताऽनाहतनामा सूक्ष्मा विकृतादिनादनवकमयी ॥ १० ॥

सूक्ष्मैव मध्यमेय नादमयी स्थूलमावमापन्ना ।

द्वयुत्तरचत्वारिंशद्वर्णात्मिकवर्गनवकरूपेण ॥ ११ ॥

^२पश्यन्तीव न केवलमुत्तीर्णा नापि वैखरीव बहिः ।

स्फुटतरनिखिलावयवा मध्यगता मध्यमा तयो(र?र्य?)स्माव ॥ १२ ॥

परयाऽपरया पादाद्यष्टव्यष्ट्यात्मना च पश्यन्त्या ।

माना मध्यमया नववर्गात्मिकया च वैखरी जाता ॥ १३ ॥

स्थानकरणप्रयत्नैरभिहतपवनप्रवर्तिताणस्त्वात् ।

हतनामधेयमस्या विहित वर्णोदयक्रमाभिज्ञै ॥ १४ ॥ ,

१. 'ताभ्य' 'सामरस्य' नास्ति-क. ख. । २. परस्ताशमात्र-ग. । ३. मध्यमया-ख. ।

४. द्वयुत्तर-क. ख. । ५. वापूया-क. ख. सौ. । ६. षट्कमन्य-ना. ख. ।

१ [] चिह्नस्य. श्लोक सोभाग्यभास्करे (पृ० १००) सोभाग्यमुद्योदयश्लोकेत्वेनोद्धृत प्रकरणानुरोधादत्र स्थापित, मातृकासु तु नोपपद्यते ।

२ सोभाग्यभास्करे (पृ० १००) उद्धृतो दृश्यते श्लोक ।

१ भवधारणे(द्र१२) वै (वि१चे)दमक्षे विवरे च ख गतौ रोति ।
 कर्णविवरैकगम्यस्वार्णेय वैखरी यतो माता ॥१५॥
 दश पञ्च च बिन्द्वन्ता स्वरा मता प्रतिपदादितिरूपा ।
 रविशशिसर्गस्पन्दप्रभवा हि भवन्ति ते तदात्मान ॥१६॥
 रविशशिरूपौ बिन्दू शिवशक्तिमयौ तदात्मक सर्गः ।
 सत्तोद्रेकश्च तयो शिवशक्त्योस्तत्स्वभावतोऽवस्थे ॥१७॥
 सत्ता शिवस्तदशा वामा ज्येष्ठा तथैव रौद्री स्यात् ।
 एता एवानुत्तरमिच्छोन्मेपश्च सभभव(द्र१३) ह्रस्वाः ॥१८॥
 उद्रेक शक्तिः स्यादिच्छा ज्ञाना क्रिया च शक्त्यशाः ।
 दीर्घास्ता एवासन्नानन्दश्चेशोनता चेति ॥१९॥
 अस्वरवपुरादिशिव परे प्रमाता स्वसविदुन्मेपात् ।
 इच्छति वेदितुमर्थातीशनया तदनु वेत्ति भिन्नयति ॥२०॥
 ईच्छावेशानन्तरमस्मिन् प्रागीशनोदयान्मध्ये ।
 व्यक्ताव्यक्तार्थमया() पण्डा इच्छेशनोद्भवा वर्णा ॥२१॥
 इच्छानुत्तरयोगाद्विहिता शक्तिः(क्ति)स्वरस्य सभूतिः ।
 एकारानुत्तरयो सङ्गादैकारसभवो भवति ॥२२॥
 उन्मेपानुत्तरयो सङ्गादोकारबन्ध निर्णोतम् ।
 भोकारानुत्तरयो सङ्गाच्छक्तिनिशूलनिष्पत्तिः ॥२३॥
 वेदनरूपो बिन्दु शिवशक्तिद्वितयसामरस्यतनुः ।
 वेदैकवेशविभागस्वरूपसकोचरूपसस्कारः ॥२४॥

१. शक्यपत्र-क. ख. । २. ज्ञान-य. ख. । ३. परप्रमाता-य. । ४. पङ्क्तित्रय नास्ति-ख. । ५. पङ्क्तित्रय नास्ति-ख. ।

१. "वे निश्चयेन स कर्णविवर राति गच्छतीति व्युत्पत्तिः सौभाग्यमुपोदये क्वचिन्ता" (सौभाग्य-भास्करे, पृ० १००) । "अनुत्तराख्यादितयत्येच्छादक्षया योगादिक्रमेण यथोत्पत्तिप्रकारः सौभाग्यमुपोदये द्रष्टव्यः" (सौभाग्यभास्करे, पृ० १२५) । "एवमन्वेष्टां वर्णानामुत्पत्तिः परावभादिनासौभाग्यमुपोदयादिषु वर्णिताऽनुसन्धेया" (सेतुबन्धे, पृ० २११) ।

रविशशिसंचरणवशाद् यथैव विकसन्ति सन्ततं तिथयः ।
 तन्मयसर्गस्पन्दादुन्मिषितास्ते स्वरास्तदात्मानः ॥२५॥
 सर्गेण कादिवर्णैरपि पटत्रिंशद्भिरात्मनोऽवयवैः ।
 पटत्रिंशतत्वमयं जगदावृणुते शिवात्मकं माता ॥२६॥
 शक्तिर्न शिवेन विना शिवोऽपि न तथा विनाऽस्ति तद्वदिदम् ।
 विश्वं वागर्थमयं शिवशक्त्युत्साससंभवं भाति ॥२७॥
 १ यदयमनुत्तरमूर्तिर्निजेच्छया निखिलमपि जगत्सष्टम् ।
 पस्पन्दे स स्पन्दः प्रथमं शिवतत्त्वमुच्यते तज्ज्ञैः ॥२८॥
 इच्छा सैव स्वच्छा सन्ततसमवायिनी परा शक्तिः ।
 सचराचरस्य जगतो बीजं निखिलस्य निजनिर्लीनस्य ॥२९॥
 स्वेच्छाशक्त्युद्गीर्णं जगदात्माहन्तया समाच्छाद्य ।
 निवसन् स एव निखिलानुग्रहनिरतः सदाशिवोऽभिमतः ॥३०॥
 विश्वं स एव पश्यन्निदन्तया निखिलमीश्वरो जातः ।
 सा भवति शुद्धविद्या येदन्ताहन्तयोरभेदमतिः ॥३१॥
 माया विभेदबुद्धिर्निजांशभूतेषु निखिलभूतेषु ।
 नित्यं तस्य निरङ्कुशविभवं वेलेव वारिधिं रुन्धे ॥३२॥
 स तथा परिमितमूर्तिः संकुचितसमस्तलक्षिरेष पुमान् ।
 रविरिव सन्ध्यारक्तः संहृतरश्मिः स्वभासनेऽप्यपटुः ॥३३॥
 सम्पूर्णकर्तृताद्या या बह्व्य. सन्ति स्रक्त्यस्तस्य ।
 संकोचात् संकुचिताः कलादिरूपेण रूपयन्त्येवम् ॥३४॥
 यत्सर्वकर्तृता सा संकुचिता कतिपयार्थमातृपरा ।
 किञ्चित्कर्तारममुं कलयन्ती कीर्त्यते कलानोम्ना ॥३५॥

१. प्रस्पन्दे—क. ख. । २. स्पन्द—क. ख. । ३. सती—ग. दी. । ४. विली—दी. ।

५. भाति—दी. । ६. वि भेद—घ. छ. ग. । ७. वारिधे—घ. । ८. शक्ति—घ. । ९. नेत्र—दी. ।

१०. तत्—ग. दी. । ११. नाम—घ. ।

१. यदयमित्यादिका शक्त्यवतोल्यन्ताः श्लोका योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० १२४-१२६)
 समुद्धृताः सन्ति ।

सर्वज्ञताऽस्य शक्ति परिमिततनुरल्पवेद्यमातृपरा ।
 ज्ञानमुपपादयन्ती विद्येति निगद्यते ब्रुधैराद्यै ॥३६॥
 नित्यपरिपूर्णं तृप्ति शक्तिस्तस्यैव परिमिता तु सती ।
 भोगेषु रञ्जयन्ती सततममु रागतत्त्वता याता ॥३७॥
 या नित्यताऽस्य शक्तिर्निकृष्य निधनोदयप्रदानेन ।
 नियतपरिच्छेदकरी क्लृप्ता स्यात् कालतत्त्वरूपेण ॥३८॥
 याऽस्य स्वतन्त्रतारया शक्ति सकोचशालिनो सैव ।
 कृत्याकृत्येष्ववश नियतममु नियमयन्त्यभून्नियति ॥३९॥
 इच्छादिनिर्गमिषु शक्ति शान्ताऽस्य सकुचद्रूपा ।
 सकुचितेच्छाद्यात्मकसत्त्वादिकसाम्यरूपिणो तु सती ॥४०॥
 बुद्ध्यादिसामरस्यरूपा चित्तात्मिका मता प्रकृति ।
 इच्छाऽस्य रजोरूपाऽहङ्कृतिरासीदहप्रतीतिकरी ॥४१॥
 ज्ञानाऽस्य सत्त्वरूपा निर्णयबोधस्य कारण बुद्धि ।
 तस्य क्रिया तमोमयमूर्तिर्मन इत्युच्यते विकल्पकरी ॥४२॥
 वागादिपञ्चभेदे स एव सकुचितविग्रहो देव ।
 ज्ञानक्रियोपरागप्राधान्याद् विविधविषयरूपोऽभूत् ॥४३॥
 श्रोत्र चक्षु स्पर्शनजिह्वाघ्राणानि बोधकरणानि ।
 वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्याकानि कर्मकरणानि ॥४४॥
 शब्दस्पर्शौ रूप रसगन्धौ चेति भूतसूक्ष्माणि ।
 अयमेवातिनिर्कृष्टो जातो भूतात्मनाऽपि भूतेश ॥४५॥
 गगनमनिलश्च तेज सलिल भूमिश्च पञ्च भूतानि ।
 श्रोत्रादिकरणवेद्या शब्दाद्यास्तानि वेदकान्येषाम् ॥४६॥

१. उत्पादयन्ति ज्ञान-क. ख. । २. नियति-ग. । ३. तृप्ता-ग. । ४. समष्टिशक्ति-
 क. ख. दो. । ५. शान्तस्य-ग. । ६. स्वल्प-ग. दो. । ७. वागादि-ग. । ८. निष्कृष्टो-ग. ।

वचनकरी वागासीत् पाणि. स्यात् करणभूतमादाने ।
 गमनविसर्गानन्दवितये पादादिकत्रिक करणम् ॥४७॥
 गन्धवती भूमि. स्यादाप. सासिद्धिकद्रवास्तेज. ।
 उष्णस्पर्शविशिष्टं सस्पर्शो वायुरम्बर शब्द. ॥४८॥
 १. मायान्तमात्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं सदाशिवान्तं स्यात् ।
 शक्तिशिवौ शिवतत्त्वं तुरीयतत्त्वं समष्टिरेतेषाम् ॥४९॥
 चतुरात्मिकेयमेपा परादिरूपप्रपञ्चभेदवती ।
 सृष्टिस्थितिसंहारानास्यास्याश्चतुरोऽन्वयानभिव्याप्ता ॥५०॥

इति श्रीमदमृतानन्दयोगिविरचिते सौभाग्यसुषोदये
 प्रथमः प्रपञ्चः ॥

सैव महाविद्यात्मा माता चतुरन्वयैकविश्रान्ति ।
 चतुराननादिजननी जाता चतुरात्मवर्गफलदात्री ॥ १ ॥
 अस्वरविमर्शलपी स्वाशौ हित्वा चतुष्कलौ सैव ।
 वामादोच्छादिमयान्यकरोद् द्वन्द्वान्यमूनि चत्वारि ॥ २ ॥
 वामाशौ ब्रह्मा स्यादिच्छैव तस्य भारती शक्ति. ।
 अनयोरेतन्मिथुनं सृष्टिः प्रागन्वयात्म वाग्दीजम् ॥ ३ ॥
 ज्येष्ठांशो विष्णु स्याज्ज्ञाना विश्वम्भरा तयोर्मिथुनम् ।
 इदमेव दक्षिणान्वयरूप श्रीकामराजमध्यास्ते ॥ ४ ॥

१. वायुक्ता-ग. । २. पादादिक-दो. । ३. मक्षप-ग., महयस्पर्शो-दो. ।

४. शक्त्यन्त-ग. । ५. चातु-ग. । ६. भेद-क. ख. । ७. क्षयार्णव चतुर्द-क. ख. । ८. इत्यमृतानन्दवृत्ते-क. ख. । ९. शान्ति-ग. । १०. प्राग् वाग्भवत्पदम् धीजम्-क. ख. दो. ।

११. स्याज्ज्ञान-क. ख. दो. ।

१. सेतुवत्ये (५० १२८) इत्यन्ते इत्येक एव । “एतेषां (३६ तत्त्वानां) स्वरूपभुत्पत्तिप्रमथ सौभाग्यसुषोदये द्रष्टव्यः” (५० ६८) इति परिचयस्याहमर्थे, तदर्थस्य प्रकरणस्य परामर्शकम् ।

२. द्वितीयप्रपञ्चस्य तस्य श्लोका योगिनीहृदयदीपिकायां (५० १००-१०२) इत्यन्ते ।

३. एव श्लोकायां योगिनीहृदयदीपिकायां १०१ तमे पृष्ठेऽपि इत्यन्ते ।

रौद्रघात्मकस्तु रुद्र क्रियामयी शक्तिरस्य रुद्राणी ।
 युगलमिदं तार्तीय बीजं पालयति पश्चिमाञ्चालम् ॥ ५ ॥
 स्यादम्बिकास्वरूपं शम्भुः शान्तात्मिकाऽस्य शक्तिः स्यात् ।
 मिथुनमिदं शिवशक्त्योस्तरसमयात्मं तुयंमधितिष्ठेत् ॥ ६ ॥
 एवमनुत्तरशक्त्योश्चतुरशद्वन्द्वरूपिणी जाता ।
 चतुरन्वयात्मिकेयं पश्यन्ती मातृकामयी विद्या ॥ ७ ॥
 सृष्टिं पूर्वाञ्जयो वाग्भवबीजं तदात्मकं त्रिविधम् ।
 सृष्टिस्थितिसंहारोभन्ना सृष्टिर्निर्मुक्तिर्भूतिः स्यात् ॥ ८ ॥
 ब्रह्माऽन सृष्टिसृष्टावधिपतिरेतस्य भारती शक्तिः ।
 सोऽयं ह्रस्वार्थः स्यात् स एव शिवशक्तिवाचकश्चापि ॥ ९ ॥
 ह्रस्वार्थः स्यादन स्वशक्तिमयरूपसारणसंयोगात् ।
 सृष्टिस्थितौ तु विष्णुः कर्ता विश्वम्भराऽस्य शक्तिः स्यात् ॥ १० ॥
 विष्णुः कलिपेरर्थो ललिपेरितस्य शक्तिरर्थः स्यात् ।
 रुद्रोऽधिपतिः शक्ती रौद्री स्यात् तत्र सृष्टिसंहारे ॥ ११ ॥
 हरवर्णयुगलमनयोर्वाचकमर्थोऽन रस्य रुद्रः स्यात् ।
 रुद्राक्षरसम्पर्काद् रौद्री तच्छक्तिरन ह्रस्वार्थः ॥ १२ ॥
 अनं तु शक्त्यर्णस्य प्राथम्यं शक्तिबीजभूतत्वात् ।
 अधिवसतः शिवशक्ती सङ्ज्ञानाख्या तयोस्तु त्रित्वमयी ॥ १३ ॥
 कामकला कलयिनी तुयंमयी रक्तशुक्लमिश्रतनुः ।
 रक्तो विन्दुः शक्तिः शुक्लः शम्भुः परस्तदेकात्म्यम् ॥ १४ ॥
 एव द्वितीयबीजं स्थितिरूपं दक्षिणान्वयात्मं स्यात् ।
 स्थितिसृष्ट्यादिविभेदाद् वसन्ति ता एव देवतास्तत्र ॥ १५ ॥

१. मय-ग. । २. तात्म-ग. । ३. बीजमृत-ग. । ४. रक्षरा-ग. । ५. महाविद्या-ग. ।
 ६. सेयं सत्पार्यं-ग. । ७. सर्गा-ग. । ८. दात्ता एवात्रापि देवता न्यवसन्-ग. । ९. त्वय-क. ल. ।

अत्र कलवर्णमध्यस्थितो हकार. स्थितिस्वरूपत्वम् ।
 अस्य द्योतयति परं स्थितिरूपं सविदम्बिकाकार. ॥ १६ ॥
 संहारात्मकपञ्चमसमयमये तद्वदेव तार्त्तिये ।
 संहतिसृष्ट्यादिवेशाद् वसन्ति ता एव देवतास्तत्र ॥ १७ ॥
 सृष्टौ शक्तेर्नियतप्राधान्यादस्य शक्तिबीजत्वात् ।
 स्वात्मनि संहतिसृष्टौ शिवमन्तर्भाव्य भासते शक्तिः ॥ १८ ॥
 त्रिमये तुरीयबीजेऽनाख्यारूपोत्तरान्वयात्मनि तौ ।
 शक्तिशिवावधिवसतो निरन्तरं सामरस्यमापन्नौ ॥ १९ ॥
 सृष्ट्यादिभेदभिन्नश्रीविद्यावर्णयुगलनवकात्मा ।
 नवनादवर्गरूपा माता सा मध्यमोऽभिधा वितता ॥ २० ॥
 शब्दस्पर्शौ रूपं रसगन्धौ चेति भूतसूक्ष्माणि ।
 व्याप्यव्यापकभावात् पञ्चदश स्युः क्रमेण तत्संख्या. ॥ २१ ॥
 त्रिययश्च कला नित्यास्तदात्मिकाः स्युस्तथैव तत्संख्यैः ।
 वर्णैः समष्टिरेषा विद्या व्याप्नोति तानि सर्वाणि ॥ २२ ॥
 सर्गादिसमष्टिरूप. स्वशैरेभिस्तदात्मना विततः ।
 सर्गेण कादिवर्णैरपि पटत्रिशङ्खिरात्मनोऽवयवैः ॥ २३ ॥
 पुनरप्यञ्जनविन्दुप्रभेदभिन्नास्तदक्षरावयवान् ।
 पटत्रिशत्संख्याकास्तत्त्वमयानश्नुते हि सा माता ॥ २४ ॥
 व्यष्टिसमष्टिविभेदैश्चतुरात्मा तत्त्वबीजपीठमयी ।
 चतुरन्वयात्मनाऽपि च माताऽष्टकमातृकामयी विद्या ॥ २५ ॥
 इति श्रीमत्पुण्यानन्दशिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते
 सौभाग्यसुधोदये द्वितीयः प्रपञ्चः ॥

१. ध्वनिरूप-ग. । २. दम्बरा-ग. । ३. समये-दी. । ४. तार्त्तियम्-दी. । ५. वशात्
 सन्ति-दी. । ६. स्ववत्र-क. ख. ग. । ७. स्वात्मा-ग. । ८. विमासने-दी. । ९. पुरा-ग. ।
 १०. मा मता-ग. । ११. त्रियय कला-ग. । १२. सर्गः समष्टि-ग. । १३. स्वशैस्त्रिभि-ग. ।
 १४. प्रभेदनादक्षरावयवान्-ग. । १५. चतुरक्षरा-ग. । १६. इति द्वितीयः प्रपञ्च -क. ए. ।

अस्याम्बिकाशभूता शक्तिः (सा सेऽस्वाशे) न शान्तया साकम् ।
 समरसभावं याता जाता ज्योतिर्मयी महाविन्दुः ॥ १ ॥
 सैव स्वेच्छोद्रेकाद् वामा (प१व) मनादमुष्य विश्वस्थ ।
 वक्रोक्तनिजरूपा सृष्टिः शृङ्गाटवामरेखा स्यात् ॥ २ ॥
 ज्येष्ठा ज्ञानावेशादृज्जो स्थितिरेतदग्रेखा स्यात् ।
 रौद्री क्रियोपरागात् सहतिरेतस्य दक्षिणा रेखा ॥ ३ ॥
 इत्यमिय पश्यन्ती जातो माता त्रिकोणरूपेण ।
 साऽपि चतुर्वीजवती विद्या वेद्या तदात्मिका तद्वत् ॥ ४ ॥
 वामा (दि१दी) ज्छाद्यष्टप्रतिबिम्बैरष्टकोणमुत्पन्नम् ।
 अष्टत्रिकोणमध्यस्पन्दैर्दशभिर्दशारमुत्पन्नम् ॥ ५ ॥
 अस्यैव प्रतिबिम्ब बाह्यदशार च भासमानस्य ।
 स्पन्दवशादेवैषा चक्राणां समुदित च मनुकोणम् ॥ ६ ॥
 द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिर्गणो मध्ययोनिपर्यन्तम् ।
 नादमयैर्नववर्गैर्मध्यमया तावदक्षरैर्यसि ॥ ७ ॥
 विद्याशमयैः स्वाणैः काद्यैर्वर्गैः स्वरैश्च षोडशभिः ।
 अष्टद्व्यष्टदलाम्बुजयुगल व्याप्नोति वैखरी देवी ॥ ८ ॥
 बीजत्रयमयतेजस्त्रितयविकाराश्च तानि वृत्तानि ।
 भूविम्बत्रयमेतत् पश्यन्त्यादित्रिमातृविश्रान्तिः ॥ ९ ॥
 चतुरश्रषोडशाष्टच्छेदात्मकचक्रत्रयं त्रिधा सृष्टिः ।
 पूर्वाम्नायो वाग्मवबीज तद्वत् त्रिमूर्तिदेवत्वम् ॥ १० ॥

१. कतेरनेन-ग. । २. चक्रो-ब. ख. । ३. सृष्टि-ब. ख. । ४. तासोत-ग. ।
 ५. माता माता-ग. । ६. मय्यामीत्-ग. । ७. गणा-क. ख. । ८. श्र्याप्तम्-ब. ख. । ९. यस्यार्ग-
 ग. । १०. 'स्वरै' नास्ति-क. ख. । ११. 'चक्रदशमय' नास्ति-ग. । १२. तद्वि-ब. ख. ।

मनुकोण द्विदशार त्रितयामिद कामराजबीजं स्यात् ।
 स्थितिरन देवताना त्रयमपि तद्वच्च दक्षिणाम्नाय ॥ ११ ॥
 अष्टत्रिकोणमध्यत्रितय तार्तीयमेपे सहार. ।
 अत्रापि देवतात्रयमासीदयमेव पश्चिमाप्ताय. ॥ १२ ॥
 सर्वमनात्मारूपं तुर्यं शिवश्चक्रिदेवताधिकृतम् ।
 स्यादुत्तरसमयात्मकमेव स्रोतोमय महाचक्रम् ॥ १३ ॥
 इति श्रीमत्पुण्यानन्द (शिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते)
 सौभाग्यसुषोदये तृतीय. प्रपञ्च ॥

१ चित्तमये श्रीपीठे ज्योतिर्विन्दौ यदस्य सक्रान्तम् ।
 प्रतिबिम्ब परघात, परलिङ्ग तत्रकीर्त्यते प्राज्ञे ॥ १ ॥
 तत्र परा परमेशी प्रकाशशक्त्यात्म(काँकौ) निजावशौ ।
 निर्भिद्य नित्ययोगात् काम. कामेश्वरीत्यभूमिथुनम् ॥ २ ॥
 सर्वे स्वस्वात्मतया कामो देव प्रकाम्यमानत्वात् ।
 वक्त्राद्यास्तस्याशा वाराद्य वर्णित बुधैराद्यै ॥ ३ ॥
 परमात्मिका तदीया स्वेच्छाशक्तिर्वभूव कामेशी ।
 इच्छादिकास्तदीया मूर्धाद्यशा मनीषिभि कथिता ॥ ४ ॥
 अनयोरात्मावय(तव)न्याससमासैकरस्यभेदवपु ।
 पश्यन्ती मातेय न तत्त्वतो भिद्यते ततस्त्वाम्याम् ॥ ५ ॥

१. मेव-क. ख. । २. तत्रापि-क. ख. । ३. रावयान्वादिक-क. ख. । ४. इति तृतीय प्रपञ्च-क. ख. । ५. प्रतिफलित-क. ख. दो. । ६ तत्र-ग. । ७. सर्वेऽस्य-ग. । ८. स-ग., स काम्यत्वात्-दो. । ९. वर्णिता-क. ख. ।

१. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ६१) समुद्रतमेतत्पद्यम् ।
२. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २६३) समुद्रत एव पद्याम् ।
- ३ “वक्त्राद्यास्तस्याशा वक्त्राद्या वर्णिता बुधैराद्यै” इति पाठः समुचितः प्रतिपादितः ।

अस्याम्बिकांशभूता शक्तिः^१ (सा सेऽस्वांशे) न शान्तया साकम् ।
 समरसभावं याता जाता ज्योतिर्मयी महाविन्दुः ॥ १ ॥
 सैव स्वेच्छोद्रेकाद् वामा (पश्चिम)मनादमुष्य विश्वस्य ।
 वक्रोक्तनिजरूपा सृष्टिः शृङ्गादवामरेखा स्यात् ॥ २ ॥
 ज्येष्ठा ज्ञानावेसादृज्वी स्थितिरेतदग्ररेखा^२ स्यात् ।
 रौद्रो क्रियोपरागात् सहतिरेतस्य दक्षिणा रेखा ॥ ३ ॥
 इत्यमिधं पश्यन्ती जाता माता त्रिकोणरूपेण ।
 साऽपि चतुर्विज्वती विद्या वेद्या तदात्मिका तद्वत् ॥ ४ ॥
 वामा(दिदी)च्छाद्यष्टप्रतिविम्बैरष्टकोणमुत्पन्नम् ।
 अष्टत्रिकोणमध्यस्पन्दैर्दशभिर्दशारमुत्पन्नम् ॥ ५ ॥
 अस्यैव प्रतिविम्बं बाह्यदशारं च भासमानस्य ।
 स्पन्दवशादेवैषा चक्राणां समुदितं च मनुकोणम् ॥ ६ ॥
 द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिर्गणो मध्ययोनिपर्यन्तम् ।
 नादमयैर्नववर्गैर्मध्यमया तावदक्षरेव्यसिः ॥ ७ ॥
 विद्यालमयैः स्वार्णैः काश्यपैः स्वैरेव षोडशभिः ।
 अष्टद्वचष्टदलाम्युजयुगलं व्याप्नोति वैखरी देवी ॥ ८ ॥
 बीजत्रयमयतेजश्चितयविकाराश्च तानि वृत्तानि ।
 भूविम्बत्रयमेतत् पश्यन्त्यादित्रिमातृविश्रान्तिः ॥ ९ ॥
 चतुरश्रषोडशाष्टच्छेदात्मकचक्रत्रयं त्रिधा सृष्टिः ।
 पूर्वाग्न्यायो वाग्भवबीजं तद्वत् त्रिमूर्तिदेवत्यम् ॥ १० ॥

१. कोरंतेन-भ. । २. चकी-क. ख. । ३. सृष्टि-क. ख. । ४. सासीत-ग. ।
 ५. माता जाता-भ. । ६. मध्योत्तर-ग. । ७. गणा-क. ख. । ८. ध्यातिषु-ब. ख. । ९. यस्वार्ण-
 ग. । १०. 'स्वैरे' नास्ति-क. ख. । ११. 'च्छेदात्मक' नास्ति-ग. । १२. तद्वि-क. ख. ।

मनुकोणं द्विदशारं त्रितयमिदं कामराजबीजं स्यात् ।
 स्थितिरत्र देवताना त्रयमपि तद्वच्च दक्षिणाम्नाय ॥ ११ ॥
 अष्टत्रिकोणमध्यत्रितयं तार्तीयमेपे सहारः ।
 अत्रापि देवतान्रयमासीदयमेव पश्चिमाम्नाय ॥ १२ ॥
 सर्वमनाख्यारूपं तुर्यं शिवशक्तिदेवताधिकृतम् ।
 स्यादुत्तरसमयात्मकमेव स्रोतोमय महाचक्रम् ॥ १३ ॥
 इति श्रीमत्सुण्यानन्द (शिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते)
 सौभाग्यसुधोदये तृतीयः प्रपञ्चः ॥

१ चित्तमये श्रीपीठे ज्योतिर्बिन्दौ यदस्य सक्रान्तम् ।
 प्रतिविम्बं परधान्नः परलिङ्गं तत्प्रकीर्त्यते प्राज्ञैः ॥ १ ॥
 तत्र परा परमेशी प्रकाशशक्त्यात्म(का?कौ) निजावशौ ।
 निर्भिद्य नित्ययोगात् कामः कामेश्वरीत्यभून्मिथुनम् ॥ २ ॥
 सर्वे स्वस्वात्मतया २कामो देवः प्रकाम्यमानत्वात् ।
 ३वक्त्राद्यास्तस्याशा वाराद्य वर्णित बुधैराद्यैः ॥ ३ ॥
 परमात्मिका तदीया स्वेच्छाशक्तिर्वभूव कामेशी ।
 इच्छादिकास्तदीया मूर्धाद्यशा मनीषिभिः कथिताः ॥ ४ ॥
 अनयो रात्मावय(त?व)न्याससमासैकरस्यभेदवपुः ।
 पश्यन्ती मातेय न तत्त्वतो भिद्यते ततस्ताभ्याम् ॥ ५ ॥

१. मेव-क. ख. । २. तत्रापि-क. ख. । ३. सन्धान्वादिक-क. ख. । ४. इति तृतीयः
 प्रपञ्च-क. ख. । ५. प्रतिफलित-क. ख. दी. । ६. तत्र-ग. । ७. सर्वेभ्य-ग. । ८. स-ग.,
 स काम्यत्वात्-दी. । ९. वर्णिता-क. ख. ।

१. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० ६१) समुद्धृतमेतत्पद्यम् ।
२. योगिनीहृदयदीपिकाया (पृ० २६३) समुद्धृत एव पद्यात् ।
३. “वामाद्यास्तस्याशा वक्त्राद्या वर्णिता बुधैराद्यैः” इति पाठः समुचितः प्रतिभाति ।

सो च चतुरक्षरात्मा तदश(पू?भू)नानि तानि मिथुनानि ।
 चत्वारि वेदयन्ति विद्या वेद्या तदात्मिका विवृषै ॥ ६ ॥
 आधारनवकमनयोमूलादिग्रहारन्ध्रपर्यन्तम् ।
 नवनादवगंरूपा माता व्याप्नोति मध्यमा देवी ॥ ७ ॥
 सृष्ट्यादित्रयभेदेनंनवभिभिन्नाण्युग्मनवकव(ति?ती) ।
 नवचक्ररूपिणी सा विद्या व्याप्नोति तद्वदाधारा(त्?न) ॥ ८ ॥
 पट्त्रिंशत्तत्त्वमय शरीरमनयोनिजेच्छयोपात्तम् ।
 हन्ताद्यविद्ययाऽपि व्याप्तं तावत् प्रकारभिन्नाभ्याम् ॥ ९ ॥
 एकात्रिंशत्त्रितयद्वितयसमष्टिप्रकारसकलितैः ।
 तत्त्वे. स्वावयवमयैश्चतुर्भिरनयोस्तथान्वया व्याप्ता. ॥ १० ॥
 इति चतुर्थं प्रपञ्च ॥

श्रीपीठशैलशिखरे परशिवमानो प्रकाशमानस्य ।
 निजशक्तिरश्मिनिकरश्चक्रक्रमदेवतात्वमायात् ॥ १ ॥
 'मध्यत्रिकोणकोर्णे' वामे श्रीपूर्णपीठमेतस्मिन् ।
 बुद्धिमये परतेज प्रतिफलित त्वितरलिङ्गता यातम् ॥ २ ॥
 रौद्र स्यादोद्दीप्त क्रियैव भगमालिनी तयोर्मिथुनम् ।
 रुद्रस्वैशक्तिरूप तृतीयबीजात्मक त(द)ध्यास्ते ॥ ३ ॥
 'दक्षिणकोणेऽहृष्टकृतिरूपे जालन्वरे तु सक्रान्तम् ।
 परधाम वाणलिङ्गं जात सक्रान्त्युपाधिभेदेवशात् ॥ ४ ॥

१. सा चतुरक्षरा वा-न. ख. । २. नाथ-क ख. । ३. हन्तार्य-ख., हतपार्य-ग. ।
 ४. 'द्वितय' नास्ति-ग. । ५. स्वावयववा-न. ख. । ६. दिनघान्न-न. ख. । ७. अश्व-ग. ।
 ८. 'कोणे' नास्ति-ग. । ९. स्थ-क. ख. । १०. तत्त्वश्रान्तद्युति-न. ख. । ११. रुडे-क. ।
 १ दीपिकाया (पृ ६१) समुद्धृतमेतत्पत्रम् ।
 २ दीपिकाया (पृ ६१) दृश्यते श्लोक एव ।

ज्येष्ठांशः षष्ठीशः ज्ञाना वज्रेश्वरी तयोर्मिथुनम् ।
 विष्णुविश्वम्भरात्मकमस्मिन्नधिवसति मध्यबीजमयम् ॥ ५ ॥
 पुनरेव कामपीठे तदग्रकोणे स्थिते मनोरूपे ।
 प्रतिफलितं तज्ज्योतिः स्वयम्भुलिङ्गं समीरितं सद्भिः ॥ ६ ॥
 वामांशो मित्रेशः कामेशोच्छा तयोर्मिथुनम् ।
 ब्रह्मब्राह्मीरूपं वाग्भवबीजात्मकं वसत्यस्मिन् ॥ ७ ॥
 इत्थं वामाक्षशैर्वागादिकबीजवाच्यतां यातैः ।
 वामादियुगलरूपा जाता सा मातृकैव पश्यन्ती ॥ ८ ॥
 वसुयोनिध्वदसीयं पुर्यष्टकमष्टदेवताकारम् ।
 अन्तर्दंशरचक्रे सवञ्जाद्यास्तदक्षसचाराः ॥ ९ ॥
 स्युः सर्वसिद्धिदाद्यास्तदक्षविषया वह्निदंशारगताः ।
 मनुकोणशक्तिनिकरः करणचतुर्दंशकमेव तदीयमभूत् ॥ १० ॥
 द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिगतो देवतानिकायोऽयम् ।
 मध्यमया नववर्गैर्विद्याणंयुगात्मकैरभिव्याप्तः ॥ ११ ॥
 अष्टकमनयोरिष्टं प्रकृतीनामष्टपत्रशक्तिया ।
 एतद्विकारजातं संजातं नृपपत्रदेवताकारम् ॥ १२ ॥
 अणिमादिगुणनिकायस्तयोस्तयोरेव धातुसमुदायः ।
 मुद्रामयी च सौ वै चतुरश्रत्रयमये वसत्यस्मिन् ॥ १३ ॥
 द्विरदकलादलकमलैर्द्वितयगतं शक्तिरस्मिचक्रमिदम् ।
 विद्यात्मकैः स्वकीयैर्वर्णैर्व्याप्नोति वैखरी माता ॥ १४ ॥

१. समीहितं-दी. २. मित्रेश-ग. ३. तयोरेव धुम्प-ग. ४. दंश पत्रे-ग. ।

५. नववसुपत्राब्जदे-क. ख. ६. स्तनयोरेव-क. ख. ७. सदधि-ग. ८. प्रितयमधि-ग.

९. से द्वितीयमिदं-क. ख. ।

१. दीपिकायां (पृ० ६१) समुद्रतमेतत्पद्यम् ।

आधारनवकमनयोर्नवचक्रीभावमागतं शिवयोः ।
 तन्मध्यचारचतुरा मुद्रात्व प्राप मोदनात् सवित् ॥ १५ ॥
 तन्नादशक्तिनवकं नवचक्रेष्वीस्वरूपमापन्नम् ।
 विद्यार्णयुग्मनवकं तद्विद्यानवकरूपतो विततम् ॥ १६ ॥
 नवचक्रवासिनीना भासा प्रकटादियोगिनीना च ।
 तासामिव चक्राणा चतुरान्नायादिरूपता ज्ञेया ॥ १७ ॥
 इति पञ्चमः पटलः ॥

तदनादिबोधरूपं परमानन्दात्मकं परं ज्योतिः ।
 स्फुरति यदा स्वात्मानं विमृष्टं विद्ययाऽन्याऽभिलषेत् ॥ १ ॥
 तदनुत्तरस्फुरत्ताकारः स्वात्मीयतत्त्वविभ्रष्टा ।
 परमशिवो गुरुराद्यश्चर्यानाथापराभिधानर्धरः ॥ २ ॥
 विद्याना सर्वासा भिन्नस्तोत्रपरम्पराकाणाम् ।
 वारिधिवर इव सरिता पुण्यतमो भवति यत्र समेदः ॥ ३ ॥
 भिन्ने स एव यातः कामे(शशौ)त्व विमर्शभागेन ।
 शक्तिः साऽस्य निरङ्कुशविर्भव वेलेव वारिधि रून्धे ॥ ४ ॥
 कृतपुगसमये विद्यामाद्यामस्यै विमर्शरूपिण्यै ।
 औह्याणपीठनिलयश्चर्यानिथोऽधिदेव(ति)वेशः ॥ ५ ॥
 एतन्निरोधजन्या मुक्तिर्जन्तो स एव ससारः ।
 संसारस्य च मुक्तेः सरणिं शरणं प्रयामि तत्चरणम् ॥ ६ ॥

१. उपनवकलाविहितम्-क. ख. । २. विद्ययाऽभिलषत्-न. ख. । ३. सपृष्ठा-क. ख. ।
 ४. परा-क. ख. । ५. इति-ग. । ६. कामेश्वरीत्व-ग. । ७. मेदेन-क. ख. । ८. विमर्श-ग. ।
 ९. ओङ्कार-ग. । १०. नासादिदेववेशम्-ग. । ११. मुक्तिर्भुक्ति-ग. ।

सेयं स्वयैर्मिन्नान् गुरुन् गुणैः पृष्ठमित्रसंज्ञादीन् ।
 अन्वग्रहीदमी(पा१पां) ज्येष्ठो ज्येष्ठौलिहेतुरोद्दोशः ॥ ७ ॥
 क्रोधमुनिश्चिद्रूपस्त्रेतायुगनायकोऽन्यबीजपतिः ।
 सत्त्वतनुर्मंगमालामर्ता श्रीपूर्णशैलपीठगतः ॥ ८ ॥
 सुब्रह्मण्यो मध्यः षष्ठीशो मध्यमौलिकर्ता च ।
 प्राणात्मा वज्रेशीनाय(ः) श्रीकामराजबीजपतिः ॥ ९ ॥
 जालन्धरपीठस्थो द्वापरयुगनायको रजोरूपः ।
 श्रीकण्ठो मित्रेशो ना(यंथः) कामेश्वरीमनःकान्तः ॥ १० ॥
 श्रीकामरूपनिलयो विषयमयो वाग्भवाक्षराधिपतिः ।
 वालो वालौलिकरः कलियुगकालप्रभुस्तमोमूर्तिः ॥ ११ ॥
 नाथैरेभिः परज्योतिपरिस्पन्दः प्रपञ्चपरमार्थः ।
 दिव्यौघोऽयं कैशितः सेव्यः श्रीवामकेश्वरीदेव्याः ॥ १२ ॥
 मित्रेशनाथमात्रे कलियुगस(न्वा१न्धौ) निलीय निवसन्तीम् ।
 विद्यामायामेनां लोपामुद्रा युगादितः प्रापत् ॥ १३ ॥
 यदनन्यलब्धपूर्वा^{११} विद्यामेया युगादितौ लेभे^{१२} ।
 तत्तन्नाम्ना प्रथितं सन्तानमिदं हि सर्वलोकेषु ॥ १४ ॥
 तदनु मुनिः कलशभवस्ताभ्यां कङ्कालतापसाचार्यः ।
 तस्माद् धर्माचार्यो लघुनुतिवररचनविदितविज्ञानः ॥ १५ ॥
 तस्मादपि योगि(स१व)राद् योगेशी मुक्तकेशिनी नाम ।
 नानापदानमहितो दीपकनाथः स्वसन्ततेर्दीपः ॥ १६ ॥

१. दीप-य. । २. कान्-य. । ३. माया दत्ता-य. । ४. शैलपूर्ण-क. ख. । ५. मध्यमौलि-य. ।
 ६. मित्रेशो-य. । ७. नाथा-य. । ८. विषय-क. ख. । ९. प्रभुतिराख्यातम्-क. ख. ।
 १०. नादे-क. ख. । ११. विदितः-क. ख. । १२. मित्रेशः-य. । १३. धर्माचार्य-क. ख. ।
 १४. लभते-क. ख. । १५. तन्मासा-क. ख. । १६. काल-य. ।

विद्यामवाप तस्या योगिन्या विमलबोधभागिन्या ।
 एतै शैवाश्रभूते. सिद्धौघ() पङ्क्तिरीरितो गुरुभिः ॥ १७ ॥
 दीपकनाथस्य सुतो विद्या तस्मादवाप जिष्ण्वाख्य ।
 अथ मातृगुप्तदेवस्तस्मादस्माच्च तेजसो देव ॥ १८ ॥
 तस्मान्मनोज्ञदेवस्ततोऽपि कल्याणनाथयोगिवर ।
 तस्मात् परमानन्द स्वात्मानन्दस्ततो महायोगी ॥ १९ ॥
 तदनु त्रिलोचनेशो दक्षिणसन्तानसिद्धिसन्तान ।
 एतस्माद् देवेशो मारिजवाधाख्यविषयविदितयशा ॥ २० ॥
 तस्माच्च केशवेशस्त्रिलोचनेशोपराभिधान(प१ध)रः ।
 तस्मात् पुष्यानन्दो (माममममा)मृतानन्दयोगिनो नाथः ॥ २१ ॥
 भोनुक्(सुमाधुभा)वसान सन्तान स्वीयमात्मनो ज्ञात्वा ।
 सम्प्रति सन्ततियोजितजेननादहमस्मि पञ्चम पुरुषः ॥ २२ ॥
 एतेनैथैरुदितो मानौघो मानवोत्तमैरर्च्यं ।
 सर्वेषां तु गुरुणा गोप्यं तत्पूज्यनाम सामयिकम् ॥ २३ ॥
 गुरुवक्त्रमात्रगम्य न पुस्तके लोकनामवलेख्यम् ।
 एतेषामोघानैमिव गाङ्गानां तमो(व१प)ह त्रितयम् ॥ २४ ॥
 वागादित्रितयमय वन्द्य विद्यावतारसोपानम् ।
 एतत्त्रितयसमष्टि श्रीगुरुनाथस्य पादुकात्रितयम् ॥ २५ ॥

१. मङ्गलाकृतो श्रमत् -क ख. । २. शिवाङ्ग-ग । ३. तेजदेवाख्य -ग । ४. जनायस्त-
 स्मात्-क. ख. । ५. मिधु-ग. । ६. वारिववायव्य-क. ख. । ७. शो धराभिधानपरः-ग. ।
 ८. महा-क. ख. । ९. भानु-क ख. । १०. मामना-ग. । ११. सन्तत-ग. । १२. सन्ततिरह-ग. ।
 १३. नादेवदितो-क ख. । १४. योग्य यत्-ग. । १५. घामिक-ग. । १६. वप्रादव-क. ख. ।
 १७. नाथ-क. ख. । १८. ना नवरङ्गाना-क. ख. । १९. वेद्य-क. ख. ।

(शि?)सि)तशोणमिश्ररूपं तुर्यं वागादिमयतया वेद्यम् ।
 निव(स)ति सहस्रपूति(त्रे) सरोख(हो?)हे) नाथपादुकारूपम् ॥ २६ ॥
 सुभगत्वसुधारसोदयाय स्वगु(रु?)रूपायविशेषशेषभाजः ।
 निजमानसमन्दरादमध्नादमृतानन्दसुधीरयुग्मसिन्धुम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्पुण्यानन्दशिष्यामृतानन्दयोगिप्रवरविरचिते
 सौभाग्यसुधोदये पष्ठः प्रपञ्चः ॥
 ग्रन्थश्च परित्तमाप्तः ॥

चिद्धिलासस्तवः

अमृतानन्दयोगिविरचितः

- १ स्वप्रकाशशिवमूर्तिरेकिका तद्विमशंतनुरेकिका तयोः ।
 सामरस्यवैपुल्यते परा पादुका परशिवान्मनो गुरोः ॥ १ ॥
 चित्रभानुशशिभानुपूर्वकैत्रिंशेदनिर्गतेषु वस्तुषु ।
 तत्तदात्मकतया विमर्शनं तत्समष्टिगुरुपादुकार्जयः ॥ २ ॥
 तीर्थमद्वयसुधारसोदधेर्वरितं निजविमर्शवेलया ।
 आणवादिमलमोचनोचितं स्नानमैत्रं विधिना निमज्जनम् ॥ ३ ॥
 २ सा निशा सकललोकमोहनी वासरं स खलु सर्वबोधकः ।
 सामरस्यमिह सन्निरेतयो श्रीपरैव ननु सौन्दर्यदेवता ॥ ४ ॥
 ३ स्वप्रकाशशिव एव भास्करस्तद्विमर्शविभवा मरीचयः ।
 यैः स भासयति वेद्यमण्डलं तस्य पूजनमहन्तया मतिः ॥ ५ ॥
 चिद्धिलासमयमितिभावितं ज्ञानदीपविगलतमोगुणम् ।
 आत्मतत्त्वमिह योगमैष्टपं तस्य पूजनविधानमर्चनम् ॥ ६ ॥

१. तनु-क. घ. । २. गुण-च. । ३. क-घ. । ४. त्रिंशे-छ. । ५. निश्चितेषु-घ. ।
 ६. द्वित-ड. । ७. दधि-घ. ड. छ. । ८. वारितं-घ. । ९. मन्त्र-ग. । १०. पा-ग. ।
 ११. मोहिनी-छ. । १२. खलु-ड. घ. । १३. साध्य-घ. । १४. र-स-छ. । १५. विभवो-दी. ।
 १६. यं सहादयति वेद्य-ड. घ., येनया स र्यादि वेदि-छ. । १७. त्वत्कलःस्थिमय-ख. ज.,
 स्वप्रकाशमयमितिभाविन-ग., त्वत्कलःस्थिमय-छ. । १८. योग-घ. । १९. मण्डपं-ख. घ. छ. ।
 २०. तत्र-ग. । २१. मण्डल-ड., मण्डप-ख. ।

१. योगिनीहृदयदीपिकाया १८५, १९५, ३३७ पृष्ठेयूद्धत एव श्लोकः ।
२. चिद्धिलास ३५ पृष्ठे उद्धत एव श्लोकार्धः ।
३. योगिनीहृदयदीपिकाया २४९ पृष्ठे उद्धत श्लोक एव ।

^१भेदलक्षणविपक्षसकटोत् तारण परमिहात्मरक्षणम् ।
 सविदात्मकतया विमर्शनं वैघ्नन भवति सर्वतो दिशाम् ॥ ७ ॥
 वेदिका हृदयपदकर्णिका चिन्मयी वसति तत्र देवता ।
 यो हि तद्यजनकर्मकर्मठस्तस्य पाशभिदुर स भैरव ॥ ८ ॥
 विश्वभेदविभर्वा विकल्पघोलक्षणा भवति विघ्नसन्तति ।
 निर्विकल्पनिर्जघामविश्रमस्तन्निराकरणमत्र कीर्तितम् ॥ ९ ॥
^२यत्र निर्विषयबोधलक्षणं स्वात्मशम्भुरवतिष्ठतेऽनिशम् ।
 तत्त्वजालकमिदं शिवावधि क्षमामुख सकलमासनं मतम् ॥ १० ॥
^३आत्मतत्त्वगतयोरशुद्धयोरत्र कर्मकरणात्मनोद्वयो ।
 शुद्धतत्त्वलैयभावनामयी शुद्धिरात्मकरयो परा मता ॥ ११ ॥
 वेद्यसर्विदं इदं स्फुरात्मनो चेतुसर्विदि विलापनामयो ।
 वृत्तिरद्वयविमर्शविग्रहा प्राणसयतिस्वीरितोत्तमा ॥ १२ ॥
 आसनानि नवचक्रसविदामुद्भवस्थितिलयाभिः श्लिष ।
 अङ्गपट्करचना पङ्कध्वनामशतावतिरात्मसर्विदं ॥ १३ ॥

१. दोहारण-ग., दोत्तारण-घी. । २. विचिन्तन-ग. । ३. सर्वतो भवति अग्र्यनम्-ग. ।
 ४. अम्बिका-ग. । ५. कोऽपि-घ. सोऽपि-घ, योऽपि-ङ. च । ६. ठ सर्व-ग. ।
 ७. चित्त-ग. । ८. भयो-क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. । ९. लक्षणो-क., लक्षणो-घ. च छ. ज.,
 लक्षण-ग. च । १०. धात्रि-ग. । ११. विधमात्-ग. । १२. कीर्तितम्-क. ग. । १३. नित्य-ग. ।
 १४. जम्-ङ. ही. । १५. साम्ब-ख. ज. । १६. नृत्तम्-ङ. च. । १७. क्षमात्मक-ग. ।
 १८. मानन-ङ. । १९. मय-ग., मत-च ही. । २०. दमिद-ग. । २१. परात्मन-ग. स्फुटात्मनो-
 ङ. स्फुटात्मनो-च. स्फुरत्मानो-छ. । २२. वेद्य-ग. । २३. मयि-क., न मयि ग. ।
 २४. लक्षणा-ङ. ज. । २५. सतरा-छ. । २६. त्रय कपाल-घ. । २७. विदि-ग., विदर-घ ङ. च. ।

१. योगिनीहृदयदीपिकायां ११ पृष्ठे, चिद्वल्या च ६ पृष्ठे उद्धृत एव श्लोकार्थः । क. ख. घ.
 छ. ज. भातृकासु तु न दृश्यते एष श्लोकः ।
 २. योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० १८८) दृश्यते श्लोकार्थः एष ।
 ३. योगिनीहृदयदीपिकायां ११, २८० पृष्ठयोर्द्वय एव श्लोकः । क. ख. घ. छ. ज. भातृकासु
 तु न दृश्यते ।

काम ऊर्ध्वगतविन्दुरानन भानुरेप तदधोगतौ स्तनौ ।
 चित्रभानुशशिनावुभौ कला योनिरत्र सैपराधंकुण्डली ॥ १४ ॥
 एवमात्मनि चतुष्कलामये सर्वतत्त्वसमवायलक्षणे ।
 न्यासमाहुरिह वैखरीतिवामृत्तित. समविशेषभावनम् ॥ १५ ॥
 पूरुषत्वसमवासिहेतुपुर्यष्टकाख्यनिजसूक्ष्मवर्ष्मण. ।
 चित्पदे लयविधानमष्टवाग्देवतान्यसनमिष्टमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 अन्तरङ्गकरणान्युपाधय. स्वप्रकाशनभसोऽत्र सक्रमात् ।
 पीठभावमुपयान्ति तानि तन्यासकर्म परधाम्नि हूल्लयः ॥ १७ ॥
 तत्त्वधामयुग्ममातृकात्मकैश्चिद्विभेदैर्नियतेषु वस्तुषु ।
 पानपात्रपरमामृतनयं तुर्यविश्रमणमर्घ्यशोधनम् ॥ १८ ॥
 मेदिनीप्रमुखमाशिव मत तत्त्वचक्रमिह चक्रमुत्तमम् ।
 स्वस्वभावसमवायभासिनी देवता भवति सावित्री कला ॥ १९ ॥
 भान्तरस्य निजसविदात्मनो मातुरक्षकरणाध्वना बहि. ।
 मेयसविदि समर्पण तदावाहन समरसत्वलक्षणम् ॥ २० ॥

१. बुभे-ग. । २. स हरा-क. ल. छ. ज. । ३. ख्य-च. । ४. येन सा-ग. ।
 ५. रावि-क. ल. ग. ड. च. छ. ज. । ६. वृत्तिता-क. ल. ज., कीतिरासनमशेषभासनम्-ग.,
 वृत्तिता च सविशेषभासनम्-घ., चित्तता समविशेषभावनम्-ड. च. । ७. भावनाम्-छ. ।
 ८. पीठयत्व-ग. । ९. वाय-ग. । १०. वष्मणा-ग., वस्मनाम्-ड. च. । ११. चित्तपये-च. ।
 १२. न्यसन-क. । १३. जुष्ट-छ. । १४. भान्त-घ. च. । १५. यत्रभावत-छ. ।
 १६. नवसूत्र-छ., नभसाऽत्र-ड. । १७. याति भावित न्यास-ग. । १८. धाम केवलम्-घ. ।
 १९. तल्लय-क. ड. च., तल्लयात्-ग. । २०. स्मन-ग. । २१. केय-छ. । २२. तद्वि
 लक्षण-ग., तत्त्वलक्षणम्-घ. च., मत्त्वलक्षणम्-ड. । २३. पाद-क. ल. ड. च. छ. ज. ।
 अर्घ्य-घ. । २४. त्रय-क., त्रया-ड. । २५. वण-क. ल. ज. । २६. मिति-ड. च. । २७. स्वहय-
 ड. च. । २८. मयभावनामयी-ग., समवायभासिनी-चि. । २९. सादिनी-छ. । ३०. रत्र-दी. ।
 ३१. स्मनो-घ., स्मना-ड. च. दी. । ३२. सदावा-ग. घ. ड. च. ।

१ चिद्वत्स्यो (पृ० १४) समुद्धृत एष श्लोकः ।

२ योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ० ९३) समवलोकयते श्लोक एष ।

पञ्चधैव यदिदं प्रपञ्चितं पञ्चधाऽनुभवशाश्वतोदयम् ।
 तत्सुसंहरणमौपचारिकं कर्म निर्मलनिजात्मसंविदि ॥ २१ ॥
 येस्तु पञ्चदशधा प्रकल्प्यते काल एष शशिभानुसंक्रमात् ।
 तस्य शाश्वतपदे लयक्रिया नित्यवासैरकलाचर्न मत् ॥ २२ ॥
 बाह्यचक्रमुपगा भरीचयस्तत्त्वजालसदात्मसंविदेः ।
 तत्समचर्नमतीव चिन्मयानाख्यघात्रि विलयक्रमक्रिया ॥ २३ ॥
 पञ्चतुविधमिदं विभासते तत्त्वरूपममृतान्तराकृति ।
 तस्य पञ्चमपदे लयक्रिया संभूतं वलिचतुष्टयं तथा ॥ २४ ॥
 पञ्चधा प्रसरतश्चिदात्मनो ह्यन्तरस्य वैहिरिन्द्रियाध्वेना ।
 सामरस्यमिह संविदात्मनारा(त्रि)कं परमिदं समीरितम् ॥ २५ ॥
 वाक् सहैव मनसा निवर्ततेऽप्य निष्कलनिरञ्जनोदयतः ।
 तत्र निर्मनसि शब्दवर्जिते घात्रि विभ्रमणमुत्तमो जपः ॥ २६ ॥
 विन्वितं स्फुरति यत्र संविदो रूपमान्तरमिदन्तया बहिः ।
 विश्वमेतदखिलं चराचरं दर्पणं हृदयदर्पणं परम् ॥ २७ ॥
 ह्यादयस्त्रिखिलमात्मसंविदो त्रायते त्रिविधतापसंकटात् ।
 यच्चिदम्बरगतं शिवात्मकं छत्रमत्र कमलं सुधामलम् ॥ २८ ॥

१. पञ्चता-क. ए. ड. ज., यश्चित्ता-घ. च. । २. तस्य-ग., तस्य-ड. च. ।
 ३. संस-घ. । ४. मिहा-ग. । ५. यत्तु-ग. । ६. प्रकल्प्यते-ग. घ. ड. च. ।
 ७. एव-घ. ड. च. । ८. शिव-घ. विदा-ड. । ९. विधुत-घ. । १०. वमा-ड. । ११. तान-
 घ. । १२. च निमित्त-घ. । १३. पयगा-ग. । १४. जात-ग. । १५. सविदि-ड. ।
 १६. मतीत-क. ए. ड. ज., मिदन्तया मया-ग. । १७. मिदय-घ. । १८. क्रिया-ग. ।
 १९. हान-घ., घटु-ड. च. । २०. शाश्वत-ग., यश्चित्ता-घ. । २१. समचर्न-ड. घ. ।
 २२. तानम-ड. घ., विन्वितं-ग. । २३. मन-ग. । २४. त्वनया-ड. । २५. बाह्यत-ग. ।
 २६. वैहिरप्यना ततः-ड. च. । २७. त्वन-ग., त्वना-घ. । २८. व्याप्य-ग., प्राप्य-घ. ड. च. ।
 २९. मोक्ष-ग. । ३०. तस्य-ग., अत्र-ग. । ३१. मोक्षम-ग. ड. । ३२. सविदा-ग. घ. ।
 ३३. मन-ड. च. । ३४. त्वनित-ग., अनित-ड. । ३५. दया-ग. । ३६. निमित्त-घ. ए.
 घ., विविध-ज. । ३७. तस्य-घ. । ३८. विदा-ड. च. । ३९. यय-ग. ड. च. ।

पञ्चधा स्फुरणमेव सविदश्चामर विविधैश्चङ्क्रमम् ।
 विश्वदृग्लयविचित्रनिमित्तं स्वेक्षणक्षणभवो भवस्तव ॥ २९ ॥
 'ए'पणात्रयमयस्य वर्ष्मणस्तत्त्वसंचयमयस्य सविदि ।
 धाम्नि तत्त्वसमतीतसत्त्वके स्वात्मन खलु निवेदन मतम् ॥ ३० ॥
 'स्व'प्रकाशवपुषा गुरु शिवो य. प्रसीदति पदार्थमस्तके ।
 'तै'त्प्रसादमिह तत्त्वशोधन प्राप्य मोदमुपयाति भावुक. ॥ ३१ ॥
 'पा'शजालकमिद परं पशोर्नाशिकारणमतो मतं हवि. ।
 तैत्त्वतो निजगुरोर्निरीक्षणात् प्राप्यते तदमल पवित्रितम् ॥ ३२ ॥
 'वे'द्यराशिर्देमनेन विश्वतो निर्विकल्पमेयवासनोत्खणम् ।
 चित्तमेव देमनं शिवेऽमुनस्यापणं देमनकापणं परम् ॥ ३३ ॥
 'दी'यते परशिवैक्यभावना क्षीयते सकलपापसंचय ।
 येन चिज्जलधिपारसेतुना दीक्षण गृहकटाक्षवीक्षणम् ॥ ३४ ॥

१ स्फुरित-ग. । २. चामर-ड. च । ३. स्वात्मभावपरिचारक्रम-ग. सविदो
 विधृतचामरत्रयम्-ड., क्रमम्-च. । ४. विधृत-क. ख. घ. ज. । ५. चातुरक्रमम्-क. ख. घ.
 छ. ज. । ६. दुर्लभ-क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. । ७. ता-ग., त-क. ख. घ. ङ. च. ज. ।
 ८. स्वेक्षणक्षणभवस्तव इति-क. ख. ज., मीक्षणक्षणभवस्तवस्तव-ग., स्त्रिक्षणक्षणभवो-घ.,
 स्वेक्षण परमकम्पद तप-छ. । ९. ईयण-क., ईक्षण-ख. ज., ईयणा-घ., एयण-ड. च. ।
 १०. सत्त्व-घ. । ११. सप्तगे-क. ख., तत्त्वगे-घ., सप्तवे-ड. च., सप्तये-ज. । १२. सद्य-ड. ।
 १३. यत्-क. ख. ज. । १४. परा वश नाश-ड., परा वशनिश-च. । १५. ध्याजि-ग. ।
 १६. मता-ड. । १७. मन परम्-ग. । १८. पवि-च. । १९. मिथ्यते-ग., तत्रता-ड.,
 तत्रितो-च. । २०. पिचि-ग. । २१. धम-छ. । २२. निजवासना-ड. च. । २३. मेतदमल-घ. ।
 २४. वे मुख-छ., वे मुख स्वा-घ. । २५. विद्यते-ड. । २६. क्षिप्यते-ड. च. । २७. पाश-घ. ।

१. गपुस्तके नास्त्येष श्लोक ।

२ योगिनीहृदयदीपिकाया १७५, १८९, १९५ पृष्ठेषु द्रष्टव्यं श्लोक एव ।

३. घमातृकाया नास्त्येष श्लोक ।

४ गपुस्तके नास्त्येष श्लोक ।

५. चिद्विलासां (पृ० ७३) समुद्रपूत. श्लोकार्थ एव ।

अन्तरङ्गकरणात्मनां चतुस्तोतसा विविधदेवताजुषाम् ।
 पूजनं परमिहोन्मनीशिखामध्यवर्तिपरमात्मयोजनम् ॥ ३५ ॥
 पञ्चत्रयोक्करणानि मानसं दर्शनानि विषयप्रदर्शनात् ।
 दर्शनानि पट्टमूनि तानि तत्पूजनं भवति तत्त्वमश्रितिः ॥ ३६ ॥
 जाग्रदादिसमयाश्चतुर्विधाश्चान्तरात्मपरमात्मविग्रहाः ।
 पञ्चमेऽत्र तदतीतचिदघने घात्रि तत्त्वयमतिस्तदचनम् ॥ ३७ ॥
 "हे निरस्तनिखिलक्रियाक्रमेया चित्तिश्चरति शश्वतोदया" ।
 सा शिवत्वसमवांसिकारिणी स्वेचरी निखिलखेदेहारिणी ॥ ३८ ॥
 "यत्स्वरूपमहिमा विकल्पितं शक्तिचक्रमिह रज्जुसर्पवत् ।
 तत्स्वरूपपरमायं बोधतस्तत्र तस्य विलयो विसर्जनम् ॥ ३९ ॥
 या क्रियासमैभिहारतैर्लिखा दक्षिताऽत्र गुरुभावनादिका ।
 सा विभेदलयाभावनादिकाऽभ्यस्यता परशिवैक्यसिद्धये ॥ ४० ॥
 इति चिद्विलासस्तयः समाप्तः ॥

१. आन-ड. म. ग. ड. च. च. ज. । २. रम-ड. । ३. जुष-ड. । ४. शिवमय-ग. ।
 शिवमात्र-ग. ल. छ. ज. ज. हि शिवात्म-छ । ५. पाद-ड. । ६. विषयाणि-छ ।
 ७. मानसे-क. ज. । ८. निरस्त-ड. । ९. पञ्चत्रयि-ग. । १०. ह्यन्त-छ. ।
 ११. विपट्ट-ग. । विपट्टे-ड. । १२. पञ्चमी-ग. । पञ्चम-ड. । १३. चोतिविपये-ग. ।
 १४. तत्त्व-डी. । १५. सागमक्रियायां च निश्च-ड. । १६. कालवन्तरी-ड. च. ।
 १७. दया-डी. । १८. वाप-ग. । १९. वायिनी-ड. च. । २०. मयि-ड. च. छ. ।
 तत्त्व-डी. । २१. नेद-ग. । २२. य-क. ल. । २३. त्वत्-छ. । २४. मिति-क. । २५. मयिहा
 तत्र क्रिया-ग. । २६. त क्रिया-ग. ड. च. । २७. दक्षिताऽत्र-ग. ल. छ. ज. । २८. चोतिना त्रि-ग. ।
 चोतिनाऽत्र-ग. । २९. चिदा-ग. छ. । ३०. विबोध-ग. । ३१. वागनापिहा तस्य ते
 परातिशयभावना-ग. । ३२. सम्पत्ता-छ. । ३३. इति चिद्विलास-क. । इति चोदुम्पान-ड.
 परमयोगोऽविरचितश्चिद्विलासः सम्पूर्ण-ग. । इति चिद्विलासः समाप्त-ड. च. ।

१. गुणलये नास्तेषु श्लोकाः ।

२. योगिनोद्दयदीपिकायां (पृ. ७८) उदये श्लोक एव ।

३. ड. च. मानसमोर्नास्तेषु श्लोकाः ।

[प्रतिष्ठा अधिका वा श्लोका]

- १ यत् त्वगादिनिजधातुसप्तकं तत्समष्टिरिह चाष्टकं तनौ ।
 तत्तदङ्गविलयक्रियोदितं त्वष्टकाष्टकसमर्पणं परम् ॥ ४१ ॥
- २ दृक्क्रियात्मशशिमानुमर्घ्यं खे चरत्यनर्ल्यष्टिधाम यत् ।
 यस्तदूर्ध्वशिखरं परं नभस्तत्र दर्शयं शिवं त्वमम्बिके ॥ ४२ ॥
- ३ आत्मसंविदनले शिवात्मनि वासनेन्वनविवृद्धतेजसि ।
 वृत्तिपञ्चकहविस्समर्पणं होममत्र कथितं मनीषिभिः ॥ ४३ ॥
- ४ या शिवैक्यविषया मनःक्रिया प्रत्यगुन्मुखतया शिवस्त्रिया ।
 पूजनादिर्वाविघक्रियालयः स्वात्मसंविदिति हि क्षमापणम् ॥ ४४ ॥
।
- ५ आत्मचक्रमनुदेवतात्मनामासनं शिवमयत्वभासनम् ॥ ४५ ॥

१. तनौ-ग. । २. क्रमक्रिया-ड. घ. । ३. चाष्ट-ड. ज. । ४. वन-ड. घ. ।

५. मनम्-ड. ज. । ६. यत-बी., हृत्-सी. । ७. मध्यत-ग. मध्यगे-दी., मध्यग-सी. ।

८. यष्टि धाम य-ग., त्वनिलवन् मुधामयः-चि., दृष्टिधाम्नि य-दी., दृष्टिधाम य-सी. ।

९. तत्-ग. । १०. यति यत्रमम्बिके-ग. । ११. शिवत्व-बी. ।

१ गपुस्तके ४० सटपाक, घ. ड. मातृकयोश्च ३९ सटपाक. श्लोकः ।

२ गपुस्तके ३० सटपाक एव श्लोको दृश्यते । वस्तुतस्तु चिद्विलयचन्द्रिकाया ३९ सटपाक एव श्लोकोऽन्ययानेनात्र स्थापितः ।

३. गपुस्तके ३१ सटपाक श्लोकः ।

४ गपुस्तके ३५ सटपाक श्लोकः ।

५ योगिनीहृदयदीपिकायां (पृ. ९२) समुपलभ्यते श्लोकार्थं एव. । अत्रोद्धृता अन्ये श्लोका-
 भिर्द्विगुणिते समुपलभ्याः, एव श्लोकाश्च तत्र न दृश्यते । प्रकरणानुरोधाच्छानुमीयते श्लोक-
 एव तत्रत्य एव स्थापितः । अत एवायमत्र सन्निवेशितः ।

रामचन्द्रसहायेन सजवत्समशर्मणा ।

ग्रन्थपादोभिराशीर्णस्तोर्णं षोडशिकार्णवम् ॥

चिद्विलासस्तवमातृकाश्लोकसंख्याक्रमबोधिका सारणी

क्रमसंख्या	क.	ख.	ग.	घ.	ङ.	च.	छ.	ड.
१	१	१	१	१	१	१	१	१
२	२	२	२	२	२	२	२	२
३	३	३	३	३	३	३	३	३
४	४	४	४	४	४	४	४	४
५	५	५	५	५	५	५	५	५
६	६	६	६	६	६	६	६	६
७	×	×	११	×	७	७	×	×
८	७	७	७	७	८	८	७	७
९	८	८	८	८	९	९	८	८
१०	९	९	९	९	१०	१०	९	९
११	×	×	१०	×	११	११	×	×
१२	१०	१०	१२	१०	१२	१२	१०	१०
१३	११	११	१३	११	१३	१३	११	११
१४	१२	१२	१४	१२	१४	१४	१२	१२
१५	१३	१३	१५	१३	१५	१५	१३	१३
१६	१४	१४	१६	१४	१६	१६	१४	१४
१७	१५	१५	१७	१५	१७	१७	१५	१५
१८	१६	१६	१८	१६	१८	१८	१६	१६
१९	१७	१७	१९	१७	१९	१९	१७	१७
२०	१८	१८	२०	१८	२०	२०	१८	१८
२१	१९	१९	२१	१९	२१	२१	१९	१९
२२	२०	२०	२२	२०	२२	२२	२०	२०

क्रमसंख्या	क.	ख.	ग.	घ.	ङ.	च.	छ.	ज.
२३	२१	२१	२३	२१	२३	२३	२१	२१
२४	२२	२२	२४	२२	२४	२४	२२	२२
२५	२३	२३	२५	२३	२५	२५	२३	२३
२६	२४	२४	२६	२४	२६	२६	२४	२४
२७	२५	२५	२७	२५	२७	२७	२५	२५
२८	२६	२६	२८	२६	२८	२८	२६	२६
२९	२७	२७	२९	२७	२९	२९	२७	२७
३०	२८	२८	X	२८	३०	३०	२८	२८
३१	२९	२९	३७	२९	३१	३१	२९	२९
३२	३०	३०	३८	X	३५	३५	३०	३०
३३	३१	३१	X	३०	३६	३६	३१	३१
३४	३२	३२	३९	३२	३७	३७	३२	३२
३५	३३	३३	३६	३२	३२	३२	३३	३३
३६	३४	३४	X	३३	३३	३३	३४	३४
३७	३५	३५	३२	३४	३४	३४	३५	३५
३८	३६	३६	३३	३५	३८	३८	३६	३६
३९	३७	३७	३४	३६	X	X	३७	३७
४०	३८	३८	४१	३७	४०	४०	३८	३८
४१	X	X	४०	X	३९	३९	X	X
४२	X	X	३०	X	X	X	X	X
४३	X	X	३१	X	X	X	X	X
४४	X	X	३५	X	X	X	X	X
४५	X	X	X	X	X	X	X	X

अनुक्रमणीभागः

तत्र

नित्याषोडशिकार्णवश्लोकार्धानुक्रमणी
व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि
व्याख्याद्वयोद्धृतश्लोकार्धानुक्रमणी
परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्धानुक्रमणी
विशिष्टपदानां विषयानुक्रमणी

क्रमसंख्या	क.	ख.	ग.	घ.	ङ.	च.	छ.	ज.
२३	२१	२१	२३	२१	२३	२३	२१	२१
२४	२२	२२	२४	२२	२४	२४	२२	२२
२५	२३	२३	२५	२३	२५	२५	२३	२३
२६	२४	२४	२६	२४	२६	२६	२४	२४
२७	२५	२५	२७	२५	२७	२७	२५	२५
२८	२६	२६	२८	२६	२८	२८	२६	२६
२९	२७	२७	२९	२७	२९	२९	२७	२७
३०	२८	२८	X	२८	३०	३०	२८	२८
३१	२९	२९	३०	२९	३१	३१	२९	२९
३२	३०	३०	३८	X	३५	३५	३०	३०
३३	३१	३१	X	३०	३६	३६	३१	३१
३४	३२	३२	३९	३१	३७	३७	३२	३२
३५	३३	३३	३६	३२	३८	३८	३३	३३
३६	३४	३४	X	३३	३९	३९	३४	३४
३७	३५	३५	३९	३४	३४	३४	३५	३५
३८	३६	३६	३६	३५	३८	३८	३६	३६
३९	३७	३७	३४	३६	X	X	३७	३७
४०	३८	३८	४१	३७	४०	४०	३८	३८
४१	X	X	४०	X	३९	३९	X	X
४२	X	X	३०	X	X	X	X	X
४३	X	X	३१	X	X	X	X	X
४४	X	X	३५	X	X	X	X	X
४५	X	X	X	X	X	X	X	X

अनुक्रमणीभागः

तत्र

नित्याषोडशिकार्णवश्लोकार्धानुक्रमणी
व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि
व्याख्याद्वयोद्धृतश्लोकार्धानुक्रमणी
परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्धानुक्रमणी
विशिष्टपदानां विषयानुक्रमणी

नित्याषोडशिकार्णवश्लोकार्धानुक्रमणी

अकचादितोम्रद०	२०	अनया विद्यया गौरि	१०१
अकारादिदकारान्ता	१७१	अनर्घ्यरत्नघटित०	१२२
अक्षमाला समाहृत्य	२६५	अनामान्तगते कृत्वा	१७५
अद्भुताकाररूपाभ्या	१७७	अनामिकामध्यागते	१८७
अद्भुष्टौ तु महेशानि	१८१	अनामिके तु सरले	१७९
अजरातरता सम्यग्	१७२	अनेकदेवतानाम०	४६
अञ्जनं विवरं चेटो	१७३	अनीचम्यगुणोपेत०	१२१
अणिमां पश्चिमद्वारे	१२५	अन्तदेशे तोयविन्दु०	१०४
अणिमाद्यष्टसिद्धीशो	२६७	अमृताकर्पिणी देवी	१२७
अतः प्रधानविद्येयं	२५७	अयं स वाग्भवां देवि	१०९
अथवा देवदेवेशि	१७०	अरुणां जयिनीं चापि	१३१
अथवा मध्यगा देवी	१६३	अरुणा तु तवर्गस्था	९०
अथवा मातृकां सर्वा	१५४	अरुणापञ्चमस्याधो	९२
अथवा येन विद्येयं	२४९	अरुणेनं मोहिनीयं	४४
अथातः संप्रवक्ष्यामि	८३	अर्कशीरं कुङ्कुमं च	१६२
अथान्यं संप्रवक्ष्यामि	२४१	अचिताः पुरुषस्यासु	९०
अष्टायास्तु संयोग्य	१४७	अयोनं च शरीरेण	१४९
अद्यापि यस्या जानन्ति	२३	अर्घ्यन्दुमस्तकान्तं	९२
अयः कनिष्ठावष्टुमे	१८६	अवर्गः प्रथमो देवि	८९
अयः बालाग्निवायव्यान्	९४	● अष्टपत्रे महापद्म०	१२८
अथस्तात् प्रातिर्तिद्धि	१२६	अष्टलक्षप्रमाणं तु	२६७
अथस्ताद्देवदेवेशि	१३१	अष्टोत्तरत्नं जप्त्वा	१४९
अथस्ताप्राभरां बीजं	९१	अस्य चार्वा तृनीयेन	८४
अथस्ताप्राभरांसंपुक्तां	१६३	अस्या परिणताया तु	१९५
अनङ्गकुमुदां पूर्वं	१२८	अस्यास्त्वनामिवाप्तुग्य०	१७९
अनङ्गरेणामाग्नेये	१२८	महद्भारावपिणी च	१२६
अनङ्गाद्भुता वायव्य	१२८		

आवर्षण महादेवि	६८	एतत्तामेश्वरीबीजं	९१
आवृष्टदया नष्ट०	१५२	एतत्तदरुणाबीज०	९३
आत्मामननतां चापि	१९६	एतत्तद्विनीबीजं	९०
आदौ सवन्धिनि पदे	२५२	एतत्तन्मोदिनीबीजं	९२
आद्यन्तगो महापात	२५५	एतत्ते कथितं देवि	९२
आपारे व्युहक याव०	११९	एतत्प्रपूजित रात्री	१६०
आनन्दमुदितोल्लोल०	१२१	एतत्सर्वेश्वरीबीज	९४
आपश्चमादघस्याना	८६	● एतद्वि कौलिक रूप	२४३
आलितेत् प्रथम चक्र	११७	● एतद्वि देवदेवेशि	२४३
● आसन तत्र सकल्प	१२३	एतद्वाह्यगत पद्म०	६२
● इति ते कथितो देवि	२४३	एतद्बीजवर भद्रे	९५
इक्षानी जपहोमाना	२६२	एतन्मध्यगता देवि	१६८
इक्षानी श्रोतुमिच्छामि	४६	एतन्मध्यगता पृथ्वी	१५९
इयं महाकुम्भुद्या मुद्रा	१८०	एतया ज्ञातया देवि	१८२
इय सा वैचरी नाम्ना	१८१	एतयैतस्य चक्रस्थ	११५
इयमाकर्षणी मुद्रा	१७७	● एतस्या साधिताया तु	२७३
उच्छिष्टो वा शुचिर्भूत्वा	१८३	एतस्या एव मुद्राया	१७६
● उत्थितो बोधविष्टो वा	१८३	एतस्य एव विद्याया	१०१
उदयार्थमविश्वामा	२३६	एता मुद्रा महेशानि	१८८
उदरेत् प्रथम रेफ	९०	एतामव पुराराध्य	२५८
उदरेन्मोदिनीवर्ग०	९४	एता अर्गाटके	९०
उपरीश्वरविन्दन्ता०	९४	एतेनैव विधानेन	१६७
ऊर्ध्वमर्ध्वद्विन्द्वाक्ष्य वार०	९०	एव कामकलारूप०	१३७
ऊर्ध्वमर्ध्वद्विन्द्वाक्ष्यमा०	१००	● एव कृत्वा महेशानि	१४१
ऊर्ध्ववल्लिमधोवह्नि०	५६	एव चतुर्थमष्टार	८७
ऊर्ध्वाधोमुखमध्यस्थ०	८७	एवं जप्य यथाशक्ति	२७०
ए-ओमध्यगत बीज	९९	एव देवि विधानेन	१५६
एवमेकमवष्टम्भ	१५७	एव देवी त्र्यक्षरा तु	२१७
एवीष्टस्य चक्रमत०	१६२	● एव ध्यात्वा महादेवी	१२३
एवैक चक्रमूजा प	४६	एव पूजाविधानं तु	१३३
एवैक देवतानाम	१३१	एव लक्षणय जप्त्वा	१४५
		एव सिद्धयति देवेशि	८८
		एवमेतन्महाचक्र	६७

एवमेतन्महाबीज	११२	करोति सकलान्	१५६
* एवमेतन्महेशानि	२३६	* कर्तव्य परमेशानि	२७३
एवमेतस्य चक्रस्य	८०	कर्ता हर्ता स्वयं गौरि	२६७
एवमेतानि बीजानि	९६	कपूरक्षोददिग्घाङ्गो	११६
एवमेतानि शास्त्राणि	४५	कपूरक्षकलोर्मिथ०	१२३
* एवमेता महादेव्यो	१२६	कत्र घ्यात्वाऽङ्गनारङ्गे	२५०
एवमेता महादेव्यो	१३०	कलावाद कलासार	४४
एवमेता महाविद्या	१०६	कवलीकृतनिश्चेष०	१९५
एवमेवा महाविद्या	११५	कवलीकृतनिश्चेषा	२०५
* एष एव जप प्रोक्तो	२७३	कामतत्त्वविधिज्ञान	१६२
एषा तु प्रथमा मुद्रा योनि०	१८७	कामदेवोऽपि देवेशि	२५८
एषा तु प्रथमा मुद्रा सव०	१७६	कामपूजकाराख्य०	३२
एषा विद्या महाविद्या	१००	कामबाणान् महेशानि	१३२
एषा विद्या महेशानि	९८	* कामममयकदर्पे०	२४३
एषा सा परमा शक्ति०	२०५	कामराजे कामकला	२१६
		कामस्य काममध्यस्थ	२४२
ऐन्द्रमाकाशबीजस्थ०	१०७	कामाकपणरूपा च	१२६
		कामायधर्ममोक्षाणा०	१३७
कथं विरचन तासा	१७४	कामेन कामयेत् काम	२४२
* कथयस्व प्रसादेन	४६	कामेन कामित कृत्वा	२४३
कथितानि मयेदानी	९६	कामेश्वरीमप्रकोण	१३३
कदलीललितस्तम्भ०	१२२	* कामो मया समा०	२४३
कनिष्ठानामिके देवि	१८०	कालहृस्लोहलोत्तोल०	१२
कनिष्ठिके नियुञ्जीत	१७५	कालालिकुलसकाश०	१२१
* कन्दर्पो वाग्भवो	२४३	* कालो घामानि भूतानि	२७४
कम्बुप्रीया विद्यालाक्षी	१२१	किञ्चिदधोदुकुटिल०	१२१
* करणोद्वयचक्रस्या	२७४	कुङ्कुमागुरुकपूर०	२६५
* करण्डवाहिने द्रेण	१२१ १२३	कुङ्कुमारुणदेहस्तु	११६
करवीरजपापुष्पा०	२७२	कुत्सिकामत देव	४४
करसुद्धिकरी विद्या	९६	कुर्यात्तस्तु च सप्ताहाद्	१६३
करसुद्धिपादिविद्याना०	२५३	कुलयोपित् कुल त्यक्त्वा	२१२
कराम्बुजनसज्ज्योत्स्ना०	१२२	कुलविद्या महेशानि	१०१
करोति दासभूत तत्	१५७	कुत्सार कुङ्कोली	४४
करोति महदाकर्ष	१६०	कुसुम्भकुसुमेर्वापि	२७०

जपहीमाविधान च	१ २-२६३
जपाकुसुमसकाशा	१ १-११० ११०
जपेच्च दशवार	१ १-१११ ११७
जपे लक्षकथाये तु	१ १-११२ १४४
जपत्वा लक्षत्रय मन्त्री	१ १-११३ २६६
जपत्वा विद्या चतुर्लक्ष	१ १-११४ २६६
जपत्वा पङ्कजमेतस्या	१ १-११५ २६७
जपत्वा सप्तलक्षणि	१ १-११६ २६७
जम्भमोहवशास्तम्भ०	१ १-११७ १३२
जयिनीबीजमेवेद	१ १-११८ १३३
जय कलेति देवेशि	१ १-११९ १८९
जयतेनापि महेशानि	१ १-१२० २९८
जानशक्ति क्रियाशक्ति०	१ १-१२१ २९७
ज्येष्ठाङ्गबाहुपादाय०	१ १-१२२ २०
ज्योति शाल्वेतिहासादि०	१ १-१२३ २३४
ज्वलज्वलनमध्यस्थ	१ १-१२४ १७०
ज्वलत्कामाग्निसन्ताप०	१ १-१२५ १४४
ज्वलन्मण्डलदु प्रेक्ष्य०	१ १-१२६ २४०
ज्वालामालिनी धिन्ना	१ १-१२७ ४८
डाकिनीराकिणीकृ-दे०	१ १-१२८ १८२
तत्रमध्यगत चक्र	१ १-१२९ १७०
तच्छक्तिपञ्चक सृष्ट्या	१ १-१३० ८८
तत कामेश्वरी नित्या	१ १-१३१ १४७
तत पद्मनिभा देवी	१ १-१३२ १२०
तत स जायते देवि	१ १-१३३ १४६
तत सृष्टिमहाचक्र	१ १-१३४ ६३
तत स्वच्छन्दरूपा तु	१ १-१३५ १२४
तत स्वर्गनिवासिन्यो	१ १-१३६ १४५
तत आत्मासद	१ १-१३७ १२८
तते ऊर्ध्वस्थिता	१ १-१३८ १५३
ततस्तु शृणु वक्ष्यामि	१ १-१३९ २३३
ततो बाह्यस्थमावत्यन्त	१ १-१४० १५९

ततो भवति देवेशि त्रैलो०	२६९
ततो भवति देवेशि वैन०	२४८
ततो भवति देवेशि सर्व०	२३९
ततो भवति विज्ञेय	२७०
ततो मध्यादिशक्त्युर्ध्व०	५७
ततो यमोसते वक्ति	१४९
ततो रक्षा प्रकुर्वति	११९
ततो विचलितापाङ्गी०	१५१
तत्कोटिसमत पश्चात्	८७
तत्क्षणात् स महेशानि	१७१
तत्तन्मन्त्राक्षरस्थाने	२७३
तत्पुस्तु कवर्गो	८९
तत्र कदपत्तीमाध्यात्	२७२
तत्र शाक्ता महावज्र०	२५४
तत्र स्थित्वा जपेत्सप्त	२६९
तत्रादौ प्रवधा नित्या	४७
तत्रैकमष्टक देवि	८८
तत्पञ्चयविनिदिष्टा	२१५
तत्पञ्चम्वरक नाथ	४३
तत्समीपे लिखेच्चक्र	१७०
तत्समेव सहसा	१७३
तत्रा कामकरारूपा	२३६
तथा दधिमपुष्पीर०	२७३
तथा पुष्प फल गन्ध	१४९
तथा लयशिवाधोऽपि	११२
तथा विस्तारयेच्छक्ति०	६०
तथा सर्वोर्ध्ववह्मणन्त	५४
तथैव कुटिम्बे योज्ये	१८६
तथैव देवदेवेशि	१३०
तथैव बह्वचक्रेण	५२
तथैव शाक्तदेवेशि	२५४
तथैव सम्पुटीकुर्यात्	५८
तथैव हि महेशानि	१५६

कृत्वा कामप्रदा विद्या	१०३	चतु षष्टिर्धत्ते कोटयो	२५२
केयं कस्मात् नव केनेति	२३	चतु षष्टिश्च तन्त्राणि	४२
केवलाक्षरभेदेन सम०	१३२	चतु समुद्रपर्यन्ता	१५९
केवलाक्षरभेदेन साध्य०	१०४	● चतुरस्र ततो दत्त्वा	८८
केवलेव महेशानि	२४९	चतुरस्रं भवेच्छान्ति०	२७१
कौमारी पूर्वदिग्भागे	१२६	चतुराभाकोद्यभूता	११
कौलिनीपञ्चम देवि	९५	चतुर्थस्वरसभिन्न	९३
क्रमेण च ततोऽनङ्ग०	२३८	चतुर्थस्वरसमुक्तं विन्दु०	९९, ११२
क्रमेण देवि तैरेव	१७८	चतुर्थस्वरसमुक्तं विन्दि०	९५
क्रियेते परमेष्ठानि	१७७	चतुर्दश दशद्वन्द्व	०६३, ८८
किल प्रा प्रक्षालिताङ्गघन्तु	२४०	चतुर्दशार देवेशि	८६
कलेदन द्रावण चैव	६७	चतुर्द्वारसमायुक्त०	८८
क्षिप्त गोमूत्रमध्ये वा	१७०	चतुर्मुखा विनेत्रा तु	१२३
क्षोभयेत् स्वर्गभूलोक०	२५३	● चतुष्कोणसमायुक्त	८८
		चन्दनागुष्कपूर्णे०	१५६
खेचरी बीजयोग्याध्या	१३५	चन्द्रकस्तूरिकाभिश्च	२७२
खेचरो जामते देवि	२७२	चन्द्रज्ञान वासुकि च	४३
खेचर्या घातिचक्र तु	१४१	चन्द्रबीज केवल तु	११३
		चम्पक पाटलादीनि	२७२
गणेशप्रह्वनतत्र०	१	चलज्जलेन्दुसदसी	२४०
गुणवृत्ता तत्र कूर्मा०	८८	शामुण्डामपि चारुये	१२६
● गुरुष्वदिष्टमार्गेण	२७३	● चित्तिश्चैत्य च चैतन्य	८९
गुरुगुल्फदद्वन्दा	१२३	चितावर्यं करीं देवी	१२७
गृहीत्वा पूजयेदेता	१२९	चिन्तयेत्प्रष्टुहृदयो	२३२
गौरिकेर्गैतदालिख्य	१६९	चिन्तिता योपिता योनी	२४०
ग्रन्थिभेदक्रमेणैव शक्ति०	५४	चौर केसरिण सर्प	१५८
ग्रन्थिभेदक्रमेणैव सर्वो०	५८		
		जकार कालमास्त	९३
चक्रमध्ये चतुर्जे तु	१३२	जगदावर्णकरिं	१२३
चक्रमध्ये तु सचिन्त्य	१२४	जगदाह्लादजननीं	१२३
चक्रमध्यर्था विधिवत्	२६३	जहो मूर्कोऽतिदुर्मोघा	२३२
चक्रमेतत्समाधिरय	२५२	जन्मनाममहाविद्या०	१५०
चक्रमेतन्महामागे	१६१	जन्ममण्डलहृत्पथ०	२४९
चक्रेऽष्टकोणमुभये	२७१	जपस्तिनसन्ध्यमेतस्या०	२५८

एष्ट्या करोति वागीशं
 एष्ट्या चानुषिवादीभ्य
 एष्ट्या क्षोभयते नारीं
 एष्ट्यवानप्येतल्लोकं
 देवीं कुलकलोल्लोलं
 देवीं मन्त्रमयी नीमि
 देव्यास्मासनविद्यायाः
 देव्याबाह्वविद्या च
 देरो वा नेगरे ग्रामे
 देहिनाममृतासारं
 द्वयमाद्येन रहितं
 द्वितीयवर्गप्रथमं
 द्वितीयावरणे देवि

धवलाम्बरसंवीतो
 धवलैरेव नैवेद्यं
 धारणासम्प्रयोगेण
 धारयेदयवा हस्ते
 धारयेद्बाहुभूले
 धूपगन्धादिनैवेद्यं
 • धृतपाशाङ्कुशां
 ध्यात्वा चतुर्ण सहिता
 ध्यात्वा पुरत्रयं देवि
 ध्यात्वा वा हृदगत चक्रं
 • ध्यान शक्तिसमावेशात्
 ध्यानावष्टम्भकाले तु

न कदाचिन्मपाख्यात
 • न ध्यान मुखमुद्रादिं
 नमद्ब्रह्मसिरोरत्नं
 नवत्रिकोणकुण्डे तु
 नवत्रिकोणकुण्डे वा
 • नवधा चक्रमोगिन्यो
 नवलक्षप्रमाण तु

१६० नवानुरागसन्धानं
 १६० न क्षत्ता हिसितु सम्यग्
 १५९ न क्षयते महादेवि
 १५९ नागाना दशंनादेव
 २५ नानाशास्त्रार्थशीघ्रादि
 १ नामारजालमध्यस्थं
 १०४ नाम्ना सर्वज्ञमृतोर्गण
 ९७ नाशयेत् त्रिपुरा देवी
 १४३ निगदेन यदा जप्य
 २४८ निगदेनोपाशुना वा
 १११ नितम्बविम्बद्विरदं
 ९१ नित्यनिलप्राभिधा निर्या
 १३० निर्यसधारणाञ्चापि
 निर्या षोडश देवेश
 २२७ निर्या नीलपताका च
 २२७ नियोजिताऽथवा भूध्न
 २४१ नियोग्य दहनागारे
 १६१ निलक्षण निर्गुण च
 १५४ निलोनामिव निश्चेष्टा
 १३३ निवेदितात्मसर्वस्वा
 १२१ नीलकण्ठके सम्पद्
 १४० नैतस्याः सटशी काचिद्

पञ्चलक्षणादग्निः
 पञ्चशक्तिचतुर्वह्निः
 पञ्चामृत रूपमेव
 पदमुष्मैर्महाकाव्यं
 पद्मद्वय द्वितीयेन
 पद्मरागप्रतीकाशा
 पद्माङ्गे सर्वसम्पत्तिः
 परचक्रस्तम्भकर
 परसिद्धयार्थकर्मण च
 सैन्यस्तम्भकर
 महोत्सवं करो स्पृष्टवद्भ्यु

१५२
 १६३
 ८०
 २४८
 २३६
 १६५
 १६४
 २६६
 २६८
 २६५
 १२२
 ४७
 १६३
 ४५
 ४८
 २४१
 १५१
 २१२
 १५३
 २४०
 १६६
 २५७
 २६७
 • ६३, ८८
 ४४
 २३४
 ८४
 १२०
 २७१
 ७७
 ७७
 ७७
 १७५

तथेवापरकन्दर्पो	२५९	तासामपि यदा नाती	१४५
तदग्रसंस्थितो मन्त्री	२६३	तुरीयमहणावर्गाद्	२५६
तदघ सपरार्धं च	१३६	तुर्यसूत्र ततो क्षुप्याद्	८४
तदधोऽपीन्द्रबीज	९२	तृतीयपञ्चमो नाग०	८४
तदप्यवनिबीजस्य	९०	तृतीयस्य द्वितीयस्य	८५
तदर्थं देवि कुर्वीत	८३	तेन क्रमेण सन्दर्भ्यं	१५८
तदाशाभिमुखो भूत्वा	१५१	तेन चारेण सन्तुष्टा	२१४
तदुद्भूतामृतस्यन्द०	२११	तेन मानेन सत्तैव	८५
तदेव तत्त्वप्रवरं	१३८	त्यक्त्वा सृष्टिक्रमं देवि	१११
तदैव मातृचक्रस्य	२५०	त्रिसप्तशेषा महामुद्रा	१७५
तदैव मातृचक्रात्ता	२५०	• त्रिपुरा त्रिपुरेशी च	१२५
तद्दर्शनान्महादेवि	१४४	त्रिपुरा त्रिविधा देवी	२०५
तद्वदृष्टपयगा नारी	२३९	त्रिपुरा परमा शक्ति०	१९३
तद्वाह्यतोऽपि देवेशि	६२	त्रिवलीवलनायुक्त०	१२२
• तद्वाह्यतोऽष्टपत्र च	६२	त्रैलोक्य समुजस्येया	२०७
तद्भालगलहस्ताभि०	१५०	• त्रैलोक्यमोहन चेति	६२
तद्द्विगन्तारालेषु	१७०	त्रैलोक्यमोहन रूप०	२५८
तनुदीर्घाद्गुलीभास्व०	१२३	त्रैलोक्यमोहनीय सः	१०२
• तन्द्र वैशेषिक ज्ञान	४४		
तन्मध्यगोऽप्यवा भूत्वा	१४६	दक्षिणाभिमुखो भूत्वा	१६९
तथा विभदयेद्विह्नि०	६०	दक्षिणाभिमुखो बह्वी	१६४
तर्जनीभ्या समाक्रान्ते	१८०	दण्डाकारो ततोऽङ्गुष्ठौ	१७९
तर्ज्यङ्गुष्ठमुगल	१८६	दद्यात्तृतीयक सूत्र	८७
तर्ज्यावपि तेनैव	१८०	दक्षितामिव सभ्रान्ता०	१५३
तर्जन्यो दण्डवत् कृत्वा	१७६	दक्षार देवि ससिद्ध०	८७
तस्य चोरग्रहव्याधि०	१६२	दक्षैव देवता क्ख्याता	१३०
तस्याष्टगुणमैश्वर्यं०	१४९	• दातोऽपि लभते सद्यो	२७२
ता च तेन महेशानि	५८	दिगनुत्रमयोगेन	१६०
ता एव सर्वचनेषु	२५७	दीर्घाभुर्वीजसमुक्तान्	९४
तामादिचत्राय	५५	दुग्धलासारीचनादि०	१६६
तामीवाराशरोदारा	२१	• दुर्भयं मुभयो भूया०	२७२
ताम्बूलपूरितमुखो	११६	दुष्टव्याधिग्रहनेन०	२४८
ताम्रविद्रुमविम्बाम०	१२१	दूरीकृतस्वचारित्र०	१५२
• तावदग्नौ न होतव्य	१७३	दृष्ट्या करोति चावेच	१६०

ब्रह्मसूत्र पुरा दत्त्वा	८४	मध्यप्रपूजनाद्देवि	२५९
ब्रह्माणी पश्चिमद्वारे	१२६	मध्यमातजनीम्या तु	१७७
ब्रह्माण्डादिकटाहान्त जगः	१८	मध्यमे कुटिलाकारः	१८७
ब्रह्माण्डादिकटाहान्त ता	१७	मध्यमे मध्यमे कृत्वा	१७६
		मध्ये चतुष्पथे वापि	१५८
भगवत्स्त्रिपुरामुद्रा	१७४	मध्योर्ध्वशक्तिपयन्तः	५९
भगवन् सवमन्त्राश्च	४२	मन सकल्परक्तो वा	११६
भगवन् सवमाख्यात	१९०	मनसा सस्मरत्यस्या	२५०
भय न विद्यते तस्म	१६२	मनोधिकमहामन्त्रः	१५२
भयलज्जाविनिमुक्ता	१४६	मन्त्रसमूहहृदया	१४४
भवतोक्तानि मे देव	४५	मयाऽप्येतद्भवतस्येन	२५८
● भावयेद्ब्रह्मसूत्रं	११७	मल्लिकामालतीजातीः	२७१
भुक्तिर्निर्दिष्टा तथामेये	१२६	महाकामकला व्यायन्	१४८
● भुवनोत्पत्तिकल्याणः	१२१	महाचमत्कारकर	७७
भूतप्रतपिषाषाश्च	१५८	महाज्ञान प्रभावः च	१९०
भूतप्रतपिषाचौघैः	२४८	महाज्वरहर देवि	७८
भूतप्रदेगे समे शुद्धे	११७	महान्निपुरमुद्रा तु	१२३
भूजपत्रे विलिख्यैः	१६१	महान्निपुरमुद्रया	१०६
भौगद मोक्षद चैव	७०	महानीलरत्नेनापि	१६४
भौमे प्राथमिके सूत्रे	८६	महान् कोलाहलस्तत्र	१५९
भौमे सप्तमके सूत्रे	८५	महापातकशुक्तात्मा	१६८
भ्रमन्तीमानयेतारी	१५३	महापूरक्षोभकर	७९
भ्रममन्त्रानिलोद्धतः	१५३	महाप्रभावसमुक्त	८०
		महामृतदिने वापि	१७२
● भकरध्वजेति विख्यात	२४३	महामाया शम्बर च	४३
भतोत्तर च बीणाख्य	४४	महामूयमदोदामः	१२३
● भदनोद्दामदहनः	१४९	महामृत्युप्रशमन	७८
भदनोद्भवविशोभः	१४८	महालक्ष्मीमत देव	४४
मध्यगतेन बीजेन	१५७	महालक्ष्मीमय देवि	७९
● मध्य त्र्यम्ब तयाऽष्टार	६२	महावश्यकर देवि महावेः	७९
मध्य वा केवल देवि	२६३	महावश्यकर देवि महासीः	७८
मध्य स्थितिर्द्वितीय तु	६३	महावाणीकर देवि	७८
मध्यचक्र महेशानि	१३१	महाविद्येश्वरी द्विती	४८

परित्यज्य करो स्पृष्टावध०	१८६	पुनर्वदन्ति देवेति	१७२
परित्यज्य रमेणैव	१७८	पूर्वज्ञाभिमुखो भूत्वा	१५९
परिवेद्य सपुर च	६२	पूर्वोक्तप्यानयोगेन	२६४
परो हि शक्तिरहित	१९७	पूर्वोक्तयाससमुक्तो	२६५
पश्चिमेऽनङ्गमदता०	१२८	पूर्वोक्तया साधके द्रो	१२४
पश्चिमोत्तरपौरस्त्य०	१३१	पूर्वोक्तन विधानेन	१३०
पातक नाशयेदाद्यु	२६६	● प्रकटाश्च तथा गुहा०	१२५
पातालशास्त्रविज्ञान०	२३५	प्रवण्डतरभूपाल०	२३९
पादुकावज्जवेताल०	१७२	प्रणमायि महादेवी पर०	२१
पारम्पर्येण विज्ञाता	२१७	प्रणमायि महादेवी मातृ०	१२
पार्ष्वे स्थानके युक्त्वा	१८४	प्रत्यक्षारुणसकाश०	१२१
● पादाङ्गुली तदीयो तु	२७४	प्रयच्छन्ति तर्दवास्य	२५२
पितानिघनुराकार०	१२९	प्रयतोऽप्रयतो वापि	१८३
पिपीलिकास्थि-यायेन	१४४	● मयोगा कपिता देवि	२७३
पीतवज्येण शालव्य	१६४	● प्रकृत्याभि समासेन	२४६
पुत्रीकोदण्डपुगल	२५६	प्रवात्रपचरागादि०	२६५
पुटाकारी करो कृत्वा	१७८	प्रविश्य परमार्थान्त	२०१
पुनर्जीवनपद्माक्ष०	२६५	प्रसन्नो मुदितो धीर	२६७
पुनश्च परमेष्ठानि	२११	प्रसारयेदयोध स्थ	८५
पुन पुनर्वदवाद्या	५५	प्रोज्ज्वलमदनो मेघ०	१५३
पुन स्थितिश्चिवापस्ता०	१११		
पुनराय बलिचक्र०	५३	वदमैवैतया देवि	१८१
पुनराद्या महाविद्या	१०३	वच्चा तु धोमिणी मुद्रा	१५१
पुनरेव महेष्ठानि	१३०	बहिः, पप्रदय कुर्या०	८८
पुनर्विद्यादिमृत्योर्ध्व०	१०२	बहिरुष्मस्त्रिरेव	१५७
पुराणरत्नवादादि०	२३५	बहुहृत्पाएव ज्ञान	४६
पुण्यप्रवरसर्वार्थे	११७	बाहु कृत्वा महेष्ठानि	१८०
पूजयित्वा महेष्ठानि	१७२	● वादुयुक्तेन वैयूर०	१२१
पूजयेद्वक्त्रे पुष्पे०	२२७	त्रिन्दु सक्त्प्य वक्त्र तु०	१३५
पूजयेद्वात्रिगभवे	१७३	बीजमादिपदे युक्त्वा	१०१
पुनराय प्रयोक्तव्या	१८८	बीजमुद्रयमविरात्	१८६
पूजिता दुःखारिप०	२३६	बीजकृत्वा मुलसततो	३२८
● पूजयिष्यती दारी	२७२	बीजानपवरी देवी०	१२७
● पूजयिष्यती च	२७३	ब्रह्मर्षि विनिर्निघ	२२८

रमते स्वयमव्यक्ता	२१५	वप्रप्रासादनिगड०	१५२
रविताड्येन्दुकन्दपं०	१४	वर्गानुक्रमयोगेन देव०	८९
रसाकर्पकरी देवी	१२७	वर्गानुक्रमयोगेन यस्या	२८
रागिणा साधको देवि	२३९	वर्तुले च भवेत्लक्ष्मी०	२७१
रुद्रयामलतन्त्रे तु कर्म	२५३	वत्सल सर्वलोकस्य	१४६, १४९०
रुद्रयामलतन्त्रे तु निदि०	९९	वशिस्ताख्या तु वायव्ये	१२५
रुद्रशक्ति कुण्डलाख्या	२५५	● वशिनीमपि कामेशी	१३१
रोचनाकुङ्कुमाभ्या तु	१४९	वागीश्वरी ज्ञानशक्ति०	२१६
रोचनागुहकाश्मोरे०	१६१	वाग्भव प्रथम देवि	९७
● रोचनाधन्द्रकाश्मोर०	११७	वातोद्धूतसमुद्रोमि०	२३३
रोचनाऽलक्तक लाक्षा०	१६२	वामावतर्कमेर्णव	१२९
रोचनालिखित देवि	१७०	वामा शिक्षा ततो ज्येष्ठा	२०२
रौद्राभिचारकोदण्ड०	७६	वामेऽपि भगमाला तु	१३३
रौद्री तु परमेशानि	२०२	वायव्यमिन्द्रवीजस्थ	९२
		वायव्यमुपरोद्भिन्न	९३
लक्षद्वयेन पापानि	२६६	वाराहीमपि वायव्ये	१२६
लक्षमात्र जपेद्देवि	२६५	विचित्रचित्रकर्मादि०	२३५
लम्बमानं तदाकाशे	१६६	विद्ययावाह्य सुभगे	१२४
लावण्यकदलीतुल्य०	१२२	विद्याधरी किन्नरी वा	२३९
लावण्यसरिदावर्ता०	१२२	विद्याधरीमन्सरस०	१४८
लिखित चक्रयोगेन	१५६	विधिवज्जायते मन्त्री	२६७
लिखितामिव निस्सजा०	१५३	विपुल देशमयवा	१६१
लिखित्वा धारयेद्देवि	१६६	● विमल विमलोत्प च	४४
लिखित्वा पीतवर्णं ॥	१६८	विमूढामिव विभुष्या०	१५२
लिखित्वा विपुलं चक्र	१४५	विरच्य योनिमुद्रा तु	१४७
लिखेद्रोचनयैकान्ते	१५०	विरच्य साधकेन्द्रस्तु	१३५
श्रुतावृश्चिकीटाना	१६२	विश्वकर्मादिनिर्माण०	१२१
लोहित्यजितसिन्दूर०	१२२	● विश्वप्रतीतिजनिका	२७४
		● विश्वाहङ्कृतिपुष्पेस्तु	२७४
वदेदानी महादेव्या	१९०	विस्तार्य बाह्यशक्तिं ॥	६१
वन्दे तामष्टवर्गात्प०	२८	विस्तार्य भेदयेच्छक्ति०	५६
वन्दे तामहमसम्या०	२५	विहस्तामिव सकोर्णा०	१५३
वन्दे सर्वेश्वरी देवीं	१६	वेदवेदाङ्गवेदान्त०	२३४

महाव्याकरणोदार०	२३५	मदक्षरमहासूत्र०	१७
महास्वमहिमान्त०	२३८	यदक्षरश्रित्योत्तमा०	१६
महिमा पूर्वद्वारे तु	१२५	यदक्षरेकमात्रेऽपि	१४
महिषाश्वपुरीषाभ्या	१६५	यदा तदाऽस्य वशगो	१६९
महोच्चुष्म महादे ।	४३	यदा तु परमेष्ठानि	२५२
● माणिक्यमुकुटाकार०	१२२	यदि न शुभ्यतीत्यर्थं हि	१४५
● मातृरष्टो महेशान	१२६	यदेक दशमाचार	१८
मादन तदथ शक्ति०	१०७	यदेव जपते विद्या	२५०
मादन राजसयुक्त	१००	यदोत्ससति शृङ्गाट०	२११
मादनाभ्राविपरत	२५४	यया विज्ञातया देवि	४९
मादनैर्मदनो भूरवा	२५३	यस्य नाम्ना तस्य नित्य	१६९
मात्रसेन महेशानि	२६८	यस्य नाम्नैव सयुक्तं	१४७
मामाबिन्दोश्चरयुता	१०९	यामिबिरचिताभिस्तु	१७४
मायाबीज महेशानि	११३	याम्यसौम्यायत	८४
मामार्धेन्दुममायुक्तं	१२५	● यावदात्ममहाबह्वो	२७३
मामालदमीकलाभिस्तु	१२७	यावद्दक्षिणमार्गं तु	१३१
मामालदमीम सेन	१२५	युक्त्वा रोचनया नाम	१६५
मासेन हन्ति बलुप	१६८	युगपत् क्रमरूपेण	१२४
मुक्ताहारमयी स्कीत०	२६५	येन विज्ञातमात्रेण	२४१
मुक्ताहारलतापेत०	१२२	येनानुष्ठितमात्रेण भवाब्धी	१९२
मुद्राया मध्यमाङ्गुली	१८३	येनानुष्ठितमात्रेण मन्द०	२६२
मुद्रा यास्त्रिपुरायास्तु	२५७	योगिनीसंबन्धस्तु	१८२
मुद्गेय परमेशानि	१७८	योगिनिबुद्धे भगान्क्ले वा	२७०
मुद्गेपांग्मादिनी नाम्ना	१७९	योगिनिबुद्धे भवेद्वाग्मी	२७१
● मूर्तिराधा महेशानी०	१७	योगिता च विशेषेण	१५९
मोदिनी तु चवर्गस्था	८९		
यशराजसवेताल०	१६२	रत्नपुष्पनिविष्टा तु	१२९
यक्षिणी वाय गन्धर्वी	१४८	रत्नपुष्पाकृतो योगी	११६
यत समयमुद्देशं	१८३	रत्नवस्त्रपरीधानां	१२२
यत्किञ्चित्सिद्धिस्तान्न	१७३	रत्नासनोपविष्टस्तु	११६
यत्र वा कुत्रचिद्देश	२६९	● रत्नेन रजसाभूयं	८८
यत्रनेन विपानन	१४३	रत्नोत्पलदलाकार०	११२
		रचितेय महादेवि	१८१

सर्वकर्मकर चापि	७१	सर्वशृङ्गारवेपाढय०	११६
सर्वकामप्रदा देवि	२७०	सर्वशृङ्गारवेपाढया	१२३
सर्वकामप्रदा देवी	१२९	● सर्वसक्षोभण चान्यत्	६२, ७६
सर्वजम्भनरूपा तु	१२८	सर्वसक्षोभिणी शक्ति	१२८
सर्वज्ञानमयी देवी	१३०	सर्वसमोहिनी शक्ति	१२८
सर्वज्ञानोत्तर चैव	४४	सर्वसिद्धिकरं चक्र	७६
सर्वज्ञा सर्वशक्तिश्च	१३०	सर्वसिद्धिप्रदा शक्ति	१२९
सर्वतत्त्वमय देवि	७३	सर्वा एकत्र सयोज्या	१८७
सर्वदिशु विदिष्वेव	१६०	सर्वाकर्षकरी चापि	१२८
सर्वदुःखप्रशमनं	७५	सर्वाङ्गसन्धिसंलीन०	१५०
सर्वदीर्भाग्यशमन	७६	सर्वाङ्गसुन्दरी देवी	१३०
सर्वपापक्षयकर	९२	सर्वाद्यविद्या देवि	११८
सर्वपीठमय देवि	७२	सर्वाद्यस्तादपि तथा	९५
सर्वप्रियङ्गुरी चापि	१२९	सर्वाधारस्वरूपा तु	१३०
सर्वबाह्यत आरभ्य	१७०	● सर्वानन्दमय चादौ	६२, ७६
सर्वभाषास्तजानी	२३५	सर्वानन्दमयी देवी	१३०
सर्वगध्ये त्रिकोणे तु	१३२	सर्वार्थसयुत चैव	७३
सर्वमन्त्रमय देवि	७२	सर्वार्थसाधक चक्र	६२, ७६
सर्वमन्त्रमयी देवी	१२३	सर्वार्थसाधिका विद्या	१०५
सर्वमन्त्रमयी शक्ति	१२९	सर्वार्थसाधिका शक्ति	१२९
सर्वमन्त्रासन देवि	११८	सर्वविशकर देवि	७२
सर्वमन्त्रासनगता	९७	सर्वासा सर्वशक्तीना	२५१
सर्वमात्मानमरण	१४६	सर्वेषां सर्वदा सर्व०	२५९
सर्वमृत्युप्रशमनी	१३०	सर्वेश्वरी यवर्गं तु	९०
सर्वमेतत् स्वया प्रोक्त	२६१	सर्वोन्मादकर देवि	७६
सर्वरक्तोपचारस्तु	१४७	सर्वोर्ध्वबह्वथषोभाग०	६१
सर्वरक्षाकर देवि	७१	सर्वोर्ध्वबह्वथषोवह्नि०	६०
सर्वरञ्जनशक्तिश्च	१२९	सर्व्य दक्षिणदेशे ॥	१८०
● सर्वरोगहर चान्य	६२, ७६	साकिनीडाकिनीभिस्तु	१८२
सर्वलक्ष्मीमयी निर्या	१२३	साधयेत् खेचरीसिद्धि०	२५९
सर्ववाह्मयवेस्ता च	२३६	साधयेत् सिद्धमन्त्रवर्ण०	२५४
सर्ववीरमत देव	४४	साध्यनाम स्वनाम्ना तु	१५६
सर्ववेदमय देवि	७४	साध्यस्य नाम्ना समुक्ता	१४५
सर्वव्रतमय चैव	७५	सिद्धवन्द्या नागवन्द्या	१४८

व्याधिदारिद्र्यभयमन	६८	शृणु देवि महानित्या०	४९
व्रतस्य परमेशानि	२६३	शृणु देवि यथा साऽन	८९
		श्रीसण्डमगुरु चापि	२७२
शक्तस्तु परमेशानि	१९७	* श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा	१२५
शक्तिचक्रोज्ज्वलद्रदिम०	१५१		
शक्तिबीजस्वरूपा तु	२४७	पञ्चभूतान्यासयोगेन	११९
शक्तिबीजे परा शक्ति	२१६	पञ्चासध्यानयोगेन	१४९
* शक्तेर्नादस्ततो बिन्दु०	१७	प्रोदशारे महादेवि	१२७
शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे	१९८	* स्यतेन्द्रियसचार	२७३
शक्त्या शक्ति विनिर्भिद्य	५०	सयोज्य निविडाः सर्वा	१७८
शठौऽपि य पादमेक	२३२	सयोज्य परमेशानि	१०४
शतमष्टोत्तर जप्त्वा	२४९	सुस्थिताऽत्र महाचक्रे	८९
शतयोजनमात्रस्था	१४१	संस्तुता पापहरिणी	२१६
शत्रु वज्राशनि शस्त्र	१५८	संस्तुतैव महादेवी	११५
* शब्दस्पर्शादयो वाणा	२७४	सहारक्रमयोगेन	११३
शमोदूर्वाङ्कुराश्च०	१६८	संस्तुतधवलैर्वपि	२२८
शरीरानङ्गमयन्त०	२३८	संस्तुभ्यन्ति तत सर्वा	१४५
शातान्न वादिसमुक्त०	९८	सख्योभद्रावणाकष०	१३५
शान्तात् कादिसमुक्त०	१००	सक्षोभयति देवेशि	१४५
शान्तिपुष्टिनामोद्य०	७०	स च सर्वाङ्गनाकर्य०	१६९
शिक्षायामयवा वस्त्रे	२६१	सत्तकपदवाक्पाप०	२३३
शिक्षायामयवाऽस्यादौ	२५७	सर्पश्चित्तपटाटोप०	२३२
शिरोमलादभ्रमध्य०	११९	सद्य जाकृष्यते सा तु	१४९
शिवबीज तदादिस्य०	९३	सप्ताहात् शोभयेत्तस्य	१६८
शिवबीज त्रिधा युक्त्वा	१११	समप्रिकोणशक्यश्च	११७
शिवानिबिन्दो देवि	१२४	समस्तभुवनाभोग०	२३७
शिवाकमण्डल भित्वा	२११	* समस्तमत्रकल्पोक्त०	२७३
शीताशुशतमकाश०	१२९	समाराध्याऽभवत्लोके	२५८
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि त्रिषु०	२६३	सम्पुटीकृत्य	५०
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि नित्या०	४६	सम्पूज्य परमेशानि	२२८
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्र०	१४३	सम्पुखी तु करी कृत्वा	१७९
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मुद्रा	१७४	सम्प्रीहयति राजान	१७८
शृणु देवि महाज्ञान	१९२	सम्प्रीहोपादनाकृष्ट०	२४१

व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि

अन्यत्र	४८, २१५, २१६	तन्त्रसङ्गाव.	२९, १८५
अभिनवगुप्तः	२५	तन्त्रालोकः	१३, १९, २५* २६, २०३*
अभियुक्ताः	१०, २१, २६, ३३, ४८, ५१, ६४, ८४, ९८, १०५, १०७, १११, ११९, १३४, १४०, १४४, १५२, १६४, १६७, १७३, १७४, १८८, १९२, २०३, २१२, २१९-२२१, २२३-२२५, २३३, २६५, २६६-२६८	तिमिरोदघाट.	२८
अर्थरत्नावली	४	निकशास्त्रम् (तन्त्रालोक.)	१९
अस्माभिः	१०६	निकसारशास्त्रम् (तन्त्रालोक.)	११९
आगतः	१७१	त्रिपुरमुन्दरीकल्पलता	१११
आचार्याः	२२५	त्रिपुरमुन्दरीकण्डकम्	२०४, २२७
आपदेश.	१५४	त्रिपुरार्णवः	२४१, २४२
आम्नायः	१३	त्रिशिकायास्त्रम् (तन्त्रालोक.)	८०
आरण्यकम् (बृहदारण्यकोपनिषद्)	१३९	द्यौपकाचार्यः	२०४, २०५
ईश्वरप्रत्यभिज्ञा	९, १०, ३३, १९३	नाथमठ	११९
उत्तरपट्टकम्	१०, ७०, २३१, २७०	निर्यायीशिकार्णवः	२, ३, १८८
उक्तसमैरवः	१९९, २१६	पञ्चदशिका	१९७
उपनिषद्	७५	परमार्थसार.	१९२, २२७, २६२
शुद्धिनिर्दिष्टी	४, १०६, २१४	परार्थशिका	११, २०, २२६
कङ्कालः	३	प्रत्यभिज्ञाशास्त्रम्	१३, २२
कुलरत्नशास्त्रम्	२०५	प्रियानन्दः	२
कैचित्	१४१, २५३	बहुकृपाष्टकम्	४, ३४
क्षेमेन्द्रः	७८	मत्तशास्त्रम्	८०, २०५
क्षेमेन्द्रराजाचार्यः	२२९	मत्तोत्तरम्	१९, २४, १३२, १३९, २४६
यज्ञाधरमिथः	६९, ८०	मन्त्रराजः	८१
यज्ञाधरस्तोत्रम्	१३४	महाकविः	२१३
गीता	२६	महापुरुः	१९६, २६६
गीतानिष्यन्दः	७८, १५१	महानिपुरमुन्दरीकल्पलता	११५
गानसारः	१८३	महावनमुनिः	१
		भाववशास्त्रम्	११९, २६९
		मालिनीविजयोत्तरम्	७३, २०८, २३१
		भृशुजिह्वद्वारकः	१८
		यामलाष्टकम्	४३
		रत्नेयः	२, ३

सिन्दूररजसा देवि	११७	स्फुरन्मयूखसघात०	१२१
सिन्दूररेणुलिखित	११९	स्फुरन्मुकुटमाणिक्य०	१२१
सुकुमारतरस्फार०	२३४	स्मितमाधुर्यंविजित०	१२१
सुगण्डमण्डलामोग०	१२१	स्मृत्यावर्षणरूपा तु	१२७
सुरूपा चारुशृङ्गार०	१५०	स्वनामसहित कृत्वा	१६१
सूत्रद्वय चान्यतस्तु	८६	स्वमुद्रया शक्तिचक्र	१४१
सूत्रद्वयद्वय	८७	● स्वमुद्रया साधकेन्द्र	१४१
सूत्रात् पञ्चमकान्मध्या०	८७	स्वयम्मुवाणशिङ्ग वा	२६९
सूत्राद् द्वितीयकात्	८७	● स्वसचित् त्रिपुरा देवी	२७४
मृष्टिसहारपर्यन्त	२४७	हसवीजसमाख्या०	१०५
मृष्टिसहारयोगेन	८८	हठाकृष्टिरिय भद्रे	१४९
सैव सिन्दूरवर्णाभा	२४०	हुता विधीयशमनो	२२६
सोऽपि सजायते धागमी	२३२	हुतैर्मर्वाणि वागीशो	२७२
सौभाग्यमतुल तस्य	१६७	हुत्वाकर्षयते मन्त्री	२७२
स्तम्भविद्वेषणभ्याधि०	१७०	हुत्वा न बाध्यते रोगै	२७२
स्मितानि त्रिपुराचक्रे	८८	हुत्वा पल त्रिमध्वत्त	२७२
स्मिरकृत्रिमशङ्काख्य०	२४८	हुत्वाऽमरपुरन्धीणा	२७२
स्थूलसूक्ष्मविभदेन शैलो०	१९३	हृद्दे मातृभद च	४३
स्थूलसूक्ष्मविभदेन शरीरे	१९०	हेममध्यगत कृत्वा	१५७
स्पर्शवर्षणरूपा तु	१२७	हेमादिपात्रे साधारे	११७
स्फुरद्दीपशिक्षाकारा	२३७	होम कुर्याद्दिशासेन	२७०

व्याख्याद्वयोद्धृतग्रन्थग्रन्थकारनामानि

अन्यत्र	४८, २१५, २१६	तन्त्रसङ्ग्रहः	२९, १८५
अभिनिवृत्तः	२५	तन्त्रालोकः	१३, १९, २५* २६, २०३*
अभिपुस्तः	१०, २१, २६; ३३, ४८, ५१, ६४, ८४, ९८, १०५, १०७, १११, ११९, १३४, १४०, १४४, १५२, १६४, १६७, १७३, १७४, १८८, १९२, २०३, २१२, २१९-२२१, २२१-२२५, २३३, २६५, २६६-२६८	विमिरोदघाटः	२८
अर्धरत्नावली	४	त्रिकशास्त्रम् (तन्त्रालोकः)	१९
अस्मानि.	१०६	त्रिकसारशास्त्रम् (तन्त्रालोकः)	१३९
आगमः	१७१	त्रिपुरसुन्दरीकल्पलता	१११
आचार्याः	२२५	त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्	२०४, २२७
आयर्वणः	१५४	त्रिपुरार्णवः	२४१, २४२
आम्नायः	१३	त्रिशिक्षाशासनम् (तन्त्रालोकः)	८०
आरण्यकम् (बृहदारण्यकोपनिषद्)	१३९	दीपकाचार्यः	२०४, २०५
ईश्वरप्रत्यभिज्ञा	९, १०, ३३, १९२	नागभट्टः	११९
उत्तरपट्टकम्	१०, ७०, २३१, २७०	नित्याधोदक्षिकार्णवः	२, ३, १८८
उन्मत्तमैत्रवः	१९९, २१६	पञ्चदशिका	१९७
उपनिषद्	७५	परमार्थसारः	१९२, २२७, २६२
आजुविमर्शिनी	४, १०६, २१४	परानिशिका	१३, २०, २२६
कङ्कालः	३	प्रत्यभिज्ञाशास्त्रम्	१३, २२
कुलरत्नशास्त्रम्	२०५	प्रियानन्दः	२
केचित्	१४१, २५३	बहुस्पाष्टकम्	४, ३४
क्षेमेन्द्रः	७८	मत्तशास्त्रम्	८०, २०५
क्षेमेन्द्राभाचार्यः	२२९	मत्तोत्तरम्	१९, २४, १३२, १३९, २४६
गङ्गाधरमिश्रः	६९, ८०	मन्त्रराजः	८१
गङ्गाधरखतोषम्	१३४	महाकवि.	२१३
गीता	२६	महागुरु	१९६, २६६
गीतानिष्यन्दः	७८, १५१	महानिपुरसुन्दरीकल्पलता	११५
ज्ञानसारः	१८३	महाबनमुनिः	१
		मानवशास्त्रम्	११९, २६९
		मालिनीविजयोत्तरम्	७३, ६०८, २३१
		मृत्युनिद्राष्टारकः	१८
		यासलाष्टकम्	४३
		रत्नेशः	२, २

रससारसंग्रहः	१०९, ११४	श्रुति	४, ६, २२, २३, २६, ७०, ९७,
रहस्यम्	११, ९८, २१४, २१६		१००, १०९, १७१, १८६, २१६,
रहस्यगुरु	२४, २७, १४२, २१२		२५९
रहस्यगुरुप्रवर	१४, २०२	पदध्वसारशास्त्रम् (तन्त्रालोक)	३४
रुद्रयामलतन्त्रम्	९९, २५३, २५४	सनेतपद्धति.	३५, ३६, ३७,
लक्षणसार.	१३५, १४१, २२५		४०, ४८, ६५, ६६, १०७, १९५,
वामकेश्वरतन्त्रम्	२, ४		२०१, २१०, २१९, २२२
वामकेश्वरशास्त्रम्	४५, १३७	साम्बमिया	२२९
वामकोत्तरतन्त्रम्	८१	साम्बपञ्चाशिकाविवृति.	२२९
विज्ञानमैत्रव	१९८	सिद्धनाथपादः	४१, १३३, १७१, २०५,
विमलस्वारमण्यम्	४		२६८
विष्णुपुराणम्	१३९, १४०	सिद्धामृतम्	९८
व्यासमुनि	११७, २२४, २३५, २६१	सुमगोदय	९५, १०६, ११४, १२०,
शिवमूर्धनम्	२९, १९८		१२६, १२७, १३१, १३२, १४१
शिवमूर्धनवृत्ति.	२९	स्वारमानन्द	२
शिवानन्द	२-४	हस्तनिर्णयः	३६
श्रीकण्ठसंहिता	३२	हस्तपारमेस्वरम्	११०, ११४

व्याख्याद्वयोद्धृतश्लोकार्धानुक्रमणी

अंशानानदमालीनं	२१०	अनयोः सामरस्यं	१८ सं. प.
अ इति ब्रह्म	१८ ऐ. आ. २.३.८	अनवच्छिन्नविज्ञानं	८१ तन्त्रा. ४.२३४
अकच	२१ प्र. सा. १.१	अनादितशोर्णां वाग्	२२८ तै. स. ३.२.५.१
अकययदिवमनतो०	२३३ यो. वा. २.२.२८	अनादितहृतोत्तीर्णं०	३७ स. प.
अकरोदाशमस्यास्थ	४ ऋजु.	अनिकेतासच्चिद्विद्योम्न.	२०१ सं. प.
अकारः सर्ववर्णप्रियः	२६, ३५, ९८ सं. प.	अनुत्तरविमर्शात्म०	३४ तन्त्रा. ३.२०३
अकारादिकारान्ता	३१ त. स.	अनुत्तरानन्दचिती	१९ तन्त्रा. ३.९४
अनादो वै सर्वा वाक्	२६, ९८ ऐ. आ. २.३.६	अनेककोटिमेवैस्तु	१०७
अकिञ्चिद्विस्तृतकस्यैव	७३ मा. वि. २.२३	अनेन हेतुना	१३५ ल. सा.
अक्षराणामकारोऽस्मि	२६ भ. गी. १०.३३	अन्तराग्निश्रियोः	१६४ प्र. सा. १०.५६
अक्षराणां वाङ्गुलिभिः०	२६७ प्र. सा. १०.३९	अन्तरेण तालुके	१८६ तै. उ. १. ६. १
अभीषोमात्मिका :	१९ ने. त. ७. ४०	अन्यद्वयशीतकर०	१०६ प्र. सा. ९.३
अभ्यभिदधं कीञ्	१९२ प. सा. ६२	अपारंकरुणापूर०	१ ऋजु.
अज्ञानं तत्त्वपुरेशां०	२१०	अपूर्णमन्यता	६९ भ. ग.
अङ्गुलानि क्रमेणैव	८२ मा. त.	अबुद्धिपूर्वं हि	८१ तन्त्रा. ४. २३३
अज्ञानप्रत्यभिदा	२६२ प. सा. ६०	अभिपिच्य पुन.	१६७ प्र. सा. ३१.२४
अज्ञानतिमिरध्वसा०	२२० सं. प.	अभिपिच्य यन्त्रकलशं	१६७ प्र. सा. २१.५२
अटस्थिरत येन	६९ भ. ग.	अभीष्टसाधनविधये	२६६ प्र. सा. ८.२६
अणिमादिमहामोक्ष०	२२० सं. प.	अम्बिका बाहुरत्युक्त	३५ स. प.
अतस्तद्वर्धमिवात्	१९८ वि. जै. १८	अय शलाकासञ्जोऽन्य०	३७ सं. प.
अत्रोपरत्वं भावानां०	२२ ई. प्र. ३. १. ५	अर्धरत्नावलीत्वेपा	४ अर्थ.
अथातः सप्रवदामि	८२ वा. स.	अयोपाधिवशाधाति	२३० मा. वि. ३. ९
अष्टविग्रहा स्वान्त०	२१९ तं० प.	अघातिसलिलं	१४० ल. सा.
अष्टरुचिभागैः	२६ तन्त्रा. ३.११४	अवर्णं सर्ववर्णिना	९८ सं. प.
अधरे साध्यनामार्ण	१६४ प्र. सा. १०.५५	अवर्णस्यो यथा वर्ण.	३० त. ता.
अपीत्य आचार्य०	३ ऋजु.	अवस्थापुगल	२०२ रप. का. १४
अपी धरेन्द्रमाकाशं	११०, ११४ ट. सं.	अवान्तरभिवः	३ ऋजु.
अप्यमेदं सृजत्युक्ते ०	२१०, २११ सं. प.	अष्टां स्फुरते	८२ मन्त्र.
अनर्चं यत्परं ज्योतिः	२०५ सि. पा.	अष्टमं च द्वितीयेन	८३ वा. त.
अनन्तराक्तित्व	१२० वा. पु. १२.३३		

अष्टमस्य द्वयो	८२ वा. त.	इति परमरहस्यं	२७५ ऋजु.
अष्टानामष्टास्य	८२ मन्त्र.	इति मध्याष्टक	८२ मन्त्र.
अष्टापदे चाष्ट०	८१ मन्त्र.	इति सप्तदशते चक्रं	८२ वा. त.
अष्टाष्टकपद०	८१ मन्त्र.	इतीरिता सकल०	२६६ प्र. मा. ८. २६
असमञ्जसता	२ ऋजु.	इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा	६ ऋ. १. २३.८
अस्मात् कारणाद्	२९ त. स.	इयं योनिः समा०	१२ प. नि. ८
अस्य कार्या मृतीयेन	८२ वा. त.		
अस्याधारो मन्त्रपीठ	२२१ स. प.	ईकारोर्ध्वगतो	१३६
अस्वराकारतामाप्ता	२१९ स. प.	ईक्षानः सर्व०	४ तै. भा. १०.४७.१
अहं भ्यक्कृतदेहा०	२५ ई. प्र. वि. १.६.१	उच्चारकरणध्यान०	७३ मा. वि. २. २१
अहमात्मनमर्हति	१४ तन्त्रा. ६.२३८	उच्चाररहितं वस्तु	७३ मा. वि. २. २२
		उच्चारो मनसा ध्यान	२६८ सि. पा.
आकाङ्क्षणीयमपर	२१२ सि. स्तो. ५. १७	उत त्वः पश्यन्	२४ ऋ. १०.७१.४
आकाशानिउत्ससि०	४९ स. प.	उत्पुण्यात्मसमा०	१५१. गी. नि.
आकृष्या प्रयत्ना चैव	१५५ प्र. सा. ३५.१२	उत्पद्यते य आवेशः	७३ मा. वि. २. २३
आलक्षणाप्रधाना	२०९	उपाशुनिजकर्णक०	२६९ सि. पा.
आगन्नादवबोद्धव्यमिह	४९ स. प.	उपाशुः स्थाच्छतगुण	२६९ म. स्मृ. २.८५
आघ्रातरङ्गसत्सृष्टं०	२७२ प्र. सा. ६.५३	उपाशुपाशादरु क्षेमो	२१०
आज्ञापीठमिति श्रोत०	२२० स. प.	उभयो पार्श्वयोर्मध्यं	८२ वा. त.
आत्मेक्षजगता	८० अ. ग.	उभयो. सप्तमो योऽय	१३९ मतो.
आदावरूप शिरो रीद्री	३५ स. प.		
आदिमान्तिमहीनास्तु	३२ श्री. स.	ऋतस्य दातारमनुतरस्य	२२४
आद्यं मिथुनमारभ्य	२ अर्ध.		म. भा. १. ७६. ६४
आद्यैर्महाद्भ्या राशि	८ प्र. सा. ४. ३४	एक एव प्रकाशाख्य.	४८, २१९ स. प.
आनन्दवर्णभिक्षार्थं	६९ अ. ग.	एकत्रिसप्तविन्द्व०	२७५ ऋजु.
आनमिरा सतर्दना २३५ म. भा.	१.७२. १४	* एकाकिनी काचन	२१५
आभ्यामभ्यगुण	७ प्र. मा. ४.५३	एवा चैव महामुद्रा	१८८, २२२ स. प.
आभ्या युक्तविद्युताभ्य	३१ त. स.	* एकात्मनो ललाटाणि	१९९ स. अं.
आगमापाररूपण	२०५ सि. पा.	एवैकगुणवृद्धया	४९ स. प.
		एवैका पूजयेद्यो हि	४९ स. प.
इच्छा कुण्डलिनी तस्य	२०५ सि. पा.	एकैवेत्य परा	३१ त. स.
इच्छाऽयं तस्य मा दवी	२३० मा. वि. ३.५	एको नादात्मको	२६ तन्त्रा. ६.२१७
इच्छानादगमायागाद्	२०५ नि. पा.	एतत्सम्पन्नं ह्रियं	१९ मतो.
इच्छा निरः प्रः गम्या	३५ स. प.	एतद्वर्णगुणस्य	२७४ अर्ध.
इति गदितवानगो	२३३ मा. वा. २.२.२८	एतन्मिथुनमष्टाङ्गं	२२८ स. स्मृ. ७.१२

एतस्वीवानन्दस्मा०	२२ अ. उ. ४.३.२२	कामरूपो ह्यहं देवि	१३९, २४६ मतौ.
एता वदन्वा महायोगी	१८५ त. स.	कामादिनवसङ्केत०	२२० त. प.
एव वायकत्तरूप	१३६	कामेशी सर्वंगा नित्या	४०, २२२ त. प.
एव प्रजल्पित यात०	२७४ ऋजु.	कार्यंगा क्षयिणी	२०२ त. प. का. १४
एवमूनमिद वस्तु	२३० मा. वि. ३. ७	काल सूर्यादि०	१३ ई. प. २. १. ३
एवमन्वस्य निष्पत्ति	३१ त. स.	कालेन महता	३ ऋजु.
एव मम्मार्जयेद्	८९ वा. त.	कालो मृत्युर्यमो	२७३
एवमन्यत् समस्त	२११ स. प.	कीलिता वा रहस्वत्या०	११०, ११४ त. स.
एवमृदुविमर्शिन्या १४२, १७३, १८९, २६०, २७५		कुदेतिकमहाधर्म०	२७४ ऋजु.
एवमेतदिति शेष	२३० मा. वि. ३.६	कुमारोत्सीमुख यया	१४०
एवमेया त्रिरूपाणि	२३० मा वि ३.८	कृतमण्डलपर्यन्ते	२२५ ल. सा.
एव काली हि देवस्य	१३ तन्त्रा. व. ३.८	० कौमारी तु चवर्गस्था	८
एषा मा लेगरी ध्याता	१८५	कमात्कुलोदयो व्याप्ति.	२०५ त्रि. पा.
एषा सा खेचरीमुद्रा १८९, १८३, १८५ मा. सा.		क्रियते टिप्पण सम्पक्	४ अर्थ.
ऐतरेयान्त्रवेदान्तो	२५ तन्त्रा. १.२२३	क्रियाशक्ति समस्ताना	१३ तन्त्रा. व. १.८
ओपमिषीशसर्गैयान्	४०, २२२ स. प.	कलेसावहो जुगुप्सश्च	६९ अ. ग
कङ्कालप्रभृतीन् वन्दे	३ अर्थ.	कव रय कव व	१७१ त. मा. २.२.३.७
कटाहादिशिवान्त	२०३ अर्थ.	काकार कचित्तो योऽसौ	६६ त. प.
कदम्बगोलकाकार	२३१ उ. प.	कचमपीश मनापि	१४२ शि. स्तो. ८. ५
कदर्प मन्दिर कृत्वा	२४२ त्रिपु.	क्षिप्त्वोदरे तु सा	३० त. स.
कन्दाप्रकोणात् प्रोक्ष्यैषां	१२२ स. प.	क्षेत्रप्रतिहारी च	१५५ प्र. ॥ ३५, १२
कण्ठप्रचितिमप्यस्या	१८ त्रिभि.	क्षेत्रमपि प्रजा सर्वा	१३९, २४६ मतौ.
कण्ठगुह्यो देहरसा०	२२१ स. प.	गञ्जानवाय महसे	१ ऋजु.
कल्पयामि प्रकाश	१३३ ग. स्तो.	गणनामह वन्दे	३ अर्थ.
काव्यञ्च स्मृता योनि०	२३३ मा. वि. ३. ११	गणेशादिपद्म्यापी	८१ गन्ध.
कान्त	२१ प्र. सा. ७४	गता सा पोट्यमर्द०	४९ स. प.
काभूकोद्धारापीठेषु	४१ त्रि. पा.	गुणवृत्त तत	८३ वा. त.
काम प्राण प्रकुर्वीत	२४२ त्रिपु.	गुद्वेदनाभिचक्र०	२२१ त. प.
कामक्रीधावजितवान् २३५ अ. मा. १. ७२, १४		गुद्वेदनान्तरे योनि०	१४७ उ. प.
कामपीठे स्थिता बाला	२२२ स. प.	गुरुणा न्वकसत्	३ ऋजु.
कामरूप मवेत् पूर्वं	१० उ. प.	गुरोर्लेखनमेता०	३० श्री. स.
		गोधापिपा वा तैल	१३४ प. सा. व. ५५

अष्टमस्य द्वयो	८२ वा. त.	इति परमरहस्यं	२७५ ऋजु.
अष्टानामष्टवारूप	८२ मन्त्र.	इति मध्याष्टक	८२ मन्त्र.
अष्टापदे चाष्ट०	८१ मन्त्र.	इति सप्तद्वयते ध्वक्	८२ वा. त.
अष्टाष्टकपद०	८१ मन्त्र.	इतीरिता सकल०	२६६ प्र. मा. ८. २६
असमञ्जसता	२ ऋजु.	इन्द्रज्योष्ठा मरुदगणा	६ ऋ. १. २३.८
अस्मात्तु कारणाद्	२९ त. स.	इय योनि समा०	१२५ वि. ८
अस्य कार्या तृतीयेन	८२ वा. त.	ईकारोर्ध्वगतो	१३६
अस्याधारो मन्त्रपीठ	२२१ स. प.	ईशानः सर्व०	४ तै. भा. १०.४७.१
अस्वरकारतामाप्ता	२१९ स. प.	उच्चारकरणव्यान०	७३ मा. वि. २. २१
अह ग्यवृत्तदेहा०	२५ ई. प्र. वि. १.६.१	उच्चाररहित वस्तु	७३ मा. वि. २. २२
अह्मात्मकमर्द्वेन	१४ तन्त्रा. ६. २३८	उच्चारो मनसा ध्यान	२६८ सि. पा.
आकाङ्क्षणीयमपर	२१२ शि. स्तो. ५. १७	उत त्वः पश्यन्	२४ ऋ. १०.७१.४
आकाशानितसप्तावि०	४९ स. प.	उत्सृज्यात्मसमा०	१५१. गी. नि.
आकृष्या प्रयत्ना चैव	१५५ प्र. सा. १५.१२	उत्पद्यते य आवेशः	७३ मा. वि. २. २३
आक्षेपप्रधाना	२०९	उपाधुनित्रकर्णक०	२६९ सि. पा.
आगमादववाढव्यमिह	४९ स. प.	उपाधुः स्माच्छतगुण	२६९ म. स्मृ. २.८५
आघ्रातैरङ्गसत्पुष्टे०	२७२ प्र. मा. ६.५३	उपाध्याधारक क्षेपो	२१०
आज्ञापीठमिति प्राक्त०	२२० स. प.	उभयो पार्श्वयोर्मार्गं	८२ वा. त.
आग्नेयजगता	८० अ. ग.	उभयो. सगमो योऽग्र	११९ मतो.
आदायस्य शिरो रौद्री	३५ स. प.	ऋतस्य दातारमनुत्तरस्य	२२४
आदिमान्निमहीनाम्नु	३२ श्री. स.	म. भा. १. ७६. ६४	
आध मिथुनमारभ्य	२ अर्थ.	एव एव प्रकाशास्य.	४८, २१९ स. प.
आर्च्यैर्गाह्या राशि	८ प्र. सा. ४. १४	एवमिदं निवृद्धं०	२७५ ऋजु.
आनन्दकणमिश्रायं	६९ अ. ग.	* एकाविनी काचन	२१५
आनयिष्या त्वरर्चना	२३५ म. भा. १.७२. १४	एका चैव महापुडा	१८८, २२१ स. प.
आभ्यामभ्युपगु	७ प्र. सा. ४.५१	* एकात्मनो लघाकाणि	१९९ उ. भे.
आभ्या मुनिविपुलाभ्य	३१ त. स.	एकैवगुणवृद्धया	४९ स. प.
आगमापारस्पर्य	२०५ मि. पा.	एकैता पूनयेद्यो हि	४९ स. प.
इष्टा कुष्ठानिनी तस्य	२०५ मि. पा.	एकैवेरथ परा	३१ त. स.
इष्टास्य मस्य सा दवी	२३० मा. वि. ३.५	एको नाशरत्मको	२६ तन्त्रा. ६. २१७
इष्टायादममायागाद्	२०५ मि. पा.	एतत्तन्मण्डलं दिव्यं	१९ मतो.
इष्टा शिर प्रशरया	३५ स. प.	एतद्वर्णमुत्पाष्ट	२७४ अथ.
इति गदितवानगी	२३३ पा. वा. २.२.२८	एतन्मिथुनमष्टाङ्गं	२२८ द. स्मृ. ७.१२

एतस्त्वैवानन्दस्या०	२२ वृ. उ. ४.३.३२	कामरूपो ह्यह देवि	१३९, २४६ मतो.
एता वदध्वा महायोगी	१८५ त. स.	कामादिनवसङ्केत०	२२० स. प.
एव कामकरारूप	१३६	कामेशी सर्वगा नित्या	४०, २२२ स. प.
एव प्रजल्पित मात०	२७४ ऋजु.	कार्यता क्षयिणी	२०२ स्प. वा. १४
एवभूतमिद वस्तु	१३० मा. वि. ३. ७	काल सूर्यादि०	१३ ई. प. २. १. ३
एवशब्दस्य निष्पत्ति	३१ त. स.	कारेण महता	१ ऋजु.
एव सम्मार्ज्यदेद्	८२ वा. त.	कालो मृत्युयमो	२७३
एवमयस् समस्त	२११ स. प.	कीलिता या रहस्यस्वा०	११०, ११४ र. स.
एवशृजुविमर्शिन्या १४२, १७३, १८९, २६०, २७५		कुदेशिकमहाधर्म०	२७४ ऋजु.
एवमेतदिति ज्ञेय	२३० मा. वि. १.६	कुमारोत्तीमुख यथा	१४०
एवमेया त्रिरूपापि	२३० मा वि ३.८	कृतमण्डलपर्यन्ते	२२५ ल. ता.
एष कालो हि देवस्य	१३ तन्त्रा. ६.३८	कौमारी तु चवर्गस्या	८
एषा सा वैचरी ध्याता	१८५	कमारकुलोदयो व्याप्ति.	२०५ सि. पा.
एषा सा वैचरी मुद्रा १८२, १८३, १८५ जा. मा.		क्रियते टिप्पण सम्पक्	४ अर्थ.
ऐतरेयाख्यवेदान्ते	२५ तन्त्रा. ३.२२६	क्रियाशक्ति समस्ताना	१३ तन्त्रा. ६.३८
ओषमिषोशसजोयान्	४०, २२२ स. प.	कल्पावहो जुगुप्सश्च	६९ भ. ग
कङ्कालप्रभृतीन् वन्दे	३ अर्थ.	कव स्थ कव व	१७१ तै. वा. २.२.३.७
कटाहादिशिवान्त	२०३ अमि.	ककार कथितो योजी	३६ स. प.
कदम्बगोलकाकार	२३१ उ. प.	क्षणमपीश मनागपि	१४२ शि. स्तो. ८. ५
कन्दर्प मन्विर कृत्वा	२४२ त्रिपु.	क्षिप्तबोदरे तु सा	३० त. स.
कन्दापक्रोणात् प्रोक्ष्यैषां	२२२ स. प.	क्षेत्रप्रतिहारी च	१५५ प्र. स. ३५.१२
करध्वजितिमध्यस्या	२८ तिमि.	क्षामयामि प्रजा सर्वा	१३९, २४६ मतो.
करशुद्धी देहरक्षा०	२२१ स. प.	गजाननाय महसे	१ ऋजु.
कल्पयामि प्रकाश	१३४ ग. स्तो.	गणनायमह वन्दे	३ अर्थ.
कादयश्च स्मृता योनि०	२३१ मा. वि. ३.११	गजेचादिपदव्यापी	८१ मन्त्र.
कानन	२१ प्र. सा. ७४	गता सा योद्धर्म्मदे०	४९ स. प.
कापूजोद्धारपीठेषु	४१ सि. पा.	गुणवृत्त तत्	८३ वा. त.
काम प्राण प्रकुर्वीत	२४२ त्रिपु.	गुदमेदनाभिचक्र०	२२१ स. प
कामक्रोधावजितवान् २३५ म. मा. १.७२. १४		गुदमेदान्तरे योनि०	१४७ उ. प.
कामपीठे स्थिता बाला	२२२ स. प.	गुरुणा न्यवसत्	३ ऋजु.
कामरूप भवेत् पूर्व	१० उ. प.	गुरोर्लक्षणमेता०	३२ श्री. स.
		गोसर्पिषा वा तैलेन	१३४ प. सा. ६.५५

ग्रथनं चाक्षरं प्रति	१५८	चोम्भारं पश्चिमे भागे	१० उ. प.
ग्रन्था सहस्रं त्रिशतं	४ ऋजु.		
घोष काश्य तथा	३६ ह. नि.	छन्द पुरुष इति	९८ ऐ. भा. ३. २. ३
		छिन्ना रुद्धाश्च ये मन्त्रा	२१९ स. प.
चक्र वैन्दवमम्बिका०	८३	जगच्चित्रं समालिख्य	२१५
चतुरथं ततः कुर्यात्	८३ वा. त.	जन्ममन्त्रसतत्त्व	२६६ अभि.
चतुर्थस्य द्वयोः पष्ठे	८२ वा. त.	जपहोमनमस्कारैः	२६१ म. भा. ३. १५०. २४
चतुर्थे सप्तमे योग	८३ वा. त.	जातवेदसि भूतेशे	२२५ ल. सा.
चतुर्दश दशाङ्गद्व०	८३ वा. त.	जाता तदैव तत्तद्वत्	२३० मा. वि. ३. ८
चतुर्दशपदान्तस्य०	८२ मन्त्र.	जालन्धरं तु बायव्ये	१० उ. प.
चतुर्दशारं प्रथम	६५ स. प.	जिह्वाग्रे वर्णनिष्पत्ति०	३१ त. स.
चतुर्धा क्रमविज्ञाने	८२ मन्त्र.	जीवन्नेव विमुक्तोऽसी	२७४ स्व. त. ७. २५९
चतुर्वह्निं पुरस्तात्	८३ वा. त.	ज्ञानमूलमिव	३२ थी. स.
चतुर्विधातिसाहस्रे	१०८	ज्ञानाग्निदायमेव	१९२ प. मा. ३२
चतुर्विधस्यङ्गुलेन	८२ वा. त.	ज्ञाना पादगता ह्यस्य	३५ स. प.
चतुश्चरणसाधर्म्या०	२२४ अभि.	ज्ञापयन्ती झटित्यन्त०	२३० मा. वि. ३. ७
चतुष्कलात्मको	३० त. स.	ज्येष्ठमध्यमबालार्यान्	४०, २२२ स. प.
चतुष्कोणसमा०	८३ वा. त.	ज्येष्ठा तु सुप्रबुद्धाना	२०३ तन्त्रा. ६. ५६
● चतुष्पट्टिकला माया	२१७	ज्येष्ठाक्षति स्मृता	३१ त. स.
चत्वारिंशत्सप्तसहस्रा	३६ स. प.	झटिति (पदि) सर्वशून्यान्त०	२०४ जि. द. २४
● चत्वारिंशत्	२१६ ऋ. १. १६४. ४५	त तस्त्वं कामसज्ञं तु	२४६ मतो.
चन्दनागुरुकपूर०	११४ प्र. सा. ६. ४८	तज्जं ध्रुवेच्छोन्नेपाख्य	९८ सि. म.
चन्द्रमूर्यनिरोधेन	१८२, १८५	ततः शिवानन्दमुनिः	४ ऋजु.
चन्द्रमूर्याग्निरोधेन	१८३, १८५ जा. सा.	तत सम्पादयामास	४ ऋजु.
चन्द्राकनिल०	३० त. म.	तत्तत्तिद्वयति देवेशि	७० उ. प.
चपलः गर्वजन्तूना	११७ म. भा.	तत्र तत्र परानन्द०	८० म. दा.
● चामुण्डा तु यवर्गस्था	८	तत्र तावत् समापन्ना	२३१ मा. वि. २. ९
चितिः प्रत्ययमर्शात्मा	३३ ई. प्र. १. ५. १३	तत्र चाक्रियंयार्थंस्त्वे	११०, ११४ ह. पा.
चिनिः स्वतन्त्रा	२१४ प्र. द्व. १	तत्र गुप्ता महाभागे	३० त. स.
चिदाग्नेव हि	२७ ई. प्र. १. ५. ७	तत्रस्थश्च यथा नादो	३० त. स.
चिद्विद्यमेन वेद्यस्य	२७०	तत्रैवमष्टम मध्ये	८३ वा. त.
चिद्युग्ं योऽग्रियत्वा	१८२, १८५	तत्रैव जप इत्यक्ष०	२६६ सि. स्तो. ३. १७
चिदुक्लृष्टमा०	१८५ जा. गा.		

तथापीह समानत्वात्	२२५ क. क. ५०१	तेन धर्मश्च कृपया	२२३ स. प.
तथाह कमपिप्यामि	३० त. स.	तेन पञ्चविधा	३१ त. स.
तथा हृदयबीजस्य	२० प. प्रि. २४	तेष्वेव प्रातिलोम्बेन	४१ सि. पा.
तरेन्द्रियाणां दहान्ते	११९ म. स्मृ. ६. ७१	त्रिकोणता तु ज्ञातव्या	११ त. स.
तदर्थं देवि कुर्वीत	८२ वा. त.	त्रिकोणमिति तत्प्राहुः	१९ तन्त्रा. ३. ९५
सदस्ततन्त्रैरनिश	२२६	त्रिपथा सा समाख्याता	३१ त. स.
यथा प्रियया सपरि०	१३९ वृ. च ४ ३.२१	त्रिपुरा त्रिपुरेसी च	१०७, २२१ स. प.
तन्मध्ये तु परा	२०७	त्रिपुरा प्रथमा नित्या	१०७ स. प.
तमजं साम्भवौगूनु	१ जयं.	त्रिमूर्तिसर्गाच्च	३३ प्र. सा. ९.२
तमहं पीठराजेस०	२२० स. प.	त्रिलोकजननी आद्य	३३
तमेव सधमे	१३४ ग. स्तो.	त्रिविधं न्यायमुत्सृज्य	३७ स. प.
तया दीपकनाभश्च	२२३ स. प.	त्रीणि त्रीण्यङ्गुलाद्यत्र	८९. वा. त.
तया विभक्त आरमा	१८८, २२१ सं. प.	त्रैलोक्यमोहन	८१, १३३, १३६ मतो
तया ध्यातमिव त्रिभू	२९ त. स.	व्यथवर्षादाणकोणस्था	२२०, २२१ स. प.
तयोराधाररूपेण	११०, ११४ र. स.	व्यथस्थोत्तरकोणस्था	२२०, २२१ स. प.
तरुणाकणसकाश	२२१ स. प.	व्यथप्रकोणगा या सा	२२०, २२१ स. प.
तर्पणं धूमिपयन	१३५	व्यथान्तरीहृषीठस्था	२१९ स. प.
तर्पणं बहुधा दद्याद्	१३४ सि. पा.	दण्डाकारं तु	१८५ त. स.
तव तेनाद्वितीयस्य	२१२ दि. स्तो. ५. १७	दम्भकौटिल्यविरता	२९ त. स.
तवर्गजन्मा बाराही	८	दशकौलेश्वरो	८२ मन्त्र.
तस्मात्ता धूममतयो	४८ प्र. सा. १३.८५	दशधा दशमर्शन्ति	८२ मन्त्र.
तस्मात् पोषय तत्पुत्री	२३५ म. भा. १.७२.१४	दशमूर्तिपदान्तस्थ	८२ मन्त्र.
तस्मिन् धृतो महादेवि	८२ वा. त.	दशाश्वमेधमध्यस्थ	८२ मन्त्र.
तस्मिन् धृते महादेवि	८२ वा. त.	दहान्ते ध्यायमानानां	११९ म. स्मृ. ६. ७१
तस्मिन् धृते महादेवि	४८, २१९ स. प.	दि (व्या १००) सिद्धय पूर्व	२२३ स. प.
तस्मिन् धृते महादेवि	१९६, १९७, २००	दीपितं सुरभिं शुद्धं	१३४ प्र. सा. ६. ५५
तस्मिन् धृते महादेवि	वी. प. ३	दुन्दुभिं शङ्खधोवध्रं	३६ ह. नि.
तस्मिन् धृते महादेवि	८४ नि. सा. ९. ५	दुर्दितापनोदविषये	१६७ प्र. सा. २१.५१
तस्मिन् धृते महादेवि	२२६ प. नि. २७	दृष्टव्यं तच्च साहचर्यं	२६७ अभि.
तस्मिन् धृते महादेवि	३० त. स.	देवीध्यानं जिह्वाये	२२२ स. प.
तस्मिन् धृते महादेवि	७८ मी. नि.	देवीमौलीं चतुर्दिशु	२२५ ल. सा.
तस्मिन् धृते महादेवि	६६ स. प.	देव्यर्चनाय मुनिभिः	५२ प्र. सा. १.१२
तस्मिन् धृते महादेवि	२९ त. स.		

देवोऽपि विविगुस्तन	१४४ अमि.	निगृह्य तन	१८५ त. स.
देवकालविशेषज्ञान	४ अष्टु.	निजनित्रेणु पदेणु	१४२ वि. स्त्री. ८. ५
देहप्रमानुनाशान्ति०	१३४ म. स्त्री.	नित्यामि मत्संनरा	४८. प्र. सा. १३. ८५
देह दिवाविम	१३९ तन्त्रा. १५. २८६	निपुणमतिनिपेय्य	२७५ अष्टु.
देवतानि प्रसादं हि	२६१ म. भा. ३. १५०. २४	निर्जनेऽपि महारण्ये	२३५ म. भा. १. ७२. १४
द्रावणात् धामजालस्य	१७४, २२२ स. प.	निर्विरत्ये परे	८९ वि. भे. १४७
द्रावमित्री रंजा रौद्री	२०३ तन्त्रा. ६. ५७	निकृत्वादिमिरादिलष्टा	२१०
द्वादशान्तादिनारवन्	२२१ स. प.	निष्पत्ति निष्पत्त्य	२१४ श्री. उ. ६. १९
द्वावन्वी वामनस्तयाख्यौ	११०, ११५ ह. पा.	निहत्य विघ्नसन्तान०	१ अर्थ.
द्वितीयस्य द्वयो	८२ वा. त.	नीमि सर्वात्महापीठ	११ अर्थ.
द्वितीया चाष्टमे योग	८३ वा. त.	न्यस्याङ्गान्यपि	११९ प्रि. सा. २. ३
द्विधा च नवधा चैव	२३१ मा. वि. ३. १०		
		पञ्चपञ्चाशद्गुड	८२ वा. त.
धाममन्त्रिस्त्वेक्या	३ अर्थ.	पञ्चमन्त्रगता	३१ न. म.
ध्यान गान्धर्वा	१४८	पञ्चमस्य द्वयो	८२ वा. त.
		पञ्चमयोमये वाङ्म	८२ मा. त.
न चतुर्दशमिन्यून	८२ मन्त्र	पञ्चमी त्रिपुराथी	१०७ म. प.
न जानन्ति गुह	२९ त. म.	पञ्चमनिचतुर्वेक्षित०	८२ मा. त.
न तथा भुगपत्येषा	१५३	पञ्चमतिचतुर्वेक्षितेव	८२ वा. त.
नम्या हृत्वा च	११९ प्र. मा. ६. ६	पञ्चमतिचतुर्वेक्षित०	८३ वा. त.
न ध्यान मुग०	१४८	पञ्चमं चतुर्दश	८२ वा. त.
न पूजा वाङ्म०	८९ म. प.	पञ्चमन प्राग्वदना	२६७ प्र. सा. २०. ३९
न प्रकाश प्रकाशेन	१९८ वा. प. २. १२४	पञ्चाङ्गान्यपञ्चाशान्	२२८. प्र. ३. १. ५
न वान्या लया०	१९२	पञ्चमार्गविश्र पुत्रेन	२२७ प. मा. ७०
नमसा च स्मृता	३१ त. म.	पञ्चमार्गगृह्यपत्र०	२७५ अष्टु.
नमसा पाणिने सूत्रे	८२ वा. त.	पञ्चमार्गो विमरस्ता०	१४ तन्त्रा. १. २०४
नमसं तोत्रोद्	८२ वा. त.	पञ्चमार्गो महाशिव.	२७०
नमस्य द्वयो	८२ वा. त.	पञ्चमार्गो विमरस्ता०	२२५ प. मा.
न यज्ञेर्वादिता	१९८ वि. भे. १९	पञ्चमार्गविमरस्ता०	२७० त. प.
न विद्या मातृता०	१२ प. वि. ९	पञ्चमार्गविमरस्ता०	३९ न. प.
नमस्तिष्ठान्तरेण०	२२१ न. प.	पञ्चमार्गविमरस्ता०	२४ मा. त.
नमस्तिष्ठान्तरेण वा मा	२२० म. प.	पञ्चमार्गविमरस्ता०	२२६
नमस्तिष्ठान्तरेण वा मा	२२१ मा. प. २३२	पञ्चमार्गविमरस्ता०	म. भा. ३. १५९. १४
नमस्तिष्ठान्तरेण वा मा	११९	पञ्चमार्गविमरस्ता०	२८ वि. म.

पुनः कन्दादिताल्वन्त	२२१ स. प.	प्रियानन्दमह वन्दे	२ अर्थ.
पुष्पमूलफलोत्थ या	१३४ सि. पा.	प्रेक्षते कामरूपाणि	२४६ मतो.
पूजा प्रयोगो	३ ऋजु.	प्रोत्कीलन विद्यायास्या	१०८
पूजोदिताध्यामिन्या	१७१ आगमः		
पूर्णपीठ स्थिता याज्ञा	२२१ स. प.	वदध्वा पद्यासन	१८५ त. स.
पूर्वं विद्या गुरोर्लब्ध्वा	१०७ शिवा.	वहि पद्यद्वय	८३ वा. त.
पूर्वपश्चिमभेदेन	४२ सि. पा.	ग्राह्य लिङ्गव्रनसेत्र०	१३९ तन्त्रा. १५.२८७
पूर्वभागे पञ्चशक्तिः	८२ वा. त.	विन्दुकण्ठसमायोगात्	१८३ जा. सा.
पूर्वास्त्रायः सृष्टिरूप	६५ स. प.	विन्दुता खोभमायाता	३१ त. स.
पुण्ड्रमन्त्र पृथङ्मन्त्री	३२ थो. स.	विन्दुमालिनिकाणस्य	११०.११५ ह. पा.
प्रकाशोऽयोरस्तोऽपि	१९६ ई. प्र. १.५.११	बीज गुह्ये न्यसेदाद्य०	१७१ सि. पा.
प्रकीणपुष्पपापो	१९२ प. सा. ६१	बीजमन्त्र शिवः शक्ति०	२३१ मा. वि. ३.१२
प्रणमामौष्टसम्पत्ति०	३ अर्थ०	बीजयोग्यात्मकाद् भेदाद्	२३१ मा. वि. ३.१०
* प्र णो देवी सरस्वती	२१६ ऋ. ६.६१.४	ब्रह्मचारी धनदायी	९७ त. वा. ३
प्रतिपत्प्रभृता देव्यः	४९ स. प.	ब्रह्मस्थान तत कृत्वा	८२ वा. त.
प्रतिवर्णविभवेन	२३१ मा. वि. ३.११	ब्रह्मा (ब्रह्म०) न्तर्गता	१४४ अभि.
प्रथमे नवमे चैव	८२ वा. त.	ब्रह्मा वा अकामयत	२५९ तै. ब्रा. ३.१.५.६
प्रथम नवम योग	८३ वा. त.	ब्राह्मणाद्यष्टौ च	६५ स. प.
प्रदेनेष्वपि राष्ट्राणां	११७ म. भा. १.१०.८.५		
प्रधानवर्मदोष०	३ ऋजु.	भिक्षन्ते भूरिविस्तारस्ते	१५१ गी. नि.
प्रपन्नजनताडु ख०	२ अर्थ०	भिक्षाज्ञानप्रन्वि०	१९२ प. सा. ६१
प्रबुद्धा सा निनादेन	३० त. स.	तुवनेश्वरि ते भक्त्या	४ अर्थ.
प्रयोजनमनुद्दिश्य	१९९ श्लो. वा., पृ. ६५३	८ भूताधीना भूतिभूपा०	२१५
प्रसरन्ती आनन्दरूपा	९९ सि. वि., पृ० ६०	भेदात्तु प्रथमोत्पन्ना	३० त. स.
प्रसाद तनुते मह्य	२ अर्थ.	भैरवोऽहं कुलोऽहं	१३९ मतो.
प्रगृणा भारतीयोत्सना	२७४ ऋजु.	भ्रमण सतम चैव	८२ वा. त.
प्रान्प्रत्यगायत	८२ वा. त.	ग्रामयेद् वृत्तरूपेण	८२ वा. त.
प्राक् मूत्र प्रथम	८४ वि. सा. ९.५		
प्राङ्निवृत्ति प्रतिष्ठा	२१०	मज्जरध्वज न्यसेद्	२४० त्रिपु.
प्राङ्मध्ययोग्यो	२२५ प्र. सा. ९.१८	मणित्रन्मन्त्रमालम्ब्य	१७१
प्राणप्रदानत्रये	१६७ प्र. गा. २५.१९	यत्पर नास्ति तत्रापि	२६६ सि. श्लो. ३.१७
प्राणो देवीमर्यादो	१११ वि. ब.	यदिना चोदरस्येन	३० त. म
प्राणो विन्दुरिह प्रोक्त	११० ११८ ट. म.	मध्यमन्यनयोगे	३० त. म.
प्राणो नै गृह्यो	१०९ ऐ. आ. २.२.१	मपुरोऽसरमन्दर्भा	४ ऋजु.

मध्यमासा रतिः	२१०	यत्पादाम्बुजसम्भूत	२ अर्थ
मध्ये शास्त्रस्य	३ ऋजु.	यत्र यत्र मनस्तुष्टि०	८० म. शा.
मननराणधर्मोऽसौ	२२१ स. प.	यथा न्यग्रोधबीजस्य	२० प. वि २४
मन्त्रतत्त्वाप्रमादो य	२६६ अमि.	यथा परस्परानन्दो	१५३
मन्त्रमण्डलवर्णार्त्तम०	३ अर्थ.	यथा स्थिताश्च	११०, ११५ ह. पा.
मन्त्राधारे तथा साध्या०	२२१ स. प.	यदा क्षोमः प्रलीयेत	१४ स्प. का. ९
मलय चाग्निदिग्भागे	१० उ. प.	यदि वसति योजनसतं	१५४ शा.
महात्रिपुरसुन्दर्या०	३ अर्थ.	यद्युच्चरते मन्त्री	७० उ. प.
महासार सुदृष्टिर्न	१०७ शिवा.	* यन्त्रे मन्त्राणि सर्वाणि	२१७
महोद्यमे महाभोवन्त्रे	१३४ ग. स्तो.	यन्मुखाभ्यायमासाद्य	३ अर्थ.
* मातृणा या मातृभूता०	२१५	यमनाद्यम एवाय	२७३
मादनः प्राणरूपस्तु	११०, ११४ र. स.	यवमात्र विज्ञेय	१८३, १८५ ज्ञा. सा.
मानसो जप इत्युक्तो	२६८ सि. पा.	यस्मिन् तवमिव	१३४ ग. स्तो.
मापाग्निद्वर्षाङ्गी चैव	११०, ११४ र. स.	यस्वैते पूजिता. पार्थ २२४	
मायूरपिच्छकृकबाहु०	१७३ अमि,		म. भा. ३.१५९ १४
मा शक्तिस्तु तमाख्याता	११०, ११४ ह. पा.	यस्योर्मिबुदबुदा०	१ ऋजु.
मुकुलैः पतितैर्मलानि	२७२ प्र. सा. ६.५३	याम्यक्षीम्यायत	८२ वा. त.
मुक्तकेनालिवर्णन	१४१ ल. सा.	या सा तु मातृका	२९ त. स.
मुक्तवैशी ततस्तेन	२२३ स. प.	या सा मित्रावरुण०	२२९ सा. प. ५
मुद्रादसकसकेत०	२२१ स. प.	या सा शक्ति परा	३० त. स.
मुद्रापीठमिति श्रुत	१७४, २२२ स. ग.	या सा शक्तिजंगद्धातु	२३० मा. वि. ३.५
मुद्रा विद्या च मन्त्राश्च	२१९ स. प.	* यूय पात स्वस्तिभि	२१६ ऋ. ७.१.२०
मूर्तिवैचित्र्यविभवा०	२१०, २११ म. प.	* ये नाद्रियन्ते गिर०	२१६
मूलाधारात् स्फुरित०	२१२ प्र. सा. १०.७	ये नाद्रियन्ते शुक्र०	२२४ म. भा. १.७६.६४
मृता वैवस्वता चैव	१५५ प्र. सा. ३५.१२	ये वदन्ति न ते	३७ स. प.
मौक्षस्य नैव किञ्चिद्	२६२ प. सा. ६०	येर्ननाक् स्मर्यते	२२१ स. प.
मोक्षत्र द्रावण यस्मा०	१७४	योगीन्द्रमधुपवात०	१ अर्थ.
मोक्षयन्ति गृहादिभ्य	१७४	योगीन्द्रो धामन कुर्यात्	२७४ अर्थ.
मोक्षनाम्प्यन्तरे कृता	२४२ त्रिषु.	योगीव निरुपादान०	२७ ई. प्र. १.५.७
यज्ञो जनस्य यच्चार०	२१०	योजयेत् त्रयस०	८२ वा. त.
यतः गमुदयश्चास्य	१ ऋजु.	योजयदष्टमे	८२ वा. त.
यत्स्वयने हि हृदय० २३३ यो. वा. ३.८४.४५		योजयेदुभयो	८२ वा. त.

यो जानाति स मृत्काल्मा	६६ स. प.	वपुर्विचिन्त्य शिवयो०	१३६
* यो ब्रूहोति स वै	७९	वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्य०	२७३ कु. स. ५.७२
यो भवेत् स सप्तावेष्ट	७३ मा. वि. २.२१	वरेषु यद्गान्मृपासि	२१३ कु. स. ५.७२
योऽयं शब्दत्यनलत्रिकोण०	८३	वर्गाष्टकविमेदेन	२३१ मा. वि. ३.१३
योऽसौ मादात्मक	२६ तन्त्रा. ३.११३	* वर्धन्तु त्वा मुद्गुतयो	२१६ ऋ. ७.९९.७
य सप्तावेष्टमाप्नोति	७३ मा. वि. २.२२	वशिन्त्योऽष्टौ तदादिष्व	६६ स. प.
य शिव भावयेतिरथ	२७४ स्व. त. ७.२५९	वसुम्भो स्त्रोम्भो	१४० प्रि. सा. ८.५०
य सप्तावेष्टचण्डेश	८२ मन्त्र.	वह्ने पुरहितवासव०	५२ प्र. सा. ९.१२
		वाक्कामविषमोक्षाणा०	२९० स. प.
रता मया एषा	२१०	वागक्षर प्रथमजा	१०० तै. ब्रा. २.८.८.५
* रक्ताग्निषोताक्ष०	१५४	वाग्रूपता वेदुरक्षत्रे०	१९८ वा. प. १.१२४
रक्तैर् रजसापूर्वं	८३ वा. स.	वाचोवा विश्वा	११ तै. ब्रा. २.८.८.४
रत्नामन्तरा कृत्वा अवच्छे	१८२, १८५	८ वाच यजन्ते जनिताप०	२१६
रत्नामन्तरा कृत्वा नासञ्जे	१८३, १८५	वातोत्पातभय	७८ गी. नि.
	ज्ञा. सा.	वात यथाजनिष	२०३ बनि.
रक्षाणां वाचकत्वेन	२३१ मा. वि. ३.१५	वामा सप्ताख्यमना	२०३ तन्त्रा. ६.५७
रक्षो वा अकामयत्	२५९ तै. ब्रा. ३.१.४.४	वामा वसार्तिरामोवा	२०३ तन्त्रा. ६.५६
एष विदुः समाख्यातो	२४ मतो.	विद्वर्षो वृषपत्नीकृत	१५०
रेखिणी नाम सा	३१ त. स.	विद्वर्षो वृषपत्नी प्रोक्त	१५०
रोहिणी सा रामुद्दिष्टा	३१ त. स.	विद्ययाश्रुतमस्तुते	२१६ ऋ. उ. ११
रोहिणी शुद्धिकर्मोद्मादय	१८३, १८५ मा. पा.	विद्यया वा विद्या	१७ स. ब्रा. ३
रोहिणी स मुल्लास्य	२११ स. प.	विद्या तु नवमी सम्पत्	११०, ११४ र स.
		विद्याशरीरतत्ता०	२८ वि. सू. २.३
स्फुली सध्वं	१८	विद्यासकेतमेतत्	२२१ स. प.
स्ये त्रिलोक्या अपि	३३ प्र. सा. ९२	विद्ययाश्रान्वयो ययो	२६९ म. मन्. २.८५
लिहन् स्वस्वमन्त्रेण	१८३, १८५ मा. सा.	विपरीत तु वक्ष्यामि	८३ वा. त.
लोकताम्यारण्येर्धर्म०	२२४ बभि.	विपरीतमेवमेव	८३ वा. त.
लोपामृदायमायाम०	४ ऋजु	विपरीतमेवमेव	४९ स. प.
लोपामृदा तथाभस्व०	२२३ स. प.	विपरीतमेवमेव	४८ स. प.
		विपरीतमेवमेव	१३४ ग. स्तो.
वदुक योगिनीवृद्ध	३ अर्थ.	विपरीतमेवमेव	१३९ तन्त्रा. १५.२८६
* वद सप्तदश बुद्धयै	२१६ अ. मे.	विपरीतमेवमेव	१९२ प्र. ४.१.१२
वन्दे गुणीयमीशान्या	२ अर्थ.	विपरीतमेवमेव	२३५ म. मा. १.७२.१४

विश्वेन्द्रग निज	१३४ ग. स्तो.	शिवानन्दरसापूर्ण	१३९ तन्त्रा. १५ २८५
विष्णुर्वा अकामयत	२५९ तै. ब्रा. ३.१.५.७	शिवानन्देन	२ ऋजु.
विसर्गशक्तिविश्वस्य	२५ तन्त्रा. ३.२२६	शिवेन सविद	२ ऋजु.
* विहाय मारणोक्तानि	७९	शिवे हकार	११०, ११४ ह. पा.
वृत्तद्वये चतुद्वारे	८१ मन्त्र.	शिव कामेश्वरी सिद्धान्	३ अर्थ.
वृत्त्यन्तरविशेषेण	२७३	शीतोष्णे वाय	१३ ई. प्र. २.१.३
येसि ता यन्त्रचक्रस्था	८२ मन्त्र.	शून्य* स्पर्शस्नया नादा	३६ स. प.
वेदागमविरुद्धाय	२५ शि. स्तो. २.७	* शून्य कपाल दधती	१५४
वेदागमसत्त्वाय	२५ शि. स्तो. २.७	शेष बीजद्वय कन्द०	१७१ सि. पा.
* वैप विशेषाद्यमुक्त	२१५	श्रीकण्ठोज्ज्वल०	६ प्र. सा. ३.३९
घतचारी सर्ववैप	२६४	श्रीपीठ राजदुष्प्रेक्ष्य	२२० स. म.
व्याकरोमि मनाक्	२ ऋजु.	श्रीमद्दीपकसन्तान०	२२१ स. प.
व्यासा पञ्च कला	२१०	श्रीमद्वाजसनीये	२५ तन्त्रा. ४.५४
व्योमे दुष्कृतघर०	१०६ प्र. सा. ९.३	श्रीमन्महावनेशान०	१ अर्थ.
शक्त्योऽस्य जगत्कृत्स्न	१९६, १९७ स. म.	श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा	१०७, २२१ स. प.
शक्तिगर्भात् प्रोच्छलन्त	२२२ स. प.	श्रीवामदेव	२ ऋजु.
शक्तिबीजाक्षर	३६ स. प.	श्रुतिस्मृती मयैवाज्ञे	७४ वा. स्मृ. १८९
शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्	१९६, १९७, २०० वी. प. ३	श्रोतुस्तदङ्ग हृदय	२३३ यो. वा. ३.८४, ४५
शक्तिस्तु मातृका	२९ त. स.	पद् पद् पञ्च	८२ वा. त.
शक्तिस्तुर्गामभवेन	२०१ स. प.	पद् पद् पङ्क्तुलेनैव	८२ वा. त.
शक्तिशक्तिमतो०	१९८ वि. भै. १८	पष्ठ वैव श्रुत्येन	८३ वा. त.
शाक्तस्फारसमाविष्टो	२१९ स. प.	पष्ठस्यैव द्वयो	८२ वा. त.
शाक्त्योमानलार्णा	११०, ११५ ह. पा.	पौडशान्तकलाधारी	८१ मन्त्र.
शाशाङ्कशकलाकारा	३१ त. स.	पौडशाधारचक्रस्थ	८१ मन्त्र.
शास्त्रयतीतेति वचय	२१०	सत्रर्तमण्डलान्ते	२०५ म. शा.
शास्त्रात्मना स्थितो देवो	८१ तन्त्रा. ४.२३४	सविन्मार्गगतो	१३४ ग. स्तो.
शिक्षणद्वयण्डरान्याय	३७ स. प.	ससार एव निवसन्	१९२
शिवशक्त्यात्मसत्तय	३३	सहार० पश्चिमो	६५ स. प.
शिवश्चिदानन्दधन	१० ई. प्र. ४.१.१४	सहारस्त्रिविध. प्रोक्त	६६ स. प.
शिवादिनितिपर्यन्त	१ ऋजु.	सवारस्त्वपरो	११०, ११४ र. स.
शिवानन्दपरामृष्टः	१४२, १७३, १८९, २६०	समुत्पुल्वगुह्यक्षीर०	१३४ प्र. सा. ६ ५४
	२७५		

सङ्कलितप्रवसायश्च	२२७ द. स्मृ. ७.३१	सर्वार्थसाधको योऽसौ	१३६
सङ्कोच परमा शक्तिः	११०, ११४ द. स.	सर्वविच्छेदक कालो	२७३
सङ्कोच परमा शक्तिः	१९५ सं. प.	सर्वे वर्णात्मका	२९ त. स.
सङ्कोचस्य विकासस्य	११०, ११४ द. सं.	सर्वेषामेव जन्तूना	२२२
स च पञ्चदशपात्या	३ ऋजु.	सर्वेषामेव मन्त्राणा	१२ प. वि. ८
सरा समरसीभूत	१८३, १८५ आ. सा.	स वै मादन	११०, ११४ ह. पा.
समन्वितमिरष्टायि	२१०	सर्वो ममाय विभव	१९२ ई. प्र. ४.१.१२
सप्तमं भ्रमणे दीर्घं	८३ वा. त.	स वेत्ति वेद्य	२१४ इवे. उ. ३.१९
सप्तमी विपुलासिद्धा	१०७ स. प.	सहस्राणि सहस्रशो	६ तै. स. ४.५.११.१
सप्तपटपास्यमेव	३७ सं. प.	संहैव सन्त न	२३ तै. आ. ३.११.५
समन्वय वेतरदा	२७४ ऋजु.	भान कुण्डलिनी	९८ ति. म.
समन्व वेतपानेष	१४० क. सा.	॥ सा नो मन्त्रेणमूर्ध्व	२१६ ऋ. ८.१००.११
समन्वासासिद्धिः	१३५ ल. भा.	सामान्यपञ्चकारेण	२१०
स महापातकी	८० म. ग.	सा योनि सर्वदेवाना	१९ ने. त. ७.४०
समुत्पिता यथा	३० त. स.	साराङ्गारे विनिः	१३४ प्र. सा. ६.५४
सम्प्रदायद्वयेन	४ अर्थ.	सा स्फुरता महासत्ता	३४ ई. प्र. १.५.१४
मम्यक् सिद्धैकमन्त्रस्य	१७३	सितोपवेशकदलीः	१३४ प्र. सा. ६.५६
मम्यक् वृत्तिविधानाय	४ ऋजु.	सिद्धिर्नाम मन्त्रा हि	२६७ अमि.
सर्वज्ञता वृत्तिः	१२० आ. पू. १२.३३	सिद्धयन्ति तेष्विचारात्स्य	२१९ स. प.
सर्वथा त्वन्तराः	१० ई. प्र. ४.१.१४	सुनीतिपिनयसि	७० ऋ. २.२३.४
॥ सर्वनामानि नित्यमा	१९९ उ. मे.	सुन्दरीति तृतीया	१०७ म. प.
सर्वभूतान्तर्गतोऽहं	२७५ म. भा. १.७२.१४	सुन्दर्यादिमहापूर्व	४९ म. प.
सर्वरक्षाकर	१३५	॥ सुखं गीढारामु च	२१६ उ. मे.
सर्वतोगहर	८१, १३३, १३५ मतो.	सुसितेन सुशुद्धेन	१३४ म. सा. ६.५६
॥ सर्वतुल्यैः सर्वकै	७९	सुसित शान्तिकर्षादौ	१६४ अमि.
सर्वविघ्नोपनाशार्थं	३ अर्थ.	सुखद्वयानुत्पत्तौ	२६९ ति. पा.
सर्वसद्योगण	८१, १३३, १३५ मतो.	सुसुप्तसफटिकं	२२७, २२८ वि. द. १९
सर्वसिद्धिप्रदेनैव	१४१ ल. सा.	सुखद्वयानुत्पत्तौ	३ ऋजु.
सर्वभूतानि पार्श्वौ	८२ आ. त.	सृष्टिचक्र तथा	६५ स. प.
सर्वोपकारसिद्धये	२ ऋजु.	सृष्टिचक्रयोगेन	८३ वा. त.
सर्वानन्दमय	८१, १३३, १३५ मतो.	सैषा सारतया पोक्ता	३४ ई. प्र. १.५.१४
सर्वानुप्राप्तक	२ ऋजु.	सोऽचिरात्समते सिद्धि	२११ स. प.
सर्वार्थसाधक	८१, १३३, १३५ मतो.	सोऽज्ञातमितरूपः	२६ तन्वा. ६.२१०

सौज्ज्वर्चनिमहानादः	३६ स. प.	स्वयमेव तदालोक्य	२१५
सोऽह भगवो	७५ छा. उ. ७.१.३	स्वयम्भूर्वाणलिङ्ग वा	२७० उ. प.
सीगत्यासिमहापद्या	४ ऋजु.	स्वरद्वादशगा	३१ त. स.
सोभाग्यविपया	४ ऋजु.	स्वरव्यञ्जनयोः	५
सौमुष्माध्वाचरण०	२१२ प्र. सा. १०.७	स्वरेशः सूर्योऽयम्	६ प्र. सा. ४.२५
स्तनविन्दुद्वय बाहु०	१३६	स्वसक्तिप्रचयो विश्वम्	१९८ शि. सू. ३.३०
स्तनी दहनशीताग्नौ	१३६	स्वसक्तिसहितो	४२ सि. पा.
स्तम्भे कालनिर्मे	१६४ अभि.	स्वातन्त्र्यमेतदीग्नुरुच्य	३३ ई. प्र. १.५.१३
स्मापितोऽनुग्रहविधौ	३ ऋजु.	स्वात्मानन्दमहे०	२ ऋजु.
स्थित यन्मैदमल्लिल	१ ऋजु.	स्वेच्छया स्वभिसौ	१०, २१४ प्र. ह. २
स्थितानि त्रिपुराचक्रे	८३ वा. त.	स्वेच्छाविभाविता०	११ अभि.
स्थितिचक्र तथा	६५ स. प.	स्वे महिम्यद्वये	८९ स. प.
स्तूलो व्याप्यो व्यापको०	२११ म. प.	हजारोऽन्त्यः कलारूपो	३५, ९८ स. प.
स्पर्शनं चावलोक्य	२५० उ. प.	हयमेघशतसहस्राण्यपि	२२७ प. सा. ७०
स्मरणं कीर्तन केलिः	२२७ द. स्मृ. ७.३१	हृते तु वैशिवः	१४० प्र. सा. ६.१०६
स्मरणादेशिकेन्द्राणा	२२२ स. प.	हृत्स्थैककोणता	३१ त. स.
स्मृतिरुग्म सर्वग्रन्थीना	७५ छा. उ. ७.२६.२	हृदयस्तिरसोः शिलाया	११९ प्र. सा. ६.६
स्वच्छन्दपदवीलीनः	२६८ स्व. त. ७.२६०	हृद्यकारो द्वादशान्ते	३४ तन्त्रा. ६.२३८
स्वच्छन्दभैरवे तन्त्रे	२२५ क. ऋ. ५०१	हृदिन्दु वेष्टयित्वा	३० त. स.
स्वभावमवभासस्य	१९६ ई. प्र. १.५.११	हेमावृता वहति य	१७३ अभि.
स्वयमावेशन चैव	२५० उ. प.		

परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्थानुक्रमणी

अ इ उ ऋ ॠ इति	२८१ त्रि. द. २१	अयमेवातिनिकटो	३१० सौ. सु. १.४५
अकथादिनिरेखात्	२८७ सु. ३०	अर्पतिपुष्पकिल	२९६ सु. ६५
अक्षिलमनाहृतमूर्ति०	३०६ सौ. सु. १.६	अर्घ्यदिशामुक्षेत्रैव	३०० सु. वा. ३२
अक्षपट्टकरचना	३२३ वि. १३	अर्चयेद् गन्धपुष्पाद्यैः	२८७ सु. २८
अग्निमारिगुणनिकाय०	३१७ सौ. सु. ५.१३	अर्थास्थानानि भानिग्यै	३०३ सु. वा. ६१
अक्षपुष्करमेवेव	२९० सु. ५०	अलङ्करोमह सेह	२९७ सु. वा. ८
अथ कलवर्णमध्य०	३१३ सौ. सु. २.१६	अवनारण्येऽथ वै वेद०	३०८ सौ. सु. १.१५
अथ तु राक्षस्यार्थस्य	३१२ सौ. सु. २.१३	अव्यक्ताद्याः प्रकृतयो	२९८ सु. वा. १३
अथापि देवतावयव०	३१५ सौ. सु. ३.१२	अक्षेपकपर्णुप्लवज०	२९७ सु. वा. ५
अथ मानुषावयव०	३२० सौ. सु. ६.१८	अक्षेपविश्रामदारम	३०४ सौ. ह. १
अथवा हेमताम्नादि०	२८५ सु. १०	अक्षेपव्यवहाराद्या	२८८ सु. ३४
अथिवसत शिवलक्ष्मी	३१२ सौ. सु. २.१३	अक्षेपाश्चामृतान्पर्य	२८४ सु. १
अनयोऽस्मावयववत्	३१५ सौ. सु. ४.५	अष्टकमनयोरिष्ट	३१७ सौ. सु. ५.१२
अन्योऽस्मात्तन्मिथुन	३११ सौ. सु. २.३	अष्टविकोणगण्यविवध	३१५ सौ. सु. १.१९
अनामितादिनाम्नादि०	३०५ सौ. ह. ९	अष्टविकोणमध्यस्थस्यै०	३१४ सौ. सु. १.५
अनुत्तरविमर्शकसार	२९९ सु. वा. १९	अष्टाष्टाष्टदशान्वुज०	३१४ सौ. सु. ३.८
अनुत्तरादिसर्गान्त०	३०१ सु. वा. ४२	अष्टाराष्टप्रदेशोऽय	२९८ सु. वा. १७
अन्तरङ्गकरणात्मना	३२७ वि. ३५	अष्टारे यो यतिन्याया०	३०२ सु. वा. ५३
अन्तरङ्गरणान्युपा०	३२४ वि. १७	अष्टोत्तरसप्तान्वुत्स्या	२८४ सु. ७
अन्तर्देशात्मा देव्यो	३०२ सु. वा. ५२	अस्य वीतयति पर	३१३ सौ. सु. २.९६
अन्तर्देशारचकै	३१७ सौ. सु. ५.९	अस्यान्विवापद्रुता	३१४ सौ. सु. ३.१
अन्तर्देशादवमुपा	२९८ सु. वा. १६	अस्यैव प्रतिविम्ब	३१४ सौ. सु. ३.६
अन्यग्रहोदभोगा	३१९ सौ. सु. ६.७	अस्वरवपुर्गादितय	३०८ सौ. सु. १.२०
अर्हानां लोको	२८४ सु. ८	अस्वरविमर्शकपी	३११ सौ. सु. २.२
अभितोऽङ्गान्वीर्हवी०	२९० सु. ४५	अहन्नेदन्तापोर्वीज०	२९७ सु. वा. ९
अभ्यन्तरे तिरोत्	२८७ सु. २०		
अभ्यन्त्यं गन्धपुष्पाद्यै०	२८७ सु. ३०		
अभ्युत्थितदेहोऽमी	२८५ सु. २०		
अथ वैष्णवरी भागो	२९८ सु. वा. १०		

सोऽन्तर्ध्वनिमहानादः	३६ स. प.	स्वयमेव तदालोक्य	२१५
सोऽहं भगवो	७५ छा. उ. ७.१.३	स्वयम्भूर्वाणलिङ्गं वा	२७० उ. प.
मौगत्यातिमहापद्या	४ ऋजु.	स्वरद्वादशपा	३१ त. म.
सीमाग्यविषया	४ ऋजु.	स्वरव्यञ्जनयोः	५
सौपुम्नाध्याचरण०	२१२ प्र. सा. १०.७	स्वरेशः सुर्वोऽयम्	६ प्र. सा. ४.२५
स्तनविन्दुद्वय बाहू०	१३६	स्वशक्तिप्रचयो विश्वम्	१९८ धि. सू. ३.३०
स्तनो दहनस्रोतान्	१३६	स्वशक्तिसहितो	४२ सि. पा.
स्तम्भे कालनिर्भ	१६४ अभि.	स्वातन्त्र्यमेतदौन्मुख्य	३३ ई. प्र. १.५.१३
स्थापितोऽनुग्रहविधौ	३ ऋजु.	स्वात्मानन्दमहे०	२ ऋजु.
द्विपत यत्रेदमखिल	१ ऋजु.	स्वेच्छया स्वभित्तौ	१०, २१४ प्र. ह. २
स्थितानि त्रिपुराचक्रे	८३ वा. त.	स्वेच्छाविमाविता०	११ अभि.
द्विपतिचक्र तथा	६५ स. प.	स्वे महिम्यद्वये	८९ स. प.
हृत्प्लो व्याप्यो व्यापकौ०	२११ स. प.	हृत्पागेज्यः कलारूपो	३५, ९८ स. प.
स्पर्शनं चावलोक्य	२५० उ. प.	हृयमेघसतसहस्राण्यपि	२२७ प. सा. ७०
स्मरणं कीर्तन वेलिः	२२७ द. स्म. ७.३१	हृते तु वैश्वः	१४० प्र. सा. ६.१०६
स्मरणाद्देशिकेन्द्राणा	२२२ सं. प.	हृत्स्थैककोणता	३१ त. स.
स्मृतिलम्भ सर्वग्रन्थीना	७५ छा. उ. ७.२६.२	हृदयधिरसो. शिष्याया	११९ प्र. सा. ६.६
स्वच्छन्दपदवीलौनः	२६८ स्व. त. ७.२६०	हृद्यकारो द्वादशान्ते	३४ तन्वा. ६.२३८
स्वच्छन्दभैरवे तन्त्रे	२२५ क. क. ५०१	हृदिन्दु वेष्टयित्वा	३० त. स.
स्वमायमवभासरय	१९६ ई. प्र. १.५.११	हेमावृता बहति य	१७३ अभि.
स्वयमावेशन वैध	२५० उ. प.		

परिशिष्टस्थग्रन्थश्लोकार्थानुक्रमणी

अ इ उ ऋ ॠ इति	२८१ चि. द. २१	अयमेवातिनिकृष्टो	३१० सौ. सु. १४५
अरुधादित्रिरैस्वात्म्य	२८७ सु. ३०	अर्धाक्षिपण्यवलि	२९६ सु. ६५
अखिलमनाहतमूर्ति०	३०६ सौ. सु. १.६	अर्घ्यादाभ्युक्षणेनैव	३०० सु. वा. ३२
अङ्गपटकरचना	३२३ चि. १३	अर्चयेद् गन्धपुष्पाद्यै०	२८७ सु. २८
अणिमादिगुणनिकाय०	३१७ सौ. सु. ५.१३	अर्चास्यानाभि मानिन्	३०३ सु. वा. ९१
अत्युपह्वरमेवेव	२९० सु. ५०	अलङ्करीम्यह देह	२९७ सु. वा. ८
अन कलवर्गमध्य०	३१३ सौ. सु. २.१६	अववारणेऽत्र वे वेद०	३०८ सौ. सु. १.१५
अत्र तु शतत्यर्थस्य	३१२ सौ. सु. २.१३	अव्यक्ताद्या प्रकृतयो	२९८ सु. वा. १३
अत्रापि क्षेत्रज्ञानय०	३१५ सौ. सु. ३.१२	अक्षेपकमार्नुष्ठान०	२९७ सु. वा. ५
अथ मानुषदेव०	३२० सौ. सु. ६.१८	अक्षेपविश्राभदात्म	३०४ सौ. ह. १
अथवा हेमताम्नादि०	२८५ सु. १०	अक्षेपव्यवहाराणां	२८८ सु. ३४
अधिवसत शिवशक्ती	३१२ सौ. सु. २.१३	अक्षेपाशुभशान्त्यर्थ	२८४ सु. ८
अनयोरात्मावयवा	३१५ सौ. सु. ४.५	अष्टकमनयोरिष्ट	३१७ सौ. सु. ५.१२
अन्योरेतन्मिथुन	३११ सौ. सु. २.३	अष्टत्रिकोणमध्यत्रितय	३१५ सौ. सु. ३.१२
अनाश्रितादिकालादि०	३०५ सौ. ह. ९	अष्टत्रिकोणमध्यस्पर्द०	३१४ सौ. सु. ३.५
अनुषङ्गविमर्शकसार	२९९ सु. वा. १९	अष्टदशष्टदलाम्बुज०	३१४ सौ. सु. ३.८
अनुत्तरादिसर्गान्त०	३०१ सु. वा. ४२	अष्टाराष्टप्रदेशोऽय	२९८ सु. वा. १७
अन्तरङ्गकरणरामना	३२७ चि. ३५	अष्टारे यो वक्षिन्वाद्या०	३०२ सु. वा. ५३
अन्तरङ्गकरणान्युपा०	३२४ चि. १७	अष्टोत्तरशतवृत्त्या	२८४ सु. ७
अन्तर्द्वारगा देव्यो	३०२ सु. वा. ५२	अस्य द्योतयति पर	३१३ सौ. सु. २.१६
अन्तर्द्वारचक्रे	३१७ सौ. सु. ५.९	अस्याम्बिकाशमृता	३१४ सौ. सु. ३.१
अन्तर्द्वारराममुपा	२९८ सु. वा. १६	अस्यैव प्रतिबिम्ब	३१४ सौ. सु. ३.६
अन्तरहीदमीपा	३१९ सौ. सु. ६.७	अस्वरवपुरादिशिव	३०८ सौ. सु. १.२०
अवदिमानसो योगी	२८४ सु. ८	अस्वरविमर्शरूपी	३११ सौ. सु. २.२
अभितोऽङ्गावृत्तीर्देवो०	२९० सु. ४५	अहन्नेदन्तयोर्वीज०	२९७ सु. वा. ९
अभ्यन्तरे लिखेत्	२८७ सु. ३०	आज्ञायां च त्रसकाश	३०४ सौ. ह. ६
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यै०	२८७ सु. ३०	आणवादिमलमोचनो०	३२० चि. ३
अमृतीभूतदेहोऽसौ	२८५ सु. २०	* आत्मचक्रमनुदेवता०	३०८ चि. ४५
अप वैश्वम्भरो भागो	२९८ सु. वा. १०		

आत्मतत्त्वगतयो०	३२३ चि. ११	उद्यद्दिनकरोचोता	२८४ सु. ३
आत्मतत्त्वमिह	३२२ चि. ६	उद्रेक शक्ति स्यादिच्छा	३०८ सौ. सु. १.११
* आत्मसविदनले	३२८ चि. ४३	उन्मज्जन भावयामि	३०० सु. वा. २६
आधारनववमनपोर्नव०	३१८ सौ. सु. ५.१५	उन्मीलयसि मातस्त्व	३०५ सौ. ह. ९
आधारनववमनयोर्मूला०	३१६ सौ. सु. ४.७	उन्मेपापानुत्तरयो	३०८ सौ. सु. १.२३
आधारपात्रपीयूष	३०० सु. वा. ३०	उष्णस्पर्शविशिष्ट	३११ सौ. सु. १.४८
आधारे व्यूहक	२८७ सु. २४	ऋज्वाकृति यथा	२८५ सु. ११
आनीय साविद वेद्य	२९९ सु. वा. २२	एकत्रिधानितय०	३१६ सौ. सु. ४.१०
आन्तरस्य निजसविदा०	३२४ चि. २०	एकस्मै महमे तस्मै	३०४ सौ. ह. २
आयुषाष्टयाः पराः	३०२ सु. वा. ५४	एकाग्र्येकादशवा	३०७ सौ. सु. १.७
आराधयेत् पुनश्चाध्यै	२८७ सु. २९	एकारानुत्तरयो	३०८ सौ. सु. १.२३
आर्द्राङ्गनममस्ताङ्गो	२९७ सु. वा. ४	एकैकरस्यरूपा	३०७ सौ. सु. १.९
आवाहयामि हृदया०	३०० सु. वा. ३५	एकैका पूजयेद्यो हि	२८८ सु. ४०
आसनानि नवचक्र०	३२३ चि. १३	एतद्विधितयसमष्टि०	३२० सौ. सु. ६.२५
इच्छति वेदितुमर्था०	३०८ सौ. सु. १.२०	एतद्विकारजातं	३१७ सौ. सु. ५.१२
इच्छादिकास्तदीया	३१५ सौ. सु. ४.४	एतद्विद्याचिरक्लिष्टः	२९६ सु. ७०
इच्छादिनिषमष्टि	३१० सौ. सु. १.४०	एतन्निरोधजन्वा	३१८ सौ. सु. ६.६
इच्छादिशक्ति त्रितय	२९९ सु. वा. १८	एतस्माद् देवेद्यो	३२० सौ. सु. ६.२०
इच्छानुत्तरयोगा०	३०८ सौ. सु. १.२२	एता एवानुत्तर०	३०८ सौ. सु. १.१८
इच्छावेद्यानन्तर०	३०८ सौ. सु. १.२१	एतेषामीधानामिव	३२० सौ. सु. ६.२४
इच्छा सैव इवच्छा	३०९ सौ. सु. १.२९	एतैः शिवात्ममूर्ते	३२० सौ. सु. ६.१७
इच्छाग्र्य रजोक्त्या	३१० सौ. सु. १.४१	एतेनधिरेदितो	३२० सौ. सु. ६.०३
इति त्रिपुरमुन्दरी०	२८२ चि. ८. २७	एव द्वितीयबीज०	३१२ सौ. सु. २.१५
इति बीजप्रपावृत्या	२८६ सु. २१	एव ध्यात्वान्जयेद्	२८८ सु. ३८
इति विरचिनमेतत्	३०५ सौ. ह. १४	एवमनुत्तरशक्त्यो०	३१२ सौ. सु. २.७
इतीरिताश्रया भ्रमवासना	३०३ सु. वा. ६७	एवमात्मनि चतुष्कला०	३०४ चि. १५
इत्ययमाद्यर्था०	३१७ सौ. सु. ५.८	एषणात्रयमयस्य	३२६ चि. ३०
इत्यभिय पदयन्ती	३१४ सौ. सु. ३.४	ओतारानुत्तरयो.	३०८ सौ. सु. १.२३
इत्यध्वपटू देवेनि	३०५ सौ. ह. ८	ओदधानपोदनिर्य०	३१८ सौ. सु. ६.५
इदन्तालक्षण ह्य	२९६ सु. ६९	बधोरनल्लान्ति०	२८० चि. ८. १३
इदन्तोत्पत्तिमित ह्य	३०३ सु. वा. ६३	बस्तुद्विविधि कृमि	२८६ सु. २१
इदमेव दशिगान्वय०	३११ सौ. सु. २.४		
इम भवति प्रतिमाव	२८० चि. ८. २७		

करोमि चिन्मयी शुद्धि	२९९ सु. वा. २४	चक्रराजं समभ्यर्च्य	२८५ सु. १७
कर्णविवरेकगम्य०	३०८ सौ. सु. १.१५	चक्रराजं हृदि ध्यात्वा	२८४ सु. ७
कञ्जानविमर्शेन	३०० सु. वा. ३१	चक्रराजे परामृश्या	३०१ सु. वा. ४५
बलाह्ताः पूजयाम्येताः	३०२ सु. वा. ५०	चक्ररूपशिवाख्या०	२९८ सु. वा. १४
नृत्यामि च मामान्य०	३०३ सु. वा. २८	चक्रेश्वरी यजेत्तत्र	२९० सु. ५१
काम ऊर्ध्वगतबिन्दु०	३२४ वि. १४	चक्रेश्वरीभञ्जाम्येता०	३०२ सु. वा. ४७
कामकला कल्पित्री	३१२ सौ. सु. २.१४	चतुरन्वयात्मनाऽपि	३१३ सौ. सु. २.२५
कामेश्वर्यादिका एता	२९५ सु. ६१	चतुरन्वयात्मिकेयं	३१२ सौ. सु. २.७
कायलि नामानाम०	३०६ सौ. सु. १.६	चतुरधपोढसाष्ट०	३१४ सौ. सु. ३.१०
कायवाङ्मनसा येयं	३०३ सु. वा. ६२	चतुरात्मिकेयमेपां	३११ सौ. सु. १.५०
कारणात्मपरामृष्ट०	२९९ सु. वा. २४	चतुराननादिजननी	३११ सौ. सु. २.१
कालचक्रमपीमेता०	२९७ सु. वा. ६	चतुर्णामिच्छादीनां	२९९ सु. वा. २५
निश्चित्यार्चनमुं	३०९ सौ. सु. १.३५	चतुर्दशारघरणी	२९८ सु. वा. १४
कुक्षेतिरुमहापर्म०	२९६ सु. ७२	चतुर्दशारावरणे	३०२ सु. वा. ५०
इत्युगममये	३१८ सौ. सु. ६.५	चतुर्भिरेतैर्मनुभिः	२८६ सु. २२
इत्थं पञ्चविधं	२८४ सु. १	चतुष्कं प्रथमं पूज्यं	२९३ सु. ५५
इत्याद्यत्येववर्त्त	३१० सौ. सु. १.३९	चतुष्कमादितः पूज्यं	२९१ सु. ५२
इत्वा तेन पुराभागे	२८७ सु. २७	चत्वारि वेदयन्ति	३१६ सौ. सु. ४.६
क्रियासंप्रपत्तेषु	३१३ सु. वा. १५	चलद्भूलताविजित०	२८० वि. द. १४
कोषमुनिश्चिद्रूप०	३१९ सौ. सु. ६.८	चित्तमये श्रीपीठे	३१५ सौ. सु. ४.१.
सं धानुर्गर्भोतिरुभूमि०	३०१ सु. वा. ४१	चित्तमेव दमनं	३२६ वि. ३३
ये निरस्तनिसिल०	३२७ वि. ३८	चित्तदे लयविधान०	३२४ वि. १६
गणनमनिलञ्च तेजः	३१० सौ. सु. १.४६	चित्रभानुशशिनाकुम्भी	३२४ वि. १४
गणपुण्याश्रयादीञ्च	२८५ सु. १६	चित्रभानुशशिभानु०	३२२ वि. २
गणपती भूमिः	३११ सौ. सु. १.४८	विदानन्दमहोसारं	२९७ सु. वा. ३
गणेशसहानन्द०	३११ सौ. सु. १.४७	विद्वत्प्राप्यममृतं	३०० सु. वा. २८
गलितद्रव्योत्त०	२७९ वि. द. ३	विद्वत्साञ्छामृता०	२९७ सु. वा. ४
गुह्यतममायमभ्यं	३२० सौ. सु. ६.२४	चिद्विलासमयमिति०	३२२ वि. ६
द्विधाः संप्रमत्ताना	३०३ सु. वा. ६६	चिरेण मयि संजात०	३०१ सु. वा. ३८
पुनराश्रित्यव्यव०	३०० सु. वा. ३६	छादयन्निखिलमात्म०	३२५ वि. २८
पञ्चमध्याह्निकोणाञ्चः	२८८ सु. ३६	जनिगालनचर्मण	३०२ सु. वा. ५६
		जय जय जयदेवमात०	२७९ वि. द. २

जयति ज्योतिरनुत्तर०	३०६ सौ. सु. १.१	तत्त्वानो निजगुरो०	३२६ चि. ३२
जयति निजसुधाम्भ०	२७९ त्रि. द. १	तत्त्वधामयुगमावृत्ता०	३२४ चि. १८
जाग्रदादिममया०	३२७ चि. ३७	तत्त्वैः स्वावयवमयै०	३१६ सौ. सु. ४.१०
जालन्वरपोटस्थो	३१९ सौ. सु. ६.१०	तत्त्वमर्चनमतीव	३२५ चि. २३
ज्ञानक्रियात्मने	३०१ सु. वा. ४०	तत्त्वसुषुहरणमोप०	३२५ चि. २१
ज्ञानक्रियामतत्त्वेन	३०० सु. वा. ३५	तत्त्वस्वरूपपरमार्थ०	३०७ चि. ३९
ज्ञानश्रियोपराग०	३१० सौ. सु. १.६३	तदनादिवोधरूप	३१८ सौ. सु. ६.१
ज्ञानमुपपादयन्ती	३१० सौ. सु. १.३६	तदनुत्तरस्फुरत्ता०	३१८ सौ. सु. ६.२
ज्ञानाऽयं सत्त्वरूपा	३१० सौ. सु. १.४२	तदनु त्रिलोचनेशो	३२० सौ. सु. ६.२०
ज्येष्ठाक्षः षष्ठीक्ष	३१७ सौ. सु. ५.५	तदनु परमधाम०	२७९ त्रि. द. १
ज्येष्ठाक्षो विष्णु	३११ सौ. सु. २.४	तदनु मुनिः कलश०	३१९ सौ. सु. ६.१५
ज्येष्ठा ज्ञानावेसा०	३१४ सौ. सु. ३.३	तद्वयानेन समा ध्येयाः	२९० सु. ४६
झटिति यदि सर्वगूण्या०	२८२ त्रि. द. २४	तनादशक्तिनवक	३१८ सौ. सु. ५.१६
तच्च हर्षेन चाराध्य	२८७ सु. ३१	तन्मध्यचारचतुरा	३१८ सौ. सु. ५.१५
ततो मीनी विशुद्धात्मा	२८४ सु. ८	तन्मयत्वफलावाप्स्यै	३०३ सु. वा. ६०
ततो हृदयपद्मानः	२८८ सु. ३४	तन्मयसर्गस्पन्दा०	३०९ सौ. सु. १.२५
तत्तत्तिथिमयी नित्या	२८८ सु. ३९	तन्मह परम नौमि	३०४ सौ. ह. १
● तत्तदङ्गविलय०	३२८ चि. ४१	तर्पणं च त्रिधा	२८४ सु. ६
तत्तदात्मकतया	३२२ चि. २	तर्पणानि पुनर्दद्यात्	२८८ सु. ३९
तत्तद्रूपेण या भाति	३०४ सौ. ह. ४	तस्माच्च देशदेशः	३२० सौ. सु. ६.२१
तत्तद्वर्णे तिथिमयी०	२८८ सु. ४१	तस्मात् परमानन्द.	३०० सौ. सु. ६.१९
तत्तन्नाम्ना प्रथित	३१९ सौ. सु. ६.१४	तस्मात् पुण्यानन्दो	३२० सौ. सु. ६.२१
तत्प्रभामण्डलव्याप्त	२८४ सु. ४	तस्मादपि योगिवराद्	३१९ सौ. सु. ६.१६
स्रग्प्रसादमिह तत्त्व०	३२६ चि. ३१	तस्मादर्माचारमौ	३१९ सौ. सु. ६.१५
तत्र निर्मलमि	३२५ चि. २६	तस्मान्मनोजदेव०	३२० सौ. सु. ६.१९
तत्र परा परमशी	३१५ सौ. सु. ४.२	तस्मिन्नेवाव्यये तत्त्वे	२९६ सु. ६७
तत्र प्रादुर्भूत आमीनो	२८४ सु. ९	तस्य त्रिधा तमोमय०	३१० सौ. सु. १.४२
तत्र गच्छ प्रतिष्ठाप्य	२८७ सु. २६	तस्य निरुपाधिमूर्ते०	३०६ सौ. सु. १.३
तत्र शृङ्गाटपोठी०	२८२ त्रि. द. २६	तस्य पञ्चमपदे	३०५ चि. २४
तत्राग्निगामगूर्यात्म	२८७ सु. २९	तस्य द्वाश्वतपदे	३२५ चि. २२
तत्त्वगोचरमिद	३०३ चि. १०	ता रुन्द्ये महाशक्ती	३०२ सु. वा. ४.८
		नाम्य समष्टिरूपे	३०७ सौ. सु. १.८
		ताभ्यामनाहताभ्या	३०७ सौ. सु. १.९
		ताञ्जयमयो दद्यात्	२८५ सु. १९

ताश्च वामादिका०	२८२ वि. द. २५	देव्याः संवित्सतत्त्वाया	३०२ सु. वा. ५४
तासांमिव चनाणां	३१८ सो. सु. ५.१७	देशकात्प्रदायात्स्य	३०४ सो. ह. ४
तियमश्च कला	३१३ सो. सु. २.२२	द्रव्यान्तरं चक्रराजं	२८८ सु. ३३
तीर्थमद्वयसुधा०	३२२ वि. ३	द्रुतहेमघनीभाव०	३०० सु. वा. ३६
स्तेनेयं पश्यन्तीत्यु०	३०७ सो. सु.	द्वितीयमग्निकोणादि	२९३ सु. ५५
तोयाञ्जलिप्रदानेन	२९७ सु. वा. ६	द्विरदकलादलकमल०	३१७ सो. सु. ५.१४
त्रिकं वागाविभेदेन	३०१ सु. वा. ४३	द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिगणो	३१४ सो. सु. ३.७
त्रिगोणवृत्तपट्कोर्ण	२८७ सु. २७	द्व्युत्तरचत्वारिंशद्योनिगतो	३१७ सो. सु. ५.११
त्रिलङ्काभुज्या पञ्चाद्	२८८ सु. ३५	द्व्युत्तरचत्वारिंशद्वर्णां	३०७ सो. सु. १.११
त्रिद्वेयैकदशक०	२८६ सु. २३		
त्रिषा चाध्वं दिनेसाय	२८४ सु. ६	घाम्नि तत्त्वसमतीत०	३२६ वि. ३०
त्रिषा पठन् कलावर्ण०	२९६ सु. ६५	घूपदीपनिवेद्यान्त०	२८८ सु. ३८
त्रिषा धिमक्तं यद्वस्तु	३०४ सो. ह. २	ध्यात्वा चिरं प्रसन्नात्मा	२८८ सु. ३५
त्रिपुरा त्रिपुरेशी च	२९० सु. ४९	ध्यानाभूतमयं	२९७ सु. वा. २
त्रिमङ्गुला पूजयेन्मन्त्रो	२९० सु. ४२		
त्रिमये तुरीयवीजे	३१३ सो. सु. २.१९	नमस्कृतिं करोम्येतां	३०३ सु. वा. ६२
त्रयोदशमोहं चक्रं	२८५ सु. १३	नवचक्ररूपिणी सा	३१६ सो. सु. ४.८
		नवचक्रवाहिनीनां	३१८ सो. सु. ५.१७
त्रिगणकोणेऽद्भुति०	३१६ सो. सु. ५.४	नवधां चक्रसंकेतं	२८५ सु. १५
त्रिगणायतनमि०	२७९ वि. द. ५	नवधा नामसंकेतो	२९० सु. ४८
दशमि च बलि०	३०३ सु. वा. ६१	नवनादवर्गरूपा माता व्या०	३१६ सो. सु. ४.७
दशमि तालत्रितयं	२९९ सु. वा. २३	नवनादवर्गरूपा माता सा	३१३ सो. सु. २.२०
दशमिनि पङ्कमनि	३२७ वि. ३६	नाथैरेभिः परज्योति०	३१९ सो. सु. ६.१२
दश पञ्च च विन्दन्ताः	३०८ सो. सु. १.१६	नादमयैर्नववर्ग०	३१४ सो. सु. ३.७
दशरथतया व्याता	३०१ सु. वा. ४१	नामापदानमहिता	३१९ सो. सु. ६.१६
दशरथमुपमृष्टार्थं	२८५ सु. १२	नानाविपरसकारां	३०४ सो. ह. ३
दशरथमुपमृष्टार्थे	२८१ वि. द. २०	निक्षिपाम्यर्चनद्वारा	३०१ सु. वा. ३७
दीर्घादीन् च गणितः	३१९ सो. सु. ६.१२	निगमिष्या भजा०	३०२ सु. वा. ५२
दीर्घनापम्य सुतो	३२० सो. सु. ६.१८	निजमायाहविर्भागा	३०७ सो. सु. १.७
दीर्घास्तपार्जितो मन्त्रो	२८५ सु. १६	निजमानममन्दरा०	३२१ सो. सु. ६.२७
दीर्घते पङ्क्तिरेक०	३२६ वि. ३४	निजवृत्तिरन्मिनिचर०	३१६ सो. सु. ५.१
दीर्घान्ता एवाम०	३०८ सो. सु. १.१९	नित्यं तस्य निरङ्कुश०	३०९ सो. सु. १.३२
दीर्घान्तामप्यधि०	३२८ वि. ४२	नित्यपरिपूर्णवृत्तिः	३१० सो. सु. १.३७
दीर्घादीन् च गणितु	२९० सु. ४५		

नियतपरिच्छेदकरी	३१० सौ. सु. १.३८	पश्यन्त्याः परमार्थः	३०७ सौ. सु. १.८
निर्गमय्यातिदीप्ताभा	२८८ सु. ३६	पस्पन्दे ॥ स्पन्दः	३०९ सौ. सु. १.२८
निभिद्य नित्ययोगात्	३१५ सौ. सु. ४.२	पातालदिपु लोकेषु	२९९ सु. वा. २३
निर्विकल्पनिजधाम०	३२३ चि. ९	पादुका पूजयामीति	२९४ सु. ५९
निवसति सहस्रपत्रे	३२१ सौ. सु. ६.२६	पानपात्रपरमामृत०	३२४ चि. १८
निवसन् स एव	३०९ सौ. सु. १.३०	पाणिघातकरास्फोट०	२८५ सु. १९
नेत्रत्रयं भावयामि	२९८ सु. वा. ११	पाशजालकमिदं	३२६ चि. ३२
नेत्रादिजालकोपान्ते	३०५ सौ. ह. ११	पासाङ्कुशौ शराश्चाप	२८८ सु. ३७
नैवेद्यं सघृतं	२९५ सु. ६२	पीठभावमुपयान्ति	३२४ चि. १७
न्यास देहस्यासनाहं	२८५ सु. २०	पुनरज्यञ्जनविन्दु०	३१३ सौ. सु. २.९४
न्यासमाहुरिह	३२४ चि. १५	पुनरेव कामपीठे	३१७ सौ. सु. ५.६
पद्मन्यप्रेषु स्थिता	२९४ सु. ५७	पुष्पादिक समाधाय	२९६ सु. ६८
पञ्चधा प्रसरत०	३२५ चि. २५	पूजन परमिहोन्मती०	३२७ चि. ३५
पञ्चधा स्फुरणमेव	३२६ चि. २९	पूजनादिविविध०	३२८ चि. ४४
पञ्चधैव यदिद	३२५ चि. २१	पूजया प्रतिचक्र च	२९० सु. ५१
पञ्चभोग्यकरणानि	३२७ चि. ३६	पूरुषत्वसमवाप्ति०	३२४ चि. १६
पञ्चमेव तदतीत०	३२७ चि. ३७	पूर्णप्रभातुससिद्धयै	२९७ सु. वा. ३
पञ्चशक्तिषुर्वह्नि०	२८५ सु. ११	पूर्ववद् धूपदीपौ च	२९५ सु. ६२
परधाम बाणलिङ्ग	३१६ सौ. सु. ५.४	पूर्वाभ्यामो वाग्भव०	३१४ सौ. सु. ३.१०
परमशिवो गुरुराद्य०	३१८ सौ. सु. ६.२	प्रकटाश्च तथा गुप्ता०	२९० सु. ४७
परमात्मिका तद्योगा	३१५ सौ. सु. ४.४	प्रकटाह्ना पूजयामि	३०२ सु. वा. ४६
परमाप्तरमा पादा०	३०७ सौ. सु. १.१३	प्रकाशभरिताः	३०१ सु. वा. ४०
परापररहस्यस्था	२९० सु. ४८	प्रकाशवपुषि	३०५ सौ. ह. १०
पराख्या परापराख्या	२९० सु. ४३	प्रकाशवपुषे	३०१ सु. वा. ३७
पराभूजन्म पश्यन्ती०	२९७ सु. वा. १	प्रतिपत्प्रभृता	२८८ सु. ४०
परामशः परा पूजा	३०३ सु. वा. ६५	प्रतिफलतं तज्ज्योति	३१७ सौ. सु. ५.९
पराहृत्तामये	२९६ सु. ६९	प्रतिबिम्ब परधाम्नः	३१५ सौ. सु. ४.१
पश्चिमादित्रमेर्णव	२९३ सु. ५६	प्रथम पश्यन्त्यादि०	३०६ सौ. सु. १.५
पश्चिमादिचतुर्दिषु	२९५ सु. ६०	प्रदानैस्तर्पणं	३०१ सु. वा. ३९
पश्चिमाशामवष्टम्य	२९४ सु. ५८	प्रभातुसप्तकेन्द्रेणो	३०१ सु. वा. ४३
●पश्यति सर्वं स्वात्मनि	३०७ सौ. सु.	प्रगृता मास्तीज्योत्सना	२९५ सु. ७२
पश्यन्ती मातेयं	३१५ सौ. सु. ४.५	प्रगृतामृतारम्योष०	३०४ सौ. ह. ७
पश्यन्तीव न केवल०	३०७ सौ. सु. १.१२	शान्तंममनं कुर्वन्	२९९ सु. वा. २२
		शान्तात्मा वर्योद्योगायः	३१९ सौ. सु. ६.९

मुद्रामयी च सा वै	३१७ सौ. सु. ५.१३	याश्च मुप्ततराह्वाना	३०२ सु. वा. ४९
मुनिवेदनागसह्या	२९० सु. ४३	याश्च स्वतन्त्रताख्या	३१० सौ. सु. १.३९
मुरारिवरकम्बु०	२७९ त्रि. द. ६	युगलमिद तार्तीय	३१२ सौ. सु. २.५
मूलबिद्या जपेत्	२८७ सु. ३२	येन चिञ्जलधिपार०	३२६ त्रि. ३४
मूलादिविलपयन्त	३०४ सौ. ह. ५	यैः स भासयति	३२२ त्रि. ५
मूलादिवह्निरन्ध्रान्त	२८४ सु. ३	योगिना प्रेययन्त्वामै	३०५ सौ. ह. १२
मूले स्वात्मनि चिद्रूपे	२९६ सु. ६८	योगी कनकपुञ्जाभ	३०४ सौ. ह. ६
मूलोद्भूत धात्किचक्र	२९६ सु. ६७	यो हि तद्यजनकर्म०	३२३ त्रि. ८
भेदिनीप्रमुखमा	३२४ त्रि. १९		
भेयसविदि समर्पण	३२४ त्रि. २०		
		रक्तो बिन्दु शक्ति.	३१२ सौ. सु. २.१४
यच्चैतुर्विधमिद	३२५ त्रि. २४	रविरिव सन्धारक्त	३०९ सौ. सु. १.३३
यच्चिदम्बरगत	३२५ त्रि. २८	रविशशिरुपां बिन्दू	३०८ सौ. सु. १.१७
यजाम्यतिरहस्या	३०२ सु. वा. ५५	रविशशिसचरण०	३०९ सौ. सु. १.२५
यजेत् पुरप्रय	२८५ सु. १७	रविशशिसंस्पन्द०	३०८ सौ. सु. १.१६
●यत्तद्वर्षेशिलर	३२८ त्रि. ४२	रागद्वेषचक्र	३०१ सु. वा. ३८
●यत्तद्वर्षेशिलर	३२८ त्रि. ४१	राजच्छेदनपस्था	३०२ सु. वा. ४८
यत्र निर्विषयदोष०	३२३ त्रि. १०	रुद्रस्वशक्तिरूप	३१६ सौ. सु. ५.३
यत्सर्वैकतृता सा	३०९ सौ. सु. १.३५	रुद्राक्षरसम्पर्क०	३१२ सौ. सु. १.१२
यत्स्वरूपमहिमा	३२७ त्रि. ३९	रुद्रोऽधिपति शक्ती	३१२ सौ. सु. २.११
यथाश्वन पश्चिमादि०	२९१ सु. ५२	रौद्र स्यादोद्गीश	३१६ सौ. सु. ५.३
यथोपदेश प्रणमेद्	२९६ सु. ६६	रौद्री त्रियोपरागात्	३१४ सौ. सु. ३.३
यदनन्यलब्धपूर्वा	३१९. सौ. सु. ६.१४	रौद्रघातकस्तु रुद्र	३१२ सौ. सु. २.५
यदयमनुत्तरमूर्ति०	३०९ सौ. सु. १.२८		
यदिद भासते देवी	३०५ सौ. ह. १०	रुद्रदशमणिजात्का०	२८० त्रि. द. १६
यद्गुह्यग्रन्थ मन्त्राणा	२८६ सु. २२		
यस्तु पञ्चदशा	३२५ त्रि. २२	वक्त्रावास्तस्याशा	३१५ सौ. सु. ४.३
यस्मिन् मृष्टिरिषिनि०	२८४ सु. १	वक्त्रोत्तनिजह्वा	३१४ सौ. सु. ३.२
यस्य मधुरस्मित०	२८० त्रि. द. १८	वक्त्रकरी वागासीत्	३११ सौ. सु. १.४७
यस्या उलमिता	३०२ सु. वा. ४७	वराभययुत घान्त	२८४ सु. २
या त्रियातममिहार०	३२७ त्रि. ४०	वतिस्वया विषामेत्य	२९५ सु. ६३
या तनुस्ते तद्विप्रस्था	३०४ सौ. ह. ५	वर्णं वला पद	३०५ सौ. ह. ८
या नित्यग्रास्य शक्ति०	३१० सौ. सु. १.३८	वर्णं समष्टिरेवा	३१३ सौ. सु. २.२२
या निरैषपविषया	३२८ त्रि. ४४	वमुच्छेदनपपाद्	२९८ सु. वा. १३
		वमुष्माभयने देवी	३०२ सु. वा. ४९
		वमुयोनित्पदमीय	३१७ सौ. सु. ५.९

बह्मद्वलपरिमल०	२८० त्रि. द. १७	विमुञ्चाभि महाहन्ता संवि०	३०२ सु. वा. ५६
वाक्शामशक्तिबीजानां	२९५ सु. ६१	विलयाङ्गविधानेन	३०३ सु. वा. ५८
वाक्शामपादपायू०	३१० सौ. सु. १.४४	विलोमेन यजेदेताः	२९२ सु. ५४
वाक् सहेव मनसा	३२५ त्रि. २६	विश्वं वागधमयं	३०९ सौ. सु. १.२७
वागादित्रितयमयं	३२० सौ. सु. ६ २५	विश्वं स एव	३०९ सौ. सु. १.३१
वागादिपञ्चभेदः	३१० सौ. सु. १.४३	विश्वकर्मादिनिर्माण०	२८० त्रि. द. १२
वागोत्थरि त्रिमुक्तेः	२८३ त्रि. द. २९	विश्वकलमयविचित्र०	३२६ त्रि. २९
वाग्भवेनैकेन	२८१ त्रि. द. २३	विश्वभेदलयप्रायां	३०३ सु. वा ५९
वामाद्यो ब्रह्मा	३११ सौ. सु. २. ३	विश्वभेदविभवा	३२३ त्रि. ९
वामाद्यो मित्रैराः	३१७ सौ. सु. ५.७	विश्वभेददक्षिणं	३२५ त्रि. २७
वामादिपुण्ड्ररूपा	३१७ सौ. सु. ५. ८	विश्वोत्तीर्णानाहृत०	३०६ सौ. सु. १.५
वामादीच्छादिमया०	३११ सौ. सु. २. २	विष्णुः कलिपेरयो	३१२ सौ. सु. २.११
वामादीच्छाद्यष्ट०	३१४ सौ. सु. ३. ५	विष्णुविश्वम्भरात्मक०	३१७ सौ. सु. ५.५
वायुदिश्वदिताः पूज्य	२९१ सु. ५३	विहितप्रतिपिडारम०	२९७ सु. वा. ७
वारं वार स्वया	सौ. ह. ११	●वृत्तिपञ्चकहवि०	३२८ त्रि. ४३
वारिषिवर इव	३१८ सौ. सु. ६.३	वृत्तिरद्वयविमर्श०	३२३ त्रि. १२
वाङ्मयीं दिशमारभ्य	२९४ सु. ५७	वेदकवेदविभाग०	३०८ सौ. सु. १.२४
विश्वल्लाप्यमीमस्य	२९९ सु. वा. २१	वेदनस्यो विन्दुः	३०८ सौ. सु. १.२४
विकारात्मकतापन्नं	२९८ सु. वा. १२	वेदिका हृदयपथ०	३२३ त्रि. ८
विद्ययाऽप्य त्रिधाः	२८४ सु. ५	वेदराशिदमनेन	३२६ त्रि. ३३
विद्या करोमि च	२९९ सु. वा. २०	वेदसंविद इदं०	३२३ त्रि. १२
विद्यासमयैः स्वार्णैः	३१४ सौ. सु. ३.८	व्यक्ताऽप्यक्ताऽर्धमयाः	३०८ सौ. सु. १.२१
विद्यारमैः स्वर्णैः	३१७ सौ. सु. ५.१४	व्यष्टिसमष्टिविभेद०	३१३ सौ. सु. २.२५
विद्यानां सर्वासा	३१८ सौ. सु. ६.३	व्याप्यव्यापकमावाद्	३१३ सौ. सु. २.२१
विद्यामवाप तस्याः	३२० सौ. सु. ६.१७	शक्तिः साऽस्य निरङ्कुच०	३१८ सौ. सु. ६.४
विद्यामात्रमेतां	३१९ सौ. सु. ६.१३	शक्तिर्न विवेन विना	३०९ सौ. सु. १.२७
विद्यामनुमानवकं	३१८ सौ. सु. ५.१६	शक्तिश्चिवावधिवसतो	३१३ सौ. सु. २.१९
विषय मनुताज्जेन	२९५ सु. ६४	शक्तिश्चिबो चित्ततत्त्वं	३११ सौ. सु. १.४९
विषय वाचमाये	२८७ सु. २५	शब्दस्पर्शौ रूपं	३१० सौ. सु. १.४५
विषयस्य च महा०	२८८ सु. ४१	शब्दस्पर्शौ रूपं	३१३ सौ. सु. २.२१
विषयस्यैव चन्द्रमति	२९९ सु. वा. २०	शरीरं स्थूलमेवेदं	२९८ सु. वा. १०
विषयस्यैव चन्द्रमति	३०१ सु. वा. ४५	शक्तिश्चैव मुण्यणि०	२८० त्रि. द. १०
विषयस्यैव चन्द्रमति	३०० सु. वा. २७		

शिरोललाटभ्रूमध्य०	२८७ सु. २४	ससारमोहघ्नम०	३०६ शी. सु. १३
शिवज्ञातिमय चक्र	२९७ सु. वा. ९	सधारस्य च मुक्तेः	३१८ शी. सु. ६६
शिवग्रन्थसारम०	३०० सु. वा. २९	सहारात्मवपदिचम०	३१३ शी. सु. २.१७
शिवानन्दमहायोगी	२९६ सु. ७०	सहृदिसृष्ट्यादि०	३१३ शी. सु. २.१७
शिवानन्देन रचिता	३०३ सु. वा. ६८	सवलदुरितरोम०	३०५ शी. ह. १४
शुद्धतत्त्वलयभावना०	३२३ चि. ११	समन्वयपुण साधार	२८७ सु. २९
शुद्धोदकेन गन्धाद्यै०	२८७ सु. २५	सङ्क्षितेच्छाद्यात्मक०	३१० शी. सु. १.४०
शोपदाहाप्यव	२८५ सु. १८	सङ्क्षोपात् सङ्क्षिताः	३०९ शी. सु. १.३४
श्रद्धाकरोम्पशशुसी०	३०३ सु. वा. ५७	सचराचरस्य जगतो	३०९ शी. सु. १.२९
श्रीकण्ठो मिनीसो	३१९ शी. सु. ६.१०	स तथा परिमितमूर्ति	३०९ शी. सु. १.३३
श्रीकामरूपनिलयो	३१९ शी. सु. ६.११	सत्ता शिवस्तवद्या	३०८ शी. सु. १.२८
श्रीपीठशैलशिवरे	३१६ शी. सु. ५.१	सत्तोद्रेकश्च तयो	३०८ शी. सु. १.१७
श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा	२९० सु. ४९	सत्त्वतनुभंगमाला०	३१९ शी. सु. ६.८
श्रीन चक्षुः स्पर्शन०	३१० शी. सु. १.४४	सत्सम्प्रदायसंसिद्ध	२९० सु. ५०
श्रीनादिकरणवेद्या	३१० शी. सु. १.४६	सन्ध्यामुपासे शिवयोः	२९७ सु. वा. ५
पद्मिनासत्त्वमय जग०	३०९ शी. सु. १.२६	समरसभाव याता	३१४ शी. सु. ३.१
पद्मिनासत्त्वमय शरी०	३१६ शी. सु. ४.९	समस्तव्यस्तवीजैस्तु	२८७ सु. २८
पद्मिनासत्त्वयाका०	३१३ शी. सु. २.२४	समस्तसम्पत्सम्पूर्ण०	२९७ सु. वा. २
पङ्कजमाचरेदेतै	२८६ सु. २३	समाधि सप्तसाधार	३०० सु. वा. ३३
पङ्कजोपास्तियोगेन	३०१ सु. वा. ४४	समासावनपूर्य्यं	३०५ शी. ह. १३
पङ्क्तिमूलपङ्क्तिश्च	२८७ सु. ३१	सम्पूर्णवर्तुताद्या	३०९ शी. सु. १.३४
षोडशच्छिप्योऽप्य	२९८ सु. वा. १२	सम्प्रति सन्ततियोजित०	३२० शी. सु. ६.२२
सद्योग्य पूजयेद्विद्या०	२९० सु. ४४	सम्प्रदाया कुलोत्तीर्णा	२९० सु. ४७
सवितरव महाहन्ता०	३०० सु. वा. ३४	सर्गादिसमष्टिरूप	३१३ शी. सु. ९.२१
सन्निपतत्त्वगैर्गन्ध०	२९९ सु. वा. २१	सर्गेण कादिवर्णैरपि	३०९ शी. सु. १.२९
सविदग्नी महासारे	३०३ सु. वा. ६४	सर्गेण कादिवर्णैरपि	३१३ शी. सु. ९.२३
सविदग्मोऽपिहरी०	३०० सु. वा. ३२	सर्वज्ञताश्रय शक्ति	३१० शी. सु. १.३६
सविदात्मवतया	३२३ चि. ७	सर्वज्ञत्वादिका सत्ता	३०१ सु. वा. ४४
संविदेव्य गमाक्रम्य	३०५ शी. ह. १२	सर्वज्ञत्वादिसत्ताका सवि०	३०३ सु. वा. ५८
सविद्वपमहादशै	३०० सु. वा. २९	सर्वज्ञत्वादिशक्तीना सती०	३०० सु. वा. २६
सविन्मये महावह्नी	३०३ सु. वा. ५७	सर्वमनाख्याह्य	३१५ शी. सु. ३.११
		सर्वरोगहर ह्य	२८५ सु. १४
		सर्वरोगहर एता	३०२ सु. वा. ५३

सर्वसंशोभणं चक्र	२८५ सु. १३	सृष्टौ शक्तीनियत०	३१३ सौ. सु. २.१८
सर्वानन्दमयं मध्यं	२८५ सु. १५	सृष्ट्यादित्रयभेदः	३१६ सौ. सु. ४.८
सर्वानन्दमयी मध्ये	३०२ सु. वा. ५५	सृष्ट्यादिभेदविधौ०	३१३ सौ. सु. २.२०
सर्वार्थसाधकं चक्र	२८५ सु. १४	सेय तदेकरस्यात्	३०६ सौ. सु. १.४
सर्वार्थसाधिका एताः	३०२ सु. वा. ५१	सेय स्वीयैर्विज्ञानं	३१९ सौ. सु. ६.७
सर्वेषां तु शुल्या	३२० सौ. सु. ६.२३	सैव चराचरेष्विष्यत्	३०६ सौ. सु. १.२
सर्वे स्वस्वात्मनया	३१५ सौ. सु. ४.१	सैव महाविद्यात्मा	३११ सौ. सु. २.१
सह कामकलाध्यान	२९५ सु. ६३	सैव स्वेच्छोद्वेकाद्	३१४ सौ. सु. ३.२
सा च चतुरसरात्मा	३१६ सौ. सु. ४.६	सोमसूर्यकुशान्वात्म०	२९८ सु. वा. ११
सा निष्ठा सकल०	३२२ चि. ४	सोऽयं हस्यायं	३१२ सौ. सु. २.९
सार्ज्यं चतुर्वीजवती	३१४ सौ. सु. ३.४	सौधाम्बुधावरण०	२८३ त्रि. द. २८
सा भवति शुद्धविद्या	३०९ सौ. सु. १.३१	सौभाग्यहृदय	३०५ सौ. सु. १.३
सा भासयति यत्र	३०६ सौ. सु. १.१	सौभाग्यहृद्विमर्शेन	३०३ सु. वा. ६०
सामरस्यमिह सन्नि०	३२५ चि. २५	स्थानकरणप्रत्ययैः	३०७ सौ. सु. १.१४
सामरस्यामिह सन्नि०	३२२ चि. ४	स्थानादिभिरहृतत्वाद्	३०७ सौ. सु. १.१०
सामरस्यवपुरिष्यते	३२२ चि. १	स्थापयेत् पुरतः	२८५ सु. १०
सारवन्तीह सूत्राणि	२९६ सु. १	स्थितिरेव देवताना	३१५ सौ. सु. १.११
सा विभेदक्यमात्रा०	३२७ चि. ४०	स्थितिसृष्ट्यादि०	३१२ सौ. सु. २.१५
सा शिवत्वसमवाप्ति०	३२७ चि. ३८	स्तानकर्मणि संप्राप्ते	२८४ सु. ५
द्वित्रयोमिश्ररूपं	३२१ सौ. सु. ६.२६	स्पन्दवशादेवेया	३१४ सौ. सु. ३.६
शिदिरत्नाकरं क्षेत्रं	२९७ सु. वा. ७	स्फुटतरनितिला०	३०७ सौ. सु. १.१२
शिन्दूरचित्रित	२८४ सु. ९	स्फुरति यदा स्वात्मान	३१८ सौ. सु. ६.१
शुद्धिनाथेन	२८१ त्रि. द. २२	स्फुरत्वधरागेन्द्र०	२८० त्रि. द. ८
शुद्धात्मनो मध्यः	३१९ सौ. सु. ६.९	स्मरद्विरदपरि०	२७९ त्रि. द. ४
शुक्लत्वमुपास्यो०	३२१ सौ. सु. ६.२७	स्मरामि ता परा	३०४ सौ. सु. ३
शुद्धतत्त्ववि०	२८० त्रि. द. १९	स्यादग्निकास्वरूपः	३१२ सौ. सु. २.६
शुक्लं पूर्णं	२०८ सु. वा. १७	स्यादुत्तरसमयात्मक०	३१५ सौ. सु. २.१३
शुक्लैव मध्यमं	३०७ सौ. सु. १.११	स्युः सर्वसिद्धिदाद्या०	३१७ सौ. सु. ५.१०
शुक्लात्मनि सत्तया	३०३ सु. वा. ६८	स्वप्रकाशवपुषा	३०६ चि. ३१
शुद्धिः पूर्वाभ्यासो	३१२ सौ. सु. २.८	स्वप्रकाशविषय एव	३०० चि. ५
शुद्धिस्थितिप्रहार०	३११ सौ. सु. १.५०	स्वप्रकाशविषयवृत्ति०	३०० चि. १
शुद्धिस्थितिप्रहार०	३१२ सौ. सु. २.८	स्वस्वनायममवाय०	३०६ चि. १०
शुद्धिस्थिति तु विष्णु	३१२ सौ. सु. २.१०	स्वस्वान्त्योन्यात्म०	३०६ चि. १०

स्वातन्त्र्योत्थामिता०	३०० सु. वा. ३४	हतनामधेयमस्या	३०७ सौ. सु. १.१४
स्वात्मनि संहतिमृष्टी	३१३ सौ. सु. २.१८	हन्ताद्य विद्ययापि	३१६ सौ. सु. ४.९
स्वात्मानन्दचमत्कार	३०० सु. वा. ३३	हरवर्णयुगलमनयो०	३१२ सौ. सु. २.१२
स्वामाविकी स्फुरत्ता	३०६ सौ. सु. १.२	हस्यार्थः स्यादत्र	३१२ सौ. सु. २.१०
स्वेच्छाशक्त्युदगीर्णं	३०९ सौ. सु. १.३०	हिवाहितद्वैतपथ०	३०३ सु. वा. ६७

विशिष्टपदानां विषयानुक्रमणी

अ—अ इति ब्रह्म

१८

अक्षयप्रम

१०१, २८७

अक्षर—अकाराक्षर २५, २६, अकारो वै
सर्वा वाक् २६, १८, अकार सर्व-
वर्णाप्र्य प्रशस्त परम शिव २६, ३५,
१८, ह्यकार ३४, अकारपञ्चकम्
३५ अक्षरूपोऽकार ३५, अकारस्य
रौद्रयाद्यवयवित्वम् ३५; अकारस्य
चतुष्कलात्मकत्वम् ३५, १९४, अक्षर-
समाप्तास्याकारो रस १८, अक्षरस्य
प्रकाशरूपत्वम् १९१, विन्दुरूप शिव-
प्रकाशमूर्त्योऽकार २०२, व्यष्टिसमष्ट्या
त्मना व्यवस्थितपञ्चकारणरूपविन्दु-
माविद्य मुनरूपेण वर्तते वर्णादिभूतो
ह्यकार परमशिव प्रकाशत्वभाव
२०५, अक्षरस्य पञ्चावयवरूपत्वम्
२०६ अक्षरानुत्तराध्यावपि द्रष्टव्यम् ।

अक्षराक्षरकविणी—बोहीटुतातान्धावपि
माहृपरामर्शप्रथमकलानुत्तराबुलानर -
कविणी २६ ।

अक्षर—अक्षरानर = अक्षर २६, अक्षर-
पदम् ३८, अक्षरादित्रिवम् ६०,
अक्षरादिपञ्चकजातम् ७४, अक्षर-
पदानम् २०२, २०५, २११ २४७,
२४८, अक्षरविन्दु २१०, २१२ ।

अक्षरपोषणम् ७७

अक्षरमात्रा—अक्षरमात्राभ्यन्तर मुखार्थ २६५,
पराधुन्यम् २६६ ।

अक्षर—न क्षरत्यनुते वेत्यक्षर १४,
विकृतनादाष्टकेष्वन्तिम् ३६, अक्षराणां
सप्तपट्ट्यात्मकत्वम् ३६, ३७, ३९,
अक्षराणां विमर्शरूपत्वम् ४०, प्रत्येक-
मक्षराणां क्षवरूपत्वम् ४० ।

अक्षरत्रयम् २१७

अक्षरसमाप्ताय १८

अक्षरसूत्रम् २८०

अक्षरम् १८५

अक्षरस्य (कलशमव) १०८, २१८, २२२-
२२४, ३१९ ।

अक्षि—शोभनमूर्त्याग्रि रूप तेजस्वितय धामपद-
वाच्यम् । तच्च शिवशक्तिगामरस्यात्मक
द्राव्यद्रावकभावेन कुलाबुधसमनतम्
३८, शोभनमूर्त्याग्रि रम्य पुरमयम् ११८,
अक्षिप्रमण्डलम् २०७, अक्षिपोमाशिमवा
शक्ति । तत्राप शक्तिरम्याशिमवा,
ऊर्ध्वंशक्ति शोमाशिमवा २३९, अक्षि-
शोभनमूर्त्याग्रि बुद्ध्यापारादिपम् २८७,
अक्षिप्रमण्डलम् २९५, अक्षिद्रुतातान्धावपि
द्रष्टव्यम् ।

अक्षनुश—देव्या आनुषविरोध १३०, २९५,
अक्षनुश बोद्धार १५०, अक्षनुशीकम्
(बामेश्वररत्न बामेश्वर्याम्) २५६, २९५।

अक्षनुशातार्थविषया (अक्षनुशा)—११,
अक्षनुशा (बालविषयोऽकार) ११-१०१,
अक्षनुशातार्थविषया (अक्षनुशातार्थमणि विनि-
बुधा १०१, १०६, अक्षनुशातार्थविषया
इति ।

अङ्गविद्या (अष्टविधा) ९६, ९९, ५०—विद्या ।

अञ्जनसिद्धि १७२, १७३

अणिमा—सिद्धिविशेष २८, २९, ७६, २५७

२६०, २६७, अणिमा-लघिमा महिमा-
ईशित्वारया - वशित्वारया - प्राकाम्या-
भुक्ति - इच्छा - प्राप्ति - सर्वकामाभिधासु
त्रैलोक्यमोहनाभिधेये चतुरस्रे पूज्यासु
दश शक्तिष्वन्यतमा १२५-१२६,
२९१-३१७ ।

अतिरहस्या २९० ३०२, ५०—योगिनी ।

अध्वपदकम्—३०५, ५०—पदकम् ।

अनङ्ग—अनङ्गोऽधरीर, अकुलस्थानगत
परमशिव २२९-२३०, २३८-२३९,
योगिस्थानगतानङ्गशब्दवाच्यकुलपुरप
२३९ ।

अनङ्गकुसुमा—सृष्टिचक्रदवता ६५, अनङ्ग-
कुसुमा - अनङ्गमेखला - अनङ्गमदना -
अनङ्गमदनानुरा - अनङ्गरेखा अनङ्ग-
वेगिनी अनङ्गाङ्कुशा - अनङ्गमालिन्यभि-
धासु सबसदीभणामिधेयेऽष्टारे पूज्यास्वष्ट
शक्तिष्वन्यतमा १२८, २९२ काम-
गिरालये वामेश्वरीशेखिका २८२ ।

अनङ्गपदम् २२८-२२९

अनङ्गमदना १२८, २९२

अनङ्गमदनानुरा १२८, २९२

अनङ्गमालिनी १२८, २९२

अनङ्गमेखला १२८, २९२

अनङ्गरेखा १२८, २९२

अनङ्गवेगिनी १२८, २९२

अनङ्गाङ्कुशा १२८, २९२

अनङ्गम् १८२, १८५, २०५

अनत - दशो गणेशो वा ६, अनन्तो नाथ-७४

अनतशक्ति १२०

अनाद्य—उत्तराश्राय ६५, ३१३, चक्रम्

६५-६६, मन्त्रम् ३११-३१३, ३१५,

शिवशक्ती ३१२; धाम ३२५ ।

अनाविबोध १२०

अनामरूपम् २०२

अनाश्रित—शिवो भुवन च १८, १९, ३०५

अनाहतः ३६ ३७, २६४, ३०६,

३०७, ५०—भाव ।

अनाहतमूर्ति ३०६

अनिकेतनम् २०१

अनिल ३१०

अनुग्रह ६७, २०७, २०८, २८४

५०—कृत्यपञ्चकम् ।

अनुत्तर—अकार १८, १९, २१, २६, २८,

३०८, अनुत्तरादेव अवर्णोत्पत्ति १७-

१८, अनुत्तरप्रसरत्व विश्वस्य ९९,

अनुत्तर सबिदुको योज्य ९९, अनुत्त

रस्य वाग्भवत्वम् ९९, अनुत्तर शिव

१९३; अनुत्तर ज्योति ३०६ ।

अनेकमुक्त ७७

अन्तर्देशरम्—दशयोग्यात्मक चक्रम् ५४,

सर्वरक्षाकराभिधेय प्रथमवशादम् १३०,

२९४ २९८, ३०२, ३१४, ३१७ ।

अन्तर्भातृकोदम २२८

अन्तर्ध्यानम् १८८, १८९, २६४

अन्तर्भाग १२३

अन्त्र—पर्यंतवचन ८५, समीपवचन ८६ ।

अन्त्रजा १३४, ५०—योगिनी ।

अन्वय ७४, ३११, ३१६, आश्रायसमयशब्दो

द्रष्टव्यो ।

अपरलिङ्गम् ८०

अपराहत्या २९०, ५०—गुह्यशक्ति ।

अप्रतिविद्धानुमतयाय १७५

अभिषेक	१६७	अर्थ	२३४
अमरवाक्यो	१८३, १८५	अर्थान्तरम्—कलातत्त्वमुधनात्मकम् १९३, २०८;	
अमृता—तृतीयवैजायलम्बिनी परा शक्ति	२४७।	३०—यष्ट्या।	
अमृतकविणी १२७, २९२; ३०—कामाकविणी।		अर्थरत्नावली ४, १४२, १७२, १८९, २५९,	
अमृतानन्द	३२०, ३२१	२७३, २७४।	
अमृतेश्वरी	३०४	अर्थशास्त्रम्	२८१
अमरम्	३११	अर्थालङ्कार	२३४
अम्बिका—विन्दोरवस्थाविशेषात्मिकामु विष्णु		अर्थवङ्गम्—कुण्डम्	२००, २७१
गतिपञ्चमता दशायुसकलाकाराऽर्थ-		अलक्तकम्	१६२
चन्द्रिका ३१, ३२, अकारस्य शिवरूपस्य		अलङ्कार	२१३, २३४
वामाङ्गपटारौद्रधम्मिकास्पर्शकलाधनुष्टयम्		अनुत्पत्ति	१२०
३५, वैश्व चक्रमम्बिकामयम् ८३,		अवर्ण	९८
दत्तास्याऽभिषेकाशक्ति २०२, गृह्णाद		अवलोक २५१, ३०—अप्रतिष्ठि।	
रूपनिष्ठातीनामादी प्रमात्तमतयाऽप्यो-		अष्टादश—प्रथमम् १५७, सन्दर्भ १५९।	
भूलाध्वजद्वारेण स्थिताऽम्बिकाशक्ति		अशुद्धम् १९५, २०९, ३०—तत्त्वम्।	
कन्दमिति गीयते २०४, २८२,		अष्टवा—ब्रह्माण्यादय	२५७
अद्विभवाऽर्थमम्बिका कुलोपपदामिषेया		अष्टकाष्टकम्	२६-२७, ३२८
२०५, अम्बिकाश्चरुष दम्भु, दान्ता-		अष्टकोणम्—नयनोन्मात्मक चन्द्र, तन्नि	
स्मितास्य शक्ति, शिवरात्रयो-		मीणप्रकार ५०-५२, अग्निमात्राध्वज	
रिद मिथुनमुत्तरसमयसम गुपमार्गतिष्ठि		सहस्रपरकपटाराभिमान हृताशनाधिष्ठा-	
३१२, अम्बिकाशक्ति सा-तयासाक सम-		शुकम् ६३-६६, अष्टारिणसोऽद्वितीय	
रसमात्र मातामहाविन्दुपदामिषेया ३१४		प्रकार ८७-८८, सर्वरोगहरामिषेय-	
अय शलाका-शाय	३७	मात्राष्टारम् १३१, अष्टकोण-प्रकार-यगु-	
प्रदण ९०, २८६ ३०—शक्तिनी।		मोनि नयनोन्मा-अष्टार-मनुरोगेऽप्यध्वन-	
अरणाधिकरणपूर्वकअन्वय	११६	वर्तितम् २५२-२५३, २६३, २०८,	
अरणावीजम्	९३	३००, ३१४-३१५, ३१७।	
अरणेता (तत्रम्)	४४	अष्टपत्रम्—अष्टलेखनविधि ६०, ८१;	
अर्धमङ्गलम्—भूलाध्वजस्थितदशधारणऽध्व-		पूर्वाध्वारम् शृष्टिष्व मोमाधिष्ठातृम्	
सोदरनिर्भेदनकथेन अष्टास्पर्शनाहमात्य-		६३-६६, अष्टारिणसोऽद्वितीय प्रसार	
विधाविष्टासर्वोन्मत्तनाप्रारम्भ २११		८८, सर्वगोभाराभिषेयमष्टारम् १०८,	
अर्धमुद्रि	२२५, ३२४	अष्टारिण-अष्टार-अष्टार-अष्टार-अष्टार-	
अथयम्	३२७	अष्टारिण-अष्टार-अष्टार-अष्टार-अष्टार-	

अष्टपरम्—कुण्डम्	२७१
अष्टसप्तकोटियोगिनी	७४
अष्टवां २०, २१, २८; ३०—चर्गाष्टकम् ।	
अष्टगूल	८१
अष्टसिद्धिः २८, ३०—सिद्धचष्टकम् ।	
अष्टाङ्गमेधुनम्	२२७
अष्टापद	८१
अष्टारम्—अष्टाथ चनम् ८१, ८८, १३१, १३३, २६०, २८५, २९८, ३०२, अष्टर्कोण-वक्त्र-शब्दौ द्रष्टव्यौ ।	
अष्टाष्टकपद	८१
असिताङ्गम्—भैरवतन्त्रम्	४३
असुरमक्षणम्	२३५
अहम्—न्यायवृत्तवेहाहन्तरूप सर्वप्राणिस्वस- नवनस्वमाध पूर्णाह्वयामर्शविच्छेदप्रणयो- ऽन्तरभ्युपगमकल्पोऽन्यमुक्तमैकितत्वल- क्षणस्वातन्त्र्यविधातिरूप प्रत्ययमर्शो- ऽहम् २५, अनुत्तरविमर्शोऽमशिवसकल्य- द्वयात्मनि परामर्शोऽहम् ३३-३४, हृद्यकारो द्वादशान्ते हकारस्तादिसमद्वैत- महमात्मकम् ३४, अकारहकारयो सामरस्य परस्मिन्नहमि ९८ ।	
अहङ्कार (अहङ्कृति)	१९५ ३१०
अहङ्काराकर्षिणी	१२६ २९०
३०—कामाकर्षिणी ।	
आकर्षणं—आवर्षिणी मुद्रा	१३५
आकर्षणम्	६८ १४६
आकर्षिणी १७७, ३०—मुद्रा ।	
आकाशः	१९५, २०९
आकृष्या १५५ ३०—प्राणवृत्ति ।	
आस्थानम्	२८१
आगम—सर्वविषयविषय सर्वविषयश्च २४, २८१ ।	

आज्ञा—आम्नाय ३२ ३३, शास्त्राणि ७४, निग्रहानुग्रहकरी ७७, पञ्चप्रकारा मन्त्र- सिद्धि २५०, भूमध्यस्थानम् ३०४; ३०—चतुराज्ञा ।	
आज्ञापीठ	२२०
आज्ञास्थानम्	१५०, ३०४
आणव—यन्त्र ५, मल ६७, ३२२; वेध ७३	
आत्मज्ञानम्	७५
आत्मतत्त्वम् ७३, २०६, २१६, २६२, ३११ ३०—तत्त्वम् ।	
आत्मरक्षणम्	३२३
आत्मशुद्धिः	३२३
आत्माकर्षिणी	१२७ २९२,
३०—कामाकर्षिणी ।	
आत्मादिपञ्चकम्—आत्ममनोमन्त्रशिवशक्ति- रूपम् ११-१२ ।	
आत्मासनम् ११८, २८६; ३०—आसनम् ।	
आत्मासनगता (अङ्गविद्या)—९६-९७, तदुदार १०१ १०२, देव्यात्मासन- क्रमणि विनियुक्ता ९७ १०६ ।	
आवि—आगमवीजम्	१३८
आधार—मूलाधार ११९-१२०, १२३, १४६ आधारनवकम् ३१६, ३१८; ३०—नवाधार ।	
आधिदैविकम्	९९
आधिभौतिकम्	९९
आध्यात्मिकम्	९९, ७५
आनन्द—आकार १९, ३०८, आनन्दस्य नामराजसज्जत्वम् ९९, आनन्द सविन्दुको योग्य ९९ ।	
आन्तर—नामराजयन्त्रपूत्राविधि २४४ ।	
आन्तरमुद्रानवकम् देव्यावाहनवेलायामन्त- र्यागानन्तरमान्तरमुद्रानवकमाधारादि - ब्रह्मरन्ध्रान्तनवाधारेष्वावाहनीयम् १२३, १८८, १९०; ३०—मुद्रा ।	

आयः	२११	सवत्यात्मिका त्रिपुरा २०५-२०८;
आप्तवः	२८५	इच्छादिशक्तिप्रत्ययस्यैव व्यापृतत्वम्
आमासनम् २००; ३०—कर्म ।		२०७; इच्छाशक्तिविच्छेदनादमासन-
आमर्शनम्	२६७	स्वातन्त्र्यात्मा भायालक्षणा समवायिनी
आमुत्पिः—मोग. ७०-७१ ।		शक्तिः २०७-२०८, २३०; बाह्या-
आमुपवतुत्यम् — वागवतु पाशाङ्कुशाख्यम्		शक्तिः २८२; इच्छा इकारः ३०८;
१३२, २९५; आमुपन्यासः १३६; आमुप-		छद्रेकः शक्ति इत्यादिच्छा शाना क्रिया च
वीर्यानि २५५-५६, २९५; आमुपास्या		प्रत्ययः ३०८; इच्छास्य रजोह्वाङ्ग-
वागवासा. शक्त्यः ३०२ ।		कृतिः ३१०; इच्छैव तस्य भारती
आयुर्वेदः	२८१	शक्तिः ३११; इच्छादिकास्तदीया मूर्ति-
आरवालः	१६५	शंशाः ३१५; कावेद्योच्छा ३१७ ।
आरम्भः २३३; ३०—इशा ।		इच्छाशक्तिः १९६, १९१
आरार्तिकम्	३२५	इतरलिङ्गम्—पर्वतलिङ्गम् २६९, २७०;
आर्तिः	६९	मध्यनिकोणकोणे वामे श्रीपूर्वपीठ-
आर्पणदीपः	२३४	मेतस्मिन् बुद्धिमये परस्तेजः प्रतिफलित-
आर्हतः	२३६	मित्ररलिङ्गम् ३१६ ।
आवाहनम्	३२४	इतिहासः ५, २३४, २८१
आवाहनबुद्धा	१७५	इन्नुमन्त्रणम् २११; ३०—वज्रमन्त्रणम् ।
आवाहनविद्या(अङ्गविद्या) १०५-१०६, २८८;		इन्द्रप्रश्नः २३५
३०—विद्या ।		इन्द्रप्रश्नः ७९
आवेग(करी) बुद्धा	१७८	इन्द्रयोनि—अन्तरेण तालुके य एष स्तन
आप्तवम्—आश्मासन-वकासन-सर्वमग्रासन-		इवावतम्बवे सेन्द्रयोनिः १८६ ।
साध्यसिद्धाप्तनाह्यानि चरवार्पातनानि		इन्द्राणी—बद्धाण्यादिष्वन्यतमा १२६, २९१
११८, २८६, २९९, ३९३, ३२८ ।		ईकारः २०६
इच्छादिचतुष्कला	१९३	ईसः ३५
इच्छादिप्रश्नकम्—शक्तिरूपस्य हृत्कारस्य		ईशाना—ईकारः ३०८
इच्छासाक्षात्क्रियानान्तरिककलाचतुष्टयं		ईशित्वाख्या १२५, २९१; ३०—प्रणिमा ।
वर्तनमष्टिकल्पं चैवम् ३५, २०२ ।		ईश्वरः—पटुविश्वस्तवान्मर्गतः १९५; धाम्ना-
इच्छाशक्ति —अनुत्तरानन्दचित्ती इच्छावत्ती		वसुधायां तिस्रोभाववर्तुत्वयोश्चरमूर्त्या
नियोजिते त्रिकोणम् १९; इच्छा विर-		२०७-२०८; ईश्वरः समस्तविभूतिप्रण-
प्रदेशस्था ३५; क्रियाज्ञानेच्छापरपर्यायं		वाचनः २६८; विषयं स एव परमप्रिद-
नेपुरं महाचन्द्रम् ६४; कुण्डलिनोममुद्ग्रहं		न्या निमित्तयोश्चरो ज्ञानः ३०९ ।
मुनेच्छोन्नेपाक्यं त्रिवम् ९८; इच्छा-		उन्वादनम् १९६

उच्चारः—स्यानध्यानवर्णप्रकल्पनपूर्वको

मानसो जप २६८ ।

उद्दिष्टाणः १०

उद्दीक्षनाथः १०८, २१९

उत्कीलनम् १०८

उत्तरसमयः ३३, ३१२, ३१५

उत्तरान्वयः ३१३

उत्तराग्नाय ४१, ६५

उत्तीर्ण — नाद ३७

उत्तीर्णा—पश्यन्ती वाक् ३०७

उदयिषानम् २३५

उदयः—मन्त्रस्य तद्दीक्षाना च २३१, २४७

उद्वेक — एकैकस्य आधिक्यमुद्वेकः २०७, उद्वेक.

शक्तिः, इच्छा ज्ञाना क्रिया च क्षवर्त्यता,

एताश्च आनन्द ईशाना ऊनताश्च

जायन्ते ३०८ ।

उन्मनावसम् १८२, १८३, १८५

उन्मनी २२२

उन्मनी शिक्षा ३२७

उन्मादः ७६, १३५

उन्मावनम् १८०

उन्मादिनी १७९, ३०—मुद्रा ।

उन्मेघ — उवार ९८, ३०८

उपक्षेत्रम् ७४

उपपीठः ७४

उपविषम् २४८

उपस्थ. १९५, ३१०, ३११

उपसन्दोह ७४

उपसिद्धिः ७४

उपांगु — निजवर्णवर्णोचरो जपः २६५, २६६,

२६८, २६९ ।

उपायामलम् ४३

उत्पत्ता — मय १९१ ।

ऊनता—ऊकारः ३०८ ।

श्रुजुविमर्शिनी ४, १०६, १४२, १७३, १८९,

२६०, २७५ ।

श्रुजुविमर्शिनीकर्ता २१८, २२४

एकाराक्षरः १८, २०

एकाशीतिपदानि २०८

ऐकारः ३०८

ऐतरेयवेदान्तः २५

ऐन्द्राणी ८; इन्द्राणी ।

ऐहिक.—भोग ७० ।

ओकारः ३०८

ओदुः—ओदुपीठः, ओदु, ओदुपीठ इत्यनर्था-

न्तरम् २१९, २२०, २२२ ।

ओदुनाथ.—मध्यम्यथाग्रबोणगतवामरूपपीठ-

स्थितवामवकीजाभिधेयकामेश्वरीदेवी-

विष्टरूपथीमदोदुनाथदेवस्नेतागुरुदिव्यो-

धगुरुषु द्वितीयः १०८, २१९, २२०,

२२२, २९५, ३१६, ३१९; उद्दीक्षनाथः,

उद्दीक्ष, ओद्दीक्ष, ओदुधाननाथ इत्यन-

र्थान्तरम् ।

ओदुधानपीठम् ३२, ४०, १०८, २१८,

२८२, २९५, ३१८; इन्द्राणी ।

ओपप्रयम्—ओषः पारम्पर्यम्, तत्त्रिप्रकारम्—

दिव्यमिन्द्रमानवभेदेन २१८; इन्द्राणी—

गुरुपङ्क्तिः ।

ओतिप्रयम्—ज्येष्ठमध्यमवालरूपम् ४०, २२०,

२२२, ३१९ ।

ओपचारिकं कर्म ३२५

वसप्रयम् १८५

वदुलतगत ३, १०८, २२३, ३१९

वञ्चवचनम्—मायादिरागान्तं सत्यवचनम्

६७ ।

वष्टः २४५

कण्व	२३५
कनकपट्टम्	१६७
कनक्यत्रयम्	१६७
कद — शेष दीजद्वय वदम् १७१, कन्दा ख्याम्विका शक्ति २०२, गृह्णाटरूप त्रिधत्तीनामादौ प्रमासतययाधोमुखाध वद्राकारेण स्थिताऽम्बिकाशक्ति कद मिति गीयते २०४ २८२, चतुषकला गानाख्या कदरूपा २०७, कद आन्तर स्थानविशेष २२१ ।	
कदबिन्दु	२११
कदभूमि	३२
कवच	२४१ २४२
करणचतुर्विधम्	३१७
करशुद्धि	३२३
कर्णुदिकरी (अङ्गविद्या) ९६ तदुद्धार ९७ ९९, प्राध्यायेन विद्यैश्वर्यप्रदा १०६ करशुद्ध्यादिविद्यानां कम २५३ करण द्वयादियास २६५ ।	
कर्णुदियास ११८, १२० २६५, २८६, २९९, ३२३ ।	
करास्फोट	२८५
कम — उद्भवस्थितिसंहारविरोभावानुग्रहकरण कम १९९, नि श्रयसपदप्राप्तियोग्यता माविर्भावयत्रय प्रवृत्तय कम १९९ पञ्चकृत्यकरण कम २००, कम आया सनरक्तिविमर्शनबीजावस्थापनतद्विज्ञा पनात्मकम् २००, कम विनियोगप्रयोग सामर्थ्यव्याप्त्यादि २५३ ।	
कमकरणानि	३१०
कलशमव	३१९
कला — मायाशक्ति २७, हकारोऽय कला रूप ३५, कला तद्विवृतभूतबिन्दुद्वय	

शिवशक्तिरूप चद्रमूर्यात्म प्रकाशविमश रूप परमबिन्दुप्रापकम् १४०, कलाध्व १६, १९३, २०८, २०९, ३०५, कला तत्त्वम् १९५, किञ्चित्कर्तारममु कलयती कीत्यते कलानाम्ना ३०९ कलाचतुष्टयम् इच्छाज्ञानक्रियाशान्ताख्यम् ३५ कला द्यध्वत्रय कलातत्त्वभुवनाभिधेयम् १८, १९३ २०८, कलापञ्चक निवृत्ति प्रतिष्ठा विद्या शान्ति शास्त्र्यतीतारूपम् ११, ६७, २०९, २१०, कलाचनम् ३२५ ।	
कलावाद (तत्रयम्)	४४
कलापोडशकम् — कामाकषणाद्यम्	१२७
कलासार (तत्रयम्)	४४
कलाह्वा २९०, ३०२ द्र० — योगिनी ।	
कल्याणदेव	१२३, २२४
कल्याणवेशिक	२१५, २१६
कल्याणनाथ	३१९
कश्मीर	११४
कास्य — घोष ३६ ।	
काकचण्डेश्वरीमतम्	२३५
काकिनी १८२ द्र० — योगिनी ।	
कापिशायन	२६३
काम — कामरूपम् ३२, ४० कामबीजम् १३८ २६२, पञ्चकारणरूपपरबिन्दुस्वभाव शिव एव परमानन्दलक्षण काम १३८ १३९, २६१, कामो बिन्दु शिवसम रसतया स्थित १४० २३१, पञ्चकामा बीजपञ्चकसमुद्भवा २४१ २४६, कामो देव प्रकाशमानत्वात् ३१५ ।	
कामकला — उद्धार २१, २३ २५ ४०, कामकलाध्यानम् १३५ १३७, २९५, ३२४, कामकलासरम् १३७, निष्क लोपासनाया कामवशाविनियोग १४०,	

त्रिपुगं कामकरूपेण परिणमते १९३;
परिणमनप्रकारः २०६; कामकरूपं काम-
राजबीजसारसूता २१७, २३६-२३९,
२५३, काम परमशिवस्तस्य तत्त्व
विमर्शरूपपरमेश्वरीस्वरूपकामकलेत्यु-
च्यते २६१; कामकरूपं कलयित्री
तुर्ममयी रक्तशुनलमिथतनु ३१२।

कामगिरि २८२, २९५; ३०—कामरूप-
पीठशब्दौ।

कामतत्त्वम् २६१, २६२, २७९
कामदेव २२५

कामपञ्चकम्—वाम-मन्मथ वन्दनं मकरध्वज-
मोहनाख्य मायाबीज-वाणतृतीय वाण-
वाग्भव-वाणतुरीय-स्त्रीहृदयाख्यपञ्चबीज-
जम् २४१ २४२।

कामवाण १३२

कामराजबीजम्—श्रीनिपुराविद्यायां द्वितीय
बीजम् ३२ ६४, ९९, २०६, २२०,
२६२, २९५, ३११; आनन्दस्म काम-
राजत्वम् ९९, कामराजबीजस्य बीज-
प्रत्येयसंयोगः १०८, कामराजबीजो
द्वार १११-११२, २२१, मध्यमाख्य
कामराजम् १९४, कामराजे कामकरूपं
कामरूपा त्रिधात्मिका २१६; कामराज-
बीजध्यानप्रकारस्तत्फलं च २३६-२४१;
प्रकारान्तरं कामराजयन्त्रं च २४१-
२४७, कामराजस्योदयो मूलाधारे धूम-
ध्यात्ते ध्याति, विद्यान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रे २४७,
वामाक्षर २८१, मनुष्येण द्विदशर
त्रितयमिदं कामराजबीजं स्यात् ३१५,
कामराजबीजपति ३१९।

कामराजगन्तान् २१८, २२४

कामरूपम्—वामरूपादिदेवीरौटान्मन्त्राद्यष्टौ
पीठान्यष्टयगं प्रमवाणि १०, पीठशुभ्रये-

ध्वन्यतम ३२, ४०, १०८, २२०,
३१९, मुद्रापीठम् १७४, २२१-२२२,
कामपीठम् २२१, ३१७।

कामार्कपिणी—सर्वाक्षरपङ्क्तिपूरकाभिधेये पीठ-
क्षारे पूज्यासु कामार्कपिणी बुद्धयार्कपिणी-
बहुहाराकपिणी-शब्दाकपिणी-स्पर्शाक-
पिणी रूपाकपिणी-रसाकपिणी गन्धाक-
पिणी चित्ताकपिणी धैर्याकपिणी-स्मृत्या-
कपिणी-नामाकपिणी-बीजाकपिणी -
आत्माकपिणी - अमृताकपिणी - शरीरा-
कपिणीरूपासु षोडशक्षात्कृत् प्रथमा १२६-
१२७, पूजाप्रकारः १२८, २९१-२९२।

कामिक(सत्रम्) ४३

कामेश्वर—परमशिव १५५, २५३, प्रकाश-
विमर्शसारनिर्विशेषवि-दुलक्षण परमा-
नन्दानुभव एव परमो गुरुः २१८, स
एव प्रथमो गुरुः। अस्मि गुरो श्रीचर्या-
नाथ इति संज्ञा २१९, चतुर्थमियुनरूप
प्रकाशस्वभाव शृङ्गाटमध्यस्थमिन्द्ररूप
श्रीचर्यानाथ २२२, कामेश्वरायुधानि
पाशाङ्कुशधनुर्वाणाद्यानि २५३-२५६,
कामेश्वरायुधबीजानि २५५-२५६, २९५।

कामेश्वरी—कामेश्वरस्य शक्ति ३, षोडश-
नित्यासु द्वितीया ४७, २८९; अष्टवर्गाधि-
ष्ठात्रीषु षडन्यादिषु द्वितीया ८९, २८६;
कामरूपपीठाधिष्ठात्री १०८, २८२,
२९५; त्रिकोणाग्रकोणवासिनी १३३,
२२०; पुमाध्ये आत्मानं कामेश्वरीरूपं
ध्यायेत् १५५; परमशिवस्य स्वाभेदेन
स्थिता विमर्शरूपा शक्ति २१८-२२१;
वामभयबीजाधिष्ठात्री २२०, २९५;
अष्टचित्रे वामगिरिपीठे मित्रीसनाया-
सम्भवे कामेश्वरीदेवीरूपात्मशक्ति २९५,

३१९; कामेश्वरी कामेशीत्यपि कथ्यते
२२२, ३१५, ३१७; कामेश्वरीबीजम् ९१;
कामेश्वर्यायुधानि पाशाङ्कुसधनुर्वाणाख्या-
नि २५३-२५६; कामेश्वर्यायुधबीजानि
२५५-२५६, २९५ ।

कारणेश्वरीपङ्क्तिस्त्रिभिर्भागैर्जपविधिः २६६

काल—अवच्छेदक. सकलनात्मा परामर्शो
बन्धनरूप १३; तत्त्वविशेष १९५,
२०८; शिवस्य नित्यताख्या शक्तिनियत-
परिच्छेदकरी कालतत्त्वरूपेण क्लृप्ता
भवति ३१०; कालो यम १६३, २७३;
सर्वावच्छेदक काल २७३ ।

कालहल्लोहल—कालस्य हल्लोहलो लवादि-
प्रलयान्तो वेग १३ ।

कालाग्निद्वय १८, १९, ६७, १३८, ३०५
कुण्डगोलम् ११७

कुण्डलाख्या—रुद्रशक्ति २२५, ३०—कुण्डली ।

कुण्डलिनी—पिण्ड कुण्डलिनी २४; परा अपरा
च कुण्डलिनीशक्ति. ६७, ९८; सपरार्थ-
स्वरूपिणी कुण्डलिनी बिद्गुणरूपिणी
१४०, कुण्डलिन्याश्चन्द्रसूर्यात्मिके द्वे
अङ्गुली १८४ ।

कुण्डली—विन्दुसमुत्थिता सूक्ष्मा कला कुण्डली
३०; कुण्डलाख्या रुद्रशक्ति । अत्र कुण्डल-
घट्टेन कुण्डली लक्ष्यते । तत्पुनः सरी-
सृपाभिधवल्लिबीजं लक्षयति । कुण्डली-
त्याख्या यस्य स रेफ २५५-२५६ ।

कुन्जि २२२

कुन्जिकामतम् ४४

कुरुपिकामतम् ४४

कुलम्—ब्रह्माण्मादिलक्ष्यन्तं मातृकाष्टवर्ग-
त्रयेणाष्टमा व्यवस्थितम् २६, कुल पट्ट-
त्रिशतस्त्वमयजगत् २७, ६७; कुलशास्त्रम्

७४; कुलो भैरव १३९; कुलस्थानम्
२०२, २११ २८२; पट्टत्रिशतस्त्वसमु-
दायरूप शरीर कुलम् २१३ ।

कुलकला—एकादशीपदस्थाश्रुतुप्पट्टयादय
२६-२७; कुलस्य कला मायाशक्तिः २७ ।

कुलचक्रम्—मूलदेव्या कुलचक्ररूपत्वम् २५,
२२५ ।

कुलचूडामणि (तन्त्रम्) ४४

कुलजा १३४, ३०—योगिनी ।

कुलपञ्चकशास्त्रम्—अकुल - कुल - कुलाकुल-
कौल शुद्धकौलाख्यम् ७६ ।

कुलपुरुष—पर. पुरुष २१४, २५३; योनि-
स्थानगतानङ्गशब्दवाच्य २३९; ३०—
परपुरुष ।

कुलयोषित्—देहप्रमातु पत्नी, आगमभाषया
कुलेश्वरी देहाभिमानिनी सविद् २१२-
२१३, कुलकुण्डलिनीशक्ति २१२; कुल-
वधू २८२ ।

कुलसार (तन्त्रम्) ४४

कुलसुन्दरी—षोडशनित्यासु दशमी ४८, २८९
कुलस्वामिनोच्चक्रनवकम् ४०; ३०—चक्रनव-
कम् ।

कुलाकुलम्—रश्मिपुञ्जम् ६७; शास्त्रम् ७४ ।

कुलाचारम्—परसहजकुलान्त्यजाना मध्ये
षोडशाष्टचतुरेकक्रमेण योगिनीरामग्न्य
उपोषितास्ता शुचीभूता समानीय स्वर्ण-
वस्त्रस्रक्चन्दनधूपदीपमह्यभोग्यलेह्यचो-
ध्यचवणद्रव्यपात्रासनदक्षिणादिसहित
समन्त्रक नीराजनादिसक्लौषचारे. परि-
तोषयेत् । एतत्कुलाचारम् १३४-१३५;
महासमयमहानुष्ठानम् १७१, २२५ ।

कुलान्तकम् १०, ३०—षोडम् ।

कुलासनम् ३८, १७१, ३०—कौलासनम् ।

कुलेश्वरी—देहाभिमानिनी सविदु	२१३
कुलोद्गीर्णा (तन्त्रम्)	४४
कुलोत्तीर्णा २९०, ३००; ३०—योगिनी ।	
कुलोदय	२०५
कुलीय	२०५
कूचं	१६७
कृत्यवञ्चकम्—मृष्टिस्मितसद्वारविरोधानानुप्र- हास्यम् ६७, २८४, ३०४; उद्वेका- वस्थायां मृष्ट्यादिनित्यकर्तृत्वं शिपुरा- मूर्तिवैविध्यात्, साम्यावस्थायां नितरो- भावकर्तृत्वमीश्वरमूर्त्यां, शीघ्राद्यनुपह- कर्तृत्वं सदाशिवमूर्त्यां २०७ ।	
हृदिम—समीपजो विष १५, २४८, २४९	
हृष्ट्य	७९
हेचिदु	२५३
हेद्यदेश	३२०
हैवल्पसिद्धि—परावाग्बिच्छासपरामर्शेन १४ ।	
कोणत्रयम्—शक्तिप्रवाहना वा वामाग्रेष्ठा- रीन्द्रात्मना वा, अनुत्तरानन्देच्छासघट्ट- नेन वा ११; ३०—त्रिकोणम् ।	
कोणवद्भूम्—कामसन्धानमिषेयम् २४२ ।	
कोत्तलिरि १०, ३०—पीठम् ।	
कौमारी—ब्रह्माण्यादिष्वन्यतमा ८, १२६, २९१ ।	
कौलम्—शास्त्रम् २२, ७४ ।	
कौलमनम्—कुलमनवाग्भवम् १७१; बीज गुह्ये न्यसदाद्यमव्यादिनिपट्टकम् । शेष बीजद्वयं बन्दिमन्तत्तलौलमसन्त्रम् १७१ ।	
कोत्तिनी ९०, २८७, ३०—वशिष्यादिवृत्तम् ।	
कोत्तिनीबीजम्	९५
कोत्तिनी	२३५
क्रमवासना	३०३

क्रिया — ज्येष्ठमध्यमवालाह्यमोपमित्रय
ज्ञानयोगक्रियाज्ञापकम् ४०; ज्ञानयोग-
क्रियाचर्याप्रतिपादनपरानि चतुष्टय-
शास्त्राणि ४५ ।

क्रियाशक्ति — शक्तिरूपस्य ह्कारस्य इच्छा
ज्ञानाक्रियाद्यान्तास्यकलाचतुष्टयम् ३५,
क्रिया च तदयोगता ३५; क्रियाशक्तिर्मु-
द्रास्वरूपा ४६, ३००; क्रियाज्ञानेच्छापर-
पर्याय त्रैपुर महाकनम् ६४; क्रियाशक्ति-
रूपिणी त्रिपुरा २०६, २८२, क्रियाशक्ति-
रूपेणनरूपा २०७; एवभूतमिदं वस्तु
भवति यदा पुनः । जाता तदेव तत्
इत् बुवंत्यत्र क्रियोच्यते २३०, क्रिया
शक्त्यस्य ३०८, क्रिया तमोमयमूर्तिर्मेन
इत्युच्यते ३१०; इदस्य क्रियामयो शक्ति
व्याप्ती ३१२ ।

कोपमुनिभट्टारक — दुर्वासस एवाभिधानम्
४०, २२२, ३१९ ।

कलीमानन्द — कामदेवो रतिमर्ता २२५
कलेदनम् ६७, ६८
क्षार — सवर्तरूप २५; क्षाररूपकारसयो-
ग ३६, क्षारमहिमा प्रत्येकमक्षराणां
क्षाररूपत्वं च ४० ।

क्षमापणम् ३२८
लिति १
क्षेत्रम् ७४, १३९
क्षेत्रप्रतिहारो १५५; ३०—प्राणवृत्ती ।
क्षेत्रपाल ७४
क्षेम — समृति १४ ५०; याम्ययो विचार
१४४, १४५ ।
क्षेमणम् ६७, ६८
क्षेमिणी—मृदा १५१, २५७ ।
क्षेत्रमिदं १७२

सम्पत् १८५
 सेचर — अणिमाद्यट्टिसिद्धिसमन्वित सदा
 सुष्टुपादिपञ्चकृत्यकारी स्वेच्छागृहीत-
 विग्रह स्वच्छन्दपारी महागौरवदशामा-
 पन्न सेचरोन्निरेवयुगनिनिष्ठाभिन्नतुल्य-
 दृष्टिगोपिनीभिः सचरन् श्रेष्ठमात्र सेचर
 ७१, १७१ ।

सेचरात्मन् — सै धिन्मये पराकावे चारित्व
 समरसता ७१, १८४ ।

सेचरी — मुद्रा १३५, १४१, २९६; सहारमुद्रा
 १४२; परात्मरे कुण्डलिनीरूपेण चर-
 तीति कृत्वा सेचरीति देव्या नाम १४२,
 १८४; सेचरीमुद्रालक्षणम् १८०-१८२,
 एतैव सम्यग्मुद्रा १८३; सहारमुद्रा-
 रक्षणम् १८३-१८४; से बोधगगने चर-
 तीति सेचरी १८४, ३२७; त्रिविधा
 सेचरी १८४-१८५; सेचरीबीजम् १८९,
 सेचरीमैलनम् = योगिनीभिः सहस्रसिका
 २६७ ।

गणनम् ३१०

गणनाय, ३

गणेशा — श्रीकण्ठाक्षयो ह्दा, आदिशान्ता
 वर्णा वा १, ५, ३५, हावशास्त्रा एका-
 दशारत्ना वा गणेश ३६-३७, ७४ ।

गणेशायामराष्ट्रम् ४३

गणेशादिपञ्चमयी ८१

गन्ध — सविन्मात्रं गन्ध स्वात्मसंशय प्रपत्न्यो
 गन्ध १३४, चन्द्रनामुद्रापूर्वपङ्क्तु गन्ध
 १३४; घटत्रिशतास्वान्तर्पणः १९५,
 २०९, ३१० ।

गन्धपुस्तितन्त्रम् २३५

गन्धाक्षपिनी १२७, २९७; द० — दामा-
 कपिनी ।

धनविरणदेवता

गर्व

गलेपातिकाकर्षम्

गायहस्तन्त्रम्

गिरिस्तम्भ

गुग्गुलिका

गुणत्रयम्

गुणवृत्तम्

गुण्यष्टकम्

गुप्ततरा २९०, ३०२; द० — योगिनी ।

गुप्ता २९०, ३०२; द० — योगिनी ।

गुरु — ज्येष्ठमध्यमवालाख्या गुरवो ज्ञानयोग-

क्रियाज्ञापका ३२, ४०, २२०-२२२ ।

गुरुपङ्क्तिः — पराख्या, परापराख्या अपराख्या

त्रिकारिका मुनिवेदनागसख्या दिव्यीय-

सिद्धोपमानवीर्याभिया २२५, २९०;

द० — ओषधयम् ।

गुरुपाशुका

गुलिकासिद्धिः

गुह्यम्

गुह्यतन्त्रम्

गुह्यस्थानम्

गौडर — स्वाधिष्ठानम् ११९, १२०, २८७

गोरीबना

शयनम्

अयना १५५; द० — प्राणपूतो ।

शरिचन्द्राष्टकम्

शह

शहबम्

शाहम्

शाहम्

घण्टा (घोष)

घोष

३०१

२०८

१४९

२३५, २८१

२३५

१७३

२०७

८३, ८८

२८९

प्राणम् १९५, २०८, ३१०
 चक्रम्—मण्डलम् ३; वर्णचक्र(मण्डल)-
 मन्त्रधामसविद्रूपेषु प्रमेयपञ्चकेष्वेकम् ३,
 ३४, ३७, ३९, सप्तपट्यात्मकानि
 पदानि देव्याश्चक्रे निवसन्ति ३७, चक्र च
 कामशब्देनोच्यते २४२; ६०—श्रीचक्रम्।
 चक्रक्रमदेवता ३१६
 चक्रपञ्चकम्—मूलाधार-स्वाधिष्ठान मणिपूर-
 अनाहत विशुद्धभास्यम् २२९, २३०।
 चक्रसंकेतः ८२
 चक्रासनम् ११८, २८६, ३२८
 चक्रासनस्थिता (अङ्गविद्या) ९६; सद्गुह्यार
 १०२-१०३, २८६; चक्रासनकर्मणि
 विनियुक्ता ९७, १०६।
 चक्रेश्वरी—प्रकटादिना योगिन्यश्चक्रेश्वरी-
 पदाभिधेयाः ३००।
 चक्षुः १९५, २०८, ३१०
 चतुरन्वया. ४१, ३११, ३१२, ३१३;
 ६०—चतुराज्ञा।
 चतुरश्रम्—चतुर्दशोभितम् ६२, ६४, ८१,
 ८३, ८८, २६३।
 चतुरश्रप्रपम् ३१७
 चतुरस्रम्—कुण्डम् २७१
 चतुराज्ञा—पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तराख्याश्चतुरा-
 ज्ञाशब्दमूचिताश्चत्वारः समयाः ३२-३३;
 चतुष्पीठाधिष्ठातृमहासविद्वलम्बनेन
 प्रवृत्तचतुस्त्रोतीरूपा महापदवी चतुराज्ञा
 ३३, चतुराज्ञेतिशब्देन पूर्वदक्षिणपश्चिमो-
 त्तराख्यानि चतुर् सिंहासनदर्शनानि
 लक्षितानि ४१।
 चतुराग्न्याय —अन्वय-आज्ञा-आम्नाय-समय-
 श्रोत शब्दाः पर्याया ४१, ४२, ३१८,
 पूर्वाग्न्याय गृष्टिरूप. स्थितिरूपस्तु

दक्षिण। सहार पश्चिमो ज्ञेयो
 हानारूपस्तुत्तर. स्मृत ६५।
 चतुर्भद्रव्यम् १३४
 चतुर्दशारम्—चतुर्दशारनिर्माणप्रकार ५७-६२,
 दक्षिणाग्न्यावरूप स्थितचक्र सूर्याधिष्ठा-
 तृकम् ६३-६५, २६३; चतुर्दशारनिष्पत्ते-
 द्वितीयः प्रकार ८६-८८, चतुर्दशार
 सर्वसौभाग्याभिधम् १२८; चतुर्दशारे
 शक्त्यन्ते पादुकामिति १३३, चतुर्दश-
 कोण मनुकोण मन्वथ भुवनाश्रकमिति
 पर्यायाः ८१, ८३, २६३, २८५, २९३,
 २९८, ३०२, ३१४, ३१७।
 चतुर्विजवती ३१४
 चतुर्लोककोटियोगिनी ७४
 चतुर्वह्निः ८२, ८८
 चतुर्विधाभिधैक ११५
 चतुश्शतम् ३, ४, ३४
 चतुश्शती २७४
 चतुश्शतीद्विषयम् १४२, १७२, १८९, २५९,
 २७३, २७४।
 चतुश्शतीद्वयम् २७४
 चतुष्कल—चिन्तु ३०, चतुष्कल वाग्भवकीर्णम्
 १०२, अस्वरविमर्शरूपी स्वाशी चतु-
 ष्कली १११, अकारहकारयोश्चिच्छादिका
 वाभादिकाश्च चतुष्कला १९३-१९४;
 चतुष्कलात्मक आत्मा ३२४।
 चतुष्पिण्डम् ९३, ९५
 चतुष्पीठम् ३२, ३३, २१८; ६०—पीठम्।
 चतुष्पटितन्त्राणि — ब्रह्माभ्यासश्रद्धाज्ञा
 मातृणाचतुष्पटिपूजामण्डलानि ४२-४३;
 ज्ञानयोगश्रियाचर्याप्रतिपादनपराणि चतु-
 ष्पटिशास्त्राणि ४५।
 चतुष्पटियोगिन्य २७, ४२

चतुर्णां त्रिभक्तिकोटिषोऽपि ७२, ७४
चतुस्तम्याः ३२, ३३; ३०—चतुराज्ञा-
चतुराभ्यासद्वयी ।

चतुस्तोतम् ३३; ३०—चतुराज्ञा-चतुराभ्यास-
द्वयी ।

चन्द्रमालम् ४३

चन्द्रमण्डलम्—महाप्रकाशशिवसंघेलनमयुग्म-
मित्तगहानन्दकलनम् २०६, ३११, २८२ ।

चयौ ४५, १३९

चर्यानायः—मध्यमध्यमप्यभ्यासगतोऽभ्यासपीठ-
स्थितममन्तविद्याभिधेयमहाविपुलसुन्दरी-
देवीविष्णुपुरुषो महाप्रकाशरूपः परमा-
नन्दलक्षणः परमशिव एव चर्यानाथो
दिष्णोपगुरुः प्रथमत्रयानन्दनाथपर-
पर्यायः कृतादिपुरुः १०८, २१८-२२०,
२२२, २९५, ३१८ ।

चर्यापाठः २६६

चानुपिकः—ज्वरः ७९, १६० ।

चामरम् ३२६

चामुण्डा ८, १२६, २९१; ३०—ग्रह्याणी ।

चितिः २१४

चित्ताकर्षिणी १२७, २९२; ३०—कामाकर्षिणी ।

चित्रभानुः ३२२, ३२४; ३०—आग्नि-चक्षि-

दृताश्विनचन्द्राः ।

चित्र-चोडनान्त्यामुषोडशी ४८-४९, २९० ।

चिह्नम् १४०

चित्रधोम २०१

चिन्महोदधिः १

चिन्मयी—देवता ३२३ ।

छेटी १७२, १७३

छयम् ३२५

छन्दःपुरः १८

४९

जम्—अनाश्रितादिकाकाग्रिहदान्तं पदं वि-
तरणमर्थं विष्णुम् १९, ४९-५०,
६८; ३०—विष्णुम् ।

जन्म—मुहूर्त्तस्थानम् १५० ।

जपः २६३, २६४; जपनिर्वचनम्, पारमा-

धिको जपः, चर्यावृत्तिरूपी जपः,

जपविधिस्त २६६-२६७; निगवा, उपाशुः,

मानसरत्वेति त्रिविधो जपस्तेषां लक्षणानि

च २६५, २६८-२६९, ३०२; उत्तमो

जपः ३२५ ।

जपयज्ञः २६९

जन्मः १३२

जन्मवम् ६८, १९५

जन्मव्यापकम् ४३

जयिनी १०, २८७; ३०—वजिनी ।

जयिनीवीर्यम् ९३

जाग्रत् ६४

जालावरपीठम् १०, ३२ ४०, १०८, २२०,

२२१, २८२, २९५, ३१६, ३१९;

३०—पीठम् ।

जालाजम्बरम् ४३

जिह्मदेवः—मानवीयपुरुष १०८, २२३, ३२०

१९५, २०८, ३१०

जिह्वा ७१

जीवन्मुक्तिः ७१

जीवन् १५५; ३०—प्राणवृत्ती ।

ज्ञानम्—ज्येष्ठमध्यमपालासद्वयमोपनिषदय

ज्ञानयोगश्रियाज्ञापकम् ४०; मानयोग-

क्रियाचर्याप्रतिपादनपराधि चतुष्टय-
शास्त्राणि ४५ ।

ज्ञानातिः—वाक्तरूपस्य ह्यारस्य दृष्टा-

शान्ताश्रयाशान्तात्यदमानुष्टयम् ३५;

ज्ञाना पादपदा ३५; ज्ञानवृत्तिर्गन्त्रा-

विषया ४६, ३००; श्रियाप्रानन्द्या-

पर्याय त्रेपुर महाचक्रम् ६४, ज्ञानशक्ति-
रूपा त्रिपुरा २०६-२०७, २८२,
ज्ञानशक्तिरवभासनात्मिका २०७, एव-
मेतदिति ज्ञेय नान्यथेति सुनिश्चितम् ।
ज्ञापयन्ती अटित्यन्तर्ज्ञानशक्तिनिमग्नते
२३०, ज्ञाना शक्त्यस्य ३०८, ज्ञाना
सत्त्वरूपा निर्णयबोधस्य कारण बुद्धि
३१०; ज्ञाना विश्वम्भरा ३११, ज्येष्ठा
ज्ञानावेशादज्यो ३१४, ज्ञाना वज्रोश्वरी
३१७ ।

ज्येष्ठा:—ज्येष्ठमध्यमबालाख्यमोपमित्रत्रय
ज्ञानयोगप्रियाज्ञापकम् ४०, ज्येष्ठमध्यम-
बालाख्याश्चिःप्राणविषयात्मका भुरव
४०, २२०-२२२, ज्येष्ठो ज्येष्ठीलिहेतु-
रोद्दीप्त ३१९, ओलि-गुरुपङ्क्तिशब्दो
द्रष्टव्यो ।

ज्येष्ठा—वामाज्येष्ठारोद्रयात्मक षोणत्रयम्
१९; ज्येष्ठाशक्तिविन्दुद्वयमध्यगा ३१,
ज्येष्ठारोद्रयाम्बिकाख्यशक्तिप्रसरसम्बद्ध-
वैचित्र्येण सर्ववर्णोदय ३२, अकारस्य
शिवरूपस्य वामाज्येष्ठारोद्रयाम्बिकारय
कलाचतुष्टयात्मकत्वम् ३५, ज्येष्ठा
शक्तिर्नलाप्रगा ३५, ज्येष्ठेय यदिद
पुरन्दरपुरे रेणाचतुष्क बहि ८३,
वामाविषयकेष्वन्यतमा ३५, २०२,
ज्येष्ठा शृङ्गाटाकारता गता २०२,
ज्येष्ठा विश्वोदयप्रसरभूमि २०३,
बिन्द्वीशानगता रेखा पुनः कुटिलीभूय
विन्दुपश्चिममानेय गता ज्येष्ठा २०३-
२०५, २८२, ज्येष्ठा सुप्रबुद्धाना शक्ति-
२०३, सत्ता शिवस्तदशा ज्येष्ठा ३०८,
ज्येष्ठायो विष्णु ३११, ज्येष्ठा
ज्ञानावेशादज्यो ३१४, ज्येष्ठाय
पट्टीत ३१७ ।

ज्येष्ठीलिः ४०, ३१९; ओलि-गुरुपङ्क्तिशब्दो
द्रष्टव्यो ।

ज्योति शास्त्रम् २३४, २८१

ज्योतिर्विन्दु ३१५

ज्योतिर्लिङ्गम्—स्वयम्भुलिङ्गम् २६९, २७० ।

ज्वलनम् २०९

ज्वालामालिनी—पोडशनिस्यासु पञ्चदशी

४८ २९० ।

जाकिनी ७६, १८२, २४८; द्र०—योगिनी ।

डामरतन्त्रम् ४४

तत्त्वम्—तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वर-
बुद्धिविद्यामायाकलाविद्यारागकालनिय-
तिगुरुपङ्क्तिमनोबुद्धयहङ्कारश्रोत्रत्वक्-
चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपाप्पत्यस्य -
न्दस्पर्शरूपरसगन्धाकाशवायुबह्मिसलिल-
भूमयः १९५, एतानि अशुद्धशुद्धाशुद्ध-
शुद्धात्मना = शुद्धमिन्द्राशुद्धात्मना त्रिधा
विभक्तानि १९५, शुद्धाना तत्त्वाना पञ्च-
कम् शुद्धाशुद्धाना सप्तकम्, अशुद्धाना
चतुर्विंशतिक च २०८ २०९, आत्म-
विद्याशिवाख्य तत्त्वत्रयम् २१२, २१६;
मामान्तमात्मनस्त्व विद्यातत्त्व सदाशिवान्त
स्यात् । शक्तिशिवो शिवतत्त्व तुरीयतत्त्व
समष्टिरेतेषाम् ३११ ३१३, ३२४;
कामतत्त्व विपतत्त्व मोक्षतत्त्व च काम-
वाग्भव शक्तिबीजात्मकम् २६२, यद्-
विद्यतत्त्वलक्षणानि ३०९ ३११, तत्त्व-
त्रयम् ३२४ ।

तत्त्वशाम्बरम् ४३

तत्त्वशोषनम् ३२६

तत्त्वाध्या १६, १९३, २०८, ३०५;

द्र०—यदध्या ।

तर्क २३३, २८१

तर्पणम्	१३३-१३५
तादात्म्यम्	२६७
ताद्रूप्यम्	२६७
तान्त्रिक	५
तार्तीयबीजम्—शक्तिबीजम्	२४७, ३१२ ।
तानत्रयम्	२२६, २८५, २९९
तिरोपामम्—तिरोभावः	२०७, तिरोधशक्ति- २०८, २८४ ।
तुरीयतत्त्वम्—तत्त्वत्रयसमष्टिरूपम्	२११ ।
तुरीयबीजम्—बीजत्रयसमष्टिरूपम्	१३२ ।
तुपं	३२१
तुपतीति—मनोवागतीव समरसदशामात्र विव. २३ ।	
तुरीयप्रथम्	१३४
तुरीयबीजम्—शक्तिबीजम्	३१६ ।
तेज	३१० ३११
तेजोदेव—मानवीयगुरु	२२३, २२४, ३२०
त्रिकम्—शास्त्रम्	२२१
त्रिकोणम् (अथयम्) अनुत्तरानन्दचितो इच्छा- शक्ती नियोजिते त्रिकोणम्	१९; शक्ति त्रयात्मना, वामाज्येष्ठारोत्रयात्मना, अनुत्तरानन्देच्छासप्तद्वयेन वा त्रिकोणम् १९, एकादशमक्षर त्रिकोणात्मकम् १९, ३९, वर्णमण्डलमन्त्रयामसवित्तयाणा- माधार त्रिकोणम् ३९, २०७, २११ त्रिकोणं त्रयति २०३; ३०—भृङ्गादम् ।
त्रितन्त्रम्—मुद्रा	१७५ १७६ २५७, २८८ ३०—मुद्रा ।
त्रिगुणम्	२०७
त्रिष्टम्	२०७
त्रिषेत्र—त्रीणां षट्पञ्चानक्रियारूपाणि त्रेत्राणि मात्र २४९ ।	
त्रिपञ्चम्	१४, २०७, २१०, २१८; ३०—तत्त्वत्रयम् ।

त्रिषाम	६४
त्रिपुरभालिनो—नवनिर्त्यासु पट्टी	१०७, २९०
त्रिपुरवासिनो—नवनिर्त्यासु चतुर्थी	१०७, २९०
त्रिपुरसुन्दरी—षोडशनिर्त्यासु प्रथमा ३; महानिर्त्या ४९; नवनिर्त्यासु तृतीया १०७, २९०; त्रिकोणमध्ये त्रिपुरसुन्दरी प्रज्या १३३, ओल्याणपीठनिलया २८२ ।	
त्रिपुरसुन्दरीदण्डकम्	२०४, २२७, २८२
त्रिपुरा—त्रिपुरसुन्दरी ३२ ३३, त्रिपुरा- निर्वचनम् ३३, षोडशमहा त्रिपुरा ४९, पञ्चकूटालिका त्रिपुराविद्या देव्यावाहन- कर्मणि विनियुक्ता १०५, १०६, २८८, नवनिर्त्यासु प्रथमा १०७ २९०, त्रिपुराभट्टारिका १५१, त्रिपुरास्वरूप- निर्वचनम् १९३-१९६ २०५-२१०, २१४, २१५, त्रिपुरा प्रधानविद्या २५७- २५८, त्रिपुरा पराभट्टारिका २५८, रविशिविसिद्धिरूपा बीजत्रयात्मिका त्रिपुरा २०९; मुद्रामयी त्रिपुरा ३१७ ।	
त्रिपुराचक्रम्	८३, ८८, ३०—घोचत्रम् ।
त्रिपुरामुद्रा	१७४; ३०—मुद्रा ।
त्रिपुराभ्युक्त—नवनिर्त्यासु अष्टमी	१०७, २९०
त्रिपुराभी—नवनिर्त्यासु पञ्चमी	१०७, २९०
त्रिपुरासिद्धा—नवनिर्त्यासु तप्तमी	१०७, २९०
त्रिपुरेदी—नवनिर्त्यासु द्वितीया	१०७, २९०
त्रिबीजम्	१२२ १९४, २०७; ३०—बीजत्रयम् ।
त्रिबीजपुण्डलिनोगुणम्	३९
त्रिगुणि	१४
त्रिगोचन	३००
त्रिषणं	२१६
त्रिपति	१४, २०७, २१६
त्रिपिता—मुद्रा	१७४ ।

प्रपुरं महाचक्रम् ६४, ६०—श्रीचक्रम् ।

त्रैलोक्यम्—वर्तुं करणकर्मव्युत्पत्त्या लोक-

लोकनलोकयात्मा प्रपञ्चः पट्विंशत्तत्त्व-

समुदायः १९४; ग्राहकग्रहणग्राह्यात्म

त्रैलोक्यम् २०८-२०९ ।

त्रैलोक्यपरिमोहिनी—प्रकटाह्वा चतुश्चरी ३०२

त्रैलोक्यमोहनम् ८१, १३३, १३६, २५७,

२८५; ६०—श्रीचक्रम् ।

भोतलम्

४४

भोतलोत्तरम्

४४

त्वक्

१९५, २०८

त्वरिता—पोडनित्यासु नवमी ४८, २८९

वक्षिणपक्षपातिनी—त्रिपुरा विद्या ४१

वक्षिणसमयः (अन्वयः = आश्रयः) ३३,

४१, ६५, ३११, ३१२, ३१५ ।

वण्डकम्—त्रिपुरसुन्दरी २०४, २०७, २८२

वण्डककर्ता—दीपकनाथः २२३

वमनम्

३२६

वमनकार्पणम्

३२६

वम्पतिः

३

वर्पणम्

३२५

वर्षाणम्

५

दशकोणद्वयम् ६१, ६४, ६०—दशारम् ।

दशकौलिधरः ८२

दशभूमिपद्मास्तम्भः

८२

दशभैरवः

८२

दशमुद्राः १३५; ६०—मुद्रा ।

दशानिचक्रम् ५४-५६; ६०—अन्तर्दशारम् ।

दशा—आरम्भमध्यविश्रान्त्याख्या २३३

दशारम्—दशारद्वय दक्षिणाध्यायस्य स्थिति-

चक्र सूर्याधिष्ठानृक् ६३-६५, ७६३,

दशकोणद्वय दशारद्वन्द्व दशारद्वय दशद्वन्द्व

दशारयुग्म द्विदशारमित्यन्यन्तरम् ८६-

८८, १३३ २६३, २८५; ६०—अन्त-

दशारमाहृदशारसम्बन्धः ।

दशाधमेधमध्यस्थः

८२

दहनागाराः

१५१

दहराकाशः

६८, २४५, २४७

दारिद्र्यम्—अज्ञानम् ६८, ६९ ।

दास —यः कर्मण उपलभयिता १४७ ।

दाहः

२८५

दिव्यन्धः

३२३

दिव्यत्रयः २१८-२२२; ६०—दिव्यौघः ।

दिव्यप्रिययनन्यायः

५७

दिव्यौघः—सप्तभिर्गुरुभिर्मुद्रित १०८, २१८,

२२२, महादिव्यगुरुपञ्चक दिव्यौघ

२१९, २२३, ३१९ ।

दीक्षणम्

३२६

दीक्षा

१२, १६७

दीक्षाक्रमः

२५

दीपः

१३४

दीपकनाथः—दण्डककर्ता भोजदेवदृष्टवत्कारो

दीपकधार्यः सिद्धीश्वर १०८, २२३,

३१९, ३२० ।

दीपकसन्तानम्

२२१, २२४

दीपस्मिणी

२२८-२३०

दीपशिक्षा

२३७

दुःखम्

६९, ७५

दुन्दुभिः (घोषः)

३६

दुर्वासा

२२२

दूती—पोडनित्यास्वप्नी

शिवदूतीस्वप्नि

व्यत्ये ४८, २८९ ।

द्वरगतिः

१७२, १७३

देवदाहवनम्

७९

देवी

१, ८-९, ११

देवीकोट्टम्

१०

देवैर्मुमुक्षुः—अधिन्यासपत्रम् २९, ४०

देवेश ३२०

देव्यावाहनविद्या १७, १०५-१०७;

३०—आवाहनविद्या ।

द्रावणम् ६७, ६८, १३५

द्राविशालसकोटिप्रयोगिनी ७४

द्रावश्लोकी २४, ३३, २०८

द्रावशान्त २५, २७, ३४, २२१

द्रावतो ७९

द्वितीयदशारम् ५६, ५७, ५९, १२९;

३०—आवाहनशारम् ।

द्वितीयदशव्यम् १३४

द्विदशारम् ८३

द्व्यक्षरचत्वारिंशद्व्योनिगण —भूतलिपिमय

३१४ ३१७ ।

पञ्च १३२, २५६, २९५; ३०—आद्युपचल-

पट्टम् ।

घरा २०९

घर्माचार्य —लघुनुतिकर्ता सिद्धीपत्रम् १०८,

२२३, ३१९ ।

धाम—मन्त्र-मण्डल(चक्र) - वर्णं धाम सवि

द्रुपेषु प्रमेयपञ्चकेत्येकम् ३, ३४, २१०,

सौमसुर्वाधिरूपं ययोतिस्त्रितयं धाम

३८, वर्णाश्रिकायास्तुरीयं परावागृह्य

धाम ३९; चक्रे मृष्ट्यादिप्रविभागेन

धामत्रयाख्यं प्रमेयम् ८३; धामत्रयस्यो-

त्सप्तितृत्वाचक्षत् १९४, ३२४, धाम

प्रवासो ज्ञानम् १९८; स्थानप्रकाशानु-

भवोन्मेषोऽन्तृतादिसिद्धिः । परस्फुरता-

त्म शान्तं तेज इति यावत् १९९, २८१ ।

धारणासम्प्रयोग —ध्यानविषय २४१

धीर २६८

धूपम् १३३, १३४

धैर्याकषिणी १२७, २९२, ३०—कामा-

कषिणी ।

ध्यानम्—धातमहावेशस्तन्महे सामरस्यना

१४८; ध्यानप्रकल्पनं जपस्याङ्गम् २६८ ।

ध्रुव ९८

ध्वनि ३६

नक्षत्रम्—नक्षत्रलिपिणी त्रिपुरा १, नक्षत्राण्य

दिव्यादीनि ६७; नक्षत्रपदेन राशिवि-

शतिसंख्या गृह्यते ३६; नक्षत्रेत्यत्र नकार-

पकारश्चकारा उच्चारणार्था ३७-३८ ।

नन्विकेता २७०

नर्मदालिङ्गम् २६९

नवकीर्णम् ६१; ३०—नवयोनिचक्रम् ।

नवचक्रम्—नैलोक्यमोहनं सर्वाशापरिपूरकं

सर्वसतोभणं सर्वसौभाग्यदायकं सर्वार्थ-

साधकं सर्वरक्षाकरं सर्वरोगहरं सर्व-

सिद्धिप्रदायकं सर्वानन्दमयं चेति चक्र-

नवकम् ४०, ८१, १३३, १३५-१३६,

२८५, ३१६ ।

नवचक्रवातिनी ३१८

नवचक्रसंविद ३२३

नवचक्राभावा ३१८

नवचक्रेशी ३१८

नवचक्रकोणकुण्डम् २७१

नवनादाः—ध्यानस्थसंवादन्यगिनिगुणात्

बीजादौर्नमात्मना विवृत्तनादाष्टकं तत्त-

मष्टिरूपं नवमम् ३६; नवनादा मूढमवर्ण-

मध्यमावागहृता १९४, ३१३, ३१४,

३१६; ३०—नाद ।

नवनिद्या—चन्द्रस्य नवनिन्दारूपत्वम् ६५;

नवनिन्द्यानामात्रं २९० ।

नवमी निदा—यीनिदा ११०, ११४ ।

नवमुद्रा—सक्षोभद्रावणाकर्षणयोन्मादमहा •

हकुशा खेचरीबीजयोन्याख्या १३५;

ब्राह्मणविनियोजितां त्रिलण्डा विना

नवमुद्रा, ता प्रतिचक्र पूज्याः १३५,

२५७; द्र०—मुद्रा ।

नवपोनिचक्रम् ५०-५२, ६४ १३१, २५२,

५३, २६३; द्र०—अष्टकोणम् ।

नवलक्ष्यम्—मेढ्राद्याद्वादसान् नवाधार नव-

लक्ष्य च २७, २४६ ।

नववर्णा. ३१, २३१, ३१३, ३१४, ३१६,

३१७ ।

नवाधारम्—मेढ्राद्याद्वादसान् नवाधारम् २७;

मूलादिपट्वक्त्रकलत्रिकाललाटव्रह्मरन्ध्रा -

क्ष्य नवाधारम् ४०, १२३, २४५-२४६ ।

नागपद्मानुजम् २९३; द्र०—अष्टपद्मम् ।

नाथपञ्चकम्—श्रीकृष्णानन्तशङ्करपिङ्गल -

सादाख्यम् ७४ ।

नादाः—अनाहतो नाद २६, ३०; हतः,

अनाहत, उत्तीर्णश्च ३६; नादकुण्डली

१३९, नादसमुद्भव २०५, नादपञ्चक

समयादिबिम्बान्तम् २१९, नादनवकम्

३०७, नादशक्तिनवकम् ३१८ ।

नादाष्टकम् (विद्वत्तम्)—शून्यस्पर्शनादभ्यनि-

बिन्दुशक्तिवीजाक्षररूपम्, धोपकास्य-

घण्टावीणावेणुवादाकदुन्दुभिसङ्ख्यधोप

च ३६ ।

नाम—निवमहेशमहेश्वरपाङ्कजपरमेश्वरमहा-

देवमुहमहेशानेशायमिधानव्यवहार

१९८, १८१ ।

नामाक्षिणी १२७, २९२; द्र०—कामा-

क्षिणी ।

नामाख्यानः—वर्णपदमन्त्ररूपाः २०८;

द्र०—पदव्या ।

नारदः

७५

निगदाः २६५, २६६, २६८; द्र०—जप ।

निगमां २१०, ३०२; द्र०—योगिनी ।

निजवेह- १३९

नित्यविलम्बा—पोडशनित्यासु चतुर्थी ४७,

२८९ ।

नित्यसा—अनादिवोध १२०, ११०

नित्यपरिपूर्णतृप्ति. १२०, २१०

नित्या—सर्वतियिमयी पोडशी ४; एक एव

प्रकाशाख्य पर. कोऽपि महेश्वरः ।

तस्य शक्तिविमर्शाख्या सा नित्या गीयते

दुष्टैः ४८; विमर्शरूपिणी नित्या पोडशी

४९; कामेश्वर्यादिका पञ्चदश तिथि-

नित्याः ४८, २८८-२८९, ११३ ।

नित्यापोडशकम्—महात्रिपुरसुन्दरी - कामे -

श्वरी-भयमालिनी-निरयविलम्बा-मेढ्रणा -

बलिवासिनी - महाविद्येश्वरी - क्षुती - त्र्य-

रिता - कुलसुन्दरी - नित्या - मौलपताका -

विजया - सर्वमङ्गला - श्वालामालिनी -

चित्राख्यम् ४५-४८, २८९-२९०; तत्रैका

नित्या प्रधाना पोडशी महात्रिपुरसुन्दरी

परिपूर्णा, अग्यास्तु कलारूपा प्रतिपदादि-

पञ्चदशयन्त तिथिक्रमेण स्थिता ।

तत्र तत्तत्तिथिनायिकामङ्गलनित्यामभ्यर्च्य

तदनु महानित्या पूर्णाख्या समर्चनीया.

४५-४८; चक्रस्य पोडशनित्यारूपत्वम्

६५; पोडशनित्याबीजानि २८९-२९०;

पोडशनित्या मध्यम्यथे यजेत् ३०१ ।

नित्यापोडशिकार्णव. २, ३, १२, ४६, १४२,

१७३, १८८, १८९, २६०, २७५ ।

नित्यापोडशिकार्णववृत्ति. २, १२

निर्यति. १९५, २०८, ३१०

निबिडीय —धोप. ३६; बिबु. २१८ ।

निवृत्ति	१७, २०९
निवेदनम्	३२६
निष्कलोपासना	२४, २५, १४०
निष्कालविद्या	१०८, २१८
निष्कालसन्तान	२१८
निष्कालसम्प्रदाय,	३४, ३९, २४९
नीलपताका—योद्धानित्यानुहादयो ४८, २८९	
नृपपत्रम् ३१७; ६०—बोद्धसारम् ।	
नैवेद्यम्	१३३, १३४
न्याय	२३६
न्यास—देहस्यासनत्वसपादयो पर्यः २८५;	
न्यासनम् पर्याप्ति ह्युक्तम्. ३२४, कट-	
शुद्धिग्यास. ११८, १२०, २६५, २८६,	
२९६; व्यासनग्यास ११८, २८६, २९६;	
वशिष्यादिग्यास. ११९-१२०, २९५,	
२८६-२८७, ३००; षडङ्गन्यासः ९९	
११९-१२०, २८६ ३००, ३२३ ।	
पक्षपत्रम् २९४, ६०—बहिर्द्वारम् ।	
पञ्चकामबीजम्	२४७
पञ्चकारणम्—अक्षुण्णविन्दु २०५, ११०,	
२२३ ।	
पञ्चकुटा—देव्यावाहनविद्या १०५, १०७	
पञ्चकृत्यानि २०७, २०८; ६०—कर्म-कृत्य	
पञ्चकदादी ।	
पञ्चविंशत्—सर्वेश्वरीबीजम्	९४
पञ्चब्रह्म—दीपानादिसप्तधोवादान्त मन्त्रपञ्चकम्	
११, ३१ ।	
पञ्चमद्रव्यम्	१३४
पञ्चरात्रम्	२३६
पञ्चशक्ति	८२, ८८, २०१
पञ्चामृतम् (तन्त्रम्)	४४
पञ्चोत्तरणम्	६५

पञ्चोपचारा —गन्धादिनैवेद्यान्ता १३३-	
१३४; आकाशादित्यन्तसम्भवाः शब्दाद्या	
स्वाभाविका गन्धादिनैवेद्यान्ता २६४ ।	
पद—यत् ह्य २४; पदानि वर्णसंयोग-	
जान्वेकाशोत्पादीनि २०८; सुप्तिङन्तानि	
पदानि २३३-२३४, २८१;	
पदाध्या १६, १९३, २०८, २०९ ३०५;	
६०—पदध्या ।	
पद्माक्षु—कुण्ड	२७१
परजा—योगिनी	१३४
परपुत्र—अकुलविन्दुरूप शिव २१२, २१३	
२८९ ।	
परब्रह्म — महाविपुलशुद्धीदेवीपरब्रह्मात्म-	
शक्ति २९५ ।	
परमगोलकम्—ब्रह्मरन्ध्रप्रणिरूपम् २२९	
परमपदम्—सोमोपशान्तिरूपम् १४	
परमविन्दुः—शिवः २०१	
परमशिव—अकुलस्थानगतः २०२, कामेश्वर-	
कामेश्वरीलक्षण २१८-२१९, आद्यो	
गुरुश्चर्यानाथ ३१८ ।	
परमानन्द—मानवीपपुत्र	३२०
परमार्ग—परस्य शिवस्य प्रापक मुमुग्ना-	
मार्ग २०१ ।	
परमात्मयोगनम्	३२७
परमेस्वर—शिव	७९
परमिहम्	८०, ३१५
पराध्या—गुणशक्तिः	२९०
परापररहस्या २९०; ६०—योगिनी ।	
परापराध्या—गुणशक्ति २९०	
परावाक्—परावाग्बिलासपरामर्शनैवत्य-	
विधि १४; स्वरमादित्यपराशक्ति-या	
शिवारिमया परावाक् २३, २३; परा-	

भैरवी परावाक् ३२; वर्णाभिव्याया-
स्तुरीय परावाक्प्रधान ३९; परमशिव
प्रत्युल्लसन्तीय शक्तिः परावात्मात्मना
विश्वदेविन्यमवभासयति २०२; पारमे-
श्वरी परावाक् प्रसरन्ती इच्छाज्ञान-
क्रियाशक्तिरूपना बीजयोगनिर्गम्यरूपा
शिवशक्तिमाहेश्वर्यादिवाचिकामादिधाम्-
रूपा मानुका श्रयते २३१; पराया
वाचः स्तुति २९७, ३०४, ३०६ ।

पराहन्ता १६

परिवेष ५४, ५६, ६१; परिवेषमन्त्रेन
वृत्तनय लक्ष्यते ६२, ८१ ।

परौलिङ्गा—ग्येष्टौलिङ्गा ४०

पर्वतलिङ्गम् २७०

पशुशास्त्रम् १४४

पश्चिमसमय—त्रिमास्याय ३३ ४१, ६५,
३१२, ३१३, ३१५; द्र०—चतुराज्ञा-
चतुराग्न्यामगच्छी ।

पश्चिमसमय ६७

पश्चिमामिषुत्र लिङ्गम् २६९, २७०

पश्यन्ती—चतुष्पदात्मिकाया वर्णाभिव्याया-
पश्यन्तीरूपमव्यक्तं अनिरूप परामुन
मयमेकादशात्मकमभिधीयते ३६, एकाद-
शात्म पश्यन्ती ३५, १९१, १९४,
३०७; मध्यमात्रैश्वरीकारण पश्यन्ती
१९१; वर्णत्रैमासिभूता पश्यन्ती १९२;
पश्यन्तीरूपं नातिवीजम् १९४; अव्यक्ता
पश्यन्तीवाक्प्रधानेन रूपेण २१५;
पश्यन्तीस्तुति २९७, ३०४, ३०६,
पश्यन्तीपदव्युत्पत्ति ३०७; उत्तीर्णा
पश्यन्ती ३०७ चतुरन्वयात्मिका
पश्यन्ती ३१२; पश्यन्ती त्रिकोणरूपेण
जायते पशुवीजयती ३१६; कामेश्वर-

कामेश्वरीरूपा पश्यन्ती माता ३१५;

वामादियुगलरूपा पश्यन्ती ३१७;

पाणि १९५, २०८, ३१०, ३११

पातालशास्त्रम्—विलङ्कारप्रकाशक शास्त्रम्
२३५, २८१ ।

पङ्क १९५, २०८, ३१०, ३११

पादुका ३२२

पादुकासिद्धि १७२

पायु १९५, २०८, ३१०, ३११

पार्थिवस्थानम्—शिर १८४

पार्णिघात. २८५

पाश.—आयुधमायुधबीजं च १३२, १५५,
२५५-२५६, २९५ ।

पाशपूजा—कुल्लूनाली भिन्ना १३३

पाशुपत. २३६

पिङ्गलः ७४; द्र०—नाथपञ्चकम् ।

पिण्डम्—पिण्ड कुण्डलिनी शक्ति २४;

पिण्डात्मको मन्त्र ४२, ९३-९५ ।

पिपीलिकास्थित्याय. १४४

पीठम्—पीठानि महासविदुपलब्धस्थानानि
३३; कामपूर्णं जकारात्मग्रीपीठमन्त्रेन
कामरूपपीठं पूर्णगिरिपीठं जालन्धरपीठं
माडयाणपीठं चेति महासमयमहारहस्य-
भूतं गुरुवक्त्रैकगम्य पीठचतुष्टयं लक्ष्यते ।
तच्च पीठचतुष्टयमनिलानलमलिलपुष्पी-
मय ममलज्जगदाधारस्त्वाम् । तत्र विपद्
विश्वव्याप्तम् अत्र एव न पृथक् पीठ-
संज्ञितम् ३०-३३, २९४; विश्वनाथोप-
लब्धस्थानम् ७३; पीठचतुष्टये स्थिता
देव्य १०८; पीठाष्टकम् १०; पीठपञ्च-
कम् ११; चतुष्पट्पीठानि ७४, मन्त्र-
गुहाविज्ञापीठानि २२०-२२१; संवि-
त्यीठम् २९७ ।

पीठिका	८०	प्रकाशो ज्ञानम् १९८; प्रकाशाख्यो
पीठेशः	७४	महेश्वरः २१९, ३०५, ३२२ ।
पीठेशी	७४	प्रकृतिः १९५, २०८, ३१०
पुदाकारः	१७८	प्रतिष्ठा—कला २०९
पुण्यान्तरः	३२०, ३२१	प्रथमदशारम् ५५, ५६, १३०; द्व०—अन्तर्द-
पुत्रयम्—मोमसूयान्तात्मकम्	११८	शारम् ।
द्व०—याम ।		प्रथमद्वयम् १३४
पुत्राणम्	५, २३५, २८१	प्रथमातंभम् ११६
पुष्ट्यः—पुमाद्	१९५, २०८, ३०९	प्रपञ्चः—पट्टनिघातत्वसमुदायः १९४ ।
पुत्रवधादाः	२५५	प्रभाकरगुरुः—मातृगुप्तदेवो मानवीयगुरुः ९२३
पुण्यकम्—वर्धन्याद्यष्टकं देवीपुण्यकल्पम्		प्रमाणाध्या—उर्णपदमन्त्ररूपः शब्दात्मको
२१, ३१७, ३२४; देव्या. सुवर्णं पुण्य-		वाचकाध्या १६, १७; द्व०—उद्वह्वा ।
एकम् २९८ ।		प्रमाता ११
पुननम्	३२२	प्रमातृसप्तकम्—शिव-मन्त्रमहेश्वर-मन्त्रैश्वर-
पूजा—स्वे महिम्नश्चये चाभि परा स्थितिः		मन्त्र-विज्ञानाकल-प्रलयाकल-सकलरूपम्
पूजा ८९; विदवस्य वेद्यस्य चिद्रूपमि-		३०१ ।
विश्रान्तिः पूजा १३३ ।		प्रमादा १५५; द्व०—प्राणभूती ।
पूजामण्डलम्—महाचक्रम् ६४ ।		प्रमासनम् २०४
पुर्णगिरिवीठम् ३२, ४०, १०८, २२०, २२१,		प्रमेयम्—यामत्रयाख्यम् ८३
२८२, २९५, ३१६, ३१९; पुर्णपीठं		प्रमेयपञ्चकम्—उर्णनकमन्त्रयामसंवित्त्वल्पम्
पूर्णशैलीठमित्यनघन्तिरम् ।		३४-३९ ।
पूणहिता—पूर्णाहिता मातृका १४; पूर्णा-		प्रमेयाध्या—कलातत्त्वमुवनरूपोऽर्थात्मको
हिताया अनुत्तराविप्रसरः १८; पूणहिता		वाध्याध्या १६, १७; द्व०—उद्वह्वा ।
सविद २३ ।		प्रयहणवादी १४६
पुर्णसमया—पूर्वाभायः (प्रायन्वया) ३३,		प्राकाश्या १२५, २९१; द्व०—जगिमा ।
४०, ४१, ६५, ३११, ३१२, ३१४;		प्राकृतभाषा ११४
द्व०—चतुराशान्तुराभायशब्दो ।		प्रागन्वयः—पूर्वाभायः ३११
प्रकटा २९०, ३०१, ३०२, ३१८		प्राणभूती(नवकम्)—पृथा, वैवस्वता, जीवहा,
द्व०—योगिनी ।		प्राणहा, आतृध्या, प्रयना, प्रमादा,
प्रकाशः—अकारः सर्ववर्णायः प्रकाशः परमः		विस्तृलिङ्गिनी, ज्ञेयप्रतिहारो च; १५५।
नियः २६, ३५, ९८, १९१; ऊर्ध्वगुप्त		प्राणपञ्चकम्—प्राणादिस्थायान्तम् ११ ।
विषोर्णं संहतिप्रधानं प्रकाशख्यम् ५१;		प्राणप्रतिष्ठा—सत्यकारः प्राणप्रतिष्ठामन्त्र

प्राणसंयतिः	३२३
प्राणहा १५५, ६०—प्राणदूती ।	
प्राप्तिः १२६, २९१; ६०—अभिजा ।	
प्रियानन्दः	२
प्रेतात्मनः	६४
वः—आन्तरमुद्रा	१८१
वलिः	१४०, १४१
वलिचतुष्टयम्	३२५
बहिर्वेशारम् ३१७; ६०—ब्राह्मदशारम् ।	
बहुल्पाष्टकम् (तन्त्रम्)	४३
बहुल्पाष्टकप्रस्तारन्यायः	५०
बहुल्पाष्टकशास्त्रम्	४, ३४
घाणः १३२, २९५, ३०२; ६०—आयुध- चतुष्टयम् ।	
बाणतुरीयम्—बीजम्	२४१, २४२
बाणतुरीयम्—बीजम्	२४१, २४२
बाणबीजानि	२२५, २२५
बाणलिङ्गम्—नर्मदालिङ्गम् २९९, ३७०, ३११ ।	
बाणवाग्भवम्—बीजम् २४१, २४२ ।	
शाल ४० २२०, २२२, ३१९; ओलि- गुरुपद्धतिशब्दो ब्रह्म्यी ।	
बालाख्या—वागीश्वरी त्रिपुरा	२२८
बालाविद्या—आन्तरिक्षाकर्मणि विनियुक्ताङ्ग- न्यासविद्या ९९ ।	
बाह्यम्—पूजनम्	२४४
बाह्यदशारम् — द्वितीयदशारनिष्पत्तिप्रकारः ५४-५७, ५९, द्वितीय प्रकारः ८६-८८; तर्वायैवायनामिषेय द्वितीयदशारम् १२९; दशद्वन्द्वे देव्यन्ते पादुकाविति १३३; बाह्यदशारो बुद्धिबर्माश्विनोचरः २९८; बाह्यपञ्चमयो तर्वायैवाधिका शुलोत्तीर्णा पूज्या ३०२; द्वितीयदशार-	

बहिर्वेशार-बाह्यपद्वयथकशब्दा पर्याया
३०२, ३१४ ३१७ ।

बाह्यपूजा १८८

बाह्यमुद्रा—करान्या वन्दनीया १८८, १९०

बिन्दु—रूपं बिन्दु समाख्यात २४; चतुष्कला-
रमको बिन्दुः शक्तेरुदरगः ३०; विष्णुनामो
बिन्दु ३६; बिन्दु शक्तिर्नादकुण्डली
पदामिषा १३९; बिन्दुरनामरूपात्मा
२०२; पञ्चकारणरूपो बिन्दु शृङ्गाट-
मध्यवर्ती २०५; पञ्चावयवरूपी बिन्दु-
रूपोऽकार २०६; ज्ञानप्रियेच्छारूपं
बिन्दुत्रयम् २०६; बिन्दुमण्डलम् २०६;
बिन्दुरूपी काम २३१; बिन्दुदर्शनं
मन्त्रसिद्धिरूपम् २५१; वेदनरूपो बिन्दु
विवर्तसिद्धितयसामरात्म्यतनु ३०८;
रक्तबुक्कमिश्रतनु, रक्तो बिन्दु शक्तिः
शुक्ल शम्भु परस्त्वैकान्त्यम् ३१२ ।

बिलम्—सहस्रारम् ३०४

बीजम्—बीजात्मको मन्त्र ४२, १७१; बीज-
योग्यात्मिका मालिनी, बीज स्वराः
२३१; बीज शिव २३१ ।

बीजत्रयम् — वाग्भवकामराजशक्तिबीजारूपं
त्रिपुराविद्यायाः ३२ ३४, ११८, २०७,
२१२; बीजत्रयेऽपि कामराजसयोग १०८;
वैश्वरीरूपं धाम्मवबीजम्, मध्यमारूप
कामराजम्, पश्यन्तीरूप शक्तिबीजम्
१९४; वाचबीजो जादृषयोऽशो वागीश्वरत्व
फलम् । नामरूपं वन्दनमौमाय्य मध्य-
बीजफलम् । विषमोऽस्तुतीयबीजफलम्
२१७; बीजानां त्रयार्था ध्यस्तोपासन
समस्तोपासन च २४९; ६०—मूल-
विद्या ।

मोक्षचक्रम्—भाषावीज-वाणतृतीय-नागमव-

ञ्जकार-स्रोहदवाख्यम् २४१, २४२ ।

मोक्षमुद्रा १३५, १८६, १८७, १८९

३०—मुद्रा ।

मोक्षरूपा—वागोद्वरो २२८

मोक्षाकर्तृणो १२७, २९२; ३०—काश्चाकर्षिणो ।

मोक्षावस्थापनम्—कर्मविशेषः । २००

मोक्षलक्षम्—वर्णिन्याचष्टकस्य १३१, २५२, २५३ ।

मुक्ति—यद्विनिवृत्तत्वान्तर्गता १९५, २०८;

निर्णयबोधस्य कारणम् ३१० ।

मुद्रपार्ष्णिनी १२६, २९१; ३०—कामा-
कर्षिणी ।

मृदङ्गाणु—अग्नि २०६

मृद्वचक्रम्—अम्बिकावामाज्येष्ठारात्रीरूपम्
८३; शृङ्गाष्ट त्रिकोण श्रीचक्रमित्य-
नयान्तरम् ।

मोक्षकरणानि ३१०

मोक्षा २३६

महामन्त्रि—शोलकाकारा शक्तिः २२८-२३१

महामन्त्रम्—ओष्णागपीठात्मकम् २९५

महामन्त्रचक्रम्—ईशानादित्तोजास्तान्त्रम् ११

महामन्त्रम् २३०

महामूर्तिः २०८

महामातलम् २५, ४३

महान्त्रम् १७, ४०, ७२, १२३, १४७, २२९,

२४५, २४७, २४८, ३१६ ।

महामन्त्रम्—ग्रानप्रत्यपायत मध्यतो निहितं
सूत्रम् ८२, ८४, ८७ ।

महामानम् ८२, ८५, ८६

महामा ६४, २०६, २०८, २९५, ३११, ३१२,
३१७ ।

महाणी (महाणी) ४२, १२६, २९१, ३१७

महामन्त्रचक्रम्—महामन्त्रचक्रेश्वरसदाशि-

वाख्यम् ११ ।

७, ४३

महाणी

महायागलक्षम् २८, ६५; महाणी, माहेली,

कीमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी,

वामदेव्या, महालक्ष्मी चेति त्रैलोक्यमोह-

नाशिकेये चतुरश्रे पूज्या शक्तयः १२५-

३२६, २९१ ।

महामालिनी—षोडशनित्यामु तृतीया ४७,

२८९; पूर्णगिरिपीठाधिष्ठात्री १०८,

२२१, २८२, २९५, ३१६; मध्यम्यश्रोत्र-

कोणवासिनी १३३, २३३, २३६; शक्ति-

मोक्षाधिष्ठात्री २२१, २९५; लोमचक्रे

ओदध्यापनापात्मके भगमालिनीदेवी-

महामातलसक्ति २९५, ३१६, ३१९; भग-

माला-भगेश्वरीसम्बन्धे पर्यायी ।

२३०, २३१

महाकुङ्कुम-कुम्भ

महत्तः २३६

महान् ३०६, ३२२, ३२४

महान् ३२०

महान् ३२४

महान् ३११

महान्—शक्तिः १५०

महान्—आत्मात्पानम् १२६, २९१

मुक्ति—सिद्धिनिशेष १६, १९३, २०८, २०९,

३०५ ।

भुवनत्रयम्—ग्राहकादित्रिक ग्राहमाहकग्रहण-

रूपम् १३ ।

भुवनान्या—अवधिवादिवालाग्रिद्रात

कालान्यादिशिवान्तो वा भुवनान्या

१८-१९; अवधिवादिवालाग्रिद्रात-

वर्तुन्यवतत्वात्मा १९; भुवनानि चतु-

विद्यत्यधिके द्वे द्वे २०८; ३०-पञ्चवा ।

भूगृहम्	१५२, २८५
भूततन्त्रम्	४४, २३५, २८१
भूतपञ्चकम्	११, ३१०
भूतसूक्ष्माणि	३१०
भूतडाहमरम् (भूतोडाहमरम्)	४४
भूतपत्रम्	२९२
भूपुरम् ६२, २०८, ३०२; वैश्वम्भरभाग-वसु- धाभवजगद्दी पर्यायी ।	
भुविन्मन्त्रम्	३१४; ४०—पूतनयम् ।
भूमि	१९५, २१०, ३११
भूजपत्रम्	१५४
भैरवः ३, ८८, १३९, ३२३; जगद्भरणलक्षण- द्विप्राय. ८८; वासभिदुरो भैरव ३२३ ।	
भैरवागमः	८१, ८२
भैरवाष्टकम्	४३
भोगः—ऐहिक आधुनिकञ्च	७०
भोजदेवः	२२३
भ्रमरप्रयोगः	१५५
भ्रूलम्	२०६, २४९
भ्रूमध्यम्	६७, २४५, २६९
भक्तपञ्चः	२४१, २४२
भक्त्या—शक्ति	४१
भणिपूरम्	२४५
भण्डलम्—वस्त्रम् (प्रमेयपञ्चवैद्यिकम्) ३; मूलाधारम् १५० ।	
भतोत्तरम्	४४
भयुरा	७९
भदः—अपानो वायुः	१०९
भदनाशरम्—वासवीजम्	१५०
भदनाश्रुः—योगिवलयान्तः स्फुरन् मास- विशय. २३६, २३७ ।	

भदनाश्रुरा १२८; ४०—अनङ्गभदनाश्रुरा ।	
मध्य —दशाविशेषः	२३३
मध्यचक्रम्—चतुर्दशारं दशारद्वयं च सूर्याधि- ष्ठातृकं चक्रम् ६३; मध्यचक्रम् अष्ट- कोणम् (नवयोनिचक्रम्) १३१, २९४; मध्यव्यथम् २६३, ।	
मध्यव्यथम्—निष्पत्तिप्रकार ८८, सर्वसिद्धि- प्रद चक्रमत्र पूज्याः शक्तयश्च १३२- १३३, २१८, २२०-२२१; मध्यनिर्को- णम् २५२, २५३, २५९, २६०, २६३, ३१६; व्यथम् २८५; महत्त्वव्यथम् २९९; मध्यव्यथे षोडश नित्यावकाः पूजनीयाः ३०१ ।	
मध्यम. (मध्यः) ४०, २२०-२२३, ३१९; ओलि-गुणपद्धतिशब्दो द्रष्टव्यो ।	
मध्यमबीजम्—कामराजबीजम् १०८, ३१७, ३१९ ।	
मध्यमा—बिहृतनादाष्टकं तत्समाष्टिरूपमित्येवं ग्रहस्वरूपा मध्यमा वाक् ३६-३७; मध्यमा सूक्ष्मं रूपम् १९१; मध्यमारूपं कामराजम् १९४; मध्यमारूपेण त्रिपुरा व्यक्तिमागच्छति २१५; मध्यमास्तुतिः २९७; मध्यमापदनिर्वाहः ३०७; अना- हृतनादमयी मध्यमा ३०७; नवनादवर्ग- रूपा मध्यमा ३०७, ३१३, ३१४, ३१६, ३१७ ।	
मध्याष्टकम्	८२
मनः	१९५, २०८, ३१०
मनुकोणम् ३१४, ३१७; ४०—चतुर्दशकोणम् ।	
मनुस्मृतिः	२३४
मनोजदेवः—मानवीषगुणः २२३, २२४, ३१९	
मन्त्रम्—मन्त्ररूपा त्रिपुरा १, २१९; प्रमेय- पञ्चवैद्य प्रथमम् ३, ३७, ३९; आणवशात्-	

शाम्भवात्मका मन्त्राः ५; चिद्विकास-
मशात्मक मन्त्रदीर्घम् ११, २९; मन्त्र-
कारणभूता त्रिपुरा २२; वर्णात्मका
मन्त्राः २९; मन्त्रज्ञाने गुरोरावश्यक-
त्वम् ३२; मन्त्रा आणवशात्तशाम्भवो-
पायसवन्धिन ४२, ७०; मन्त्रा मनन-
प्राणधर्माणः ४२; मन्त्रमुद्राशब्देन ज्ञान-
श्रिये लिलक्षयिषिते ४६, ३००; योनि-
मुद्रानिवन्धनामन्त्रदोषपरिहारः ७०;
वर्णाध्वसभवाः सप्तकोटिमहामन्त्राः ७४,
मन्त्रबीजपूजाप्रकारः १२६; देवता
मन्त्रेषु निवसन्ति १७१; मन्त्रदेवताः
१७१; मन्त्रपीठम् २२०, २२१ ।

मन्त्रशास्त्रम् २८१

मन्त्रसिद्धिः—पञ्चप्रकारा मन्त्रसिद्धिः, स्थान-
अवलोक-समाधा-बिन्दुदर्शन-स्वयमावेश-
नभेदाद् २५०-२५१; सिद्धिर्नाम देवता-
स्मरणेन प्रकाशमानता २६७ ।

मन्त्राध्या १६, १९४, २०८, २०९, २१०;

द्र०—यद्व्या ।

मन्मथ २४१, २४२

मन्वधम्—मनुकोणम् २९३

मयमतम् २३५

मद्यगणः ६

मत्तत्रयम्—आणवादिक् ६७

मलयगिरि—पीठाष्टकेष्वेकम् १०

महत्प्रथमम् २९९

महाकामकला २२, १४६, १४८, १५७, २५२,

३०३; द्र०—कामकला ।

महाकालीमतम् ४४

महाकुशा १३५, १८०; द्र०—मुद्रा ।

महाचक्रम्—महाचक्रस्वरूपम् ६३-६४; महा-

चक्रप्रभावः ६७-८१; महाचक्रे महा-

त्रिपुरसुन्दरी सन्निविता ८९; चन्द्रसूर्य-

दहनत्रिमङ्गि महाचक्रम् १५१;

स्रोतोमय महाचक्रम् ३१५ ।

महाचमत्वारः ७७, ७८

महाज्ञानम् १९०-१९२, २०१

महात्रिपुरमुद्रा—त्रिशिखाख्या १२३;

द्र०—मुद्रा ।

महात्रिपुरसुन्दरी—योडशी नित्याकला ४;

समस्तविश्वजननहेतुमातृकापरिकल्पित-

दिव्यावयवा १२, २०, २८, ४१, ४५, ६७,

१०७, १०८, २१७, २१८, २९०, २९५,

३०२; महात्रिपुरसुन्दरीशब्दस्य साम्प्र-

दायिको रहस्यार्थ ४७; महाचक्रे महा-

त्रिपुरसुन्दरी सन्निविता ८९; पुरत्रयस्य

स्वामिनी ८९; महात्रिपुरसुन्दरीध्यानम्

१२०-१२३; द्र०—त्रिपुरसुन्दरी ।

महानन्दात्मकम्—महामध्यम्, त्रिकोणमध्यस्य

बिन्दुस्थानम् २९९ ।

महानादः ३६

महानित्या—त्रिपुरसुन्दरी ४८, ४९ ।

महानोलरसः १६४, १६५

महापातकम् ८०

महापातकी ८०

महापाश २५५

महाबिन्दु- ३१४

महाभयः ७८

महाभाष्यम् २३५

महामुक्तिः ७८

महामृतदिनम्—दृष्ट्याङ्गारचतुर्दशी १७२

महामध्यम्—त्रिकोणमध्यवर्तिस्थान केवलेन

मध्यपदेनाप्यभिधीयते २८५, २८९, २९९ ।

महामाया (तन्त्रम्) ४३

महामुद्रा—योनिमुद्रा १८८

महायोनिः	१३२
महायोनिमुद्रा	१८८
महालक्ष्मी	८, ७९, १२६, २९१
द्र०—ब्रह्माणी ।	
महालक्ष्मीमतम्	४४
महावज्रप्रस्तारम्	२५४
महावनः	१
महाविद्येश्वरी—षोडशनिदयासु सप्तमी	४८,
२८९ ।	
महाव्याकरणम्	२३५
महागुहम्	७९
महासंविद्	३३
महासंमोहनम्	४३
महास्फुरता	२२८
महाहोमः	२७०
महिमा	१२५, २९१; द्र०—अभिमा ।
महोद्युज्जम् (तन्त्रम्)	४३
महोदयः	१७२
मातृका—मातृकारूपा त्रिपुरा १; समस्त- वाच्याभेदमयसमस्तवाचकपदाक्षराभिन्न- परशक्तिरशिवादिमातृका ४-५, परा वागात्मानाहृतभट्टारकपरमशिव- स्वरूपा पदत्रिशतस्वप्रसरणहेतुभूता परा सविद् ९; माति त्रातीति मातृका ९, १२, १७; मातृका पूर्णाहन्तारूपा १४; अहविमशं प्रथमवलानुतरप्रस- राष्टवर्गसामान्याष्टावयवतत्तद्गर्भाक्षररूप- पराष्टुतत्तद्विसेषावयवाक्षरात्मिका देवी मातृका २१; आदिशान्ता वर्णमाला मातृका २५, १७१, २३१, २८१, ३२४; शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका २९; पर- भैरवीपरावागात्मिका मातृका, अत	

एव ज्येष्ठारौद्रयम्बिकाश्च शक्तित्रय-
प्रसरसभेदत्रैचित्र्येण सर्ववर्णोदयस्योक्त-
त्वात् सर्ववर्णसघट्टशरीराणा मन्त्राणा
सैव भगवती जननी ३२, सप्तपट्टिवर्ण-
रूपा मातृका ३७, ३९, १९४; परमूष्म-
स्थूलवर्णाङ्कुरा आद्यशक्तिरेव सप्तपट्टि-
वर्णरूपिणी जैलोकयोत्पत्तिकारिणी
मातृका १९४; पारमेश्वरी परा वाक्
प्रसरन्ती इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिरूपता
श्रित्वा बीजयोनिवर्गवर्ग्यरूपा शिवशक्ति-
माहेश्वर्यादिवाचिकामादिकान्तरूपा मातृ-
कात्मता श्रित्वा जिह्वाग्राभिर्गच्छति
२३१; मातृकापदव्युत्पत्तिः ३०६;
द्र०—मासिनी ।

मातृकाषट्कम्—वामत्रितयस्योत्पत्तिर्मातृका -
चक्रात् १९४; मातृषट्कं चतुष्पट्टपादि-
२५० ।

मातृकाशक्ता—वर्णाभिमानिनीना श्रीचक्राधि-
वासिनीना सामर्थ्यम् २५१; द्र०—आज्ञा-
मन्त्रसिद्धिशब्दौ ।

मातृकापीठम्—सप्तपट्टधारयम् अनाहृत-
हतोत्तीर्णभेद च ३७; ब्रह्मरन्ध्रसहस्रा-
राम्बुजोदरगतम् ७२ ।

मातृकाधर्मः ३००

मातृकासिद्धिः १५

मातृगुप्तदेवः—प्रभाकरगुरुमनिनीपस्थ. २२३,
३२० ।

मातृभेदम् (तन्त्रम्) ४३

मात्रष्टकम्—ब्राह्मण्यष्टक वशिण्याष्टक
वा २८ ।

मात्रा—ऊर्ध्वविन्दुमणीपवतिनी अनज्जह्वा-
राध्वजला १३६ ।

मादना—पाशाङ्कुशपनुशरास्तह्वोजानि च
२५३, २५५ ।

मानवक्रम—मानवौष २२३ ।

मानवौष — दीपकाचार्योत्सपुनसकेतपुञ्ज-
प्रकाशकजिष्णुदेवप्रवृत्तिभिः प्रनखित
१०८, मानवौषोऽप्यन्तोऽप्युज्ज्विमशिनी-
कत्रेवपि महागुरुभिरष्टमि स्थापित
२१८, २२३-२३४; परमाणुमोक्तवनि-
सन्ततिमानवौष २१९; सप्तक मानवौषः
२२३, २२४; जिष्णुदेवतोऽमृतानन्द-
पयन्तो मानवौष ३२० ।

मानस—जप २६५, २६६, २६८, २६९,
३०—जप ।

माया—पञ्चकञ्चुकस्या ६७, तत्त्वान्तमता
१९५ शुद्धाशुद्धवर्णवर्तिनी २०८,
माया ईकार २२, २५५-२५६, निबाध-
भूतेषु विभक्त्युद्दिष्टमाया ३०९ ।

मायाक्षरम्—ईकार २०, २५५-२५६ ।

मायाबीजम्—ह्रींकार २४१-२४३ ।

मारणम् १६४

मारिजदापात्य —देहा ३२० ।

मालामात्रा ४३

मालिनी—द्विधा, नवधा, पञ्चाशद्धा च ।
बीजयोन्मूलमकाङ्क्षेदाद् द्विधा । बीज
स्वरा । योनि कादयो व्यञ्जनानि ।
वगमदयो नवधा । बीज शिव । छक्ति
योनि २३१ ।

माहेजरी (माहेगी) ७, १२६, २९१,

३०—वाह्यालप्यकम् ।

मिर्बानाम —मध्यत्रयप्रोत्तरकीर्णगतपुण्य-
रिपोदमित्यतस्तत्त्वोच्चमिधेयमगमार्त्तनी-
देवीविमूढरूप-श्रीमित्रीमानावदेव कलि-
गुरु १०८, २१९, २२१-२२२,

२९५, ३१७, ३१९; मित्र मित्रेश मित्रेश-
देव मित्रेशनायकत्वा पर्यायाः ।

मिथ —विन्दुः ३१२, ३२१; तत्त्वम् १९५ ।

मीमासा २३४

मुक्त १९२

मुक्तकेशिनी—सिद्धीषगुरु १०८, २२३, ३१९;
मुक्तकेशोत्पत्ति नामान्तरम् ।

मुखसेवनम् १६६

मुदित २६८

मुद्रा—मन्त्रमुद्राशब्देन ज्ञानक्रिये क्लृप्तमपिपिते
४६, ३००, ३०१, महाशक्तिरूपा मुद्रा
१४१, मुद्रा नाम काञ्चन शक्तय १७४,
मुद्रापवनिकृति १७४, ३१८; मुद्रा
कुण्डलिनी १८४, बाह्याभ्यन्तरभेदेन
द्विविधा मुद्रा, बाह्या कराम्या बन्धनीया,
आन्तरी च बन्धरूपा १८८, आन्तर-
मुद्रा १८८-१९०, आन्तरमुद्रानवकम्
१२३, २१९, २२०, २५७, २६५ ।
मुद्रापञ्चकम् = चिखण्डा-क्षोभिणी-विद्रा-
विणी-आकशिणी-आवेशकरी-उमादिनी-
महाकुरा-तेजरी-बीजमुद्रा योनिमुद्रा -
रूपम् १७५-१८८, १९० २२१, मुद्रा-
नवकम् = नवमुद्रासम्बो दृष्टव्य १२३,
१३५, २६४, मुद्रापीठम् १७४, २२२,
मुद्रावप १८२, १९०, २६४, मुद्रा-
बीजानि १८८-१८९, मुद्रारचना १८२,
१९०, महारमुद्रा १४२, १८३ १८४,
सम्यग्मुद्रा १८३ ।

मुक्त ७७ १६०

मुक्त —मुक्ताधार ६७, ३०४, ३१६

मुक्तदेवी २५, ३७

मुक्तविद्या—बीजप्रयत्नी, तस्या अष्टाष्टा
महिमा १६, १८, २०, २२, २६, बीज-

त्रयोद्वार ३८, १०७-११४; इय विद्या
दक्षिणपदपातिनी ४१, इय मध्यमबीज-
प्रधाना विद्या, बीजत्रयेऽपि कामराज-
बीजस्ययोगात् १०८, मूलविद्या सवीला
निष्कौला च १०८, निष्कौलविद्याया
सत्सम्प्रदाया-वनत्वम् १०८-१०९;
निष्कौलविद्याया दिव्यसिद्धमानबोधकम्.
१०८, २१८-२२४, ३१८-३२०; इय
नवमी विद्या ११०; श्रीमूलपदाभिषेया
२९०-२९५।

मूलाधार. १७, २५, ४०, ११९-१२०, १५०,
२४५ २४९, २६९; आधारनाम्नाऽप्य-
भिधीयते।

मृता १५५; द०—प्राणहृती।

मृत्यु १६३, २७३
मेतुम् २७
मोल. २६२, २७९
मोलतरुम् २६१, २६२
मोदिनी—चक्रगस्या वाग्देवता ८९, २८६;
मोदिनीबीजम् ९२; द०—चक्षिण्या-
द्यष्टकम्।

मोह १३२
मोहनम् ६७, ६९, २४१, २४२, २४४,
२९५।

मोहिनीशम् (सम्भम्) ८४
मली १७२, १७३
यन्त्रम् १५२
यन्त्रकलाशम् १६७
यम १६३, २७३
यामिष्टम् ३००
यामित्वपर्यवृत्ति २३४
यामिष्टकम् ४३
पुण ३२४

योग ४०, ४५, २३६
योगपर्यङ्गम् २८१
योगपीठ ७४, ८०

योगिनी—त्रिपुरा १, योगिन्यो ब्राह्म्याद्या ७,
३६, ३८; चतुष्पष्टिमह्याका. २७, चतु-
ष्पष्टिस्तकोटि-द्वाविंशत्यक्षकोटि-योऽक्ष-
लक्षकोटि - अष्टलक्षकोटि-चतुर्लक्षकोटि-
लक्षलक्षकोटिसह्याकाः ७४; परसहजकुला-
न्वया योगिन्य १३४; पदत्रयपद्वि-
मदकोशाधिष्ठात्र्यो ङाकिनी-राकिणी-
लाकिनी वाकिनी-माकिनी हाकिन्यो
योगिनीपदकपदाभिषेया १८२; योगि-
नीना चतुष्पष्टिकोट्याऽपि ब्राह्म्याद्यष्ट-
लक्षकुलास एव २५२; योगिनीना
नवधा नामसंकेत। तत्र प्रकटा, गुप्ता,
गुप्ततराः, सप्रदाया, कुलोत्तीर्णा,
निगर्भा, रहस्यका, परापररहस्या,
अतिपूर्वरहस्याश्च २९०; एता नवषष्ठे
क्रमेण पूज्याश्चक्रेश्वरीपदाभिषेया. ३०१-
३०२।

योगिनीचक्रमण्डलम्—तुर्धात्मक पञ्चयुतम् ६६
योगिनीकृन्दम् १, ७४, १८२
योगिनीशम्बरम् ४३
योगी ११६
योगि २३१, ३०४
योगिपुष्टम् २७०, २७१

योगिमुद्रा—योगिमुद्रानिग्रन्थनाम्नःत्रिभि-
७०, गुदमेदान्तरे योगिस्तामाकुञ्च्य
प्रवर्णयेत् १४७, याज्ञपूजायां गर्व-
द्योगिन्या अन्तर्यजवदेवाया च योगि-
मुद्राया प्राथम्यम् १८७-१८८; योगि-
मुद्राया एव सर्वो मुद्राप्रपञ्चः २२१;
योगिमुद्रावन्धने देहहता २६५।

विशिष्टपदानां विषयानुक्रमणी

४०१

रक्त—विन्दु	३१२	रूपिका	२४८
रक्तम्बा	४१	रूपिकामतम्	४४
रक्ति	२००	रेशिणी—ज्येष्ठाशक्ति.	३१
रचना	१८२	रोयः	२७३
रति.	२००, २०१	रौद्र.—ओडुशनाय	३१६
रत्नरेख —मानवीधगुरु-	२२३-२२४	रौद्री—वामाज्येष्ठारौद्रचारमक कोणत्रयम्	
रत्नेश	२, ३	१९, ३२, २०२-२०५, २११; रौद्री मोक्ष-	
रवि	२७९, ३०८	मार्गेनिरुपनाद् रौद्रिनी ३१, अकारस्य	
रत्त	१९५, २०९	चिरो रौद्री ३५; योऽय शक्त्यनल-	
रत्नवाचनम्—काकषण्डेश्वरीमतादि	२३५	मिकोणनिबद्धो रौद्रीयम् ८३, रौद्री	
रत्नसारक. (रत्नेन्द्रसार)	१०८	कुञ्चिकयोद्घाटण १८३, १८५; बुध-	
रत्नाकपिणी १२७, २९२, ३०—कामा-		स्त्रुवा प्राथमिकी रौद्री २०३; शृङ्गाटे	
कपिणी)		वासेन बिन्दुप्रथमादिकुरामलिता शक्ति.	
रत्नपारत्रिबीजम्	३९, १९४	२०३-२०५, २८२, ३१४; रौद्री चिति-	
रहस्या २९०; ३०—योगिनी ।		शक्ति २०४, सत्ता शिवस्तवना रौद्री	
राकिनी १८२; ३०—योगिनी ।		३०८; स्रष्टाशक्ति ३१२ ।	
राम	६७, १९५, २०८, ३१०	लकारः	३६
रामचन्द्रनम् ३०२; ३०—योद्धाचन्द्रम् ।		लक्ष्मीयामलम्	४३
राशि-	१, ७, ८, ३६, ३८	लपिमा—विद्धिः	१२५, २९१
रश्मि—जगतदिव्यमये निरोपनाद् द्वाषण्णाद्रुद्रः		लघुकर्ता—वर्माचार्यः	२२३
६४, २०४, २०७, २०८, २९५,		लघुपुति-	३१९
३१२, ३१३ ।		लम्बिका	४०, २२९
रश्मिपुति.	२०८	लय-	२०८
रश्मिशक्ति—हकारः	२५५	ललाटम्	४०, २४५
रश्मिमानलम्	४३, २५३, २५४	लालिनी १८२; ३०—योगिनी ।	
रश्मिणी	३१२	लासा	१९२, १९६
रूपम्—रूप विन्दु. समाख्यात २४, तत्त्वा-		लिङ्गम्—परापरलिङ्गम् ८०, शिखरिङ्गम्	
त्वगात्तम् १९५, २०९, ३१० ।		१३९; स्वयम्भुवापेतरास्य लिङ्गत्रयम्	
रूपमेवम् (तन्त्रम्)	४४	२६९-२७०, ज्योतिर्लिङ्ग नर्मशक्तिङ्ग	
रूपाकपिणी १२७, २९२; ३०—कामा-		पर्वतलिङ्गं च २६९; परलिङ्गम् ३१५,	
कपिणी ।		हृत्तवापस्वयम्भुलिङ्गानि ३१६-३१७ ।	
रूपातीतम्—निष्पलम्	२४	सोक-	१९४
रूपाब्जान —त्र्यलतत्त्वगुणरूपा	२०८	सोवन्तम्	१९४

लोचयम्	१९४	वर्णक्रमः ३४-३५, पादमोचकः ४०; पर-	
लोपामुद्रा—अगस्त्यपत्नी हादिविद्याप्रवर्तिका		सूक्ष्मस्यूलप्रेक्षेण शरीरे वर्णक्रमः सम्बन्-	
दिव्योये मिट्टीये वा परिष्णिता १०८,		स्थितः १९१, १९२; वर्णक्रमरूपिणी	
२१८, २२२-२२४, ३१९ ।		चिच्छक्तिः २०१ ।	
लोपामुद्राकमः	४	वर्णक्रमोपासकः	१४, १५
लोपामुद्राप्रस्थानम्	१०८	वर्णनयम्	२१६
लोपामुद्रामतम्	४५, ११४	वर्णनिष्पत्तिः	३१
लोपामुद्रासन्तान.	२१८	वर्णसंघट्टः	१२
लोपामुद्रामध्यस्थः	४०, ६५	वर्णाध्या—प्रभाणाध्या १६; वाचकाध्या १७;	
लौकिक.	५	वर्णाध्वमध्या. सप्तकोटिमहामन्त्रा ७४,	
वज्रम्	१५८	वज्रनिकान्तगत १९३; शब्दात्मक.	
वज्रपोठम्	२२८	२०८; कलाध्वनो वर्णाध्वनि समाहार.	
वज्रप्रसारः	२५४	२०९, २०—पञ्चध्या ।	
वज्रोदरी—जालन्वरपोठाधिष्ठात्री १०८,		वर्णाम्बिका—चतुष्पदारिका ३६; वर्णाम्बि-	
२२०, २८२, २९५, ३१६; मध्यम्य-		काया. पश्यन्तीरूपम् ३६; वर्णाम्बिकाया-	
दक्षिणनौपगत १३३, २२०, ३१६;		स्तुरीय धाम परावामूर्तरूपम् ३९-।	
कामराजवीजाधिष्ठात्री २२०, २९५,		वर्णोदयः	३२
३१९; मूर्धचके पट्टीमनायात्मके वज्रो-		वर्णोदयप्रभाभिज्ञः	३०७
द्वरोदेवीविष्णवात्मगति २९५, ३१७,		वर्तुलम्—कुण्डम्	२७०, २७१
३१९; तैव वज्रोदीपदाश्रिधेयाभि ।		वज्रः	१३२
वर्ज्यशीनाय	३१९	वर्जित्वाध्या—सिद्धि	१२५, २९१
वज्रकः	३, ७४	वर्जिनी ८९, २६५, २८६, २०—वर्जित्या-	
वदनम्	२४५	वृष्टकम् ।	
वज्रः	१५२	वर्जिनीवीजम्	९०
वर्गतयजम्	३१, २३१, ३०७	वर्जित्यावृष्टकम्—देवीपुष्पंशुकरूप मानवृ-	
वर्गाष्टकम्	२८, ८६, ९०, २३१	मृगवर्गाधिष्ठातृकम् २१, २८, २९, ४०,	
वर्ण—प्रमेयपञ्चवेधेव ३, ३४-३७, ३९;		८२, ३००, ३१७, ३२४, वर्जित्यावृ-	
पञ्चावृष्टा. ६, २९, २०८; मध्यम्य-		वृष्टस्य त्वचत्रस्थदेवीषु प्राधान्यम् ४०;	
वर्णा ३६, ३७, ३९, १९४; अनुतरा-		अष्टकोणे वर्जित्यादय. स्थिताः ६९;	
देव वर्णोत्पत्ति. ९८, धानसे ध्याने वर्ण-		वर्जिनी-कामेश्वरी - मोदिनी - विमला-	
वन्दनम् २६८, हररा पञ्चदश वादयो		अरुणा-वर्जिनी-मर्वेन्दरी-वीर्यः प्रमेय	
वर्णा गट्टनिघन्त ३०८-३०९ ।		वर्गाष्टकेषु स्थिताः ८९-९०; वर्जित्या-	
		वृष्टकीनानि ९०-९६, २५२, २५३;	

वशिष्टादिन्यासाः ११९-१२०, २८६-
२८७, ३२४; सर्वरोगहराभिषेगेष्टकोणे
पूजाः १३१, २६०, २९४, ३०२;
वाग्देवताष्टकम् ३२४।

वशीकरणम् १४७, २९५

वश्यम् १३५, १६४

वसुछन्दसु (वसुपत्रम्) २९८, ३०२

३०—अष्टपत्रम्।

वसुश्रावणम् ३०२; ३०—वृत्तमयम्।

वसुयोगिः ३१७; ३०—अष्टकोणम्।

वह्निः—स्वाग्निमुक्तामित्रिकोणपरम्परायाः
शक्तिर्लगात्वम्, विपरीताया वह्निसंज्ञा-
त्वमिति सप्तमः ५०; तत्त्वान्तर्गतम्
१९५; ३०—अष्टि-हस्ताक्षनशब्दी।

वह्निपुत्रम्—रुध्रंमुत्तं शिवपरमार्थं संहृति-
प्रधानं प्रकाशाख्यं त्रिकोणम् ५१, ५९।

वह्निपाणिनी—पोडयानित्यामुपलब्धी ४७ २८९

वाहकः—घोषः ३६

वाहू—गमस्तवान्याभेदमयसमस्तपात्रकपदा-

धाराभिन्नपरशक्तिरूपपरदिवात्मकमातृ-

कामयी लौकिकनैदिकतान्त्रिकेतिहास-

पुराणदर्शनसारभूषा आणवशाक्तसाम्भ-

शात्मकमन्त्रनोटिजननी अष्टविमार्ह-

परामर्शमयी वाक् ५; तत्त्वान्तर्गता

१९५, २०८, ३१०; परा-परमल्ली-

मध्यमानैवरीरूपं वाहवस्तुष्टम् २९७,

३११।

वाक्पत्रम् २३३, २३४, २८१

वागीनाः १६०

वागीश्वरी २२८

वागुरा १५२

वागुराश्वरम् १७०

वाग्देवताष्टकम्—समिन्त्याष्टकम् ३२४

वाग्भवबीजम्—श्रीत्रिपुराविद्यायाः प्रथमं

बीजम् ३२, ६४, ९९, २०६, २०७,

२२०, २६०, २९५, ३११; अनुत्तरस्य

वाग्भवत्वम् ९९; वाग्भवबीजोद्धारः

१०७-१११, ११४; वैखरीरूपं वाग्भव-

बीजम् १९४; वाग्भव मोक्षरूपिणी २१६;

जिह्वाये वाग्भवस्तुद्धारः २२२; वाग्भव-

बीजसाधनम् २२७-२३१; ध्यानप्रकार-

स्तत्फलं च २२८-२३६, २८१;

वाग्भवरूपिण्याः शक्तेरुदयो मूलाधारे,

मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं ध्यासिः, विध्यान्ति-

स्तु जिह्वाये २३०-२३१; वाग्भवज्ञान-

फलम् २६२; वाग्भवसाधने होमः २७१;

वाग्भवबीजस्य पूर्वाभ्यासपत्रम् ११२,

३१४; चतुरथयोऽष्टाष्टकतात्मकवय-

त्रयं सृष्ट्यात्मकम् ६३-६५, ३१४;

वार्तायो मित्रेणः कामेशीच्छा तयो-

मिष्टुनम्। बह्वन्नाह्निरूपं वाग्भवबीजा-

त्मकम् ३१७, ३१९।

वाग्निधानम् ९९

वाघिकः—जपः २६९; ३०—जपः।

वाजस्तनोया (सहिता) ९५

वातुलम् (तन्त्रम्) ४३

वातुलोत्तरम् (तन्त्रम्) ४३

वात्स्यायनः २३६

वागः २२

वामशेखरदर्शनम् ३०, १३८

वामशेखरसाधनम् २, ४, ४५, १३७

वामशेखरी ३१९

वामनो योगीन्द्रः २७४

वामपार्श्वः—वामपार्श्व शर्षाभयम् २२८,

२८०।

वामा—वामाग्नेष्टारोदध्यात्मक कोणत्रयम्
 १९; अकारस्य जिनरूपस्य वामाग्नेष्टा
 रोदध्यात्मिकाय कलाचतुष्टयात्मकत्वम् ३५,
 वामाद्या पश्यन्त्या अवयवाः ३५, ३०७;
 चक्रम्य ययो भ्रमा वामारूपाः ८३;
 तत्परानि वमनीति वामा २०३; वामा
 ससारिणा विमोहिनी शक्ति २०३;
 विन्दुशक्तिर्णो ईशानान्त गता रेखा वामा
 २०३, २०४, २८२; वामा ससारवमना
 २०३; ससा जिवस्तदद्या वामा
 ३०८, वामाशो ब्रह्मा ३११, ३१७;
 वामादिन्योऽष्टकोण निष्पद्यते ३१४।

वामाविबलुक्ता १९३, १९४

वामादिपञ्चकम्—वामाग्नेष्टारोदध्यात्मिकाय
 कलाचतुष्टय तत्समष्टिरूप चैवम् ३५,
 २०२।

वामावर्त १२७, १२९, १३१

वायु १९५, ३०९, ३११

वाराही ८, १२६, २९१, ३०—ब्रह्माणो ।

वामुकि (तन्त्रम्) ४३

वामुदेव २२३, २२४

विकास १९५

विमलसन्तति ३२३

विजया—पांडवानित्यामु त्रयोदशी ४८, २८९

विदर्भ १५०

विदर्भितम् १५०, १५६

विद्या—श्रीदेवत्या मन्त्रा २२, ४३, परा-

द्वयप्रया ०९, तत्त्वान्तर्गता १९५,

२०८, ३१०; विद्याकला २०९, २१०;

ज्ञानमुपपादयन्ती विद्या ३१०; अङ्ग-

विद्यानामानि मूल (अङ्ग) विद्या च

१६-१७; अङ्गविद्योद्धार १७-१०३;

अष्टावङ्गविद्या ९९; बालाद्विद्योद्धार

९९, त्रिपुराविद्या १०६; मूलविद्योद्धारः
 १०७-११४, अङ्गविद्यानामानराणि
 १०७; मूलविद्याया त्रिष्वपि बीजेऽन्तः-
 स्थातृतीयमस्ति ११३; नवमी मूलविद्या
 ११४, मूलविद्यास्तुतिः ११५, मूलविद्याया-
 समस्तोपासनम् २४९।

विद्यानत्वम् ७३, २०६, २१६, २६२, ३११;

३०—सत्त्वम्।

विद्यानन्द १४२, १७३, १८९ २५९,

२७३, २७४।

विद्यापीठ २२१

विद्याशरीर—विद्या शरीर स्वरूप यस्य स

विद्याशरीरो भगवान् शम्भुरासि. २९।

विद्वेषणम् १७०

विधिपत्र २६९

विन्द्यसन्तान २२४, २२५

विमर्श—शक्ति. ११, १६, ३०६, ३१८,

३२२; हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्श-

स्य. ३५ १९१; विमर्शाख्या शक्ति-

नित्या ४८, ५०, २१९, महाप्रकाश-

रूपानुतरशिवात्मन स्वरूपरूपा विमर्श-

शक्ति. १९३, बीजस्य प्रथमाङ्कुररूपेण

स्थिता शक्ति २०२; विमर्शशक्ति

कलाचतुष्टय कूर्पाङ्गवत् सकोचवित्वा-

ङ्कुरविन्दो वर्तमाना त्रिपुरा २१०।

विमर्शनम् २००

विमलत्वात्मज्ञम् ४

विमला ८९, २८६; ३०—वसिन्वाद्यष्टकम्।

विमलाबीजम् १२

विमलामतम् (तन्त्रम्) ४४

विमलपत्रम् २००, ३०—वर्म।

विबरतिष्ठिः १७२

विन्दुशेखरम् (तन्त्रम्) ४४

विशेषार्थं	३००	वेद	२२, २३४, २८१
विश्राति	१११, २३१, २३३, २४७	वेदाङ्गम्	२३४, २८१
विश्वम्—द्वितीयादिशिवान्तान् = कालान्वादि-		वेदान्त	२३४, २८१
शिवान्तम् १८, ६७, विश्वं वाग्यमय		वेदिका	३२३
विषयवस्तुल्लाससमयम् ३०९।		वेद्योत्थात	२१
विश्वम्भरा	३११, ३१२, ३१७	वेद्य — समावेद्य	७३
विश्वामित्रमुत्त।	२३५	वेष्टनम्	९४२
विश्वोत्तीर्णा	३०६	वैखरी — सप्तचत्वारिंशत्संस्थावाग्यकारादिस-	
विषयम्—शिवरक्तमिमांसाकायम् १५, २४८-		कारान्वात्यसराणि वैखरीवाग्यपाणि ३६;	
२४९; सप्तारो जलममृतं वा १३८;		वैखरीस्वरूपनिरूपणम् ३७, पद्मन्दीहप	
विपसन्ना सिद्धि २१९; विपतत्त्वम्		वैखरीमध्यमादयम्। तत्र वैखरी स्थूल	
२६१-२६२, शक्तिबीजम् २६२; विप-		रूपम् १९१; वैखरीरूपं वाग्यमवीजम्	
स्यदेन व्याप्तिवाचिनाऽमुतम् २६२।		१९४; वर्णकमरूपिणी चिच्छातिवैखर्या-	
विषमोक्ष — शक्तिबीजम् १३७, १३८, २१७,		विक्रमेव त्रितत्त्वमाग्निनी २१०;	
२९०।		वैखरीस्तुति २९७, नववर्गात्मिका वैखरी	
विष्णु ६४, २०६, २०८, २९५, ३११,		हृतनामधेया ३०७, वैखरीपदनिर्दिष्टनम्	
३१२, ३१७।		३०८, वैखरीम्याप्य चक्रम् ३१४, ३१७।	
विष्णुमूर्ति	२०८	वैदिकम्	५
विष्णुधामलम् (तन्त्रम्)	४३	वैवस्वता १५५; द्व०—प्राणद्वती।	
विस्तर्जनम्	३२७	वैदिक	२३६
विस्तृतिजिह्वी १५५; द्व०—प्राणद्वती।		वैश्वम्भरो भाग — वसुधागमनम् २९८,	
वीणाशयम् (तन्त्रम्)	४४	द्व०—द्वुत्तयम्।	
वीणाधोप	३६	वीज्यव	२८१
वीरः	२५, ६०	वीज्यवी ८, १२६, २९१, द्व०—हृदयाणी।	
वीरहत्या	८०	व्याधि	६८, ६९, १६२, २७३
वृत्तम्	२३४, ३१४	व्यापिनी	२२२
वृत्तत्रयम्—सगृहं सगृहं वसुधागमन-वैश्वम्भर-		व्यापित	१९१, २०५, २३१, २४७,
भाग्यवन्ता पर्याया ६२, ६४, ८१,		व्यूहम्—पादद्वयगुल्फनाम ११९, १२०,	
१५२, २८५, २९८, ३०२, ३१४, वैखरीव-		२८७।	
धोद्वानाभिधेयं चतुरलं चतुर्मेतदेव १२६;		व्योमपञ्चकम्—जमनासिद्धि-द्विगुणरुपाणां	
द्व०—चतुरलं-वीचकादी।		व्योमा पञ्चकम् ६०।	
वेणुधोष	३६	वज्र	१२९
वेतावतिदि	१७२	वतचारी	२६४

शक्ति—शक्तिर्मातृका २९; निराचारा परा
मूढभा शक्तिः ३०; चतुष्कलात्मवस्य
विन्दोरवस्थाविशेषा ज्येष्ठारोद्रथ -
म्विकास्या शक्तयः ३०-३१; अकारस्य
शिवरूपस्य वामाज्येष्ठारोद्रथम्विकास्याः
शक्तयः ३५; ह्रकारस्य शक्तिरूपस्य
इच्छाज्ञानाक्रियाशान्तास्या शक्तयः
३५, २०७-२०८; शक्तिर्नादः ३६;
स्वाभिमुत्ताग्रप्रकोणपरम्परायाः शक्ति-
सजात्वम् ५०; विमशंरूपा शक्ति-
रीकारोपलक्षिता १९१; तत्त्वात्मिका
शक्ति १९५, २०९, ३०९; शक्तियोगिनिः
२३१, उद्रेकः शक्ति ३०८, शक्तितत्त्व-
लक्षणम् ३०९; रक्तो विन्दु शक्ति
३१२।

शक्तितन्माष्टकम् ४४

शक्तित्रयम्—वामाज्येष्ठारोद्रोक्षरूपमनुत्तरानन्दे-
च्छासप्तद्वयम् १९; इच्छाज्ञानाक्रियारूपम्
२०७-२०८, २१२, २१६।

शक्तिनिश्चलम् ३०८

शक्तिबीजम्—धीनिपुराविद्यायास्तृतीयबीजम्
३२, ६४, २०६, २२४, २६२, २७९,
२८१, २९५; शक्तिबीजोद्धारः ११३-
११४; पश्यन्तीरूपं शक्तिबीजम् १९४,
शक्तिबीजे पराशक्तिरिच्छा २१६; शक्ति-
बीजसाधन ध्यानप्रचारस्तत्फल च २४७-
२४९, शक्तिर्वैजविवरणम् ३१२, ३१६।

शक्तिस्वरः ३०८

शङ्करः—शिवः ४६, १९८, नाथः ७४।

शङ्कात्यम्—विषम् १५, २४८

शङ्खधोयः ३६

शारदः १९५, २०९, ३१०, ३११

शब्दत्रयम्—वर्णपदमन्त्ररूपम् १९३, १९४,
२०८।

शब्दनिष्पत्तिः ३१

शब्दराशिः २९; द्र०—विद्याशरीरः।

शब्दाकर्षिणी १२६, २९२; द्र०—रामा-
कर्षिणी।

शब्दालङ्कारः २३८

शमनम् ६९

शम्बरम् (तन्त्रम्) ४३

शम्भुः ३१२

शम्भुनिर्णयः—ग्रन्थविशेषः २९०

शरीराकर्षिणी १२७, २९२; द्र०—कामा-
कर्षिणी।

शर्ष २९९, २००, २८२

शशी २७९, ३०८, ३२२, ३२४

शङ्खशरम् १६, १७

शाक्तः—शाक्ता मन्त्राः ५; वेधः समावेशो वा
७३; शाक्ताः पाशाङ्कुशधनुशरास्तेषां
बीजानि २५४-२५५

शान्ता—शक्तिरूपस्य ह्रकारस्य शान्तास्या
चतुर्थी कला ३५; चतुर्थकलायाः शान्ता-
स्यायाः कन्दरूपत्वम् २०७; इच्छादि-
विसमष्टिशक्तिः शान्ता ३१०, अम्बिका-
स्वरूपस्य शिवस्य शान्तात्मिका शक्तिः
३१२; अम्बिकाशान्तासमरसभावामहा-
विन्दोरुत्पत्तिः ३१४।

शान्तिः—बला २०९, २१०

शान्तिकर्म १६४

शान्तिबलिः १४१

शान्त्यतीता—बला ६७, २०९, २१०

शाम्भवः—शाम्भवा मन्त्राः ५, वेधः समा-
वेशो वा ७३।

शिधा २३६, २८१

शितपद्मपण्डरसन्ध्यायः ३७

शिल्पा—तेजोरूपिणी विश्वप्रदानशीला प्रभा-
• शात्मिका सविद् २०२-२०३।

गितिः	२७९
गित्कालान्तराः	३७
गिरः १-३, २९, ६७, १९१-१९३, १९५, २०१, २२१, ३०८ ।	
गिरतत्त्वम् ७३, २०६, २१६, २६२, ३०९, ३११; ३०—तत्त्वमयम् ।	
गिरतुली २८९; ३०—तुली ।	
गिरानन्दः १-४, १४२, १७३, १८९, २६०, २७४, २७५, २९६, ३०३, ३०५ ।	
गिरानन्दमहायोगी	२९४, २९६
गिरतः—गिरतुः	३१२
गिरानन्दमण्डलम् २११, २८२; ३०—अर्क-मण्डलम् ।	
गीतमातुः	३०९
गुदनत्वम्—गिरतत्त्वमयतत्त्वमयम् १९५, २०८, २०९ ।	
गुदशूलः	७४
गुदपञ्चकम् २०८; ३०—गुदतत्त्वम् ।	
गुदविद्या	१९५, ३०९
गुदागुदतत्त्वम्—मायादिपुराणान्तं तत्त्वसप्तकम् १९५, २०८, २०९; तदेव गुदागुद-मन्त्रपदाभिधेयम् ।	
गुण्यम्	३६
गुणादम्—गुणादं त्रिकोणं भवति । श्रीमद्य प्रथमाद्वैतसूत्रेण विद्यायां धर्तिविमर्श-गतिः, साध्यभागेन कुटिलीभूत विन्दु-वर्तिगणे दीमान्तं गता रेखा वामा-धर्तिर्याः । विन्दीगणतया रेखा पुनः कुटिलीभूत विन्दुप्रतिधर्माधेयं गता स्पेष्टा । पुनर्धर्तिन विन्दुप्रथमाद्वैत-मिलिता यदा तदा रीटीयतिर्या भवति । इत्थं यदा वा विमर्शगतिः प्रथमाद्वैतसूत्रेण गुणादकारा भवति	

२०२-२०३, २०४-२०५; तदिदं त्रिकोणं वामाध्वेष्टारोटीयतिर्या विन्दुरूपं चन्द्रस्थानं चाम्बिकेति परिणीयते २०४-२०५; पञ्चकारणरूपमकुलशृङ्गादम् २०५, २१०, २२३; अत्र व्यापिनीसमनो-न्मन्यपरपर्यायाः शृङ्गाद्विरेखाभिमा-निन कोट्टनायकठनायमिननायाः सति-हितास्तिष्ठन्ति । चतुर्थमिगुनरूपं कामे-श्वरकामेश्वरीरूपं प्रकाशविमर्शमयं शृङ्गादमध्यस्थविन्दुरूपं बीजोच्चू-विभक्तविन्दुभागाकारमाश्रित्य स्थितं श्रीवर्णनायकचक्रमिगुनम् २२२-२२३ ।	
शृङ्गादपीठम्—शृङ्गाधारगतचतुर्दलपञ्चमध्य-त्रिकोणकुलस्थानम् २११; कुलघटके-व्यासभूतात् त्रिकोणादकुलस्थाने चन्द्र-विन्दुशृङ्गादपीठमाभिभूतम् २११, २८२ ।	
शृङ्गारः	११७
श्रीवः	२२, २८१
श्रीगः	३२१
श्रीवः	२८५
श्रीवणम्	२९९
श्रीकण्ठः—५३ वनेगो वा ५, ६, १९, १७; श्रीकण्ठी नायः ७४ ।	
श्रीवक्रम्—गुणादिवृत्तचक्रविद्याललाटवृद्ध-रामाद्यनवाधारेण गुणरवामिनीय-नवकम् ४०; देवीपुष्टकस्य विन्या-सोत्तरव नवपञ्चमदेवीणु प्राधान्यम् ४०; नवयोनिचक्रनिर्माणप्रकारः ५०-५२; अष्टादशार(प्रथमदशार)निर्माण-प्रकारः ५२-५४; अष्टादशार(द्वितीय-दशार)निर्माणप्रकारः ५४-५७; चतुर्द-शारनिर्माणप्रकारः ५७-६१; अष्टाद-शोत्तरवृत्तनिर्माणप्रकारः ६२, ८१;	

चक्रस्य सृष्टिस्थितिसंहारानाख्यारूपत्वम्
 ६३-६६, ३१४-३१५, २६३; चक्रमहिमा
 ६३-६४, ६७-८१; त्रैपुरस्य महाचक्रस्य
 पूजामण्डलस्य स्वरूपम् ६३-६४, चक्रस्य
 चतुरास्त्रारूपत्वम् ६५; चक्रस्य नव-
 नित्यारूपत्वम् ६५; चक्रस्य सृष्टि-
 स्थितिसंहारपञ्चकसमष्टिव्यष्ट्यात्मना
 षोडशानित्यारूपत्वम् ६५; चक्रनवक-
 नामानि ८१, १३३, १३५-१३६, २८५;
 चक्रनिर्माणप्रकारान्तरम् ८२-८८, वैन्दव
 चक्रमन्विकामयम्, त्रिकोणं च वामा-
 ज्येष्ठारौद्ररूपम् ८१; महाचक्रेऽस्मिन्
 महात्रिपुरसुन्दरी संस्थिता ८९;
 वर्गानुक्रमयोगेन वशिण्यादिवाग्देवताष्ट-
 कोपेता महात्रिपुरसुन्दरी चक्रराजेऽस्मिन्
 पूज्या ८९, त्रैलोक्यमोहानभिधेये चतुरस्रे
 पूज्या अणिमाद्या दश सिद्धयः, अष्टौ
 ब्रह्माण्याद्याः शक्तयश्च १२५-१२६, २९१,
 सर्वांशपरिपूरकाभिधेये षोडशारे पूज्या
 कामाकर्षणरूपाद्याः षोडश शक्तयः
 १२६-१२७, २९१-२९२; सर्वसत्तोभ्या-
 मिधेयेऽष्टारे पूज्या अनङ्गकुसुमाद्या अष्टौ
 शक्तयः १२८, २९२; सर्वसौभाग्यदाय-
 काभिधेये चतुर्वेदसारे पूज्याः सर्वसत्तो-
 भिष्याद्याभ्रनुर्दग्ग शक्तयः १२८-१२९,
 २९३; सर्वार्थसाधकाभिधेये द्वितीयदशारे
 पूज्या सर्वसिद्धिप्रदाया दश शक्तयः
 १२९-१३०, २९३-२९४; सर्वरक्षाकरा-
 मिधेये त्रयमदशारे पूज्याः सर्वज्ञाद्या दश
 शक्तयः १३०, २९४, सर्वरोगहराभिधेये
 आद्याष्टारे पूज्या वशिण्याद्या अष्टौ
 शक्तयः १४१, १९४; महायोगिसर्वाजिन्द-
 मपस्यानगनमहादेवनाया पञ्चज्ञावरणा-

द्वाह्यदेशे पञ्चमोत्तरपौरस्त्यदक्षिणाशा-
 चतुष्टये जम्भमोहवशस्तम्भपदचतुष्टयो-
 पेता बाणधनुःपाशाङ्कुताख्यमायुधचतु-
 ष्टयं पूजयेत् १३२, २९५; सर्वसिद्धिप्रदा-
 मिधेये त्रिकोणे पूज्या शक्तयः कामेश्वरी
 वज्रेशी भगमाला च १३३, २९५;
 सर्वानन्दाभिधेये सर्वमध्यस्थानीये बिन्दौ
 पूज्या शक्तिस्त्रिपुरसुन्दरी १३३, २९५;
 महाचक्रं चन्द्रसूर्यदहनत्रिमङ्गि १५१;
 सर्वचक्रेषु आह्वानविनियोजिता त्रिलङ्का
 विना नव मुद्राः प्रदर्शयेत् २५७;
 मध्यवाह्यमध्यादिवचकाणि तदर्चनं तत्फलं
 च ६३-६४, २५९-२६०, २६३;
 चक्राणां स्वरूपबोधकानि नामानि २८५;
 चक्रनवकस्यान्तर भावनम् २९८-२९९;
 प्रकटादिका योगिन्यश्चक्रराजे परामृश्याः
 ३०१ ३०२, चक्रेष्वर्थस्त्रिपुराद्याः २९०,
 ३०२, शिवशक्तिमय चक्रम् २९७ ।

धीपीठम्	३१५
धीपीठतलशिलरम्	३१६
धीविद्यार्थं.	३११, ३१३
धोत्रम्	१९५, २०८, ३१०
घटस्म	१५५
घटकोणम्	५६, २४३, २४४
घटकोश-	१८२
घटचक्रम्	४०, १८२
घटत्रिशततत्त्वम्	१, १९, ४९, ५०, १३८, १९४, ३१६; द्र०— तत्त्वम् ।
घटपिण्ड—मन्त्र	९३
घटज्ञानि—सर्वज्ञतादीनि	१२०, ३००
घटज्ञान्यास-	९९, ११९-१२०, २८६, ३००, ३२३ ।
घटज्ञविधिः	९६, ११९

सकीलविद्या	२१८	सर्वजन्मिनी १२८, २९३; ४०—सर्वसंशो- भिणी ।
सकीलसन्तानः	२१८	सर्वज्ञता १२०, ३१०
सकीलसम्प्रदायः	३४, ३९	सर्वज्ञा १३०, २९४, ३०१, ३०३, ३१७;
सकोचः	१९५	सर्वज्ञा-सर्वशक्ति-सर्वेश्वर्यप्रदा-सर्वज्ञान- मयी-सर्वव्याधिविनाशिनी-सर्वाधारस्व- रूपा सर्वपापहरा-सर्वानन्दमयी-सर्वरक्षा- स्वरूपिणी-सर्वेष्टितफलप्रदानिष्ठासु सर्व- रक्षाकरे प्रथमदशारे पूज्यासु दशशक्तिषु प्रथमा १३०, २९४ ।
संशोभः	१३५, १३८	सर्वज्ञानमयी १२०, २९४; ४०—सर्वज्ञा ।
संशोभिणी मुद्रा—शोभिणी १७७, ३०—मुद्रा ।		सर्वज्ञानोत्तरम् (तन्त्रम्) ४४
सत्ता—सिद्धः	३०८	सर्वतोवशाकारिणी १२८, २९३; ४०—सर्व- संशोभिणी ।
सदाशिवः	१९५, २०७, २०८, ३०९	सर्वतुल्यप्रमोचिनी १२९, २९४; ४०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सदोदितः	२०२	सर्वद्वन्द्वलयङ्करी १२९, २९३ ४०—सर्व- संशोभिणी ।
सनत्कुमारः	७५	सर्वपापहरा १३०, २९४; ४०—सर्वज्ञा ।
सन्तानद्वयम् — कामराजसन्तानलोपायमुद्रा- सन्तानात्मकम् २१८ ।		सर्वप्रियङ्करी १२९, २९३; ४०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सत्त्वर्भः=अवष्टम्भः=प्रयत्नम् १५८, १५९, १६१		सर्वमङ्गलतन्त्राङ्करी १२९, २९३; ४०—सर्व- संशोभिणी ।
सन्दोहः	७४	सर्वपापहरा १३०, २९४; ४०—सर्वज्ञा ।
सत्पराधम् १३६, १३७, १४०, १०६, १२४		सर्वप्रियङ्करी १२९, २९३; ४०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सप्तकोटिमहामन्त्राः	७४	सर्वमायाज्ञानम् २३५
सप्तचत्वारिंशद्व्यक्तिनिधि	१९४	सर्वमङ्गलकारिणी १२९, २९३; ४०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
सप्तपट्टिबर्णाः ३९, १९४, २०८ २३१		सर्वमङ्गलता—पौष्टशक्तित्वासु चतुर्वर्गो ४८, २८९ ।
समना २२२		सर्वमन्त्रमयी १२९, २९३; ४०—सर्वसंशो- भिणी ।
समयः ३३, ३२७		सर्वमन्त्रासन्तानता—मङ्गलविद्या ९७, १०३- १०४, १०६, ११८; ४०—विद्या ।
समयमुद्रा १८३		सर्वमृत्युप्रदानमयी १३०, २९४; ४०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।
समरसवशा २३, २७		सर्वरक्षाकरम् ८१, १३०, १३३, १३५, ३८५; ४०—धीवरकम् ।
समाधिः ३००		
समावेशः—वैद्य व्याजवशात्कलाम्भवरूपः ११, १२, १७, ७२, ७३		
समुदन्वितवस्त्रः २८५		
सम्प्रदायद्वयः ४		
सम्प्रदाया—बलाह्वा योगिनी २९०, ३०२		
सम्भाषा—मन्त्रसिद्धिरूपा २५१ ।		
सर्वशत्रूना ३०९		
सर्वज्ञानप्रदा १२९, २९४; ४०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।		
सर्वकामा—गिद्धिविषेयः १२६, २९१; ४०— अग्निमा ।		

- सर्वसावित्राग्निनी ३०२
 सर्वसात्वत्कृषिणी १३०, २९४, ३०—सर्वज्ञा।
 सर्वसंज्ञिनी १२९, २९३; ३०—सर्वसंज्ञो-
 मिणी।
 सर्वस्तज्ञानम् २३५
 सर्वरोगहरम् ८१, १३१, १३३, १३५,
 २८५; ३०—धीवक्त्रम्।
 सर्वरोगहरा ३०२
 सर्वविघ्ननिवारिणी १३०, २९४
 सर्वविघ्नविनी १२८, २९३, ३०—सर्वसंज्ञो-
 मिणी।
 सर्वविघ्नविनी १७७ १८८, १८९;
 ३०—मुद्रा।
 सर्वधीरमत्तम् (तन्त्रम्) ४४
 सर्वव्याधिविनाशिनी १३०, २९४; ३०—
 सर्वज्ञा।
 सर्वसाक्षा १३०, २९४; ३०—सर्वज्ञा।
 सर्वसंज्ञोपमम् ८१, १२८, १३३, १३५,
 २८५; ३०—धीवक्त्रम्।
 सर्वसंज्ञोपकारिणी ३०२
 सर्वसंज्ञोपकारिणी १७६, १७७, १८८
 सर्वसंज्ञोपकारिणी—क्षोभिणीत्यन्तरम्;
 ३०—मुद्रा।
 सर्वसंज्ञोभिणी—सर्वसंज्ञोभिणी-सर्वविघ्नोभिणी-
 सर्वानन्दकरी - सर्वज्ञावधारिणी-सर्व-
 साधोहिनी-सर्वस्तम्भनरूपिणी-सर्वस्तम्भन-
 रूपा-सर्ववोषधकारिणी-सर्वरञ्जनशक्ति-
 सर्वाभ्यादस्त्ररूपिणी - सर्वापेक्षाविधा -
 सर्वसप्तपुराणी - सर्वमन्त्रमयी-सर्वद्वन्द्व-
 दायद्वन्द्वीयु सर्वसौभाग्यप्रदाभिधेये चतुर्वि-
 दारे पूज्याय चतुर्विधशक्तिषु प्रथमा
 १२८-१२९, २९३।
 सर्वसम्पत्तिपुराणी १२९, २९३; ३०—सर्व-
 सज्ञोभिणी।
 सर्वसम्पत्प्रदा १२९, २९३; ३०—सर्वसिद्धि-
 प्रदा।
 सर्वसंज्ञोहिनी १२८, २९३; ३०—सर्वसंज्ञो-
 मिणी।
 सर्वसिद्धिप्रदम् ८१, १३३, १३५, २८५;
 ३०—धीवक्त्रम्।
 सर्वसिद्धिप्रदा—सर्वसिद्धिप्रदा - सर्वसम्पत्प्रदा-
 सर्वप्रियङ्गुरी - सर्वनक्षत्रकारिणी - सर्व-
 कामप्रदा - सर्वतुल्यविमोचिनी-सर्वभूत-
 प्रशमनी - सर्वविघ्ननिवारिणी सर्वाङ्ग-
 सुन्दरी सर्वसौभाग्यकारिणीषु सर्वाङ्ग-
 साधकाभिधेये द्वितीयदशारे पूज्याय दश-
 शक्तिषु प्रथमा १२९-१३०, २९३-
 २९४, ३१७।
 सर्वसौभाग्यकारिणी (दायिनी) १३०, २९४;
 ३०—सर्वसिद्धिप्रदा।
 सर्वसौभाग्यप्रदायकम् ८१, १२८, १३३, १३५,
 २८५; ३०—धीवक्त्रम्।
 सर्वसौभाग्यदायिका ३०२
 सर्वस्तम्भिनी १२८, २९३, ३०—सर्वसंज्ञो-
 मिणी।
 सर्वाकपिणी १२८, २९३; ३०—सर्वसंज्ञो-
 मिणी।
 सर्वाकपिणी—मुद्रा १८९।
 सर्वाङ्गमुद्रा—मुद्रा १८९।
 सर्वाङ्गसुन्दरी १३०, २९४; ३०—सर्व-
 सिद्धिप्रदा।
 सर्वाधारस्वरूपिणी १३०, २९४; ३०—सर्वज्ञा।
 सर्वानन्दवक्त्रम् ८१, १३३, १३३, १३५,
 २९७, २८५; ३०—धीवक्त्रम्।
 सर्वानन्दवक्त्री १३०, २९४, ३०२; ३०—
 सर्वज्ञा।
 सर्वानन्दवक्त्रम् ८१, १२९, १३३, १३५,
 २८५; ३०—धीवक्त्रम्।

सकीलविद्या	२१८	सर्वजन्मिनी १२८, २१३; ३०—सर्वसंज्ञो- मिणी ।	
सकीलसन्तानः	२१८		
सकीलसम्प्रदायः	३४, ३९	सर्वज्ञता -	१२०, ११०
संकोचः	१९५	सर्वज्ञा १३०, २९४, ३०१, ३०३, ३१७;	
संशोभः	१३५, १३८	सर्वज्ञा-सर्वशक्ति-सर्वेश्वरप्रदा-सर्वज्ञान- मयी-सर्वव्याधिविनाशिनी सर्वाधारस्व- रूपा सर्वपापहृता-सर्वानन्दमयी-सर्वरक्षा- स्वरूपिणी-सर्वैश्वर्यफलप्रदामिषाम् सर्व- रक्षाकरे प्रथमदशारे पूज्यासु दशशक्तियु प्रथमा १३०, २९४ ।	
सत्त्वोभिर्गो मुद्रा—शोभिणी १७७; ३०—मुद्रा ।		सर्वज्ञानमयी १२०, २९४; ३०—सर्वज्ञा ।	
सत्ता—शिवः	३०८	सर्वज्ञानोत्तरम् (तन्त्रम्)	४४
सदाशिवः	१९५, २०७, २०८, ३०९	सर्वतोक्ताकारिणी १२८, २९३; ३०—सर्व- संज्ञोभिणी ।	
सबोदितः	२०२	सर्वतु लक्षणोचिनी १२९, २९४; ३०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।	
सत्त्वसुमारः	, ७५	सर्वतुल्यपापहृता १३०, २९४; ३०—सर्व- संज्ञोभिणी ।	
सन्तानद्वयम् — कामराजसन्तानलोपासुद्रा- सन्तानात्मकम् २१८ ।		सर्वतुल्यपापहृता १३०, २९४; ३०—सर्वज्ञा ।	
सन्वर्धः=जघृक्ष्य.=ग्रथनम् १५८, १५९, १६१		सर्वप्रियङ्गुरी १२९, २९३; ३०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।	
सन्दोहः	७४	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
सत्पराधम् १३६, १३७, १४०, २०६, ३२४		सर्वमङ्गलकारिणी १२९, २९३; ३०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।	
सप्तकोटिमहामन्त्रा.	७४	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
सप्तचत्वारिंशद्व्यक्तिलिपि	१९४	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
सप्तपञ्चिकाः ३९, १९४, २०८ २३१		सर्वमङ्गलानाम्	२३५
समना	२२२	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
समयः	३३, ३२७	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
समयमुद्रा	१८३	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
समरसदशा	२३, २७	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
समाधिः	३००	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
समावेशः—वेद्य आणवशात्काम्यस्वरूपः ११, १२, १७, ७२, ७३		सर्वमङ्गलानाम्	२३५
समुद्रनिहतवपशः	२८५	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
सम्प्रदायद्वयम्.	४	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
सम्प्रदाया—बलाह्वा योगिनी २९०, ३०२		सर्वमङ्गलानाम्	२३५
सम्भार्या—मन्त्रसिद्धिरूपा २५१ ।		सर्वमङ्गलानाम्	२३५
सर्वकृत्ता	३०९	सर्वमङ्गलानाम्	२३५
सर्वकामप्रदा १२९, २९४; ३०—सर्व- सिद्धिप्रदा ।		सर्वमङ्गलानाम्	२३५
सर्वकामा—मिद्विचितेष्ट. १२६, २९१; ३०— अणिमा ।		सर्वमङ्गलानाम्	२३५

सर्वभाविषाणिनी ३०२
 सर्वभास्वरूपिणी १३०, २९४, ३०—सर्वज्ञा।
 सर्वरञ्जिनी १२९, २९३; ३०—सर्वसंशो-
 मिणी।
 सर्वस्तानाम् २३५
 सर्वरोगहरम् ८१, १३१, १३३, १३५,
 २८५; ३०—धीचक्रम्।
 सर्वरोगहरा ३०२
 सर्वविघ्ननिवारिणी १३०, २९४
 सर्वविघ्नाविनी १२८, २९३; ३०—सर्वसंशो-
 मिणी।
 सर्वविघ्नाविनी १७७ १८८, १८९;
 ३०—मुद्रा।
 सर्ववीरमतम् (तन्त्रम्) ४४
 सर्वव्यापिनिनाशिनी १३०, २९४; ३०—
 सर्वज्ञा।
 सर्वज्ञातिः १३०, २९४; ३०—सर्वज्ञा।
 सर्वसंशोभनम् ८१, १२८, १३३, १३६,
 २८५; ३०—धीचक्रम्।
 सर्वसंशोभनात्मिका ३०२
 सर्वसंशोभकारिणी १७६, १७७, १८८
 सर्वसंशोमिणी—शोभिणीत्यनर्थान्तरम्;
 ३०—मुद्रा।
 सर्वसंशोमिणी—सर्वसंशोमिणी-सर्वविघ्नाविनी-
 सर्वाकर्षकरी - सर्वाङ्गादनकारिणी-सर्व-
 समोहिनी-सर्वस्वगमनरूपिणी-सर्वजन्मन-
 क्षा-सर्वतोवशहरिणी-सर्वरञ्जनशक्ति-
 सर्वोन्मादस्वरूपिणी - सर्वापसाधिका -
 सर्वसंपातिपूरणी - सर्वमन्त्रमयी-सर्वद्वन्द्व-
 शयच्छरीरु सर्वसौभाग्यप्रदाभिषेके चतुर्वे-
 दारे पूज्यासु चतुर्वेदशक्तितु प्रथमा
 १२८-१२९, २९३।
 सर्वसम्पत्तिपूरणी १२९, २९३; ३०—सर्व-
 सजोमिणी।

सर्वसम्पत्प्रदा १२९, २९३; ३०—सर्वसिद्धि-
 प्रदा।
 सर्वसंशोमोहिनी १२८, २९३; ३०—सर्वसंशो-
 मिणी।
 सर्वसिद्धिप्रदम् ८१, १२३, १३५, २८५;
 ३०—धीचक्रम्।
 सर्वसिद्धिप्रदा—सर्वसिद्धिप्रदा - सर्वसम्पत्प्रदा-
 सर्वप्रियच्छरी - सर्वमङ्गलकारिणी - सर्व-
 कामप्रदा - सर्वदुःखविमोचिनी-सर्ववृत्त्यु -
 प्रशमनी - सर्वविघ्ननिवारिणी सर्वाङ्ग-
 सुन्दरी सर्वसौभाग्यकारिणीषु सर्वाप-
 साधिकाभिषेके द्वितीयदशारे पूज्यासु दश-
 शक्तितु प्रथमा १२९-१३०, २९३-
 २९४, ३१७।
 सर्वसौभाग्यकारिणी (दापिनी) १३०, २९४;
 ३०—सर्वसिद्धिप्रदा।
 सर्वसौभाग्यदायकम् ८१, १२८, १३३, १३६,
 २८५; ३०—धीचक्रम्।
 सर्वसौभाग्यदायिका ३०२
 सर्वस्तम्भिनी १२८, २९३, ३०—सर्वसंशो-
 मिणी।
 सर्वाकर्षिणी १२८, २९३; ३०—सर्वसंशो-
 मिणी।
 सर्वाकर्षिणी—मुद्रा १८९।
 सर्वाङ्गुणा—मुद्रा १८९।
 सर्वाङ्गुन्दरी १३०, २९४; ३०—सर्व-
 सिद्धिप्रदा।
 सर्वाधारस्वरूपिणी १३०, २९४; ३०—सर्वज्ञा।
 सर्वानन्दमयम् ८१, १३२, १३३, १३५,
 २५७, २८५; ३०—धीचक्रम्।
 सर्वानन्दमयी १३०, २९४, ३०२, ३०—
 सर्वज्ञा।
 सर्वापसाधकम् ८१, १२९, १३३, १३६,
 २८५; ३०—धीचक्रम्।

सर्वार्थसाधिका १२९, २९३, ३०२; द्र०—
सर्वसंशोभिणी ।

सर्वविशकरी (कारिणी)—मुद्रा १७८, १८९
सर्वाशापरिपूरकम् ८१, १२६, १३३, १३६,
२८५; द्र०—श्रीचक्रम् ।

सर्वाशापरिपूरिका ३०२
सर्वाह्लादनकारिणी १२८, २९३; द्र०—सर्व-
संशोभिणी ।

सर्वस्मितफलप्रदा १३०, २९४; द्र०—सर्वज्ञा ।

सर्वेश्वरी—९०, २८७; द्र०—वशिनी ।

सर्वेश्वरीबीजम् ९०

सर्वेश्वरप्रशमिनी १३०, २९४; द्र०—सर्वज्ञा ।

सर्वोन्मादिनी १२९, २९३; द्र०—सर्वसंशो-
भिणी ।

सलिलम् १९५, २०९, ३१०

सहजा—योगिनी १३४ ।

सहस्रदलकमलम्—सहस्रपत्र-सहस्राराम्बुज -
सहस्रारैस्त्वनयानन्तरम् ६४, ७२, १४७,
२४७, ३२० ।

सावित्री कला ३०४, ३२४

साकिनी—योगिनी १८२

साक्ष्यः २३६

साक्षात्—नाथः ७४ ।

साध्यम् २४२

साध्यसिद्धासनस्थिता—अङ्गविद्या ९७, १०४-
१०७, ११८; द्र०—विद्या ।

साध्यदेवता ३२२

सामरस्यम् ३२२

सामान्याध्यः ३००

साम्पादक्या २०७

सितः—शुक्लो बिन्दुः ३२१ ।

सिद्धः ३, १७

सिद्धचक्रम्—सिद्धोपः १०८, २१८, २२३ ।

सिद्धाध्यम् १७२

सिद्धनाथपादः ४१

सिद्धयोगीश्वरीमतम् (तन्त्रम्) ४४

सिद्धान्त—शैवशास्त्रम् २२५, २३४, २८१ ।

सिद्धिः ७४, सिद्धयोगिमादयः ७६, २५७;

सिद्धिर्नाम देवतात्मत्वेन प्रकाशमानता
२६७ ।

सिद्धिसन्तानम् १७३

सिद्धोपः—सिद्धोपश्चतुर्भिर्गुणैः संपद्यते २१८,
२२३; समयादिविमलान्तं नादपञ्चकं
सिद्धोपः २१९; यद्वर्कं सिद्धोपः २२३,
२२४, ३२० ।

सिद्धचक्रम्—अणिमाद्या अष्टौ सिद्धयः
२८; सिद्धयोगिमादयः, अष्टका ब्रह्मा-
ण्यदयः २५७ ।

सुब्रह्मण्यः २२२, ३१९

सुभगोदयः ९५, १०६, ११४, १२०, १३६,
१२७, १३१, १३२, १४१, २९६ ।

सुभगोदयवासना ३०३

सुषुप्तिः ६४

सूक्ष्मम् १९३, १९४, १९८, २०८

सूक्ष्मपुष्पकम् २९८, ३२४

सूर्यः ३८, ६३, ६४, ११८, २८७;

द्र०—धाम ।

सूर्यचक्रम् २९५

सूर्यमण्डलम् २०६

सृष्टिः ६७, २०८, ३११, ३१२

सृष्टिचक्रम् ६३-६५, २६१

सृष्टिपञ्चकम् ६५

सोपारः—धोम्भार इति पाठान्तरम् । द्र०—
षोडाष्टकम् ।

सोमः ३८, ६३, ६४, ११८, २८७;
द्र०—धाम ।

सोमचक्रम् २९५

सौभाग्यद्वयम्	२९५, ३०३, ३०५	स्वच्छन्दगतिः	२६८
सौरः	२८१	स्वच्छन्दभैरवतन्त्रम्	२२५
स्कन्दबालम् (तन्त्रम्)	४३	स्वतन्त्रता	१२०, ३१०
स्तम्भः	१३२	स्वप्नः	६४
स्तम्भनम्	६८, ६९, १६४, २९५	स्वयमावेशनम्—मन्त्रसिद्धिरूपम्	२५१
स्तुतिः	३०४	स्वयम्भुलिङ्गम्	२९९, ३१७
स्तुत्यम्	३०४	स्वराः—पञ्चदश, तेषामुत्पत्तिक्रमश्च	३०८, ३०९ ।
स्तोत्रम्	३०४	स्वरोदयः	२८१
स्तानम्	३२२	स्वात्मानन्दः	२, ३२०
श्रीकुसुमम् २६३; श्रीप्रद्युम्नम् २६३ ।		स्वाविष्णानम्	१२०, २३७, २४५
श्रीहृदयम्	२४१, २४२, २४४	हंसः—पदं हंसः २४; हंसपद्मेनावली हकार-	
स्थलपञ्चकम्—गगनस्वर्गमर्त्यपातालनागरूपम्		सकारौ लक्ष्येते १०५, १५५, २८७ ।	
७४ ।		हकारः—मूलविद्याया हकारस्य महिमा,	
स्थानम्	२६८	हकारो बीजत्रयेऽप्यनुगतः १८; द्वादशान्ते	
स्थितिः	२०८, ३११	हकारः ३४; हकारोऽग्नयः कलारूपो	
स्थितिचक्रम्	६३-६५, २६३ ।	विमर्शाक्षयः ३५, ९५; हकारः शक्तिरूपो	
स्थितिपञ्चकम्	६५	भूतरूपो विमर्शस्वरूपश्च ३५; हकार-	
स्त्रिदः—विषयम् १५, २४८ ।		पञ्चकम् ३५; ब्रह्माविमर्शरूपो शिव-	
स्यूलम्	१९३, १९४, २०८	शक्तिवर्णाकारहकारोपलक्षितौ महा-	
स्यन्दः	३०९	ज्ञानतरङ्गभावी १९१; हकारात्मकः शिवः	
स्फन्दशक्तिः—महाप्रकाशरूपाऽनुत्तरसिवात्मनः		शक्तिश्च १९३ ।	
स्वरूपभूता विमर्शशक्तिर्वीजादुच्छ्रानादिव		हृत्कण्ठिः	१४९
महास्फुरत्तारमाऽनुभवैकगम्या शक्तिः		हृत्नादः	३६, ३७, ३०७
१९३ ।		हृदयमान्तरम् — अन्तर्यमनशोक्तस्य हृदय-	
स्पर्शः	३६, १९५, २०९, ३१०, ३११	मान्तरम् २६४-२६५ ।	
स्पर्शनम्—मन्त्रसिद्धिरूपम् २५१ ।		हृदिः	३२६
स्पर्शार्कविणी १२७, २९२; द्र०—काया-		हाकिनी—योगिनी ७४, १८२ ।	
कविणी ।		हस्तकेन्द्रः	७८
स्फुरता	२९, ३४, १९३, ३०६	हार्पकम्	१३६
स्मृतिः	२३४, २८१	हृततानः	६३
स्मृत्यार्कविणी १२७, २९२; द्र०—काया-			
कविणी ।			

हृदयम्—विश्वप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चित्रकाशो	हेत्वर्थः.	६४
हृदयम् २३२; संविद् हृदयम् २३२;	होमः २६३; दशांशहोमः २७०; महाहोमः	
२४९, २६९, ३०४ ।	२७०; योनिकुण्डादिषु हवनफलम् २७०-	
हृद्भेदम् (सन्त्रम्)	४३	२७१; वाग्भवबीजसाधने सारस्वतादि-
हेतु	२६३	सिद्धये च होमः २७१-२७३ ।

परिवर्धनानि संशोधनानि च

पृष्ठे पङ्क्तौ

- १ ४ 'मातृकाम् अवाहृतमट्टारकपरमसिवस्वकृपाय्' इति ख. ग. घ. पुस्तकस्य एष पाठो महाबंयन्त्रोपरिमलेऽपि दृश्यते । अत एव पाठो मूले पठनीयः ।
- ३४८-१ हृषकार इति तन्त्रालोकस्यः (६। २३८) श्लोकत्रिद्वयत्वा (पु० १५) संकेत-
पट्टित्वे इति न्यदिष्टि ।
- ३५ १४ 'आदावस्य' इत्यस्य स्थाने 'अकारस्य' इति तन्त्रालोकविवेकस्यः (आ०, ३, पु० ८०)
पाठः ।
- ३६ २० चत्वारिंशदित्यादिकं संकेतपट्टित्वं श्लोकद्वयं योगिनीहृदयदीपिकायामपि
(पु० १७०-१७१) दृष्टव्यम् ।
- ४४ ४ "धृतिस्मृती ममैवात्रा यस्तान्मुस्तद्वृष्य वर्तते । आज्ञाच्येदी मम द्वेही मद्मत्तोऽपि
न वैष्णवः ॥" इति नापूलस्मृतिस्यः १८९तमः श्लोकः । "धृतिस्मृती ममैवात्रै
पत्ये चलनद्वयं वर्तते । आज्ञाच्येदी मम द्वेही मद्मत्तोऽपि न मे प्रियः ॥" इति
मन्त्रिचन्द्रिकोदुतः (पु० ३३८) पाठः ।
- ४४ १५ 'चतुर्लसकोटि' इत्यतः परम् 'एकलसकोटि' इत्यावश्यकं प्रतीयते ।
- ११० १ 'रहस्या' इत्यस्य स्थाने 'रहस्यत्वा' इति पठनीयम् ।
- ११७ ८ "न तात चपलैर्मन्यमिह प्राप्यैः कथञ्चन" इत्यस्य श्लोकरसोत्तरार्धः "यपला
सर्वमृतानां द्वेष्यो भवति मानवः" इत्येवं दृश्यते आम्भारकरलोचनरिपानमुदितमहा-
भारतस्वाम्यपर्वणि १५६ समाध्यायस्य ३६ त्वष्ट्रोक्तस्य टिप्पणी पाठान्तरप्रद-
धानप्रसङ्गे । पी. पी. एस्. शास्त्रिसंस्करणे (१३२ । १६), दुस्मयोनसंस्करणे
(१९० । ३२) च मूल एव स्थापितः । पुष्पकचनस्थविचयाणापुद्गलामयसंस्करणे
(१५१ । ३२), गोरसपूतस्य गीतामुद्रणालयसंस्करणे (१५९ । ३२) त्वष्टरायः
पुष्पं एव दृश्यते ।
- १२१ १२ 'स्थानमापुर्व' इत्यादिप्रकृत्यन्तरम्—“दाक्षिणीवीरवज्रायदन्धप्रकृतिविराजिताम् ।
एतवीरवज्रायद्विराजितायामवकाशित्वम् ॥” इत्येव श्लोकोऽधिको लघोः सेतुकथ्ये ।
- १२१ ८ 'संबंधेयस्करो' इत्यस्य स्थाने 'संबन्धित्वा' इति पात्रे मूले स्थापनीयः मुखसोऽप-
संवादाय (पु० २९३) ।
- १३५ १२ 'हृषिकृता' इत्यस्य स्थाने 'हृषीकृता' इति पठनीयम् ।

- १५३ २ 'प्रमथितामिव' इति पठनीयम् ।
- १७० ५ 'क्षिप्तम्' इत्यादिपङ्क्त्यनन्तरम्—'तैलमध्यगतं चक्रं विद्वेषणकरं परम्' इत्येषा पङ्क्तिरपिका सेतुवन्त्ये ।
- १८५ ९ 'विन्दुकण्ठ' इत्यर्थरत्नावल्यनुगुणः पाठः ।
- २०० १४ 'अनिकेतास' इत्यस्य स्थाने 'अनिकेतास्य' इत्युचितः पाठः ।
- २२२ १४ अत्रत्यः (पु० २२२) पाठ एव स्वीकार्यः, न तु ४० पुष्टस्यः ।
- २२३ ३ 'लघुकर्ता' इत्यस्य स्थाने 'लघुनृत्तिकर्ता' इत्युचितः पाठः ।
- २८२ १ 'देवीदण्डकम्' इत्यस्य स्थाने 'निपुरसुन्दरीदण्डकम्' इति पठनीयम् ।
- २८२ ५ 'बालार्क' इत्यस्य स्थाने 'बालाग्र' इति पाठेन भाव्यम् ।
- २८४ ३ 'विधाना' इत्यस्य स्थाने 'निरोधा' इति पाठ उचितः प्रतिभाति । तज्जावुरमातृ-
काया दृश्यतेऽपि सः ।
- ३०५ ४ 'चिरम्' इत्यस्य स्थाने 'चित्रम्' इति पाठो भूले स्थापनीयः ।
- ३४७ २६ क्षेमराजाचार्य इति ग्रन्थस्थः पाठः ।

